асоба і час

беларускі біяграфічны альманах

выпуск 1

Мінск «Лімарыус» 2009

УДК 94(476)(082)

Укладальнік – *Аляксандр Фядута*

Пад навуковай рэдакцыяй
доктара філалагічных навук прафесара *Т. Я. Аўтуховіч*
і доктара гістарычных навук прафесара *З. В. Шыбекі*

Да падрыхтоўкі выдання мелі непасрэднае дачыненне
МГА «Міжнародная асацыяцыя беларусістаў» і *І. А. Карпюк*

«Асоба і час» — альманах пра людзей, чые жыццё было звязанае з Беларуссю. У першы выпуск альманаха ўвайшлі матэрыялы, прысвечаныя як добра вядомым асобам (Васіль Быкаў, Пётр Машэраў, Зоська Верас, Фёдар Фёдараў), так і тым, хто пакуль не стаў часткай свядомасці нашага народа, але заслугоўвае.

Памяці выдатнага
беларускага даследчыка
гісторыі і літаратуры
прафесара Генадзя Кісялёва

АД РЭДАКЦЫІ

Ідэя стварэння беларускага біяграфічнага альманаха ўзнікла ў 1999 г. як адзін з магчымых праектаў тагачаснага грамадскага навукова-аналітычнага цэнтра «Беларуская перспектыва». Грамадская значнасць такога праекта здавалася відавочнай: у адрозненне ад найбліжэйшых суседзяў наша краіна не мела ўсталяванай традыцыі біяграфістыкі як самастойнай галіны гуманітарных ведаў. Яшчэ ў XIX стагоддзі з ініцыятывы статс-сакратара А. А. Полаўцава быў выдадзены (хоць і з лакунамі) Рускі біяграфічны слоўнік (РБС). Працягваецца выданне распачатага ў міжваеннае дваццацігоддзе XX стагоддзя Польскага біяграфічнага слоўніка (PSB). Ужо ў наш час ва Украіне створаны спецыяльны Біяграфічны цэнтр, у чые абавязкі ўваходзіць збор, абагульненне і публікацыя матэрыялаў, звязаных з этнічнымі ўкраінцамі і людзьмі, чые лёсы непасрэдна злучаныя з Украінай.

Біяграфістыка як галіна ведаў мае на ўвазе прызнанне каштоўнасці кожнага чалавечага жыцця, кожнай асобы. У ідэале яна не павінна кіравацца эмацыйнымі і палітычнымі ацэнкамі, бо ёсць апірышчам іншай, яшчэ больш важнай навукі — гісторыі. З гэтай прычыны развіццё біяграфістыкі немагчымае там, дзе адсутнічае дэмакратыя.

Невыпадкова РБС стаў заканамерным працягам непаслядоўных і супярэчлівых, аднак дастаткова радыкальных рэформаў Аляксандра II, а PSB з'явіўся толькі пасля таго, як Польшча стала незалежнай дзяржавай.

У Беларусі фактарам, які на працягу доўгіх гадоў стрымліваў развіццё біяграфістыкі, сталася яе знаходжанне ў складзе сталінскага Савецкага Саюза. Ва ўмовах, калі ніхто — ні дзеячы навукі і культуры, ні высокапастаўленыя кіраўнікі, ні супрацоўнікі карных органаў — не былі застрахаваныя ад бясследнага фізічнага знікнення, заканамерным рабілася і іх наступнае знікненне з памяці нашчадкаў. Існавалі імёны, якія дзесяцігоддзямі забаранялася нават згадваць, не кажучы ўжо пра публікацыю прысвечаных ім ці іх уласных тэкстаў.

Наступным этапам, які сур'ёзна перашкодзіў станаўленню біяграфістыкі ў Беларусі, як гэта ні парадаксальна, стала хрушчоўская «адліга». Канцэпцыя, згодна з якою наступнае пакаленне савецкіх людзей павінна было жыць пры камунізме, мела на ўвазе сціранне нацыянальнай памяці і стварэнне нейкай новай супольнасці — савецкага народа.

Барацьба з культам асобы не азначала адмены культу безаблічнасці, наадварот — быццам мела яго на ўвазе. Адзінае, у чым заахвочвалася адрозненне, — гэта праца на карысць савецкага грамадства, праца, якая выроўнівала ўсіх, але, на думку ідэолагаў, і ўзвышала. Воля масаў падмяняла сабою ў гістарычнай навуцы магчымасць індывідуума самастойна абіраць уласны шлях і тым самым уплываць на ход Гісторыі. Так, калісьці рускі гісторык М. Карамзін лічыў, што гісторыя народа

належыць цару, а ідэолагі камунізму лічылі, што гісторыя народа належыць безаблічнай масе, якую яны чамусьці атаясамлівалі з народам.

Сапраўдным прарывам стаў першы буйны біяграфічны праект, прысвечаны людзям, чыё жыццё было звязанае з Беларуссю. Гэта пяты (дадатковы) том кароткай энцыклапедыі «Беларуская ССР», які выйшаў на рускай і беларускай мовах (1981 г.). У ім былі ўпершыню апублікаваныя кароткія даведкі пра выдатных беларусаў — выдатных у тым разуменні, якое было ўласцівае той эпосе. Туды ўвайшлі біяграфіі многіх партыйных дзеячаў, кіраўнікоў савецкіх прадпрыемстваў, а таксама і навукоўцаў, дзеячаў культуры, вайскоўцаў вышэйшых рангаў, якія жылі ў Беларусі на працягу многіх стагоддзяў. Зразумела, выданне было ідэалагізаванае. Аднак дасюль яно застаецца ці не найбольш надзейным даведнікам для любога даследчыка, які вымушаны расшукваць персанальныя звесткі пра тых ці іншых герояў. Ідэалагізаваны адбор гэтага тома пазней быў своеасабліва кампенсаваны Архівам найноўшай гісторыі, які выдаў біяграфічныя даведнікі, прысвечаныя нонканфармізму ў Беларусі і дэмакратычнай апазіцыі.

Этапнай падзеяй на шляху развіцця біяграфістыкі ў Беларусі, без сумнення, належыць лічыць падрыхтаваную і выдадзеную Генадзем Кісялёвым у 1977 г. (першае выданне) кнігу «Пачынальнікі». Упершыню за многія гады шырокая чытацкая аўдыторыя мела магчымасць пазнаёміцца з масавай публікацыяй дакументальных сведчанняў пра жыццё беларусаў мінулага стагоддзя. Неабходна адзначыць таксама падрыхтаваныя навуковымі бібліятэкамі (найперш — Рэспубліканскай бібліятэкай БССР імя У. І. Леніна) біябібліяграфічныя паказнікі, выдадзеныя даследчымі інстытутамі АН БССР зборнікі ўспамінаў пра выдатных дзеячаў беларускай навукі і культуры. Вялікае значэнне мела з’яўленне дзвюх «персанальных» энцыклапедый, прысвечаных Янку Купалу і Францішку Скарыну.

Вяршыняй савецкага этапу развіцця беларускай біяграфістыкі стаў унікальны шасцітомавы біябібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменнікі», у які ўвайшлі таксама артыкулы, прысвечаныя пісьменнікам эміграцыі (да таго часу ў Беларусі эмігранцкіх дзеячаў альбо замоўчвалі, альбо ацэньвалі іх з пазіцый ідэалагічнай барацьбы).

Менавіта набыццё Беларуссю суверэнітэту стала штуршком для збору, вывучэння і публікацыі матэрыялаў, звязаных як з беларускімі дзеячамі, так і з іншымі гістарычнымі асобамі, якія ўплывалі на гісторыю нашай краіны. З’явілася папулярная серыя «Нашы славутыя землякі»; выйшлі два тамы біяграфічных нарысаў «Славутыя імёны Бацькаўшчыны», падрыхтаваныя Беларускім фондам культуры; пачаў рэгулярна выдавацца «Археаграфічны штогоднік». З 1999 г. выходзіць падрыхтаваны супрацоўнікамі «Беларускай перспектывы» даведнік «Хто ёсць хто ў Беларусі», які вытрымаў пяць выданняў (у тым ліку на польскай і рускай мовах). Прычым варта зазначыць, што аналагічныя даведнікі выдаваліся і іншымі творчымі калектывамі. Пляцоўкай для навуковай публікацыі дакументаў, звязаных з жыццём і творчасцю беларускіх пісьменнікаў і дзеячаў культуры і гісторыі, стаў зборнік «Шляхам гадоў», што выходзіў на працягу некалькіх гадоў.

Велізарнае значэнне па-ранейшаму мае дзейнасць выдавецтва «Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», якое выпусціла за гады суверэнітэту 18-то-

мавую «Беларускую Энцыклапедыю», 6-томавую «Энцыклапедыю гісторыі Беларусі», 2-томавыя энцыклапедыі — «Беларускі фальклор», «Беларуская тэатральная энцыклапедыя», «Вялікае Княства Літоўскае» і шэраг іншых фундаментальных даведачных выданняў, у якіх значнае месца адведзенае персаналіям.

Вялікую ўвагу біяграфістыцы пачала аддаваць Нацыянальная акадэмія навук Беларусі і іншыя навуковыя цэнтры. Толькі за апошні час выйшлі даведнікі, прысвечаныя беларускім навукоўцам — лаўрэатам Ленінскай і Дзяржаўнай прэмій, беларускім гісторыкам. Пачалі выдавацца даведнікі, прысвечаныя супрацоўнікам арганізацый і навуковых устаноў (біяграфічныя даведнікі прафесарска-выкладчыцкага складу БДУ, ГрДУ імя Янкі Купалы і інш.). Пабачыў свет падрыхтаваны прафесарам Аляксеем Пяткевічам даведнік «Людзі культуры Гродзеншчыны».

Агромністым крокам наперад стала публікацыя каментаваных персанальных эпісталярыяў — у першую чаргу Святога Язафата Кунцэвіча і Ларысы Геніюш. Выдадзены Поўны збор твораў Янкі Купалы (уключна з 9-м томам у 2-х кнігах — томам дакументаў), выйшлі два тамы Поўнага збору твораў Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Сістэматычна публікуюцца біяграфічныя матэрыялы ў кнігах серыі «Беларускі кнігазбор», сярод якіх асабліва вылучаюцца тамы, прысвечаныя Кастусю Каліноўскаму, Яну Баршчэўскаму, Мікалаю Улашчыку, Уладзіміру Жылку, Вацлаву Ластоўскаму. Выдадзеныя два тамы «Архіваў БНР». Актыўна публікуюцца мемуары дзеячаў найноўшай гісторыі Беларусі, у тым ліку часоў яе суверэнітэту. Шмат каштоўных матэрыялаў друкуе ў сваіх выданнях Беларускі інстытут навукі і мастацтва (Нью-Ёрк, ЗША).

Біяграфічны альманах «Асоба і час», выхад якога з аб’ектыўных прычынаў стаў магчымым толькі цяпер, плануецца яго стваральнікамі як незалежнае навуковае выданне, у якім без адхіленняў у ідэалагічныя бакі, незалежна ад спавяданых навуковых канцэпцый спецыялісты маглі б публікаваць вынікі сваіх росшукаў у галіне беларускай біяграфістыкі. Улічваючы, што матэрыялы, звязаныя з беларускімі дзеячамі і выхадцамі з Беларусі захоўваюцца сёння ў архівах і бібліятэках многіх краін, мы спадзяемся на нашых замежных калегаў, у якіх з’явіцца магчымасць публікавацца ў нашым альманаху.

Мы разлічваем, што альманах «Асоба і час» будзе выходзіць у выдавецтве «Лімарыус» не радзей як адзін раз у год. У альманаху маюць публікавацца дзённікі, лісты, успаміны гістарычных дзеячаў, а таксама біяграфічныя нарысы, партрэты і іншыя матэрыялы да біяграфій людзей, чые лёсы звязаныя з Беларуссю. Альманах будзе друкаваць матэрыялы на беларускай і рускай мовах — у залежнасці ад таго, як яны прададзеныя аўтарам. Гістарычныя тэксты публікавацьмуцца ў сучаснай арфаграфіі; тэксты, што захаваліся альбо створаныя на замежных мовах, — у перакладзе.

Неабходна асабліва адзначыць, каго мы лічым гістарычнай асобай. Ёю становіцца любы чалавек, чыё жыццё дакументаванае і дзякуючы гэтаму паддаецца рэканструкцыі. Выдаўцы і аўтары альманаха не даюць сабе права абвяшчаць прысуды сваім героям. Належнае ім аддасць Гісторыя і — чытачы. Таму хай нікога не здзіўляе, калі на старонках альманаха з’явяцца матэрыялы, прысвечаныя не толькі Кастусю Каліноўскаму, але і Міхаілу Мураўёву, не толькі Адаму Міцкевічу, але

і Мікалаю Навасільцаву, не толькі паэтам, але і тым, хто дапытваў іх — і дзякуючы таму застаўся ў Гісторыі.

Гэтаксама выдаўцы не бяруцца вызначаць маштаб асобаў, якія стануць героямі альманаха. Часам тыя, каго прынята лічыць маленькімі людзьмі, простым народам, бываюць больш цікавыя за прызнаных герояў. Правадыры прыходзяць і сыходзяць, а народ працягвае існаваць. Мы лічым сваёй задачай удзел у стварэнні агульнай гісторыі Беларусі як гісторыі беларускага народа, гісторыі людзей, злучаных з Беларуссю, якія заслужылі ўдзячнай памяці.

Мы таксама будзем друкаваць матэрыялы, неабходныя ў працы даследчыка. Гэта бібліяграфіі, рэцэнзіі на выданні і артыкулы, агляды і вопісы архіўных фондаў, матэрыялы па гісторыі беларускай біяграфістыкі. Пачынаючы з другога выпуска публікаваныя тэксты будуць папярэдне рэцэнзавацца ў адпаведнасці з міжнароднай практыкай.

Рэдакцыя хацела б супрацоўнічаць з усімі, хто зацікаўлены ў нашым праекце. Урэшце, гісторыя любога народа бясконцая, і працы для яе даследавання хопіць на ўсіх. Адзіныя крытэры, якімі рэдакцыя мае намер кіравацца пры адборы матэрыялаў, — навуковасць, аб’ектыўнасць і праўдзівасць. Чытачам жа мы пажадаем захапляльнага чытання і новых ведаў.

Вашы пытанні, прапановы і водгукі мы чакаем на электронны адрас выдавецтва **limarius@yandex.ru**.

ЗАХАВАННЕ АСАБІСТЫХ АРХІВАЎ БЕЛАРУСКІХ НАВУКОЎЦАЎ І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫХ ДЗЕЯЧАЎ

Немцы да такой ступені апекуюцца спадчынай сваіх песняроў, што нават дакладна запісалі колькасць бялізны, што засталася пасля вялікага Шылера ці знакамітага Гётэ; ці ж не павінны і мы на раздарожжах лёсу вельмі паважна ставіцца да духоўнай спадчыны і памятак нашых вялікіх вешчуноў.

Аляксандр Ельскі[1]

Трэба пра кожнага, хто зрабіў хаця б дробязь, ведаць, захаваць аб ім памяць… напісаць нашу гісторыю не толькі як пабудову заводаў і фабрык… але гісторыю ў асобах.

Мікалай Улашчык[2]

Асоба заўсёды пакідае пасля сябе след у выглядзе дакументаў асабістых архіваў. Па тым следзе ацэньваецца яе жыццё, дзейнасць, значэнне ўнёску ў развіццё навукі ці культуры, рэканструюецца мінулае. Асабісты архіў уключае ў сябе комплекс разнародных крыніц, якія адлюстроўваюць асноўныя кірункі дзейнасці і інтарэсаў асобы, ахопліваюць храналагічны перыяд значна шырэйшы за жыццё архіваўтваральніка і маюць самастойную навуковую каштоўнасць для правядзення гістарычных даследаванняў. Стварэнне асабістага архіва — працэс натуральна-гістарычны, які рэгулюецца толькі логікай жыцця асобы. На ступень яго захаванасці істотна ўздзейнічае архіваўтваральнік, які зыходзіць з суб’ектыўнага ўяўлення пра каштоўнасць дакументаў і неабходнасць іх захавання, а значыць, уплывае на меркаванне, якое будзе існаваць пра яго асобу ў грамадстве. Лёсавызначальным для захавання можа стаць стаўленне нашчадкаў да архіўнай спадчыны творцы, гістарычныя падзеі (войны, рэвалюцыі і г. д.), падчас якіх знішчаюцца крыніцы гістарычнай памяці, у выніку чаго адбываецца своеасаблівы натуральны адбор, не заўсёды забяспечваючы аб’ектыўнасць сведчанняў і паўнату складу.

Асабісты архіў як комплекс крыніц мае неаднародны характар. Да ўласна пісьмовых крыніц у складзе асабістага архіва належаць друкаваныя, выяўленчыя, рэчавыя, аўдыя і відэа (на магнітнай плёнцы), электронныя, прасторавыя, якія ўтвараюць своеасаблівую інфармацыйную сістэму, з’яўляюцца асяродкам, вынікам і крыніцай звестак пра дзейнасць асобы. Пісьмовыя ў залежнасці ад ступені адлюстравання таго ці іншага боку жыццядзейнасці падзяляюцца на некалькі груп, кожная з якіх мае асобную функцыю і ўяўляе з сябе пласт інфармацыі ў генетычна цэласным комплексе асабістага архіва. Крыніцы да біяграфіі фіксуюць сацыяльны статус асобы, крыніцы пра дзейнасць

[1] Jelski, A. Wiadomości o niektorych pamiątkach po Adamie Mickiewiczu / A. Jelski // Księga pamiąkowa na uczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza 1798–1898. T. 1–2. Warszawa — Peterburg — Kraków, 1899. T. 2. S. 59.

[2] З ліста М. Улашчыка да А. Ліса // Аддзел рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (АРКР ЦНБ НАНБ). Ф. 44. Воп. 1. Спр. 657. Арк. 37.

вызначаюць яе месца ў культуры і гісторыі краіны, крыніцы асабістага паходжання (мемуарныя, эпісталярныя) найбольш яскрава адлюстроўваюць асобу, яе пазіцыянаванне сябе ў рэчаіснасці, узаемадзеянне з асяроддзем, крыніцы маёмасна-гаспадарчага характару — эканамічны аспект жыццядзейнасці, калекцыі — кола інтарэсаў. Выяўленчыя (фотаздымкі, малюнкі), рэчавыя (прадметы, якімі карыстаўся дзеяч), друкаваныя (кнігі, газеты, брашуры з нататкамі і дарчымі надпісамі) крыніцы, што арганічна ўваходзяць у комплекс асабістага архіва, садзейнічаюць рэканструкцыі асяроддзя асобы і эпохі. Асабісты архіў сучаснага творцы — гэта, як правіла, архіў электронны, які ўтрымлівае творчыя, мемуарныя, эпісталярныя, выяўленчыя дакументы, калекцыі, мультымедыйныя, структураваныя рэсурсы (базы дадзеных), а таксама асабістыя інтэрнэт-сайты. На традыцыйных папяровых носьбітах захоўваюцца толькі біяграфічныя і маёмасна-гаспадарчыя крыніцы.

Асабістыя архівы прадстаўнікоў беларускай эліты — як асобная з'ява, вынік і адлюстраванне іх дзейнасці — з'явіліся ў канцы XVIII ст., у час панавання ідэй Асветніцтва, станаўлення беларускай навукі, калі адбылося ўсведамленне каштоўнасці дзейнасці асобнага чалавека. У XIX — пачатку XX ст. на беларускіх землях адсутнічалі сховішчы, якія апекаваліся б захаваннем асабістых архіваў, што прыводзіла да іх канцэнтрацыі ў руках польскіх і расійскіх калекцыянераў і навуковых устаноў. Асноўнымі формамі захавання былі прыватныя (фамільныя, сядзібныя) архівы[3], калекцыі і зборы. Найбольш каштоўныя асабістыя архівы гэтага перыяду — гэта архівы навукоўцаў-гісторыкаў, у склад якіх уваходзілі вялікія зборы гістарычных дакументаў. У 1920–1940-я гг. пачалося стварэнне адзінай цэнтралізаванай сістэмы захоўвання архіваў асабістага паходжання ў межах дзяржаўных архіваў, музеяў і бібліятэк. Яны збіраліся прыватнымі ўстановамі і асобамі, аднак складаныя гістарычныя ўмовы прыводзілі да драблення, вывазу, поўнага ці частковага знішчэння. Захаванне асабістых архіваў адбывалася ў Беларускім музеі імя Луцкевіча ў Вільні, у Дзяржаўнай бібліятэцы БССР, пры Інбелкульце, у Беларускім замежным архіве, у фондах дзяржаўных устаноў і прыватных калекцыях.

Другая палова XX ст. стала найбольш значным этапам у справе захавання асабістых архіваў нацыянальнай эліты, найвышэйшай кропкай усведамлення грамадствам каштоўнасці дакументальнай спадчыны выдатных дзеячаў навукі і культуры. У сярэдзіне 1950-х гг. было пастаўленае пытанне пра неабходнасць цэнтралізаванага захоўвання архіваў літаратуры і мастацтва, упершыню была дадзеная ацэнка стану захавання архіваў асабістага паходжання ў Беларусі. Галоўнай падзеяй лічыцца стварэнне ў 1960 г. Цэнтральнага дзяржаўнага архіва літаратуры і мастацтва БССР, які дзякуючы намаганням архівістаў стаў своеасаблівым культурніцкім цэнтрам, што аб'яднаў высілкі архівістаў, дзеячаў навукі, літаратуры, мастацтва і іншых галінаў дзейнасці ў справе збірання і захавання асабістых архіваў. Да гэтай працы далучыліся аддзелы рукапісаў навуковай бібліятэкі, пазней рэспубліканскія, абласныя і занальныя архівы, працягвалі камплектаванне дакументамі асабістага паходжання дзяржаўныя

[3] Прыватны (прыватнаўласніцкі) архіў — архіў, які ўтварыўся ў выніку дзейнасці прыватнай установы, асобы або групы асобаў і знаходзіцца ў прыватнай уласнасці; фамільны архіў — архіў, які ўтварыўся ў выніку палітычнай, грамадскай, гаспадарчай, культурнай, творчай і іншай дзейнасці прадстаўнікоў аднаго ці некалькіх родаў; сядзібны архіў — архіў, які ўтварыўся ў выніку дзейнасці асобы альбо сям'і і ўтрымлівае прававыя дакументы сям'і, дакументы аб кіраванні маёнткамі, а таксама асабістыя дакументы. С. а. існавалі ў XIX — пачатку XX ст., па колькасці і складзе дакументаў былі менш значныя за фамільныя. Адносяцца да шэрагу архіваў асабістага паходжання.

музеі і Дзяржаўная бібліятэка. Праз вялікія страты беларускія архівісты, гісторыкі, працаўнікі музеяў і бібліятэк на працягу ўсяго перыяду вырашалі задачу пошуку і ўліку асабістых архіваў дзеячаў беларускай навукі і культуры ў Беларусі, саюзных рэспубліках і за мяжой.

У адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь асабістыя архівы адносяцца да недзяржаўнай часткі Нацыянальнага архіўнага фонду, уключаюцца ў спісы камплектавання архіваў, захоўваюцца бібліятэкамі і музеямі. Кожная з устаноў мае свае крытэры, спосабы і мэты захоўвання. На сёння колькасць фондаў асабістага паходжання[4], якія захоўваюцца ў дзяржаўных і ведамасных архівах (вядучая ўстанова — Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛМ), больш за 400 фондаў) і аддзелах рукапісаў бібліятэк перавышае 600, у складзе 70 калекцый аб’яднаны малаколькасныя архівы 440 асобаў, да гэтай лічбы дадаецца 50 выяўленых у музеях цэласных комплексаў дакументаў, 12 літаратурных і мемарыяльных музеяў, што захоўваюць дакументы адной асобы, і вялікая колькасць частак асабістых архіваў і асобных дакументаў асабістага паходжання. Прадстаўленыя дадзеныя можна параўнаць з колькасцю захаваных архіваў асабістага паходжання ва Украіне: нацыянальны рэестр асабістых архіваў «Эліта Украіны в XVIII–XX стст.» уключае ў сябе анатацыі больш як 2000 асабістых архіўных фондаў, што захоўваюцца ў цэнтральных, галіновых і абласных архівах Украіны, больш за 1000 фондаў ва ўстановах сістэмы Акадэміі навук Украіны, каля 600 фондаў дзяржаўных музеяў[5].

У залежнасці ад маштабу дзейнасці архіваўтваральніка на захоўванне ў рэспубліканскія архівы, музеі, аддзелы рукапісаў бібліятэк Беларусі прымаюцца асабістыя архівы выдатных прадстаўнікоў культуры, вядомых палітычных дзеячаў, праз прызму светаўспрымання якіх можна разгледзець жыццё цэлай краіны. Пытанне пра мэтазгоднасць захавання архіваў шараговых членаў грамадства перманентна ўзнікала ў савецкім архівазнаўстве пачынаючы з 1943 г., калі ўпершыню было пастаўленае пытанне пра неабходнасць захавання дакументальнай спадчыны ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны, актуалізавалася падчас агульнасаюзных канферэнцый сярэдзіны 1960-х гг., дыскусій на старонках «Литературной газеты» ў 1976–1977 гг. Ідэя рэалізацыі права кожнага чалавека пакінуць па сабе памяць увасобілася пры стварэнні ў Маскве цэнтра дакументацыі «Народны архіў» (1988–2006), адным з асноўных кірункаў працы якога быў збор асабістых архіваў шараговых грамадзянаў СССР, груп дакументаў асабістага паходжання (ліставання, мемуараў, асабістых дакументаў і г. д.) — комплексаў тых дакументаў, якія не ўваходзілі ў сферу камплектавання дзяржаўных архіваў і апынуліся за межамі захаваных сведчанняў па гісторыі развіцця савецкага грамадства. Аналагічныя задачы рэалізоўваюцца польскім навукова-культурным цэнтрам KARTA і Радай грамадскіх архіваў пры Галоўнай дырэкцыі дзяржаўных архіваў Польшчы, праблема абмяркоўваецца падчас сустрэчаў беларускіх архівістаў[6].

---

[4] Фонд асабістага паходжання — комплекс архіўных дакументаў, які ўтварыўся ў выніку жыцця і дзейнасці асобы або групы асобаў, прыняты на дзяржаўнае захоўванне. Да іх шэрагу адносяцца асабістыя, сямейныя, фамільныя фонды, якія ўтварыліся ў выніку жыцця і дзейнасці адной асобы, сям’і, роду ці некалькіх родаў.

[5] Еліта України XVIII—XX стст.: Національний реєстр особових архівів. Анотований довідник і база даних [Электронны рэсурс] // Архіви України. Рэжым доступу: http://www.archives.gov.ua/BranchProgs/ELITA.php — Дата доступу: 10.10.2007.

[6] Гл.: Шумейко, М. Ф. Ещё раз о личных архивных фондах / М. Ф. Шумейко // Архіўныя чытанні I–III: матэрыялы навуковых канферэнцый, Мінск, 2003–2005 гг. / укл.: Г. В. Запартыка [і інш.]; навук. рэд. А. В. Мальдзіс. Мінск: РІВШ, 2006. С. 69–72.

Асабістыя архівы маленькіх людзей (працаўнікоў гаспадаркі, сведкаў ці ўдзельнікаў гістарычных падзей), якія павінны ўзнаўляць паўсядзённую гісторыю, тыповае ці унікальна-асабістае ўспрыманне гістарычнай падзеі, сёння прымаюцца на захоўванне абласнымі і занальнымі архівамі, краязнаўчымі музеямі Беларусі і ўтрымліваюць вызначаныя віды дакументаў з дакладна акрэсленай тэматыкай (Кастрычніцкая рэвалюцыя, Грамадзянская вайна ў Расіі, Вялікая Айчынная вайна, вайна ў Афганістане, палітыка савецкага кіраўніцтва, краязнаўства). Такія тэмы, як рэпрэсіі, рэабілітацыя рэпрэсаваных, жыццё ў Заходняй Беларусі, антысавецкі рух, гісторыя царквы, дысідэнства, дзейнасць нацыянальных арганізацый канца 1980-х гг., у дакументах асабістых фондаў не адлюстраваныя. На захоўванні знаходзяцца пераважна дакументы да біяграфіі, сведчанні пра дзейнасць. Колькасць дакументаў асабістага паходжання — асабістае ліставанне, фотаздымкі, успаміны — нязначная. Пры адсутнасці дакументаў такога кшталту ахарактарызаваць асобу амаль немагчыма, архіў набывае форму «асабіста-афіцыйнага», адлюстроўваючы толькі службовую дзейнасць архіваўтваральніка.

Пры камплектаванні сховішчаў дакументамі асабістага паходжання архівісты паўсюдна сустракаюцца з праблемай адсутнасці ашчаднага стаўлення да асабістых архіваў, іх занядбанасцю і расцярушаннем, што звязана са стратай традыцыі фармавання і захоўвання асабістых архіваў прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі. Музеі, якія маюць прыярытэт у зборы і захаванні дакументальных сведчанняў у абласных і раённых цэнтрах, у адпаведнасці са сваімі функцыямі не ставяць задачай цэласнае захаванне, улік і выкарыстанне комплексаў дакументаў асабістага паходжання, прымаюць толькі асобныя, найбольш атрактыўныя дакументы. У савецкі перыяд музей быў ідэалагічнай установай, у задачы якой уваходзіла адлюстраванне і прапагандаванне афіцыйнай гісторыі і рэчаіснасці. Зыходзячы з гэтага збіраліся асобныя дакументы ўдзельнікаў рэвалюцый, войнаў, працаўнікоў гаспадаркі, спартсменаў і інш. У асноўным гэта пасведчанні, ганаровыя граматы, узнагароды. Комплексы дакументаў асабістага паходжання ў музеі вызначаюцца разнароднасцю фіксацыі інфармацыі, фрагментарнасцю, ідэалагічнай зададзенасцю, скіраванасцю на прыцягненне ўвагі гледача і невысокай інфармацыйнай каштоўнасцю.

Тэматыка асабістага архіва, асаблівасці складу, інфармацыйных узаемасувязяў паміж структурнымі часткамі варыюцца ў залежнасці ад кірунку дзейнасці архіваўтваральніка ў грамадска-палітычнай сферы, сферы навукі, літаратуры, мастацтва, тэатра, музыкі, культуры, спорту, калекцыянавання, тэхнікі, гаспадаркі. Найбольш істотнымі групамі дакументаў у складзе асабістых архіваў навукоўцаў, грамадска-палітычных дзеячаў, працаўнікоў гаспадаркі дзяржаўнага маштабу з’яўляюцца: біяграфічныя дакументы (выносяцца на першы план), якія адлюстроўваюць жыццёвы шлях архіваўтваральніка, ацэнку яго дзейнасці, ступень уплыву на жыццё краіны, развіццё навукі і тэхнікі; вынікі навуковай, грамадскай ці службовай дзейнасці фіксуюцца ў манаграфіях, артыкулах, тэкстах дысертацый выступленняў, а таксама ў афіцыйных дакументах і ліставанні. Неад’емная частка архіва — выяўленчыя матэрыялы (фотаздымкі). Дакументы асабістага паходжання (мемуары, дзённікі, ліставанне) адлюстроўваюць унутраны свет дзеяча, яго асабістыя думкі, матывацыю, надаюць архіву характар «асабістасці». Для архіваў дзеячаў літаратуры і мастацтва асноўнай ёсць група дакументаў творчай дзейнасці, якая стала асновай для ацэнкі каштоўнасці асабістага архіва.

На сёння кожнае дзяржаўнае сховішча Беларусі мае вызначаны кірунак камплектавання: дакументы грамадска-палітычных дзеячаў і навукоўцаў рэспублікі прымаюцца Нацыянальным архівам Рэспублікі Беларусь (НАРБ); дзеячаў літаратуры і мастацтва — БДАМЛМ, Дзяржаўным музеем гісторыі беларускай літаратуры (ДМГБЛ), Дзяржаўным музеем гісторыі тэатральнай і музычнай культуры (ДМГТМК), мемарыяльнымі музеямі; навукоўцаў і дзеячаў літаратуры — Аддзелам рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (АРКР ЦНБ НАНБ), навукі і тэхнікі — Беларускім дзяржаўным архівам навукова-тэхнічнай дакументацыі (БДАНТД), дзеячаў рэгіянальнага маштабу, удзельнікаў і сведкаў гістарычных падзей — абласнымі і занальнымі архівамі, краязнаўчымі музеямі, Беларускім дзяржаўным музеем гісторыі Вялікай Айчыннай вайны (БДМГВАВ). Найбольшая колькасць захаваных архіваў — гэта архівы дзеячаў літаратуры (25,6 %), сведкаў і ўдзельнікаў гістарычных падзей, якія вызначаюцца малаколькаснасцю складу (14,6 %), навукоўцаў (13,2 %), дзеячаў тэатра (11,3 %), грамадска-палітычных дзеячаў (9,3 %), сферы музыкі, мастацтва, культуры — у сярэднім па 5,5 %.

Усведамленне каштоўнасці асабістага архіва як асобнага комплексу дакументаў адбылося найперш у дачыненні да дакументаў гісторыкаў А. Нарушэвіча, І. Грыгаровіча, М. Баброўскага, І. Анацэвіча, І. Лабойкі, І. Даніловіча і іншых, чые архівы ўтрымлівалі вялікія калекцыі гістарычных дакументаў, неслі ў сабе адбітак некалькіх эпох, што і прадвызначыла іх крыніцазнаўчую каштоўнасць і сталую цікавасць з боку калекцыянераў і даследчыкаў. Так, калекцыя І. Анацэвіча пасля смерці збіральніка больш чым на стагоддзе выпала з навуковага звароту, толькі ў 1935 г. была ажыццёўленая спроба рэканструкцыі яе складу на падставе захаваных вопісаў, у яе ўваходзілі ліставанне Станіслава Аўгуста Панятоўскага, папскія булы, дыпломы, граматы, лісты і аўтографы каранаваных асобаў, мапы, дакументы сям'і Любамірскіх і інш. Захаваная частка калекцыі знаходзіцца ў Інстытуце рускай літаратуры (Пушкінскім доме)[7]. Дакументы навукоўцаў XIX ст. звычайна траплялі ў рукі калекцыянераў. Частка калекцыі І. Анацэвіча была перададзеная К. Свіндзіцкаму яшчэ пры жыцці, частка — гродзенскаму калекцыянеру Слізню і ў зборы Э. Рачынскага і Р. Падбярэзскага[8]. Частка рукапіснай спадчыны М. Баброўскага трапіла да бібліяфіла У. Транбіцкага[9]. Неапублікаваныя рукапісы І. Даніловіча былі набытыя Е. Тышкевічам у Віленскі музей старажытнасцяў у 50-я гг. XIX ст.[10]. Дакументы заснавальніка навуковай археалогіі, этнографа і славіста З. Даленгі-Хадакоўскага (1784–1825) пасля яго смерці перайшлі да гісторыка і журналіста М. Палявога, а потым да М. Пагодзіна і да іншых польскіх, украінскіх, расійскіх калекцыянераў[11]. Асабісты

[7] Гл.: Николаев, С. И. О коллекции Игнатия Онацевича / С. И. Николаев // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: сб. статей к IX международному съезду славистов / АН СССР, Ин-т русской литературы (Пушкинский дом). Ленинград, 1983. С. 197–208.

[8] Гл.: Габрусевіч, С. А. Прафесар Ігнат Анацэвіч. Жыццё. Спадчына: гіст. нарыс / С. А. Габрусевіч, С. В. Марозава. Гродна: ГрДУ, 2005. С. 112–113.

[9] Гл.: Бобровский, П. О. М. К. Бобровский: історико-биографический очерк / П. О. Бобровский // Русская старина. 1888. Июль. С. 89–117.

[10] Карев, Д. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII — начала 1920-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев / Д. В. Карев. Вильнюс: ЕГУ, 2007. С. 94–95.

[11] Maślanka, J. Zorian Dołenga-Chodakowski jego mejsce w kulturze Polskiej i wpływ na polskie piśmennictwo romantyczne / J. Maślanka. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965. S. 143–145; Далэнга-

архіў члена Румянцаўскага гуртка ў Гомелі І. Грыгаровіча характарызуецца наяўнасцю вялікай колькасці капійных дакументаў з архіваў Полацка, Магілёва, Віцебска, Оршы, якія рыхтаваліся для публікацыі. Пасля яго смерці дакументы захоўваліся ў сына Мікалая Грыгаровіча, на іх падставе апошні напісаў біяграфію бацькі і апублікаваў яго ліставанне з графам М. П. Румянцавым, а ў 1872 г. яны былі перададзеныя ў Румянцаўскі музей (цяпер НДАК РДБ). Вялікая частка асабістага архіва трапіла ў прыватныя зборы краснаярскага бібліяфіла Г. В. Юдзіна[12].

Большасць асабістых архіваў дзеячаў беларускай навукі і культуры XIX ст. захоўваецца сёння ў сховішчах Літвы, Польшчы, Расіі. У аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Віленскага універсітэта — асабістыя фонды Я. Лялевеля, М. Баброўскага, Я. Снядэцкага, І. Спрогіса, Е. Раманава, М. Маліноўскага. У аддзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літвы — фонды гісторыкаў Т. Нарбута, С. Пташыцкага, Е. Тышкевіча, пісьменніка У. Сыракомлі, у Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы — фонды Т. Зана, І. Лабойкі, А. Кіркора, Э. Ажэшкі, А. Пшчолкі. У аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве — дакументы калекцыянераў А. Ельскага, З. Глогера, В. Шукевіча, навукоўцаў М. Баброўскага, І. Лялевеля, І. Анацэвіча, дзеячаў літаратуры В. Каратынскага, Ю. Крашэўскага, Ч. Янкоўскага і інш. У Архіве ПАН — дакументы архівіста М. Маліноўскага, калекцыянера М. Федароўскага, у аддзеле рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага універсітэта — А. Ельскага, З. Даленгі-Хадакоўскага, Я. Булгака, М. Федароўскага. У Інстытуце рускай літаратуры (Пушкінскім доме) у Санкт-Пецярбургу — дакументы І. Анацэвіча, І. Лабойкі, у Навукова-даследчым аддзеле рукапісаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі — І. Грыгаровіча, З. Даленгі-Хадакоўскага, у аддзеле пісьмовых крыніц Дзяржаўнага гістарычнага музея — дакументы Грыгаровічаў, І. Х. Каладзеева, у аддзеле рукапісаў Расійскай нацыянальнай бібліятэкі — П. Баброўскага, І. Лабойкі, П. Гільтэбрандта, у Архіве Расійскай акадэмі навук у Санкт-Пецярбургу — І. Сямашкі. Асабістыя архівы навукоўцаў, якія працавалі ў першай палове XX ст. і зрабілі істотны ўнёсак у развіццё беларускай навукі, — У. Пічэты, Я. Карскага, М. Нікольскага, А. Шахматава — цяпер захоўваюцца ў сховішчах Масквы і Пецярбурга, М. В. Доўнар-Запольскага — у Кіеве і Львове.

Сучасны НАРБ, які аб’ядноўвае фонды былога Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Кастрычніцкай рэвалюцыі (ЦДАКР) БССР і Цэнтральнага партыйнага архіва КПБ, пачаў камплектавацца ў другой палове 1940-х гг., калі на сакрэтнае захоўванне ЦДАКР паступілі дакументы беларускіх грамадска-палітычных дзеячаў эміграцыі К. Езавітава, В. Русака, І. Ермачэнкі. Гэта былі першыя архівы грамадска-палітычных дзеячаў, прынятыя на захоўванне ў дзяржаўныя сховішчы Беларусі. У 1968 г. у партыйным архіве былі створаныя зборы дакументаў В. Харужай і С. Прытыцкага. Сістэматычнае камплектаванне ЦДАКР дакументамі асабістага паходжання пачалося ў 1975 г., першым фондам, прынятым на захоўванне, стаў фонд удзельніка Грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў М. Зецюкова (1977). На студзень 2008 г. у архіве налічвалася 55 фондаў і калекцый асабістага паходжання — гэта фонды партыйных, дзяржаўных, грамадскіх дзеячаў

Хадакоўскі, З. Выбранае / Зарыян Далэнга-Хадакоўскі; уклад., прадм., камент. Л. Малаш. Мінск: Кнігазбор, 2007. С. 5–36.

[12] Гл.: Иванова, О. С. «Находка» третьего тома «Белорусского архива» И. Григоровича в БГАМЛИ / О. С. Иванова // Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 5 / рэд. кал. У. І. Адамушка [і інш.]. Мінск: БелНДІДАС, 2004. С. 29–34; Іванова, В. Дакументальная спадчына протаіерэя Іаана Грыгаровіча / В. Іванова // Праваслаўе. 2004. № 12–13. С. 78–85.

А. Аксёнава, М. Аўхімовіча, І. Ветрава, Ц. Кісялёва, К. Кісялёва, І. Клімава, П. Машэрава, К. Мазурава, І. Палякова, М. Слюнькова, Ф. Сурганава, А. Тоўсціка, Я. Якубоўскага, гісторыкаў М. Арэхвы, І. Ігнаценкі, З. Капыскага, М. Капіча, А. Карпачова, В. Чапко, У. і В. Скалабанаў, А. Трусава, Г. Штыхава, А. Філімонава, краязнаўцы У. Кісялёва, навукоўцаў розных галінаў — анколага М. Аляксандрава, філосафа У. Сікорскага, фізіка Ф. Фёдарава, педагогаў С. і Я. Кавальчук, філолага А. Міхневіча, навукоўца ў галіне тэхнічных навук Г. Карпенкі, архівістаў А. Азарава, А. Кузняева, В. Жыгалава, Т. Лявонцьевай, М. Камінскага, калекцыі, якія аб'ядноўваюць малакалькасныя архівы навукоўцаў, грамадска-палітычных дзеячаў і г. д. Права абмежавання доступу да дакументаў было выкарыстанае ў дачыненні да асабістага фонду грамадска-палітычнага дзеяча, старшыні Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь (1992–1994) С. Шушкевіча, гісторыка Р. Платонава. Малакалькасныя архівы навукоўцаў, грамадска-палітычных дзеячаў, архівістаў, удзельнікаў Грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў, аб'яднаныя ў калекцыі[13]. Часткі асабістых архіваў грамадска-палітычных дзеячаў першай паловы XX ст. захоўваюцца ў фондах Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі, партыйнага архіва Інстытута гісторыі партыі, Рады народных міністраў БНР і інш. Напрыклад, службовыя дакументы (лісты, даклады і інш.) М. Гікалы, К. Гея, У. Ігнатоўскага, А. Мяснікова, А. Чарвякова знаходзяцца ў фондах Інстытута гісторыі партыі, архіва КП(б)Б. Сярод асабістых дакументаў асаблівую цікавасць маюць дзённік Ф. Каржа за 1941–1942 гг. і яго ўспаміны[14], дзённік і рукапісы С. Рак-Міхайлоўскага[15], рукапісы нарысаў і нататкі Б. Тарашкевіча[16] і інш.

БДАМЛМ, які спецыялізуецца на захоўванні ў першую чаргу архіваў дзеячаў літаратуры і мастацтва, утрымлівае таксама збор дакументаў грамадска-палітычнага дзеяча Ц. Гартнага, асабістыя фонды грамадскіх дзеячаў і пісьменнікаў Я. Дылы, К. Каганца, гісторыка І. Грыгаровіча, гісторыка і літаратуразнаўцы А. Каўкі, дзеячаў культуры П. Мядзёлкі, А. Белага (неапрацаваны), С. Яновіча і інш. Калекцыя дакументаў дзеячаў культуры — часткі архіваў Ю. Туронка, Ф. Турука, М. Нікольскага, калекцыя рукапісаў Музея імя І. Луцкевіча ў Вільні — грамадска-палітычных і культурных дзеячаў А. Пашкевіч (Цёткі), В. Ластоўскага, Б. Тарашкевіча, А. Цвікевіча, К. Душ-Душэўскага, Л. Дубейкоўскага, П. Жаўрыда, братоў І. і А. Луцкевічаў, А. Смоліча і іншых[17].

Буйным сховішчам фондаў асабістага паходжання стаў БДАНТД, які пачаў камплектавацца фондамі асабістага паходжання ў 1982 г. Тут захоўваецца 35 фондаў

---

13 Гл.: Сверчков, В. А. Комплектование Национального архива Республики Беларусь документами участников Великой Отечественной войны / В. А. Сверчков // Пра вайну апошняе слова не сказана: па матэрыялах пасяджэнняў «круглых сталоў», прысвечаных распрац. гісторыі Вялікай Айчыннай вайны (май 2004 г., май 1990 г.) / БелНДІДАС; адк. рэд.: Ю. У. Несцяровіч, У. В. Фядосаў. Мінск, 2005. С. 102–105. Сврчкоў, В. А. Камплектаванне Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь дакументамі асабістага паходжання: вынікі / В. А. Свярчкоў // Архівы і справаводства. 2000. № 1. С. 22–25; Запартыко, А. М. Ценности личных фондов / А. М. Запартыко // Наша история: Национальный архив Республики Беларусь, 1927–2007 гг. / В. Д. Селеменев и др. Минск: НАРБ, 2007. С. 93–96.

14 Дзённік і ўспаміны Ф. Каржа 1941–1966 гг. // НАРБ. Ф. 4683. Воп. 3. Спр. 711–712.

15 Дзённік і рукапісы С. Рак-Міхайлоўскага 1926–1931 гг. // НАРБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 108.

16 Рукапісы, лісты, артыкулы і кароткая біяграфія Б. Тарашкевіча. 1930 // НАРБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 371.

17 Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Паступленні 1960–1992 гг.: даведнік. Вып. 1 / рэд. кал. В. Я. Данекіна і інш.; склад. І. Л. Асецкая [і інш.]. Мінск: БелНДІДАС, 1997. 471 с.

архітэктараў У. Караля, В. Волчака, В. Гусева, Г. Лаўрова, канструктараў Б. Шапашніка, М. Пігулеўскага, фізікаў Б. Кіта, Л. Барысаглебскага, калекцыя дакументаў І. Лангбарда і інш. Дакументы з'яўляюцца крыніцай для даследчыкаў — гісторыкаў архітэктуры і мастацтва, супрацоўнікаў рэстаўрацыйна-праектнага інстытута[18].

У АРКР ЦНБ НАНБ сабрана больш за 60 асабістых архіваў і 1 калекцыя дакументаў асабістага паходжання, з іх 45 фондаў даступны для выкарыстання і каля 15 неапрацаваных (П. Панчанкі, І. Чыгрынава, В. Сербенты і інш.). У склад «Калекцыі матэрыялаў па гісторыі, навуцы і культуры»[19] ўваходзяць часткі асабістых архіваў больш як 20 асобаў (К. Душ-Душэўскага, Б. Тарашкевіча, К. Сваяка, З. Верас, Л. Дубейкоўскага, А. Станкевіча, А. Смоліча, У. Талочкі, У. Перцава, В. Шутовіча і інш.). У аддзеле захоўваюцца асабістыя фонды былога прэзідэнта Акадэміі навук Беларусі акадэміка У. Купрэвіча (неапрацаваны), акадэмікаў-навукоўцаў А. Вечара, М. Томіна, Г. Гарэцкага, хіміка М. Безбародава, беларускіх навукоўцаў — гісторыкаў, археолагаў і этнографаў М. Грынблата, А. Грыневіча, І. Краўчанкі, С. Сахарава, М. Улашчыка, К. Шабуні, грамадскіх дзеячаў І. Краскоўскага, Я. Драздовіча, Я. Дылы, А. Клімовіча, У. Пігулеўскага, А. Станкевіча, Я. Шутовіча, юрыста С. Маргунскага, мовазнаўцы А. Багдановіча, механізатара сельскай гаспадаркі М. Мацэпуры. Кожны з фондаў уяўляе з сябе цэласны, грунтоўны комплекс дакументаў, які ўсебакова адлюстроўвае дзейнасць асобы. Фонд паэта і навукоўца-біяхіміка А. Вечара (1905–1975) — самы вялікі па колькасці асабісты фонд, з шэрагу тых, што захоўваюцца ў дзяржаўных сховішчах Рэспублікі Беларусь[20]. Фонды служаць найкаштоўнейшай крыніцай па гісторыі беларускага нацыянальна-культурнага жыцця ў Заходняй Беларусі, Літве, Латвіі, беларускай гістарычнай навукі і іншых галінаў ведаў[21].

У Навукова-даследчым аддзеле кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (НДАК НББ) канцэнтрацыя асабістых архіваў адбываецца ў форме фондаў і калекцый, якія траплялі на захоўванне разам з прыватнымі бібліятэкамі ці асобна. Часам яны не маюць унутранай сістэматызацыі, дакладнага навуковага апісання, якое ўтрымлівала б гісторыю фонду, а таксама апрацоўкі, характэрнай для асабістых архіўных фондаў, асноўнай адзінкай уліку тут ёсць дакумент. У аддзеле захоўваецца два даступныя для

---

[18] Архитектура во имя жизни: сб. биогр. очерков и док. известных деятелей белорус. архитектуры / Белорус. гос. архив научно-технической документации; сост. Г. И. Шостак. Минск: Изд. центр БГУ, 2007; Шостак, Г. Личные фонды в Белорусском государственном архиве научно-технической документации / Г. Шостак, Е. Горшкова // Архівы і справаводства. 2001. № 5. С. 100–101.

[19] Калекцыя матэрыялаў па гісторыі, навуцы і культуры. 1506–1983 // АРКР ЦНБ НАНБ. Ф. 23. Воп. 1. Спр. 1–1190.

[20] Асабісты фонд А. С. Вечара. 1910–1985 // АРРК ЦНБ НАНБ. Ф. 48. Воп. 1. Спр. 1–3535.

[21] Гл.: Лис, М. М. Рукописный фонд отдела редких книг и рукописей ЦНБ НАН Беларуси: к вопросу формирования и развития / М. М. Лис // Информационное обеспечение науки Беларуси: от рукописей к электронным информационным ресурсам: сб. науч. ст. Минск: Красико-Принт, 2006. С. 127–130; Свякла, В. В. Дакументы эпісталярнага характару з рукапіснага архіва Г. І. Гарэцкага ў фондзе аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі НАН Беларусі / В. В. Свякла // Библиотеки в информационном пространстве: синтез традиций и инноваций: материалы Международной научно-практической конференции молодых ученых и специалистов, Минск, 12 сентября 2007 г. / редкол. Н. Ю. Березкина [и др.]. Минск, 2007. С. 244–250; Жук, Т. І. Жыццё, аддадзенае Беларусі (Рукапісны архіў М. М. Улашчыка ў фондзе аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі) // Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі / склад. Л. Г. Кітурка, Т. І. Рошчына. Мінск, 2002. Вып. 5. С. 109–113.

карыстальнікаў асабістыя фонды бібліятэказнаўцы Я. Хлябцэвіча і грамадскага дзеяча і пісьменніка К. Каганца, Збор матэрыялаў дзеячаў навукі і культуры, куды ўвайшлі дакументы 14 асобаў (Ю. Бібілы, Н. Ватацы, Ц. Гартнага, У. Пічэты, Е. Раманава і інш.), неапрацаваныя архівы першага дырэктара бібліятэкі І. Сіманоўскага, бібліёграфа Н. Ватацы[22], бібліятэкара і мастацтвазнаўцы В. Дышыневіч, гісторыка М. Нікольскага.

Найбольш каштоўным і цэласным комплексам дакументаў асобы, што захаваўся ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі, сталі матэрыялы гісторыка, археографа, краязнаўцы А. Сапунова, а таксама каштоўныя зборы дакументаў пра дзейнасць мастакоў Ю. Пэна і М. Шагала, калекцыянера В. Федаровіча[23]; у Гродзенскім абласным краязнаўчым музеі — гісторыка П. Кнышава, філосафа А. Макавельскага, настаўніка і фатографа Р. Салаўя[24]; у Магілёўскім абласным краязнаўчым музеі — гісторыка і краязнаўцы І. Філіповіча, арганізатара партызанскага руху на Магілёўшчыне падчас Вялікай Айчыннай вайны І. Станкевіча[25], пісьменніка і перакладчыка П. Кабзарэўскага[26]. У Гомельскім абласным краязнаўчым музеі захавалася папка з асабістага архіва расійскага дзяржаўнага дзеяча і гісторыка Ю. В. Талстога (1824–1878), перададзеная ў 1920 г. у музей настаўнікам С. Бабарыкіным[27].

Шэраг асабістых архіваў, якія знаходзяцца ў прыватнай уласнасці, магчыма ахарактарызаваць толькі ў выпадку, калі ўладальнікі заяўляюць пра іх існаванне і робяць захады па папулярызацыі і выкарыстанні. На сучасным этапе выкарыстанне асабістых архіваў

[22] Гл.: Белы, А. В. Агляд фонду асабістага паходжання Ватацы Н. Б. / А. В. Белы // Здабыткі: Дакумент. помнікі на Беларусі / Нац. бібл. Беларусі; склад. Л. Г. Кірухіна, Т. І. Рошчына. Мінск, 2007. Вып. 9. С. 172–175; Станкевіч, Л. І. Архіўныя матэрыялы І. Б. Сіманоўскага — заснавальніка і першага дырэктара Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі ў яе фондах / Л. І. Станкевіч // Бібліятэка і грамадства: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі / склад.: Р. С. Матульскі і інш. Мінск, 1993; Агляд фондаў НДАК НББ // Асабістыя архівы. [Электронны рэсурс] / В. Іванова. Мінск, 2007. Рэжым доступу: www. personalarchives. narod. ru/library. nlb. htm. Дата доступу: 17.05.2008

[23] Гл.: Хмяльніцкая, Л. Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова) / Л. Хмяльніцкая // Віцебскі сшытак. 2000. № 4. С. 3–64; Абрамова, И. А. Переписка А. П. Сапунова из личного архива в фондах Витебского краеведческого музея / И. А. Абрамова // Архіўная спадчына Віцебшчыны як крыніца вывучэння гісторыі краю: матэрыялы арх. чытанняў, прысвеч. 150-годдзю з дня нараджэння А. П. Сапунова, 6–7 чэрвеня 2001 г., Віцебск / склад В. У. Скалабан [і інш.]. Мінск: БелНДІДАС, Віцебск, 2002. С. 104–106; Абрамава, И. А. Судьба коллекции В. П. Федоровича // 90 гадоў Віцебскай вучонай архіўнай камісіі: матэрыялы навук. канф. 24 лістап. 1999 г., Віцебск / склад. В. У. Скалабан [і інш.]. Мінск: БелНДІДАС, 1999. С. 56–57; Кучеренко, В. Н. Обзор документов архива А. П. Сапунова в Витебском областном краеведческом музее // 90 гадоў Віцебскай вучонай архіўнай камісіі: матэрыялы навук. канф. 24 лістап. 1999 г., Віцебск / склад. В. У. Скалабан [і інш.]. Мінск, 1999. С. 45–47.

[24] Дакументы грамадска-палітычнага дзеяча, гісторыка П. І. Кушнера (Кнышава) (1889–1968), 1892–1966; Дакументы настаўніка, фатографа Р. Я. Салаўя, 1915–1942; Дакументы філосафа А. В. Макавельскага (1884–1969) // Гродзенскі абласны гісторыка-краязнаўчы музей-запаведнік. КП 29030 (62–112); КП 80905 (1–84); КП 27483 (1–13).

[25] Дакументы ўдзельніка Вялікай Айчыннай вайны І. П. Станкевіча, 1943–1965 // Магілёўскі абласны краязнаўчы музей. КП 23273, 23227–23243.

[26] Документы Национального архивного фонда Республики Беларусь в Национальной библиотеке и музеях системы Министерства культуры и печати Республики Беларусь: справочник / Гос. ком. по архивам и делопроизводству РБ. БелНИИДАД; сост. О. А. Добычина, В. И. Пташникова; под ред. А. Н. Михальченко. Минск: БелНИИДАД, 1995.

[27] Гомельскі абласны краязнаўчы музей. Папка № 14. Біяграфічныя дакументы грамадскага дзеяча Расійскай імперыі, гісторыка Ю. В. Талстога (1824–1878), 1822–1872.

адбываецца толькі пасля перадачы іх на дзяржаўнае захоўванне. Створаны па прыватнай ініцыятыве Архіў найноўшай гісторыі, захоўваючы дакументы асабістага паходжання, не ставіць на мэце захаванне цэласных комплексаў, якія адлюстроўваюць жыццё і дзейнасць пэўнай асобы і выступаюць як своеасаблівая інфармацыйная сістэма. Апошнім часам сталай практыкай зрабілася віртуальная рэканструкцыя складу асабістых архіваў, прэзентацыя дзейнасці асобы праз стварэнне электронных рэсурсаў. Даступныя звесткі пра лёс і стан захавання асабістых архіваў Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, В. Дуніна-Марцінкевіча[28], Н. Ватацы[29], І. Грыгаровіча, М. Улашчыка[30] даюць шырокія магчымасці для іх выкарыстання.

Вольга ІВАНОВА

[28] Архівы Беларусі [Электронны рэсурс] / БелНДЦЭД. Мінск, 2006. Рэжым доступу: http://archives. gov. by/index. htm Дата доступу: 23.10.2007.

[29] Нацыянальная бібліятэка Беларусі [Электронны рэсурс] / НББ. Мінск, 2006. Рэжым доступу: http:// portal.nlb.by/portal/page/portal/index.htm Дата доступу: 17.05.2007.

[30] Асабістыя архівы [Электронны рэсурс] / В. Іванова. Мінск, 2007. Рэжым доступу: http://personal-archives. narod. ru/personal. htm Дата доступу: 17.05.2007.

Водгулле стагоддзяў

ЭПОХА ЖЫГІМОНТА І СТАРОГА Ў БЕЛАРУСКІХ ХРОНІКАХ

Найбольш яркі твор беларускай прозы першай паловы XVI ст. — «Хроніка княжання Жыгімонта I Старога», якая ахоплівае гістарычны перыяд ад 1506 да 1548 г. Арыгінал твора не захаваўся, ён чытаецца паводле дзвюх крыніц — Летапісу Рачынскага і Еўраінаўскага летапісу.

Аўтарам «Хронікі…», верагодна, з'яўляўся нехта з пісараў вялікакняжацкай канцылярыі, які асабіста назіраў грамадскія і палітычныя падзеі, пратакаляваў найбольш значныя з іх, зрэдку выказваў уласныя эмоцыі і стаўленне да іх, часам даваў суб'ектыўныя ацэнкі. У якасці дадатковых крыніц аўтар выкарыстоўваў дакументы дзяржаўнага архіва, а таксама папярэднія хронікі і запісы, пра што ёсць наўпроставыя ўказанні ў тэксце твора.

«Хроніка княжання Жыгімонта І Старога» адрозніваецца высокім літаратурна-мастацкім узроўнем і анталагізмам ахопу гістарычнага матэрыялу. На старонках твора аўтар падаў шмат запамінальных сцэнаў і надзвычай каларытных эпізодаў.

Вельмі яркая сцэна — забойства ў Гародні князем Міхаілам Глінскім вялікага маршалка Яна Забярэзінскага. У «Хроніцы…» распавядаецца пра тое, як Глінскі ўначы паланіў Забярэзінскага ў яго доме, загадаў слузе адсекчы вялікаму маршалку галаву, начапіць яе на кол, пранесці праз усю Гародню, а потым закінуць у возера. Пісьменнік, як відаць на гэтым прыкладзе, яскрава перадае жорсткасць часу, паказвае крайнія формы ўзаемнай нянавісці паміж магнатамі, бязмежную помслівасць, якая нярэдка мела крывавы фінал.

Гістарычнай інфармацыйнасцю вылучаецца ў «Хроніцы…» апісанне пасяджэння Рады, якое адбылося ў Вільні ў 1529 г. і на якім прысутнічаў манарх. Аўтар з пратакольнай дакладнасцю называе галоўных удзельнікаў гістарычнага пасяджэння і ўказвае іх месцы ў Радзе, што сведчылі пра іх палітычную вагу.

«Хроніка княжання Жыгімонта І Старога» ўтрымлівае надзвычай шмат эпічных батальных сцэнаў, сярод якіх — сутычка з татарамі пад Слуцкам у 1508 г., разгром татарскіх войскаў на Лопушне ў 1512 г., аблога і штурм Смаленска маскоўскімі войскамі ў 1512 г., бітва пад Оршай у 1514 г., рэйд 1517 г. пад Апочку, разгром 20-тысячнага татарскага войска на Альшаніцы ў 1527 г. Аўтар падрабязна занатоўвае вайсковыя кампаніі і асобныя рэйды, называе колькасць ваяроў, указвае, хто з'яўляўся гетманам, характарызуе іх вынікі — набыткі і страты.

У «Хроніцы…» вельмі панарамна адлюстраваны канфлікт паміж Міхаілам Глінскім і Жыгімонтам I Старым, што ў 1508 г. выліўся ў сапраўдныя шырокамаштабныя вайсковыя дзеяннні, набыў міжнароднае значэнне, бо Глінскі прыцягнуў на свой бок частку маскоўскіх войскаў.

Надзвычай яркая ў «Хроніцы…» сцэна штурму і захопу горада Старадуба ў 1535 г. войскамі ВКЛ пад кіраўніцтвам пана Тарноўскага. Аўтар апісвае тактыку аблогі і наступнага авалодання горадам. Паводле яго словаў, пад гарадскую сцяну атрад пана Гарабурды зрабіў падкоп. Туды былі закладзеныя бочкі з порахам. З дапамогай працягнутага кнота порах выбухнулі. У выніку ўтварыўся пралом, праз які распачаўся штурм,

і горад быў ўзяты. Пісьменнік таксама паказаў жорсткую расправу над палоннымі, якія мужна баранілі горад.

Галоўны герой твора — Жыгімонт І Стары. Ён малюецца як вельмі энергічны манарх, актыўны ўдзельнік асноўных палітычных падзей. Сярод яго заслуг, гістарычных учынкаў і слынных дзяржаўных спраў аўтар называе ўдзел у вайсковым паходзе пад Смаленск у 1514 г. з мэтай дапамогі гораду, акружанаму маскоўскім войскам, падпарадкаванне Прусіі, падпісанне Статута 1529 г. ВКЛ, жорсткае пакаранне ў 1526 г. гданьскіх паўстанцаў.

Узнаўленне і пераклад «Хронікі княжання Жыгімонта І Старога» выкананы паводле Летапісу Рачынскага (ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 167–171) і Еўраінаўскага летапісу (ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 234–238).

Іван САВЕРЧАНКА,
доктар філалагічных навук

ХРОНІКА КНЯЖАННЯ ЖЫГІМОНТА І СТАРОГА

I

У 1506 годзе Жыгімонт Казіміравіч, князь апаўскі і глогаўскі, быў абраны вялікім князем літоўскім.

У тым жа 1506 годзе, у студзені месяцы, палякі паклікалі Жыгімонта на Польскае Каралеўства.

І стаў Жыгімонт каралём польскім, вялікім князем літоўскім, рускім і жамойцкім.

II

У 1508 годзе ад Божага нараджэння з маскоўскага палону ўцёк у Літву князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі.

III

У тым жа 1508 годзе князь Міхаіл Глінскі забіў у Гародні Яна Забярэзінскага, бо лічыў, што праз яго трапіў у няміласць да вялікага князя, атрымаў невылечную душэўную траўму.

Забойства адбылося наступным чынам.

Калі Жыгімонт ад'ехаў з Літвы на Сойм у Петрыкаў, Глінскі застаўся дома. Улучыўшы зручны момант, ён прыехаў да двара вялікага маршалка Яна Забярэзінскага, які жыў у Гародні, за ракой, непадалёк ад моста.

Уначы, а першай гадзіне, Глінскі ўзняў Забярэзінскага з ложка ў адной кашулі і загадаў турчыну, свайму слузе, сцяць Глінскаму галаву. Потым распарадзіўся начапіць акрываўленую галаву на кол і пранесці яе ранкам праз увесь горад. Пасля гэтага знявечаную галаву разам з колам кінулі ў возера, што ў некалькіх мілях ад Гародні.

Міхаіл Глінскі выразна ўсведамляў, што сваім учынкам наклікаў на сябе гнеў караля і ўсіх літоўскіх паноў, прыяцеляў нябожчыка. Таму ён пачаў збіраць войска — з сваіх кроўных, а таксама наняў за грошы шмат каго з літвы і русі. На яго бок стаў брат Васіль Глінскі. Ён перадаў у распараджэнне Міхаіла Глінскага некалькі каралеўскіх замкаў, а таксама даў сваіх людзей. Так Міхаіл Глінскі пачаў ваяваць з манархам.

Аднак з часам Міхаіл Глінскі ўбачыў, што сілы ў яго недастаткова, і таму ён збег разам з сваімі хаўруснікамі ў Маскву да вялікага князя маскоўскага Васіля Іванавіча.

Падчас таго забурэння шмат рускіх замкаў перайшло пад уладу Масквы. Напрыклад, князь Міхаіл Мсціслаўскі падаўся да Масквы разам з сваім горадам Мсціслаўлем, а таксама князі Друцкія — разам з сваім горадам Друцкам.

Прыведзеныя Міхаілам Глінскім маскоўскія войскі захапілі Оршу, Крычаў і Мазыр.

Кароль Жыгімонт быў у Польшчы, калі Глінскі ўчыніў злачынствы. Як толькі манарх дачуўся пра забурэнні, ён загадаў склікаць войскі Вялікага Княства Літоўскага і Польскага Каралеўства. Польным гетманам над жаўнерамі быў прызначаны Фірлей з Янаўца.

Жыгімонт накіраваў літоўскія войскі супраць Міхаіла Глінскага, а неўзабаве і сам пайшоў у пагоню за ім. Глінскі не стаў чакаць сутычкі з Жыгімонтам і збег у Маскву.

Пасля ўцёкаў Глінскага ў Літве пачалася вялікая калатнеча. Тых паноў і шляхту, што дапамагалі Глінскаму, жорстка закатавалі.

Кароль Жыгімонт уціхамірыў усе рускія гарады. Глінскага ён адкінуў ад Менска, бо той ужо трымаў горад у аблозе.

IV

Потым Жыгімонт накіраваў корпус літоўскага гетмана Кішкі ў Маскоўскую зямлю, каб зрабаваць і спустошыць яе. Войскі Кішкі разбілі маскоўцаў, спустошылі шмат маскоўскіх воласцяў агнём і мечам і з перамогай вярнуліся ў сваю зямлю.

Пасля гэтага рэйду маскоўскі князь Васіль Іванавіч прыслаў да Жыгімонта ганца з просьбаю аб замірэнні.

Гаспадары падпісалі вечны мір, да канца сваіх жыццяў. З абодвух бакоў былі вернутыя палонныя. Князя Міхаіла Глінскага з ягонымі хаўруснікамі маскоўскі князь выправадзіў назад у Літву. Памагатыя Глінскага, як паведамляюць польскія хронікі, адразу ж збеглі ад яго і папрасіліся на службу да Жыгімонта.

V

Калі літоўскія войскі ўжо атрымалі Жыгімонтаў загад ісці на спачын, раптам пад *Слуцкам* з'явіліся татарскія загоны. Літоўскае войска, што вярталася ў сваю зямлю, ушчэнт разграміла непрыяцеляў.

Гэтак у 1508 годзе Літва пасля перамогі над ворагамі — масквой і татарамі — атрымала ўрэшце замірэнне і спакой.

VI

У 1512 годзе ад Божага нараджэння кароль Жыгімонт ажаніўся з Барбарай — дачкой сямігародскага ваяводы Стэфана. Барбара была надзвычай цнатлівая і пабожная, пра што пішуць асобныя хранікёры.

VII

У тым жа 1512 годзе літва і палякі пабілі татарскае войска на *Лопушне*. Гетманам над літвою быў князь Канстанцін Астрожскі, а над палякамі — Мікалай Камянецкі. Як пішуць, там невялікае 6-тысячнае літоўскае і польскае войска разбіла 24 тысячы татараў.

Ласка Божая спусцілася там, бо адбілі ў татараў 16 тысяч вязняў, а таксама захапілі ўвесь татарскі скарб, забралі каля 10 тысяч іхніх коней.

Пасля тае бітвы перакопскі цар прасіў у караля замірэння. Для большай пэўнасці даў у заклад Літве свайго сына Дзалалдына. Але той неўзабаве памёр у Літве, у выніку чаго замірэнне з татарамі не доўга трывала.

VIII

Вялікі князь маскоўскі Васіль, забыўшыся на перамір'е і ўласную прысягу, паслаў свае войскі вайной на Вялікае Княства Літоўскае і шмат непрыяцельскай шкоды ўчыніў. На чале войска ён атакаваў Смаленск. Але горада не здолеў узяць і адышоў прэч.

IX

У 1513 годзе ў Жыгімонта і Барбары ў Познані нарадзілася дачка, якой далі імя Ядвіга.

У тым жа годзе ў Вільні згарэў надольні замак, які на той час яшчэ быў драўляны.

X

У 1514 годзе ад Божага нараджэння, увесну, праз тыдзень па святым Міколе, у аўторак, прыйшоў вялікі князь маскоўскі пад Смаленск і акружыў горад.

Аблога Смаленска доўжылася 12 тыдняў, на працягу якіх горад шматкроць абстрэльвалі з гарматаў і штурмавалі.

Кароль Жыгімонт, калі атрымаў паведамленне пра напад ворага, пайшоў на дапамогу Смаленску. Ён выехаў з Вільні 22 ліпеня.

Але смаляне, не дачакаўшыся падтрымкі ад караля, 1 жніўня здалі горад Смаленск вялікаму князю маскоўскаму.

Кароль з войскам ужо знаходзіўся ў Менску. Маскоўскі князь, не ведаючы пра набліжэнне каралеўскіх войскаў, накіраваў сваіх людзей і велізарнае войска да Оршы і Друцка.

Кароль Жыгімонт пайшоў з Менска на Барысаў. З Барысава ён накіраваў супраць маскоўцаў вайсковыя аддзелы на чале з гетманам і князем Канстанцінам Астрожскім.

Літоўскія дазоры сустрэліся з маскоўскімі на Бабры. Яны злавілі ўсіх маскоўцаў жывымі.

Князь Канстанцін Астрожскі пераправіўся з усім войскам і гарматамі праз Дняпро і напаў на маскоўскае войска за Оршаю, за Дняпром, на рэчцы Крапіўне.

Бітва пачалася 8 верасня ў пятніцу. Змаганне было надта цяжкім, бо маскоўцаў было ў пяць разоў болей, чымся літвы.

І Госпад дапамог каралю і літоўскаму войску. Маскоўскія аддзелы былі ўшчэнт разгромленыя. Шмат маскоўскіх ваяводаў трапіла ў палон: князь Міхаіл Іванавіч Булгакаў і яго брат князь Дзімітрый; Іван Андрэевіч Чэлядзін; князь Іван Дзмітрыевіч Пронскі; Іван і Уладзімір Сямёнавы; дзеці Калычова; князь Барыс і яго сын Пётр Рамаданаўскі; Іван Сямёнавіч Селяхоўскі; князь Барыс, князь Іваноў, сын Старадубскага; князь Пуцяціч і яго браценнік князь Сямён Іванавіч; Дзмітрый Васільевіч Кітаеў; Даніла Андрэевіч Пляшчэеў; Андрэй Сямёнаў, сын Калычова; Іван Васільевіч Кушалеў, Андрэй Іванавіч Нашчокін; Іван Андрэевіч Рэпнін; Мацвей Іванавіч Унукаў; Цімафей Дзмітрыевіч Губараў; Юрый Іванавіч Дзева; Іван Дзмітрыевіч Капнін; Арлумпій Юдзін; Няклюд Парфенавіч Барадзін; Андрэй Палуектавіч Абняеў; Кобіц Міцін, сын ясельнічага Будая Кучукова; Фёдар Іванавіч Навасельцаў; Сямён Фёдаравіч Вузскі; Грыгорый Барысавіч Безумнавы; Мікіта Азар'еў, а таксама 380 баярскіх дзяцей.

Шмат жывых узялі ў палон. У рэестры іх пададзена мноства. Усіх палонных разаслалі пад нагляд (у «няцтва») па гарадах Вялікага Княства Літоўскага. А ўсіх простых людзей, якіх узялі ў палон, праз іх шматлікасць не здолелі нават пералічыць.

Маскоўскі князь Васіль Іванавіч, які знаходзіўся ў Смаленску, пакінуў горад і паехаў у Маскву. Ён даў смаленскім баярам маёнткі ў Маскоўскім княстве, а маскоўскім баярам раздаў землі на Смаленшчыне.

Праз чатыры тыдні князь Канстанцін Астрожскі з літоўскім войскам прыходзіў пад Смаленск. Але горада не ўзяў. Шмат шкоды ён ўчыніў смаленскаму пасаду і воласцям, а потым вярнуўся ў Літву.

XI

У 1517 годзе ад Божага нараджэння кароль Жыгімонт паслаў літоўскае войска і жаўнераў-ляхаў пад *Апочку*. Гетманам над войскам быў князь Канстанцін Астрожскі, а над жаўнерамі — пан Свіршчэўскі. Шмат зла яны зрабілі Маскоўскай зямлі, але горада не ўзялі і вярнуліся ні з чым у сваю зямлю.

XII

Пазней супраць караля Жыгімонта выступіў прускі магістр з сваім войскам. Кароль склікаў войска і пайшоў да Торуня. У складзе каралеўскага войска ішло шмат паноў і князёў Вялікага Княства Літоўскага, якімі кіраваў пан Юрый Мікалаевіч Радзівіл.

Адбылося некалькі бітваў за гарады. Немцаў паўсюль пабілі.

Потым кароль Жыгімонт падначаліў прускага магістра пад сваю ўладу і даў яму ў валоданне Прускае княства. З таго часу прускі магістр пачаў падпісвацца князем Прусіі.

XIII

У 1526 годзе пасля Вялікадня кароль Жыгімонт знаходзіўся ў Гданьску. Ён загадаў пакараць гданчанаў, якія выступілі супраць яго. Найперш сцялі галовы шасці паўстанцам, потым пакаралі старэйшых. Астатніх разаслалі ў вязніцы па іншых гарадах.

У тую ж восень Мазавецкая зямля прыйшла да караля Жыгімонта, бо іх спадчынныя паны вымерлі.

З Гданьска кароль паехаў у Варшаву. Потым паслаў намесніка ў Мазавецкае панства і вярнуўся ў Кракаў.

XIV

Узімку 1527 года князь Канстанцін Астрожскі з невялікім войскам разбіў на Альшаніцы 20 000 татараў.

У тую ж весну, пасля Вялікадня, заволжскага цара адпусцілі з Літвы ў Заволжскае царства да яго сына. Праводзілі яго з вялікім початам да Кіева. У полі, за Кіевам, цара сустрэлі памежныя людзі, пасланыя ад яго сына. Яны завезлі цара ў Залатую Арду, а потым яго самі ж зарэзалі.

XV

У 1527 годзе кароль Жыгімонт наведаў Вільню разам з каралевай. Гэта быў іх першы візіт у Вільню.

XVI

У 1528 годзе ад Божага нараджэння ўсю Літоўскую зямлю перапісалі.

XVII

У 1529 годзе, на дзень святога Лукі-евангеліста, каралевічу Жыгімонту Аўгусту перадалі атрыбуты ўлады над Вялікім Княствам Літоўскім. Гэта быў падарунак яму ў дзень яго нараджэння. Яму на той час было дзевяць гадоў.

У тую ж восень, 18 кастрычніка, у дзень Жыгімонта Аўгуста, у Вільні ў вялікім палацы адбылося пасяджэнне Рады.

Кароль Жыгімонт Стары сядзеў на троне. Побач з ім — яго сын Жыгімонт Аўгуст. Каля сына села каралева Бона.

Праваруч ад караля сядзелі біскупы і князі: спачатку віленскі біскуп Ян; потым слуцкі князь Юрый Сямёнавіч; потым князь Павел Аляксандравіч Гальшанскі; потым ксёндз, біскуп жамойцкі; потым Вашкеловіч; потым князь Міхайла Заслаўскі; потым Фёдар Міхайлавіч Чартарыйскі; потым князь Андрэй Сендзюковіч, а потым іншыя князі.

З левага боку ад манарха сядзелі: троцкі ваявода, найвышэйшы гетман, стараста браслаўскі і вінніцкі князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі; потым віленскі ваявода, найвышэйшы канцлер, бельскі стараста пан Альбрэхт Марцінавіч Гаштаўт; потым пан віленскі, гарадзенскі стараста пан Юрый Мікалаевіч Радзівіл; потым пан троцкі і жамойцкі стараста Ян Станіслававіч; потым вялікі маршалак, наваградскі ваявода, дзяржаўца мерацкі і ваўкавыскі пан Ян Янавіч Забярэзінскі; потым полацкі ваявода, дзяржаўца перамышлеўскі пан Пётр Станіслававіч Кішчыч; потым віцебскі ваявода пан Ян Юр'евіч Глябовіч; потым падляшскі ваявода пан Іван Багданавіч Сапежыч, потым берасцейскі стараста пан Аляксандр Іванавіч Хадкевіч; потым земскі падскарбій, слонімскі і камянецкі стараста пан Богуш Багавіцінавіч; потым пінскі, клецкі, гарадзенскі і рагачоўскі стараста пан Івашка; потым дворны канюшы, асенкі дзяржаўца пан Васіль Багданавіч Жыч; потым мсціслаўскі стараста пан Ян Юр'евіч Ільініч; потым сядзелі шматлікія паны.

Насупраць маястату (трона) на лавах сядзелі два царэвічы.

На падлозе, з двух бакоў ад трона, сядзелі па тры ўланы.

Насупраць трона, крыху правей, сядзелі кіеўскія паны. Каля іх — смаляне і палачане. Каля палачанаў — наваградцы, а каля іх — віцябляне. Каля віцяблянаў — жамойты. Валынцы не захацелі сядзець побач з жамойтамі.

Падчашаму, краўчаму і маршалкам далі асобныя лаўкі.

XVIII

У тым жа 1529 годзе ў Кракаве былі дадзеныя пісаныя законы Вялікаму Княству Літоўскаму, Рускаму і Жамойцкаму.

XIX

У 1530 годзе гарэў віленскі пасад і горад.

У тое ж лета князь Іван Дуброўскі з памежнымі людзьмі пабіў татараў на *Голві* і на *Палузары*.

А ў жніўні 1530 года памёр князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі.

XX

У 1534 годзе ад Божага нараджэння кароль Жыгімонт Стары і яго сын кароль Жыгімонт Аўгуст паслалі літоўскае войска заваёўваць Маскоўскае княства.

У тым войску было шмат паноў. Найперш пан Юрый Мікалаевіч Радзівіл. На той час з Масквы прыехалі — князь Сямён Бельскі і Іван Луцкі. З імі было 400 коннікаў. Яны далучыліся да літоўскага войска ў Магілёве. Акурат у Магілёве цягам пяці дзён стаяў з войскам найвышэйшы гетман Юры Радзівіл. Ён накіраваў на Ноўгарад-Северскі аддзелы на чале з гетманам і дворным панам Няміравічам і кіеўскім ваяводам, дворным канюшым Васілём Чыжом.

Вайсковы корпус прыйшоў пад *Старадуб*, дзе разграміў трохтысячнае войска, якім кіраваў Аўчына. У палон узялі шмат людзей, але сам Аўчына ўцёк.

Ад Старадуба войскі пайшлі на Радагошч. Пад *Радагошчам* разбілі князя Барбашына. Горад Радагошч спалілі і ўзялі шмат палонных.

Потым харугвы накіраваліся пад *Почап*. Але замка не ўзялі і вярнуліся ў сваю зямлю ў Крычаў.

Другі вайсковы корпус пан Юры Радзівіл паслаў пад *Смаленск*. Харугвамі кіравалі князь Андрэй Кашырскі і князь Іван Вішнявецкі. Яны павыявалі Смаленскую зямлю,

але Смаленска не ўзялі. Потым вярнуліся назад у Магілёў. Прыйшлі ў сваю зямлю без стратаў.

У тую ж зіму маскоўскія войскі прыходзілі пад Полацк і Віцебск. Усе землі парабавалі, але ад Даўгінава вярнуліся назад. Гарадам нічога не ўчынілі. Князь Іван Шуйскі адхіліўся ад галоўных сілаў і напаў на Віцебск. Літва пагналася за ім, але не дагнала.

XXI

У 1535 годзе ад Божага нараджэння кароль Жыгімонт Стары і каралевіч Жыгімонт Аўгуст паслалі літоўскага гетмана пана Юрыя Радзівіла з войскам супраць маскоўскага князя.

У склад вайсковага корпуса ўваходзілі польскія харугвы — конныя і пешыя, нанятыя за грошы ВКЛ. Гетманам над імі быў пан Тарноўскі. Польская зямля за свае грошы выставіла ў дапамогу яшчэ 2000 чалавек. Імі кіраваў пан Пазнанскі. Усё польскае войска перапісалі ў Берасці. Потым палякі прыйшлі ў Рэчыцу, дзе сустрэліся з літоўскім войскам. У Рэчыцы яны і заначавалі.

З Рэчыцы войскі пайшлі на Гомель і ўзялі горад.

Потым войскі пайшлі пад Старадуб, дзе прастаялі чатыры тыдні, але горада ўзяць не змаглі. Старадуб абаранялі аддзелы, якія прыбылі ў дапамогу з Масквы і Северскіх гарадоў. Над горадам стаяла страшэнная кананада. Гарабурда з таварышамі зрабілі падкоп пад гарадскую сцяну і заклалі туды бочкі з порахам. У нядзелю на святога Яна кнот запалілі і выбухнулі. Пасля выбуху чатыры гародні аказаліся разбуранымі. Ваяры кінуліся ў тыя дзіркі. Масква мужна баранілася. Каля тых праломаў адбылася вялікая бойка. Урэшце маскоўцаў пазабівалі, а горад штурмам узялі.

Усіх ваяводаў і баярскіх дзяцей жывымі захапілі ў палон. Трапіў у палон таксама і старадубскі ваявода князь Фёдар Абаленскі-Аўчына ды іншыя знатныя асобы. Гетман Тарноўскі загадаў сцяць галовы баярскім дзецям. Іх выводзілі з стану палонных і секлі. Каля тысячы знявечаных трупаў там ляжала.

Паводле перапісу, адлюстраванага ў кнізе Фёдара Аўчыны, у Старадубе жыло ўсіх людзей з жонкамі і дзецьмі — 24 000 чалавек. Бальшыня іх загінула. Шмат простых людзей, у тым ліку жанчын і дзяцей, было забрана ў палон у Літву.

Калі жыхары Почапа дачуліся пра расправу над старадубцамі, яны надта спалохаліся, спалілі свой горад і ўцяклі ў Бранск.

Літва і ляхі адтуль вярнуліся ў сваю зямлю, учыніўшы шмат зла Маскоўскаму княству.

XXII

У тым жа 1535 годзе князь Юрый Сямёнавіч Слуцкі з усімі сваімі людзьмі, пан Мікалай Радзівіл, жамойцкі стараста з усёй Жамойцкай зямлёй пан Ян Глябовіч, полацкі ваявода з усімі палачанамі, віцебскі ваявода Мацвей Яновіч з віцяблянамі стаялі ў Полацку з мэтай абароны Полацкай зямлі ад уварвання маскоўскіх войскаў.

XXIII

У 1536 годзе ад Божага нараджэння віленскі пан і літоўскі гетман Юры Радзівіл ляжаў з войскам за Друцкам, на Друі, у Рэпухаве, ажно да Пакрова. А потым усё сваё войска распусціў.

XXIV

У 1538 годзе ад Божага нараджэння князь Іван Вішнявецкі і пан Грыгорый Аляксандравіч Хадкевіч з памежнымі людзьмі былі ў Кіеве.

А пан Андрэй Неміровіч, кіеўскі ваявода, разбіў татараў Белека-мурзы, якіх налічвалася 60 000.

XXV

У 1539 годзе ў Герэнах памёр віленскі ваявода пан Альбрэхт Марцінавіч Гаштаўт.

У 1541 годзе памёр віленскі пан і вялікі гетман Юрый Мікалаевіч Радзівіл.

У 1542 годзе памёр троцкі ваявода пан Станіслаў Альбрэхтавіч Гаштаўт. І на ім скончыўся род Гаштаўтаў.

У 1543 годзе памёр жамойцкі староста Мацвей Войткавіч Яновіч.

У студзені 1545 года памёр жамойцкі староста пан Ян Мікалаевіч Радзівіл.

У тым жа годзе, па Вялікадні, памёр князь Юрый Сямёнавіч Слуцкі.

XXVI

У 1542 годзе ад Божага нараджэння, на шостую нядзелю па Вялікадні, кароль Жыгімонт Стары і малады кароль, едучы з Літвы, раздалі новыя дзяржаўныя пасады і ўладанні.

Пану Юрыю Глябовічу далі Віленскае і Друцкае ваяводствы.

Пану Станіславу Альбрэхтавічу Гаштаўту далі Троцкае ваяводства, а Упату ад Трокаў забралі.

Пану Мацвею Войцэхавічу Яновічу далі Жамойцкае староства.

Князю Янушу Дубровіцкаму, князю гальшанскаму, далі Кіеўскае ваяводства.

Пану Станіславу Станіслававічу Давойну далі Віцебскае ваяводства.

Пану Ераніму Аляксандравічу Хадкевічу далі падчашніцтва і Радну.

Пану Івану Гарнастаю далі дворнае маршалства.

Пану Віктыху Юндылу далі віленскае цівунства.

XXVII

У той жа 1542 год на Літоўскую зямлю і Польшчу напала саранча. Каля Берасця, Пінска, Менска, Свержына, Койданава, Івянца саранча з'ела ўсё збожжа і траву. Тая навала сталася праз нашы грахі.

XXVIII

У 1543 годзе, 15 траўня, малады кароль Жыгімонт Аўгуст узяў шлюб з чэшскай каралеўнай Альжбетай, дачкой караля Фердынанда.

З Літвы на вяселле ў Кракаў ездзілі многія паны з каштоўнымі падарункамі: падчашы літоўскі, пан Еранім Аляксандравіч Хадкевіч і яго брат Грыгорый, пан Юрый Хадкевіч, пан Мікалай Радзівіл і маршалак пан Ян Радзівіл, пан Мікалай Юр'евіч Радзівіл.

Кароль Жыгімонт Аўгуст сустракаў Альжбету вельмі ганарова, з вялікім початам за паўмілі да Кракава. Там былі пастаўленыя шатры, дзе прывіталі Альжбету і шаноўных гасцей.

Назаўтра, у нядзельку, адбылося каранаванне каралевы, а ў панядзелак — уганараванне і ўзвядзенне на пасад.

XIX

У 1544 годзе, на дзесятым тыдні па Вялікадні, у сераду, кароль Жыгімонт Стары прыехаў у Берасце. Яго сын Жыгімонт Аўгуст таксама прыехаў з Вільні да Берасця.

Там, у Берасці, адбыўся вялікі з'езд, на якім Жыгімонт Стары цалкам перадаў свайму сыну, маладому каралевічу, уладу ў Вялікім Княстве Літоўскім. Адбылося гэта на свята Пакрова Прачыстай Багародзіцы.

У той жа дзень манарх раздаў новыя пасады (урады). Потым каралі раз'ехаліся: старэйшы паехаў у Польшчу, а малодшы з сваёй каралевай — у Вільню.

Вось пералік пасадаў, раздадзеных падчас таго Берасцейскага сойма.

Пану Грыгорыю Грыгор'евічу Осціку далі Віленскае панства.

Наваградскае ваяводства было забранае ў Осціка і аддадзенае берасцейскаму старасту Аляксандру Хадкевічу.

Князю Янушу Дубровіцкаму, князю гальшанскаму, далі Троцкае ваяводства.

Пану Ераніму Аляксандравічу Хадкевічу далі Віленскае панства.

Пану Мікалаю Радзівілу далі земскае маршалства.

Князю Сямёну Пронскаму далі Кіеўскае ваяводства.

Пану Станіславу Пятровічу Кішчычу далі Віцебскае ваяводства.

Пану Грыгорыю Аляксандравічу Хадкевічу далі падкамор'е.

XXX

У 1548 годзе, на Вялікдзень, у Кракаве памёр кароль Жыгімонт Казіміравіч. Ён гаспадарыў у Польскім Каралеўстве і ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім, Прускім і Жамойцкім 42 гады.

Пераклаў Іван САВЕРЧАНКА

КВАРТИРАНТ
Письма М. Малиновского И. Лелевелю

Разгром Виленского университета и всей системы польского образования, инициированный правительственным комиссаром при императорском наместнике в Варшаве сенатором Николаем Новосильцовым, сопровождался массовой высылкой молодых выпускников университета, членов тайных студенческих обществ филоматов и филаретов, в центральные российские губернии. Это была парадоксальная ситуация: с одной стороны, они были ссыльными, а потому находились под постоянным надзором, с другой стороны, молодые, талантливые, интеллигентные, они поступали на государственную службу, знакомились с представителями российской элиты — и были приняты, поскольку хорошим тоном и накануне декабристского восстания, и сразу же после него считалось фрондирование. Опальные были в моде.

На этом во многом строился феномен российского восприятия ссыльного Адама Мицкевича. Разумеется, его гений импровизатора — на французском языке — был очевиден. Но собственно польский язык в профессиональной литературной среде Москвы и Петербурга знали далеко не многие. В. Г. Анастасевич, П. А. Вяземский, П. И. Гаевский, начавший изучать польский язык под влиянием Ф. В. Булгарина А. А. Бестужев, разумеется, выходцы из литовских губерний К. С. Сербинович, О. И. Сенковский и тот же Булгарин — вот, пожалуй, и все.

А «поляки» — так, не вдаваясь в существенные для самих бывших подданных Речи Посполитой нюансы этнического происхождения, называли в России и выходцев из Коронной Польши, и литвинов[1], — весьма интересовались общественной и культурной жизнью метрополии. Напомним, что активным пропагандистом русской культуры в Вильне был профессор университета И. Н. Лобойко, искренне веривший в возможность объединения «братских славянских народов» на основе близости культур и сам изучивший польский язык[2]. В свою очередь, о новинках русской литературы извещал виленских профессоров и студентов и библиотекарь университета Казимеж Контрым, состоявший в многолетней переписке с хорошо информированным литератором, цензором и библиографом В. Г. Анастасевичем.

Дневники, письма, воспоминания ссыльной виленской молодежи хорошо изучены в Польше, где их имена — как имена пострадавших патриотов и основателей новейшей польской литературы — окружены искренним почитанием. В России они известны в гораздо меньшей степени — преимущественно в связи с причастностью некоторых из молодых виленцев к ближайшему окружению Адама Мицкевича и фигурированием

---

[1] См., в частности, об этом наши работы: Федута А. И. Булгарин как «чужой»: К проблеме адекватности восприятия // Tarptautinės mokslinės konferencijos «Žmogus kalbos erdvėje». Mokslinių straipsnių rinkinys 2003 m. Gegužės 8–9 d. Kaunas, 2003. P. 404–416; Федута А. И. «Литвин» как литературная идентичность белоруса в первой половине XIX века (Сенковский, Булгарин, Мицкевич, Борщевский) // Межкультурная коммуникация в современном славянском мире: материалы 1-й Международной научной конференции: В 2 т. Т. II. Тверь, 2005. С. 9–13.

[2] См. об этом: Рейтблат А. И. Иван Лобойко: случай примирителя // Вильна 1823–1824: Перекрестки памяти. Минск: Лимариус, 2008. С. 71–80.

в их текстах А. С. Пушкина[3]. Вместе с тем в эго-документах ссыльных «поляков» содержится много ценной информации по истории литературного быта пушкинской эпохи.

Героем настоящей публикации является человек, известный исследователям по имени и по «Дневнику», — начинающий историк и архивист Миколай Малиновский (10.11.1799–29.06.1865).

Выпускник Винницкой гимназии, в 1821 г. Миколай Малиновский поступает в Виленский университет. Здесь он знакомится с теми, кто являлся лидером духовной жизни Вильно. Малиновский помогает библиотекарю университета Казимежу Контрыму в издании журнала «Dzieje dobroczynności». Латынь и античных авторов изучает Малиновский под руководством профессора Готфрида Эрнеста Гроддека[4]. Навыки библиографического искусства и любовь к истории прививает ему блестящий лектор, один из крупнейших исторических мыслителей первой половины XIX в. Иоахим Лелевель[5]. Наконец, сам Малиновский, по рекомендации Гроддека, обучает польскому языку профессора русской словесности Ивана Лобойко.

Активно стремящийся к познанию и самосовершенствованию студент, Малиновский закономерно входит в состав тайного общества филаретов — общества, ставившего своей целью просвещение и распространение любви к добру. В обществе, делившемся на несколько разрядов, Малиновский становится руководителем так называемого голубого разряда, объединявшего молодых литераторов. На этом посту он сменил Яна Чечота и Юзефа Ковалевского. Чечоту суждено стать выдающимся белорусско-польским поэтом и фольклористом, Ковалевскому — известнейшим востоковедом, исследователем Китая и Монголии. Причем их дарования, по свидетельству современников, были заметны уже тогда. Это означает, что Миколай Малиновский считается достойным членом студенческой элиты Виленского университета.

После того как тайные общества были обнаружены следственной комиссией сенатора Н. Н. Новосильцова, Малиновского арестовывают (между 30 октября и 15 ноября 1823 г.) и размещают в виленском Бернардинском костёле[6]. Вместе с тем его имя не значится среди подлежащих высылке. Публикатор «Книги воспоминаний» Малиновского Юзеф Третьяк предполагает, что «тут могли сыграть какую-то роль <его> взаимоотношения с Лобойко, профессором российской литературы»[7], который, как мы помним, брал у Малиновского уроки польского языка. Современная исследовательница Малгожата Стольцман утверждает, что «освобождением <Малиновский> был обязан усилиям Юзефа Завадского, под руководством которого собирал материалы к новому изданию “Истории литературы польской…” Бентковского и второй части “Двух

[3] В частности, Т. Г. Цявловская перевела с польского и опубликовала фрагменты утерянного ныне дневника Франтишка Малевского, П. Д. Эттингер — главу из воспоминаний Станислава Моравского. См.: Пушкин в дневнике Франтишка Малевского. Публикация Т. Цявловской // Литературное наследство. Т. 58: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. М., 1952. С. 263–268; Эттингер П. Д. Станислав Моравский (из записок польского современника поэта) // Московский пушкинист. II. М.: Федерация, 1930. С. 241–266.

[4] О Гроддеке и его взаимоотношениях с Малиновским см.: Mężyński Kazimerz. Gotfryd Ernest Groddeck. Profesor Adama Mickiewicza. Próba rewizji. Gdańsk: Towarzystwo naukowe, 1974. (См. именной указатель.)

[5] О Лелевеле см.: Басевич А. М. Иоахим Лелевель как исследователь // Вопросы истории. 1965. № 5. С. 174–180.

[6] См.: Borowczyk Jerzy. Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1824. Poznań: UAM, 2003. S. 257.

[7] См.: Tretiak Józef. Od wydawcy // Mikołaja Malinowskiego Księga Wspomnień. Kraków: AU, 1907. S. 2–3.

библиографических книг” Лелевеля»[8]. Не исключено, что за своего подопечного ходатайствовали оба — и профессор Лобойко, и руководитель университетского издательства Завадский.

Дальше в известной нам биографии Малиновского наступает перерыв. Мы не знаем точно, чем он занимался сразу же после окончания следствия. Но в 1826 г. он оказывается в столице Российской империи — Санкт-Петербурге. Судя по его собственным словам (в публикуемых ныне письмах), он сопровождает в столицу брата своей будущей супруги Эдварда Гутта, сына известного виленского аптекаря. Здесь Малиновский начинает вести дневник на латинском языке, что естественно для одного из лучших учеников латиниста Гроддека, который желает, чтобы его записи остались непонятными для возможных читателей. Дневник не на русском или французском языке, что объяснимо (эти языки возможные агенты тайной полиции знали наверняка), но и не на польском: понятная предосторожность, поскольку польский язык является родным для хозяина квартиры, где снимает комнату бывший подследственный Малиновский. Рукопись нечаянно может попасться ему на глаза. Этот хозяин — Фаддей Венедиктович Булгарин.

Малиновский поселился у Булгарина не сразу. Вместе с тем маршрут его переездов с квартиры на квартиру чрезвычайно показателен. По приезде в столицу он селится в пустующей квартире профессора Осипа Сенковского. Затем, после возвращения будущего Барона Брамбеуса из Полоцкой губернии, где он инспектировал учебные заведения, находившиеся в ведении католических монахов, Малиновский переезжает на квартиру известного деятеля польской колонии в Петербурге, ходатая по делам виленских помещиков Гаспара Жельветра. И наконец, когда сам Жельветр отправляется в путешествие (из письма Малиновского следует, что он едет в Европу, в Париж), будущему историку и архивисту предлагает свои услуги в качестве хозяина квартиры редактор «Северной пчелы».

Почему Булгарин предложил малознакомому (в общем-то) выпускнику Виленского университета поселиться у себя на квартире, наверняка мы не знаем — только по версии самого Малиновского. Можно лишь предположить три причины подобного его решения.

Первая — возможная рекомендация Иоахима Лелевеля, с которым Булгарин ранее состоял в переписке по поводу написания им рецензии на «Историю государства Российского» Н. М. Карамзина[9]. В любом случае Булгарин знал, что имеет дело с учеником уважаемого им историка, поскольку позже именно через Малиновского Лелевель просит Булгарина вернуть ему рукопись его рецензии.

Вторая возможная причина — для Булгарина важно знакомство с покровительствовавшим Малиновскому Иваном Лобойко. Лобойко сотрудничает с изданиями Булгарина (А. Ф. Воейков в сохранившемся в фонде Лобойко в Государственном историческом архиве Литовской Республики письме к Ивану Николаевичу даже жалуется на то, что это сотрудничество идет чуть ли не в ущерб его журналам). Отношения у Булгарина с Лобойко старые, они знакомы еще по Вольному обществу любителей российской словесности, в котором оба состояли.

Третий путь — рекомендация от Казимежа Контрыма, с которым Булгарин был знаком, ибо состоял в известном виленском Обществе шубравцев (бродяжек) — кружке

8 См.: Stolzman Małgorzata. Nigdy od ciebie, Miasto…: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863). Olsztyn: Pojezierze, 1987. S. 47.

9 Рецензия была опубликована в журнале «Северный архив» в переводе редактировавшего журнал Булгарина. См.: Лелевель И. Рассмотрение «Истории государства Российского» г. Карамзина // Северный архив. 1822. № 4. С. 408–434; 1823. № 4. С. 52–80, 147–160, 287–297; 1824. № 9. С. 41–57, 91–103, 163–172; 1824. № 11. С. 132–143, 187–195; 1824. № 12. С. 43–53. (Публикация не была завершена.)

интеллигенции, ставившем перед собой задачи нравственного совершенствования современного общества путем обличения его недостатков и выпускавшем с этой целью сатирическое издание «Уличные ведомости». Булгарин начинал публиковаться (на польском языке) в «Ведомостях» и других журналах, к которым имели отношение члены общества.

Вероятность протекции со стороны виленского типографа и книгоиздателя Юзефа Завадского представляется нам не слишком большой: как раз в этот период их отношения с Малиновским достаточно напряжены. Однако даже одной из упомянутых выше рекомендаций было бы достаточно, чтобы Булгарин, всегда радушно принимавший своих земляков-литвинов, оказывавший им всевозможную протекцию, согласился помочь начинающему историку Малиновскому. Учитывая же, что кроме официального рекомендательного письма Малиновский по праву мог сослаться на всех троих своих покровителей, редактор «Северной пчелы» с готовностью согласился предоставить ему одну из комнат в своей большой петербургской квартире (тем более что он держал, как следует из опубликованного «Дневника» Малиновского, и других квартирантов).

При этом показательно, что Булгарин, к которому благоволили далеко не все представители власти, еще совсем недавно не горел желанием вообще встречаться с представителями виленской молодежи, о чем и уведомлял, в частности, того же Лелевеля в письме от 15 июня 1824 г.: «Прошу сообщить Контрыму, Онацевичу, Шидловскому, чтобы не рекомендовали мне виленской молодежи, потому что от виленской молодежи больше беды, чем пользы. Я вообще ни одного из студентов у себя принимать не буду, да хранит их Бог, а нам, мирным литераторам, нужно их сторониться»[10]. Тем не менее для Малиновского он сделал исключение.

О том, что Булгарин оказывал и иную протекцию своему молодому земляку, косвенно свидетельствует тот факт, что Малиновскому удалось получить доступ к легендарной библиотеке братьев Залуских, после разделов Речи Посполитой перешедшей в собственность России (фактически похищенной у Польши) и влившейся в состав Императорской публичной библиотеки. Основу библиотеки составляла polonica — книги и рукописи, посвященные Речи Посполитой и ее культуре. Специалистов, знающих польский язык, среди штатных сотрудников Публичной библиотеки в этот период практически не было. Малиновский неоднократно обращался к ее директору, А. Н. Оленину, с просьбой разрешить ему работать с фондами библиотеки Залуских, но, как свидетельствует он сам в своем «Дневнике», Оленин весьма неодобрительно относился к этому интересу молодого литвина, так что тому приходится даже обращаться за рекомендацией к управляющему канцелярией Государственного Секретариата Царства Польского Игнацию Туркуллу[11]. Понятно, что получить такую рекомендацию без чьей-то мощной поддержки далеко не самому благонадежному молодому человеку вряд ли удалось бы. Однако, на первый взгляд, все разрешилось благополучно. В результате Малиновский «описал библиотеку Залуских и подготовил “Мемориал по вопросам Польского Отдела Императорской Публичной Библиотеки”. Добивался в нем надлежащего хранения вывезенных туда материалов, посвященных Польше, которыми должен заниматься библиотекарь, назначенный Университетом Ягеллонским, с помощниками, делегированными

---

[10] Цит. по изд.: Listy Tadeusza Bułharyna do Joachima Lelewela // Biblioteka Warszawska. 1877. T. 1, zeszyt II. S. 230.

[11] Мы приводим цитаты по польскому изданию «Дневника» Малиновского, выполненному первопубликатором документа проф. Манфредом Кридлом. См.: Malinowski Mikołaj. Dziennik. Wilno, 1921. S. 17. В дальнейшем ссылки на это издание даются в тексте с указанием даты записи. Перевод фрагментов дневника выполнен нами.

Университетом Варшавским и Обществом Друзей Наук»[12]. Это требование, граничащее с дерзостью, разумеется, принято не было, и благосклонности директора библиотеки, судя по всему, Малиновский лишился.

Однако именно Малиновскому и другому недавнему виленскому арестанту, сыну бывшего ректора Виленского университета Франтишку Малевскому удается получить официальное дозволение издавать польскоязычную частную газету. Так появился «Tygodnik Petersburgski», ставший несомненной вехой в истории польской культуры и одновременно оплотом консервативного крыла польской общественной мысли, лояльного к имперским властям. Поскольку известно, что Булгарин несколько позже ходатайствовал за еще одного виленца, Адама Гонория Киркора, добиваясь разрешения выпускать ему польскоязычное издание (хотя и безуспешно), есть основания полагать, что и в случаях с Малиновским и Малевским не обошлось без его протекции.

Закономерно, что двумя центральными фигурами «Дневника» Малиновского становятся Адам Мицкевич[13] и Фаддей Булгарин. Малиновский и в Петербурге продолжает общаться преимущественно со своими земляками. 1827–1830 годы — годы образования в столице империи своеобразной польско-литовской колонии. Один из естественных центров ее интеллектуальной жизни — дом Булгарина, одно из ключевых событий — пребывание в Петербурге наиболее выдающегося поэта, пишущего на польском языке, — Мицкевича.

Булгарин предстает перед нами как радушный хозяин, за столом которого собираются и домочадцы, и многочисленные гости. Среди них художник и мистик Юзеф Олешкевич, увековеченный Мицкевичем в «Дзядах» и Пушкиным в примечаниях к «Медному всаднику», воспетый Пушкиным в «Руслане и Людмиле» блестящий рисовальщик Александр Орловский, первый иллюстратор мицкевичевского «Конрада Валленрода» Винцент Смоковский, автор парных портретов Мицкевича и Пушкина Валентий Ванькович. Из людей пишущих следует отметить, разумеется, Пушкина, «первого из поэтов российских» (см. запись в «Дневнике» Малиновского от 7 января 1828 г.), частого гостя Булгарина, журналиста, писателя, ученого Осипа Сенковского, соредактора Булгарина Николая Греча, литераторов и цензоров Василия Анастасевича и Константина Сербиновича, известного китаиста и монголоведа о. Иакинфа Бичурина, редактора уже упоминавшейся нами газеты «Tygodnik Petersburgski» Юзефа Пшецлавского[14] (будущего мемуариста, фигурирующего в русской литературной традиции под именем Осипа Пржецлавского и известного под псевдонимом Ципринус, первого переводчика на польский язык пушкинской «Пиковой дамы»). Наконец, показательна последняя запись, оставленная Малиновским в дошедшем до нас тексте дневника: «Пообедал дома с Б<улгариным> и отцом Иакинфом, который зачитывал мне отдельные места из своего описания Монголии. На обед были приглашены мать и три сестры несчастных юношей Николая, Петра, Александра, Михаила и N (?) Бестужевых.

Не знаю, каким образом случилось, что я, который никогда не знал этих людей, не видел этих женщин — объятый какой-то грустью, тихой болью почувствовал несчастье этой семьи. “Sacra re miser”, — говорит Сенека; насколько точно и правдиво это заме-

[12] Stolzman Małgorzata. Nigdy od ciebie, Miasto…: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863). Olsztyn: Pojezierze, 1987. S. 47.

[13] Мы не будем специально останавливаться на том, каким предстает на страницах дневника Малиновского А. Мицкевич, поскольку на это неоднократно обращали внимание польские исследователи.

[14] См. о нем, в частности: Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX в. М., 1997. С. 34–35; Федута А. И. Слово «белорус» в воспоминаниях Осипа Пржецлавского // Поэтика и лингвистика: материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Р. Р. Гельгардта. 16–19 октября 2006 г. Тверь: ТГУ, 2006. С. 42–44.

чание римского философа, сегодня я понял лучше всего» («Дневник» Малиновского, 4 апреля 1828 г.).

Речь идет о сестрах декабристов Бестужевых, пытавшихся в это время облегчить участь своих сосланных братьев. В частности, Е. А. Бестужева обратилась с этой целью и к Булгарину, бывшему в свое время активным участником литературной группы А. А. Бестужева — К. Ф. Рылеева и «вкладчиком», как было принято тогда говорить, их альманаха «Полярная звезда». К чести Булгарина должно быть сказано, что он не уклонился от этой возможности сделать доброе дело, тем более что часть рылеевского рукописного архива, как известно, хранилась у него дома. И тот факт, что квартирант присутствует на обеде с членами семьи государственных преступников, свидетельствует о степени доверия к нему со стороны Фаддея Венедиктовича.

Булгарин делится со своим квартирантом собственным мнением по поводу событий литературной жизни. Несомненно, в ряде случаев Малиновский разделяет булгаринские подходы. Об этом свидетельствует, например, запись, сделанная им 26 ноября 1827 г.: «Домой вернулся в 10 часов вечера и навестил Б<улгарина>, которого застал за работой. Среди россиян есть замечательный поэт Евгений Боратынский, который пишет прекрасные стихи; он же не раз своим ехидством задевал Б<улгарина>, но тот без всякого предубеждения и спокойно рассмотрел его произведения[15]». Очевидно, что здесь Малиновский почти пересказывает булгаринские реплики.

Явно не симпатизирует Малиновский Осипу Сенковскому, предстающему на страницах его «Дневника» злым и холодным, хотя и остроумным человеком:

«Пришел Сенковский узнать, где живет цензор Сербинович, потому что хотел передать ему свою полемику с Гамером о происхождении русского народа на основании сведений восточных писателей. Из того, что говорил, нет ничего, достойного запоминания» (запись от 5 декабря 1827 г.).

«Наконец вернулся мой сожитель, а тотчас за ним появился Юз<еф> Сенк<овский>. Рассказал множество забавных побасенок. Среди них и следующая: до сих пор есть в петербургском университете профессор права по фамилии Боголюбов. За несколько лет до того случилось, что министр просвещения прислал ему какие-то книги для изучения, могут ли они использоваться в школах. Среди прочих была также греческая хрестоматия Якобса и немецкая Гедике. Наш Боголюбов, прочитав «христоматия», подумал, что в этих книгах говорится о Божьей Матери, а потому посоветовал отослать их в Св<ятейший> Синод. И не хотел слышать каких бы то ни было объяснений» (запись от 15 декабря 1827 г.).

«С мнением Мицк<евича> о Сенк<овском> охотно соглашусь, потому что он правильно считает его человеком пропащим» (запись от 16 декабря 1827 г.).

«Сенк<овский> представлял прекрасный пример циничной злости, Мицкевич же — большой силы диалектики, при помощи которой успешно его побеждал. После обеда снова спорили друг с другом… Сенк<овский>, в частности, подверг критике его <Мицкевича> пьесы, недавно изданные (Сонеты), утверждая, что поэт сильно провинился тем, что хотел употребить в своих стихах восточные метафоры, обороты речи и т. п., не зная в точности ни азиатских языков, ни литератур этих народов. Вооружившись цензорскими розгами, прошелся по всем подряд сонетам и, должен признать, что увидел и продемонстрировал множество ошибок — бегло, остроумно, справедливо и верно;

[15] О взаимоотношениях Боратынского и Булгарина см., в частности: Пильщиков И. А,, Федута А. И. «Пріятель строгой, ты не правъ…»: Комментарий // Боратынский Е. А. Полное собрание сочинений и писем. Т. 1. Стихотворения 1818–1822 годов. М.: Языки славянской культуры, 2002. С. 427–428; Федута А. И. Послание «Булгарину» Е. А. Боратынского: авторские редакции и литературный контекст // Respectus Philologicus (Вильнюс). 2003. № 4 (9). С. 155–160.

что до отдельных вещей, я все-таки придерживаюсь иного мнения» (запись от 17–18 декабря 1827 г.).

«Сенк<овский> стрелял парадоксами во все время обеда» (запись от 27 декабря 1827 г.).

«После часа, приятно проведенного в разговоре с ним <Мицкевичем>, пошел на обед к Булгарину… После обеда играли в карты. Пришел Малевский, а вскоре после него Мицкевич. Немного выиграл, но поскольку <Мицкевич> все время дискутировал с Сенк<овским>, бросил игру и присоединился к ним. Сенк<овский>, чтобы удержаться на плаву, хотел нас разъединить, чтобы проще взять верх в споре, но я обругал его, процитировав текст Евангелия: "Пришел неприятель, посеял плевелы в пшеницу и ушел" (Матфей, XIII, 25). Сенк<овского> осмеяли, и он отступил от своего намерения. Началась беседа на разнообразные темы, в ходе которой Сенк<овский> по своему обычаю завзято защищал разные парадоксы. Среди прочего превозносил он под небеса Новосильцова, уверяя, что школы (в Виленском учебном округе. — *А. Ф.*) сейчас устроены лучше, имеют более полезную программу, чем раньше, и даже литература сейчас там процветает. Б<улгарин> же напомнил ему, что он сам четыре года назад… лично осыпал Пеликана (ректора Виленского университета, назначенного на этот пост Новосильцовым. — *А. Ф.*) наихудшими упреками» (запись от 15 января 1828 г.).

На последней записи следует остановиться особо. Та пренебрежительность, с которой Сенковский относится и к собственному происхождению, и ко всему, связанному с его малой родиной, как раз и делает его столь антипатичным в глазах Малиновского. Булгарин, демонстрирующий уважение и к собственной истории, и к истории своей родины, пользуется у Малиновского гораздо большим уважением: «После обеда прибыл Орловский и принес обещанный Б<улгарину> портрет, представляющий Григория Кастриота Скандербега как живого. С найвысшей благодарностью принял Б<улгарин> этот подарок[16] и, желая отблагодарить взаимностью, дал знаменитому художнику изображение мужа, равного древним, Тадеуша Костюшко, вместе с кусочком орденской ленты Белого Орла. Чудно, с каким волнением принял Орловский этот драгоценный дар» (запись от 6 января 1828 г.).

При этом того же Булгарина осуждают, почувствовав малейшее неуважение к соотечественникам: «Б<улгарин>, упрошенный всеми, прочел несколько фрагментов своего произведения (Жиль Блас) (имеется в виду "Иван Выжигин". — *А. Ф.*), но почти все его осудили, потому что несправедливо и зло показал поляков. Мы же, которые и чтим предков, и занимаемся благородным исследованием древности, с огорчением слушали, как злоупотребляет искусством своего воображения и речи очень талантливый человек ради бредней такого рода. Не потому, как если бы мы думали, что "тот стар и невинен, кто прожил сто лет", но потому, что [говорил] с пренебрежением о предках, чью наготу не следует показывать[17], из-за того только, что их время было несколько грубовато» (запись от 15 января 1828 г.).

Это чрезвычайно интересное замечание. Известно, что русские читатели «Ивана Выжигина» именно первые глава романа, посвященные детству заглавного героя, прошедшему в белорусских губерниях, считали наиболее удачными. В данном случае налицо разница в восприятии: то, что представители одной нации воспринимают спокойно как их не касающееся напрямую, вторые воспринимают болезненно — их чувства это затрагивает. При этом сатира Булгарина осуждается не потому, что она несправедлива,

---

[16] Булгарин принадлежал к роду, согласно легенде выходившему от Скандербегов (у них был общий герб), чем чрезвычайно гордился.

[17] Явная апелляция к библейской притче о Хаме, открывшем братьям наготу их отца Ноя.

и не потому, что она излишне остра (сатира И. Красицкого и Ю. У. Немцевича, как известно, стала классикой еще при их жизни), а потому — и это как раз и прочитывается в библейских аллюзиях его квартиранта — выносится за пределы национального читательского круга.

При этом Малиновский искренне симпатизирует Булгарину-писателю: «Читали некоторые произведения Б<улгарина>, полные таланта и хорошо написанные» (запись от 27 ноября 1827 г.).

Малиновский обращает внимание на определенные нюансы во взаимоотношениях между писателями, входящими в один и тот же круг. Так, например, Сенковский может придти к Булгарину на обед без предупреждения, но сам Булгарин не может себе этого позволить, чем Сенковский пользуется в самый неожиданный для Булгарина момент: «Через час (Мицкевич и Малевский. — *А. Ф.*) ушли, просив нас, чтобы мы пришли утром на завтрак к Сенк<овскому> Юзеф<у>, но поскольку мы (Булгарин и Малиновский. — *А. Ф.*) не были приглашены им самим, то, не желая быть назойливыми гостями, решили туда не идти» (запись от 7 декабря 1827 г.).

Позже Сенковский вновь повторит этот же трюк, причем в аналогичной ситуации: он вновь ждал к себе Мицкевича.

Но Сенковский и Булгарин объединяются в тот момент, когда Малиновский совершает, по их мнению, недопустимую оплошность. Это связано со скандалом вокруг публикации в варшавской «Газете польской» частного письма Малиновского известному ходатаю по петербургским судебным инстанциям Гаспару Жельветру, в котором квартирант Булгарина описывает, как слушатели принимали импровизацию Мицкевича 24 декабря 1827 г. (едва ли не единственное описание импровизации Мицкевича о судьбе известного деятеля Речи Посполитой Самуэля Зборовского, дошедшее до нас в двух описаниях Малиновского — в «Дневнике» и в письме Жельветру, — позже подвигнет другого великого польского поэта, Юлиуша Словацкого, знакомого, конечно, с опубликованным текстом письма Жельветру, написать произведение на ту же тему): «Не знаю, кто поместил отрывок из этого письма в варшавской “Газете Польской”. Неосторожность этого человека оказала мне плохую услугу. Сенк<овский>, Конарс<кий> (известный педагог Михал Конарский. — *А. Ф.*) и Б<улгарин> обрушились на меня, ставя в вину излишнюю благожелательность к Адаму. Наконец буря утихла, но сегодня перед обедом пришел Б<улгарин> и сказал мне, что великий князь (Константин Павлович, главнокомандующий войсками Царства Польского. — *А. Ф.*) писал к Бенкендорфу, прислал номер газеты и жаловался, что человек, который из-за политических преступлений был осужден на изгнание, получил всеобщую благосклонность в столице Империи. Поскольку он считает это крайне опасным, предупреждает, чтобы внимательнее отслеживали все его шаги и т. д. Предпочел бы умереть, нежели это делать. Или если бы по неосторожности сам на себя навлек несчастье, сносил бы это терпеливей; но, думаю, ничего трагичнее не может быть, чем задеть порядочного человека, сделать несчастным друга. Утешил меня Б<улгарин>, уверив, что был у Бенк<ендорфа>, который поручил ему ответить великому князю. Он же обещал написать если не с пользой для А<дама> М<ицкевича>, то, по крайней мере, не для того, чтобы повредить. А именно, напишет, что М<ицкевич> находился тут под постоянным наблюдением, а что касается опубликованного письма, то написано оно было ради шутки, чтобы унизить его недоброжелателей в Варшаве. Умерил он немного мою тоску, но не вернул мне, однако, покоя» (запись от 21 марта 1828 г.).

Этим скандал не закончился. Поскольку Константин Павлович провел и собственное расследование, результаты которого серьезно расходились с версией, вымышленной Булгариным, было решено (запись от 24 марта 1828 г.), чтобы Малиновский не выезжал

из Петербурга и во всяком случае никак больше не давал о себе знать в Польше. Вероятно, эта история и стала причиной того, что Малиновский прекратил вести свой дневник.

Вместе с тем Малиновский оставил еще один комплекс документов, которые до сих пор полностью не были опубликованы. Это хорошо известные в среде профессиональных полонистов письма к бывшему профессору Виленского университета Иоахиму Лелевелю. Переписка ученика и учителя шла с 1824 г., когда Лелевель был вынужден покинуть кафедру в Вильне в связи со следствием по делу филоматов и филаретов[18], и до 1830 г., когда Лелевель стал членом революционного правительства в Варшаве и затем эмигрировал после поражения восстания. Комплекс писем Малиновского Лелевелю за эти годы хранится в Ягеллонской библиотеке в Кракове (копии, снятые в начале XX в., вероятно, известным историком Виленского университета Людвиком Яновским, хранятся в рукописном фонде научной библиотеки Вильнюсского университета).

Письма Малиновского Лелевелю полностью никогда не публиковались. В печати появлялись лишь небольшие фрагменты. В частности, уже в 1876 г. в третьем томе корреспонденции Адама Мицкевича сын поэта, Владислав Мицкевич, напечатал фрагмент письма от 28 декабря 1827 г., содержащего описание прибытия автора «Валленрода» в Петербург (этот же фрагмент в 1999 г. был воспроизведен Збигневом Судольским в третьем томе его фундаментального издания «Listy z zesłania»). Нами было опубликовано еще одно письмо (в оригинале и в нашем переводе)[19], в котором упоминаются имена Е. А. Боратынского, А. С. Грибоедова и О. И. Сенковского. В целом же этот интересный эпистолярный памятник еще нуждается в изучении и полной публикации.

Учитывая тему нашей статьи, мы публикуем лишь те письма Миколая Малиновского Иоахиму Лелевелю, которые написаны в период проживания бывшего ученика «брюссельского отшельника» в Петербурге, то есть с 1826 по 1 июля 1829 г., когда Малиновский непосредственно приступил к исполнению обязанностей генерального архивариуса Прокуратории Радзивилловской комиссии (назначен 1 ноября 1828 г.)[20]. Публикация осуществляется по оригиналам, хранящимся в фонде И. Лелевеля в библиотеке Ягеллонского университета в Кракове (Польша). Перевод писем с польского осуществлен Д. Ч. Матвейчиком под редакцией А. И. Федуты. Перевод фрагментов с латинского языка — Н. Романовского. Комментарий — А. И. Федуты. Нумерация публикуемых писем соответствует их последовательности и обозначает их место в общем комплексе писем М. Малиновского к И. Лелевелю *(BJ, rkps 4435)*.

Публикатор благодарит за консультации и оказанную помощь проф. Л. Суханека и проф. В. Г. Щукина (Краков), А. И. Рейтблата (Москва), П. М. Лавринца (Вильнюс), проф. Н. В. Николаева и Н. Г. Патрушеву (Санкт-Петербург), Н. Романовского (Минск), а также сотрудников читального зала научных работников и отдела редкой книги Национальной библиотеки Беларуси.

Александр ФЕДУТА

---

18 См. об этом и предшествовавших интригах: Лелевель И. Новосильцов в Вильне // Вильна 1823–1824: Перекрестки памяти. Минск: Лимариус, 2008. С. 39–47.

19 См.: Мицкевич, Боратынский и Грибоедов в переписке М. Малиновского и И. Лелевеля. Вступительная заметка, подготовка текста, публикация и примечания А. И. Федуты // Philologica. Т. 7. № 17/18. М., 2003. С. 199–205. Перевод письма в указанной публикации содержит неточность, устраняемую в настоящем издании.

20 См.: Латушкін А. М. Маліноўскі Мікалай // Архівісты Беларусі: біябібліяграфічны даведнік. Мінск: БелНДІДАС, 2006. С. 27.

ПИСЬМА М. МАЛИНОВСКОГО И. ЛЕЛЕВЕЛЮ

№ 18

BJ, rkps 4435, k. 565–566

Мне стыдно, что, взяв перо в руки впервые после такого долгого молчания, я вынужден обременять моего милостивого и благодетельного друга своими просьбами[1]. Из приложенного здесь письма Вы поймете, о чем идет речь. Мне нужна только Ваша помощь, чтоб Вы соизволили или непосредственно сами, или через лиц, близких к графу Залускому[2], вступиться за меня, чтоб я мог получить эту должность и на хороших условиях в таком дорогом для меня месте. В этот раз я ничего не пишу о себе, я болен и очень устал, надеюсь в ближайшую среду дать Вам обширный отчет о моем здесь пребывании, только мне неприятно оправдываться, что я до сих пор не писал. Я все время надеюсь вскоре вернуться в Вильно, я хотел оттуда возобновить прерванные отношения, но когда мое здесь пребывание чрезмерно затянулось, то я почувствовал себя виноватым. Соизвольте милостиво простить мне эту нерадивость, которая ни в коем случае не идет от сердца, и я обещаю в дальнейшем исправиться.

Мне здесь было обещано место библиотекаря, но так как это еще зависит от разных причин, то я предпочел бы похлопотать о краковском[3]. Если это не удастся, то я окажусь в странном положении: возвращаться в Вильно незачем, сидеть здесь не для чего. Не знаю, что мне предпринять, но надеюсь, что если что-либо возможно сделать, то милостивый государь мой ничем не пренебрежет.

Сенковский[4] сегодня должен был писать графу, не знаю, сдержал ли он слово. Однако я не считаю, что мое письмо будет некстати, даже если будет получено перед письмом Сенковского. Когда Вы изволите ответить мне, то это можно делать через обычного

---

[1] Характеризуя отношения, сложившиеся между И. Лелевелем и его студентами (в частности, и М. Малиновским), биограф историка А. Сливиньский пишет: «К нему тянулась молодежь, и он тянулся к молодежи. Он умел быть одновременно профессором и братом. Спустя много лет разбросанные по всему свету студенты Виленского университета с волнением вспоминали те времена, когда счастливая судьба позволяла им общаться с любимым профессором. Они окружили его уважением и любовью, нашли же в нем горячего защитника и опекуна» (цит. по: Śliwiński A. Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786–1831. Warszawa, 1932. S. 78–79).

[2] Залуский Юзеф (ум. 1866) — граф, генерал, представитель аристократического рода меценатов Залуских, дядя Юзефы Лелевель — жены брата И. Лелевеля, Прота Лелевеля. С 1826 г. — генеральный куратор научных учреждений Вольного города Кракова и его округа. Добивался открытия при Петербургской императорской публичной библиотеке ставки библиотекаря, который занимался бы книгами и рукописями на польском языке, в том числе — из знаменитой библиотеки Залуских, вывезенной российскими войсками после разделов Речи Посполитой. Библиотека Залуских была конфискована по инициативе Екатерины II, поскольку, по мнению императрицы, именно из книг патриотического содержания поляки набирались бунтарского духа.

[3] Насколько вытекает из контекста, Малиновский рассматривал возможность переезда для работы в Краков, в библиотеку Ягеллонского университета.

[4] Сенковский Осип Иванович (Юзеф Юлиан) (1800–1858) — выпускник Виленского университета, выдающийся ориенталист, профессор Петербургского университета. Русский писатель и журналист, редактор журнала «Библиотека для чтения». Получил широкую известность под псевдонимом Барон Брамбеус. Некоторое время М. Малиновский жил у него на квартире. В одном из писем Ю. Завадскому (от 19 октября 1826 г.) он указывает: «Адрес: Николаю Ивановичу Малиновскому в Коллегиях, в квартире г-на профессора Сенковского, Васильевский Остров» (см.: Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. I. Wilno, 1935. S. 280).

курьера. У меня есть знакомые в бюро Государственного Секретариата[5], они сразу же перешлют. Я просил уведомить меня, вернулся ли уже князь Адам[6] или когда ожидается <его возвращение>.

Я не могу дольше писать, я слишком устал. У меня едва хватает силы сердечно обнять моего милостивого Государя. Вверяю себя Вашей заботливой памяти, искренний и благодарный друг

Миколай Малиновский

13 апреля
1827 г. Петербург

№ 19

BJ, rkps 4435, k. 567–568

Дня 1 июня 1827 г. Петербург

Ваш ответ обязывает меня к новой благодарности. Вы мне прощаете нерадивость в писании, самым активным образом выполняете мои просьбы и разрешаете обращаться к Вам по любому поводу. Судьбой всей моей жизни я буду обязан Вашей опеке и заботливой поддержке. Я не отвечал до сих пор, так как не мог встретиться с господином Сенковским, несколько недель я осведомлялся о нем, но мне всегда было трудно застать его дома. Только вчера я поговорил с ним. Я сообщил ему, что через Ваше посредничество Булгарин[7] ответил графу Залускому. Сенковский говорил мне, что уже 3 раза писал графу, что завтра напишет еще раз, прося ускорить это дело, что здесь на месте он займется тем, чтобы дело кончилось успешно. А потому с этой стороны можно быть полностью спокойным.

Вы пишете, что не понимаете, чтó я пишу насчет обещанного мне места. Я вынужден пояснить. Я приехал сюда, скорее, чтобы проводить Эдварда Г<утта>[8], чем с целью добиться какого-либо места. Не желая, чтобы это путешествие стало совсем бесполезным в отношении Бентковского[9], я начал ходить в Библиотеку[10]. Я нашел ее в чрезвычайном беспорядке. Будучи малоизвестным, поначалу я не мог даже иметь свободный доступ,

---

5 Имеется в виду Государственный Секретариат Царства Польского.

6 Чарторижский Адам Ежи (1770–1861) — один из ближайших советников и друзей Александра I, член Государственного совета и сенатор. Крупнейший политический деятель Польши первой трети XIX в. В 1803–1824 гг. — попечитель Виленского учебного округа. При Николае I перешел в оппозицию русскому правительству, участвовал в восстании 1831 г., потом жил в эмиграции. М. Малиновский рассчитывал на его протекцию при трудоустройстве в библиотеку.

7 Булгарин Фаддей Венедиктович (Ян Кристоф Тадеуш) (1789–1859) — писатель и журналист. Редактор журналов «Литературные листки», «Северный архив», «Эконом», издатель альманаха «Русская Талия на 1825 год», редактор газеты «Северная пчела». В его квартире в Петербурге жил М. Малиновский.

8 Спутником М. Малиновского в путешествии в Петербург был Эдвард Гутт, сын виленского аптекаря Ежи Гутта, один из братьев будущей супруги Малиновского. Его имя часто фигурирует на страницах «Дневника» Малиновского.

9 Бентковский Феликс (1781–1852) — известный польский библиограф и историк литературы, автор двухтомной «Истории польской литературы» (1814). Известный виленский издатель и типограф Юзеф Завадский инициировал подготовку третьего тома, посвященного современной польской литературе, и Малиновский помогал ему в сборе информации и описании выходящих изданий, что он и имеет в виду, говоря что посещение библиотеки делает его путешествие в Петербург небесполезным. Однако этот проект ничем не закончился.

10 Имеется в виду Императорская публичная библиотека.

но немного позже мне удалось большее. Я познакомился с иными собраниями книг и рукописей. Я видел, что никто ими не занимается. Тогда у меня появилось желание остаться здесь при библиотеке. Нет никого, кто бы хотел заниматься этим. Благородный Александр Востоков[11], библиотекарь, потому как плохо читает по-польски, был силой прикреплен к ней, но он был бы сердечно рад избавиться от утомительного занятия собранием книг, не приведенным в порядок и не каталогизированным. Я обратился к нему, прося об указании мне способа ходатайствовать об этой службе. Он ответил мне, что надо действовать путем рекомендации к господину Оленину[12], от которого единственно это зависит. Я обратился к господину Северину Потоцкому[13], который активно взялся за это дело. Я подал прошение, в котором старался перечислить, насколько мои услуги могли бы быть полезны библиотеке. Оленин согласился, хотя под видом отсутствия вакансий отказал в этот раз, однако обещал позже устроить меня[14].

Обслуга библиотеки состоит из 14 мест. Несколько из них не занято. Трое выбыли, а их места не заняты, так как Директор считает, что и меньшего числа достаточно, а лучше оплачивать служащих. В настоящее время они получают на содержание: старшие по 1200, младшие по 800 рублей ассигнациями. Оленин говорил о новой организации и новом большем штате и в этом случае обещал вспомнить обо мне. Тем временем я узнал, что господин Тадеуш Булгарин уже давно находится в списке кандидатов; я точно знаю, что Оленин никоим образом не сможет минуть его, поэтому я убедился, что обещание мне места библиотекаря польских книг было мнимым. Я поговорил с Булгариным, который охотно согласился отказаться от своего места в мою пользу, но надлежало ожидать нового штата, который Бог знает, когда стал бы набираться, а мне становится все трудней содержать себя здесь в Петербурге. Пришлось бы неизвестно как долго ожидать и жить Бог знает каким образом. Когда я говорил об этом Сенковскому, он сказал мне, что господин граф Залуский, будучи здесь в Петербурге в прошлом году, докладывал Его Величеству, что именно польская библиотека находится в чрезвычайном беспорядке, что Его Величество Император соизволил уполномочить его к употреблению средств для выхода из подобного положения, к опеке над ее пополнением и сохранением; что граф предложил ему (Сенковскому) место библиотекаря, что он, не имея возможности принять его, хочет предложить меня. Я охотно принял это, написал графу, отдал свою судьбу в Ваши руки, и мой милостивый благодетель своей заботой приобрел новые права на мою безграничную благодарность. Я уже говорил, что обещанное мне Олениным и Булгариным место зависит от разных причин, и так как назначенный графом библиотекарь мог бы сделать совершенно ненужное назначение на должность директора, то

---

[11] Востоков (Остенек) Александр Христофорович (1781–1864) — поэт, филолог, с 1841 г. — член Императорской Академии наук. С 1828 г. заведовал библиотекой Румянцевского музея.

[12] Оленин Алексей Николаевич (1763–1843) — русский историк, археолог, художник, государственный деятель. С 1804 г. почётный член Академии художеств, с 1817 г. её президент, с 1811 г. директор Императорской публичной библиотеки, член Государственного Совета (с 1827 г.).

[13] Потоцкий Северин Осипович (1762–1829) — граф, действительный тайный советник, сенатор с 1801 г., член Государственного Совета.

[14] Известно, что А. Н. Оленин активно препятствовал польским интеллектуалам в работе с польскими книгами и рукописями, находившимися в фондах Публичной библиотеки. Одним из немногих исключений был митрополит Ст. Сестренцевич-Богуш, которому личным распоряжением Оленина было разрешено брать интересующие его издания на дом (о чем свидетельствуют его письма Сестренцевичу, хранящиеся в фонде митрополита в Национальном историческом архиве Республики Беларусь и подготовленные нами к печати). Малиновскому же так и не удалось добиться разрешения работать с польскими рукописями.

я предпочитаю добиваться назначения меня из Кракова. Мое менее зависимое положение оставило бы мне больше свободы в моей работе.

От графа-полковника после виленского у меня не было никакого [иного] предложения, хотя он пообещал ксендзу Алоизию[15], что возьмет меня *palam*[16] в Краков, видимо, обстоятельства не позволили ему сделать этого. Я прошу у Вас совета, должен ли я написать графу, благодаря его за обещание и прося об ускорении дела? Если будет прислано письмо министру Грабовскому[17], то я уверен, что пойдет хорошо, у меня есть знакомые…[18], которые помогут мне. Благородный генерал чрезвычайно порядочен и известен Его Величеству. Генерал-адъютант Бенкендорф[19] замолвил за меня слово. Я не ожидаю малейшего препятствия. Я только не знаю, как это письмо будет составлено: буду ли я считаться здешним библиотекарем или же зависимым от Краковского университета, буду ли подчиняться Комиссии вероисповеданий и просвещения в Царстве <Польском>; этот последний <вариант> я считал бы самым лучшим, но тогда откуда выплачивалось бы жалованье и т. д. Если бы опека ограничивалась только предложением меня на место библиотекаря под начало господина Оленина, то я опасаюсь, чтобы это не компрометировало меня в его глазах, потому как тогда бы он совсем недоброжелательно ко мне относился и мог бы доставлять любые неприятности. Я был бы рад ускорить это дело, так как, повторяю, жизнь стоит здесь дорого, а мои средства весьма скромны.

Я весьма сожалею, что не издал биографию Гроддека до моего отъезда[20]. Теперь я вынужден воздержаться или до возвращения в Вильно, или до окончания дела о месте библиотекаря. Я могу <ее> немедленно напечатать здесь. Людвик Бернатович[21], заслуживший благодарность своего покорного слуги, хочет выделить средства на печать этой книги. Можно бы было что-то дописать, что-то заменить, так как у меня руки были бы не так связаны. Однако, не имея теперь возможности сделать что-либо, я посылаю Вам каталог рукописей, составленный так, как я думаю печатать его в дополнениях[22]. Не знаю, застанет ли мое письмо Вас в Варшаве. Тем не менее я надеюсь, что Вы до святого Яна останетесь дома. Если мое письмо дойдет к Вам в Луцке, то прошу у Вас рекомендательное письмо к епископу Пивницкому[23]. Я б хотел познакомиться с благо-

---

[15] Имеется в виду ксендз Алоизий Осинский (1770–1842) — историк, библиограф, языковед. Член Общества друзей наук (1818). Член Виленского университета (1826). Ректор Виленской духовной академии (1833–1839).

[16] Непосредственно (лат.).

[17] Имеется в виду Станислав Грабовский (1780–1845) — министр просвещения Царства Польского с 1820 г.

[18] Несколько букв не читаются — дефект листа.

[19] Вероятно, речь идет о Константине Христофоровиче Бенкендорфе (1785–1828) — генерал-адъютанте, генерал-лейтенанте с 1826 г., брате А. Х. Бенкендорфа.

[20] М. Малиновский работал над биографией своего университетского профессора Г. Э. Гроддека, однако так и не закончил свой труд. См.: Młodecki S. Gotfryd Ernest Groddeck. Studium biograficzne na podstawie notat Mikołaja Malinowskiego // Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. Z. 6. 1958. S. 301–350.

[21] Бернатович Людвик — польский писатель, автор повестей из истории древней Литвы.

[22] Вероятно, имеется в виду дополнение к книге Бентковского (см. примечание 9).

[23] Пивницкий Михал (ум. 1827) — каноник, затем епископ луцкий. Судя по воспоминаниям брата историка, П. Лелевеля, этот «хитрый иезуит» неоднократно бывал у них в доме. См.: Lelewel P. Pamiętniki i diariusz domu naszego. Wrocław: Ossolineum, 1966. S. 245. (Возможно, в честь него И. Лелевель избрал в качестве одного из своих псевдонимов «Пивницкий»).

родным прелатом, но не могу воспользоваться этой чудесной возможностью [кроме] как через рекомендацию благороднейшего из людей. Вверяю себя памяти и сердечно Вас обнимаю

Искренний друг Миколай

Чарновский[24] здесь живет постоянно, хотя не состоит на службе. Он добивается своих денег, потерянных на Слувольдзе (?). Это самый пламенный англоман, но так как он гол, то не может держать пари, бегать на скачки и участвовать в петушиных боях. Он благодарен Вам, что Вы его помните.

Сюда недавно прибыли Ульдынский[25], Крушчиньский[26], Пташинский[27], Альбин Пиотровский[28], Сосновский[29], Марек Пясецкий[30].

№ 20

BJ, rkps 4435, k. 569–571

28 сентября 1827 г. Петербург

Милостивый и благородный Государь. Только незнание, где Вы находитесь, заставляло меня три последние месяца отказываться от удовольствия писания. Я бесконечно благодарен, что Вы милостиво уведомили меня о своем возвращении в Варшаву. Я сразу же спешу с ответом. Во-первых, по поводу поручения о Сенковском. Он мне отдал Ваше письмо, я немедля спросил его об упомянутом в нем каталоге. Он говорит, что показывал графу Бальшу[31](?), графу Кушелеву-Безбородко[32], графу Сергею Строганову[33] и сенатору Шереметеву[34] — любителям живописи и владельцам ценных галерей, но все

[24] Чарновский — неустановленное лицо.

[25] Ульдынский Юзеф (1792–1863) — профессор права и истории Кременецкого лицея. Его исторические труды доброжелательно рецензировал И. Лелевель.

[26] Крушчиньский Александр — член общества филаретов.

[27] Пташинский Антоний — выпускник Виленского университета, член общества филаретов.

[28] Пиотровский Альбин (1807–1876) — выпускник Кременецкого лицея, учился в Виленском, а затем в Петербургском университетах. Согласно некоторым данным, участник восстания 1830–1831 гг.

[29] Сосновский Леопольд (род. 1802) — юрист, выпускник Виленского университета, член общества филаретов. Неоднократно упоминается в «Дневнике» Малиновского.

[30] Пясецкий Марк (Мариан) (1794 или 1796 — после 1840) — кандидат юриспруденции, филарет. В 1830-х гг. жил в Петербурге и был поверенным в делах польских помещиков, занимался делами поляков — политических заключенных и ссыльных, в частности, по поручению А. Мицкевича распространял издания его стихов.

[31] Бальш — неустановленное лицо.

[32] Кушелев-Безбородко Александр Григорьевич (1800–1855) — граф, почетный член Императорской Академии наук, попечитель Нежинского лицея высших наук. В 1834–1837 гг. — управляющий Государственным банком. В 1850–1855 гг. — государственный контролер.

[33] Строганов Сергей Григорьевич (1794–1882) — граф, государственный деятель, почетный член Петербургской Академии наук (1827). В 1835–1847 гг. — попечитель Московского учебного округа, в 1859–1960 гг. — московский генерал-губернатор. Археолог-любитель, председатель Московского общества истории и древностей российских (1837–74), основатель Строгановского художественного училища (1825), Археологической комиссии (1859).

[34] Шереметев Василий Александрович (1795–1862) — сенатор, действительный тайный советник (1857).

ответили, что вслепую, не видя, покупать не могут, что если б это собрание картин находилось здесь, то, *возможно*[35], они купили бы какую-то часть. Ни Смоковскому[36], ни Ваньковичу[37] он не сообщал о каталоге, так как считает, что они не знают никого, кто бы мог сделать подобную покупку, и он говорит правду.

Бусурманин[38] торжественно протестует против того, что он якобы гневается на Варшаву, но так как он безмерно занят, то был вынужден на некоторое время прекратить всякую переписку. Он действительно беспрерывно работает, у него нет ни дня свободного, ни ночи, но над чем же он работает? Над тем, чтоб у монахов отобрать школы в Беларуси, что с самого начало вынудило его к написанию почти стостраничного предложения и вызвало неприятие Министра[39], однако он считает, что все преодолел, что Сперанский[40] согласился с его мнением и что вскоре священники будут изгнаны из школ[41]. Едва он окончил это, занялся написанием проекта нового педагогического института, так как сейчас только 6 учеников в <Виленском> Университете готовятся к учительскому званию, а будет необходимо несравнимо большее число, когда придется обеспечивать школы учителями. Весьма нехотя он напечатал арабско-французский сло-

[35] В оригинале подчеркнуто.

[36] Смоковский Винцент (1797–1876) — художник, выпускник Виленского университета, выдающийся график. Первый иллюстратор поэмы А. Мицкевича «Конрад Валленрод».

[37] Ванькович Валентий Вильгельм (1800–1842) — художник, выпускник Виленского университета, затем — Петербургской императорской академии художеств. Автор известного портрета А. Мицкевича и парного исчезнувшего портрета А. С. Пушкина (см. об этом: Эттингер П. Д. Станислав Моравский о Пушкине (Из записок польского современника поэта) // Московский пушкинист. II. М.: Федерация, 1930. С. 241–266.

[38] Вероятно, имеется в виду прозвище О. И. Сенковского, данное ему в обществе шубравцев в Вильне, — с учетом его профессионального интереса к языкам и культурам Востока.

[39] Шишков Александр Семенович (1754–1841) — адмирал, писатель, президент Российской Академии, министр народного просвещения и глава цензурного ведомства в 1824–1828 гг. Отставка Шишкова могла встревожить выходцев из Речи Посполитой, поскольку Шишков был женат на Ю. О. Лобаржевской, представительнице знатного литвинского рода Нарбутов, о которой говорили, что она особо покровительствует землякам (см. об этом: Видок Фиглярин. Письма и агентурные записки Ф. В. Булгарина в III Отделение / изд. подг. А. И. Рейтблат. М.: НЛО, 1998. С. 148–149). Лобаржевская считалась дальней родственницей Булгарина (см.: Греч Н. И. Записки о моей жизни. М.–Л.: Academia, 1930. С. 694). О родстве с Лобаржевской пишет и О. А. Пшецлавский: «Г-жа Шишкова была моя родственница и приходилась мне бабушкой, но я называл ее ma tante» (см.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874).

[40] Сперанский Михаил Михайлович (1772–1839) — государственный деятель, реформатор системы государственного управления России. С 1826 г. фактический глава II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, руководил работами по кодификации Основных государственных законов Российской империи (1832), подготовкой Полного собрания законов и Свода законов.

[41] О. И. Сенковский после инспекционной поездки в Полоцк попытался инициировать отстранение монахов католических орденов от возможности преподавания в школах и высших учебных заведениях. «Мы знаем, что “шубравцы”, среди которых еще недавно был этот инспектор (Сенковский. — *А. Ф.*), отличались сильно развитым антиклерикализмом. Самым неприятным аспектом этой инспекции (Сенковского в белорусских губерниях. — *А. Ф.*) была сопутствовавшая ей полицейская разведка. Это единственный случай… когда профессор таким утонченным способом начинает, как полицейский, допрашивать учащихся. Это также единственный пример использования инспекции как средства дисциплинарного давления и характерного для реакции тех времен способа совершения личной карьеры» (см.: Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. T. II. Szkoły podstawowe i średnie. Lublin, 1991. S. 83). Один из учащихся, Юзеф Добишинский, даже приклеил в знак протеста к воротам трактира, где остановился инспектор, польские стихи, заканчивавшиеся призывом к студентам расправиться с императорской фамилией (см. об этом: Мальдзіс А. І. Творчае пабрацімства: Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX стагоддзі // Мальдзіс А. І. Выбранае. Мінск: Кнігазбор, 2007. С. 29).

варь, сейчас обещает написать рецензию на «*Этнографический атлас*» Бальби[42], где намеревается ударить по Абелю Ремюса[43], Клапроту[44] и здешнему Аделунгу[45]. Атлас Бальби — это жалкая работа.

Насчет моего дела с библиотекой: оно движется весьма медленно, а иначе и быть не могло, потому как оно зависит от такого ленивого человека, как граф полковник. Вам уже известно, как он неуместно начал, что не хотел связаться со мной до отправки письма графу Грабовскому. По той причине, что ничего не подготовлено, Его Величество Император приказал договариваться об этом деле с министром Шишковым, очень дряхлым человеком. Тот через три с половиной месяца дал наконец ответ, в котором говорится, что так как Публичная библиотека содержит едва тридцатую часть в польских книгах и 801 рукопись, которые не важны ни для истории, ни для литературы, то министр считает, что отдельные библиотекари не нужны, но, впрочем, если краковские профессора (потому как и в том Залуский мне подпортил, назвав их будущими библиотекарями) захотят пользоваться этими жалкими остатками, то могут приехать в Петербург, и в те дни, когда библиотека открыта для публики, могли бы пользоваться вместе с другими. Конечно, такой неверный, лживый ответ принят быть не может. Я написал проект нового устройства польской библиотеки, приспособленный к местным условиям. Я написал ответ для Залуского и подал его графу Грабовскому для пересылки в Краков, но поскольку Залуский выехал куда-то на Украину, поскольку неизвестно, где он находится и когда вернется, то надо ждать неограниченное время. Я б мог быть привлечен здесь, мне даже делались издалека предложения, но потому как это и позже могло бы не минуть, потому как место необычайно доходно — максимальный доход от него доходит до 1200 рублей ассигнациями, то я не хочу жадничать, чтоб не навредить новому устройству, если оно будет введено. Надеясь, что граф Залуский, возвращаясь из Кракова, будет в Варшаве, я прошу моего милостивого друга увидеться с ним, передать ему, чтоб он отказался от проекта со своими профессорами, который не удастся осуществить и который только осложняет все дело, чтоб действовал скорее, доверял тому, кто придет отсюда, и не обманывался надеждой свободного распоряжения библиотекой, находящейся вдали от него за 200 миль.

По поводу Брониковского[46], я не считаю, что я оказал литературе большую услугу, я сделал это для заработка. Завадский дал мне 200 экземпляров, которые я продаю здесь по 15 рублей ассигнациями. Я смогу содержать себя. Я б не хотел, чтоб было известно, что это я переводил, хотя удержать это в тайне не удастся. Я перевел и иные его романы. Я уже принялся за *Французскую тюрьму*, затем выйдут: *Завепшицы*, *Замок Мыши над Гоплом*, *Казимир Великий*, но я отношусь к этому как к спекуляции. Возможно даже, мне не удастся избежать неудобств, связанных с успехом.

---

[42] Бальби Андриано (1782–1848) — итальянский географ и статистик. Его «Этнографический атлас» вышел в 1826 г.

[43] Ремюса Жан-Пьер-Абель (1788–1832) — французский ориенталист, президент французского Азиатского общества, профессор китайского и маньчжурского языков в Колледж де Франс.

[44] Клапрот Генрих Юлий (1783–1835) — этнограф, в 1804–1812 гг. — адъюнкт Петербургской Академии наук, с 1815 г. — профессор в Париже. Автор книг о своих путешествиях на Кавказ, в Сибирь, Азию.

[45] Аделунг Федор Павлович (Фридрих) (1768–1843) — историк, библиограф, член-корреспондент Петербургской Академии наук (с 1809 г.; почетный член с 1838 г.). Выходец из Германии. С 1794 г. в России. Один из создателей Румянцевского музея в Санкт-Петербурге (1831).

[46] Опельн-Брониковский Александр фон (1773–1834) — немецкий романист польского происхождения, автор многочисленных романов, посвященных польской истории.

Господин Булгарин предложил мне жить у него, я принял эту жертву как весьма удобную для себя, до сих пор я жил с Жельветром[47], который выезжает в Вильно, дольше жить с ним мне было бы неудобно, так как, имея много дел, они принимают у себя много людей, он не мог предоставить мне свободного места для работы. У Булгарина у меня будет отдельная комната[48].

Тут много молодых поляков, образованных и благородных, с которыми приятно провести время в товарищеском обществе. Некоторые работают, а именно: Собаньский Готард[49] — над переводом истории Ваги[50] на английский язык, Игнатий Зенович[51] — переводит *Малую русскую грамматику* Греча[52] на польский язык, Рогальский[53] пишет грамматику по примеру *Писем о мифологии* Демутье[54] и т. д. Здесь находится Леопольд Сосновский, он служит в Сенате, дела у него не очень, Игнатий Пиотровский[55] — в Главном комитете цензуры, у него дела получше. Винцент Бобинский[56] служит в Сенате переводчиком, у него дела идут совсем хорошо, но в ущерб здоровью, Ясюкович[57] служит

---

[47] Жельветр Гаспар (ок. 1780 — ок. 1855) — виленский шляхтич, с 1800 по 1831 г. живший в Петербурге в качестве ходатая по делам соотечественником. Его квартира была одним из центров общения польско-литовской диаспоры в столице империи. По словам О. А. Пшецлавского, «это был очень умный, практически-добродетельный человек. Он всем, кому только мог, деятельно помогал, многих прибывших из провинции молодых людей, с хорошими качествами, вывел в люди…» (цит. по изд.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874). Его адрес указывает Малиновский в письме к Ю. Завадскому от 11 декабря 1826 г.: «Г-н Сенковский еще не приехал, прошу письма адресовать г-ну Жельветру так: Малиновскому — С.<анкт> П.<етербург>, Большая Миллионная, дом Петровой № 28» (см.: Materjały do dzejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. I. Wilno, 1935. S. 287).

[48] Очевидно, что Малиновский воспользовался этим предложением очень быстро: уже в его письме Ю. Завадскому от 19 ноября 1827 г. он указывает адрес: «Н. И. Малиновскому. Офицерская улица в квартире Г-на Ф. В. Булгарина» (см.: Materjały do dzejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. I. Wilno, 1935. S. 299).

[49] Собаньский Готард (1800 или 1801–1841 или, по другим данным, 1852) — граф, выпускник Кременецкого лицея. По поручению А. Мицкевича наблюдал за петербургским изданием его поэмы «Конрад Валленрод». После восстания 1830–1831 гг. был сослан в Ялуторовск, погиб от руки грабителей в собственном доме.

[50] Вага Теодор (1739–1801) — польский историк, автор фундаментального труда «Historja Książat i Krolów polskich» (1767), переработанного позже И. Лелевелем и выдержавшего 15 изданий.

[51] Зенович Игнатий — неустановленное лицо.

[52] Греч Николай Иванович (1787–1867) — писатель, журналист, филолог. Редактор журнала «Сын Отечества», газеты «Северная пчела» (с 1825 г., совместно с Ф. В. Булгариным). Автор книг «Пространная русская грамматика» (СПб., 1827) и «Чтения о русском языке». На польском языке вышла его книга: Gretscz, Nic. Początkowe prawidła rossyskiej grammatyki. Warszawa, 1834. Однако в качестве переводчика был указан А. Б. Глебович.

[53] Рогальский Леон (1806–1878) — переводчик, историк литературы, публицист. Был секретарем Совета Виленского университета. С 1835 г. — в Варшаве. М. Малиновский вел с ним переписку.

[54] Демутье Шарль Альбер (1760–1801) — французский комедиограф, автор книги «Письма к Эмилии о Мифологии» (6 т., 1786–1798).

[55] Пиотровский Игнатий — неустановленное лицо.

[56] Викентий Бобинский (1798 —?) — член общества филаретов, юрист. С 1824 г. работал в канцелярии петербургского генерал-губернатора. Зять Гаспара Жельветра.

[57] Ясюкович — вероятно, Игнатий Ясюкович. А. Э. Одынец пишет о нем в воспоминаниях: «Господин Игнатий Ясюкович, ученик Боруньской школы с первого класса, затем в ней же — гувернер-пансионер, был человеком способным, работящим и достойным; и этими своими личными качествами был обязан в дальнейшей жизни успешной карьерой, которой и добился собственными силами. По-

инспектором аптекарской школы, у него все благополучно. Пиотровский Альбин сдавал здесь экзамен на степень, ему была присуждена степень студента. Александр Мицкевич[58] был в Москве у брата и уже вернулся в Вильно, он не нашел ничего стоящего для себя. Корпус инженеров водной коммуникации заполняется вильнянами. В общем здесь проживает около 10 тысяч поляков, по большей части склочники, плохого поведения или распутники, которые здесь губят честь, деньги и здоровье. Впрочем, все поговаривают, что теперь они значительно исправляются, может, из-за недостатка денег. Среди господ Северин Потоцкий, как ни странно, не чурается своих, старательно помогает, гетманша Ожаровская[59] пользуется здесь большим уважением, она рада поддерживать в делах. Княжна Яблоновская, урожденная Моршковская[60], у которой я бываю, особа ограниченных чувств и неспокойного характера, нарушает покой соседей процессами. Господин Филипп[61] выехал для посещения харьковского отделения, когда я познакомился с ним, он был истощен излишествами. У него нет здесь хорошей репутации, редко где рады его видеть. Он нескоро возвратится, поэтому я не знаю, когда смогу исполнить поручение. Вверяю себя милостивой памяти, всегдашний друг

Малиновский

Я писал в Дрезден Александру Брониковскому, прося его соизволить известить меня о своих литературных занятиях, но так как до сих пор у меня нет от него ответа, то я прошу Вас уведомить меня, что или Вы сами знаете о нем, или у других сможете узнать. Я сам перевел песенки, в которых, как считает автор, он подражал народным песням. Нельзя ли в столице Мазовии[62] переписать их? Я был бы бесконечно обязан, чем скорее, тем было бы лучше, если б я получил ответ на мою просьбу.

№ 21

BJ, rkps 4435, k. 572

Покорнейше прошу прощения у моего милостивого Государя, что в Ваши руки я посылаю присоединенное здесь письмо с настойчивой просьбой переслать его по указанному адресу. Ответ, осмеливаюсь рекомендовать, пусть будет прислан мне той же дорогой. Надеюсь, что мое письмо, написанное в прошлую среду, дошло к Вам. Ожидаю милостивого ответа на него. Ничего ни в моем положении, ни в проекте не изменилось. Если ничего не получится с местом библиотекаря, то думаю весной выехать в Варшаву

лучив в Виленском университете степень магистра обоих прав, отправился в Петербург, где получил место в Министерстве юстиции, и, постепенно продвигаясь в чиновничьей иерархии, стал, наконец, председателем Гражданской Палаты, то есть Апелляционного суда в Ковне, и в пожилом уже возрасте умер в этой должности, оставив после себя похвальную и доброжелательную память» (цит. по изд.: Odyńec A. E. Wspomnienia z przeszłości, opowiadane Deotymie. Warszawa, 1884. S. 50).

[58] Мицкевич Александр (1801–1871) — младший брат Адама Мицкевича, член общества филаретов, юрист. Избежал ссылки. В 1827 г. приблизительно шесть месяцев находился в Петербурге. С 1835 г. — профессор Киевского, с 1840 г. — профессор Харьковского университета.

[59] Ожаровская Марианна (урожд. Дзержбицкая) — вдова великого гетмана Петра Ожаровского, казненного в 1794 г. восставшими варшавянами. Мать генерала от кавалерии и сенатора Российской империи А. П. Ожаровского.

[60] Жозефина Яблоновская, урожденная Моршковская, — супруга князя Кароля Яблоновского (ум. 1841).

[61] Филипп — неустановленное лицо.

[62] Столица региона Мазовия Коронной Польши — Варшава.

и осесть там, так как Вильно мне так надоело, что стало бы для меня настоящей пыткой, если б я там должен был жить.

Если это не причинит Вам какого-либо неудобства, я бы просил Вас соизволить прислать мне рекомендательное письмо к отцу епископу Пивницкому, я б хотел познакомиться с этим прелатом.

Соизвольте простить меня, что я так пишу так кратко, так как у меня мало времени. Сообщаю, что Смоковский и Ванькович получили золотые медали второй степени.

Вверяю себя доброжелательной памяти
слуга и друг

Миколай

5 / 17 октября
1827 г. Петербург

№ 22

BJ, rkps 4435, k. 573–577

Дня 28 декабря 1827 г. Санкт-Петербург

Милостивый и благородный Государь. Не знаю, через кого было написано последнее Ваше письмо, но меня чрезвычайно удивило, когда я получил его почти через два месяца после написания. Соблаговолите отныне адресовать через польскую канцелярию[63] прямо ко мне, и мы не увидим никакой задержки. Посылаю желаемые гравировальные доски, я опасаюсь, не сделал ли я что-нибудь неправильно, но поскольку у Вас часто появляется необходимость в гравировании, то я надеюсь, что они придут своевременно.

Я бесконечно благодарен за сообщение мне научных новостей из Варшавы. Я рад стольким по-настоящему полезным предприятиям. Только не знаю, хорошо ли продумано намерение графа Рачинского[64] печатать по-польски акты Томицкого[65]. Кто будет переводить? А может, <будет печататься> с менее правильных рукописей, тогда какая же это аутентичность? А печатать параллельно с текстом будет действительно много стоить, но и выгода немалая. Также и размещение многих листов на одном или полный пропуск <кажущихся идентичными листов при публикации> требуют большой осторожности. В них содержатся существенные расхождения не только в содержании, но и в выражениях, а то Станислав Гурский[66], у которого было столько дел, не тратил бы попусту время на переписывание по несколько раз одной и той же вещи, если б она действительно была такой же. Впрочем, не знаю, все ли есть у графа. Тут есть два экземпляра этих актов: один полный, другой с дефектами. И все-таки в повреж-

---

63 Имеется в виду канцелярия Государственного Секретариата по делам Царства Польского.

64 Рачинский Эдвард (1786–1845) — граф, польский землевладелец, меценат, прусский подданный с 1815 г.

65 Томицкий Петр (1464–1535) — политик, религиозный и государственный деятель. С 1515 г. — подканцлер коронный, с 1520 г. — бискуп познанский, с 1524 г. — бискуп краковский. По его поручению С. Гурский издал огромный свод документов, известных как Acta Tomiciana (вышло 13 томов). Туда вошли письма знаменитых лиц, речи, постановления сеймов, информация для депутатов, королевские ответы, публичные и правительственные документы, современные исторические описания, стихи на случай и т. п.

66 Гурский Станислав (1497 или 1499 или 1489–1572) — ксендз, историк.

денном содержатся многие документы, которых нет в первом, и, кроме этого, отдельные тома писем, написанных в Рим за то время, когда Томицкий был подканцлером, писем и посольских отчетов Дантышка[67], а также публичных актов, выходивших во время занятия должности секретаря Гозиушем[68] и Кромером[69]. Если я здесь останусь, охотно возьмусь помогать в этом предприятии, сравню то, что в своей копии есть у графа-издателя, с тем, что здесь хранится, но для этого необходим реестр актов, находящихся у графа.

Что же касается библиотеки польских прозаиков, то я не вижу ничего более желанного, но пусть же стараются сохранить хороший подбор, пусть печатают их полностью, пусть найдут средства, чтоб издавать *Полное собрание*[70]. Я слыхал, что Дмоховский[71] должен издать *Дворянина* Гурницкого[72]. Он хорошо делает, но с этим будет много работы. Если не будет очень осторожно обходиться с этим изданием, подвергнет себя неприятной критике. У меня здесь есть последнее варшавское издание, каким-то внимательным читателем исписанное пометками. В нем есть столько знаков вопроса, что в самом деле надо хорошо разбираться в теме и знать польский язык, чтобы все это пояснить надлежащим образом. Впрочем, я б не хотел, чтоб *Дворянин* был издан так, как Фризе[73] когда-то в *Journal Littéraire* писал рецензию на *Историю* Гурницкого[74], в которой к каждой фамилии, упомянутой в *Истории*, давал в дополнениях более-менее точную биографию этой личности[75]. Но надо же что-то сказать и о беседующих. Затем пусть Дмоховский не забудет перепечатать редкое и малоизвестное небольшое произведение этого же автора *Dæmon Socratis*[76], прекрасно написанное по-польски. Этим он окажет услугу всей читающей публике, даже покроет в какой-то мере недостатки своей работы. Если б он смог каким-нибудь путем добиться предоставления себе заметок профессора Боровского[77] из Вильно и сумел бы их использовать надлежащим образом, то принес бы немало пользы.

---

[67] Дантышек Ян (1485–1548) — польский дипломат и латиноязычный поэт.

[68] Гозиуш Станислав (1504–1579) — польский теолог-полемист. С 1538 г. — королевский секретарь, с 1543 г. — руководитель канцелярии коронной. Кардинал (1561). Великий пенитенциарий (1573).

[69] Кромер Мартин (ок. 1512–1589) — хроникер, писатель. Королевский секретарь в 1545–1558 гг., бискуп варминский (с 1579 г.).

[70] Имеется в виду инициатива Ю. Завадского по изданию собрания «Powieści i romanse z dzieł celniejszych pisarzy tłumaczone».

[71] Дмоховский Франтишек Салезий (1801–1871) — поэт, переводчик, мемуарист, издатель.

[72] Гурницкий Лукаш (1527–1603) — поэт, переводчик, историк. В 1553 г. посол в Вене. В 1559–1561 гг. — королевский секретарь и библиотекарь. В 1556 г. опубликовал книгу «Dworzanin Polski» — адаптацию итальянского трактата «Il Cortegiano» Б. Кастильоне.

[73] Фризе Кристиан Готтлиб (Кристоф Богумил) (1717–1795) — польский историк, публицист, переводчик. В 1754 г. издавал «Journal Littéraire de Pologne» — одно из первых культурно-просветительских периодических изданий в Польше.

[74] Имеется в виду книга Л. Гурницкого «Dzeje w koronie Polskiej od roku 1538 aż do roku 1572», опубликованная посмертно в 1637 г.

[75] Вероятно, Малиновский имеет в виду предисловие Фризе к немецкому переводу книги Гурницкого, вышедшему в 1753 г.

[76] Имеется в виду книга Л. Гурницкого «Demon Socratis, albo Rozmowa złodzieja z czartem», написанная в 1593–1603 гг. и опубликованная посмертно в 1624 г.

[77] Боровский Леон (1784–1846) — историк литературы, критик, профессор Виленского университета, преподаватель А. Мицкевича.

Вы пишете мне, мой милостивый и дражайший Государь, что князь Адам[78] открывает типографию[79]. Наверняка время от времени в ней будут выходить хорошие книги, но если захотят осуществить намерение напечатать интересные выписки из рукописей, то кто будет делать эти выписки, каким образом и с какой целью? Наверняка возьмут за образец *Notices et Extraits des m <anuscrits> de la Bibliothèque du Roi*[80]. Но и их не стоит принимать за шедевр, и я уверен и мог бы даже подкрепить это доказательствами, что это произведение не несет большой пользы. Прошу Вас, соизвольте уведомить меня, кто у князя руководит научным отделом? Все так же ли Добровольский[81]? Я сомневаюсь, что поэт Кароль считал себя в исторических науках мудрее своего Пилада[82]. Как же измельчали эти Пулавы[83]! И как эти Кременчане[84] все нам испортили! Сами мало зная, перекрывают доступ для лучших и более знающих, а если б кто-либо отважился сам приблизиться к их вотчине, сразу же надевают на него мешок.

Ответив на новости Милостивого моего Государя, я спешу с сообщением моих. Может, кто-нибудь предоставил их мне, так как они не являются самыми свежими. Во-первых, Леон Рог<альский> уже должен был писать, что он назначен историографом Виленского университета. Он обращался ко мне за помощью в указании источников, тем охотнее я это сделаю, что здесь находится большой фолиант, в который Залуский[85] вклеил то, что касалось Виленской Академии[86]. Затем Вы уже должны из Вильно знать, что Господин Людвик Соболевский[87] подал просьбу, в которой желает увольнения от абсолютно всех обязанностей, что хочет выехать в деревню и там в покое проводить дальнейшую жизнь. Далее, адъюнкт Вашкевич[88], женившись на сестре жены ректора[89],

---

[78] Речь об А. Е. Чарторижском.

[79] Типография в Пулавах была открыта в 1828 г.

[80] «Выписки и выдержки из рукописей Королевской билиотеки» (фр.).

[81] Добровольский Адольф (1796–1866) — секретарь князя А. Е. Чарторижского. В 1831 г. по дороге из Петербурга был арестован и сослан в Орел, затем в Кострому, где полтора года находился под надзором полиции.

[82] А. Добровольский был женат на сестре К. Сенкевича, отсюда, возможно, ироническое сравнение их с мифологическими героями Орестом и Пиладом — неразлучными друзьями.

[83] Пулавы — имение князей Чарторижских, центр политического и культурного влияния этой семьи.

[84] Имеются в виду выпускники Кременецкого лицея — одного из главных центров польского просвещения на землях, захваченных у Речи Посполитой Российской империей. Кременецкий лицей был основан в 1805 г. по инициативе известного просветителя и мецената графа Т. Чацкого и существовал до 1832 г.

[85] Вероятно, имеется в виду основатель библиотеки Залуских, бискуп Ю. Залуский.

[86] До императорского указа 1803 г. Виленский университет существовал как Виленская Академия.

[87] Соболевский Людвик (1791–1830) — переводчик, адъюнкт кафедры древней литературы Виленского университета. Вероятно, его желание уехать в деревню связано с состоянием его здоровья: известно, что Соболевский страдал серьезным психическим заболеванием (умопомрачением).

[88] Вашкевич Ян (1797–1859) — с 1824 г. адъюнкт кафедры экономии, позже профессор экстраординарный политической экономии Виленского университета.

[89] Пост ректора Виленского университета с 1826 по 1831 г. занимал Вацлав Пеликан (1790–1873), профессор хирургии, глава Виленского цензурного комитета, один из клевретов Н. Н. Новосильцова, сыгравший важную роль в разгроме обществ филоматов и филаретов. С 1831 г. — в Петербурге, затем в Москве. Его жена — Эльжбета Пеликан. О сватовстве Я. Вашкевича вспоминает также Ф. Тустановский в письме к Ц. Дашкевичу от 19 октября / 1 ноября 1825 г. (см.: Archiwum filomatów. Listy z zesłania. T. I. Warszawa, 1997. S. 357).

наказав ее за ветреность с Платоном Кукольником[90], так себя грубо повел, что та прочь выехала от него, а ректор посчитал, что из 800 рублей пенсии 500 он обязан выплачивать ежегодно жене. Только эти новости залетели из Вильно.

Здесь в Петербурге у нас есть более важные: уже три недели как сюда прибыли Мицкевич и Малевский из Москвы в свите князя московского генерал-губернатора[91]. Малевский, может быть, останется здесь в Петербурге, а Мицкевич через несколько дней покинет нас и вернется назад в Москву. После стольких лет расставания и после стольких перенесенных нами мук, по-братски расчувствовавшись, мы приветствовали друг друга. Малевский, в дополнение к характерному для себя лоску, приобрел теперь большую сердечность в поступках, у него стало меньше упрямства в высказываниях, чрезмерность молодого возраста совсем пропала, а вместо нее рядом с полной живостью чувств пробивается зрелость в словах и делах. Мицкевич внешне немного изменился, отпустил бакенбарды, это делает его более важным. Цвет лица более здоровый, он немного возмужал, изменился, но на свой манер. Он уже не эксцентричен в обществе, как раньше, а наоборот, свободен и приятен. Его талант созрел, слова усилены тем, что он видел и слышал. Он носит печать своей богатой фантазии. Теперь он любит много говорить, часто только его голос слышен в обществе, и каждый услужливо замолкает, чтобы слушать его. Меня по-настоящему наполняет чувство гордости, что я был коллегой Мицкевича и что я его друг. Его прибытие в Петербург стало неслыханной сенсацией. Русские, поляки бегут наперегонки, чтобы высказать ему свое почтение. Мы ведем по-настоящему карнавальную жизнь, одни обеды, заканчивающиеся за полночь, скоро сменяются другими, но все равно он не может принять всех приглашений. Ему остается только тяжесть выбора. Счастливым стечением обстоятельств так случилось, что Хейдатель и Соболевский[92] приехали также в это время для сдачи экзаменов на поручиков, они уже получили эти чины, но пробудут здесь до Трех королей[93]. Мицкевич талант импровизации довел до удивительной степени совершенства. Когда он чувствует вдохновение, достаточно заиграть на фортепиано какую-нибудь знакомую песенку, сейчас же импровизирует и с такой скоростью, такой быстротой, что кажется, что какой-то дух терзает его, чтоб он как можно скорей избавился от сердечных чувств. Я слышал его уже более десяти раз, писать неизмеримо трудно, так как никакое перо не угонится за скоростью поэта; при этом он не позволяет писать, говорит, что это убивает в нем вдохновение, когда он видит пишущих. По крайней мере, я каждый вечер описывал содержание каждой его импровизации, пусть эти несуразные черты удивительных картин, по крайней мере, останутся в твердой памяти. Если вам это будет интересно, я бы охотно прислал несколько самых красивых. Мицкевич приехал сюда и за компанию с Франтишком, и для того, чтобы добиваться для себя разрешения печати периодического издания под названием *Irys* в Москве на польском языке. Это издание должно было быть посвящено

---

90 Кукольник Платон Васильевич (180? — 1848) — брат поэта Н. В. Кукольника и профессора Виленского университета Павла В. Кукольника. С 1824 по 1831 г. — экзекутор Виленского университета, затем, после его закрытия, служил некоторое время в канцелярии попечителя Виленского учебного округа.

91 Имеется в виду князь Дмитрий Владимирович Голицын (1771–1844), занимавший пост московского генерал-губернатора в 1820–1841 гг.

92 Возможно, Соболевский Ян (1801–1829) — выпускник Виленского университета, член общества филаретов, учитель физики в Крожах. Считался одним из лучших инженеров своего времени. Умер в Архангельске.

93 Имеется в виду католический праздник, День Богоявления, замыкающий собой цикл зимних праздников.

литературе, философии, поэзии. К большому нашему сожалению, министр не позволил, не объяснил даже причины. Он привез с собой рукопись своей новой поэмы *Валленрод*. Я читал ее полностью много раз, но чем больше я вчитываюсь, тем больше вижу красоты. Еще ничего подобного нет в польской поэзии, и осмеливаюсь обещать, что порочащие славу Адама будут вынуждены замолчать или их визги протеста будут с презрением отброшены. Эта поэма имеет почти 2000 стихов, автор попытался ввести в рассказ гекзаметр, не знаю, как другие примут эту новость, а мне, знакомому с размерами древних, он приятен для уха, но тенденция поэмы возвышенна и благородна. Каждому народу и во все времена она будет нравиться. Здесь он не мог печатать из-за приближающихся праздников и некачественной печати, поэтому она выйдет из-под пресса после его возвращения в Москву, я сразу же вышлю Вам. В Москве Господин Август Семен[94] привез дидовские издания и, имея свою литейную, отлил по их примеру польские типы. Малевский подбадривал его, и тот был недалеко от того, чтобы выполнить за свой счет une edition compacte[95] *Dziejopisów Polskich*[96], т. е. чтоб Богомольцовское собрание[97] издать в двух томах в восьмушку majori[98] в два столбца и дешево продать. Почему этого кто-нибудь у нас не делает? Мы хотим сразу издать что-нибудь совершенное и поэтому всегда медлим, пока момент не пройдет.

Что касается меня, то мое положение удивительно. Если б я не обращался к Залускому, то был бы доныне библиотекарем и мог бы спокойно работать. Тем временем граф полковник поступил нерассудительно и, могу сказать, даже недобросовестно. Уверив меня написанным Вам письмом, что сделает все, как я пожелаю, он отправил официальную ноту генералу Грабовскому, в которой предлагает библиотекарями профессоров Краковского университета, а в частном письме к генералу говорит, что хотел бы привлечь меня, но не знает, с чего начать. Это весьма удивило меня, с того времени я не писал ему, нужно было бы объясниться, прежде чем начинать что-то делать. Вы немного растормошите графа и выведите из вялости, это дело немалой важности, пусть он сам помнит об этом.

Тут уже год находится Альбин Пиотровский без какого-либо занятия, он втянул меня в проект выпуска периодического издания здесь в Петербурге на 1828 г. еженедельно на 3 листа печати. Я должен доставить в литературную часть по листу печати на неделю, он другие две части берет на себя. У нас еще нет ответа министра, но, может, разрешат, тогда я пришлю Вам проспект и буду просить милостивой помощи.

По поводу моего Брониковского: я печатаю его, и хотя со мной Глюксберг поступил недобросовестно[99], я не откажусь от этого предприятия. Он не мог не знать об этом, так

[94] Типография Августа Семена находилась при Императорской медико-хирургической академии. Ему также принадлежала словолитня, в которой он изготовлял шрифты по образцам известного художника-шрифтовика и гравера Анри Дидо (1765–1862).

[95] Компактное издание (фр.).

[96] Польских историков (пол.).

[97] Богомолец Франтишек (1720–1784) — комедиограф, публицист, издатель. В 1764–1768 гг. выпустил четырехтомное издание «Zbior Dzejopisów Polskich», в которых опубликовал основополагающие источники по истории древней и средневековой Польши, дополнив их очерком польской истории до Августа III и очерком истории России.

[98] Из-за разной величины бумажного листа формат ин-октаво до середины XIX в. подразделялся на разновидности: большой (высота книжного блока 250 мм); средний (высота книжного блока 225 мм); малый (высота книжного блока 185 мм).

[99] Имеется в виду, что в издательстве Н. Глюксберга готовился к выходу другой перевод романа А. Опельн-Брониковского «Ипполит Боратынский» (переводчик Я. К. Р. Ордынец, опубликован в 6 томах в 1828–1829 гг.).

как мое предупреждение было в той же газете, где и он печатал свой проспект. Он изъявляет свою доброжелательность к польской литературе и доказывает это своеобразным способом — своими недостойными спекуляциями отбирая у работающих литераторов их честный заработок. Напишу об этом в нужном месте. В моих глазах это непорядочность, которую не должен допускать никто из издателей. Перепечатка — это еще большее преступление, а оно было допущено с *Сонетами* Мицкевича во Львове[100]. Может, это же сделают и с *Валленродом*. Будьте любезны, научите нас, каким образом возможно через Варшаву послать около ста экземпляров во Львов, к кому обратиться, к издателю ли или к частному лицу, если у Вас есть кто-то из знакомых, было лучше всего.

Но я уже заканчиваю, и сам я устал писать, и Вас опасаюсь утомлять чтением. Прошу принять уверение в моей самой искренней дружбе и негасимой благодарности

Миколай Малиновский.

№ 23

BJ, rkps 4435, k. 578–579

Милостивый и благородный Государь. Во-первых, отвечаю сейчас на последнее милостивое Ваше письмо. Я очень рад, что наконец после годового ожидания убедился, что на графа нельзя рассчитывать. Пусть делает, что сам считает нужным, я знаю только то, что он проспал самый удобный момент, и, кто знает, вернется ли он.

Я очень близко принял к сердцу проект перепечатки хроникеров. Здесь в столице это можно сделать, но на родине, вероятно, нет издателя, который дал бы на это средства. Приходится обратиться к обычному средству подписки. Среди постоянных или временных жителей Петербурга можно было бы раздать до 100 билетов[101]. Подолия возьмет 50 и более, Волынь столько же, меньше всего Литва. В какой мере можно было бы рассчитывать на Варшаву, Краков и Львов? Соизвольте милостиво уведомить меня, что Вы об этом думаете. Мне не нужны были бы деньги заранее, я б обошелся подпиской, но важно то, чтобы сразу после выхода первого тома можно было бы получить аванс и средства для окончания предприятия. Конечно, нельзя выпускать хроникеров так бедно. Кто бы взялся более добросовестно их доработать: предисловия, указатели и даже портреты и т. д.? Соизвольте представить мне обстоятельные заметки, основываясь на которых, можно просить разрешения на перепечатку, а именно продемонстрировать, что острые выражения могут быть сохранены без непристойностей, под чем понимается окончание Гваньини[102], где речь идет о забавах и т. д.

Уже практически видно, что я получу разрешение на издание еженедельника здесь в Петербурге. Его предметом будет внутренняя и внешняя политика, освещенные не столько по газетному обычаю, сколько с точки зрения истории отчизны новости торговли и состояние промышленности на территории всей польской страны. Главным же предметом будет польская и русская литература. Под этой последней имеются в виду произведения наивысшего интереса, исторические труды, а прежде всего книги, в кото-

---

[100] Имеется в виду «пиратское» издание: Mickiewicz A. Sonety. Lwów, 1827 (выпущенное по заказу издателей Кюна и Миликовского).

[101] Имеются в виду подписные билеты — такова была форма предварительной подписки с авансированием будущего тиража.

[102] Имеется в виду труд итальянца Александра Гваньини (1538–1614) «Omnium Regionum Moschoviae Monarchae subjectarum Tartarorumque Campestruium arcium», посвященный истории и современности России (в частности, содержащий сведения об опричнине и т. д.).

рых будут рассматриваться наши предметы. Мицкевич и Малевский, Ежовский и Ковалевский пообещали активно поддерживать меня. Надеюсь, что Вы почтите нас своими работами, пришлете мне сведения об исторических работах Яна Потоцкого[103]. Это будет что-то вроде литературной газеты. Пришлите мне Ваше мнение о подобном предприятии. Как только министр даст разрешение, я сразу же напечатаю проспект, разошлю по родине и с июля начну добросовестно издавать. Если что-либо будет потеряно, то, по крайней мере, немного, так как временная редакция ограничена полугодом.

Смилуйтесь, возьмите в книжном магазине за свой счет:

Наленчи и Гржимайлы[104] (?),

Рущиц[105],

Владислав Локетек[106],

Шоповича о буквах[107] и др.,

а прежде всего соблаговолите прислать мне свою историю законодательства до Ягеллонов[108] и что-либо еще Вашего, если оно вышло. Эти книги я, прочитав, сразу же продам и деньги самым аккуратным образом и незамедлительно вышлю.

Вчера *Валленрод* уже покинул типографию, надеюсь, что Малевский, который остался здесь и получил поручение от Адама сразу же выслать Вам экземпляр, исполнит это.

Сейчас я заканчиваю перевод русской грамматики Греча, которая будет здесь печататься. Я сделал это, отложив более важные работы, для заработка денег. Греч платит мне за это 1500 рублей ассигнациями, за это я смогу свободно работать над более необходимыми вещами[109].

Поговорите с варшавскими издателями, не хотели б они прислать мне по несколько произведений, выходящих у них, например, по 10 экземпляров, я б легко мог продать их здесь и в течение 3 месяцев деньги аккуратно выслать.

Прошу прощения за то, что это письмо беспорядочно, я напишу Вам больше и точней о многих вещах. Сейчас я вверяю себя дружественной памяти и прежде всего прошу прислать мне указанные книги.

Сенковский, который написал чудовищную работу против *Les Origines de la Russie*[110] Хаммера[111], наверняка пришлет Вам экземпляр. Что же насчет посылки Даниловичу,

---

[103] Потоцкий Ян (1761–1815) — польский ученый-археолог, лингвист, писатель, путешественник. Автор знаменитого романа «Рукопись, найденная в Сарагосе».

[104] Выяснить, о какой книге идет речь, не удалось.

[105] Имеется в виду роман писателя и государственного деятеля графа Фридерика Скарбека (1792–1866) «Damian Ruszczyc, powieść z czasów Jana III», вышедшая в трех томах в Варшаве в 1827 г.

[106] Возможно, имеется в виду роман Франтишка Венжика (1785–1862) «Władysław Łokietek, czyli Polska w XIII wieku», вышедший в Варшаве в трех томах в 1828 г.

[107] Вероятнее всего, речь идет о книге профессора краковского университета Франтишка Шоповича (1762–1839) «Uwagi nad samogłoskami I spółgłoskami w ogólności, oraz nad niektóremi głoskami abecadła polskiego w szcególności» (Kraków, 1827).

[108] Имеется в виду книга Лелевеля «Początkowo prawodawstwo polskie cywilne i kryminalne do czasów jagiellońskich» (Warszawa, 1828).

[109] Перевод какой-либо из книг Н. И. Греча, выполненный Малиновским, неизвестен.

[110] «Истоки Руси» (фр.).

[111] Хаммерг-Пургшталь Йозеф фон (1774–1856) — австрийский дипломат и востоковед, почетный член Петербургской Императорской Академии наук (1823).

то он говорил, что уже отдал господину Перовскому для отправки в Харьков. Наш Бусурманин сейчас болен, но не перестанет работать. Соизвольте принять сердечное почтение

Миколай Малиновский

Если господин Жельветр еще в Париже, то кланяйтесь ему от меня.

22 февраля 1828 г. Петербург.

№ 24

BJ, rkps 4435, k. 580–585

7 / 19 марта 1828 г. Санкт-Петербург

В последнюю субботу я получил Ваше письмо, сразу же спешу с ответом. На самом деле, не следовало мне ждать, пока меня попросят прислать обширное описание адамовых импровизаций[112], но я сам не знаю, почему я это сделал. Медлительность в написании не может быть причиной, так как я не знаю более приятных минут, чем те, которые я посвящаю общению с моим благородным и милостивым другом. Сегодня я хочу заполнить этот пробел, но сразу же предупреждаю, что не могу прислать самих стихов. Мицкевич импровизировал здесь, окруженный обычно толпой слушателей, не было никого, кто бы хотел лишиться удовольствия смотреть на говорящего поэта, а если в торжественные моменты, как, например, в то время, когда он импровизировал трагедию, нашлись такие, кто хотел писать, то они не смогли сделать это достаточно осторожно. Адам увидел это и внятно заметил, что скрип пера уничтожает в нем поэтическое вдохновение[113]. Поэтому у меня не было иного способа, кроме как, вернувшись домой, записывать то, что я себе в общих чертах мог припомнить, но возвращался я чаще всего после вечеринок во 2-м или 3-м часу пополуночи, male sobrius[114], утомленный, сонный. Не знаю, записал ли я что-либо, достойное чтения, однако же я постараюсь исполнить Ваше приказание, насколько смогу.

Первый раз я слышал здесь импровизирующего Адама 16 декабря, поэт поддался просьбам всех присутствующих, но в осуществлении <намерения> появились непреодолимые преграды. Мицкевич привык импровизировать всегда при фортепиано, а тем временем инструмента не было, доставлять его, как казалось, было поздно. Где-то был найден чекан[115], и при его звуках Адам пропел более десяти веселых строф, посмеиваясь над настоящим и прошлым временем. Когда среди девиц, среди товарищей

[112] Адам Мицкевич был популярен во многом как поэт-импровизатор. Причем если среди соотечественников он импровизировал на польском языке, то в среде русских слушателей — по-французски.

[113] В «Дневнике» М. Малиновский пишет: «Никогда не перестанем мы чувствовать боль от того, что все, вместе с голосом импровизирующего поэта, пропало для Вечности. Но мы не могли писать, поскольку поэт четко нам это запретил. Пшецлавский, Гостимский, Водзиньский и Пиотровский, условившиеся, насколько это возможно, спасти произнесенные стихи, должны были отказаться от своего намерения» (запись от 24–26 декабря 1827 г.). О том же свидетельствует и О. А. Пшецлавский: «Заметив, что один из нас записывает его стихи, Мицкевич просил перестать, говоря, что это ему мешает» (см.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874).

[114] Нетрезвый (лат.). Цитата из Тибулла, Элегии, 1,10,51: «Rusticus e lucoque uehit, male sobrius ipse, uxorem plaustro progeniemque domum». По-русски: «Житель селенья, легонько подвыпив, из рощи священной Сам на телеге везет к дому жену и детей» (перевод А. В. Артюшкова). Некоторые комментаторы поясняют «male sobrius», наоборот, как «сильно пьяный» (иронически: типа «плоховато с трезвостью»).

[115] Чекан — небольшая высокого строя флейта тростью, которую держат вдоль, а не поперек.

приходилось выступать и когда не хватало рифмы, ему помогал кто-нибудь из знакомых с сердцем поэта, из понимающих его язык и т. д. Теперь же и петь трудно, первый раз он видит некоторых, опасается найти романтиков, которые без суда, без милосердия готовы его *crucifige*[116]. Поэтому он предпочитает быть поэтом по вызову, хочет петь по заказу, так как это лучше получается. Поэтому он просил, чтоб ему было подано содержание песни, и Юзеф Олешкевич[117], художник, человек благородный, но, к несчастью, зараженный мистицизмом, подал идею воспеть сотворение мира. После стольких примеров великих и малых поэтов, которые либо начинали, либо заканчивали свою профессию пением восхваления создателю, я не надеялся услышать ничего нового, но как же приятно я был поражен, когда поэт восславил Бога, в замешательстве и неразберихе всех вещей раздвигающего хаос и в одной руке держащего свет, в другой — тьму. Я не могу успокоиться, что я не уловил этих несколько стихов и что никто их не запомнил. Мог бы выдержать сравнение, а может, и превзойти упомянутый образ Бога, который на ветрах перелетает неограниченные пространства, чьими посланниками суть громы и молнии, и который так достойно разъяснил Кохановский[118]. Присутствующий Булгарин просил похвалу нашим легионам[119]. В нескольких десятках строф была необычайно восхвалена испанская экспедиция. Окончила импровизацию в тот день песня для хозяев за радушный прием.

22-го мы были у благородного юноши Постумиуша Прушинского[120], где на свой манер импровизировал Орловский[121], в мгновение ока настоящие и редкой красоты произведения искусства создавая с помощью мела, Олешкевич указывал <темы>, а Адам воспевал их обоих. Фрагмент, где он говорил об искусствах как о дочерях одной матери, об их взаимной любви и тесном семейном союзе, об их великом предназначении, он произнес необычайно красиво. Прушинский записал эту импровизацию, но графиня Ходкевич[122] отвезла ее с собой и так неожиданно, что не было времени ее переписать.

Большая импровизация Адама состоялась 24-го в день его именин. Не помню, как я описал ее Жельветру, не хочу повторять известные вещи[123]. Поэтому опишу ее

---

116 Распять (лат.) — евангельское «Распни!» (Ин. 19: 15).

117 Олешкевич Юзеф (1777–1831) — польский художник и мистик, с 1810 г. жил в Петербурге. Принято считать, что он предсказал невское наводнение, воспетое Мицкевичем в «Дзядах» и Пушкиным в «Медном всаднике».

118 Имеется в виду великий польский поэт Ян Кохановский (1530–1584) и его сборник стихотворного переложения псалмов Давида (1577), считавшийся непревзойденным в польской литературе.

119 В составе польских легионов Булгарин, исключенный за предосудительное поведение (по версии Н. И. Греча — за сатиру на великого князя Константина Павловича) из русской армии, участвовал в испанском походе армии Наполеона. В 1823 г. его книга «Воспоминания об Испании» вышла отдельным изданием (фрагменты печатались в 1821 и 1823 гг. в журналах «Соревнователь просвещения и благотворения», «Благонамеренный», «Сын Отечества»).

120 Постумиуш Прушинский — чиновник в Государственном Секретариате Царства Польского, приятель Малиновского. Судя по «Дневнику», часто бывал у Булгарина, неоднократно встречался с Мицкевичем.

121 Орловский Александр (1777–1832) — блестящий график-импровизатор, упоминавшийся Мицкевичем в поэме «Пан Тадеуш» и Пушкиным в «Руслане и Людмиле».

122 Ходкевич Франтишка Ксаверина (1806 —?), урожденная Щеневская, с 1824 г. — вторая жена графа Александра Ходкевича, отставного бригадного генерала, камергера Царства Польского, бывшего под надзором полиции по подозрению в связях с тайными польскими обществами.

123 Имеется в виду письмо Малиновского Жельветру, фрагменты которого были опубликованы в варшавской прессе и спровоцировали скандал (см. об этом во вступительной статье к данной публикации).

вкратце. Князь Леон Сапега[124] просил Адама произнести что-нибудь. Франтишек[125] сел за фортепиано и начал наигрывать известную нашим сердцам мелодию[126]. Адам сразу же начал пышную похвалу Литве[127]. Ее прежняя слава, приобретенная силой меча, ее полная предрассудков, поэтическая и высокая жизнь, ее союз с соседним народом, благородным и просвещенным[128], успехи веры, смягчение обычаев, приобретение свобод, бóльшая слава и известность миру, все это в пышных и по-настоящему поэтических образах Адам развил в прекраснейшей песне, но только перейдя ко временам Сигизмунда III[129], он предстал в всем великолепии блеска своего несравненного таланта, в быстром переходе упомянув тот удивительный ряд великих мужей, которые украсили это памятное правление, прославил короля, возвращающегося после долгих боев, в которых польский орел[130] покрыл себя новой славой, желающего передохнуть в покое, но сначала, как поощрение за славные дела, желающего вручить венец наивысшей заслуги первому из граждан. Среди почтенной свиты панов-рады[131], полководцев, воителей, землевладельцев король должен был избирать претендентов, имеющих право на первую награду. Многие приходили, но наконец предстал Лев Сапега[132] со Статутом[133] в руке и высказал пышную похвалу достойным законам в благоденствующей Речи Посполитой. Раздались рукоплескания присутствующих, даже противники Льва уступили ему первенство, Сапега получил канцлерство и булаву, и поэт окончил свое пение чудесной похвалой Статуту, благодеяниями которого мы

[124] Сапега Леон (1801–1878) — князь, камергер Царства Польского; в конце 1820-х гг. служил в отделе горного дела Государственного Секретариата Царства Польского.

[125] Малевский Франтишек (Франц Семенович) (1800–1870) — сын ректора Виленского университета, член общества филоматов. Ближайший друг, затем родственник А. Мицкевича (были женаты на родных сестрах — дочерях известной пианистки и композитора Марии Шимановской). Вместе с Мицкевичем прибыл в 1824 г. в Петербург, затем жил в Одессе, Москве и с 1827 г. постоянно в Петербурге. Учредитель (вместе с М. Малиновским) известной газеты «Tygodnik Petersburgsky» (1830). Совершил карьеру под руководством М. М. Сперанского; участвовал в кодификации законодательства бывшего Великого Княжества Литовского, был директором Метрики Литовской. Тайный советник, отказался от звания сенатора.

[126] О. А. Пшецлавский вспоминает: «Когда мы встали из за стола, Малевский сел за фортепиано, и послышались первые аккорды “Piu non andrai”» (см.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874).

[127] Литва — имеются в виду литовские губернии, включавшие в себя Виленскую, Минскую и Гродненскую губернии. Собственно территория современной Литовской Республики обозначалась термином «Жмудь».

[128] Имеется в виду Польша, с которой Великое Княжество Литовское составляло федеративное государство Речь Посполитая обоих народов.

[129] Сигизмунд III Ваза (1566–1632) — король Речи Посполитой с 1587 г., король Швеции в 1592–1599 гг.

[130] На гербе Коронной Польши изображен белый орел в короне.

[131] Паны-рада — члены Государственного Совета, фактического правительства Речи Посполитой.

[132] Сапега Лев (1557–1633) — выдающий государственный деятель и политический публицист, канцлер Великого Княжества Литовского с 1589 г.

[133] Имеется в виду Статут Великого Княжества Литовского (1588), автором которого был Л. Сапега. Содержал нормы, определяющие государственное устройство ВКЛ и основы судопроизводства, а также нормы хозяйственного, уголовного и семейного права. Статут считался старейшим собранием законов в Европе и продолжал действовать вплоть до 1831 г., когда после поражения польско-литовского освободительного восстания Николай I прекратил его действие на территории литовских губерний.

пользуемся после падения Монархии[134], святость которого те, кто все уничтожил, уважают доныне и т. д.

После короткого перерыва Адам сказал, что мог бы импровизировать трагедию. Мне предложили дать тему из отечественной истории. Я предложил *Самуэля Зборовского*[135]. Через несколько минут поэт вышел уже готовый, необычным для себя 13-сложным стихом декламировал произведшую большое впечатление сцену между слугой Зборовского, Вацлавом из Рогозино[136], и тюремным надзирателем. Необычайное противостояние двух характеров, присущая для них обоих точка зрения на одну и ту же вещь были <изображены> невероятно красиво. Вацлав, который свою жизнь посвятил дому Зборовских, который Самуэля носил ребенком на руках, видит в нем не преступника, а потомка своих благодетелей, опасается, что его собственная честь может быть затронута, что и на его седую голову падет часть позора и стыда. Тюремный смотритель, напротив, за 30 лет привык к виду страданий, само́й длительностью исполнения своих обязанностей лишен человеческого чувства, к своим узникам относится как к вещам, отданным ему на сохранение, и когда по приказу своего властителя он выдает их на эшафот или отпускает на волю, не испытывает ни грусти, ни веселья. Этот первый диалог был длинным, но таким новым, так притягивал меткостью наблюдений, познанием сердца, своевременностью вопросов и ответов, даже …[137] шутками надзирателя и простой, проникающей чувствительностью Вацлава, что мы не заметили, как Поэт произнес несколько сот стихов. Подкупленный надзиратель впустил Вацлава в тюрьму, а его разговор с Самуэлем является настоящим триумфом таланта поэта. Я выписываю по латыни то, что я рассказал об этой сцене в своем дневнике, написанном на этом языке: «Jam vero scena inter Vencestaum qui herum ad fugam sollicitat et ipsum Samuel, summam admirationem altasque conclamationes exsultantium auditorum moverat. Nam et ingenium hominis, audax, subdolum infractum it ad fidem historiarum vere et vivide conformatum nobis astendit, et sermo eius ita moribus aptus accommadatusque, ut omnes ipsum Zborovium loquentem audirogis, de potentia et auctoritate Zamiscii, ad multitudinis mentem etopinionem disserere incipit, jam ipsum Zborovium non in carcere, sed in fronte turbulentæ nobilitatis, in Equitum Polonorum corona declamantemerediderus. Divinumplane poetæ nostri ingenium, inesfabilis abunantia, hic cum Horatio dicere prostat Multa Dircæum levat aura cyenum

Tendit Antoni, quotius in altos
Nubium tractus &
Tervet immensusque ruit profundo
Adamus ore»[138].

---

[134] Имеется в виду — после фактического и юридического уничтожения Речи Посполитой как самостоятельного государства в ходе трех ее разделов.

[135] Зборовский Самуэль (? — 1584) — королевский ротмистр в Польше, выступал против короля Стефана Батория и канцлера Я. Замойского. Был схвачен и казнен по приказу Замойского. Был одним из любимых героев польских романтиков, в том числе А. Мицкевича и Ю. Словацкого.

[136] В «Дневнике» Малиновский пишет по этому поводу: «Орловский <во время импровизации> все время рисовал; прекрасно нарисовал польского рыцаря, вооруженного копьем, затем ловко портрет как раз Вацлава из Рогозино для (in gratiam) Бен<едикта> Рогоз<иньского>» (запись от 24–26 декабря 1827 г.). Бенедикт Рогозиньский — чиновник в Государственном Секретариате Царства Польского, приятель Малиновского.

[137] Одно слово не читается.

[138] Данный текст М. Малиновского не вполне соответствует правилам латинского языка. Приводим его в переводе Н. Романовского, с исправлением замеченных ошибок автора: «Уже сама сцена между Вацлавом, склоняющим господина к побегу, и этим Самуэлем привела восхищенных

После короткого перерыва поэт окончил свое произведение, декламируя сцены между Гризельдой Замойской и Зборовским. Поэт предполагает, что Зборовский, часто пребывая при дворе Стефана Батория[139] в Белой, в юности влюбился в племянницу княгини, что он прилагал все усилия, чтобы весомостью услуг, оказанных Баторию, получить его разрешение. Гризельда, невинная, спокойная, нежно привязанная, но пугливая, даже любя, с тревогой взирала на бурный нрав Самуэля. Его долгое отсутствие в Белой, зрелый возраст княжны, приказание отца, воля дяди и, наконец, опасные волнения Самуэля, авантюристские покушения на родину с козаками, итальянские скитания, донесения о неправой и преступной жизни стерли в сердце Гризельды память о прежней доброжелательности и легко склонили ее отдать руку мудрому в совете, мужественному в бою другу короля, любимцу народа Замойскому[140], который нежностью и благородным поведением успешно смог погасить в мыслях Гризельды слабо тлеющую искорку первой любви. Она познала наивысшее счастье как невеста, стала женой великого человека. Но как только она узнала, что Самуэль томится в цепях, то, несмотря на то что произойдет, она тайно входит в его тюрьму и нежным уговором хочет склонить его к побегу, чтоб избежать позорной смерти. Этот разговор достоин наибольшего внимания с точки зрения поэзии.

Я ничего не говорю об образах, о сравнениях и т. д., потому как Адам иначе не может говорить, у него все приобретает чувственную форму. Его талант — этот не талант памяти, у него нет, как у иных, даже великих поэтов, смутных отголосков того, что они когда-то слышали или читали. Отнюдь. Язык его героев — это язык времени, места, в котором они жили, чувств, представлений, которые их занимали,

---

слушателей в высочайший восторг и вызвала громкие восклицания. Ибо (импровизатор) показал нам и талант человека — смелый, с хитринкой, извилистый (и) для исторической верности правдиво и живо устроенный, и речь его — столь подходящую и соответствующую обычаям, что все (будто) слышали самого Зборовского, как он говорит о могуществе и власти Замойского, как он принялся рассуждать, (обращаясь) к мысли и мнению множества, как уже уже сам Зборовский вещает не в темнице, а во главе волнующегося дворянства, в Короне польских шляхтичей. Поистине божественен гений нашего поэта и невыразимо его изобилие. Здесь можно сказать (вместе) с Горацием:

Multa Dircæum levat aura cyenum
Tendit, Antoni, quotius in altos
Nubium tractus.

(Гораций, Оды, 4,2, 25–27. Русский перевод:

Полным ветром мчится диркейский лебедь
Всякий раз, как ввысь к облакам далеким
Держит путь он…)

(Под диркейским лебедем Гораций разумел Пиндара.)

И

Fervet immensusque ruit profundo
Adamus ore.

(Парафраз оттуда же — Гораций, Оды, 4,2,7–8: у Горация вместо Adamus стояло Pindarus, см. русский перевод:

Рвется так, кипит глубиной безмерной
Пиндара слово.

Пер. Н. С. Гинцбурга).

139 Баторий Стефан (1533–1586) — князь седмиградский, король Речи Посполитой с 1576 г.

140 Замойский Ян (1542–1605) — видный польский политический деятель, канцлер с 1578 г., ближайший советник короля Стефана Батория.

словом, это верное повторение того, что в данных обстоятельствах они должны были бы говорить, учитывая только возвышенное состояние их души, а как же иначе поэт должен добиваться простой живописности событий повседневной жизни? Когда Самуэль говорит Гризельде, что она счастлива, что она отважилась открыть свое сердце более спокойным чувствам, что не воспылала ненавистью к тому, кто уничтожил все счастье своего первого любимого, когда он говорит ей, что он отваживается радоваться крикам счастья народа, приветствующего своего героя; когда Адам рисует эту необычайную, прекрасную, трогающую сердце картину въезда Гризельды в Краков после каждого нового благодеяния, которое Корона получает из рук своего любимого сына, нам всем казалось, что мы присутствуем на этом празднике народного торжества, что благодарственные крики бьются из наших душ. Ничего красивей, ничего правдивей представить себе невозможно. А Гризельда одним словом выводит Зборовского из заблуждения и иллюзии. Она хочет исполнить данное ему когда-то в первых годах молодости обещание, что с опасностью для своей жизни она желала бы сохранить его жизнь. Не любовь руководит ею, а уважение к своей присяге, какое-то религиозное убеждение, вещий сон. Зборовский не привык видеть предпочитаемых ему, не любит Замойскую, так как итальянское распутство искоренило в нем чувство чистой любви, но это признание Гризельды пробуждает в нем самолюбие, он отрекается от ее помощи, заблуждается, что он еще слишком силен, чтобы бояться короля и гетмана. Он рассказывает о своих средствах защиты, об ожидаемом мятеже шляхты, и это описание подстрекаемой толпы, способы, которыми, льстя порокам разнузданной черни, возможно было бы склонить ее к своим целям, принадлежит к самым превосходным поэтическим описаниям, где неподдающееся выражению ускоренное движение стихов как будто подражает неотвратимости и внезапному развитию событий. Но среди этих угроз, среди этих мечтаний о будущем могуществе он вспоминает, что говорит с женой Замойского, его речь переходит в горькую иронию, которая оскорбляет наконец благородные намерения Гризельды и заставляет ее предоставить непокорного смутьяна его судьбе. Поэт, возможно, еще говорил бы, но, утомленный декламацией почти 2000 стихов и большим напряжением голоса и сменой его по необходимости, упал на стул и более десяти минут вынужден был ожидать, пока оправится от слабости[141].

---

[141] Сохранилось описание той же импровизации О. А. Пшецлавским: «Мы начали догадываться, что Мицкевичу хочется произвести на варшавян большой эффект, но не предвидели всего. Отдохнув немного, Адам обратился к ним и сказал: “Господа варшавяне, в честь посещения вами нашего кружка я хочу импровизировать трагедию или драму в пяти действиях и прошу вас выбрать и дать мне для этого сюжет из польской истории”. Сапега и Ленский да и мы все немало удивились. Мицкевич просил, чтобы они советовались только вдвоем, без участия других гостей, и они, перебрав разные драматические эпизоды, избрали сюжетом восстание Криштофа (явная оговорка — Самуэля. — *А. Ф.*) Зборовского в царствование Сигизмунда III. После нескольких минут, в которые он обдумал план, завязку и развязку драмы, поэт стал декламировать польскими александринами, то есть стихами в тринадцать слогов, с рифмами и с цезурою на седьмом слоге. Сцены следовали за сценами, без малейшего промежутка. Поэт не только не останавливался, не задумывался, но задыхался, не успевая выговаривать стихи по мере того, как они толпились в его мыслях. Он все более и более оживлялся, вызванное им вдохновение не покорялось уже ему, а овладело всем его существом. Он, видимо, страдал под его гнетом, как древние Питии (пифии. — *А. Ф.*) страдали под наитием вызванного ими духа. Глаза его пылали, лицо попеременно краснело и бледнело, между тем как стихи, исполненные высокой поэзии, лились рекою из его уст. Некоторые места, особенно сцена Зборовского с гетманом, взявшим его в плен, сцена в подземелье, куда, подкупивши стражу, проникла его возлюбленная, нареченная невеста и где он, в цепях, прощается с нею пред ожидавшею его казнью, вызвали у всех невольные восклицания» (цит. по: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874).

27-го Булгарин дал обед для Адама. На нем присутствовали Орловский, Сапега, Сенковский, Линовский[142], Ленский[143], Ельский[144], Ходзько[145], Малевский и др. Весь этот обед продолжался спор с Сенковским, который неслыханным способом, с непростительной дерзостью накинулся на все то, что благородные люди привыкли уважать, и хотя Сенковский весьма словоохотлив, хотя над своими доводами работает издавна, он часто повторяет свои парадоксы, по первому требованию может представить большое количество сфальсифицированных или перевернутых фактов, однако он не смог оказать сопротивление Мицкевичу, который его полностью разбил[146]. После обеда Адама попросили импровизировать. Сенковский, желая отомстить, дал ему весьма классическую тему — экспедицию капитана Парри на Северный полюс[147], и сам шепнул мне на ухо, что ему любопытно, как поэт покажет себя.

Адам описал, как англичанам были известны ужасные стороны Ледовитого океана, как ученые ожидали расширения знаний, а купцы — нового источника доходов

---

[142] Линовский Константин Александрович (1807–1858) — чиновник Государственного Секретариата Царства Польского, камер-юнкер. В 1831 г. присоединился к восставшим, затем эмигрировал. Служил в бельгийской армии (1832–1854), дослужился до майора. Умер в Париже.

[143] Ленский Адам Осипович (1799–1883) — состоял с 1825 г. при министре финансов Царства Польского (в 1827–1828 гг. исполнял обязанности главного директора контроля при министерстве финансов Царства Польского), с 1832 г. — помощник статс-секретаря Государственного Совета в департаменте дел Царства Польского, позднее министр финансов и директор Банка Польского, затем член Государственного Совета Российской империи.

[144] Ельский Людвик Францевич (1785–1843) — политик и хозяйственный деятель, с 1828 г. президент Банка Польского. Принял участие в восстании 1830–1831 гг., был послан в Австрию для ведения переговоров о кредите для повстанческого правительства. После восстания эмигрировал, умер во Франции.

[145] Ходзько Александр (1804–1891) — выпускник Виленского университета, позднее Института восточных языков в Петербурге, российский консул в Тегеране. После восстания 1831 г. эмигрировал. С 1842 г. — профессор славянских литератур в парижском Коллеж де Франс. Востоковед, поэт, переводчик.

[146] О подобном столкновении Мицкевича и Сенковского свидетельствует О. А. Пшецлавский: «Я был при том, как Мицкевич заставил Сенковского признаться в этом (фальсификации источников по истории Польши. — *А. Ф.*) и как живо упрекал его за такой исторический подлог. “Это тяжкий грех, это профанация священной вещи, истории (говорил взволнованный Адам). Если тебе непременно хотелось излить твою желчь на прошедшее родины, то что тебе мешало высказать все это от твоего же имени? Ведь от этого хуже бы не было, все тебя хорошо знают за ренегата; говорят даже, что ты перешел в магометанскую веру, и чего доброго, может быть, это и правда”. Сенковский отделывался шутками, но смех его, как французы говорят, был “желтого цвета”. Не помню, кто еще, кроме меня, был при этой *экзекуции,* когда Мицкевич так беспощадно бичевал Осипа Ивановича. “Впрочем (заключил Адам), быть может, ты и не совсем виноват; это, пожалуй, просто органический недостаток. Я подозреваю, что твоей матери, когда она была тобой беременна, попался в руки альбом с рисунками Гогарта; она заглядывалась на них, и вот теперь все тебе видится в карикатуре”. Сенковский однако ж не поссорился с Мицкевичем (он никогда не ссорился с сильнейшими себя) и не переставал ходить к нему. Он сделал для него подстрочный перевод арабского стихотворения, из которого у Мицкевича вышел его прелестный “Шанфарий” (Szanfary)» (см.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874). Как отмечает позднейший исследователь, то, «что два таких человека, как Сенковский и Мицкевич, должны были при личном столкновении оказаться на двух противоположных полюсах, было неотъемлемым качеством их натур, противоположных по сути, не только с точки зрения морали, но и психологии в целом. То, что было предметом любви, уважения, преклонения для поэта, давно стало целью саркастических упражнений ожесточившегося сатирика» (см.: Jabłonowski A. Oryentalista Sękowski w korespondencyi z Lelewelem // Jabłonowski A. Pisma. T. VII. S. 145).

[147] Английский мореплаватель и исследователь Арктики Уильям Эдуард Парри (1790–1855) совершил три путешествия в 1819–1820, 1821–1822 и 1823–1824 гг. Открыл ряд островов, в том числе Баффинову Землю.

от открытия доныне недоступных путей, как призывались добровольцы для этого предприятия и как прибыл один только Парри. Описание поэтом строительства судна является достаточным свидетельством, как Мицкевич обращает внимание на все то, что связано с искусством. Сам Сенковский вынужден был поаплодировать, но спущенный корабль уже перешел границу известного. Моряки были вынуждены неслыханные преодолевать трудности, претерпевать работы, испытывать недостатки. Парри делит с ними все невзгоды, но когда другие падают духом, он один придает всем отваги. Но терпение исчерпано, матросы грозят бунтом, они уже ввалились в каюту капитана, тот, невозмутимый, спокойный, выходит против них и, выхватив пистолет из рук первого наглеца, приказывает молчать и берет слово. Он много говорил о славе англичан в мореходстве, об их стойкости, наконец, подняв глаза к небу, увидел *Белого Орла* и обращает внимание своих слушателей на королевскую птицу и говорит, что этот орел, которого над вашими головами видите, прилетел сюда с берегов Вислы. Народ, живущий у берегов этой реки, в минуту, более тяжелую, чем наша, не потерял себя, так, как вы сердца, и доказал свое величие. Славу своих подвигов на 3 материках, на обоих полушариях земли[148] он оставил для потомков, а вы, еще свободные люди, не хотите следовать этому примеру и т. д. Далее описываются последствия этой речи, стойкость и примерное послушание и возвращение, предпринятое только тогда, когда природа отказала в своей помощи.

Мне бесконечно жаль, что я пишу эти бледные безжизненные фразы. Я никогда так не жалел, что не учился стенографии, как слушая Адама. Даже его речь начинает приобретать черты импровизации, так она замечательна, так богата собственными оригинальными мыслями. От всего сердца я поздравляю литературу за то, что у нее есть такой исполин.

Сердечно благодарю за милостивую память обо мне, не знаю, смогу ли я переехать в Варшаву, это будет зависеть от успешности моих петербургских предприятий. В этих днях я надеюсь получить разрешение издания еженедельника[149] при помощи Малевского, Мицкевича и некоторых других. Я упрашиваю Вас украсить это новое издание каким-либо разделом из не рецензированных доныне исторических произведений. Лучше всего, если б можно было принять во внимание изданные Жеготой[150] произведения Альбертранди[151] и даже «Владислава В.<азу>[152]», изданного Квятковским[153]. Впрочем, полагаюсь на Ваш просвещенный выбор, так как я, верящий в доброту, не сомневаюсь в успехе моей просьбы. Хорошо бы было, однако, по причи-

148 Имеются в виду Европа, Азия и Америка (как известно, некоторые участники восстания А. Т. Б. Костюшко во главе с самим Костюшко принимали участие в американской революции).

149 Речь идет о газете «Tygodnik Petersburgsky».

150 Имеется в виду Игнатий (Жегота) Онацевич (1780–1845) — историк, профессор Виленского университета.

151 Альбертранди Ян Баптист (1731–1808) — польский историк, епископ зенопольский. Был библиотекарем короля Станислава Августа Понятовского. Инициатор создания Общества друзей наук и его первый председатель. И. Онацевич издал посмертно его труды «Panowanie Jagiellonów, Kazimierza, Jana Olbrachta i Alexandra» (2 т., Варшава, 1826) и «Panowanie Henryka Walezynsza i Stefana Batorego» (2 т., Варшава, 1823).

152 Владислав IV Ваза (1565–1648) — король польский и великий князь литовский (1632–1848), титулярный царь московский (1610–1634) и титулярный король Швеции (1632–1648).

153 Квятковский Каэтан (1770–1852) — польский историк. Одна из главных его работ — «Dzieje narodu polskiego za panowania Wladyslawa IV» (1823).

не перевода Карамзина[154] дать целую рецензию на его историю[155], теперь наверняка можно бы было напечатать ее mutatis mutandis[156].

На иные подробности Вашего письма я отвечу в ближайшую среду, так как это письмо и так длинное. Я повторяю просьбу насчет книг, которые я послал 22 февраля. Теперь я посылаю деньги на подписку польской газеты. Соизвольте сделать так, чтоб я мог получать ее через канцелярию Царства. Думаю, Глебович[157] устроит это.

Булгарин, у которого есть тетка[158] и жена[159], возложил на меня обязанность доставить для них башмачки. По правде, мне стыдно обращаться к Вам с такой просьбой, но не отказывайте мне в этом. По присоединенным здесь мерам и пожеланиям этих дам прикажите купить башмачки и переслать на мой адрес в польскую канцелярию. Наши дамы хотели бы предстать на Пасху в варшавских башмачках[160], думаю, что они смогут получить их своевременно.

Господину Нимце<вичу?>[161] напишу в среду, потому что сегодня у меня мало времени, а я не умею писать в иной день, как тогда, когда я должен отправить письмо. Вверяю себя милостивой памяти

Миколай

Сюда приехал по делам Адольф Янушкевич[162]. Он просил, чтоб я напомнил о нем Вашей памяти.

---

154 Карамзин Николай Михайлович (1766–1826) — русский писатель, историк. По заказу Ф. В. Булгарина И. Лелевель написал «Рассмотрение “Истории государства Российского” г. Карамзина» — рецензию на первые тома его «Истории…», которая частично была опубликована в журнале Булгарина «Северный архив» (1822. Ч. 4; 1823. Ч. 8; 1824. Ч. 9, 11, 12). Позже, вероятно, Лелевель просил Малиновского содействовать возвращению ему оригинальной рукописи рецензии, которую ему длительное время не возвращал Булгарин. В письмах Малиновского, как мы увидим, этот сюжет в дальнейшем прослеживается.

155 Вероятно, имеется в виду 12-томное издание: Karamzin M. Historia Państwa Rosyjskiego, przekład na język polski G. Buczyński. Warszawa, 1824–1830.

156 С необходимыми изменениями (лат.).

157 Вероятно, имеется в виду Антоний Болеслав Глебович (1801–1847) — чиновник канцелярии Государственного Секретариата Царства Польского, переводчик.

158 Видеман Елена Ивановна — тетка (по другим данным — мать) Е. И. Булгариной.

159 Булгарина Елена Ивановна (урожд. Иде; 1808–1889) — жена Ф. В. Булгарина с 1825 г.

160 Знаток истории Варшавы и варшавского городского фольклора, писатель и журналист К. В. Вуйцицкий в цикле очерков «Варшавское общество в начале нашего столетия: 1800–1830» пишет: «С ягеллонских времен славились варшавские башмачники своим искусным ремеслом и справедливую себе известность снискали. С периода царствования Сигизмунда Августа сохранилась поговорка, которая советует следующие четыре вещи считать лучшими в мире: “коня-турка, жену-мазурку, краковскую девушку и варшавские башмачки”» (цит. по изд.: Wójcicki K. Wł. Społeczność Warszawy w początkach naszego stulecia: 1800–1830 // Wójcicki K. Wł. Pamiętniki dziecka Warszawy i inne wspomnienia warszawskie: W 2 t. Warszawa, 1974. T. 2. S. 93).

161 Вероятно, имеется в виду Немцевич Юлиан Урсын (1758–1841) — польский писатель, историк, политический деятель.

162 Янушкевич Адольф (1803–1859) — член общества филаретов, позднее участник восстания 1830–1831 гг., попал в плен, был сослан в казахские степи и Сибирь. Оставил после себя письма родным, известные исследователям как «Письма из Сибири».

№ 25

BJ, rkps 4435, k. 586–587

Дня 14/26 марта 1828 г. Петербург

Я обременяю милостивого моего Государя письмами, но не мог отказаться от следующих просьб.

Небольшая карта Польши, которую Вы прислали для примера при отшлифовке английского перевода[163], понравилась многим людям, меня просили доставить ее для них, поэтому я досаждаю Вам просьбой об удовлетворении этого желания.

Я не знаю, когда переводчик истории на английский язык окончит свою работу, так как его постигла судьба его брата Людвика[164].

Господин Тадеуш Булгарин упрашивает Вас соизволить назвать ему способы стать членом Королевского общества друзей наук[165]. Он хотел бы прислать в библиотеку Общества 5 томов своих произведений[166] и по экземпляру издаваемых им газет[167]. Если же претендент должен подать просьбу, соизвольте прислать ее форму. Впрочем, я б посчитал, что Общество поступило бы весьма хорошо, предоставляя ему эту честь, в особенности потому, что господин Булгарин является наилучшим русским прозаиком и сам Его Величество Император с удовольствием читает его произведения и вознаграждает автора[168]. Адам в последних днях получил через меня письмо от Миликовского[169] из Львова. Этот типограф предлагает ему дать свое разрешение на переиздание своих произведений и оправдывается, почему он перепечатал сонеты. Не знаю, что ответит Адам.

Франтишек[170] просил меня, чтоб я поблагодарил Вас от Адама за Вашу заботу о *Валленроде*[171]. Адам не против варшавского переиздания, но он хотел бы получить какое-либо денежное вознаграждение, так как, естественно, второе издание задержит продажу первого, по крайней мере частично. В этом он полагается на Вашу дружбу.

Мои письма, в которых я просил Вас о книгах, должны дойти к Вам. Соизвольте выслать их мне. Я сразу же отошлю деньги, так как у меня уже есть желающие. Газету

---

163 Из контекста не ясно, о чем идет речь, поскольку исторические труды И. Лелевеля на английский язык в этот период переведены не были.

164 Неустановленные лица.

165 Общество друзей наук было создано в 1800 г. и стало главным распространителем просвещения на территориях Речи Посполитой, отошедших во власть Российской империи. Булгарин, тщательно заботившийся о своей репутации в глазах земляков, был принят членом-корреспондентом Общества в 1828 г.

166 Имеется в виду издание Сочинений Ф. В. Булгарина в 5 т. (10 ч.), вышедшее в Санкт-Петербурге в 1827–1828 гг.

167 В данный период Булгарин редактировал газету «Северная пчела», журнал «Северный архив» и был соредактором (вместе с Н. И. Гречем) журнала «Сын отечества».

168 Известно, что Николай I читал романы Булгарина — прежде всего «Ивана Выжигина». Булгарин трижды награждался бриллиантовым перстнем — за Собрание сочинений 1827 г., за романы «Петр Иванович Выжигин» (1829) и «Димитрий Самозванец» (1830).

169 Миликовский Ян (1781–1866) — львовский типограф и издатель.

170 Имеется в виду Малевский.

171 Поэма А. Мицкевича «Конрад Валленрод» очень быстро стала культовым произведением у образованных поляков, легко прочитавших в сюжете поэмы о тайном мстителе, демонстрирующем лояльность к поработителям своего народа и, в конце концов, возглавляющего Тевтонский орден, призыв к терпению и выжиданию ради продолжения борьбы за свободу.

прошу выписать. Я еще раз прошу прощения, что обременяю Вас, но это Булгарин во всем виноват, он меня к этому подтолкнул. Посылаю письмо к Госпоже Нимц…[172]. Соблаговолите приказать служащему передать его ей в руки.

Вверяю себя милостивой памяти

Миколай

Почему Вы не соблаговолили уведомить меня, что Вы стали депутатом Сейма[173], как мне сообщает Одынец[174]. Неужели Вы такого плохого мнения о моей доброжелательности к родине и привязанности к дорогой Вашей особе, что думаете, что это известие не наполнило бы меня самой искренней радостью?

№ 26

BJ, rkps 4435, k. 588–589

Дня 25 апреля 1828 г. Санкт-Петербург

Милостивый мой Государь. Сегодня я пишу кратко. Податель этого письма Господин Хаборский[175] едет в Варшаву для поступления на службу в Национальный банк[176]. Это добросовестный юноша, мой земляк, которого я могу смело рекомендовать Вашей протекции. Полагаю, что мое послание через Господина Качановского[177] дошло к Вам.

Теперь сообщаю, что Адам Мицкевич дня 23 этого месяца приехал в Петербург. При выезде из Москвы[178] тамошние литераторы устроили великолепный пир[179]. Ему вручили серебряный кубок, на котором были выгравированы имена участников банкета и ценителей таланта Адама[180]. Декламировались стихи, написанные по этому

[172] К госпоже Немцевич?

[173] И. Лелевель был избран депутатом Сейма по Желеховскому повету. «Необходимое — совершенно фиктивное — удостоверение о наличии землевладения Лелевель получил благодаря помощи родственников — помещиков Цецишовских. Он был избран на сеймике значительным большинством голосов. Желеховский повет был районом поселения мелкой шляхты… и правительство не имело возможности существенно влиять на результаты выборов» (см.: Кеневич С. Лелевель. М., 1970. С. 31–32).

[174] Одынец Антоний Эдвард (1804–1885) — член общества филаретов, поэт, мемуарист. Вместе с Мицкевичем совершил заграничное путешествие, из которого Мицкевич уже не вернулся в Российскую империю.

[175] Неустановленное лицо.

[176] Малиновский имеет в виду Польский Банк (Bank Polski) — правительственный банк Царства Польского, образованный указом от 29 января 1828 г. (незадолго до этого письма) и просуществовавший до 1886 г.

[177] По всей видимости, речь идет о Юзефе Качановском, втором секретаре Государственного Секретариата Царства Польского.

[178] Мицкевич покинул Москву 19 апреля 1828 г. (см.: Sudolski Z. Mickiewicz: Opowieść biograficzna. Warszawa, 1995. S. 217).

[179] Прием в честь Мицкевича состоялся между 15 и 19 апреля 1828 г. (см.: Ibid., 217).

[180] Князь П. А. Вяземский в статье «Мицкевич о Пушкине» пишет: «В прибавлениях к посмертному собранию сочинений Мицкевича, писанных на французском языке, находим мы известие, что московские литераторы дали ему пред выездом из Москвы прощальный обед с поднесением кубка и стихов. На кубке вырезаны имена Баратынского, братьев Петра и Ивана Киреевских, Елагина, Рожалина, Полевого, Шевырева, Соболевского» (см.: Вяземский П. А. Мицкевич о Пушкине // А. С. Пушкин в воспоминаниях современников: В 2 т. Т. 1. М.: Худ. лит., 1985. С. 125).

случаю[181], пелись песни. Он ответил им импровизацией, которая пробудила такой энтузиазм, что поэт Боратынский[182], упав на колени, воскликнул: «Ah, mon dieu, pourqoi n'est-il-pas Russe!»[183].

Его Величество выехал в столицу сегодня в первом часу. Вчера министр Шишков получил отставку. Грянула весть, что Господин Новосильцов[184] должен заместить его, Кайсаров[185] же — занять место императорского комиссара в Варшаве. Быть может, Ходзько выедет с господином Грибоедовым[186], назначенным чрезвычайным послом, в Персию[187]. Родофиникин[188], директор Азиатского департамента, противится этому, так как он хотел бы на этот место поставить какого-нибудь грека[189], но Грибоедов tient ferme[190], как он мне сам сегодня говорил.

Адам поговаривал, что Вашим произведением об Индии он перевернул здесь все представления московских ученых об этом полуострове[191]. Это загадка, к которой я вернусь позже. Сейчас я пишу беспорядочно и отрывочно, потому как на скорую руку.

---

[181] Стихи в честь Мицкевича декламировали Е. А. Боратынский и И. В. Киреевский (см.: Sudolski Z. Mickiewicz: Opowieść biograficzna. Warszawa, 1995. S. 217).

[182] Боратынский Евгений Абрамович (1800–1844) — русский поэт. Уточнение, что речь идет именно о поэте — чрезвычайно существенно для Лелевеля, не погруженного в литературную жизнь российских столиц: Малиновский тогда готовил к публикации свой перевод романа А. Опельн-Брониковского «Ипполит Боратынский» (см. прим. 97), посвященный одному из членов рода Боратынских, известных в Великом Княжестве Литовском (см.: Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1839. T. II. S. 235–238; Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск: Бел. Энцыклапедыя, 1993. С. 285), и постоянно консультировался на эту тему с Лелевелем.

[183] О, мой Бог, почему он не русский! (фр.).

[184] Новосильцов Николай Николаевич (1762–1838) — государственный деятель. С ноября 1821 г. — председатель Комитета для образования учебной части в Царстве Польском; с июня 1822 г. состоял для особых поручений при великом князе Константине Павловиче; с февраля 1824 г. член Комитета по делу о беспорядках в Виленском университете (фактический глава следственной комиссии); с сентября 1824 по май 1832 г. — попечитель Виленского учебного округа; с января 1826 г. — одновременно главный делегат при Правительственном Совете Царства Польского. Назначение Новосильцова на пост министра народного просвещения фактически означало бы возведение полонофобства в ранг государственной политики. О его роли в разгроме Виленского университета см.: [Lelewel J.] Nowosilców w Wilnie w roku szkolnym 1823–1824. Warszawa, 1831. Сатирический портрет сенатора-полонофоба нарисовал Мицкевич в драматической поэме «Дзяды» (ч. III, сцена VIII).

[185] Могли ходить слухи о назначении в Варшаву одного из двух Кайсаровых — Василия Сергеевича Кайсарова (1783–1844), который в 1826–1829 гг. был сенатором, либо Петра Сергеевича Кайсарова (1777–1854), в 1811–1828 гг. исполнявшего должность обер-прокурора в Сенате. По всей вероятности, обсуждалась вторая кандидатура: в 1828 г. П. С. Кайсаров действительно получил новое назначение — возглавил департамент разных податей и сборов.

[186] Грибоедов Александр Сергеевич (1795–1829) — русский дипломат, поэт и драматург. Погиб, будучи послом в Тегеране.

[187] Пост российского консула в Тегеране Александр Ходзько занял уже после гибели Грибоедова (в 1830 г.).

[188] Константин Константинович Родофиникин (1760–1838) — дипломат, управлял Азиатским департаментом Министерства иностранных дел России в 1819–1837 гг. Об отношениях Грибоедова и Родофиникина см.: Шостакович С. В. Дипломатическая деятельность А. С. Грибоедова. М., 1960. С. 192–193.

[189] Намек на этническое происхождение К. К. Родофиникина.

[190] Крепко держится (фр.).

[191] Надо полагать, имеется в виду книга: Lelewel J. Dzieje starożytne Indii ze szczególnym zastanowieniem się nad wpływem, jaki mieć mogła na strony zachodnie. Warszawa, 1820.

Смилуйтесь, пришлите башмаки и газеты, так как я страдаю, как проклятый. Бабы не дают мне покоя. Если бы у меня было в распоряжении 100 рублей, я откупился бы от этой заботы. Освободите меня от адской пытки. Вверяю себя Вашей дружбе и памяти

Миколай Малиновский

Анекдот. В прошлую субботу[192] на обеде зашел разговор о благородстве польской шляхты[193]. Сенковский сказал, что звание польского шляхтича считает настолько оскорбительным, что свою фамилию он вычеркнул из гербовника[194], — и посмотрел с улыбкой на Грибоедова, очевидно, ожидая похвалы. Но тот ответил: «Милостивый Государь, я вижу вам приятно унижать самого себя, но если б я был уверен, что Вы говорите это искренне, то не хотел бы отныне одним словом с Вами перемолвиться». Сенковский был так смущен этим ответом, что почти четверть часа ни слова не смел произнести. Грибоедов сегодня — один из благороднейших людей. И кажется, что и в дальнейшем будет таким.

---

192 21 апреля 1828 г.

193 Булгарин в письме к Лелевелю от 4 апреля 1823 г. пишет: «Сенковский закончил свое исследование о ляхах, пришлю Вам, но не все рисунки готовы; едва не умер со смеха. Шляхта польская, по Сенковскому, суть Леты или Лезгины с Кавказа, а крестьяне — Немцы. Итак, Славяне не существуют» (цит. по.: Listy Tadeusza Bułharyna do Joachima Lelewela // Biblioteka Warszawska. 1877. T. 1, zeszyt II. S. 228). Сам Сенковский также сообщил об этом своем фантастическом «открытии» в письме Лелевелю от 13 декабря 1823 г.: «Что касается Лехов и их происхождения от Тюрков, признаюсь, что ошибся, употребляя слишком восточные выражения. Арабы называют Тюрками Хаканскими все народы, которые в первые века (до и после) нашей эры составляли славное государство Хакана Туранского, пусть даже они не были из поколения Тюркменов или Тюрков. Но что Лехи, или Ляхи, не суть Славяне или Словаки, против этого делаю заявление, потому что до сих пор существует на земле народ, который называется в своем языке Лех, носит одежду без малейшей разницы польскую (во фраках, сюртуках, гранат с кармазиновым кафтаном), имеет принципиальные черты характера, схожие со шляхтой польской, заусенцы, бородавки, горб и т. п.» (цит. по: Jabłonowski A. Oryentalista Sękowski w korespondencyi z Lelewelem // Jabłonowski A. Pisma. T. VII. S. 80–81).

194 Судя по всему, Сенковский все-таки сказал неправду. В авторитетнейшем польском гербовнике есть описание герба его рода (см.: Niesiecki K. Op. cit., Lipsk, 1841. T. VIII. S. 324). Кроме того, весьма сомнительно, чтобы составители гербовников в своей деятельности руководствовались мнением одного, пусть даже столь известного представителя шляхетского рода. Скорее всего, мы имеем дело с очередной шутовской выходкой Сенковского. Впрочем, О. А. Пшецлавский передает в воспоминаниях следующий свой разговор с Мицкевичем о дворянстве Сенковского:

«— А знаешь, Адам, мне кажется, что я открыл в Сенковском настоящие элементы его желчного настроения вообще, а против всего польского в особенности.

— Voyons, Гляубич (он часто меня так называл по моему гербу); ты ботаник, у тебя и по призванию, и по привычке должен быть наблюдательный взгляд.

— А вот что: во 1-х, он не *Кармазин*; его Любич (герб) куплен у известного торговца, заправляющего нашими дворянскими делами. Некоторые положительно знают, что он из Видзких мещан. Вот он, чувствуя себя чуждым нашей среде, и ожесточается против нее, а затем и против всего польского, так как действительно Польша была не что иное, как только *дворянское* олигархическое государство, в котором плебейский элемент считался ни за что. Это одно; теперь во 2-х, он *рябой,* оспа глубоко изрыла ему лицо, а это наглядно доказывает происхождение его от одного из низших, непросвещенных слоев общества. Назад тому 40 лет только низшие классы не знали о предохранительной оспе или по невежеству отвергали ее, тогда как в высших классах прививали ее всем — и детям, и даже взрослым. С таким документом плебейства на лице он, естественно, завидует всем гладколицым и злится на них, то есть почти на все человечество.

Мицкевич выслушал меня с усмешкою и сказал: “И что ж, в самом деле. Ты, может быть, и прав; чего, хорошенько порывшись, не найдешь иногда на дне человеческих характеров!”» (см.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874).

№ 27

BJ, rkps 4435, k. 590

Булгарина сейчас нет в Петербурге, он выехал в Инфлянты с целью покупки имения[195], вернется через несколько недель. Поэтому будет невозможно исполнить Ваше прежнее желание насчет отсылки рукописи. Я беру это на себя и, как только он вернется, вышлю Вам, но смилуйтесь, не подвергайте меня найбольшей в мире неприятности. Женщины доверили мне деньги, они могут мне постоянно надоедать, как доныне надоедают без конца. Больше я не приму никаких женских капиталов[196].

Я читал в *Gazecie Polskiej*[197] уведомление о выходе *Kroniki literatury polskiej*[198], но не знаю, сколько это стоит, но я б хотел подписаться. Сообщите мне, кто редактор газеты, я б хотел связаться с ним.

Я безмерно рад, что печатаются источники литовского законодательства. Мы будем ждать их с нетерпением. Эта работа, которая наверняка имеет наибольшую научную ценность, связана с положительными моментами прошлого. Скоро придет время подумать о Литовском Статуте. Сперанский, стоящий во главе законодательной секции Императорского кабинета[199], хочет приказать корректно перепечатать Статут[200], а может и *Volumina Legum*[201]. Малевский Франтишек стремится войти в его состав, он пообещал это Булгарину, который просил за Франтишка, а в то же время Ваши работы могут принести свою практическую выгоду. Если *Судебник* Казимира Ягеллончика[202], изданный Рогальским[203] с рукописи Даниловича[204], должен войти в сборник источников, то я мог бы доставить Вам замечания, сделанные к нему Александром Вос-

---

195 Имеется в виду имение Карлово в окрестностях Дерпта, в котором Булгарин и был похоронен после смерти (ныне в черте г. Тарту, Эстония).

196 Имеется в виду просьба купить варшавские башмачки для Е. И. Булгариной и ее тетки Е. И. Видеман.

197 «Польской Газете».

198 «Хроники польской литературы».

199 Имеется в виду высшее государственное учреждение в Российской империи, Собственная Его Императорского Величества Канцелярия. Возникла в конце XVIII в. как личная канцелярия императора Павла I. Общегосударственные функции получила в 1812 г. Наибольшее влияние получила при императоре Николае I. Для ведения дел по различным отраслям управления в канцелярии существовало 6 отделений, из них II Отделение (1826–1882) занималось кодификацией законов, III было органом политического надзора.

200 Имеется в виду Статут Великого Княжества Литовского.

201 Volumina Legum — свод законов Речи Посполитой с 1347 по 1780 г., составленный монахами ордена пиаров по инициативе известного просветителя и библиофила епископа Юзефа Залуского с 1732 по 1782 г.

202 Казимир IV Ягеллон (1427–1492) — король польский с 1447 г., великий князь литовский с 1440 г.

203 Возможно, Рогальский Адам (1800–1843) — брат Л. Рогальского. В 1823 г. по причине скандала перебрался из Вильни в Санкт-Петербург, где стал чиновником и в 1830 г. дослужился до титулярного советника. Дружил с тамошними земляками — Малиновским, Булгариным, Малевским, Олешкевичем, Орловским, Пшецлавским, Ваньковичем. В 1826 г. издал перевод «Бахчисарайского фонтана», в 1830 г. основал сатирический еженедельник «Balamut Peterburski». Автор русско-польского словаря (Варшава, 1841).

204 Данилович Игнат Николаевич (Игнатий) (1787–1843) — профессор Виленского, затем Киевского и Московского университетов, историк. Подготовил и издал в 1826 г. «Statut Kazimierza IV».

токовым, ученым-библиотекарем Музея Румянцева[205]. Он прислал мне их прошлой зимой, и хотя этот предмет мне слабо знаком, однако я понимаю, что он удачно исправил в нем серьезные погрешности. Не могли б Вы сказать мне, какие польские периодические издания выходят в Кракове и Познани, хотя бы даже газеты. Я б хотел выписать их себе, так как считаю, что мне удастся издавать газету. Сейчас министр согласился на издание еженедельника. Министр иностранных дел позволил помещать внутреннюю и внешнюю политику, министр финансов — торговые и промышленные новости. Но я предпочел бы газету. Если ее не разрешат, буду вынужден печатать еженедельник с 1 июля.

Вверяю себя милостивой памяти, искренний друг

Миколай Малиновский

15/27 апреля 1828 г.
Санкт-Петербург

Это ложь, что Мицкевич сжег свои портреты. Варшавский ему был известен давно, он недоволен им. Парижский хоть был непохож, но нравился ему. Если б только то, что Вы их присылаете ему, могло б наполнить его радостью! Кто же сеет эти сплетни?[206]

№ 28

BJ, rkps 4435, k. 591–593

20 июня 1828 г. Санкт-Петербург

Милостивый Государь. Спешу с самой искренней благодарностью за присланные наконец башмаки. Ваши пожелания, чтоб я не брался за подобные поручения, исполню самым святым образом. Это стало мне костью в горле. Разве что ради жены я мог бы решиться вмешиваться в сапожничьи поручения и обременять ими других.

Ваши письма я прилежно получил. Насколько первые два огорчили меня, настолько последнее порадовало. Я уже начал беспокоиться из-за Вашего мнения, что я отношу в первую очередь на счет своих непрошедших неудач. Но теперь я вижу, что это было временно. И все-таки я должен оправдаться от всего.

---

[205] Румянцевский музей — собрание книг, монет, этнографических и других коллекций, принадлежавшее известному государственному деятелю и меценату Николаю Петровичу Румянцеву (1754–1826), переданное после его смерти государству. Открытый доступ к коллекциям был разрешен с 1831 г. С 1925 г. на базе библиотеки и отдела рукописей Румянцевского музея начала действовать Библиотека имени В. И. Ленина (ныне Российская государственная библиотека).

[206] Суть скандала вокруг портретов, якобы не понравившихся Мицкевичу, проясняется из письма самого поэта А. Э. Одынцу от 20 мая / 1 июня 1828 г.: «В Варшаве литографировали из меня обезьяну. Кто-то ложно сообщил, что я очень из-за этого сержусь и что парижский портрет порвал. Большая ложь. Парижский портрет достаточно искусен; его повредили при пересылке, а я даже к карикатуре, полученной из рук г-на Иоахима (Лелевеля. — *А. Ф.*), не смел бы плохо относиться. Пусть г-н Иоахим таким и подобным вестям не верит» (цит. по: Mickiewicz A. Dzieła. T. XIV. Warzawa, 1955. S. 395). К парижскому изданию сочинений Мицкевича, два первых тома которого вышли в 1828 г., была приложена гравюра, выполненная Луи Крутеллем по портрету Бернара Жюльена, сделанному, в свою очередь, по портретной зарисовке И. Лелевеля (см.: Komza M. Mickiewicz ilustrowany. Wrocław: Ossolineum, 1987. S. 180–181). Одновременно следует отметить, что в библиографии изданий (и портретов) А. Мицкевича, приложенных к первому тому издания «Korespondencja Adama Mickiewicza» (Париж, 1870) его сыном В. Мицкевичем, не указано какое-либо прижизненное издание портрета А. Мицкевича, выпущенное до 1828 г. в Варшаве.

Вы пишете, что, думая о торговых и книжных предприятиях, надлежит стабилизировать кредит, а я его уничтожаю; что Завадский[207] сетует на меня, что у вас есть причины жаловаться на на мою недобросовестность.

Даже если б я был ненадежен в делах или литературных предприятиях, насколько я знаю, никто не может жаловаться на меня за то, что я кого-либо подвел в денежных расчетах. Но по поводу Завадского меня больше всего удивляет то, в чем он может меня обвинить. Разве только в том, что, выехав из Вильно, я уже не работаю на него бесплатно, как раньше. Никогда мне Завадский не давал денег вперед, а как он платил после уже завершенной работы, это Богу известно. Например, за корректуру и предисловие к *Иерусалиму* Кохановского[208] он дал мне 200 рублей ассигнациями. Когда я выехал в Петербург и хотел взять немного денег за счет Бентковского, он снабдил меня квитанцией на 200 рублей ассигнациями к господину Сенковскому, за которую я не получил ни гроша. Когда я писал ему отсюда, чтоб он назначил мне что-нибудь, а я бы спокойно занялся библиографией[209], он ответил мне, чтоб я подучился некоторым нужным вещам, а он посмотрит, что удастся сделать. Это весьма интересный ответ, считаю его диковинкой. Я перестал писать, он опять начал от меня требовать. Я высказал ему свое желание печатать у него около 150 экземпляров моего перевода «Боратынского»[210], которые я сам

---

[207] Завадский Юзеф (1778–1838) — виленский типограф и издатель, первый издатель поэзии А. Мицкевича и И. Лелевеля. Малиновский сотрудничал с ним во время своей студенческой юности в Вильно.

[208] М. Малиновский содействовал подготовке к печати «Освобожденного Иерусалима» Т. Тассо, переведенного на польский язык П. Кохановским. Издание выпущено Ю. Завадским в 1826 г.

[209] Имеется в виду библиография к предполагавшемуся третьему тому «Истории польской литературы» Ф. Бентковского.

[210] В письме Ю. Завадскому от 11 декабря 1826 г. Малиновский пишет: «Нашел в книжной лавке г-на Греффа два романа Александра Брониковского, изданные в Дрездене на немецком языке, один под названием “Ипполит Боратынский”, второй “Казимир В<еликий>”: последний вышел в текущем 1826 году, первый — в 1825. Думаю, их перевод был бы полезен, потому что они по-настоящему хороши — несравненно лучше “Пояты” (роман Ф. Бернатовича. — *А. Ф.*) и “Яна из Тенчина” (роман Ю. У. Немцевича. — *А. Ф.*); если бы это пришлось Вашей Милости по вкусу, хотел бы их перевести, но нужно написать в Варшаву, чтобы г-н Венцкий постарался об информации в “Мониторе” и “Курьере”, что названные романы выйдут в скором времени из печати, чтобы избежать коллизии с каким-нибудь другим переводчиком. Буду ждать ответа» (цит. по.: Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. I. Wilno, 1935. S. 286–287). Коллизии, однако, избежать не удалось: оба романа вышли в других переводах и у других издателей в 1828–1829 гг. Библиография публикаций М. Малиновского (см.: Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut». T. 8. Warszawa: PIW, 1969. S. 345–347), как и другие библиографические источники, не указывают на издание перевода романа «Ипполит Боратынский» Малиновским. Вместе с тем воспоминания друга — историка, поэта А. Э. Одынца — содержат характеристику, проливающую свет на сложившуюся ситуацию: «Для облегчения постижения коллегами познания в названных языках (латынь и древнегреческий. — *А. Ф.*) он, Ежовский, и председательствующий Ковалевский обязались в течение всего учебного года проводить для них бесплатно, по два раза в неделю, повторение занятий Гроддека, первый по греческой, второй по латинской литературе. Кроме того, один и второй, для употребления в школах округа, обещают издать с составленными ими комментариями, первый — избранные *Оды* Горация, второй — также избранные — *Метаморфозы* Овидия. Заявление это и обещание было принято горячо. Малиновский же, поднявшись с места, добавил, что и он также жаждет принять участие в столь благородном и прекрасном предприятии и как ученик профессора Ягелло из Винницы чувствует себя в силах прокомментировать тем же способом всю *Энеиду* Вергилия. Это шумное и неожиданное выступление нового и незнакомого коллеги обратило на него общее внимание и сразу вывело из сумрака на свет. К сожалению, нужно только добавить, что если Ежовский и Ковалевский на самом деле добросовестно выполнили все свои обещания, намерение Малиновского, в течение нескольких лет остававшееся только намерением, в конце концов не принесло результата. Происходило точно то же и позже с различными его проектами в отношении исторических разысканий. Не щадил он трудов и работы, если речь шла о приобретении сокровищ науки и знания, и редко кто собрал их столько.

продам или нет. Он охотно согласился на это предложение. Если же, посреди забот, подгоняемый Гречем к переводу обеих его грамматик, большей и меньшей[211], я мучаюсь и не могу клятвенно пообещать перевод из-за отсутствия времени, то что же Завадский теряет на этом? Все равно без меня в Вильно никто ни переводить, ни печатать не мог бы, так как тамошняя цензура не позволит. Такая несправедливость со стороны Завадского самым болезненным образом оскорбляет меня. И не со мной первым он так поступает. Но это не важно. На следующей неделе я пошлю ему «Боратынского», но это последняя работа, которая у меня будет с этим благородным типографом. Вы его сами испортили, приучили его к тому, что он считает, что, печатая чью-либо работу, он оказывает милость, и за работы, на которые он не выдал ни гроша, спрашивает как за свою собственность. Я ничего ему не писал и не буду писать. Как только я отошлю ему «Боратынского», разорву всякие отношения с ним. Недостаточно, что он злоупотреблял моим отношением, так он еще очерняет меня. Если Господин Венцкий[212] желает слушать и верить Завадскому, то я не принуждаю его ни к каким отношениям со мной. Я хотел иметь с ним дела, так как считаю его благородным и честным человеком. При всем этом я руководствуюсь, скорее, желанием распространения польских книг, чем личной выгодой. Мне казалось, что получая еженедельно из Варшавы на 100 рублей ассигнациями книг и продавая здесь и на Белой Руси, что не трудно, можно будет получить какой-нибудь оборот. Надеюсь, что еженедельник[213], если сверху не появятся какие-либо препятствия, а они могут появиться, наверняка с нового года начнет выходить. Он немало поспособствует распространению и сведений о книгах, и самих книг. А потому пускай

Но когда приходило <время> использования их, особенно на высоком уровне, на который обычно возносил он свои намерения, всегда ему не хватало чего-то — не знаю, то ли силы, то ли только терпения» (цит. по: Odyńec A. E. Wspomnienia z przeszłości, opowiadane Deotymie. Warszawa, 1884. S. 115–116). В качестве косвенного подтверждения характеристики, данной Одынцом Малиновскому, с которым его связывала многолетняя дружба, можно привести и историю с газетой, основанной при деятельном участии Малиновского, однако в конце концов перешедшей под редактирование Ю. Э. Пшецлавского, гораздо более готового к систематической работе. Есть и ироническое высказывание Мицкевича в одном из его писем Лелевелю (от 16/18 января 1829 г.): «О переводе романа Малиновским уже ничего не слышно. Почтенный Миколай, как известно, страшный прожектер, всегда делает семь вещей одновременно. Похоже, одну лишь довел до конца: женился» (цит. по: Mickiewicz A. Dzieła. T. XIV. Warszawa, 1955. S. 453).

Однако не исключено, что ситуация с «Боратынским» была вызвана вовсе не личными качествами Малиновского. Он, в частности, пишет Ю. Завадскому (письмо от 3 сентября 1827 г.): «Перевел роман "Ипполит Боратынский" — первый том уже отдал в цензуру. Хотел бы, чтобы Вы его печатали. Понимаю, что он будет затратным, тем более что собираюсь добавить пятый томик, в котором будут интересные исторические документы, касающиеся той эпохи, а именно письма короля Сигизм<унда> Авг<уста>, его обращения к народу — в поддержку Одровонжа и Анны Мазовецкой и т. д. Писал к автору, живущему в Дрездене, с просьбой сообщить мне известие о его литературных достижениях, а если ему этого не позволит его авторская скромность, одновременно обратился к г-ну Алекс<андру> Бернатовичу, моему знакомому, проживающему сейчас там же. Хотел бы дать знать читателям о личности автора. Это все повысит ценность этого романа. Чувствую, что предложение мое немного трудно, однако, учитывая мое положение, думаю, что Вы согласитесь с ним. Потому хотел бы получить 200 экз., потому что у меня здесь много знакомых, которые и сами захотят подписаться, и других за собой потянут. Вы на том не много потеряете в отношении сбыта книги, потому что, может быть, ни один из них не купил бы ее без данного обстоятельства» (цит. по изд.: Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. I. Wilno, 1935. S. 297).

[211] Переводы грамматик Н. И. Греча, выполненные М. Малиновским, неизвестны.

[212] Венцкий Юзеф, родственник типографа и книгоиздателя Юзефа Завадского, с 1810 г. занимался книжной торговлей в Варшаве.

[213] Имеется в виду «Tygodnik Petersburgsky».

Господин Венцкий, если захочет, не слушает обмана своего собрата. Пускай верит мне, потому что я не подставлю свою честь под удар ни за какую выгоду на свете. Я сейчас выписал книг на несколько сот злотых, они заказаны Поповским[214], состоятельным юношей с Подолии, и Бобинским. Деньги после получения груза …[215] Господин Венцкий, а если он не верит, пусть напишет, мы ему пошлем авансом, хотя это противоречит обычаю. Тогда я или искал бы человека более крепкой веры, или полностью прекратил бы дружбу с торговцами книг. В любом случае я не собираюсь жить за счет этого.

По поводу других обвинений. Я чувствую свою вину в отношении Свидзинского[216], но из-за того, что я все время надеялся вернуться в Вильно и оттуда отправить рукописи[217]. Тем временем вопреки своим желаниям и намерениям я сижу тут. Но я просил прислать мне рукописи Кшицкого[218] и Бельского[219], и как только получу их, отправлю Вам.

Что Булгарин Вашей рецензии[220], а Сенковский — «нумизматов» Даниловича[221] не отправили, моя ли в том вина, судите сами. Ваша рецензия пришла, но Булгарин обрел новую к ней страсть. Чтоб Вашу рукопись застраховать от утраты, я дал ее переписать и оригинал наверняка незамедлительно отошлю Вам. Сенковский повторяет, что «нумизматов» он отдал куратору Перовскому[222] 6 месяцев назад и что таким образом Данилович непременно получит их.

Насчет *Очерка польской истории*[223] будьте полностью спокойны. Он переписывается у меня, и как только я закончу, оригинал отошлю Вам, а копию отдам в цензуру. Нужно

---

[214] Неустановленное лицо.

[215] Одно слово не читается. Вероятно, «будут отосланы».

[216] Свидзинский Константин (1793–1855) — польский библиограф и историк-медиевист. После 1831 г. занимался общественной и политической деятельностью.

[217] Имеется в виду рукопись рецензии Лелевеля на «Историю Государства Российского» Н. М. Карамзина (см. выше). Рукописи Лелевеля переходили в Петербурге из рук в руки, терялись, как и письма. Сенковский пишет ему (от 18/30 июня 1825 г.): «Статью твою о Карамзине давно отдал Булгарину; но твое второе письмо к нему до сих пор лежит у меня, ибо он сам должен был за ним заехать, раз уж иначе никак не могу ему его передать; он живет где-то в деревне, а в городе не имеет жилья; в типографию же Греча отдавать не хочу, потому что там все пропадает» (цит. по: Jabłonowski A. Oryentalista Sękowski w korespondencyi z Lelewelem // Jabłonowski A. Pisma. T. VII. S. 111).

[218] Вероятно, имеется в виду Анджей Кшицкий (1482–1537) — польский писатель, юрист и государственный деятель. Малиновский перевел на польский язык его «In vulgatam nuper quondam asianam diaetam Diogenis Dalmatae dialogues» и опубликовал в 1864 г. в предисловии к сборнику «S. Łaskiego prace naukowe i dyplomatyczne». Не исключаем, что перевод мог быть выполнен значительно ранее публикации.

[219] Из контекста не ясно, труд какого Бельского имеет в виду М. Малиновский — Мартина Бельского (1495–1575), составителя «Хроники всего мира» (1551, 1554, 1564), или его сына Иоахима Бельского (около 1540–1599), составившего на основе фрагментов труда своего отца и собственных дополнений «Хронику Польши».

[220] Имеется в виду рукопись рецензии И. Лелевеля на «Историю Государства Российского» Н. М. Карамзина, публиковавшейся в журнале «Северный архив», редактором которого был Ф. В. Булгарин.

[221] Вероятно, имеется в виду статья И. Даниловича «O medalach Radziwillowskich i o gabinetach Nieswiezkim i Charkowskim». Она так и не вышла в «Библиотеке для чтения» и в конце концов была опубликована на языке оригинала в 1830 г. в газете «Tygodnik Petersburgsky».

[222] Перовский Алексей Алексеевич (1787–1836) — попечитель Харьковского учебного округа (1825–1830), писатель (под псевдонимом Антоний Погорельский). Данилович в этот период преподает в Харьковском университете.

[223] В оригинале стоит: Obrazu dziejów Polskich (Очерка истории Польши). Произведение под таким названием у И. Лелевеля отсутствует. Вероятнее всего, имеется в виду его книга «Dzieje Polski Joachim

еще подождать пару недель, потому как сейчас организовывается новый комитет в соответствии с новым уставом. Я не сомневаюсь в получении разрешения. Стоимость печати следующая: обычный лист в восьмушку стоит от 600 экземпляров 30 рублей ассигнациями без бумаги, если 1200 экземпляров, тогда на 5 рублей больше за лист. Если это будет напечатано по-польски, то мы могли бы издать по-французски, у нас здесь есть переводчик, но у меня еще достаточно времени, чтобы подумать об этом. Адам[224] здоров и весел. Франтишек[225] стал помощником архивариуса с жалованьем в 1000 рублей ассигнациями.

Вверяю себя милости и памяти

Миколай

Кому Адам обязан услугой печати его произведений в Париже[226]?

Прошу остаток газет. Если нужно будет что-нибудь доплатить, то Вы напишите милостиво. Ни у меня, ни у Вас нет необходимости тратиться на Булгарина. Ваши советы насчет членства[227] я хочу верно передать Булгарину.

Сенковский теперь печатает рецензию на *Путешествие в Тибет*[228], переведенное с китайского отцом монахом Иакинфом[229] на русский язык и вышедшее в *Северной пчеле*.

За подаренный мне экземпляр Ваших избранных произведений я сердечно благодарю. Общества литовских друзей уже нет[230]. Оно не ликвидировано, но распущено на

Lelewel potocznym sposobem opowedział…», опубликованная на польском языке в Варшаве в 1829 г. На французском языке появилась лишь в 1844 г. после эмиграции Лелевеля.

224 Мицкевич.

225 Малевский.

226 Первые два тома парижского издания сочинений Мицкевича вышли по инициативе и при организации публикации Леонардом Ходзькой, финансировала издательский проект графиня Клементина Островская.

227 Имеется в виду желание Булгарина быть принятым в варшавское Общество друзей наук. В качестве посредника, рекомендовавшего осуществить его прием в Общество, выступал Лелевель.

228 Имеется в виду книга отца И. Бичурина «Описание Тибета в нынешнем его состоянии» (вышла в Петербурге в 1828 г.).

229 Бичурин Иакинф (Никита Яковлевич) (1777–1853) — архимандрит, известный русский синолог. В 1805–1819 гг. — глава русской духовной миссии в Китае. За «нежелательные явления, внесенные им в жизнь миссии», он был судим, лишен сана и сослан в Валаамский монастырь. В 1826 г. освобожден из заточения, жил в Александро-Невской лавре и состоял переводчиком в Министерстве иностранных дел. Академия наук в 1828 г. избрала его в члены-корреспонденты и награждала его труды премиями. Состоял членом парижского Азиатского общества. В 1829–1830 гг. по поручению Азиатского департамента путешествовал за Байкал с бароном Шиллингом.

Малиновский неоднократно встречался с о. Иакинфом. В «Дневнике» (запись от 30 января 1828 г.) он пишет: «После обеда много и хорошо рассказывал об обычаях китайцев и о своих собственных делах, между прочим о своем заключении в Финляндии, где был заточен по приказу императора Александра на основании донесения о развратной жизни в Китае. Обвинял своего преследователя петербургского митрополита Серафима в жестокости, корыстолюбии, глупости и о всяких грехах, которые только могут навлечь на человека позор». Но несколько ранее он описывает свою первую встречу с Иакинфом с другими подробностями (запись от 30 декабря 1827 г.): «Был когда-то профессором духовной Академии в Москве. Но когда возникла нужда в миссионере для российского посольства в Пекине, был избран (ибо проявил способности к чужим языкам) и направлен в посольство. Шестнадцать лет жил там спокойно, пока не прибыло новое посольство. Тогда оказалось, что предается педерастии».

230 Вероятно, имеется в виду Союз друзей — тайное молодежное объединение, существовавшее в Вильне в 1819–1822 гг. как первая ступень к членству в обществе филоматов. И. Лелевель, хорошо информированный о настроениях виленской молодежи, мог знать о его существовании и передавать членам общества свою книгу.

неограниченное время. Поэтому я дал экземпляр Малевскому для дальнейшего распоряжения. Востоков охотно согласился дать свои заметки, но попросил немного времени для просмотра их.

Еще. Посылаю литографический портрет Ваньковича[231].

№ 29

BJ, rkps 4435, k. 594–595

27 июня 1828 г. Санкт-Петербург

Милостивый Государь. Я писал Вам с прошлым курьером, и в этот раз мне нечего сообщить нового. Однако я спешу успокоить Вас насчет доверенной мне рукописи. Она уже переписана и находится у меня. У меня уже были des pourparles[232] с цензорами. Надеюсь, что они будут благосклонны к нашим желаниям, а если б они захотели выбросить что-либо, то надо пройти весь процесс. Можно смело подвергаться испытанию, так как в конце концов мы всегда можем выиграть.

Адам от кого-то получил известие, что в Кракове перепечатан *Валленрод*[233], хотя б один экземпляр прислали показать ему. Парижского издания еще не видно, а претендентов без числа. Если б появились какие-то препятствия в продаже, можно было бы отослать в Гданьск, а оттуда — по воде сюда в столицу.

Кажется, замечания Завадского подействовали на Господина Венцкого, так как он не присылает мне выписанных книг. Я был бы рад видеть что-либо позитивное. Завадский, видимо, опасается, как бы я не причинил ему неприятности. Забавный человек! Пусть заглянет в свои торговые книги, сколько он торговал с Петербургом и Белой Русью. Если Господин Венцкий будет понимать, что здравый смысл советует ему придерживаться предостережений своего товарища, то я хотел бы скорее знать об этом, чтоб я отдал распоряжения, которые у меня есть к другим продавцам книг. Может, опять придется последовать польской поговорке: как беда, так — к еврею. А что же делать, христиане очень любят выгоду, а некоторые, как Господин Юзеф Завадский, гневаются даже, когда на них кто-нибудь бесплатно работать не хочет, особенно когда их время занято чем-нибудь лучшим.

В конце этой субботы я посылаю «Боратынского». Я рад был бы узнать, кто переводил для Глюксберга[234], сколько вычеркнула цензура, потому как здешняя цензура отнеслась весьма добросовестно. Честно говоря, я не мог посвятить много времени выработке стиля этой работы, но надеюсь, что небрежности не будет. Если варшавский перевод

---

[231] О каком портрете В. Ваньковича либо его работы идет речь, неизвестно.

[232] Переговоры (фр.).

[233] См.: «В том же году в краковской типографии братьев Гешковских тиражом Мечислава Даровского появилась незаконная перепечатка “Конрада Валленрода”, практически ничем не отличающаяся от петербургского издания, однако более старательно выполненная. В частности, хорошо получились иллюстрации [в зеркальном отображении], литографированные Петром Вышковским по перерисовкам Яна Непомуцена Бизаньского. Также был добавлен портрет Мицкевича с подписью “Романтический поэт, рожденный в Литве в 1798 г.”» (Komza M. Mickiewicz ilustrowany. Wrocław: Ossolineum, 1987. S. 17).

[234] Имеется в виду варшавский книгоиздатель Натан Глюксберг (1780–1831), родоначальник известной династии книготорговцев и издателей. Перевод романа «Ипполит Боратынский» А. Опельн-Брониковского для издания Глюксберга осуществил Я. К. Р. Ордынец (см.: Hippolit Boratyński, romans historyczny A. Bronikowskiego, tłómaczony z niemieckiego przez J. K. Ordyńca. T. 1–6. Warszawa, 1828–1829).

будет таким же, как «Казимира В<азы>»[235] и «Яна Каз<имира>»[236], то я не опасаюсь конкуренции. Впрочем, пятый том, где есть письма и т. п., прибавит этому небольшому произведению много интереса.

Наша газета с нового года непременно будет выходить. Наверняка, нам будет трудно вначале, так как мало работников, но понемногу дело пойдет. Не знаю, как этот выйдет, но мы должны начать войну à toute outrance[237] с варшавскими критиками[238]. У нас уже есть некоторые статьи для этого.

Поправился ли Сенковский, прячется ли — неизвестно, но он осел в деревне и вовсю работает. На прошлой неделе на закрытии Университета он произносил речь о восточной литературе вообще. В конце своей речи он высказал сердечные пожелания, чтоб мусульмане когда-нибудь также были озарены светом христианской веры. В теперешних преимуществах он видел кратчайшую и провидением предназначенную к этому дорогу. Намного лучшим является то, что он печатает о Тибете в *Северной пчеле*[239], это так хорошо, что я б посоветовал, чтоб Глебович это перевел для *Колумба*[240], только не так по-шарлатански, как переводил слабые булгаринские произведения о Инфлянтах[241].

Я присоединяю здесь небольшой анекдот, знаю, что он придется по вкусу. Из здешних литераторов, которые собирались у Булгарина, ни один мне не нравился. Я был мнения, что они ничего не сделали для избавления от первородного греха. Над ними я всегда превозносил Александра Грибоедова, который в то время был в Персии. Наконец он вернулся. И действительно, имея широкие знания, счастливые способности, широкую

---

[235] М. Малиновский в данном случае критически отзывается о переводах А. Кжижановского (см.: Więzienie we Francyi Jana Kazimierza Wazy. Powieść historyczna z XVII wieku A. Bronikowskiego z niemieckiego na ojczysty język przełożona. 2 t. Warszawa, 1828).

[236] Речь о переведенном тем же А. Кжижановским романе: Kazimierz Wielki I Esterka. Powieść historyczna z XIV wieku A. Bronikowskiego z niemieckiego na ojczysty język przełożona. Warszawa, 1828.

[237] До полной победы (фр.).

[238] О взаимоотношениях Мицкевича и его окружения с варшавской литературной элитой О. А. Пшецлавский пишет: «Надо знать, что такое Варшава, эта в полном смысле, как ее покойный Туркул называл, aurea mediocritas. Если верить, что есть феи, то можно подумать, что фея *золотой посредственности* председательствовала при закладке этого города и закабалила его себе навсегда. …Варшава имела своих любимых литераторов, восхищалась своими стихотворцами, но всегда только *своими,* вышедшими из ее среды, верными местным вкусам и принятым понятиям. Горе тому, кто захотел бы вознестись выше этого уровня и, заставляя членов клуба мыслить, нарушил бы этим приятную общественную дремоту.

Это наглядно доказал пример Мицкевича. В то время как профессор с кафедры произносил на него анафему, варшавские газеты разбирали его творения по мельчайшим фибрам и со смешною важностью, без элементарных понятий о здравой критике, пускались в нескончаемый диссертант над ничтожными мелочами. Они (как сказал Мицкевич в предисловии к петербургскому изданию своих стихов) напоминали собою муравьев, которые соединенными силами тащат четверть червячка или тушу мухи и едва не упадают под тяжестью такой огромной ноши.

Потомство с трудом поверит такому глубокому непониманию великого поэта в кругу родной его литературы. К вечному стыду Варшавы и большинства ее интеллигенции, единственная тамошняя ученая корпорация, Общество любителей наук (Towarzystwo Pizyjaciół nauk), которое хотя бы ради своего названия должно было понимать сколько-нибудь более, чем толпа, и оно не пригласило Мицкевича в свои члены» (см.: <Пшецлавский О. А.> Калейдоскоп воспоминаний Ципринуса. Вып. 1. М., 1874).

[239] Имеется в виду: Тютюнджю-Оглу-Мустафа-Ага <Сенковский О. И.> О книге: Описание Тибета и проч. О. Иакинфом // Северная Пчела. 1828. № 72, 75–78.

[240] Имеется в виду журнал «Nowy Kolumb, Pamiętnik Podróży i Wiadomości statystycznych».

[241] Инфлянты — польское название Лифляндии. Неизвестно, какое произведение Булгарина, действие которого происходило бы в Прибалтике, было переведено Глебовичем.

и справедливо приобретенную поэтическую славу, умеренность в образе жизни, отсутствие всяких предрассудков — и это, и мнения других говорят о нем как о благороднейшем человеке (я вынужден был молчать), он раньше небрежно относился к феодальным пережиткам, но, став послом, распорядился ткать позументы с гербами, рисовать их на каретах и т. д. Вся трудность была в том, что он не знал, какой герб он должен был использовать в доме под Москвой, и его мать[242] требует документы, которые доказывали родовитость. Не разбираясь, Грибоедов отсылает их Булгарину. Каким же было наше удивление, когда мы нашли не только доказательства эмиграции его предка из Польши, но даже и герб, нарисованный красками на полотне, очевидно, в XVI веке: «Прус», или «Волчьи Косы». Назывался его предок Грибовский[243]. Вверяю себя милостивой памяти

Малиновский

Прилагаемое письмо вверяю Вашей заботе[244].

№ 30

BJ, rkps 4435, k. 596

4/16 июля

Милостивый Государь. Не знаю, застанет ли этот письмо Вас в Варшаве. Я б хотел получить Ваши распоряжения, где мне надлежит искать Вас с моими письмами. Особенно теперь, когда я ожидаю ответа из цензуры. Оригинальный экземпляр Ваш[245] лежит у меня, копию я отдал цензору. Так в любом случае не сможет погибнуть.

Сколько я отыскал Ваших рукописей, столько посылаю. У Сенковского продолжение, он пообещал перевести на русский язык и отдать для архива. Если Вам оно необходимо непременно и быстро, скажу переписать.

Господин Венцкий ничего не отвечает мне. Я б хотел, наконец, знать, чего мне надлежит придерживаться?

Парижского издания произведений Адама у Вас наверняка еще нет. Если получите, пришлите мне экземпляр. Нельзя ли было бы также прислать краковского *Валленрода*[246].

Вверяю себя милостивой памяти

Миколай

№ 31

BJ, rkps 4435, k. 597

25 июля / 6 августа 1828 г. Петербург

Хоть я не знаю, найдет ли мое письмо Вас в Варшаве, хоть так давно я не получаю ответа на мои письма, я пишу Вам, понемногу расплачиваясь за обвинения меня в недобросовестности. На этот раз я отсылаю Кшицкого и Бельского. *Роксоланию* Клenови-

[242] Грибоедова Настасья Федоровна (1768–1839) — мать А. С. Грибоедова.

[243] Предком А. С. Грибоедова, выехавшим из Великого Княжества Литовского, считается Ян Грибовский.

[244] Вероятно, кто-то из знакомых М. Малиновского воспользовался оказией, чтобы передать через И. Лелевеля письмо в Варшаву.

[245] Имеется в виду авторская рукопись «Очерка истории Польши» И. Лелевеля.

[246] Имеется в виду издание: Mickiewicz A. Konrad Wallenrod. Kraków, 1828.

ча[247] мне уже также прислали из Вильно, мне кажется, что эта была для меня переписана, что не одолжена ни у кого.

Как я прежде доносил, я не сомневаюсь, что присланная мне рукопись пройдет цензуру без исправлений. Только цензор сейчас в беспокойстве по причине подписания им первого тома *Жизни светлой памяти Вальтера Скотта*[248], а сама книга была запрещена. Как же переводчик мог получить его для перевода? Как только это закончится, пойдет и наша рукопись.

Упрямый Господин Венцкий ничего не пишет в ответ. Я б хотел знать что-нибудь конкретное, потому как у меня есть предложение от Господина Завадского из Вильно, но я опасаюсь принимать его, так как опять могут последовать обвинения.

Не зная, когда дойдет к Вам это письмо, заканчиваю вверением себя учтивой памяти

нижайший слуга

Миколай Малиновский

Господин Кайсаров[249] прислал мне газеты, но я не знаю, что мне с ними делать? Это часть 1827 г.

№ 32

BJ, rkps 4435, k. 598–599

Санкт-Петербург 1/13 августа 1828 г.

Сердечно благодарю Вас за милостивое письмо от 15 июля. Одной из самых горячо желанных целей моих занятий, одной из самых сладких наград будет похвала, полученная из Ваших уст, порицание же или неприязнь были бы мучительной карой, болезненным ударом. Я сам чувствую, что мне не хватает той стойкости, которая не рушится даже в тягостных обстоятельствах. Я еще не умею в работе искать утешения, мне необходим свободный разум, но понемногу я начинаю привыкать: в трудностях душа приобретает какую-то закалку. О, если б я смог когда-нибудь хоть издалека приблизиться к любимому мною единственному образцу великого польского ученого.

Сегодня я присылаю Господину Венцкому деньги. Пусть он не верит сплетням Завадского. Он убедится, что наши связи будут основываться на нерушимой честности. Только пусть поступает со мной искренне. Я не достаточно знаю книжные счета, ни к кому другому не буду обращаться. Ему одному буду доверять безгранично. Надеюсь, с его благородным характером, на полную взаимность с этой стороны.

Бентковского я обязательно буду заканчивать. Не годилось бы столько работы пропустить и выкинуть. Правда, надлежит пособирать тут и там библиографические работы разных лиц. Но как же трудно Завадского склонить к этому! О работе профессора Бандтке[250] нет никаких сомнений. Завадский охотней согласится на по-настоящему свободные его

---

[247] Клёнович Себастьян Фабиан (ок. 1545–1602) — польский латиноязычный поэт, автор поэмы «Roxolania» (1584).

[248] Вероятно, имеется в виду невышедшее издание. Первое отдельное издание биографии В. Скотта на русском языке вышло только в 1835 (см.: Каннингам А. О жизни и произведениях Вальтера Скотта. СПб., 1835).

[249] Вероятно, упоминавшийся выше Кайсаров Петр Сергеевич (1777–1854) — обер-прокурор 4-го департамента Сената.

[250] Бандтке Ежи Самуэль (1768–1835) — польский историк, филолог, библиограф. С 1811 г. — директор Ягеллонской библиотеки в Кракове.

желания. Но с Сенкевичем[251], честно говоря, я не знаю удастся ли что-либо сделать. Также я донес Вам, что тут в Публичной библиотеке есть 8 томов in folio[252] *Bibliotecæ Poloniæ* Залуского[253], неточной с точки зрения библиографических мелочей, но единственной полной. В любом случае и это надо чуть ли не переписать, а Типограф отказывается от оплаты. Я ожидаю в скором времени письма от него, так как в письме к другим он велел кланяться мне. Мы опять вернемся друг к другу. У меня слабость к нему. У меня даже есть обязанности, потому что, как кажется, он был неравнодушен к моей судьбе в днях мучений. Если Сенкевич находится в Варшаве, я б хотел договориться с ним. Я б хотел знать, что у него есть, какой ценности, как это сделано, а в то же время, может, удастся уговорить Завадского. Ничего сейчас ему не пишите, мы это утрясем в свое время.

Судя по всему, Сперанский пожелает печатать собрание польских законов, не знаю в каком объеме, не знаю даже в оригинале ли. Если б так было, Завадскому стоило бы поставить здесь несколько печатных станков для этой большой работы, так как здешние типографии не справятся с этим в настоящем их состоянии. Кто знает, не удалось ли бы Бентковского здесь издать. Митрополит Евгений[254] является большим сторонником этой идеи. Мы ожидаем его зимой. Необычное дело, этот прелат со времени, как начал работать над историей малороссийского духовенства[255], по желанию ли или считая это своей обязанностью, часто грубо обходился с нашими авторами, особенно монахами, которые писали на этот предмет, все-таки излечился от предрассудков о тиранской нетерпимости прежнего правительства, о которой так громко кричали даже наши менее известные писатели, по-видимому, делая свои выводы из злополучных результатов. Он не помнит, что не всегда видимые причины являются действительными источниками событий. Но об этом в другой раз.

Простите меня, что я распорядился экземпляром Вашего произведения, прежде чем был к этому уполномочен. Я вручил его в качестве подарка от автора господину Анастасевичу[256], цензору *Очерка польской истории*. Captando benevolentiam[257]. Переписывание не стоит ничего. Один благородный подолянин, господин Северин Мигурский[258], переписал с условием, что если работа может быть напечатана, он пожелал бы иметь, с согласия автора, оригинал на вечную память в архив своего рода. Если нет, оригинал

---

[251] Сенкевич Кароль (1793–1860) — польский поэт, историк и публицист, библиотекарь и секретарь семьи князей Чарторижских.

[252] В лист (лат.).

[253] Залуский Юзеф Анджей (1702–1774) — польский библиограф и литератор, епископ киевский. Один из владельцев знаменитой библиотеки Залуских, после разделов Речи Посполитой вывезенной в Петербург по личному указанию Екатерины II и включенной в состав Императорской публичной библиотеки.

[254] Евгений (в миру — Болховитинов Евфимий Алексеевич) (1767–1837) — киевский митрополит с 1822 г., историк Церкви и библиограф.

[255] Вероятно, имеются в виду труды митрополита Евгения «Описание Киево-Софийского Собора и Киевской иерархии» (1825) и «Описание Киево-Печерской лавры» (1826). В период, описанный в письме М. Малиновского, оба труда готовились автором к переизданиям.

[256] Анастасевич Василий Григорьевич (1775–1845) — литератор и библиограф, в 1826–1828 гг. — цензор Главного цензурного комитета. Поскольку Анастасевич владел польским языком, он часто выступал в качестве цензора книг польских авторов. В 1830 г. лишился места цензора именно за излишнюю неосторожность, в том числе за пропуск в печать произведений Мицкевича.

[257] Завоевывая благосклонность (лат.).

[258] Неустановленное лицо. Упоминается несколько раз в «Дневнике» Малиновского.

вернется к своему автору. Цензор еще не решился, хоть торжественно пообещал подписать. Он сейчас в беспокойстве по причине подписанного им 1-го тома *Жизни светлой памяти Вальтера Скотта*, который собирались печатать в Москве. Что же насчет стоимости печати, то она наверняка будет высокой, но если б Вы нам позволили, то это удалось бы уладить. Только пусть Вас не беспокоит, что надо бы продавать по 5 рублей ассигнациями за экземпляр. В Вильно можно печатать с подписью здешней цензуры, но, чтобы там не возникало каких-либо вопросов, лучше б это сделать здесь, в нейтральном месте[259]. Впрочем, дело в разрешении. Буду стараться получить его, а получив, обо всем остальном легко договориться. Если пропустят текст, с таблицами будет легче.

Адам чрезвычайно недоволен пожертвованием, которое назначает ему графиня Островская[260]. Он не так нуждается, чтоб иметь необходимость 80 рублей принимать в дар от кого-либо. Он желал бы, чтоб ему прислали 150 экземпляров. Впрочем, дело уже сделано, повернуть назад невозможно. Не беспокойтесь, что *Валленрода* перепечатали, если во Львове сделано то же самое, то это хорошо со многих точек зрения. Из здешнего издания уже нет экземпляров, около тысячи рублей должны были выслать назад, так как, говорю, экземпляров не хватило. Благодаря киевским контактам, выйдет полное издание его поэзии здесь на родине: и сонеты, и *Валленрод*, и стихотворение, посвященное в Вашу честь[261], несколько новых элегий[262]. Его стихи дидактичны даже для классиков. Так что, если бы автор хотел в какой-либо газете выдать его за найденное произведение Трембецкого[263], варшавские критики скорей бы дали себе глаза вырвать, чем выбили бы из своих голов, что это не purum, genuinum incornuplissimum omnibus numeris absolutissimum Trembeckianium[264], они никогда бы не поверили, что это не написал этот литературный еретик. Но не хотелось раздражать их. Разочарованный их ожесточенностью, он опасается новой бури. Tantæne animis cœlestibus iræ[265]? Вверяю себя милостивой памяти

Миколай

---

[259] Лелевель покинул Вильно после соответствующего решения императора Александра I, утвердившего приговор по делу о тайных обществах виленской молодежи: «Для прекращения зловредного влияния… уволить от обязанностей профессоров ординарных Лелевеля, Бобровского и Даниловича, поскольку само пребывание их в Вильно не может им быть разрешено, потому первому из них Лелевелю, который родом из Царства Польского, разрешить возвращение на его родину…» (см.: Borowczyk J. Reconstrukcja procesu filomatów i filaretów. 1823–1824. Poznań: UAM, 2003. S. 718). Разумеется, что все эти обстоятельства были хорошо известны в Вильно и Варшаве, но мало кого интересовали в самом Петербурге, где к тому времени уже сложилось своеобразное польско-литовское лобби. Поэтому Малиновский и предлагает пройти через цензуру в Петербурге.

[260] Графиня Клементина Островская (урожд. Сангушко) выступила в качестве спонсора инициированного Леонардом Ходзькой парижского Собрания сочинений А. Мицкевича (1828–1836).

[261] Имеется в виду стихотворение А. Мицкевича «Do Joachima Lelewela» (1822). Стихотворение было принято виленской молодежью с энтузиазмом, заучивалось наизусть.

[262] Какое именно издание Мицкевича имеет в виду Малиновский, понять из контекста трудно. В Киеве Собрание произведений поэта не выходило. Скорее всего, имеется в виду издание стихотворений в 5 томах, выпущенное Юзефом Мучковским в Познани в 1828–1829 гг.

[263] Трембецкий Станислав (1739–1812) — известный польский поэт-классицист, влияние которого испытал и Мицкевич.

[264] Чистое, подлинное, неподдельнейшее, в каждом стихе совершеннейшее трембецкианство (лат.) — насмешка над критиками, придерживающимися ортодоксально-классицистических взглядов.

[265] Tantaene irae coelestibus animis (Энеида, 1,10) — Неужель небожителей гнев так упорен? (перевод С. Ошерова под редакцией Ф. Петровского), буквально «Ужель толикий гнев в небесных душах?».

Сенковский уже напечатал 1-ю часть своей подручной книги для солдат российских[266] …[267].

№ 33

BJ, rkps 4435, k. 600–601

29 августа 1828 г. Санкт-Петербург

Ваше письмо я получил вчера. Рукопись уже подписана цензором, но, несмотря на мои надежды и торжественные обещания, что она пройдет без изъянов, когда цензор, не доверяя себе, докладывал Комитету, она пострадала, совсем немного, но хотелось бы, чтоб и это не было вычеркнуто. Именно последнее исправление вызвало тревогу здешних знатоков. Посылаю несколько этих листов, но вместе с тем я заклинаю Вас не обращать на это внимания. Я прошу об этом от имени более чем десяти тысяч читателей, которые это произведение пожелают сделать своим требником. Эти несколько выкинутых строк каждый сам себе сможет дописать, и таким образом сохранится полнота. Я повторяю еще раз мою просьбу напечатать это. Эта работа будет сразу же переведена на русский и французский языки. Она разойдется, потому как небольшая, каждый издатель напечатает. Я не упоминаю иных причин, по которым ее обязательно надо печатать. Последующие работы, а особенно историю для детей, я б отдал иному цензору — Сербиновичу[268]. Можно было бы и за те изъятия, которые были допущены Анастасевичем, пожаловаться на него. Может, удалось бы добиться справедливости, но надлежало бы выбрать из напечатанных нот тогдашних государств то, что имело отношение к этой работе. Но дело затянулось бы надолго.

То, что Вы мне пишете о типографии, которая должна быть основана Завадским в Петербурге[269], я ничего не знаю. Писал ли что-либо Типограф Господину Венцкому? Прошу Вас прочитать мое письмо, посланное Господину Венцкому с прошлым курьером, найдете в нем мои предложения насчет Бентковского. Понимаю, что вы признаете их справедливыми, а в особенности, если Господа Венцкий и Завадский думают и желают

[266] Имеется в виду «Карманная книга для русских воинов в турецких походах» (ч. 1–2, СПб., 1828–1829, переиздание — 1854). За эту книгу Сенковскому был пожалован бриллиантовый перстень.

[267] Одно слово не читается.

[268] Сербинович Константин Степанович (1796–1874) — литератор, цензор (1826–1830), редактор «Журнала министерства народного просвещения» (1833–1856), директор канцелярии обер-прокурора Синода с 1836 г. Как выпускник Полоцкого иезуитского училища, хорошо владел польским языком, отчего цензуровал польские книги.

[269] Основать типографию в Петербурге Ю. Завадскому так и не удалось. Не удалось Завадскому и наладить полноценную книжную торговлю в Петербурге, ограничиваясь пересылкой книг оказией, по почте и книгообменом. При этом его комиссионерами выступали преимущественно его и Малиновского виленские знакомые, о чем свидетельствует, в частности, письмо Завадскому от Ф. Малевского (от 23 июля / 4 августа 1836 г.): «…Данных <мне> поручений я не выполнил. Греч на даче, за городом, сюда его вызвать трудно, до сих пор не удалось, поэтому я написал ему письмо. Но это не должно сильно задержать <решение вопроса?>. Греч мне хорошо знаком, обязательно прослежу, чтобы требуемые книги он как можно скорее выслал, чтобы дошли в срок. Утром его обязательно увижу. О скидке, однако, ничего не знаю и сомневаюсь, чтобы была такая же, как немецкая (вероятно, речь идет о скидках немецких партнеров Ю. Завадского. — *А. Ф.*). Греч статский советник etc. etc. Труднее с поиском человека для дальнейшей книжной корреспонденции. Здесь только два российско-европейских книготорговца, Сленин и Смирдин, особенно первый. …Он выражает готовность высылать любые книги за наличные деньги, гораздо менее охотно берет на комиссию. Говорил мне даже, что брал бы польские книги на комиссию и взамен посылать русские, если бы это только происходило регулярно» (цит. по: Archiwum filomatów. Listy z zesłania. T. III. Warszawa, 1999. S. 359).

быстро приступить к печати. Насчет Сенкевича я уже дал знать, какого я о нем мнения. Так как это только названия произведений, без подробного описания, то я не знаю, мог бы ли я использовать их. Работы Залуского я считаю настолько важными, что этому обязательно необходимо посвятить какое-то время. Не извольте обвинять меня в непостоянстве в занятиях, что я отказался от издания газеты в Петербурге. Это происходит только от усердия, направленного на скорый выход истории литературы. Эти два предприятия не могли бы идти в паре, так как я не мог бы справиться. Я не стал бы один писать, так как могу рассчитывать на других. Я отдаю это полностью и, безусловно, Вашему рассудку. Решайте, я согласен на любое.

Соизвольте отдать мне рукопись своего *Очерка польской истории*. Я обязываюсь напечатать здесь, в Петербурге. Я беспокоюсь, как бы в Вильно, когда грянет весть об издании этой работы, не чинили каких-либо препятствий. Мы напечатаем здесь 1200 экземпляров. Первые 100 или 150 продадим по 3 или 4 рубля ассигнациями здесь в столице, где каждому покупающему все равно по рублю или по 5 будет стоить. Остальное отошлем варшавским и виленским продавцам книг, частным лицам на Волынь, Подолию и Украину и будем продавать так дешево, как только возможно. Не считайте, что в этом был какой-либо обман, так как, я повторяю, для петербургских покупателей несколько рублей — это ничто, они не замечают дороговизны, привыкнув к ценам на российские брошюры, из которых всякая, какая б даже ни была, по 5 рублей может стоить. А остальное будут продавать по цене, которую вы сами назначите. Не отказывайте мне в этом, потому как меня наиболее интересует то, чтоб это быстро было напечатано и разошлось.

Я посылаю Вам начало библиотечного каталога Толстого[270], дальнейшее продолжение буду регулярно посылать; тут граф в последние дни привез из Москвы почти 500 инкунабул.

Господин Свиньин[271], местный дилетант, в своем путешествии этим летом нашел в Вологде оригинальный привилей[272] Владислава Ягелло[273], данный своему брату Скиргайло[274] на княжество Трокское, Минск, Бобруйск, Речицу, Логойск, Свислоч, Любачев и др. в 1387 г. в воскресенье 1 поста на Ловах Скойслерских[275]. Привилей прекрасно сохранен, цела печать с гербами польским и литовским, вокруг латинская легенда. Если этот акт неизвестен, но необходим, я б мог его переписать. Я видел у Анастасевича точную копию, можно бы было составить другую такую же.

---

270 Толстой Федор Андреевич (1758–1849) — граф, сенатор, известный библиограф и собиратель старопечатных книг и рукописей. Его собрание было приобретено Императорской публичной библиотекой.

271 Свиньин Павел Петрович (1787–1839) — писатель, историк, издатель журнала «Отечественные записки» (1818–1830).

272 Привилей — законодательный акт в Великом Княжестве Литовском, Польше и некоторых других государствах, которыми великие князья и короли подтверждали особые права феодалов (в том числе на земельные владения).

273 Ягелло (Ягайло, православное имя Яков, католическое — Владислав) (1352? — 1434) — великий князь литовский (1377–1381, 1382–1392), король польский (1386–1434). Основатель династии Ягеллонов.

274 Скиргайло (1354–1394?) — князь полоцкий, трокский и киевский (в Великом Княжестве Литовском).

275 Ловы (охота) короля и великого князя нередко использовались крупными феодалами для решения интересующих их вопросов: хорошее настроение государя после удачной охоты делало его более милостивым.

Поскольку газеты я отсылаю так, как они приходят в Москву Ежовскому[276], потому как здесь есть ее экземпляр, то я не знаю точно, что каких номеров нам не хватает, но если получу известие об этом, сразу же уведомлю.

От Востокова я еще не мог получить заметки о *Судебнике* Казимира, так как после смерти Ермолаева[277], хранителя рукописей здешней Публичной библиотеки, он страшно занят как его заместитель, но он пообещал в скором времени доставить их. Следующей почтой я больше напишу. Но смилуйтесь, прикажите печатать свой очерк. Не надо присылать деньги, мы все уладим бесплатно. Вверяю себя памяти

Миколай Малиновский.

Здешний помощник архивариуса 9 класса Франтишек Семенович Малевский готовится сообщить Вам о предпринятом тут новом переводе Литовского Статута[278].

№ 34

BJ, rkps 4435, k. 602–603

Дня 5/17 сентября 1828 г. Санкт-Петербург

Милостивое письмо Ваше от дня 2 сентября я получил. Надеюсь, что мой и Адама ответ на последние письма Ваши дошел да Ваших рук. Я сильно беспокоюсь насчет рукописи. Несмотря на мою внимательность, невозможно было отвратить того, что случилось. Мне было самым торжественным образом обещано, и с тем только условием я доверил рукопись, чтоб ничего из нее не было вычеркнуто, а ведь Господин Анастасевич так и не был привлечен. Наиболее же меня возмущает то, что он не может надивиться, как образованный автор может так ценить свое произведение, что не хочет позволить цензору немного в нем поразбойничать[279]. Все-таки если просьбы и пожелания учеников и Ваших и найлучших друзей имеют над Вашим благородным сердцем какую-нибудь власть, не обращайте внимания на это обстоятельство, позвольте печатать так, как есть, большая польза, еще бóльшая, чем из какой-либо книги, снизойдет на читателей. Мы напечатаем как можно скорее и аккуратнее. Насчет цены беспокоиться не надо. Мы это сделаем чем-то вроде подписки. Извольте же отослать мне манускрипт с разрешением издать его. Я не успокоюсь, пока не получу его. То, что Вы пишете о *Volumina*

---

276 Ежовский Юзеф (ок. 1793–1855) — выпускник Виленского университета, один из лучших учеников профессора Э. Г. Гроддека. Один из инициаторов создания общества филоматов. Первоначально в ссылке преподавал в Ришельевском лицее, затем — в Москве. Некоторое время преподавал в Харькове. По просьбе друзей его комментарии к одам Горация (первая часть) были изданы Ф. В. Булгариным, из-за чего разгорелся известный скандал о якобы совершенном Булгариным плагиате.

277 Ермолаев Александр Иванович (1779–1828) — художник-археолог, палеограф. С 1811 г. — в Императорской публичной библиотеке, вначале — помощник начальника, с апреля 1812 г. — начальник департамента манускриптов. Один из первых комментаторов «Слова о полку Игореве». Расшифровал древнерусскую тайнопись, известную как «тарабарская грамота». Подарил Публичной библиотеке список Ипатьевской летописи, известный ныне как «ермолаевский список».

278 Неизвестно, о каком переводе идет речь. В Полное собрание законов Российской империи (1830) Статут Литовский не вошел.

279 В. Г. Анастасевич вызывал недовольство не только своим желанием «поразбойничать» в авторских текстах, но и другими особенностями своей цензорской деятельности. В письме к Ю. Завадскому от 11 декабря 1826 г. Малиновский жалуется: «Г-н цензор Анастасевич — большой “кунктатор”, до сих пор не прочел Мицкевича, но ручается, что вскоре сделает это» (см.: Materjały do dzejów literatury i oświaty na Litwe i Rusi. Z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadskiego w Wilnie z lat 1805–1865. T. I. Wilno, 1935. S. 287).

Legum, всегда было в моих мыслях. Хотя я знал, что милостивый Бандтке собрал много материала о первоначальном законодательстве, что при подробном освещении источников обязательно надлежит использовать их, я никак не ожидал, чтобы кто-либо отсюда брался ему советовать. Проект новой печати свода законов не принят окончательно. Только после окончания большой работы по перепечатыванию всех указов возьмутся за провинциальные законы. Тут вышел свод законов Великого княжества Финляндского[280], на что Император из собственных доходов дал средства[281]. Это подало Сперанскому идею издания сборника курляндских, инфлянтских, польских законов и т. д. Предприятие огромное, кто знает даже, будет ли когда-нибудь исполнено. А если и будет, то без сомнения не обратятся за советом ни к кому из ученых. Возьмут какого-нибудь чиновника-поляка, который как поляк re ipsa[282] должен знать латынь, и доверят ему надзор за печатью. Приходится сомневаться в том, что это получится без ошибок. Нет речи даже о том, чтоб прежние были верно повторены. Тем временем назначен комитет для издания на русском языке Литовского Статута[283]. При теперешней почте я не знаю, исполнит ли обещание Франтишек подать обширный отчет об этом предприятии, но так как он Вас полней об этом известит, я ничего не буду писать на этот счет.

Извольте договориться с Венцким об издании Бентковского, а прежде всего убедить его немедленно мне ответить. Я нахожусь в таком положении, что время мне весьма дорого. Если мои справедливые и умеренные условия будут отвергнуты, я был бы рад как можно скорей об этом узнать, потому как в то же время я должен был бы приступить к изданию газеты. Время не ждет. Надо рассылать проспект и билеты. Когда я стану редактором, у меня будет к вам огромная просьба, а именно, я б хотел в первых номерах газеты подать общее обозрение политического положения мира в 1828 г., чтоб, отталкиваясь от какого-то начала, помещать последующие политические новости. Я чувствую, насколько я назойлив, но я не вижу, кто бы мог выполнить мне эту важную работу кроме Вас. С какой точки зрения надлежит рассматривать, мне не надо предостерегать, важен только объем работы. Она не должна будет превышать 3 листа обычной печати. Очерк польской литературы я сам напишу в уходящем году. Мицкевич чувствует большую охоту к писанию прозой. Хочет поговорить и со своими поклонниками, и с противниками. Он хоть не пишет слишком чисто и безупречно, но я думаю, что ту оригинальность, ту точность здравого разума, которой приправлены его разговоры, он привнесет и в свои полемические произведения. Франтишек, который и в поэзии, и в музыке[284], и в обществе утопил на время свою юриспруденцию, погрузившись теперь в метрическую пыль[285],

---

[280] Великое княжество Финляндское — официальное название Финляндии после присоединения ее к Российской империи.

[281] Имеется в виду издание: Прибавление к изданному по Высочайшему повелению с переводом на российский язык Уложению, существующему в Великом княжестве Финляндском. СПб.: тип. Н. И. Греча, 1827.

[282] Тем самым (лат.).

[283] Возможно, речь идет о каком-либо неосуществленном издании Статута Великого Княжества Литовского, поскольку библиография изданий его на русском языке указывает как ближайшее по времени издание во Временнике Московского общества истории и древностей Российских (1854, кн. 19). В издание «Полное собрание законов Российской империи» (СПб., 1830) в 45 т. Статут Великого Княжества Литовского не вошел.

[284] Малевский был завсегдатаем музыкального салона выдающейся пианистки и композитора М. Шимановской, на одной из дочерей которой, Хелене, он позже женился.

[285] Имеется в виду работа Ф. Малевского в Метрике Литовской.

опять становится серьезным. Обещает отдельные статьи или о работах, которые у него есть под рукой, или же о юридических произведениях, которые в последние годы вышли в Варшаве и где-либо вышли[286]. Здесь живет доктор Моравский[287], стоящий во главе отделения естественных наук, хоть этим будет недолго занимать читателей, а если б хотел писать что-либо в роде *Sextus Empiricus adversus Mathematicos*[288], то я б не смог отмахнуться от этого. Хейдатель[289], Верига[290], Янушевский[291], Жилинский[292], Нарбуты[293], цвет виленских знатоков алгебры тут прозябает. Все служат офицерами в корпусе дорог и мостов. Сосновский Леопольд мог бы писать, но, будучи теперь повытчиком (подсекретарем) Сената в департаменте границ, так работает, что было бы жестокостью привлекать его к какой-либо другой работе. На этот раз хватит о ребенке, который, возможно, родится преждевременно.

Есть ли у Вас с Вильно какая-нибудь связь? Слышали ли о правиле, введенном ксендзом Клонгевичем[294], о ворчании многих ксендзов, об обвинениях, которые ему предъявляют из-за его рождения[295]? Все это безуспешно, Клонгевич станет епископом, но болезненно то, что эта капитула так себя очерняет и приобретает дурную славу. Слышали ли Вы, что Людвик Замбжицкий[296] женится с девицей Выссогерд[297]!

---

[286] Сотрудничество Ф. Малевского с «Тыгодником Петерсбургским» было эпизодическим. Вероятно, некоторое время он печатался анонимно либо под псевдонимом. Сам он в письме к М. Балинскому от 5/17 января 1834 г. так определит свой статус: «Я к “Тыгоднику” и имею отношение, и не имею отношения» (цит. по: Archiwum filomatów. Listy z zesłania. T. III. Warszawa, 1999. S. 355).

[287] Моравский Станислав (1802–1853) — член общества филоматов, врач. В Петербурге — с 1828 по 1838 г. Сотрудничал в качестве автора с «Библиотекой для чтения» и «Тыгодником Петерсбургским». В 1835–1838 гг. — врач Государственного Секретариата Царства Польского. Мемуарист, автор книг воспоминаний «Несколько лет моей молодости в Вильне» и «В Петербурге».

[288] «Против ученых», соч. Секста Эмпирика (ок. II в. до н. э.).

[289] Хейдатель Ротвилль Ян (1801–1871) — сын французского эмигранта, кандидат философии. Член общества филаретов. С ноября 1824 г. — в Корпусе водной коммуникации. В феврале 1825 г. в чине офицера был направлен в Архангельск. В чине генерала возглавлял округ путей сообщения в Ковне. Считался одним из лучших водных инженеров своего времени.

[290] Неустановленное лицо.

[291] Янушевский Ян Адам (1796–1831) — выпускник Виленского университета, друг поэта Ю. Словацкого. Занимался переводами.

[292] Жилинский Александр — помощник директора и преподаватель физики в Виленской гимназии. Привлекался по делу о тайных обществах студентов и учащихся в Виленском учебном округе.

[293] О каких Нарбутах идет речь, установить не удалось. О пребывании известного историка и военного инженера Т. Нарбута в Петербурге в этот период ничего не известно.

[294] Клонгевич Анджей Бенедикт (1765–1841) — профессор теологии и истории церкви Виленского университета, с 1828 г. — епископ суфраган, с 1841 г. — епископ виленский. В бытность профессором университета выступал против подчинения теологического факультета епископу виленскому. Вероятно, имеется в виду новый регламент Виленского капитула, введенный после назначения А. Б. Клонгевича епископом суфраганом.

[295] А. Б. Клонгевич был первым членом Виленского капитула, происходившим из крестьян. Вероятно, это также вызвало недовольство его подчиненных.

[296] Замбжицкий Тадеуш Людвик (1805–1834) — белорусский дворянин, военный. Во время восстания 1830–1831 гг. — адъютант генерала К. Залуского; после восстания — в эмиграции во Франции. Скандальность этого брака связана с тем, что Р. Выссогерд приходилась будущему супругу теткой по материнской линии.

[297] На самом деле это был второй брак Розы Выссогерд (урожденной Горецкой).

Если б можно было что-либо точное узнать о последнем пункте Вашей работы, было бы хорошо. Есть способы отвести посягательство, но надлежало бы заранее известить об этом. Мы здоровы, я вверяю себя милостивой памяти

Миколай Малиновский

№ 35

BJ, rkps 4435, k. 604

Санкт Петербург дня 12/24 сентября 1828 г.

С нетерпением я ожидаю ответа на мои письма, с тем бóльшим нетерпением, что *Очерк истории* лежит на сердце. Смилуйтесь, отошлите мне окончание посланной рукописи.

Главное Управление цензуры под председательством министра образования[298], состоящее из президентов Академии наук Уварова[299], художеств Оленина, российской Шишкова и нескольких ученых[300], открылось несколько дней назад. В любой момент ожидаем утверждения цензоров Его Императорским Величеством, а потому и Сенковский засветится в управлении.

Сюда дошла весть, что среди орудий, найденных в Браилове, было одно с гербами Потоцких и с надписью *civis me obtulit patriæ*[301]. Его Величество подарил эту пушку распорядителю своего двора гофмаршалу Станиславу Потоцкому[302], сыну Щенсного[303].

Сюда приехал Михал Ширма[304], не знаю, помните ли Вы его, приехал по фамильным делам.

Не знаю, писал ли я, что Ширин[305], мой давний соученик, магистр права, заболел умопомешательством, сейчас находится в госпитале для психически больных. Надеются, что его вылечат.

---

[298] Ливен Карл Андреевич (1766–1844) — князь, попечитель Дерптского учебного округа в 1817–1828 гг., министр народного просвещения в 1828–1833 гг.

[299] Уваров Сергей Семенович (1786–1855) — государственный деятель, почетный член (1811) и президент (1818–1855) Петербургской Академии наук. В 1833–1849 гг. министр народного просвещения. Граф (1846).

[300] В состав Главного управления цензуры вошли: Комовский Василий Дмитриевич (1803–1851), правитель дел Главного управления цензуры; Дашков Андрей Яковлевич (ум. в 1831); Филатьев Владимир Иванович (1778–1842) как представитель Министерства внутренних дел; Блудов Дмитрий Николаевич (1785–1864), в этот период — товарищ министра народного просвещения и главноуправляющий духовными делами иностранных исповеданий.

[301] «Гражданин меня (т. е. пушку) пожертвовал отечеству». Гражданин, вероятно, — Потоцкий, поместивший на пушку свой герб. Известны аналогичные надписи на польских пушках — «amor patriae me obtulit» («любовь к отечеству меня пожертвовала»); пушка с такой надписью лежит сейчас в Познани в королевском замке перед бюстом Яна Собесского.

[302] Потоцкий Станислав (1782–1831) — российский государственный деятель, сенатор, гофмаршал императорского двора.

[303] Потоцкий Станислав Щенсны (Феликс) (1752–1805) — польский государственный и политический деятель, воевода русский, генерал артиллерии коронной, маршалок тарговицкой конфедерации. Был известен своей пророссийской ориентацией.

[304] Ширма Михал — выпускник юридического отделения Виленского университета, член общества филаретов. После восстания 1831 г. в эмиграции.

[305] Ширин Наполеон — выпускник юридического отделения Виленского университета, член общества филаретов.

Профессор Бандтке прислал мне библиографические заметки, собранные Ольрихом Шанецким[306]. Но я не понимаю, что это должно значить? В этих заметках рассматриваются произведения из области права. Я всегда был уверен, что этот раздел, разработанный ученым профессором, даже будет составлять отдельный том в отдельном описании польской библиографии. Надежду на это Вы сами возбуждали во мне прежде. И Завадский в этом меня уверял. Поэтому я пропускал книги, относящиеся к этой области, за исключением некоторых брошюр большой редкости, как то работы польских учеников в заграничных университетах и т. п., с намерением отослать это когда-нибудь Господину Бандтке для использования. Если б еще и груз права пал на меня, не знаю, что б я должен был начать, — так много мне надо сделать с другими. Если только это должно было стать побудкой, чтоб я издателей торопил с окончанием. Господин Бандтке не оставил намерения, Венцкому я написал большую жалобу. Вверяю себя милостивой памяти

Миколай

Мы тут здоровы. Прикажете ли булгаринские сочинения прислать Обществу, он этого жаждет, как проклятый спасения, и просит Вас о милосердии.

№ 36

BJ, rkps 4435, k. 605–606

Д[ня] 3/14 октября 1828 г. Санкт-Петербург

Я вынужден Вам на Вас жаловаться. Я чрезвычайно обеспокоен, Вы не уведомили меня, получили ли Вы последние листы *Очерка истории*, в которых цензор сделал изменения, и что Вы о них думаете. Если бы с Вашей стороны было согласие, мы торжественно клянемся, что максимально точно проследим за печатью. Нет также причины не доверять нам, потому как для чего нам вредить делу, которому мы помогаем? Наверняка мы не отважимся на подобное святотатство. Я также не знаю, откуда мнение, что «Москва» должна быть заменена на «Россию», вот я самым внимательным образом просматриваю рукопись и только во времена Августа II[307] нахожу названия России и Россиян. Насчет этого будьте абсолютно спокойны. У меня нет также никакого ответа на мое предложение, чтобы Вы мне позволили быть издателем, я бы здесь нашел средства, проданными экземплярами здесь на месте покрыл бы стоимость печати, остаток же, по Вашему приказанию, разослал бы книготорговцам. Соизвольте пару слов мне об этом написать. Потому как Вы обязательно хотите, чтоб я уведомил, сколько точно может стоить печать. Так, лист корпусной печати, неразбитый на шпоны, в восьмушку, полностью так, как это есть в библиографических книгах, колонка на 5 квадратов, на 2000 экземпляров последняя цена 50 рублей ассигнациями, на 1500 экземпляров — 40 рублей ассигнациями, лист такой бумаги, как в примечаниях к библиографическим книгам, на 2000 экземпляров 60 рублей ассигнациями, на 1500 — 50. Стопа бумаги, лист которой я посылаю Вам на пробу, стоит ассигнациями 11 рублей. Насчет раскраски кар-

306 Шанецкий Ян Ольрих (1783–1840) — польский юрист и политический деятель. Депутат Сейма Царства Польского (1825), инициатор создания «Общества улучшения быта крестьян». Эмигрировал после восстания 1830–1831 гг.

307 Август II (1670–1733) — курфюрст саксонский (под именем Фридриха Августа I) с 1694 г., король польский в 1697–1706, 1709–1733 гг.

ты, не знаю захотите ли Вы доверить здешним художникам, но в главном штабе в депо карт работают кантонисты (сыновья солдат) и, как мне кажется, изящно раскрашивают, маленькая карта стоила б 10 копеек или 5 грошей. По моим подсчетам, *Очерк истории* в восьмушку составил бы не более 6 листов печати, а значит, это бы стоило 300 рублей ассигнациями, бумаги на 2000 экземпляров надо 25 стоп, а значит — 275 рублей, раскраска и брошюровка — 25 рублей, а значит, весь тираж — 600 рублей ассигнациями. Следовательно, продав здесь в Петербурге 100 экземпляров по несколько рублей, возвращается большая половина стоимости, но мы послали бы на Волынь, Подолию и Украину, для чего ежедневно есть возможности. Я уверен, что ни с какого иного места ни так быстро, ни так широко книга не может разойтись, как отсюда. Я уже говорил, что Вам даже не надо присылать деньги, мы это сделаем через подписку, которую не извольте называть попрошайничеством, потому как каждый будет проситься, чтобы принять у него 5 рублей. В конце концов, подписчикам мы дадим по 2 экземпляра. В Вашем распоряжении осталось бы 1800 экземпляров, но я сомневаюсь, чтоб этого хватило надолго. Хорошая книга известного автора с неслыханной скоростью может разойтись, лишь бы не было рутины с продажей книг, это никому не нужно. Это вызывает неминуемые последствия, и для книготорговцев нет выхода, пока на родине не будет провинциальных продавцов книг.

Булгарин с огромной благодарностью принял доказательство памяти Вашей о его членстве, которого жаждет, как гриб дождя. Он посылает Вам 2 экземпляра своих произведений в шитой обложке — один для Общества, второй — для Председателя[308]. Я присоединяю два письма, которые Вы используете по своему усмотрению. Он не может так наспех собрать номеров своего «Архива»[309], но позже для благодарности Обществу и к своей чести переслать не замедлит. Он теперь обременен неизмеримой работой — он купил имение под Дерптом, немного завяз в долгах, чтоб выпутаться из них, стремглав пишет, заканчивает свой русский перевод Зилота[310] и исторический роман *Дмитрий Самозванец*[311]. Он надеется иметь за это 20 000 рублей, и будет иметь, потому что тут были кровавые стычки с местными аристархами[312], публике нравятся его произведения,

---

[308] С 1826 по 1831 г. председателем Королевского общества друзей наук был известный писатель, историк и политик Юлиан Урсын Немцевич (бывший адъютант А. Б. Т. Костюшко). Имя Немцевича было хорошо известно в России: его «Исторические песни» использовал как образец для своих «Дум» К. Ф. Рылеев.

О получении подарков Лелевель сообщает в своем письме от 6 января 1829 г. Булгарину как новоизбранному члену-корреспонденту Общества: «Письма и два экземпляра Вашего произведения Обществу и Председателю я преподнес. Брало меня только искушение не дать Председателю экземпляра Ваших прекрасных произведений и удержать их у себя, так как старый наш Председатель вряд ли на обложки их даже взглянул» (цит. по: Listy Joachima Lelewela do Tadeusza Bułharyna. Podał St. Ptaszycki // Gwiazda. St.-Petersburg, 1881. S. 73).

[309] Имеется в виду журнал «Северный архив», редактором которого был Ф. В. Булгарин.

[310] Из контекста не ясно, о каком переводе идет речь. Известно, что Булгарин переводил для своих изданий с польского и французского языков. Однако никого из авторов под таким именем либо псевдонимом, а также произведений, у которых было бы название, содержащее слово «зилот» либо в которых действовал бы персонаж под таким именем, неизвестно. По версии, высказанной А. И. Рейтблатом, речь может идти о переводе произведения кого-либо из польских (виленских?) знакомых автора и адресата письма, фигурировавших в общении под именем «Зилота».

[311] Роман Ф. В. Булгарина «Дмитрий Самозванец» вышел в свет осенью 1829 г.

[312] Аристарх — нарицательное имя для обозначения строгих пристрастных критиков (по имени Аристарха Самофракийского, александрийского грамматика, подвергшего строгому разбору сочинения греческих поэтов, особенно Гомера; ок. 170 г. до н. э.).

а много раз поваленных противников он топчет беспощадно и мешает с грязью, что также немало способствует ad favorem vulgi[313]. Перевод произведений Булгарина вышел по-немецки в этом году в Лейпциге[314], а по-французски выходит в Париже[315], об этом газеты уже сообщили.

Что Господину Венцкому понравились мои предложения, я бесконечно рад, только я б желал, чтоб со мной закончили. Я ничего не говорю о жертвах, которые ради Бентковского несу. Я вынужден отказаться от выпуска периодического издания, которое бы в наихудшем случае могло быть причиной каких-либо споров, но если б хорошо пошло, может через несколько лет обеспечило б капитал, тем более что, как мне пишет из Вильно Марциновский[316], он не будет в следующем году издавать газету. Бога ради, пусть же не тянут с окончательным ответом, потому что я уже почти предвижу промедления и увиливания Завадского. Если мне испортят октябрь, то я останусь на бобах. Наверняка было бы хорошо иметь заметки Сенкевича, но, не видя их, смею полагать, что 1000 злотых — это много. Заметки Свидзинского являются архижеланными. Надеюсь, что будут точны и полезны. Тут в Петербурге у меня будет много работы с рукописями, как с теми, что in rerum natura[317] окажутся, так и теми, что из каталога, когда-то Троцом[318] составленного, я хочу при подсчете печатных произведений подать сведения о рукописях, по крайней мере, наиболее известных писателей.

Что же насчет Соболевского[319], я прошу Вас не говорить, не припоминать, что Университет имел бы право на его рукописи. Он и так тяжело страдает. Он сидит в Поневеже у брата на 400 рублях пенсии. Что эти проклятые шкафы наделали, настоящий lapis oftensionis[320]! Я б сильнее всего желал, чтоб его избранные работы принесли какую-либо пользу, но если эти Господа возьмутся за приобретение их для виленской библиотеки,

---

313 Благосклонности толпы (лат.).

314 См.: Boulgarine Thadd. Sämmtliche Werke aus dem Russischen übersetzt von Aug. Oldekop. Vols 1–4. Leipzig, 1828.

315 См.: Boulgarine Thadd. Archippe Thaddeevitch ou l`Ermite russe. Traduit du russe. Vols. 1–3. Paris, 1829.

316 Марциновский Антоний (1781–1855) — виленский типограф и издатель «Курьера Литовского» и «Виленского Дневника».

317 В сущности (лат.).

318 Троц Михал Абрахам (ок. 1689 или 1700 – 1769) — польский лексикограф, переводчик, издатель. Имеется в виду одна из двух фундаментальных работ Троца: «Catalogus omnium et singulorum codicum manuscriptorum Zaluscianae Bibliothecae» (Лейпциг, 1757) или «Bibliotheca Polono-poetica, albo Urzędów wielkich splendorem jaśniejących, a ojczystą weną na polskim Parnasie słyniących poetów wiekuiste prace, dla głośnej resonancji zebrane i z regiestrami opatrzone» (в 2 т., Лейпциг, 1728–1731) — скорее всего, первая.

319 Речь, на наш взгляд, скорее всего, идет об упоминавшемся выше Л. Соболевском. Он был любимым учеником Э. Г. Гроддека и в 1817 г., несмотря на протесты тогдашнего ректора Виленского университета Я. Снядэцкого, предпринял, по настоянию Гроддека, поездку в Париж, где работал в музеях и библиотеках, в частности, с целью изучения старопольских рукописей и их копирования. Затем, по просьбе Ю. М. Оссолинского, известного ученого и библиографа, на два года был командирован в Краков (обладавший статусом вольного города и не входивший в состав Российской империи) и Вену с той же целью. Вместе с тем Л. Соболевский страдал тяжелым психическим расстройством, о чем, вероятно, и идет речь далее. Л. Соболевский был близким другом И. Лелевеля, поэтому естественно, что Малиновский так подробно обсуждает с ним состояние здоровья его друга.

320 Камень преткновения (лат.).

они не соизволят и не будут способны сделать это искусно и с необходимой деликатностью. Распалят раздражительность библиографа, и в минуту неприязни, он, как и грозил, был бы в состоянии все кинуть в огонь. Не пристало поддувать огонь и подстрекать к произволу людей, самих по себе склонных к преследованиям.

Адам пишет много новых вещей, которые вместе с другими его произведениями выйдут до нового года. Сенковский жаловался, что Вы ему на какие-то его письма не отвечаете. Я ему показал последнее письмо, в котором Вы обещаете написать ему. Он успокоился. Что Кевлич[321] поделывает? Я писал когда-то, прося оригинал автографа руки Симонидеса[322], который есть на экземпляре Ливия[323], подаренного Замойской Академии, а теперь находящегося в Шчебжешине. Если Вы контактируете с ним, соблаговолите припомнить мою просьбу. Ежовский добивался места в Казани, но тамошние мракобесы нашли его работу жалкой писаниной. Ведь это люди, которые ничего не умеют, и Лукаш[324]… Вверяю себя милостивой памяти

Миколай Малиновский

Хотят печатать в 3 столбца первоначальный Статут: кирилличными буквами, новый русский перевод и старопольский[325], подвести конституции под статьи.

В настоящий момент я узнаю от секретаря Сената Бучинского[326], что уже представлено где надлежит, чтоб вызвать <Дан>иловича[327] к редакции Литовского Статута сюда в Петербург, собираются использовать и Малевского. Нет больше места писать больше об этом, но я подгоню Франтишка.

№ 37

BJ, rkps 4435, k. 607

10/22 октября 1828 г. Санкт-Петербург

С нетерпением я ожидаю ответа, который Вы мне пообещали в последнем письме, но потому как я ничего не получил, я усиленно повторяю мою просьбу, чтоб Вы соизволили уведомить меня о результате моих предложений, сделанных Господам Завадскому и Венцкому. Я никогда не ожидал, что такое простое дело может повлечь за собой такое

---

321 Кевлич Станислав (1803–1879) — выпускник Виленского университета, друг многих участников общества филоматов. Преподавал в школе в Щебжешине. Директор Шляхетского института в Варшаве (1854–1862).

322 Имеется в виду польский поэт-гуманист Симон Шимонович (Simon Simonides) (1558–1629). С 1599 г. жил в г. Замостье, в 1601–1614 гг. был воспитателем и врачом сына гетмана Я. Замойского, Томаша. После его смерти его богатая библиотека перешла в собственность Замойской Академии.

323 Вероятно, имеется в виду издание известного труда Тита Ливия (59 до н. э. — 17 н. э.) «Римская история от основания города».

324 В оригинале обрыв листа, и трудно установить по контексту, кто имеется в виду.

325 Статут Великого Княжества Литовского изначально был написан на старобелорусском языке, использовавшим в качестве алфавита кириллицу. Затем он был переведен на старопольский язык, использовавший латинский алфавит.

326 Бучинский Иван Юрьевич — коллежский асессор, секретарь 3-го департамента Сената.

327 Профессор Игнаций Данилович принимал участие в кодификации литовского законодательства в 1830–1835 гг.

промедление. Время идет, я не смею публиковать проспект, потому как я стал бы заложником моего обязательства в отношении общественности. Соизвольте ускорить решение.

Документ Владислава Ягелло, о котором я сообщал, сейчас литографируется. Как только выйдет, не замедлю прислать Вам экземпляр.

Вверяю себя милостивой памяти

Искренне привязанный
Миколай Малиновский

№ 38

BJ, rkps 4435, k. 608

17/29 октября 1828 г. Санкт-Петербург

Милостивый Государь. О чем о постоянно мечтал, то мне наконец-то судьба и послала. Графиней Витгенштейн я был призван к обязанности архивиста Радзивилловской комиссии[328] в Вильно. Я уже заключил договор. Мне назначено 600 рублей серебром в год и жилье с топливом или 100 рублей в год на жилье. Граф[329] понимает, что в течение двух лет можно упорядочить архив и переписать долговые расписки. Когда я это выполню и составлю каталоги, я должен буду получить единовременно 1000 рублей. Потому кажется, что моя судьба насчет victum et amictum[330] уже обеспечена. Я также смогу удовлетворить горячие желания моего сердца. Когда день будет окончательно назначен, не замедлю написать моему другу благодетелю, Ваше благословение принесет наверняка добро и покой в наш бедный дом.

Рукопись очерка польской истории оставляю у Адама Мицкевича. Прошу насчет этого обращаться к нему, если б Вы пожелали печатать в Вильно, то я как всегда готов к приказаниям и обещаю свои покорные услуги[331]. Я считаю для себя делом большого значения Ваши советы по упорядочению архива, который находится в большом беспорядке. Если есть какое-либо произведение на этот счет, соизвольте же без промедления прислать. Господин Завадский написал мне необычайно любезное письмо. Теперь мы договоримся лично. С моей стороны наверняка не будет никаких препятствий для того, чтобы предприятие Бентковского закончилось успехом. Посылаю Вам

---

[328] После того как последний наследник несвижской линии известных магнатов Радзивиллов князь Доминик Иероним Радзивилл (1786–1813) сражался на стороне французской армии и умер во Франции, его имения-майораты были секвестрированы и переданы его родственнику князю Антонию Генрику Радзивиллу. Дочь князя Доминика, княжна Стефания (1809–1832), получила в наследства имения, которые не входили в состав несвижского майората, а были приобретены Радзивиллами позже. В 1828 г. Стефания Радзивилл вышла замуж за князя Людвига Витгенштейна, сына российского фельдмаршала П. Х. Витгенштейна. Для разбирательств с ее наследственными правами и имуществом была создана специальная Радзивилловская комиссия, куда и поступил на службу М. Малиновский.

[329] Людвиг Петрович Витгенштейн, муж Стефании Радзивилл.

[330] Еды и одежды (лат.).

[331] «Вопреки предположениям, дело не пошло гладко. Цензор пожелал изъять несколько фрагментов из конечных разделов, посвященных царствованию Станислава Августа. Кажется, Лелевель, вопреки усилиям Малиновского, не желал уступить. В результате отъезда Малиновского в Вильну дело было отложено, и “Очерк истории…” дождался печати много лет спустя…» (см.: Beniarzówna J. Wstęp // Lelewel J. Dzieła. T. VII. Warszawa: PWN, 1961. S. 20).

ранее обещанные замечания господина Востокова о *Судебнике*. Если Вы ему напишете, будете иметь в его лице аккуратного корреспондента. В субботу я выезжаю с Малевским, который едет навестить родителей[332]. Я так растерян, что не могу собрать мысли, а я должен был много написать Вам. Простите, в дальнейшем я буду более аккуратным. Вверяю себя милостивой памяти

Миколай Малиновский

---

332 Судя по всему, с семьей Малевских Малиновский сохранил теплые отношения. Во всяком случае спустя много лет после его отъезда из Петербурга супруга Ф. Малевского Хелена Малевская передает ему привет от себя и мужа в письме к поэту А. Э. Одынцу (07.04.1854): «Господина Миколая Малиновского обнимаем сердечно, нетерпеливо ожидая обещанного письма» (Biblioteka Narodowa, mf 561, k. 42). Сам Малевский, заказывая в письме К. Брохоцкому (30.11 / 12.12.1855) панихиду по умершему А. Мицкевичу, называет Малиновского в качестве одного из немногочисленных друзей, кому следует об этом сообщить (см.: Archiwum filomatów. Listy z zesłania. T. III. Warszawa, 1999. S. 251–252). Это показательно, поскольку со своим бывшим квартирным хозяином, Булгариным, Малиновский практически прервал отношения. Во всяком случае сам Булгарин жаловался на это в письме от 12.07.1852 г. к другому виленцу, А. Г. Киркору: «Жил у меня в Петербурге и даже под моей опекой Миколай Малиновский, но когда он выехал из Петербурга и сделался <большим> Господином — забыл обо мне и даже ни разу не написал!!! Это сильно меня сразило, и я прекратил всякую корреспонденцию с Вильно» (LVIA, f. 1135, ap. 2, b. 1, p. 324–325). Впрочем, впечатлительность Фаддея Венедиктовича, судя по всему, была не столь уж и сильной, поскольку в другом письме тому же Киркору (27.06.1854) он просит с присущей ему экспрессивностью: «Прошу Вас, ради мук Христовых, узнать, где теперь Миколай Малиновский, который управлял делами Витгенштейна, прошу надписать адрес на письме и сразу же отослать ему, так как это письмо деловое. Вы меня этим сильно обяжете!» (LVIA, f. 1135, ap. 2, b. 1, p. 326), то есть редактор «Северной пчелы» пытался восстановить отношения со своим бывшим квартирантом. Но удалось ли ему это, мы не знаем.

ГАННА ГЕРЫЧ І ЯЕ ЎСПАМІНЫ

Імя Ганны Герыч сёння досыць рэдка сустракаецца ў даследчай літаратуры. І справа зусім не ў адсутнасці літаратурных здольнасцяў у гэтай мемуарысткі і каштоўнай вартасці прадстаўленага ніжэй яе твора, а ў тым традыцыйным падыходзе, які склаўся ў XIX ст. У сярэдзіне XIX ст. пэўныя ўспаміны ўспрымаліся як адзін са шматлікіх мемуарных твораў, на якія было такое багатае XIX ст. У выпадку з нататкамі Герыч рабілася параўнанне з «Успамінамі Сапліцы» Генрыха Жавускага, але ў адрозненне ад апошняга твора ім не ставала маштабнасці і закончанасці, бо ў свет выйшла толькі частка з успамінаў, а большасць так і засталася ў рукапісным выглядзе.

Пра жыццё пісьменніцы захавалася няшмат звестак. Дакладная дата і месца яе нараджэння не вядомыя. Пазначаецца толькі, што адбылося гэта каля 1789 г., сама ж Ганна Герыч піша, што нарадзілася яна ў Слуцкім павеце, а ахрышчаная была ў Капыльскай парафіі[1]. Паходзіла мемуарыстка з вядомага роду Рэйтанаў герба Рэйтан, чым заўсёды ганарылася і пры нагодзе імкнулася падкрэсліць. У Беларусі гэты род вядзе сваю гісторыю дзесьці з 1600 г.[2]. Бацькам Ганны быў Міхал Рэйтан, сын навагрудскага падкаморага Дамініка Рэйтана, які, акрамя Міхала, меў яшчэ чатырох сыноў — Тадэвуша, стаўшага знакамітым дзеячам XVIII ст. і праславіўшым свой род, Юзафа, Антонія і Станіслава, а таксама трох дачок — Канстанцыю, Марыяну і Ганну.

Міхал Рэйтан на працягу жыцця займаў пасады навагрудскага земскага пісара, слуцкага харунжага і нясвіжскага павятовага маршалка[3]. З маладога ўзросту ён уваходзіў у блізкае асяроддзе Караля Радзівіла, а ў 70-я гг. XVIII ст. разам са сваімі братамі далучыўся да Антонія Тызенгаўза, стаўшы адным з найактыўнейшых прыхільнікаў апошняга ў Навагрудскім павеце, што ў пэўнай ступені паўплывала на выбар яго ў 1777 г. на пасаду земскага пісара.

Каля 1780 г. Міхал Рэйтан ажаніўся з Ганаратай Багдановіч. Ад гэтага шлюбу ён меў сыноў — Казіміра (н. 1778 —?), слуцкага маршалка, Тадэвуша (1780–1860), слуцкага харунжага, Станіслава Карла (н. 1781 —?), пасля 1832 г. маршалка Слуцкага павета, Дамініка (1783–1851), падпалкоўніка, узнагароджанага двума крыжамі[4], а таксама дачку Ганну.

Ганна мела не болей за дзесяць гадоў, калі памерла яе маці. Каля 1800 г. бацька ажаніўся другім разам. Другой жонкай Міхала Рэйтана пасля смерці Ганараты Багдановіч стала ўдава брата Юзафа Людвіка з роду Касінскіх. Пасля смерці маці Ганна выхоўвалася ў маёнтку Грушаўка разам са сваімі дваюраднымі сёстрамі (гэты перыяд яе жыцця апісваецца ва ўспамінах).

Дасягнуўшы пэўнага ўзросту, Ганна Рэйтан узяла шлюб з Каралем Герычам, але неўзабаве пасля нараджэння ў 1811 г. сына Эдварда стала ўдавой. Застаўшыся адна, жанчына, якая раней увогуле не мела ніякага ўяўлення пра гаспадарчыя пытанні, не разгубілася. Яна заказала ўсю неабходную для гэтага літаратуру і пачала займацца са-

[1] Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu (далей — MAM), rkps 1031. Anna z Rejtenów Geritzowa «Urywki z pamiętników» (справа не пагінавана); Bielecki R. [et al.]. Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolies w Paryżu. Warszawa, 1999. S. 205.

[2] Гл.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Przeczypospolitej. T. 2. Województwa nowogródzkie, brzesko-litewskie. Wrocław, 1993. S. 219.

[3] Гл.: Mycielski M. Reytan Michał // PSB. T. 31. S. 230.

[4] Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. Минск, 2004. С. 20–23.

маадукацыяй. Ганна Герыч кіравала маёнткам Ішкалдзь на працягу васемнаццаці гадоў і рабіла гэта, як яна пазначала, досыць паспяхова[5].

Істотныя перамены ў жыцці гаспадыні з Ішкалдзі пачаліся з паўстаннем 1830–1831 гг. Выхаваная на патрыятычных узорах XVIII ст., яна сама давала прытулак паўстанцам, а яе сын Эдвард далучыўся да паўстанцаў і дзейнічаў у чыне падпаручніка ў складзе корпуса генерала Юзафа Дзвярніцкага. У выніку паразы паўстанцаў ён апынуўся ў Галіцыі, адкуль эміграваў у Францыю[6]. Удзел сына ў паўстанні прывёў да канфіскацыі маёнтка Ішкалдзь, які перайшоў на карысць князя Вітгенштэйна, а таксама грошай, якімі Герычы валодалі ў Каралеўстве Польскім[7].

У канцы 1831 г. Ганна Герыч дамаглася ад расійскага ўрада дазволу на часовы выезд у Францыю. Падставай да гэтага стала імкненне вярнуць ад французскага ўрада тую суму грошаў, якую ён быў павінен бацьку яе мужа за пастаўкі для французскай арміі ў час напалеонаўскіх войнаў. Праз шэсць месяцаў яна вярнулася на радзіму і жыла ці на Беларусі, ці ў Варшаве. У 1837 г. яна аформіла пашпарт і ў кастрычніку 1837 г. перабралася назаўсёды да сына ў Парыж. Як ні дзіўна, але ёй гэта ўдалося, а да таго ж яна вярнула і грошы, пазычаныя ў яе сваякоў за пастаўкі для французскай арміі[8].

Прыбыўшы ў Парыж, Ганна Герыч адразу апынулася ў цэнтры эміграцкага жыцця. Першыя месяцы яна толькі тым і займалася, што сустракалася з землякамі і пераказвала навіны з радзімы. Яе пераезд да сына ў Францыю ўспрымаўся сярод эмігрантаў як самаахвяра, бо жанчын, якія добраахвотна выбралі б такі лёс, было няшмат і пераважна гэта былі жонкі эмігрантаў ці іх нарачоныя[9]. За Ганнай Герыч замацавалася слава ўзорнай маці-полькі. Яна завязала шырокія кантакты сярод эмігрантаў. Сярод яе знаёмых былі Адам Міцкевіч, Антоній Гарэцкі, Севярын Гашчынскі, Андрэй Тавянскі, Леанард Ходзька, Аляксандр Бергель і іншыя, што адлюстравалася ў яе мемуарах і эпісталярнай спадчыне.

Памерла Ганна Герыч у Парыжы 21 лютага 1857 г.[10]. 23 лютага 1857 г. пасля набажэнства ў касцёле Ste-Trinité, размешчанага на вуліцы Клішы, яна была пахаваная на могілках Манмартра. Сын перажыў маці толькі на тры з паловай гады. У красавіку 1860 г. Эдвард Герыч быў дазахаваны ў магілу сваёй маці[11].

Успаміны, прысвечаныя апісанню побыту і звычаяў беларускай шляхты перыяду ВКЛ, дзе асаблівая ўвага аддаецца старонкам жыцця знакамітага дзядзькі Тадэвуша Рэйтана, Ганна Герыч, як зафіксавана ў яе мемуарах, распачала пісаць на французскай мове яшчэ ў 30-я гг. XIX ст.[12]. Пасля выезду на эміграцыю яна працягнула гэтую справу і, як мажліва меркаваць, дадала фрагменты, прысвечаныя перыяду яе жыцця ў Ішкалдзі, а таксама апісанне дзейнасці Андрэя Тавянскага і іншых асобаў. У многім

---

[5] MAM, rkps 1031. Anna z Rejtenów Geritzowa «Urywki z pamiętników». Cz. 3. Dalszy ciąg wspomnień litewskich. O majątku Iszkoldzi i jak ja tam gospodarowałam.

[6] Гл.: Гарбачова В. В. Удзельнікі паўстання 1830–1831 гадоў на Беларусі: біябібліяграфічны слоўнік. 2-е выд. Мінск, 2006. С. 107.

[7] Гл.: Bielecki R. [et al.]. Polacy pochowani… S. 205.

[8] MAM, rkps 1031. Anna z Rejtenów Geritzowa «Urywki z pamiętników». Cz. 1. Kontynuacja wspomnień Litewskich.

[9] Гл.: Stawiak-Ososińska M. Kobiety w Wielkiej Emigracji Polistopadowej (w świetle aktualnych badań) // Kobiety i mlodzież w migracjach. Migracje i spoleczenstwo 10 / Pod red. Jana E. Zamojskiego. Warszawa, 2005. S. 97.

[10] Гл.: Potrykowski J. Tułactwo Polaków we Francji. Dziennik emigranta / Wyd. A. Owsińska. T. 2. Kraków, 1974. S. 383.

[11] Гл.: Bielecki R. [et al.]. Polacy pochowani… S. 203–205.

[12] MAM, rkps 1031. Anna z Rejtenów Geritzowa «Urywki z pamiętników». Cz. 1. Kontynuacja wspomnień Litewskich.

гэты інтарэс быў выкліканы прыналежнасцю да «тавянчыкаў» яе сына Эдварда, які не толькі адыгрываў у гэтым асяроддзі значную арганізоўчую ролю, але і выступаў у ролі мецэната. Каля 1850 г. Ганна Герыч прыступіла да сістэматызацыі сваіх нататкаў. Яна пераклала іх на польскую мову і часткова перапісала начыста.

Адначасова з гэтым мемуарыстка распачала захады па выданні сваіх матэрыялаў. У пошуках рэкамендацый і выдаўца яна разаслала іх розным асобам. Адным з тых, да каго звярнулася Ганна Герыч па дапамогу, быў паэт Севярын Гашчынскі. Аднак асаблівай падтрымкі пісьменніца ад яго не мела. У лісце, адрасаваным Г. Герыч ад 3 жніўня 1851 г., Гашчынскі напісаў: «Вяртаю шаноўнай пані яе рукапіс. Шкада мне, што не магу асабіста гэтага здзейсніць, бо вымушаны выехаць на лячэнне на воды, а таксама праз мноства розных спраў. Шкада мне таксама, што не здолеў знайсці да гэтай пары ніякай мажлівасці абвясціць пра гэта пані: ніводны выдавец у краіне не жадае ці не можа гэтага здзейсніць. Мне вельмі шкада, што ўсё складваецца такім чынам, бо твор заслугоўвае выдання. Спадзяюся, што гэтая навіна не адштурхне пані ад далейшай працы над яе творам, і тады можа прыйсці хвіліна, калі гэтыя намаганні будуць не дарэмныя»[13].

Звярталася Ганна Герыч па выдаўнічай справе таксама і да свайго земляка Аляксандра Бергеля. Пацверджаннем гэтаму факту былі дзве акалічнасці. Па-першае, гэта зафіксавана ў саміх успамінах. Вось як Ганна Герыч апісвае адказ Бергеля на яе просьбу: «Каханы пан Бергель, магу ўзгадаць яшчэ некаторыя падрабязнасці пра Каролека, бо як ты кажаш, што гэтыя мае ўспаміны цябе захапілі і, як запэўніваеш мяне, нават спадабаліся Адаму Міцкевічу. Мяне гэта вельмі падбадзёрыла, што я нават маю намер апісаць розныя прыгоды, якія адбываліся ў нашай каханай Літве»[14]. Аднак на самай справе ўсё адбывалася значна складаней. На матэрыялах Г. Герыч, якія захоўваюцца ў сховішчах Музея Адама Міцкевіча, засталася прыпіска, зробленая, як занатавана Уладзіславам Міцкевічам пры апрацоўцы збораў, рукой Аляксандра Бергеля, зусім іншага зместу. У ёй, наадварот, пазначаецца, што Адам Міцкевіч не раіць друкаваць гэтых успамінаў. Цяпер складана адказаць, ці сапраўды трымаў у руках Адам Міцкевіч матэрыялы Герыч, ці толькі ведаў пра іх са слоў іншых рэцэнзентаў.

Адсутнасць дапамогі з боку згаданых асобаў не спыніла Герыч. Мемуарыстка працягнула свае нататкі ў 1856 г. Яна апісала сваё жыццё з мужам Каралем Герычам, а таксама абставіны атрымання замежнага пашпарта і выезду на эміграцыю[15]. Адначасова шукала выдаўца. На гэты раз Герыч звярнулася да Браніслава Залескага. З яе ліста[16] да апошняга мы даведваемся, што яна даслала яму пяць сшыткаў «Wspomnień Litewskich» і прасіла дапамагчы як мага хутчэй[17]. Аднак дачакацца выдання ўспамінаў пры жыцці ёй не ўдалося. Упершыню частка рукапіснай спадчыны Ганны Герыч была надрукаваная праз восем месяцаў пасля яе смерці. Гэта адбылося ў лістападзе 1857 г. у пяці нумарах львоўскага «Літаратурнага дзённіка»[18]. А ў 1858 г. у Львове тая самая частка была перавыдадзеная ў выглядзе асобнага зборніка[19].

[13] MAM, rkps 1031. List Seweryna Goszczyńskiego. Згаданы ліст С. Гашчынскага надрукаваны. Гл.: Listy Seweryna Goszczyńskiego (1823–1875) / Zebrał i do druku przygotował St. Pigoń. Kraków, 1937. S. 324–325.

[14] Z pamiętników Anny z Rejtenów Geryczowej, zmarłej w Paryżu roku 1857 // Dziennik Literacki. № 135. Lwów, 1857. S. 1211.

[15] MAM, rkps 1031. Cz. 1. Kontynuacja Wspomnień Litewskich.

[16] На лісце пазначаны толькі дзень і месяц напісання — 8 ліпеня.

[17] Biblioteka Polska w Paryżu (далей — BPP), rkps 466. Papiery emigrantów. Geritz (Gierycz) Anna i Edward. List do [Bronisława] Zaleskiego, bd. S. 481.

[18] Z pamiętników Anny z Rejtenów Geryczowej, zmarłej w Paryżu roku 1857 // Dziennik Literacki. № 133–137. Lwów, 1857.

[19] Z pamiętników Anny z Rejtenów (!) Gieryczowej zmarłej w Paryżu roku 1857. Lwów, 1858.

Сёння рукапісныя мемуары Ганны Герыч захоўваюцца ў фондах Музея Адама Міцкевіча і Польскай бібліятэкі ў Парыжы. У каталогу Музея Адама Міцкевіча матэрыялы Ганны Герыч пазначаныя пад сігнатурай 1031. Адам Левак, складальнік каталога, зафіксаваў, што дадзены збор падзяляецца на тры часткі: 1) «Частка дзённіка з 1844 г.»; 2) «Далейшы працяг Літоўскіх успамінаў»; 3) «Працяг Літоўскіх успамінаў»[20]. Насамрэч справа, апрацаваная яшчэ Уладзіславам Міцкевічам, утрымлівае чатыры асобныя сшыткі, прадстаўленыя ў іншай паслядоўнасці. Першы сшытак пад назвай «Kontynuacja wspomnień Litewskich (Працяг Літоўскіх успамінаў)» складаецца з 14 лістоў, запісаных з двух бакоў. Другім ідзе сшытак пад назвай «Urywek z dziennika z 1844 r. (Урывак з дзённіка 1844 г.)», памерам 73 старонкі, дзе ў выглядзе дзённіка зафіксаваныя падзеі, звязаныя з дзейнасцю Андрэя Тавянскага і яго прыхільнікаў. Трэці сшытак ёсць копіяй і носіць назву «Dalszy ciąg wspomnień Litewskich. O majątku Iszkołdzi i jak ja tam gospodorowałam (Далейшы працяг Літоўскіх успамінаў. Пра маёнтак Ішкалдзь і як я там гаспадарыла)», памерам 24 старонкі. Чацвёрты, апошні, сшытак гэтага збору, памерам чатыры лісты, занатаваны У. Міцкевічам пад назвай «Urywki z pamiętników (Урыўкі з успамінаў)»[21]. Прадстаўленыя часткі датуюцца рознымі гадамі: першая — 1856 г., другая — 1844 г., трэцяя — 1850 г.[22]. Апісаны збор уключае ў сябе чарнавыя фрагменты, якія практычна не трапілі ў друкаваны варыянт.

Што тычыцца тых успамінаў Ганны Герыч, якія захоўваюцца ў зборах Польскай бібліятэкі ў Парыжы, то яны складаюцца з дзвюх частак і ўяўляюць з сябе матэрыялы, падрыхтаваныя мемуарысткай да друку[23]. Першая — пад назвай «Dalszy ciąg wspomnień Litewskich. O Iszkoldzi i jak ja tam gospodarowałam» — ёсць чыставым варыянтам трэцяга сшытка са справы пад № 1031 з Музея Адама Міцкевіча ў Парыжы. А другая — гэта варыянт, які быў надрукаваны.

Апрацоўка і навуковае даследаванне ўспамінаў Ганны Герыч распачаліся з канца 20-х гг. XX ст. Адным з першых да гэтага спрычыніўся Эдвард Малішэўскі. Прычым ён зафіксаваў не толькі друкаваны варыянт ў «Літаратурным дзённіку» і асобнае выданне, але і рукапісны, што захоўваецца ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы пад сігнатурай 571[24]. Потым апрацоўку рукапіснай спадчыны, якая патрапіла ў Музей Адама Міцкевіча, працягнуў Адам Левак[25]. З беларускіх даследчыкаў да друкаваных успамінаў Г. Герыч упершыню звярнуўся Адам Мальдзіс, даследуючы побыт і звычаі беларускай шляхты ў XVIII ст.[26]. Але для большасці ўспаміны Ганны Герыч былі недаступныя, што, спадзяемся, зменіцца пасля гэтай публікацыі.

Вольга ГАРБАЧОВА

---

[20] Гл.: Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu / Oprac. A. Lewak. Kraków, 1931. S. 186–187.

[21] MAM, rkps 1031. Anna z Rejtenów Geritzowa «Urywki z pamiętników».

[22] Чацвёрты сшытак не датаваны.

[23] BPP, rkps 571. Gieryczowa Anna z Rejtenów. «Wspomnienia Litewskie. D. 10 novembra r-ku 1850 pisane przy ulicy Rivoli № 23 do druku…».

[24] Гл.: Maliszewski E. Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących. Druki i rękopisy. Warszawa, 1928. S. 78, 352.

[25] Гл.: Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu. S. 186–187.

[26] Гл.: Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст.: Нарысы быту і звычаяў. Мінск, 1982.

З УСПАМІНАЎ ГАННЫ ГЕРЫЧ З РЭЙТАНАЎ, ЯКАЯ ПАМЕРЛА Ў ПАРЫЖЫ Ў 1857 ГОДЗЕ[1]

I

…Тадэвуш Рэйтан, мой дзядзька, нарадзіўся ў Літве ў маёнтку, які называўся Грушаўка[2], Наваградскага павета. Пасля смерці маці я некалькі гадоў правяла ў гэтай Грушаўцы[3] і выхоўвалася там разам з маімі малодшымі дваюраднымі сёстрамі. Дом у Грушаўцы быў двухпавярховы, вялікі; на ганку стаялі чатыры вялізныя драўляныя калоны, на версе якіх выводзілася мноства ластавак; з тылу дома па абодвух баках пад вокнамі знаходзіліся галерэі[4]. Дзядзінец быў прасторны з раскідзістай ліпай пасяродку. За домам сярод шпалераў[5] размяшчалася капліца. Фруктовы сад вылучаўся сваёй садавінай, дзе раслі нават фігавыя дрэвы. Пакоі, як памятаю, былі вялікія і халодныя, дзверы добра не зачыняліся і снег часта набіваўся ў сенцы. Вокны былі з маленькімі шыбамі, апраўленымі ў свінец. У гасцінных пакоях віселі партрэты прадзеда і дзеда ў даспехах, а Тадэвуша Рэйтана — у жупане[6] і кунтушы[7]. Вісеў таксама партрэт Касцюшкі і архідыякана Вадзінскага, бо Людвіка Касінская[8], з роду Вадзінскіх, прыгожая брунетка,

[1] Пераклад з польскай мовы выкананы В. Гарбачовай паводле выдання: Z pamiętników Anny z Rejtenów Geryczowej, zmarłej w Paryżu roku 1857 // Dziennik Literacki. № 133–137. Lwów, 1857.

[2] Маёнтак вядомы з XVI ст., спачатку з'яўляўся ўласнасцю Радзівілаў. У XVII ст. каралём Янам III Сабескім маёнтак быў падараваны кракаўскаму рыцару Рэйтану, які вылучыўся ў бітве з туркамі і татарамі пад Венай. Першым уласнікам Грушаўкі быў Міхал Казімір Рэйтан. У 1705 г. маёнтак адпаведна тэстаменту апошняга адыходзіць яго сыну Даменіку, адным з пяці сыноў якога быў Тадэвуш Рэйтан. У 1778 г. Грушаўка пераходзіць ва ўласнасць Станіслава і Антонія Рэйтанаў, братоў Тадэвуша. У гэтым пытанні сярод даследчыкаў існуюць разыходжанні. Мацей Мыцельскі пазначае, што падзел маёнткаў паміж сынамі Даменіка Рэйтана адбыўся ў 1769 г. У 1788 г. пасля смерці Антонія яго спадчынная частка пераходзіць да брата Міхала (бацькі Ганны Герыч). Станіслаў і Антоній не мелі нашчадкаў, і ў 1845 г. Грушаўка перайшла ва ўладанне Даменіка (1783–1851), сына іх брата Міхала. Далей Грушаўка стала ўласнасцю сына Даменіка Стэфана, пасля якога маёнтак перайшоў Юзафу Рэйтану (1857–1910). Апошні не пакінуў нашчадкаў, і маёнтак пасля яго смерці перайшоў дзецям сясцёр Юзафа. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. Минск, 2004. С. 20–23, 424–425; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Przeczypospolitej. T. 2. Województwa nowogródzkie, brzesko-litewskie. Wrocław, 1993. S. 219–220; Mycielski M. Reytan Michał // PSB. T. 31. S. 230–231.

[3] На гэты момант Грушаўка знаходзілася ва ўласнасці Станіслава і Антонія Рэйтанаў.

[4] Сядзіба ў стылі класіцызму была пабудаваная за часам Тадэвуша Рэйтана (1746–1780). Яе выгляд захаваўся на малюнках Напалеона Орды. Гл.: Беларусь у малюнках Напалеона Орды. Другая палова XIX стагоддзя / уклад. А. М. Кулагін, У. А. Герасімовіч. Мінск, 2001. С. 53.

[5] *Шпалеры* — шэраг густа пасаджаных дрэваў ці кустоў, якія ўтвараюць суцэльную сцяну.

[6] *Жупан* — від верхняга мужчынскага шляхецкага аддзення з рукавамі, якое апраналі пад кунтуш. Жупаны шылі даўжэйшымі за кунтуш з каштоўнай тканіны яркіх колераў. Спераду жупан зашпільваўся на шэраг дробных гузікаў.

[7] *Кунтуш* — від верхняга мужчынскага шляхецкага аддзення, якое апраналі на жупан. На Беларусі кунтушы пачынаюць насіць з XVI ст., куды яны трапляюць праз Польшчу з Венгрыі. Кунтушы шылі доўгімі, ніжэй калена, з разрэзанымі рукавамі. Спераду кунтуш зашпільваўся на гаплікі ці гузікі.

[8] *Людвіка Касінская*, у першым шлюбе жонка Юзафа Рэйтана. Пасля яго смерці каля 1800 г. узяла шлюб з ягоным братам Міхалам Рэйтанам, бацькам Ганны Герыч. Гл.: Mycielski M. Reytan Michał // PSB. T. 31. S. 231.

была жонкай Юзафа Рэйтана[9]. Акрамя гэтага, вісела вялікае, у залатой раме, філіграннай работы, вельмі прыгожае люстэрка, і сёння б яшчэ было добрым такое. Яго набылі на аўкцыёне, калі распрадавалася дабро святой памяці князя Караля Радзівіла. На каміне стаялі розныя парцалянавыя вырабы ў адпаведнасці з густам стагоддзя. Тут быў кошык для крыжыка, упрыгожаны вялікімі незабудкамі нябеснага колеру, які выклікаў у мяне захапленне, можа, ад таго, што ніколі не магла да яго дакрануцца, бо камін быў вельмі высокі. А яшчэ там стаялі дзве фігуркі пад шклом, кавалер і паненка, і ўся іх вопратка стракацела ракавінкамі, як сёння гэта часам можна бачыць у крамах старасвеччыны. У другім пакоі віселі карціны, маляваныя алейнымі фарбамі, на міфалагічныя сюжэты: Ікар, які падае ў мора, і г. д. Але самым забаўным быў драўляны абраз, падзелены на некалькі частак, пад кожнай з якіх быў напісаны пэўны сказ. У першай частцы карціны паўставаў чалавек сталага ўзросту з сынам, які вёў асла, і пад гэтым у вершаванай форме было напісана: «Навошта гэты чалавек вядзе асла — і сам на ім не едзе, і сына не пасадзіць».

У другой частцы карціны яны ўжо абодва сядзелі на асле, але зноў было абурэнне: «Што гэта за людзі! Хочуць замучыць беднага асла, ажно ўдваіх на яго, бязлітасныя, уселіся».

У трэцяй частцы яны бяруць асла на плечы. І зноў смех: «Што гэта за дурні, каб несці асла на плячах!»

У чацвёртай частцы паказана, што бацька сядзіць на асле, а сын яго вядзе. Але і гэта не падабаецца людзям, і яны кажуць: «Бацька яшчэ не стары, а сын малалетні, лепей бы сына свайго пасадзіў».

У пятай частцы карціны бацька садзіць сына на асла, а сам ідзе побач, але і гэта дарэмна, бо пачынаецца людское абурэнне, што малодшы павінен пераносіць цяжкасці і саступіць бацьку месца. А пад ўсім гэтым вялікімі літарамі змяшчаўся надпіс:

«Яшчэ не нарадзіўся той,
хто здольны дагадзіць усім».

Акрамя братоў і сёстраў, якія жылі ў Грушаўцы, былі там яшчэ іншыя асобы, так званыя рэзідэнты[10]. Пераважна гэта былі афіцэры касцюшкаўскага паўстання. Узялі іх з дамоў на парукі. Памятаю паміж іншымі паручніка Яцыну і капітана Нерчынша, быў таксама сярод іх і Грабінскі, той самы, які ў далейшым уступіў у легіён і стаў вядомы дзякуючы свайму прадстаўленню Банапарту з наступнымі словамі: «Vous en Egypte, moi en Egypte. Vous Consul, moi soldat. Vous argent, moi rien»[11].

Пятнаццаць, а часта і дваццаць чалавек сядала за стол. Знаходзіўся сярод рэзідэнтаў таксама доктар-англічанін О'Конар, які зрабіў паслугу нашаму краю адкрыццём у нас торфу, прыдатнага ў якасці паліва. Знаходзіўся тут на ўтрыманні таксама шляхціц Антоній Зарэмба. Ён займаўся інтарэсамі нашай сям'і, бо, як памятаю, быў у гэтым вялікі непарадак. Можна было б шмат распавесці пра гэтага Зарэмбу, але шмат ужо пра яго распушчана чутак не вельмі для яго прыемных, таму не хачу варушыць яго парэшткаў. Міласэрны Бог так адказаў апосталам на іх пытанне: «Хто ж тады атрымае збаўленне, калі так шмат грахоў у людзей?» — «Грахоў шмат, але Божай міласэрнасці яшчэ болей».

---

[9] *Юзаф Рэйтан*, сын Даменіка Рэйтана і Тэрэзы Валадковіч, першы муж Людвікі Касінскай. Падчас падзелу Дамінікам Рэйтанам у 1778 (1769?) г. маёнткаў паміж сынамі, Юзафу яго частка была выплачаная грашыма ў памеры 80 тыс. злотых. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщины. С. 23.

[10] *Рэзідэнт* — адпаведнік гэтага слова — «нахлебнік».

[11] *«Vous en Egypte, moi en Egypte. Vous Consul, moi soldat. Vous argent, moi rien»* (франц.) — «Вы ў Егіпце, і я ў Егіпце. Вы — консул, я — салдат. У Вас грошы, а ў мяне — нічога».

На мой погляд, акрамя розных недахопаў, меў ён адну значную станоўчую рысу — заўсёды з вялікай любоўю ўзгадваў пра дзядзьку Тадэвуша. І тым істотна паўплываў на ўмацаванне ў маім сэрцы глыбокай, ніколі незгасальнай пашаны да гэтага вялікага чалавека. Бо вядома, што тое, што нараджаецца ў дзіцячым сэрцы, застаецца ў ім назаўсёды. Ён распавядаў мне, што ў так званай мураванцы[12], значыць у малым дамку ці ў флігелі, захоўваецца Дыярыуш пра пасольскую дзейнасць Тадэвуша Рэйтана і што там запісана дакладна, слова ў слова пра ўсе тагачасныя справы і пра ўсё, што адбывалася на тым сойме[13], а таксама астатнія словы Рэйтана, астатнія, якія нібыта ў тэстаменце запісаныя для будучых нашчадкаў.

Пасля гэтых размоваў з Зарэмбам прайшло некалькі дзесяткаў гадоў, адбылося шмат зменаў, надзей і расчараванняў. Аднойчы звярнуўся да нас Нямцэвіч[14] з просьбай пазнаёміцца з Дыярыушам Тадэвуша, а таксама для азнаямлення з падрабязнасцямі жыцця Рэйтана, што было звязанае з праектам выдання жыццяпісаў знакамітых палякаў. Але існавала ў гэтай справе вялікая перашкода, і была яна ў наступным. На гэты час быў жывы яшчэ малодшы брат Тадэвуша, Станіслаў Рэйтан[15], і як спадчынніку яму належалі ўсе паперы, якія былі складзеныя ў згаданай мураванцы і знаходзіліся выключна пад яго даглядам. Ён там спаў, праводзіў шмат часу, паліў тытунь, штодзень праглядаў і вывучаў сямейны архіў[16]. Наколькі я памятаю, не было там аніякага парадку, усе паперы ляжалі ў кучы ў беспарадку, але барані божа было дакрануцца да іх! І хоць быў ён па характары ветлівым і вясёлым чалавекам, на жаданне, каб штосьці з тых папераў дастаць, прачытаць, паглядзець, адразу бег па дзядзьку[17] і не даваў мажлівасці паўтарыць просьбу. Не найлепшым чынам быў успрыняты таксама і зварот Нямцэвіча. Марна было распавядаць дзядзьку пра гэта, бо на ўсе аргументы ён адказваў, што ўсе падзеі, звязаныя з пасольскай справай, павінны быць апісаныя ў тагачасных варшаўскіх газетах.

Нарэшце, пасля працяглых нашых настойванняў і просьбаў, ён пагадзіўся перадаць Дыярыуш, але на ўмовах, што гэта будзе копія, а арыгінал вернецца назад у архіў у Грушаўку. Дыярыуш быў давераны ўнуку Тадэвуша, сыну майго старэйшага брата Казіміра[18]. Як памятаю сёння, я пачала паспешліва чытаць (Дыярыуш. — *В. Г.*), і, наколькі цяпер магу прыгадаць, там было апісана, што калі на сойме[19] было прапанава-

---

[12] Гэта самы стары будынак маёнтка. Існуюць меркаванні, што пабудаваны ён быў яшчэ ў XVII ст. У ім Тадэвуш Рэйтан правёў свае апошнія сем гадоў жыцця. Тут размяшчаліся бібліятэка, архіў, захоўваліся асабістыя рэчы апошняга. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. С. 426.

[13] На ўвазе маецца ўдзел Тадэвуша Рэйтана ў гістарычным сойме 1773–1775 гг.

[14] *Юльян Урсын Нямцэвіч* (16.02.1758–21.05.1841), з Брэсцкага павета Гродзенскай губерні, пісьменнік, гісторык, грамадскі дзеяч. На падставе матэрыялаў сямейнага архіва Рэйтанаў ён напісаў даследаванне «Жыццё Тадэвуша Рэйтана», якое ўпершыню выйшла ў 1818 г. Гл.: Niemcewicz J. Żywot Tadeusza Reytana // Portrety Wsławionych Polaków. Warszawa, 1818.

[15] *Станіслаў Рэйтан*, малодшы сын Дамініка Рэйтана і Тэрэзы Валадковіч, які ў 1778 (1769?) г. стаў суўладальнікам разам з братам Антоніем маёнтка Грушаўка. Акрамя гэтага, Станіславу дасталіся яшчэ два маёнткі ў Наваградскім павеце, адным з якіх былі Мазуркі. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. С. 23.

[16] Архіў загінуў ад разарванага побач снарада ў 1914 г. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. С. 427.

[17] За сваім родным братам Антоніем Рэйтанам.

[18] *Казімір Рэйтан* (н. 1778), старэйшы сын Міхала Рэйтана і Ганараты Багдановіч, брат Ганны Герыч. Меў шлюб з Фёклай, у 1802 г. быў маршалкам Слуцкага павета. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. С. 23.

[19] Надзвычайны сойм 1773–1775 гг., які адбыўся ў Варшаве 19.04.1773–11.04.1775 і ўзаконіў першы падзел Рэчы Паспалітай.

на падтрымаць вядомы трактат, Тадэвуш Рэйтан, вырываючы маршальскую булаву з рук Адама Панінскага[20], пачаў энергічна даказваць, наколькі ганебным і шкодным будзе гэты ўчынак і што як пасол вольнага народа ніколі гэтага не дазволіць. Такая апазіцыя выклікала вялікі разлад. На працягу трох дзён Пасольская ізба збіралася і разыходзілася безвынікова. Нарэшце кароль Станіслаў Панятоўскі разам з міністрамі і пасламі вырашылі, што, нягледзячы на супраціў, сойм прызнаць як канфедэрацыю, а значыць, скінуць усякую апазіцыю[21].

Выкарыстоўваліся сілы і пагрозы, зала для паседжанняў была акружаная замежнымі войскамі, апанентам пагражалі арыштам і зняволеннем, ператварэннем горада ў папялішча. Усё гэта не спалохала Рэйтана, ён кінуўся на парог, звяртаючыся да паслоў, якія жадалі сысці: «Ніхто з вас не выйдзе, нават калі грудзі мае растопчаце. Звяртаюся да вас голасам паміраючага. Заклінаю вас імем Езуса Хрыста, яго ранамі, яго найсвяцейшай крывёю, пралітаю за нас! Смуткам Маці яго, каралевы нашай! Бараніце Айчыну, нам даверануюю, не дазваляйце яе знішчыць».

Не буду распавядаць пра астатнія хвіліны жыцця Тадэвуша, бо гэта вельмі балюча і перавышае мае сілы, дадам толькі, што гэтая рэйтанаўская апазіцыя была падтрыманая толькі двума літоўскімі пасламі — Корсакам[22] і Багушэвічам[23], якія тры дні без перапынку разам з Рэйтанам сцераглі парог Пасольскай ізбы і да канца трымаліся сваёй веры. Па распараджэнні расійскага пасла Штакельберга[24] Панінскі прыслаў Рэйтану загад, каб той пакінуў Варшаву з сумай у 2000 дукатаў, патлумачанай як узнагарода за панесеныя выдаткі за падарожжа і побыт у сталіцы. Тадэвуш, з пагардай адмовіўшыся ад прысланай сумы, вымавіў: «Я ўзяў з сабой з дому 5000 дукатаў, вазьмі іх усе, але перастань быць здраднікам! У вашай сіле зрабіць са мной усё, што вам спадабаецца, але паведамі свайму пану, што няма на свеце ні такога багацця, дзеля якога мяне магчыма было б перакупіць, ні такога моцнага ўладара, які мог бы прыстрашыць Рэйтана».

Калі вяртаюся да Дыярыуша, у мяне ўзнікае досыць смутны ўспамін. Як узгадвала, перапісаць Дыярыуш павінен быў унук па імі Генрык[25], а пасля гэтага выслаць копію Нямцэвічу, а арыгінал вярнуць дзядзьку. Праз некалькі дзён звяртаюся да Генрыка, бо маёнтак яшчэ не быў падзелены і мы жылі там разам:

— Ці перапісаў ты ўжо?

— Так.

---

[20] *Адам Панінскі*, кухмістр каронны, адзін з двух маршалкаў, якія кіравалі на сойме 1773–1775 гг.

[21] Пасля абвяшчэння сойма канфедэрацыяй 14.05.1773 была абраная дэлегацыя, якая 21.08.1773 падпісала дамову з Аўстрыяй, 1.09.1773 — з Расіяй, 18.09.1773 — з Прусіяй, адпаведна з якімі Рэч Паспалітая добраахвотна адмаўлялася ад анексаваных тэрыторый і ўсіх прэтэнзій на іх. Гл.: Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: У 2 т. Т. 2. Мінск, 2006. С. 614.

[22] *Самуэль Корсак* (каля 1745 — пасля 1795), пасол ад Навагародскага павета на сойм 1773–1775 гг., дзе быў зацверджаны першы падзел Рэчы Паспалітай. Напачатку разам з Т. Рэйтанам супрацьстаяў гэтым рашэнням. Пасля таго як Варшаўскі гродскі суд адмовіў ім з Рэйтанам у разглядзе пададзенага туды супраць А. Панінскага маніфеста, пакінуў сойм. Пазней належаў да пракаралеўскай партыі, кіраванай А. Тызенгаўзам. Удзельнічаў у падрыхтоўцы паўстання 1794 г., член Найвышэйшай літоўскай рады. Гл.: Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. С. 137.

[23] *Станіслаў Багушэвіч* (1751–1819), пасол ад Менскага ваяводства на сойм 1773–1775 гг., дзе разам з Т. Рэйтанам і С. Корсакам выступаў супраць легалізацыі ўмоваў першага падзелу Рэчы Паспалітай. Гл.: Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. С. 277.

[24] *Ота Магнус фон Штакельберг*, граф, расійскі пасол пры польскім двары ў 1736–1800 гг. У 1772 г. разам з прускім пасол прадставіў Станіславу Аўгусту Панятоўскаму рашэнне аб падзеле Рэчы Паспалітай; кіраваў ходам перамоў па падзеле і дапамагаў каралю ў барацьбе супраць соймавай апазіцыі. У 1790 г. Штакельберг быў адазваны з Польшчы.

[25] *Генрык Рэйтан*, пляменнік Ганны Герыч, сын яе старэйшага брата Казіміра.

— Пакажы мне.
— Глядзі.
Пачала чытаць, а там усе тыя словы, якія з такой моцнай каталіцкай верай былі выказаныя Тадэвушам, гэтае закляцце імем і ранамі Збаўцы і Маці Беззаганнай, усё гэта ён выпусціў, не перапісаў! А я, хоць яшчэ на той момант і не была так моцна прасякнутая гэтай верай, якая сёння, дзякуючы Богу, ёсць усёй маёй сілай і суцяшэннем, абурылася праявай непавагі да сумленнасці і кажу яму:
— Навошта гэтыя словы выпусціў? Калі пан Нямцэвіч прасіў Дыярыуш, то для таго, каб дакладна паўтарыць і праўдзіва аднавіць былыя падзеі.
Бедны Генрык адказаў мне на гэта па-французку, пазней распавяду, з якой нагоды я назвала яго бедным:
— Mais voyez, ma tante, c’est si singulier de mêler dans une action patriotique, politique, Jésus Christ et la Sainte Viérge[26]. — О мой Божа! Ці чуеце вы, маладыя палякі, вы, выгнанцы! Чуеце! І што можна на гэта адказаць?.. Не ведаю, але ў глыбіні сваёй душы ўпэўнена, што толькі той можа плённа працаваць для народа, толькі той, хто разумее і можа здзейсніць найсвяцейшую ахвяру Збаўцы!..
Пасля вядомага трактата адбылося і абмежаванне дзейнасці касцёла. Былі высланыя езуіты з Полацка, быў адабраны калегіум у піяраў і унія, тая унія, якая ўжо самой сваёй назвай расчульвае нашыя сэрцы, сёння гвалтоўна зруйнаваная…
Успамінаючы дзядзьку Станіслава, трэба адзначыць, што быў ён вясёлы і мяккі па характары, гасцінны і вельмі любімы суседзямі. Калі не замыкалі дзвярэй, ён казаў жартаўліва:
— Што праўда, то праўда, дом Рэйтанаў заўсёды адчынены, ніколі дзверы не замыкаюцца.
Пісаў ён прыгожыя і мілыя вершы, але ніколі іх не друкаваў. Можа, яны яшчэ ляжаць дзесьці ў Грушаўцы. Меў ён чулае сэрца, доўгі час кахаў адну жанчыну, з якой ніколі не мог ажаніцца, бо была яна ўжо звязаная з іншым. Некалькі яго вершаў, перакладзеных з французскай мовы, назаўсёды засталіся ў мяне ў памяці:

Ручай дарагі! Упрыгожанне нашай вёскі,
Ёсць шмат падобнага ў нас з табой:
А калі лепей прыгледзецца, нават ва ўсім, на жаль,
Ты шчаслівейшы за нас — ляціш да сваёй мэты…

Хоць быў ён вельмі чуллівы і няшчасны ў сваіх першых пачуццях, захавалася ў яго ў характары гэтая ціхамірная вясёласць, якая робіць прыязным кожнага, нават у састарэлым узросце.
Успамінаю, што заўсёды ў нас жылі некалькі асобаў, якія не належалі да нашай сям’і, якіх называюць рэзідэнтамі. Сярод іх часам знаходзілася Ядвіга Валкоўна, жонка стольніка, кальвіністка. Яна была добрая, шчырая, адкрытая, крыху гультайка, нічога для сябе не магла зрабіць, нават пашыць, але мела прыемныя манеры, яе любілі і дапамагалі ва ўсім, у чым толькі было мажліва, бо той пасаг, які ў яе меўся, яна ўжо праела. Аднойчы папрасіла яна ключ ад асобнага пакоя ў адной старэйшай пані па прозвішчы Бургелюўна і сказала, што хоча пасля абеду там трохі адпачыць. Тая дала ключ і сказала, каб не забылася яго аддаць назад, бо там знаходзіцца аптэчка з сочывамі. Добра, пайшла яна сабе адпачыць, а побач з гэтым пакоем праз сцяну быў пакой дзядзькі. Праз нейкі час я забягаю да Валкоўны і кажу:
— Калі пані адпачыла, то трэба ўжо ўставаць і ісці на каву (звычайна мы пілі каву а чацвёртай гадзіне папаўдні).

[26] *Mais voyez, ma tante, c’est si singulier de mêler dans une action patriotique, politique, Jésus Christ et la Sainte Viérge* (франц.) — Ведаеце, цётухна, гэта так дзіўна змешваць у патрыятычнай, палітычнай справе Езуса Хрыста і Святую Панну.

Яна паволі сабе ўстала, а тым часам я заўважаю, што ў аптэчцы шафа з сочывамі замкнёна не на ключ, а толькі відэльцам клямка закладзена. Ага! Кажу я ёй, давай пагледзім, што там ёсць. Яна ж нічога ў гэтым не западозрыла. Паспрабаваўшы ўсяго, што там было, зноў зачынілі мы відэльцам шафу і пайшлі на каву, падрыхтоўка якой лічылася абавязкам той самай Бургелюўны. Прыходзіць туды і дзядзька Станіслаў. Садзіцца, бярэ люльку, а была яна вялікая, зробленая з лазы, паліць, а потым пачынае напаўголасу напяваць:

Паслухайце, што зрабіла
Злосных адшчапенцаў сіла (NB. Валкоўна была кальвіністкай)
У чацвер па абедзе
З'елі сочыва ў медзі
То лыжкамі, то пальцамі,
То нажамі, відэльцамі.

Паглядаем мы адна на другую, а дзядзька, скончыўшы, пачынае спяваць тое самае з пачатку, бо праз сцяну ён усё пачуў. І тут толькі паволі ўсё нарэшце пачынае разумець Бургелюўна і гнеўна крычыць:

— Ці гэта так, пані стольнікаўна? Іншы раз не дам ключа.

Тут усе пачынаюць смяяцца, а Валкоўна звяртаецца да дзядзькі:

— Шчыра, шчыра, пан падкаморы, не годна так выдаваць!

Мела яна шмат прывабных якасцяў, гэтая шчырая Валкоўна!

II

…Быў у маіх паважаных бацькоў карлік па імені餐餐Каролек, аповед пра яго будзе наступны.

На Белай Русі быў і ёсць яшчэ і сёння маёнтак пад назвай Беразова[27]. Межаваў ён з уладаннямі пані Салагубавай, якую называлі княжной на падставе таго, што была ўласніцай значных уладанняў. Расказваў Каролек, як быццам сёння яшчэ яго чую, пра Салагубаў. Шмат было асобаў з такім прозвішчам, нават з падобнымі імёнамі, але не з адной лініі. Гэтыя былі з меншай. Аднак вернемся да餐Каролека.

У вёсцы Беразова ў селяніна нарадзіўся карлік, незвычайна малога росту, якому далі імя Каролек (быў вельмі падобны да Тома Пуса, якога паказвалі ў Парыжы і Лондане некалькі гадоў таму). Але быў ён такі прапарцыйны і прыгожы, што пра гэта паведамілі княжне Салагубавай. А яна ці купіла карліка ў селяніна, ці аддалі яго добраахвотна пад апеку княжны, гэтага не ведаю, бо пра тое размова ніколі не заходзіла. Стаў ён жыць пры двары гэтай пані, якая неўзабаве з усім сваім дваром перабралася ў Варшаву. Там карліка пачалі вучыць, навучыўся ён чытаць, пісаць, лічыць. Адукавалі яго і ў рэлігійным кірунку, бо навучыўся прыслужваць на імшы і г. д. Акрамя гэтага, пані Салагубава загадала навучыць іграць яго на арфе і спяваць. Зрабілі для яго маленькую арфачку, якая падыходзіла яму па росце, і стаў ён надзвычай добра на ёй іграць. Каролек спяваў пад акампанемент танюткім прыгожым галаском, такім танюткім, як ў пяцігадовага дзіцяці.

Але калі ўсё гэта адбывалася на вечарынах княжны Салагубавай у Варшаве, дзе Каролек быў прадметам зацікаўленасці дам і запрошаных гасцей, землі Беразова адышлі

[27] Адпаведна з каралеўскім прывілеем караля Яна ІІ Казіміра ад 22 красавіка 1659 г. Марцін Рэйтан атрымаў у асабістае карыстанне Беразова, размешчанае ў Полацкім ваяводстве, у спадчыну з правам перадачы яго нашчадкам па мужчынскай лініі. Надалей гэты маёнтак перайшоў да яго сына Міхала Казіміра. В 1705 г. па тэстаменце апошняга Беразова адыходзіць да яго сына Дамініка. Па прывілеі караля Аўгуста ІІІ ад 1736 г. яму было дазволена закласці ў вотчынным маёнтку Беразова мястэчка. Змены адбываюцца ў 1778 г. Яшчэ пры жыцці Дамінік праводзіць падзел маёнткаў. Частка Беразова адыходзіць да яго сына Міхала, у 1779 г. ён прадае яе генерал-маёру І. І. Міхельсону. Гл.: Федорук А. Т. Старинные усадьбы Берестейщчины. С. 20–23.

да майго бацькі. Ледзь атрымаў ён гэты маёнтак, як рапартуе яму камісар, што пані Салагубава незаконна забрала падданага з ягоных уладанняў, што зрабіла гэта насуперак існым законам і без ведама ўласніка, а таксама што Каролек, сын беразоўскага селяніна, ёсць аб’ектам бязмежнай любові ўсяго варшаўскага свету.

Бацька, які вучыўся ў піяраў, скончыўшы навукі, атрымаўшы Беразова, накіраваўся ў Варшаву. Даказаўшы, што Каролек належыць яму ў адпаведнасці з інвентаром, забірае яго ў пані Салагубавай. Не ведаю, якім чынам гэта адбылося — ці добраахвотна, ці ў выніку працэсу. Купіўшы ў Варшаве завушніцы з дыяментамі, дужы пярсцёнак, ангельскую карэту і пасадзіўшы ў яе Каролека, прэзентаваў усё гэта разам ён у дзень шлюбу сваёй жонцы. Каролека я памятаю з самага маленства. Ён меў абавязак утрымліваць аптэчку, значыць, пад яго наглядам знаходзіліся розныя салодкія і запраўленыя водкі, канфіцюры, марынады; акрамя гэтага, адказваў за сталовую і касцёльную бялізну, захоўваючы ўсё ў парадку. Адказваў ён таксама за мёд і жоўты воск. З воску рабіў свечкі, а калі чакалі ў госці знакамітых асобаў, тады выступаў Каролек з дзвюма зробленымі ім самім свечкамі, якія ставіў на столік перад канапай. Канапа была такой самай формы, як гэта модна сёння і якая называецца moyen age[28], але дубовая, і непакрытая лакам, і абцягнутая не адамашкай[29], а палатнянай тканінай.

Увечары, калі з’язджаліся госці, гулялі яны за сталамі ў карты, стаўкі былі вельмі высокія. Каролек падаваў новыя, запакаваныя карты і меў з гэтага прыбытак, бо за гэтыя карты дзякуючы яго прыгажосці яму давалі грошы.

Потым, калі гасцям хацелася ўпрыгожыць свой вечар, прыносіў Каролек сваю маленькую арфачку і пачынаў іграць, спяваючы розныя песні. Адна з іх засталася ў мяне ў памяці праз сваю сумную мелодыю.

Спяваў ён пра дзяўчыну, якая прала лён, была закаханая і не магла выканаць матчынага задання. Памятаю, што песня пачыналася наступным чынам:

Дрэнна ідзе праца,
Знікае ахвота,
Рвецца ніць у верацяне…

Праз нейкі час бацька мусіў прадаць Беразова расійскаму генералу пану Міхельсону[30]. І тут паўстае ў памяці годны ўчынак беларускіх сялянаў.

Бацька, на той час яшчэ малады, любіў гуляць у карты, але заўсёды нешчасліва, бо іграў сумленна, з думкамі не пра выйгрыш, а дзеля забавы.

Аднойчы ўвечары бавячыся ў карты з панам Міхельсонам, паведаміў беразоўскім сялянам, што яны маюць ужо іншага гаспадара. Сяляне былі вельмі багатыя, бо іх не прыгняталі. На гэтае паведамленне выбралі яны дэпутатаў і прапанавалі, што збяруць прайграную суму і заплацяць генералу Міхельсону, толькі каб не змянялі гаспадара… Не магу далей працягваць, бо слёзы падаюць на паперу…. Аднак вяртаюся да Каролека.

Калі паўстала пытанне пра продаж Беразова, Каролеку далі права выбару і ён застаўся ў маіх бацькоў. Маці загадала пабудаваць для яго маленькі домік, які называўся хаткай.

[28] *Moyen Age* (франц.) — Сярэднявечча.

[29] *Адамашка* — старажытная назва тканіны, якая выраблялася ў Дамаску; нізкасортная камка, шаўковая тканіна з малюнкам.

[30] *Міхельсон Іван Іванавіч* (1755, Ліфляндыя — 05.08.1807, Бухарэст) — генерал ад кавалерыі (1790), удзельнік Сямігадовай вайны 1756–1763 гг. У 1770–1772 гг. ваяваў у Рэчы Паспалітай супраць канфедэратаў. Вядомы сваімі дзеяннямі супраць паўстання Я. Пугачова, за што атрымаў 1000 душаў у Віцебскай губерні, чын палкоўніка (1774), ордэн Св. Георгія 3-й ступені, залатую шпагу, упрыгожаную дыяментамі. З 1803 г. ваенны губернатар. Гл.: Залесский К. А. Наполеоновские войны 1799–1815: биографический энциклопедический словарь. М., 2003.

Каля дзядзінца над ставам знаходзіўся садочак з кветкамі, які цягнуўся паверх аж да вады, а другі, фруктовы, сад размяшчаўся пад крыніцай і быў пад наглядам Каролека. Любіў ён птушак, але памятаю, што больш любіў лавіць рыбу, малую платву, часам і акунькоў, і казаў мне, што акунькі — разумная рыба, бо не дае сябе лёгка злавіць. Потым гэтую рыбу ён вэндзіў і ў сянях угары падвешваў на кансервы аж да Вялікага посту, бо старанна трымаўся пастоў і іншых касцёльных парадкаў. Лавіў ён таксама даскanaла птушак. Увосень ён збіраў рабіну, якой было шмат у Дактаровічах[31], і гэтую рабіну кансерваваў на зіму разам з галінкамі.

Калі толькі выпадаў першы снег і прыгожым белым палатном высцілаў сад, Каролек закладаў па дрэвах пасткі, і бедныя птушкі траплялі ў іх. А потым прыносіліся і ставіліся на стол перад маці на талерках смажаныя ў масле амялушкі, дразды і г. д.

— Гэта, напэўна, Каролека дзічына? — пыталася маці. А Каролек, седзячы за сваім сталом у буфетным пакоі пры сталовай зале, адказваў:

— Так, пані.

І за гэта атрымоўваў ён прыгожыя падарункі. Улетку і ўвосень збіраў ён грыбы — баравікі, рыжыкі, потым высушваў іх і казаў:

— На Вялікі пост гэта разам з вяндлёнай рыбай будзе цудоўнымі поснымі прысмакамі.

Быў у яго і пярэсты сабака па мянушцы Ламорэк, які цудоўна ператвараўся ў памерлага. Для забавы, калі Каролек быў у добрым настроі, ён выклікаў Ламорка на сярэдзіну пакоя і звяртаўся да яго:

— Здох сабака!

Пасля гэтага сабака выцягваў лапы і ляжаў, як нежывы. А Каролек працягваў каментар:

— Здох сабака! Шкада сабаку! Што гэта быў за сабака!.. Падлятала аса да носа, вуха сабакі. Нічога не адбываецца, здох сабака! Прыляцеў крумкач, пачаў сабаку кляваць — стук, стук. Нічога. Памёр сабака. Нарэшце прыехаў хтосьці і паведаміў штосьці, ужо нават не ведаю менавіта пра што, але раптоўна саскоквае сабака, а ўсе з вялікай радасцю і смехам ускрыкваюць:

— Жывы сабака!

Трэба было мець пачуццё гумару і такога добрага сабаку, каб паказваць такія нумары, бо Ламорэк нікога не слухаў, акрамя свайго пана, і калі хто чужы таксама загадваў яму, каб той здох, ён пачынаў рычаць і паказваў зубы. Усе, пачынаючы ад мяне, яго баяліся і, як памятаю, казалі:

— Які злы гэты Ламорэк.

Мажліва, гэта адбывалася таму, што быў цывілізаваны, а ад таго ганарысты і фанабэрлівы.

Гэтым гісторыя пра Каролека яшчэ не заканчваецца. Быў жывы яшчэ на гэты час Караль Радзівіл, віленскі ваявода, вядомы ўсім дзякуючы свайму выслоўю «пане каханку». Жыў ён у Нясвіжы, жыў раскошна, гучна, як паноўны князь, бо за свой кошт утрымліваў 8000 тысяч вайскоўцаў, а над Нясвіжскай брамай было напісана: «Donus Carolus Radziwiłł»[32]. Брама гэтая і цяпер існаваць павінна. Ёсць там маленькая каплічка, прысвечаная Божай Маці. Быў у князя Караля ў Нясвіжы італьянскі тэатр, балет і розныя іншыя выдумкі. Аднойчы мой бацька сказаў, што італьянскі тэатр каштуе князю Каралю 40 000 злотых штомесяц. І калі аднойчы ўвечары гэтыя акцёры, выступаючы ў нейкай оперы пачалі спяваць у арыі: драбяза, драбяза датычна той сцэны, якую яны

[31] *Дактаровічы* — маёнтак Слуцкага пав.

[32] *Donus Carolus Radziwiłł* (лац.) — пан Караль Радзівіл.

прадстаўлялі, князь Караль у паўдрымоце запытаўся ў майго бацькі: «Пане каханку, а што яны там спяваюць?» «Міласцівы князь, — адказвае бацька, — яны спяваюць драбязу». — «Што? Для іх драбяза, што я плачу ім 40 000 кожны месяц? Выгнаць іх заўтра!» І нараніцу італьянцаў выгналі. Але была ў яго і добрая якасць, кожны, нават найбяднейшы шляхціц, мог падысці да яго. Стол яго быў накрыты для ўсіх. Меў ён таксама і іншыя асаблівасці, якія трэба пакінуць для разгляду гісторыкаў, якія пішуць ці будуць пісаць пра літоўскія падзеі (пазней узгадаю пра пісьменніка Нарбута). Сама ж я паведаю толькі пра тое, што добра ведаю.

Князь Караль быў вялікім польскім патрыётам і не жадаў пагаджацца з умовамі першага трактата. Ён быў згодны страціць некалькі мільёнаў са сваёй уласнасці, чым прысягнуць на адданасць Расіі. Прычым ён валодаў значнай уласнасцю. Вельмі добры, але не прадпрымальны, забяспечваў значную колькасць афіцыялістаў[33] і бедных. Раздаваў фальваркі пад вельмі малы залог ці аддаваў у пажыццёвае карыстанне. Але чым сапраўды ён мог ганарыцца, дык гэта тым, што ва ўсіх сваіх уладаннях ён зменшыў сялянам напалову паншчыну. І да сёння ў іншых уласнікаў сяляне адбываюць паншчыну па шэсць дзён на тыдзень, тады як на радзівілаўскіх землях яна складала толькі тры дні.

Сумна мне было чытаць, што калі пісалі пра князя Караля, то ўзгадвалі толькі яго выслоўе «пане каханку», дый тое неяк насмешліва. А, на мой погляд, яно адлюстроўвае яго добразычлівасць. Жыў ён у сваім павеце нібы сярод сваякоў, кожнаму ён быў патрэбны, і нікому ў гэтым не адмаўляў. І чым болей я апісваю яго ва ўспамінах, тым болей не магу дараваць тым, хто пісаў пра князя Караля і не ўзгадваў пра яго цудоўныя якасці. Да таго ж быў ён сапраўдным рэспубліканцам, нягледзячы на тое што быў князем з князёў. Быў ён нашчадкам чатырох правячых каралёў, знаходзіўся ў сваяцкіх стасунках з нямецкімі ўдзельнымі князямі, а акрамя гэтага, і з царскім домам, аднак, незважаючы на гэта, быў вельмі папулярным. Не трымаўся ён ніякага этыкету, не меў ніякіх прэтэнзій. Хто хацеў, той і падыходзіў да яго стала, еў і піў тое самае, што і ён. Не было ў яго асобнага стала.

Няхай мне цяпер пакажуць чалавека, асабліва нашага ўзросту, каб быў ён больш братэрскім. Была ў яго сястра, княжна Тэафіля[34], якая выбраўшы беднага польскага шляхціца па прозвішчы Мараўскі[35], узяла з ім шлюб. Але, баючыся братняга гневу, зрабіла яна гэта тайна, адмовіўшыся ад выгадных прапаноў, сярод якіх быў і кароль Станіслаў Панятоўскі.

Пасля шлюбу напісала яна да брата з Белай і папрасіла прабачэння за тое, што выйшла за беднага афіцэра, здзейсніўшы гэта насуперак волі брата і апекуна. Князь Караль, атрымаўшы ліст, адразу паслаў за сястрой, дараваў ёй усё, прызначыў вялікі пасаг, падарыў значную суму грошай, забяспечаных на маёнткі Завушша[36], Зарэчча і графства Ішкалдзь з мястэчкам[37].

---

[33] Афіцыяліст — чыноўнік, які займаўся выкананнем у магнацкім двары платнай службы (падскарбій, сакратар, канюшы, гардэробны, падчашы, камердынер і інш.)

[34] Тэафіля Канстанцыя Радзівіл мела два шлюбы. Другім яе мужам быў Ян Развадоўскі, ротмістр кавалерыі літоўскіх войскаў.

[35] На самай справе Ігнацы Мараўскі (1744–1790) быў генералам літоўскіх войскаў.

[36] У XVIII ст. Завушша належала да Нясвіжскай ардынацыі. Княжна Т. К. Радзівіл атрымала гэты маёнтак ад брата Караля Радзівіла ў пажыццёвае карыстанне на шлюб. У 1785 г. Завушша наведаў Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, а каля 1818 г. — Аляксандр І. Пры Мараўскіх тут існавала найкаштоўнейшая мастацкая калекцыя, 35 карцінаў з якой было набыта ў Асалінэум. Гл.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji… T. 2. S. 412.

[37] *Ішкалдзь* — мястэчка Наваградскага павета.

Гэтую Ішкалдзь трымала я правам заставы васемнаццаць гадоў. Калі мне час і абставіны дазволяць, апішу гэтыя падзеі[38]. Застаўны ліст і інвентар маёнтка, гэтыя два дакументы, знаходзяцца ў мяне на руках у Парыжы[39], а маёнтак тым часам у руках пасэсара, якога нават прозвішча не ведаю. Чаго гвалт не дакажа! Але пра гэта пазней.

Вяртаюся зноў да Каролека. Калі князь Караль быў у Варшаве падчас нейкага сойма, падарожнічала тады княжна Кінгстан, англічанка, удава багатага лорда. Пазнаёміўся з ёй князь Караль і запрасіў у Нясвіж. Калі яна прыбыла, прымалі яе з пашанай, каб ёй найлепей усё спадабалася, запрашалі шмат гасцей. Прыслаў князь Караль запрашэнне і маім бацькам. Маці дрэнна адчувала сябе і засталася дома, а бацька паехаў.

Каб развесяліць княжну прыслалі і за Каролекам, каб прыбыў ён са сваёй арфай. Вечарам ён іграў, спяваў і так спадабаўся княжне Кінгстан, што яна прапанавала бацьку прадаць ёй карліка, паабяцаўшы 1000 дукатаў золатам і 1000 дукатаў у дыяментах, бо, як кажуць, валодала яна непамернай колькасцю гэтых каштоўных камянёў. На гэтую прапанову бацька адказаў, што карлік яму не належыць, а што падараваў яго сваёй жонцы ў дзень шлюбу. Аднак адпаведную прапанову скіравалі і да маёй маці. Маці жаласліва пачала плакаць:

— Як гэта я магу Каролека прадаць?

І не пагадзілася яна. Княжна Кінгстан паехала сабе да Пецярбурга, а Каролек шчасліва вярнуўся ў Дактаровічы, дзе жылі мае бацькі.

Не было мяне ў доме, калі памёр Каролек. Жыла я тады ў маёй цёткі ў Мінску. Аднойчы прыехаў пажылы шляхціц па прозвішчы Бянкоўскі, рэзідэнт, і, ўбачыўшы мяне, сказаў:

— Быў у Дактаровічах, бабулька пані здарова, гуляў з ёй у мар'яж[40].

— А Каролек, — запыталася я, — ці здаровы?

— Каролек памёр ужо некалькі тыдняў таму.

Слёзы навярнуліся ў мяне на вачах. Убачыў гэта стары Бянкоўскі і пашкадаваў ён, што мяне так засмуціў. І сказаў ён, што за некалькі дзён да смерці Каролек паведаміў Бянкоўскаму:

— Праз некалькі дзён я памру, бо снілася мне пані Галабурдзіна нябожчыца (сястра майго бацькі) і запрашала мяне да сябе.

На тое і выйшла, памёр ён праз некалькі дзён пасля гэтага сну.

***

… Але, але! Каханы пан Бергель[41], магу ўзгадаць яшчэ некаторыя падрабязнасці пра Каролека, бо, як ты кажаш, гэтыя мае ўспаміны цябе захапілі і, як упэўніваеш мяне, нават спадабаліся Адаму Міцкевічу. Мяне гэта вельмі падбадзёрыла, што я нават маю намер апісаць розныя прыгоды, якія адбываліся ў нашай каханай Літве.

---

[38] Апісанне гэтых падзей мажліва знайсці ў матэрыялах Польскай бібліятэкі і Музея Адама Міцкевіча ў Парыжы. Другі з пазначаных рукапісаў з'яўляецца варыянтам, падрыхтаваным аўтаркай да друку, што спраўдзіць ёй так і не ўдалося. Гл.: MAM, rkps 1031. Anna z Rejtenów Geritzowa «Urywki z pamiętników». Cz. 3. «Dalszy ciąg wspomnień litewskich. O majątku Iszkoldzi i jak ja tam gospodarowałam»; BPP, rkps 571. Gieryczowa Anna z Rejtenów. «Wspomnienia litewskie. D. 10 novembra r-ku 1850 pisane przy ulicy Rivoli № 23 do druku…». Cz. 1. «Dalszy ciąg wspomnień Litewskich. O Iszkoldzi i jak ja tam gospodarowałam».

[39] Гэтыя дакументы да сёння захоўваюцца ў Парыжы ў архіўных сховішчах. Гл.: BPP, rkps 466. Papiery emigrantów. Geritz (Gierycz) Anna i Edward, s. 487–504.

[40] *Мар'яж* — від картачнай гульні.

[41] Ганна Герыч згадвае Аляксандра Бергеля (21 (11).10.1805–12.07.1891) з Ваўкавыскага павета Гродзенскай губерні, які быў сябрам Адама Міцкевіча і меў дачыненне да абмеркавання яе ўспамінаў па справе іх друкавання. Гл.: MAM, rkps 1031. List Seweryna Goszczyńskiego.

Яшчэ не распавядала я, як апранаўся Каролек. Калі падыходзілі імяніны маёй бабці, якія прыпадалі на 26 чэрвеня, дзень святой Ганны, за некалькі дзён да гэтага Каролек быў заняты справамі, звязанымі з падрыхтоўкай да стала. Раскладваў ён пірагі, але галоўным яго абавязкам лічылася прыгатаванне дэсерту з садавіны. Заўсёды былі яблыкі белыя, цукровыя, якія важылі не меней за паўфунта, а яшчэ былі яблыкі колеру алівак, кісла-салодкія на смак, а таксама яблыкі Рэйтанаўны (так іх называлі), празрыстыя, як бурштын, а салодкія, як цукар. Гэтае дрэва яшчэ павінна існаваць у Дактаровічах, а было яно пасаджанае яшчэ дзедам. Што тычыцца грушаў, то іх не было, раслі яны толькі ў Грушаўцы.

Пасля таго як з'язджаліся госці, а збіралася іх шмат і прыбывалі яны часам на працягу двух-трох дзён, у святочны дзень выходзіў Каролек перад самым абедам з акруглым сярэбраным падносам і, прапануючы гасцям розныя запраўленыя водкі, казаў:

— Гэта настойка з палыні, альбо можа пан жадае з памаранча? А гэта — проста жоўтая, а гэта — белая чыстая цукроўка…

Сам ён быў убраны наступным чынам: меў кунтуш светла-папялістага колеру (бо, калі адбываліся ў доме ўрачыстасці, хадзіў па-польску), жупан быў на ім жоўтага колеру, а падпаясаны быў шаўковым рознакаляровым пасам з залатой ніткай, купленым у Слуцку, бо князь Караль Радзівіл заснаваў мануфактуру па вырабе пярсідскіх паясоў у Слуцку. Гэтыя паясы славіліся на ўсю Літву. Штодзень Каролек хадзіў у сурдуціку[42] цёмнасіняга колеру, у чырвонай, з залатымі гузікамі камізэльцы[43], а дакладней, пазалочанымі, бо гэтыя гузікі дасталіся яму ад амазонкі маёй маці ці атрымаў ён іх у якасці падарунка за свае такія смачныя амялушкі.

Калі святы заканчваліся, а маглі яны цягнуцца і тыдзень, а госці раз'язджаліся, надыходзіла восень, потым надыходзіла зіма з доўгімі вечарамі. Каролек часам прыходзіў у пакой, які называўся паненскі, дзіцячы альбо кавярня, дзе распавядаў байкі, а байкі яго былі вельмі папулярныя, бо сабраў іх, калі жыў пры двары пані Салагубавай. Гэта былі гісторыі пра чарнакніжнікаў, пра чараўніц, пра заклятых каралеўнаў, пра трох сыноў — двух разумных, а трэцяга дурня і г. д. Вось адна з іх, якая запомнілася мне.

Зімняй парой выязджае пан са сваім селянінам у дарогу. Быў гэты пан багатым, падобна, адным у сям'і, але разбэшчаным. Меў ён маці, якая з малых гадоў прыставіла пры ім селяніна для прыслугі. Сама вучыла яго малітве і ўсяму іншаму, што ведала, была не вельмі адукаваная, школу не наведвала, матэматыкі не вучыла, але сэрца яе верай было ахоплена… А гэты сялянскі хлопчык меў добрыя здольнасці і разумеў лепей тыя навукі, якім навучала маці свайго сына, чым той сам, дзеля адукацыі якога рабілі вялікія намаганні. Збіралі тады гэтага паніча ў дарогу, ужо не ведаю — куды. Можа, гэта быў Парыж, а можа, у Пецярбург.

Едуць яны дарогай праз лес, праз вялікае поле. А пачынае ўжо змяркацца. Ідзе дробны снег, засыпае дарогу, цямнее, пачынаецца віхор, воюць агаладалыя ваўкі. Паніч праклінае д'яблаў, а хлопец моліцца…

Пасля доўгай такой язды, калі нават не ведалі, дзе яны знаходзяцца, бо падавалася, што круціліся па крузе, коні стаміліся і адмовіліся ісці далей. У гэты момант убачылі яны святло пасярэдзіне вялікага поля. А потым на гэтым месцы ўбачылі вялікі палац, які ўвесь быў ахоплены святлом. У ім знаходзілася мноства гасцей, экіпажаў, якія расцягнуліся да дзядзінца. Выходзіць з дому гаспадар і незвычайна ветліва пачынае запрашаць паніча ў вялікую прыгожую залу, а хлопца накіроўвае да прыслугі на кухню. У доме паніча сустракае мноства прыгожых паненак, цудоўна ўбраных, з выбеленымі

[42] *Сурдуцік* — кароткае, па фігуры паліто, якое насілі ў XVII—XIX стст.

[43] *Камізэлька* — кароткі жакет без рукавоў і каўнера.

і нарумяненымі тварамі, падобнымі да тых жанчын, якія шпацыруюць па парыжскіх бульварах. У пакоях стаіць дарагая мэбля, сцены абцягнутыя аксамітам і атласам залатога і срэбнага колеру, драпіраваныя карункамі і г. д. Гучна іграе музыка, госці п'юць, шампанскае ліецца ракой, пачынаюцца танцы. Танец гэты быў нейкім асаблівым, можа, канкан, які з'явіўся з гэтых часоў, а потым шырока распаўсюдзіўся на бале Mabile ў Парыжы, а падобна, і ва ўсім свеце… Далей пачалася сытная вячэра. Побач стаялі столікі з ігральнымі картамі, ляжалі кучы золата перад гульцамі, можна было падумаць, што залатыя глыбы прывезены з манетнага двара з Каліфорніі, і ўсё гэта пайшло ў гульню, каб заахвоціць да яе беднага паніча.

Ашчасліўлены паніч нават не ведае, чым захапіцца! Бегае ад адной пані да другой, ад аднаго келішка да другога, ад стала да стала, усё выбірае і каштуе.

Калі ўсё гэта адбывалася, яго хлопец прысеў у закутку вялікай кухні, дзе гатаваліся рознае печыва, пірагі, соусы, прыправы і г. д. Сядзіць і думае. Трэба прачытаць малітву, бо казала пані, што калі паніч не прачытае сам у нейкі дзень малітвы, то трэба за яго памаліцца. Малітва ж за іншых яшчэ больш прыемная Богу, як быццам хтосьці за цябе моліцца. І не звяртаючы ўвагі на тое, што робіцца на кухні, узносіцца хлопец сваімі думкамі да Бога… А ў гэты час уздымаюцца ўсе каструлі, пачынае свісцець вецер у коміне і засыпае попелам усе гэтыя тлустыя каплоны, індыкоў, пірагі.

Усе кухары і кухаркі паварочваюць свае вочы на хлопца, які, скрыжаваўшы рукі, задумліва моліцца. Прыбягае на кухню галоўны повар, потым галоўны наглядальнік, каб убачыць, што робіцца на кухні, а ўслед бяжыць і дакладвае свайму пану. Той, выслухаўшы ўсё, ідзе да паніча і кажа, што ніколі не спадзяваўся, каб за такі цёплы прыём яго слуга мог зрабіць такую буру на кухні і столькі ўсяго сапсаваць.

Паніч, здзівіўшыся на гэтае абурэнне гаспадара і ведаючы, наколькі яго хлопец быў пакорлівы і сціплы па характары, ідзе і пытаецца ў яго, навошта яго абвінавачваюць у шуме і сварцы з прыслугай. У гэты момант хлопец ужо не маліўся, але сядзеў у кутку і думаў, што гэта магло б значыць. Нагадаў паніч свайму хлопцу, каб той супакоіўся, а сам вярнуўся ў залу да забаваў.

Павары зноў вяртаюцца на кухню і зноў пачынаюць займацца вячэрай, ліквідуюць нанесеныя шкоды, гатуюць соусы, прыпраўляюць розныя прысмакі. І хлопец, якога хіліла на сон, таксама супакоіўся і падыходзіць да аднаго кухара і просіць кавалак свечкі. Ставіць яе перад сабой, дастае з кішэні залаты алтарык, каб памаліцца Маці Божай і папрасіць яе дапамагчы шчасліва вярнуцца да дому. Толькі ён паспеў дастаць кніжачку і пацалаваць абразок Святой Божай Маці, як зноў распачалося ўсё ўзрывацца ў кухні і не толькі ў ёй, але шум пачаўся і ў сталовай зале, шампанскае пачало само выліваццa з келішкаў, паны, спалохаўшыся, паўскоквалі на крэслы, хочуць уцячы, але не ведаюць куды. І ўсе накідваюцца гнеўна на паніча:

— Гэта так паніч дзякуе за нашу гасціннасць і свайму слузе дазваляе так шкодзіць нам. Просім, каб вы з'ехалі ад нас!

Узлаваны паніч рушыць на кухню і злосна кідаецца на свайго хлопца, крычыць на яго найгоршымі словамі і дае поўху. Бедны хлопец палохаецца, але адчуваючы сябе невінаватым, ускрыквае:

— У імя Айца і Сына і Духа Святога! Што гэта азначае? Усякі дух Пана Бога хваліць! Я ні ў чым не вінаваты!

І ў гэты момант знікае палац і ўсё астатняе. Сціхае віхор і паказваецца ўзыходнае сонца. А хлопец звяртаецца да пабялелага ад страху паніча:

— Ах, паніч! Давайце лепей вернемся дадому, бо там маці паніча, відаць, за нас вельмі непакоіцца.

III

Шчаслівы той, хто не быў смутным сведкам падзей замежнай краіны, а толькі сядзеў за сталом вясёлых і добразычлівых сваякоў у доме сваіх бацькоў і прадзедаў.

Што гэта была за бабуля ў Дактаровічах?

… Бабуля ад нараджэння была Камаровай, а шлюб узяла з Тадэвушам Багдановічам, старастам кавальскім, кавалерам ордэна Святога Станіслава, пра які ўзгадаю пазней. Не ведаю, што гэта быў за тытул — стараста кавальскі, дастаткова таго, што бабулю заўсёды называлі старасціхай ці маладой гаспадыняй, а для нас, унукаў, яна была бабулькай ці бабуляй, што ёсць больш цывільнай назвай. Бабуля, ад нараджэння Ганна Камар, мела пасаг не меншы за шэсць тысяч тынфаў[44], што ведаю з яе ўласных слоў. Здаецца, што тынф быў такой самай вартасці, як і польскі злоты, але, мажліва, быў трохі меншы. Тым не менш, выходзіла яна за пана са значным пасагам. Пры гэтым амаль столькі ж каштавалі рэчы. Штофы[45], рубранты[46], дываны, футра, капы, ядвабнымі залатымі ніткамі тканыя, былі схаваныя ў вялікім гардэробе паміж дарагімі спадчыннымі рэчамі хатняга ўжытку. Летам гэтыя рэчы вывешваліся на дзядзінцы для прасушкі і дзеля засцерагання ад молі. Традыцыя захавання спадчынных рэчаў існуе і да сёння. І як згадвалася, у доме князёў Л. у Шчоціне захоўваецца ўжо шмат гадоў адна жаночая сукенка, якая была модная ў свой час. Памятаю, што нам вельмі падабалася, калі гэтыя рэчы вывешвалі на сонейка.

Яшчэ ў бабулі на памяць захоўваўся вялікі кітайскі парцалянавы пазалочаны чайнік. На ім былі намаляваныя пагады і хлопцы з зачасанамі валасамі і завязаным пасярод галавы пучком. Калі прыязджалі госці з далёкіх мясцінаў, то паказвала яна гэты чайнік як нешта незвычайнае, і замыкаўся ён служанкай на ключ. Убачыць яго ўдавалася вельмі рэдка, бо не падабалася бабулі, каб ператваралася гэта ў штодзённую з’яву. Ніколі не памятаю, каб у гэтым чайніку заварвалі каву ці гарбату. Яшчэ ў пасагу мела яна тры чырвоныя злотыя (дукаты) з выявай Божай Маці, якія былі загорнутыя ў паперку і захоўваліся ў самым далёкім закутку шуфлядкі ў канторцы. Але гэта не дапамагло, і былі яны скрадзеныя казакамі падчас рабунку 1812 года, пра што распавяду пазней.

Калі я кажу, што бабуля паходзіла з дому Камароў, то гэта значыць, што не тых, якія былі з Валыні, і не тых, якія былі такімі заможнымі і вядомымі ў Парыжы. Гэта былі Камары [47] з Літвы, з Ашмянскага павета Віленскай губерні.

Гэтыя Камары мелі незвычайную генеалогію і паходзілі з правячых князёў… Магу сцвярджаць, што ад японскіх князёў! Смейцеся сабе, колькі пажадаеце. Для падмацавання

[44] *Тынф* — назва срэбнай манеты ў Рэчы Паспалітай, якая ў канцы XVII — XVIII ст. ужывалася ў дачыненні да манет большых за шасціграшовік і меншых за чвэрць талера незалежна ад тыпу выявы. Асобныя катэгорыі тынфа мелі курс адпаведна ўтрыманню металу. Паводле універсала 1761 г. тынф Рэчы Паспалітай 1663–1666 гг. ацэньваўся ў 38 грошай меддзю, а тынф Рэчы Паспалітай 1752–1756 гг., прускі 1755–1756 гг. — у 35 грошай, прускі тынф 1752 г. і пазнейшыя — у 30 грошай. Тынф быў выведзены з абарачэння паводле універсала 1766 г. Гл.: Сінчук І. Тынф // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: У 2 т. Т. 2. Мінск, 2006. С. 679–680.

[45] Размова можа ісці як пра шкляны посуд, што выкарыстоўваўся для захавання моцных спіртных напояў, і як пра меру вымярэння ёмкасці. Таксама штофам называлі цяжкую шаўковую ці шарсцяную тканіну з тканым малюнкам.

[46] Мажліва, перакручаны выраз Рэмбранта, выкарыстаны аўтаркай успамінаў у значэнні «каштоўныя палотны, мастацкія творы».

[47] *Комары (Камары)* — шляхецкі род уласнага герба Камар. Род вядомы з канца XV ст. У XVI—XVII стст. валодалі маёнткам Жодзішкі Ашмянскага павета.

маёй інфармацыі, што не прыдумала гэтага сама, зацытую цябе, каханая Людвіка К.[48], якая з самым шчырым сумленнем казала мне пра гэта і мела ў сябе ў малой акруглай шкатулцы копію дакумента, выпісанага з архіва Камароў. Было там запісана наступнае: «у выніку войн з татарамі адзін з японскіх князёў дзякуючы пратэкцыі Вялікага княства Літоўскага прыбыў у Польшчу і атрымаў грамадзянства. А паколькі ён называўся *Рамок*, таму, чытаючы наадварот, набыў мянушку *Комар*, і было дадзенае яму шляхецтва з гербам японскіх князёў…» Магчыма, што і гэты чайнік, які так шанавала бабуля, паходзіў ад тых японскіх князёў.

Каханая Людвіка, бяру цябе сведкай, што не прыдумляю гэтага. Калі пачуеш некалі пра тое, а можа, сустрэнемся калісь з табой, то пацвердзіш, што напісала я праўду. Але што тычыцца тваіх вершаў да Апалінарыя, гэта застанецца паміж намі… Хіба сама іх мне накіруеш, у такім выпадку я іх патлумачу і ўстаўлю ў свае ўспаміны. Але выканаю гэта толькі з твайго дазволу.

* * *

Якім быў дзядуся, калі ажаніўся, не ведаю, прыгадваю сабе толькі тое, што меў значны маёнтак Дактаровічы з мястэчкам Раманава[49] і некалькімі вёскамі, а таксама два фальваркі — Боркі і Садземічы.

Пасля смерці дзядулі на застаўную суму гэтых двух маёнткаў купіў мой брат Тадэвуш маёнтак на Палессі Слаўкавічы з вялікай пушчай, але пра тое пазней. Дзядулю вельмі паважалі суседзі і родныя. Быў ён добрым гаспадаром, абора[50] ў яго была адна з найлепшых. Завёз ён галандскіх кароў і займаўся іх размнажэннем і гадоўляй. Ад гэтых кароў выходзілі вельмі прыгожыя цяляты. Таксама для тых кароў былі вельмі добрыя пашы. Але пашы і ў Дактаровічах утрымоўваліся намаганнямі дзядулі.

Як толькі атрымаў (дзядуля. — *В. Г.*) гэты маёнтак, заплаціўшы ўдаве пані Гарайм, якая нават і пяці тысяч з тых земляў сабраць не магла, адразу купіў дваццаць пар валоў, наняў дзвесце парабкаў, пачаў высякаць лес, чарот вырэзваць, балоты асушваць. Такім чынам за нядоўгі час вялікае і ўрадлівае поле засеяў жытам, пшаніцай і ячменем. Высокія лугі прыстасаваў для нарыхтоўкі сена на зіму, а нізкія — пад пашу для кароў і маладняка, бо цялятаў першага года не выпускалі ў поле, толькі паілі іх сыроваткай і прызначалі на кожнага па кварце аўсянай мукі, запраўленай соллю, і па вязанцы сена.

Такі спосаб утрымання жывёлы, верагодна, быў найлепшы і найздаравейшы.

Сабранае жыта перарабляў на водку, ячмень — на піва, бо пабудаваў два вялікія бровары. Не складана гэта было ўсё зрабіць, бо пры бровары дзейнічалі водныя млыны. А пры тым меў доступ у Радзівілаўскую пушчу ў вялікія будынкі. Пшаніцу адпраўляў у Крулявец[51], адкуль прывозілі каву, цукар, віно і спецыі.

Пабудаваў дом з чатырма калонамі, дахоўкай, а не саломай крыты, і было там шаснаццаць пакояў. Заклаў сад фруктовы. Пры гэтым з аднаго боку ад дому былі нібы лясныя нетры, а з другога боку — вялікі стаў, на шмат большы, чым у Англіі. Для таго параўноўваю з Англіяй, бо мне трошкі нагадваў яе стаў Дактаровіцкі.

Улетку падчас спякоты ў нядзелю хадзілі туды на прагулку, каб нацешыцца відам возера, дакладней, става. Але як былі падобныя ангельскія ставы да става ў Дактаровічах! Жылі там бабры і на гэтым ставе мелі свае, падзеленыя на тры паверхі кватэры, зробленыя з дрэва, з вялікіх бярвенняў, спіленых зубамі і так добра пакладзеных, што ва

---

48 Аўтарка згадвае пра Людвіку Касінскую.

49 *Раманава* — мястэчка Слуцкага павета.

50 *Абора* — памяшканне для ўтрымання кароў; кароўнік.

51 *Крулявец* — Кёнігсберг.

ўсіх тое выклікала здзіўленне. Да гэтага месца мажліва было падплыць толькі чоўнам, і толькі рыбакі ведалі, якім чынам можна ўбачыць іх калонію.

Смешна мне стала, калі нядаўна я прыйшла ў аптэку і папрасіла бабровых кропель. З паўгадзіны аптэкар шукаў па даведніках гэтую назву, недакладна разумеючы, чаго я хачу. Нарэшце я запыталася:

— Est ce que vous ne savez pas ce que c'est que le Castor?[52]

— Oui Madame, le castor c'est un amphibie. Cela nous vient de Calcutta. Nous en retirons l'essence c'est trés cher, cela nous vient de trés loin[53].

Не хацела болей займацца тлумачэннем, што не трэба Калькуты, бо і на Літве яны добрыя. Нарэшце, пасля доўгіх пошукаў, знайшоў этыкетку «Teinture de Castor» і даў некалькі дзесяткаў кропляў за некалькі су. Памятаю, што гэтая эсэнцыя, запраўленая спіртам, у аптэчцы Каролека заўсёды была ў вялікай бутэльцы. Але вяртаюся яшчэ да гэтага става.

Як прыгожа выглядала наваколле, калі першыя маразы схоплівалі воды става, а пазней выпадаў снег і ўтвараў, як гаварылася, мураваную дарогу, што па лёдзе мажліва было правозіць нават арматы. Спачатку сяляне выязджалі на яго з санкамі то па дрэвы, то па іншыя рэчы, бо гэтая дарога была значна карацейшая і рабіла значна лягчэйшым транспарт. Цягнулася яна вакол двара і можна было чуць спевы сялянаў. Пачуўшы гэтыя спевы, першымі выбягалі пакаёвыя дзяўчаты і з радасным смехам крычалі:

— Гэта фурманкі едуць з Раманава, напэўна, на кірмаш да Копыля альбо ў лес па дрэвы. О! Ужо зіма сапраўдная, на ставе лёд трывалы.

Потым выбегалі хлопцы і рабілі са снегу дужых снегавікоў, якіх пазней мароз так схопліваў, што стаялі яны, як мармуровыя калоны; а ў другім месцы рабілі каток, затым ігралі ў снежкі, кідаючыся адзін у аднаго кулямі са снегу. Колькі было там смеху, колькі крыку, бо часам снежныя камкі нечакана траплялі за каўнер, а пасля гэтага ўцякалі, каб не дасталося вока за вока. Польскія хлопцы не баяліся зімы, былі трывалыя.

Выкарыстоўвалі першы лёд і для лоўлі рыбы. Прасякалі ў ім палонкі, закідвалі туды невад і даставалі мноства шчупакоў, акунёў і лінёў.

А як добра было выехаць на гэты стаў малымі санкамі, таму што ісці пехатой было складана, хоць і блізка, бо ногі пачыналі хутка мерзнуць і трэба было бегчы дадому. А санкі былі добра засцеленыя, з добрым мехам пад нагамі, было гэта зручна і санкамі карысталіся з вялікай радасцю.

Ды скажу яшчэ, што калі кінуць вокам на дрэвы, засыпаныя снегам, калі пасля маразоў іней ляжыць на галінках, падаецца, што сонца іскрыцца (бо ў нас пасля Божага Нараджэння сонца добра свеціць амаль па некалькі гадзінаў кожны дзень). Вербы, абсыпаныя снегам, адбіваюцца ад сонечных прамянёў мільёнамі прыгожых зорачак. Ніводны мастак-пейзажыст не адлюстраваў яшчэ гэтага краявіду.

Штогод на Парыжскай выставе малююць зіму, але яна нібы парцалянавая. Нават і Орас Вернэ[54], які некалькі гадоў пражыў у Пецярбургу, намаляваў сябе ў санках з трыма коньмі, кіраванымі фурманам, з вялікай барадой, які хутка ехаў па возеры Ладага, але сам Вернэ, заматаны ў каптур, у нацыянальнай рускай шапцы, нічога не бачыць, толькі перадаў (мастак. — *В. Г.*), як адчувае ён суровы мароз Пецярбурга. Распавядаюць, што калі цар Мікалай выпраўляў Вернэ ў Пецярбург, каб ён намаляваў перамогу пад Варшавай,

---

52 *Est ce que vous ne savez pas ce que c'est que le Castor?* (франц.) — Ці вы не ведаеце, хто такі бабёр?

53 *Oui Madame, le castor c'est un amphibie. Cela nous vient de Calcutta. Nous en retirons l'essence c'est trés cher, cela nous vient de trés loin* (франц.) — Ведаю, мадам, бабёр — гэта земнаводнае. Іх прывозяць да нас з Калькуты. Мы здабываем з іх эсэнцыю, а з прычыны таго, што дастаўляюць нам іх здалёк, гэта вельмі дорага каштуе.

54 *Орас Вернэ* (1789–1863) — французскі мастак, які маляваў у парадным гістарычным жанры.

запытаўся ў Вернэ, ці жадае той выканаць гэты заказ: «Ведаю, што вы француз і паходзіце з ліберальнай краіны, можа, не маеце ахвоты маляваць гэтую перамогу?» Вернэ нібыта адказаў яму: «Дык не першы раз давядзецца мне маляваць Хрыста ўкрыжаванага».

Бліжэй да вясны, калі лёд раставаў, змяняўся выгляд става. Пачыналі выплываць выспачкі, сфармаваныя з высокага трысця з белымі пушыстымі хвастамі, а паміж імі досыць дужыя альшыны. Гэтыя альшыны былі ўлюбёным месцам салаўёў, там рабілі яны свае гнёзды, а ў маі цэлымі харамі распачыналі свае такія мілыя і прыемныя спевы. Ад сёмай гадзіны ўвечары і ўсю ноч, спаборнічаючы адзін з другім, і аж да адзінаццатай гадзіны раніцы ліліся іх галасы. Ужо не буду ніколі чуць гэтых спеваў! Але, каханыя мае салаўі, як удзячна я вам за тое, што ў маім дзяцінстве рабілі вы больш прыемнымі першыя хвіліны майго жыцця, і ў якасці ўдзячнасці прыміце гэтыя мае ўспаміны!.. І хто ведае, ці ўбачымся мы яшчэ? О! Якое таямнічае наша жыццё, і на зямлі, і ў далейшым! Не! Не тут наш канец… Не! Тут мне прыходзіць на памяць фрагмент з успамінаў Шатабрыяна[55], які пісаў наступным чынам: «Тут заўважаю я напрыканцы дарогі крыж. Пад гэтым крыжам, які ўзнёсся паміж дрэвамі, ляжала некалі апалых ліісткоў, якія зваліліся пад ногі Збаўцы распятага. А быў гэта дзень святога Францішка Асізскага[56], таго святога, які заклікаў паганскія народы да хрысціянскай веры. Сам, апрануўшыся ў простае адзенне, прымушаў ён людзей з багатага свету быць міласэрнымі да ўбогіх. Ставіў жабрака перад вачыма багача і такім чынам схіляў да братняй любові, Хрыстом нам наканаванай.

Гэты святы меў асаблівую братнюю любоў да ўсяго, што было створанае, над чым, здавалася, праз сваё нявіннае і набожнае жыццё меў дадзеную яму ўладу. Вось як звяртаўся ён да паствы: «Сёстры і браты родныя! Ухваляйце Бога і любіце яго, бо Ён вам даў прыгожыя крылы і гэтую вольнасць палёту ў паветры». Птушкі, а нават і рыбы слухаліся яго, хадзілі за ім. А калі спаткаў ён статкі авец і бараноў, загадаў ім: «Падыдзіце да мяне, браты і сёстры!» І часам выкупаў іх з-пад нажа мясніка, прыгадваючы свайго нявіннага баранка, забітага, замучанага і раскрыжаванага дзеля збаўлення людзей. Конік палявы, празваны Cigale, які меў сваё месца каля фігавага дрэва пры дзвярах св. Францішка ў Порцыне[57], куляй прылятаў да яго на заклік: «Падыдзі, сюды, конік, брат мой улюбёны, узнясі хвалу Богу голасам сваім». Такім самым спосабам прыручыў салаўя, пестуючы яго ў руках, а пасля малітвы бласлаўляў яго і выпускаў у неба. Калі жадаў памаліцца ў лесе ці ў полі, звяртаўся маўклíва да ластавак і іншых птушак, і яны яго голас чулі, як у першыя часы стварэння чулі галасы нявіннага чалавека.

Гэты аповед адхіліў мяне ад далейшых успамінаў пра ўлюбёнага і добрага майго дзядулю. Быў ён увесь заняты гаспадаркай, заклаў борці, якія былі асобна агароджаныя. Налічвалася ў яго болей за сто вулляў. Забылася яшчэ пазначыць, што распачаў ён з таго, што ўсім гаспадарам, якія гэтага патрабавалі, параздаваў вупраж.

Ніколі я не чула, каб сяляне не мелі там хлеба. Праўда, сачылі пільна, каб кожны засеяў сваё поле. І таксама не памятаю, каб скардзіліся яны, што не маюць сродкаў, каб заплаціць падаткі.

Прывезлі і авечак, але падаецца, што палі былі нізкія і вільготныя, таму не доўга іх трымалі. Але трымалі яшчэ прыгожых коней ці статак. Быў, як памятаю, на стайне прыгожы, брудна-сіваваты жарабец, які зваўся Асірыйчык, і другі — увесь белы — Арабчык. Бацька кожны вечар выязджаў на шпацыр на гэтым кані, а пра Арабчыка распавяду

[55] *Франсуа Рэнэ Шатабрыян* (1768–1848) — французскі пісьменнік і палітычны дзеяч, аўтар успамінаў «Замагільныя запіскі», якія выйшлі ў 1848–1850 гг.

[56] *Францішак Асізскі* (1182–1226) — святы, заснавальнік жабрацкага ордэна, назва якога паходзіць ад яго імя.

[57] Ганна Герыч, відавочна, мае на ўвазе капліцу Св. Панны пад назвай Порцыункуле, якую Францішак Асізскі адрамантаваў і каля якой пасяліўся.

пазней, як выйшла ў яго пазбегнуць рабунку казакаў у 1812 годзе. Але вяртаюся зараз да ордэна.

Калі краіна польская ўжо пала, бедны кароль Панятоўскі (на мой погляд, ён бедны і ўвогуле не здраднік) не ведаў, што рабіць сярод нязгоды ў краіне і агрэсіі, пагрозных суседзяў.

Сіла знаходзілася не ў адных толькі руках караля, бо кіравалі Польшчай кароль і Рэч Паспалітая. Панятоўскі жадаў схіліць на свой бок знакамітых шляхціцаў. І на апошнім сойме ў Гародні сярод іншых грамадзянаў узнагародзіў ордэнам (Св. Станіслава. — *В. Г.*) майго бацьку. Але на той час гэты ордэн быў недастаткова вядомы, трапіў ён з Маскоўшчыны (хоць калі Напалеон прыбыў у 1806 годзе ў Варшаву, то вельмі паважаў тых, хто меў гэты ордэн — Станіслава Патоцкага, і г. д.). Бацька падзякаваў каралю і сказаў, што не заслугоўвае гэтага ордэна, але мае старога цесця, вельмі паважанага ў павеце, прычым дасканалага земляроба, які здолеў дзякуючы сваім намаганням зямлю, якая ляжала аблогай, ператварыць ва ўрадлівую. І вось такім чынам добраму дзядулю прыбыў на старасць гэты ордэн.

<Сыпаліся> удары супрацьлеглага боку, які таксама адплочваў у сваіх лістах вока за вока. Паводзіны караля і яго двара выстаўляліся ў найчарнейшым свеце. Так паступова да найвышэйшай ступені павялічвалася напружанне, пакуль сойм не сабраўся ў Варшаве.

Акружэнне, якое было супраць двара, магутна выступала на сойме, і складана было цешыць сябе надзеяй, што мажліва іх чым-небудзь змякчыць.

Шмат паслоў прыбыла ў Варшаву з непараўна большай, чым звычайна, узброенай світай, і маршалак вялікі каронны, абавязкам якога было прызначэнне сенатарам і паслам месца для размяшчэння, быў заклапочаны тым, як іх усіх размясціць. З'явілася шмат нараканняў, што ён толькі асобам з рэгаліямі вызначыў зручныя памяшканні, а астатніх размясціў, як атрымалася.

Ужо перад пачаткам паседжанняў можна было ўбачыць, што для двара сітуацыя будзе складаная, калі ён вырашыць застацца пры сваім. Рэгалісты[58], уражаныя распаўсюджанай народнай нязгодай, прыціхлі, каб не справакаваць большага абурэння і не выступілі нават у сенаце з належнай актыўнасцю, хоць пазнанскі ваявода Астрог смела выступіў супраць нелегальных з'ездаў. Няма сумневу, жадалі яны перачакаць, каб астудзіўся першы запал праціўніка, і дзеля гэтага яны палічылі бессэнсоўным дэманстраваць адкрыты адпор са свайго боку. Калі б хтосьці назіраў за гэтым збоку, мог бы, напэўна, палічыць, што двор і яго прадстаўнікі ўсумніліся ў сваёй перамозе і вырашылі прызнаць больш слушным пажаданне народа; аднак яны памыліліся б — нягледзячы ні на што, было вырашана заставацца пры сваім, нават калі б давялося выкарыстоўваць зброю. А тым часам правалочкамі і іншымі намаганнямі (двор. — *В. Г.*) імкнуўся паслабіць праціўніка.

Пасольская ізба, пільна трымаючыся інструкцый, выдадзеных паслам на сойміках, нягледзячы на намаганні каралеўскага боку, паведаміла, што не можа прыступіць да справаў, пакуль кароль не ліквідуе ўсе грамадскія супярэчнасці, не выправіць праўных памылак і не дапоўніць умоваў, па якіх дакладна прысягаў.

* * *

Дзядуня, на вялікі жаль сваёй жонкі, дачкі, хатніх і ўсіх, хто яго ведаў, памёр, паехаўшы на кантракты ў Мінск. Памятаю, што жалобу па ім насіў увесь двор. Бабка, маці, тры служанкі, пакаёвыя і г. д. У пакаёвых збоку на грудзі былі прычэпленыя банты са стужак рознага колеру з доўгімі канцамі. Не ведаю, што гэта азначала, але добра памятаю, што было гэта менавіта такім чынам.

[58] *Рэгаліст* — асоба высокага стану.

Пакінуў дзядуня сваёй жонцы ў пажыццёвае карыстанне цэлы маёнтак, а таксама капіталы на Язерскім і грошы, што засталіся пасля падзелу Грэкавічаў[59], і не пакінуў па сабе ніякіх пазыкаў.

Штогод бабуля магла мець даход з гэтага маёнтка не меншы чым 60 000 польскіх злотых. Але сама яна, як я памятаю, нічым не кіравала, не нагадвала ні пра што, ні чаплялася ні да чаго; толькі за кароўе малако кожную суботу прыносілі ёй мяшэчак з грошыкамі, якіх не бывала больш за сто. Гэтыя грошыкі яна раздавала: дзесяць кожную суботу давала бабцы з ружанцам, кожны дзень па тры грошыкі вартаўнікам, якія прыносілі ёй дровы для каміна, раз на тыдзень па шэсць грошыкаў камінарам; рэшту раздавала жабракам, якія прыходзілі пад яе вокны, а тое, што заставалася, прайгравала штовечар з ксяндзом пробашчам ці пані рэзідэнткай у мар'яж.

Было штосьці іншае, патрэбнае ёй для жыцця. Між тым мела яна для сваіх патрэбаў экіпаж і шэсць коней, лёкая, хатнюю прыслугу і трох дзяўчынак, якія абавязаны былі кожны дзень чытаць малітвы на ружанцы, хадзіць за ёй, бо часам магла яна ўпасці і трэба было яе пільнаваць, а таксама штодзень ездзіць з ёй на дрожках на шпацыр. Пры гэтым ездзіла яна кожны *аўторак да Борак* — такі сама прыдумала вершык, бо мела пачуццё гумару.

Боркі — гэта фальварак, дзе сям'я эканома чакала яе на абед. Кожную нядзелю ездзіла яна ў Раманава на святую імшу, бо дзядуля памятаў пра касцёл і пабудаваў там драўляны уніяцкі касцёлік. Было дзве рускія царквы, і таму мелася найбольш прычынаў. Для яе адной да самай смерці там служыў капелан.

Служыць імшу ездзіў餐Каролек ці Рубіс, рызнічы, мешчанін з Раманава. Калі пачынаўся Вялікі пост, то яна ўголас кожны дзень чытала Евангелле, напісанае па-славянску.

Засталіся ў мяне ў памяці назаўсёды яе словы, якія пачула, прабягаючы праз яе пакой, калі яна, прасякнутая гарачай верай, выразна чытала:

«Аднойчы ішоў Kleofas[60] з другім вучнем і падышоў да іх падарожнік, які сказаў ім:

— Чаму Вы такія сумныя?..

А сам падарожнік быў падобны да Хрыста ўваскрослага».

О, дарагая памяць!

І такім чынам пражыла яна шмат гадоў, не ведаючы, што робіцца ў свеце. Яе палітыкай былі малітва і міласць, а штодзённай газетай — Евангелле.

Акрамя ўсялякіх пераменаў у краіне яна бараніла (маёмасць. — *В. Г.*) сваім правам пажыццёвага карыстання ад секвестраў, ад канфіскацый, калі браты знаходзіліся за мяжой ці служылі ў войску. З'яўлялася яна найвышэйшай святой сілай нашага дому. Найбольшыя праблемы ў полі, свеце, нязгода паміж сваякамі; там увечары можна было знайсці бабулю, якая сядзела на канапцы каля століка і вязала панчохі з шэрых грубых нітак, а потым раздавала іх паляўнічым, якія прыносілі ёй дзічыну. Дужы агонь з каміна свяціў далёка з акенцаў яе пакоя. Які б не прыязджаў госць, багаты ці бедны, частавалі яго цудоўнай кавай са смачнымі вяршкамі, а ўвечары яны мелі начлег, а коні — корм. Казалі пра яе, што была яна своеасаблівай. Чаму? Таму, што часам спявала сваю любімую песню. У гэтай песні апяваліся цуды Божай Маці, якія славіліся на ўсю Літву, як і Маці Божай Чанстахоўскай, вядомыя і да сёння. Песня пачыналася наступным чынам:

---

59 Верагодна, Ганна Герыч памылілася ў назве і размова ідзе пра Грыцэвічы, вёску, якая належала Рэйтанам. Aftanazy R. Dzieje rezydencji… T. 2. S. 220–221.

60 Ганна Герыч перайначвае на польскі манер грэцкую форму напісання імя Клеопа. Kleopas (грэц.) (Лук. XXIV, 18) — адзін з двух вучняў, якім з'явіўся Госпад пасля свайго ўваскрашэння на шляху ў Емаус.

Жыровіцы,
Ласкі крыніца!
І далей:
І Чарнецы, і Кардэцы,
І смелыя Хадкевічы,
То прызнаюць, што адчуюць,
Божай Маці ахову!..

Калі была яна ў добрым настроі, то спявала, пляскаючы радасна ў далоні, а другія глядзелі на гэта і смяяліся. Сёння я ўжо інакш гляжу на гэта, чым раней. Прыгадваю аднаго з найлепшых псалмістаў, які, праходзячы праз святую арку, пляскаў у далоні, выяўляючы такім чынам радасць збаўлення ад будучага; і разумею, што лепшым будзе радавацца, калі маем ўпэўненасць у дарозе да неба, чым млосна і ненатуральна выводзіць трэлі прыдуманых пачуццяў знясіленага хваробаю сэрца, якое не ведае дзе і чаго жадаць. І нават гэтае пачуццё, выказанае польскімі героямі, якія разам з любоўю да Бацькаўшчыны мелі такую незвычайную веру, што нават у народных песнях адбіваліся рэхам іх надзеі, надаючы чароўнасць гэтай простай паэзіі.

Між тым вяртаюся да таго, што калі (бабуля. — *В. Г.*) увогуле не ведала, што робіцца ў свеце, хто кіруе краінай, якія адбываюцца змены, у гэтай яе невядомасці надышоў 1812 год.

Паспешна праходзіла (па нашай зямлі. — *В. Г.*) расійская армія пад камандай Баграціёна, якую пераследавалі французскія, польскія і іншыя войскі. Адступаючы ці, дакладней, уцякаючы, маскалі разбуралі і спустошвалі ўсё, што маглі. Казакі, адхіляючыся ад галоўнага атрада, нападалі на маёнткі і рабавалі іх, чаго не маглі забраць з сабой — палілі, водкі ў бочках разбівалі і г. д.

Уварвалася аднойчы ў Дактаровічы вялікая зграя гэтых казакаў, а бабуля сядзела на сваёй канапцы; у адной руцэ трымала яна ружанец, а ў другой — кніжку для набажэнства. І такім чынам сустрэла рабаўнікоў казакаў у сваім пакоі. Была яна здзіўленая іх з'яўленнем, але не спалохалася, толькі была шакаваная, што простыя салдаты так фамільярна сябе паводзяць, пачала топаць на іх нагамі і грозна закрычала:

— Што гэта азначае? А ці дазволена вам хадзіць па маіх пакоях? Што скажаце?!

Казакі на гэта адказваюць ёй:

— Ну, матушка! Ты святая! Дай нам хоць што-небудзь на лапікі.

— Нічога не дам! Ідзіце прэч адсюль, вам не дазволена тут хадзіць…

І казакі, кланяючыся, выйшлі. Але не так шчасліва адбылося пры другім спатканні. Пасярэдзіне дзядзінца знаходзіўся компас; бабуля мела звычай падыходзіць да гэтага компаса па некалькі разоў на дзень і прыстасоўвала да гадзінаў, якія ён паказваў, малітвы на ружанцы, так яна рабіла асабліва пасля таго, як быў скрадзены гадзіннік.

Пасля таго як выправіла яна першых казакаў з пакоя, падышла да вакна і ўбачыла, што казацкія коні прывязаныя да яе ўлюбёнага компаса. Бярэ яна свой кій, з якім хадзіла на шпацыр, і кіруе проста на дзядзінец. Падыходзіць да натоўпу казакаў і пачынае дакараць іх за тое, што яны пасмелі прывязаць сваіх коней да компаса. Адныя нават не звярталі ўвагі на тое, што яна казала, а другія глядзелі на яе і не адказвалі нічога. Але потым адзін з казакоў узяўся за слуп і, вывярнуўшы яго, бо быў ён і так ужо трохі пашкоджаны, запытаўся ў яе, з якой нагоды яна так злуецца, няўжо праз кавалак спарахнелага дрэва? Пачуўшы гэта, замахнулася яна на казака сваім кіем і хацела яго ўдарыць. Разгневаныя казакі ледзь не забілі яе. І калі б не хатняя прыслуга і ўнук, які быў тады ў доме, не ведаю, чым бы ўсё гэта скончылася.

Пасля гэтага здарэння хатнія спужаліся і вырашылі, што не трэба бабулю далей пакідаць дома і выправілі яе ў Слуцк. Там жыла пані Рымша, наша блізкая сваячка, якая выйшла замуж ад маіх бацькоў.

Ужо тры дні жыла бабуля ў Слуцку, калі цэлая расійская армія хутка адыходзіла. Але, як толькі бабуля выехала, дом стаў пустым, бо ўсе афіцыялісты паўцякалі ад казакаў у лес, якія пачалі спустошаць пакоі. Тады дасталося і беднай канторцы, у якой парабілі дзідамі дзіры, тады зніклі і тры галандскія дукаты, і кітайскі чайнік, які дастаўся ад японскіх князёў… і балдахін над ложкам бабулі быў увесь разадраны на кавалкі! З чаго змаглі, зрабілі яны для сябе лапікі, усё астатняе, па сваім звычаі, знішчалі і псавалі, як маглі, можа, нават ад злосці, што так мала ім дасталося, бо срэбра, якое было тут раней, вывезлі ў Грушаўку і закапалі ў зямлю. А дзядзька, які яшчэ жыў там, дзедзіч Грушаўкі, папрасіў толькі, каб яму не казалі, у якім месцы хаваюць (рэчы. — *В. Г.*). Там армія не праходзіла і ўсё захавалася.

Зараз распавяду пра Арабчыка. Калі спустошалі ўсё па розных закутках, кінуліся казакі ў стайню, аднак нічога не знайшлі там, акрамя прыгожага белага араба, які праз старасць еў толькі мяккі хлеб. Убачыўшы каня, прыбег адзін з казакаў, асядлаў яго і паспрабаваў з гэтым здабыткам хутчэй далучыцца да сваіх. Паслухаў яго Арабчык, пабег галопам праз досыць вялікі дзядзінец, мінуў гаць, стаў, млын, але калі спатрэбілася выехаць за браму, якая аддзяляла двор ад гасцінца, Арабчык прыпыніўся як ўкапаны і так моцна прымацаваў свае ногі да роднай зямлі, што ніводнага кроку не зрабіў уперад.

Нічым не дапамаглі батагі, бізуны і свіст, мусіў казак ні з чым злезці з каня і даганяць сваю каманду, а Арабчык, пазбавіўшыся свайго непраўдзівага ездака, павярнуў з гасцінца да сваёй улюбёнай стайні і там спакойна праз нейкі час скончыў сваё жыццё ў родным загоне.

Праз тры дні хатняя прыслуга дала знаць, што можна ўжо было вяртацца, бо ўся расійская армія адышла. Вяртаецца бабуля дадому і нічога не можа зразумець, што адбываецца. Пад’язджае яна і зноў бачыць дзядзінец, запоўнены салдатамі, але ўжо не казакамі, а польскімі.

Напярэдадні меў тут начлег князь Юзаф Панятоўскі[61] з усім сваім штабам, і ў тую хвіліну, калі бабуля ўязджала на дзядзінец, выбіраўся ён са сваім штабам у далейшую дарогу на Слуцк, а адтуль — на Мазыр ці Бабруйск, ужо не ведаю дакладна куды, бо дзіўныя рэчы распавядалі пра гэтую нешчаслівую вайну 1812 года. Але зноў вяртаюся да бабулі.

Яна, як толькі выйшла з экіпажу, пайшла ў свой пакой. Але што яна там, небарака, знайшла? Адзін развал! Столікі паламаныя, канторка разбітая, паперы і кніжкі, якія ў яе былі, парваныя на кавалкі і раскіданыя па падлозе і, што самае найгоршае, любімы балдахін з ложка садраны і дарэшты знішчаны! Убачыўшы гэта, а таксама поўны дзядзінец вайскоўцаў, разважаючы па-свойму — дзе сіла, там і перамога, — проста ідзе яна туды, адкуль, як разумее, нанеслі ёй шкоду. Марна было ёй тлумачыць, што гэта князь Панятоўскі, пляменнік нябожчыка караля, — нічога не дапамагло. Яна наблізілася да яго і пачала гаварыць напышліва:

— Ці гэта прыгожа, што князь, як мне сказалі, мой балдахін разарваў на кавалкі і дазволіў сваім казакам мой дом разрабаваць?!

Князь Панятоўскі адказвае ёй са сваёй ветлівай усмешкай:

— Яснавяльможная пані, гэта не мы, гэта не мае салдаты, не палякі, а маскоўскія казакі зрабілі; ідзем зараз за імі, каб адпомсціць за пані.

---

[61] *Юзаф Панятоўскі* (07.05.1763–19.10.1813) — князь, ваенны і дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай. Пляменнік караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. У 1812 г. камандаваў 5-м корпусам у напалеонаўскай арміі.

Пасля ўсіх гэтых выпадкаў жыла бабуля яшчэ досыць доўга. Справілі ёй новы балдахін над ложкам, адрамантавалі хатнія рэчы, каштоўнай мэблі, як я распавядала, у яе не было, акрамя ложка і канапы. У пакоі з аднаго боку стаяла дужая печ з кафлі, а з другога — камін, у якім агонь палілі цэлы дзень, побач з ім стаяла вялікая скрыня для дроваў, якія штодзень прыносілі вартаўнікі. Насупраць канапкі паміж двумя вокнамі вісеў абраз Маці Божай Беззаганнай, з аднаго боку ад яе вісеў ружанец, а з другога — залаты гадзіннік (пра які казала, што будзе ён пазней скрадзены). У куце пакоя стаяў столік, пакрыты дыванам ручной работы, яшчэ перад апісанымі падзеямі на гэтым століку ляжалі кнігі для набажэнства, але вокладкі ад штодзённага чытання так пасціраліся, што кожная кніга была перавязаная тасьмой.

Калі пісала, што мела яна экіпаж і шэсць коней на стайне, то толькі для таго, каб пазначыць, што насілі яны тытул: коні яе мосьці старой. Бо калі прыязджаў экіпаж і сядала яна разам з пані Пясецкай і Рагазінскай, і ехалі павольна (бо, нягледзячы на тое што была яна ўжо старой, ездзіць любіла хутка), звярталася яна тады да фурмана:

— Грыцю, чаму ты валочышся, як слімак! Як табе не сорамна, коні нічога не робяць, толькі стаяць на стайне!

— Так, — адказваў сабе пад нос Грыгорый, — вельмі яе мосць ведае, як коні яе мосьці стаяць на стайне. Не прайшло і гадзіны, як вярнуліся мы з Нясвіжа. Не далі аўса з’есці, як пачулі: запрагай, запрагай!

Любіла яна, калі прыязджалі госці, але не любіла, калі яны ад’язджалі. І калі на працягу некалькіх дзён ніхто з гасцей не прыязджаў, прыбіраліся мы з Мар’янай Мержаеўскай, а дзеўкі тады паведамлялі:

— Ваша мосць, афіцэркі з Раманава прыехалі ў госці.

А калі бачыла нас, то звярталася да нас са смехам:

— І добра, што гэтыя афіцэркі прыехалі, будуць гуляць са мной у мар’яж сёння ўвечары.

Калі ўзгадвала яна, што доўгі час кагосьці са сваякоў не бачыла, то пыталася:

— Скажыце, а дзе падзеўся ўнук Станіслаў? А ўнук Дамінік[62]? Калі яны паўміралі, то хоць бы прачытаю за іх малітву, вечная ім памяць.

Смерці яна не баялася. Калі часам, задумаўшыся, сядзела яна, а хто-небудзь са сваякоў ці з прыслугі глядзеў на яе тужлівым позіркам, яна з усмешкай адказвала на гэтае маўклівае пытанне:

— Вось бабка, жыве і жыве!

Да самай сваёй смерці яна хадзіла, ніколі не ляжала. Але аднойчы ўстрывожыліся мы, што ў яе распухлі ногі. Адправілі па доктара. А калі той прыехаў, яна ўжо не магла ўстаць з ложка. Доктар падышоў да бабулі, каб падаць ёй лекі, але яна паволі адхіліла руку доктара і, скіраваўшы вочы і рукі ў неба, вымавіла свае апошнія словы:

— Там мой доктар!..

---

[62] *Дамінік Рэйтан* (1783–1851) — сын Міхала Рэйтана і Ганараты Багдановіч, брат Ганны Герыч, уласнік Грушаўкі з 1845 г., падпалкоўнік.

ДАМІНІК КВЯТКОЎСКІ І ЯГО «ДУМКІ ПРА ФАРМІРАВАННЕ ЎЗБРОЕНАЙ СІЛЫ»

Ліквідацыя Рэчы Паспалітай і далучэнне Беларусі і Літвы да Расійскай імперыі паклала пачатак новаму этапу ў іх гісторыі. Тым не менш, частка насельніцтва гэтых краінаў, за рэдкім выключэннем шляхецкага паходжання, адмаўлялася змірыцца з гэтым фактам і працягвала змагацца за аднаўленне адзінай для беларусаў, палякаў, літоўцаў, украінцаў і іншых народаў дзяржавы. Як вядома, гэтыя памкненні так і засталіся нерэалізаванымі, удзельнікі нацыянальна-вызваленчага руху пацярпелі паражэнне, а на іх абрынуліся рэпрэсіі, якія з цягам часу толькі ўзмацняліся. Як вынік гэтага атрымала сваё развіццё практычна невядомая дагэтуль з'ява — палітычная эміграцыя з беларуска-літоўскіх зямляў. Яе прадстаўнікамі былі пераважна тыя ўдзельнікі розных выступленняў, якія не мелі магчымасці застацца на радзіме праз асцярогі падпасці пад царскія рэпрэсіі альбо добраахвотна пакідалі родны край, жадаючы працягваць сваю барацьбу за мяжой. Асобнае месца ў гэтым руху займаюць паўстанні 1794, 1830–1831, 1863–1864 гг., якія з'явіліся найбольш яскравымі спробамі вызвалення з-пад расійскага панавання і аднаўлення Рэчы Паспалітай. Паражэнне кожнага з іх прыводзіла да чарговай хвалі эміграцыі іх удзельнікаў.

На працягу 1772–1815 гг. назіралася некалькі хваляў эміграцыі. Усе яны былі непрацяглыя і нешматколькасныя. Хваля эміграцыі пасля паўстання 1830–1831 гг. прынцыпова адрознівалася гэтымі крытэрамі. За межы радзімы з тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай выехала ад 8 да 10 тысяч яго ўдзельнікаў. Сярод іх былі сябры паўстанцкага Нацыянальнага ўрада, дэпутаты на Сейм Каралеўства Польскага, літаратары, буйныя грамадскія і культурныя дзеячы, прадстаўнікі заможных шляхецкіх родаў, кіраўнікі паўстанцкага войска. Імі былі створаныя дзесяткі арганізацый розных кірункаў дзейнасці, дзякуючы ім у свет выйшла больш за сто перыядычных выданняў, вялізная колькасць гістарычных дакументаў, літаратурных твораў і навуковых працаў. Усё гэта стала прычынай, паводле якой гэтая хваля ўвайшла ў гістарыяграфію пад назвай *Вялікая эміграцыя*. Сярод яе прадстаўнікоў былі 1500–1700 нараджэнцаў Беларусі і Літвы [1, с. 53]. Адным з іх быў Дамінік Квяткоўскі.

Пра жыццё і дзейнасць Дамініка Квяткоўскага вядома няшмат. Паводле «Біяграфічнага слоўніка афіцэраў лістападаўскага паўстання», ён нарадзіўся 15 жніўня 1788 г. у Віцебскай губерні і быў сынам Вінцэнта і Марыі [2]. Аднак ён сам у прашэнні, дасланым расійскім уладам у 1832 г., называў сваім месцам нараджэння вёску Цахлевічы Ваўкавыскага павета Гродзенскай губерні [3, арк. 1–4]. Дата яго нараджэння падаецца верагоднай, бо ў тым самым «Біяграфічным слоўніку...» адзначаецца, што 3 лістапада 1806 г. ён паступіў добраахвотнікам у пяхотны полк напалеонаўскага войска, а ў хуткім часе пачаў служыць радавым у войску Княства Варшаўскага. Гэта вызначыла яго далейшую будучыню на некалькі гадоў, бо да 1814 г. ён служыў у напалеонаўскіх войсках, паступова ўздымаючыся па кар'ернай лесвіцы. 2 мая 1807 г. ён атрымаў чын падпаручніка, 10 кастрычніка 1809 г. — паручніка, 28 чэрвеня 1810 г. — капітана, 28 ліпеня 1813 г. —

прыкамандзіраваны пры штабе 2-га кавалерыйскага корпуса, 15 студзеня 1814 г. — прызначаны камандзірам батальёна пры штабе 5-га корпуса, 8 сакавіка 1814 г. — пераведзены ў штаб кавалерыйскага гвардзейскага корпуса генерала Себасцьяні. За свае заслугі 2 красавіка 1814 г. ён быў узнагароджаны ордэнам Ганаровага Легіёна. Пасля паразы Напалеона 2 траўня 1814 г. Кваткоўскі выйшаў у адстаўку ў чыне падпалкоўніка і прыбыў у Польшчу. Тут ён паступіў на службу ў войска Каралеўства Польскага — у чыне маёра ў 1-ы полк пешых стралкоў. З невядомай прычыны 29 ліпеня 1826 г. ён быў пазбаўлены ордэна Ганаровага Легіёна [2]. Верагодна, пасля гэтага ён выйшаў у адстаўку. Вядома, што ў Каралеўстве Польскім Д. Кваткоўскі ажаніўся і ў перыяд перад паўстаннем жыў у маёнтку Прывячэрын Куяўскага абвода Мазавецкага ваяводства разам з жонкай і дзецьмі. Як характарызавалі яго пазней расійскія ўлады, у гэты час ён «быў добрых паводзінаў і жыў спакойна» [3].

Пра ўдзел Кваткоўскага ў паўстанні таксама вядома няшмат. Пасля пачатку выступлення ў Каралеўстве Польскім ён далучыўся да яго і ўзяў удзел у фарміраванні так званага Літоўска-Валынскага легіёна. Гэтая вайсковая адзінка была створаная ў складзе Польскага войска пераважна з нараджэнцаў сённяшніх Беларусі, Літвы і Украіны. Ініцыятыва яе стварэння зыходзіла знізу — ад прадстаўнікоў тэрыторый, якія знаходзіліся ў Каралеўстве Польскім. У якасці камандзіра пешай часткі гэтага легіёна з чынам палкоўніка Кваткоўскі ўдзельнічаў у яе баявым хрышчэнні — у бітве пад Грохавам 25 лютага 1831 г. [4, s. 6, 28]. За свае заслугі ў паўстанні 9 чэрвеня (ці 1 ліпеня) 1831 г. ён быў узнагароджаны Залатым Крыжам [2].

Пасля паразы паўстання Кваткоўскі апынуўся ў Аўстрыйскай імперыі, у мясцовасці Іглаў, адкуль у 1832 г. падаў прашэнне расійскім уладам аб атрыманні даравання і дазволу на вяртанне ў маёнтак Прывячэрын. Спачатку прашэнне было перасланае Гродзенскаму грамадзянскаму губернатару для збору звестак пра яго ў Ваўкавыскім павеце, нараджэнцам якога ён называўся. Аднак, як было данесена ваўкавыскім маршалкам, ніякіх звестак пра Кваткоўскага аб яго дачыненні да Ваўкавыскага павета знойдзена не было. У выніку Гродзенская губернская следчая камісія, якая разглядала справы паўстанцаў па Гродзенскай губерні, прапанавала адаслаць справу Кваткоўскага князю Паскевічу-Ерэванскаму, намесніку Каралеўства Польскага, на той падставе, што ён усё жыццё пражыў і ўдзельнічаў у паўстанні менавіта там. Віленскі генерал-губернатар Даўгарукаў згадзіўся з гэтай прапановай, 22 снежня 1833 г. зацвердзіў яе, і на пачатку 1834 г. справа была перасланая ў Варшаву. Рашэннем Паскевіча Кваткоўскаму ў яго просьбе было адмоўлена на той падставе, што ён «выехаў у Францыю, чым пазбавіўся права карыстацца Усяміласцівейшай амністыяй нароўні з іншымі афіцэрамі былых польскіх войскаў, што вярнуліся своечасова да абавязку падначалення». Разам з гэтым ён абвяшчаўся выгнаннікам з дзяржавы, а яго маёмасць, калі яна мелася, прысуджалася да канфіскацыі ў казну. Гэтае рашэнне лістом ад 19/31 траўня 1834 г. было паведамленае Гродзенскаму грамадзянскаму губернатару. Жонка і дзеці Кваткоўскага засталіся на радзіме [3].

Гэты выпадак не стаў выключэннем у першы час пасля паўстання. Многія актыўныя і шараговыя яго ўдзельнікі, што пасля паразы апынуліся на тэрыторыі Прусіі і Аўстрыі, падалі прашэнні расійскім уладам аб атрыманні амністыі. І многія, таксама як і Кваткоўскі, атрымалі адмовы не з прычыны сваёй прыналежнасці да якіх-небудзь актыўных антыўрадавых дзеянняў, а праз працяглы разгляд іх спраў карнымі органамі. Напрыклад, такі самы лёс напаткаў шмат якіх паўстанцаў з Віленскай губерні, якія пачаткова былі аднесеныя Віленскай губернскай следчай камісіяй (ВГСК) да 3-га разраду

злачынцаў, а значыць, маглі бесперашкодна вярнуцца на радзіму. Аднак праз шматмесячны разгляд іх спраў і ўціск прускага ўрада, не дачакаўшчыся ў Прусіі адказу на свае прашэнні, выехалі ў Францыю. За гэта яны чарговымі рашэннямі ВГСК былі аднесеныя да 2-га разраду злачынцаў як асобы, якія «абцяжарылі сваю віну ўцёкамі» [5]. У выпадку прыбыцця ў межы Расійскай імперыі, яны павінны былі б аддавацца пад суд, а іх маёмасць — канфіскоўвацца.

Не атрымаўшы адказу на сваё прашэнне, а таму не маючы ніякіх гарантый бяспекі, Квяткоўскі з Аўстрыйскай імперыі выехаў на Захад. Спачатку ён апынуўся ў Дрэздэне, які служыў своеасаблівым перавалачным пунктам для былых паўстанцаў, а 29 чэрвеня выехаў адтуль у Парыж. Спачатку планавалася перавесці яго ў калонію ў горад Буржэ, куды накіроўваліся польскія эмігранты, якія ў гэты час прыбывалі ў Францыю, але 27 ліпеня 1832 г. ён атрымаў дазвол пасяліцца ў Парыжы [2]. Як сведчыць яго подпіс на белавіку рукапісу «Думак», прыбыў ён туды не адразу. 19 кастрычніка ён яшчэ знаходзіўся ў гарадку Санс (Sens) дэпартамента Ён (Yonne).

1 кастрычніка 1832 г. Квяткоўскі быў пададзены кандыдатам на ўступленне ў Таварыства літоўскае і рускіх зямель (ТЛРЗ), а 1 лістапада 1832 г. прыняты ў яго склад [6, k. 164, 165; 7, k. 14]. Гэтае таварыства было створанае 10 снежня 1831 г. у Парыжы групай з 10 актыўных удзельнікаў паўстання — нараджэнцаў Беларусі, Літвы і Украіны. Сваімі мэтамі яно паставіла збор матэрыялаў па гісторыі паўстання ў «Літве і рускіх землях», апісанне гэтых краінаў з гістарычнага і статыстычнага пункту гледжання, даследаванне іх насельніцтва. Далёка не ўсё з планаванага ўдалося рэалізаваць. Найбольшай заслугай таварыства лічыцца збор у эміграцыі вялікай мемуарнай спадчыны пра паўстанне 1830–1831 гг. у Беларусі, Літве і Украіне [8, 9, 10]. Рэкамендацыі, неабходныя для ўступлення ў ТЛРЗ, далі Квяткоўскаму Люцыян Калупайла, Станіслаў Ходзька і Яўстах Янушкевіч. Тым не менш удзел Квяткоўскага ў працы ТЛРЗ можна ахарактарызаваць як пасіўны. Першы раз ён з’явіўся на паседжанні ТЛРЗ толькі праз месяц пасля прыёму — 2 снежня. У далейшым ён прыходзіў на паседжанні толькі 5 разоў (2 і 10 снежня 1832 г., 1 лютага, 31 сакавіка і 3 ліпеня 1833 г.), прычым у пратаколах гэтых паседжанняў ні разу не зафіксавана, каб ён выступаў на іх [6, k. 176, 180, 197, 202, 206].

Хоць у пратаколах адсутнічаюць звесткі пра тое, да якога аддзела належаў Квяткоўскі, аднак найбольш верагодным выглядае меркаванне пра яго ўдзел у дзейнасці так званага аддзела навук вайсковых, натуральных і тэхнічных. На думку І. Дамейкі, паводле ініцыятывы якога ў ТЛРЗ і быў уведзены падзел на два аддзелы, да гэтага аддзела павінны былі адносіцца «ваенная навука, матэматыка, навука прыродазнаўства, механіка, аграномія, тэхналогія, архітэктура і да т. п.» [6, k. 146–161]. Багаты вайсковы досвед Квяткоўскага, што выяўляецца ў яго «Думках», пацвярджае тое меркаванне, што ён браў удзел менавіта ў гэтым аддзеле да часу ліквідацыі падзелу 1 сакавіка 1833 г.

У лютым 1833 г. у Парыжы Квяткоўскі падаваў прашэнне аб атрыманні пашпарта для выезду ў Дрэздэн, адкуль ён меў намер вярнуцца на радзіму. Аднак выехаць ён змог толькі ў траўні 1834 г. [2]. Далейшы яго лёс невядомы, але, мяркуючы па тым, што пра яго знаходжанне ў эміграцыі звестак не знойдзена, яму ўдалося прыбыць у Каралеўства Польскае. Несумненна, далейшыя пошукі ў архіўных сховішчах Варшавы і Парыжа дапамогуць праліць святло на невядомыя моманты ў жыцці і дзейнасці Д. Квяткоўскага.

Рукапіс «Думак» захоўваецца ў зборах Польскай бібліятэкі ў Парыжы — установы, якая была створаная яшчэ самімі эмігрантамі ў 1839 г. і дасюль ёсць адным з найбольш багатых сховішчаў рукапісных матэрыялаў польскіх эмігрантаў XIX–XX стст. Ён трапіў

у бібліятэку разам з паперамі Міхала Валовіча (шыфр 537/20) — яшчэ аднаго сябра ТЛРЗ, які пазней удзельнічаў у спробе ўзняць паўстанне на землях былога ВКЛ — так званай экспедыцыі Заліўскага, прыбыў у Слонімскі павет, стварыў невялікі партызанскі атрад, але быў схоплены расійскімі ўладамі і павешаны ў Гродне ў ліпені 1833 г. [11; 12]. Праца напісаная на 10 старонках фармату меншага за А4. Почырк добра чытаецца, якасць паперы добрая, нягледзячы на яе пажоўкласць ад часу. Тэкст напісаны на польскай мове з усімі характэрнымі для таго часу правіламі правапісу: напрыклад, «w całém woysku», «dostatecznéy», «iednego».

Зацікаўленасць падобнай тэмай — сістэмай фарміравання войска — невыпадковая. На працягу ўсяго часу паўстання яго кіраўніцтва сутыкалася з бракам жаўнераў, а колькасная перавага расійскіх войскаў у некалькі разоў была, на думку прадстаўнікоў кансерватыўнага лагера эміграцыі, адной з асноўных прычынаў паразы паўстанцаў. У эміграцыі, дзе асабліва ў першыя яе гады, вяліся гарачыя дыскусіі наконт прычын паразы паўстання і сродкаў, неабходных для ўзнаўлення барацьбы і перамогі, прапаноўвалася вялікая колькасць праектаў, якія, на думку іх аўтараў, павінны былі гэтаму садзейнічаць. Напрыклад, у той жа Польскай бібліятэцы захоўваецца праца згаданага М. Валовіча з умоўнай назвай «Партызанская вайна», дзе ён прапаноўвае шэраг захадаў, якія павінны садзейнічаць разгортванню партызанскага руху на землях былой Рэчы Паспалітай і павышэнню яго эфектыўнасці. На гэтым фоне праца Квяткоўскага выглядае абсалютна заканамернай і лагічнай. Яна, несумненна, заслугоўвае ўвагі з боку даследчыкаў гісторыі грамадска-палітычнага руху і развіцця ваеннай думкі на Беларусі ў XIX ст.

Афармленне працы максімальна набліжана да арыгінала. Усе падкрэсленыя фразы падкрэслены ў арыгінальным тэксце. Заўвагі, зробленыя па тэксце, прастаўлены таксама аўтарам рукапісу.

Дзмітрый МАТВЕЙЧЫК

ДУМКІ ПРА ФАРМІРАВАННЕ ЎЗБРОЕНАЙ СІЛЫ,
дастатковай у любым выпадку, з найбольшай ашчаднасцю Радзімы і карысцямі індывідуальнымі і агульнымі

У кожнай краіне, якой манарх правіць дэспатычна, войска звычайна бывае фізічным наборам людзей; у краінах вольных альбо якія імкнуцца да вызвалення ад гвалту тыранаў, узброеную сілу павінна складаць найлепшая частка моладзі як у фізічным, так і ў маральным плане.

Падчас вайны кожны жыхар краіны, будучы навучаны муштры і абавязкам жаўнера, маючы дастаткова здароўя і сілы для перанясення невыгодаў і цяжкасцяў лагернага жыцця, павінен узяць зброю ў рукі і стаць на абарону сваёй Айчыны, але ў часе поўнага спакою, каб войска не было цяжарам для краіны, яно не павінна быць большым за 1/200 частку ўсяго насельніцтва. Магчыма спалучыць найважнейшую патрэбу бяспекі краіны з патрэбай аблягчэння для яе жыхароў. За кароткі час, пры самай малой верагоднасці вайны, магчыма павялічыць войска у 2, 3 і 4 разы, і гэта без новага набору і фарміравання новых палкоў, трэба толькі загадзя моладзь, што мае здароўе і сілу, вывучыць добрымі жаўнерамі-грамадзянамі.

НАБОР У ВОЙСКА

Кожны малады чалавек у сілах і добрым здароўі ад 18 да 30 гадоў жыцця можа быць прызваным на сапраўдную службу. Асобныя пастановы апішуць, як павінен быць наладжаны набор, хто можа і павінен быць ад яго вызвалены.

Нацыянальная ўзброеная сіла павінна складацца з войска, што знаходзіцца пад зброяй, Нацыянальнай гвардыі 1-га класа, Нацыянальнай гвардыі 2-га класа і Ваяводскай гвардыі.

Працягласць часу сапраўднай васковай службы і службы ў кожнай гвардыі вызначаецца па 4 гады так, што навабранец, скончыўшы 4 гады сапраўднай вайсковай службы, пераходзіць у першую Нацыянальную гвардыю, пасля 4 гадоў службы ў ёй пераходзіць у 2-ю Нацыянальную гвардыю, а пасля такога самага часу службы ў 2-м класе будзе належаць 4 гады да Ваяводскай гвардыі[1].

Калі б насельніцтва краіны, што складае 30 000 000, было падзеленае на 40 ваяводстваў ці правінцый з рознымі назвамі, то трэба было б у кожнай такой правінцыі сфарміраваць 2 палкі пяхоты па 1000 чал. і 2 палкі конніцы па 500 чал., а таксама па паўбатарэі Артылерыі, складзенай з 120 чал. з 6 гарматамі[2]. Усёй гэтай узброенай сілай, гэта значыць усімі, што знаходзяцца са зброяй у руках, і Гвардыямі аднаго ваяводства камандаваў бы генерал брыгады, у двух ваяводствах — генерал дывізіі, а ў чатырох — генерал корпуса.

---

[1] Нават калі хто-небудзь з навабранцаў будзе адасланы ў Гвардыю да выслугі названага часу, то ён застанецца ў ёй так доўга, пакуль не скончыць 16 гадоў службы.

[2] Сапёры, пантоннікі, мінёры і рамесныя кампаніі могуць быць сфарміраваныя і знаходзіцца ў некаторых галоўных вайсковых пунктах.

Якім бы ні было павелічэнне войска, колькасць генералаў, а нават і палкоўнікаў[3] засталася б такой самай, і таму як Гвардыі, становячыся са зброяй, павялічвалі б батальёны, эскадроны ці іх колькасць, належачы заўжды да адпаведных карпусоў, брыгадаў і палкоў.

У такім стане рэчаў штогод 1/4 частка жаўнераў кожнага класа войска пераходзіць у іншы ці цалкам выходзіць са службы, у канцы года міністр вайны падае рапарт Ураду, колькі бракуе для поўнага складу ва ўсім войску, столькі навабранцаў на пачатку кожнага года неабходна прызваць на службу. Дзейнае, ці пад зброяй, войска павінна камплектавацца навабранцамі, 1-я Нацыянальная гвардыя — самымі старэйшымі жаўнерамі дзейнай арміі ці тымі, хто таго заслугоўвае; 2-я Нацыянальная гвардыя — гвардзейцамі 1-га класа, а Ваяводская гвардыя — нацыянальнымі гвардзейцамі 2-га класа.

Такім чынам, уся нацыянальная ўзброеная сіла, паводле вышэй апісанага, складала б прыблізна:

Войска пад зброяй	**Пяхота**	**Конніца**	**Артылерыя**	**Гарматы**	**Усяго войска**
У час поўнага спакою	83 768	42 168	4 800	240	130 736
У час верагоднасці вайны	167 168	83 968	9 600	480	260 736
У час пагрозы вайны	247 168	123 968	14 400	720	485 536
У час пачатку вайны	327 168	163 968	19 200	960	510 336

З улікам валавой артылерыі, сапёраў, пантоннікаў і мінёраў нацыянальная ўзброенная сіла, заўжды гатовая да бою, складала б паўмільёна чалавек і да 2000 гармат з улікам валавой артылерыі.

З такой сілай Радзіма не апасалася б любога знешняга ворага, таму што значная колькасць мужчынскага насельніцтва, праходзячы праз усе класы войска і тым самым будучы навучанай вайсковай справе, разам з гарадскімі гвардыямі ў выпадку патрэбы магла б паставіць столькі жаўнераў[4].

[3] З гэтага вынікалі б для краіны асаблівыя карысці:

1° Такі камандуючы адной правінцыяй, знаходзячыся бесперапынна і ведаючы ўсе акалічнасці, што тычацца асобаў, мясцовасці, запасаў і да т. п., адзіны толькі ў стане паставіць гвардыі пад зброяй у найкарацейшы час.

2° У такім стане рэчаў у інтарэсе камандзіраў палкоў было б павялічыць сваю каманду Гвардыямі, а палкавыя запасы, майстры і да т. п. аблегчылі б ім хуткае дасягненне гэтай мэты.

3° У такім выпадку Ураду не трэба было б займацца планам новай фармацыі і падборам неабходных для гэтага асобаў, у чым часта робяцца памылкі, якія прыносяць шмат шкодаў краіне, і заўжды марнуецца час.

4° Таксама не трэба прызначаць новых камандзіраў палкоў і атрадаў, рэдка тыя, што спачатку Ураду прадстаўляюцца, бываюць на сваіх месцах — і калі не з прычыны злых намераў, то амаль заўжды з прычыны няўмення. А калі б і ўсё гэта не мела месца, то заўжды наносяцца крыўды заслужаным і здольным афіцэрам, таму лепей за ўсё перакрыць такім спосабам дарогу для інтрыг тых, што ў выпадку патрэбы прысягаюць Ураду сфарміраваць за свой кошт некаторыя адзінкі войска, каб атрымаць за тое чыны, а калі дасягнуць гэтага, нават не падумаюць пра выкананне ўзятага на сябе абавязку.

[4] Паводле прыведзеных пралікаў, такую вялікую ўзброеную сілу было б магчыма вербаваць праз 16 гадоў сталага спакою. Таму, каб наблізіць гэты момант, трэба ў першых гадах фарміравання такога войска ўзяць на службу столькі чалавек, колькі ўдасца, і, вывучыўшы іх, адразу адаслаць у Гвардыю, войска ж пад зброяй няспынна папаўняць новымі наборамі.

ЗАНЯТКІ ВОЙСКА Ў ЧАС ПОЎНАГА СПАКОЮ

Кожны вайсковец, каб быць сапраўды карысным жаўнерам-грамадзянінам, павінен умець прынамсі чытаць, пісаць і лічыць, каб пасля выслугі ў войску гадоў, азначаных правам, не быў цяжарам для краіны і меў пэўны спосаб утрымання сябе і сваёй сям'і, павінен валодаць якім-небудзь рамяством.

Калі навабранец не быў навучаны гэтаму, то трэба ў першых гадах яго службы выправіць тое, што ў яго маладосці было занядбанае. З гэтай мэтай у кожнай кампаніі войска, што знаходзіцца на сапраўднай службе, апрача навукі школы жаўнера і ўзвода, навук гарнізоннага, лагернага і дысцыплінарнага парадку, павінны быць заснаваны школы ўзаемнага навучання, чытання, пісання і лічэння пад кіраўніцтвам здольных падафіцэраў і афіцэраў.

З аднаго боку, навабранец не павінен быць перагружаны вучобай, з другога — час яго заняткаў павінен быць так арганізаваны, каб ён ніколі не быў без справы, таму як бяздзейнасць, якая заўжды вядзе да дрэннага, адвучае ад працы, да якой мы ўсеагульна прызвычаіліся. Часта бачым здаровых экс-вайскоўцаў, якія жабруюць на хлеб, бо хоць яны да пачатку вайсковай прафесіі былі працавітыя, але на працягу сваёй службы не мелі іншых заняткаў, апрача пары гадзінаў муштры і варты раз на тыдзень, бавячы рэшту часу ў нуднай бяздзейнасці, у вясёлых баламуцтвах у корчмах. Скончыўшы сваю вайсковую службу, а разам з гэтым адвучыўшыся ад працы, хоць цалкам здаровы, звычайна ён ні за што не бярэцца. Я не бачыў і лічу, што павінен быць рэдкім той феномен, каб сын земляроба, прызвычаены да працы, уласцівай сабе, пасля заканчэння многіх гадоў службы быў працавітым земляробам. Улічваючы патрэбу дабра індывідуальнага вайсковых асобаў і агульнага краіны, павінна быць пастаноўлена, каб жаўнер не быў занятым муштрой больш за дзве гадзіны, школы ўзаемнага навучання і іншыя не павінны таксама займаць у яго часу больш за дзве гадзіны, пакінуўшы яму чатыры гадзіны часу штодзень занятку працай рамяства, якое ён абярэ. Афіцэры ўсіх чыноў гэтым займуцца асабліва, каб была дасягнутая такая важная мэта агульнага дабра. Таму як кожны недасведчаны бачыць, што не толькі:

1° Войска будзе знаходзіцца заўжды ў гатоўнасці і дастатковай сіле, каб бараніць свабоду Радзімы і яе межы, але больш за гэта;

2° Гэтая ж краіна не будзе абцяжараная абавязкам утрымання выслужаных жаўнераў, але насупраць — кожны жаўнер, вярнуўшы сваімі паслугамі належны доўг сваёй Айчыне, будзе яшчэ карысным грамадству як актыўны грамадзянін.

Толькі гэтым спосабам без аніякага напружання магчыма ў кароткі час павялічыць адукаванасць і вытворчасць, а потым запэўніць індывідуальнае асобаў і агульнае краіны шчасце.

Каб не адштурхнуць шмат каго, хто і так ужо наракае на адарванне жаўнера ад уласцівых яго стану заняткаў і на вялікую колькасць аб'ектаў, якім ён павінен прысвяціць сябе, на гэтым месцы апускаецца заўвага, што (паводле прыкладу Злучаных Штатаў Паўночнай Амерыкі) значная частка войска, што знаходзіцца пад зброяй, якая ў першых гадах сваёй службы дасягне згаданых намераў, можа (без аніякай асцярогі неўласцівых заняткаў і небяспекі Радзімы) быць ужытая ў час спакою для публічных працаў, як, напрыклад, ачыстка сплаўных рэк, пабудова дарог і мастоў, казармаў, стайні для конніцы, складоў і іншых дзяржаўных пабудоў. З часам мы пераканаемся, што ўсё гэта не толькі магчыма, але павінна і абавязкова, таму як такія працы будуць практычнай часткай навук апісанага плана, якія павінны выкладацца вайсковай моладзі.

ПЕРШАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ГВАРДЫЯ

Кожны жаўнер, што знаходзіцца на сапраўднай службе, пасля выслугі 4 гадоў пераходзіць са сваім вайсковым адзеннем у 1-ю Нацыянальную гвардыю, там ён атрымоўвае зброю, якую ў парадку і чысціні, як і мундзір, здае на адпаведны вайсковы склад пад нумарам свайго кантролю. Ён перастае, па сутнасці, знаходзіцца на сапраўднай вайсковай службе, але заўжды можа быць да яе прызваным. Ён не можа таксама нікуды аддаліцца з месца свайго жыцця, абранага ў ваяводстве, без ведання вайсковых уладаў. Калі ён хоча выехаць у іншае ваяводства, то толькі вышэйшая вайсковая ўлада можа дазволіць яму, а за межы краіны — сам міністр вайны.

1-я Нацыянальная гвардыя павінна збірацца штогод і практыкавацца ў муштры і манеўрах не менш за 10 дзён і не больш за 20, пасля чаго здае зброю і абмундзіраванне на склады, разыходзіцца па дамах і спакойна займаецца абраным ладам жыцця. Коні для конніцы, артылерыі і абозаў 1-й Нацыянальнай гвардыі паводле справядлівага размеркавання будуць утрымлівацца ў гатоўнасці і ў выпадку патрэбы адразу дастаўляцца жыхарамі ваяводства. Яны могуць быць пазначаны кляйном G. N. I. Такога каня грамадзянін без дазволу вайсковай улады не можа прадаць ці замяніць, аднак можа ўжыць яго для нескладанай працы, а ў кожным выпадку выбыцця, калецтва ці выхаду з азначанага ўзросту замяніць іншым, такім, які будзе прыняты вайсковымі ўладамі.

Коні для 2-й Нацыянальнай і Ваяводскай гвардый таксама будуць пазначаны клейнамі G. N. II. і G. W. Міністры ўнутраных спраў і вайны выдадуць распараджэнні, якія забяспечваюць у гэтым патрэбы краіны і як мага менш абцяжарваюць жыхароў.

Гарматы для артылерыі гвардый павінны знаходзіцца ў гатоўнасці ў арсеналах, асабліва для артылерыі 1-й Нацыянальнай гвардыі, так, каб тая магла выйсці ў поле паводле першага ж загаду.

II НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ГВАРДЫЯ

Жаўнер, адслужыўшы 4 гады ў I Нацыянальнай гвардыі, будзе належаць да складу II Нацыянальнай гвардыі. Гэтая гвардыя не можа быць прызваная на сапраўдную службу ў час міру, але як толькі I Нацыянальная гвардыя будзе скліканая і стане са зброяй, II Нацыянальная гвардыя адразу павінна быць апранутай у мундзіры і быць гатовай да закліку, для гэтага яна ў такіх выпадках падлягае законам, якімі кіруецца I Нацыянальная гвардыя, але ў час поўнага міру бесперапынна аддаецца свайму ладу жыцця. Грамадзянскія ўлады пасля кансультацый з вайсковымі ўладамі могуць даваць сябрам гэтай гвардыі дазвол на выезд у розныя месцы краіны і ў выпадку жадання за мяжу, аднак без ведама міністра вайны выбыць не могуць.

ВАЯВОДСКАЯ ГВАРДЫЯ

У працягу службы ўступаючы ў гэтую гвардыю, жаўнер у час міру можа цалкам і без аніякіх перапынкаў аддацца заняткам свайго ладу жыцця, але як толькі II Нацыянальная гвардыя стане са зброяй, Ваяводская гвардыя павінна быць гатовая да прызыву на сапраўдную службу і падлягаць законам, якімі кіруецца I Нацыянальная гвардыя. Зброя для ўсіх гвардый павінна быць на складах ваяводства ў поўным камплекце, таксама як і ўсе лагерныя прыстасаванні, толькі мундзіры павінны быць выдадзеныя загадзя паводле загаду міністра вайны.

УНУТРАНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ Ў ВОЙСКУ

У кожным палку, асобным батальёне, кампаніі артылерыі, а нават і ў меншых атрадах павінны быць абраныя афіцэрамі і падафіцэрамі Гаспадарчыя рады і Адукацыйныя рады. У кожнай з гэтых радаў будуць прадстаўленыя сябры кожнага чыну без выключэння жаўнераў. Яны павінны быць так абраныя, каб з кожнай кампаніі быў прынамсі адзін. Гаспадарчыя рады будуць асабліва клапаціцца пра тое, каб публічны грош, прызначаны на патрэбы іх аддзелам, не быў патрачаны марна альбо несправядліва прысвоены загадчыкам сродкаў. Адукацыйныя рады будуць займацца паляпшэннем навучання ў адпаведных аддзелах. У абодвух выпадках звычайна старшынстваваць будуць камандуючыя. На сесіях, скліканых ад малодшага чыну да камандуючых штомесяц, Гаспадарчыя рады будуць займацца ўжываннем сродкаў, платнікі, кватэрмайстры, афіцэры, якія займаюцца дастаўкай адзення і ўтрымліваюць гаспадарку, павінны падаваць радзе рахункі і сродкі, а таксама ўсе доказы, якія будуць запатрабаваныя. Такія сесіі могуць мець месца і часцей, калі трое сябраў Рады прызнаюць патрэбу гэтага, і абедзве злучаныя Рады будуць абіраць кандыдатаў на падафіцэраў і афіцэраў да чына капітана ўключна. Ніводзін вайсковец не будзе адчуваць зняважлівага стаўлення і тым больш падвяргацца рукапрыкладству старшых якога б ні было чыну. У выпадку лёгкіх парушэнняў старшы мае права караць арыштам, у выпадку больш цяжкіх — будзе арыштаваны і аддадзены пад суд, а ім можа быць прысуджаны да цяжкага арышту, затрымкі аплаты на пэўны час, цялеснага пакарання і г. д. Несубардынацыя і невыкананне абавязкаў будуць сурова карацца цяжкім арыштам і нават ганебным выгнаннем з войска. Усе пастановы вайсковых судоў будуць праходзіць праз тры інстанцыі, калі абвінавачаны будзе апеляваць і паўсюль яму будзе дазволеная абарона.

Ніхто не можа быць чыноўнікам якога-небудзь роду айчыннай грамадзянскай службы, калі не выслужыць неабходных гадоў у войску і не атрымае станоўчага ва ўсіх адносінах пасведчання з гэтай службы. Калі з важных прычынаў у гэтым могуць быць якія-небудзь выключэнні, то прынамсі пры роўных умовах экс-вайскоўцы павінны мець перавагу.

Корпус ветэранаў не можа існаваць, а інвалідаў — вельмі нешматколькасны, калі толькі такое калецтва будзе мець месца, якое не толькі зарабіць на хлеб не дазволіць, але больш за гэта — не дасць магчымасцяў выконваць ніякіх абавязкаў публічнай службы. Пенсія інвалідаў павінна быць вышэйшая, чым у сапраўднай службе, асабліва для ніжэйшых чыноў. Ніякія пенсіі па гадах не будуць нікому выдавацца, хіба што па волі Сейма.

АПЛАТА І ХАРЧАВАННЕ ВОЙСКА

Толькі войска, што знаходзіцца пад зброяй, будзе атрымоўваць плату, якая павінна быць прапарцыйная коштам на харчаванне. Урад павінен клапаціцца пра тое, каб вайскоўцы не спазнавалі галечы.

У час поўнага міру, калі які-небудзь полк ці аддзел быў бы ўжытым у працах у крэпасцях ці іншых публічных работах, жаўнер з такога аддзела будзе атрымоўваць толькі 1/3 частку платы, але за гэта ж асобна платнік будзе атрымоўваць у прапорцыі 22 ½ гроша штодзень з той мэтай, каб кожнага ў прыватнасці заахвоціць да працы і працуючым, больш чым іншым, даць магчымасці большага заробку. Афіцэры і падафіцэры, якія атрымоўваюць адпачынак ці дазвол на працу ў прыватных асобаў (што можа быць дазволенае тым, што скончылі 2 гады службы), не маюць права на плату, але толькі

яны самі маюць права распараджацца сваімі даходамі. Афіцэры, адпушчаныя на кароткі час, не страчваюць платы з прычыны значнага кошту іх абмундзіравання, але на час некалькітыднёвага адпачынку не могуць быць платнымі. Гаспадарчыя рады будуць клапаціцца пра тое, каб у першых выпадках публічная казна, а ў другіх — вайскоўцы не былі пакрыўджаныя.

У час вайны як войска, так і гвардыі, ужытыя ў сапраўднай службе, будуць платныя і, апрача гэтага, будуць мець дастаткова харчавання, складзенага з неабходнай колькасці хлеба, мяса ці саланіны, гародніны, солі і гарэлкі ці піва.

Усе пазіцыі харчавання ў час міру будуць закупляцца палкамі ці аддзеламі ва ўласных ваяводствах.

АДЗЕННЕ ВОЙСКА

Адзенне войска павінна быць зграбным, але зручным і засцерагаць ад холаду. Што тычыцца колераў і крою — абавязкова нацыянальныя. Забеспячэнне гэтага павінна здзяйсняцца па ваяводствах. Ваяводскія рады будуць пры гэтым абараняць правы ваяводстваў, а генералы і Гаспадарчыя рады — публічнай казны і вайсковых індывідуумаў.

Адзенне жаўнера, што знаходзіцца на сапраўднай службе, пасля заканчэння азначаных гадоў становіцца яго ўласнасцю. Аднак ён павінен захоўваць яго, а таксама ўтрымліваць у парадку і чысціні, калі на працягу яго 4 гадоў службы ў І Нацыянальнай гвардыі ў час поўнага міру ніякага не атрымае, таму зборы і муштру ён павінен праходзіць у гэтым.

Адзенне гвардзейцаў нічым не адрозніваецца ад войска, што знаходзіцца пад зброяй, толькі І Нацыянальная гвардыя будзе мець па адным шаўроне, ІІ Нацыянальная гвардыя — па 2, а Ваяводская гвардыя — па тры шаўроны.

УЗБРАЕННЕ

Пяхота будзе ўзброеная лёгкімі карабінамі з доўгімі і шырокімі штыкамі, якія пры патрэбе маглі бы быць ужытыя як палашы, трэція шарэнгі будуць мець косы, але жаўнер павінен быць добра навучаны ўменню дзейнічаць гэтай зброяй. З гэтай мэтай кожны жаўнер, навучаны дзейнічаць карабінам, павінен вучыцца дзейнічаць касой.

Конніца павінна мець дзіды, палашы і пісталеты, а таксама маленькія карабіны, складзеныя прынамсі за спінай, так, як у пяхоты, каб яна магла ўжываць першую зброю на кані, а другую — будучы пазбаўленай каня ці наўмысна спешанай.

ДЫСЛАКАЦЫЯ ВОЙСКА Ў ЧАС МІРУ

Дыслакацыя брыгады ў кожным ваяводстве павінна так быць арганізаваная, каб была зручная для жыхароў і вайскоўцаў. Штаб брыгады і артылерыя — у ваяводскім горадзе, штабы палкоў з пэўнымі аддзеламі — у цэнтрах ваяводства і паветаў, батальёны, эскадроны і меншыя аддзелы — у іншых гарадах і мястэчках.

Урад павінен старацца, каб войска мела паўсюль зручныя казармы ў здаровых месцах, якое ён забяспечыць пасцелямі, начыннем, ацяпленнем і святлом.

АБ АФІЦЭРАХ І ВАЙСКОВЫХ ЧЫНОЎНІКАХ

Каб мець крыніцу, дзе было б магчыма шукаць здольных афіцэраў, трэба, каб апрача звычайных школ, што існуюць у краіне, былі заснаваныя ніжэйшыя школы

ў палках і вышэйшыя вайсковыя ў дастатковай колькасці пры універсітэтах у якасці факультэтаў, а ў прыватнасці — школы артылерыі, інжынераў, школы вышэйшага штаба, а таксама флоту[5]. Час праходжання гэтых курсаў не можа залічвацца да гадоў вайсковай службы.

Ніхто не можа быць афіцэрам ці вайсковым ураднікам, хто не з'яўляецца земляком, хто не скончыць паспяхова патрэбнай вучобы і не дакажа сваёй кваліфікацыі добрымі і прыкладнымі паводзінамі. Толькі тыя будуць пераведзеныя на вышэйшыя пасады, якія, служачы на ніжэйшых, даказалі, што годныя гэтага гонару з прычыны поўнай адпаведнасці, прывязанасці да Айчыны і Яе свабодаў, а таксама адвагі і мужнасці, патрэбных кожнаму вайскоўцу.

Падначаленыя афіцэры будуць мець старшынства ў сваім корпусе, а вышэйшыя афіцэры і генералы — ва ўсім войску, і будуць павышацца праз выбары наступным чынам, пад чым павінна разумецца, што ніхто не будзе прапанаваны на вышэйшую ступень так, каб быў вызвалены ад службы і каб чарговасць не магла яму моцна дапамагчы, калі не будзе абраным. Як вышэй было сказана, да чыну капітана ўключна кандыдатаў абіраюць Гаспадарчыя рады, на чын маёра — капітаны, на падпалкоўнікаў — капітаны і маёры, а на палкоўніка — капітаны, маёры і падпалкоўнікі, на генералаў брыгады — усе штабс-афіцэры, на генералаў дывізіі — палкоўнікі і генералы брыгадаў. У выбарах генералаў вышэйшых ступеняў будуць удзельнічаць усе генералы. Міністр вайны выдасць наконт гэтага асобныя правілы, якія паклалі б канец інтрыгам, не дазволілі б крыўдзіць асобаў, якія не ўмеюць і не хочуць хадайнічаць за сябе, а таксама аблегчылі б паспяховасць выбараў.

З абраных міністр вайны ці старшыня Урада будзе прызначаць тых, што атрымаюць найбольш галасоў. У выпадку роўнасці галасоў будзе павышаны старэйшы на службе. Выбар афіцэраў штаба пакідаецца генералам.

Ніводзін афіцэр не можа жадаць адстаўкі, хіба што пасля 16 гадоў сваёй службы, але яму можа быць дадзеная адстаўка ў любы момант, як таксама і ў любы момант ён можа быць прызваны на службу. У час вайны гэта будзе ганьбай, так, як і дагэтуль было з тым, што будзе жадаць вызвалення ад службы.

Адзенне афіцэраў, што тычыцца крою і колераў, павінна быць тым самым, што і жаўнераў палка, у якім яны служаць, з той розніцай, што з больш цёмнага сукна і аздобленыя адзнакамі чыну.

Жыць яны павінны ў казармах, каб тым лягчэй прасачыць ці выканаць сваю службу.

Я пісаў у Санс у Францыі
дня 19/10 1832 г.
Дамінік Квяткоўскі,
палкоўнік

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ

1. *Матвейчык Дз. Ч.* Эміграцыя з беларуска-літоўскіх зямель у Заходняй Еўропе (1831–1863 гг.) // Весці Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. 2007. № 3.

2. *Bielecki R.* Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. T. 2. Warszawa, 1997. S. 402.

[5] Калі краіна будзе мець у сваім распараджэнні берагі мора, тады павінны быць заснаваны практычныя школы для матросаў.

3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 162.
4. *Hoffman J.* Legia Litewsko-Wołyńska. Równe, 1931.
5. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў). F. 437. Ap. 4. B. 299, 361, 362, 363.
6. Biblioteka Narodowa (далей — BN). Rkps. II.7871.
7. BN. Rkps. II.7872.
8. *Barszczewska A.* Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na emigracji (1831–1836) // Zeszyty Naukowe Uniwersitetu Łodzkiego. Seria 1. Z. 53. Łodź, 1967. S. 45–67.
9. *Гарбачова В. В.* Дзейнасць Таварыства літоўскага і рускіх зямель у межах Вялікай эміграцыі ў Францыі // Гістарычны альманах. Т. 11. Гародня — Беласток, 2005. С. 172–188.
10. *Матвєйчик Д.* Створення і діяльність у Франції Товариства литовських і руських земель (1831–1833) // Український історичний збірник (2006) / Вип. 10. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 79–87.
11. *Sidorowicz-Czerniewska K.* Sprawa emisariusza Michała Wołłowicza w r. 1833. Grodno, 1934.
12. *Талерчык А.* Лістападаўскае паўстанне 1830 г. і ўдзел у ім Міхала Валовіча // Спадчына. 2000. № 2. С. 58–85.

ГЕНЕРАЛ И. В. ГУРКО ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННИКОВ (по письмам Е. В. Салиас де Турнемир)[1]

В фондах Тверского государственного объединенного музея хранятся письма русской писательницы второй половины XIX в. Елизаветы Васильевны Салиас де Турнемир (известной под псевдонимом *Евгения Тур*), которые адресованы ее дочери Марии Андреевне, жене Иосифа Владимировича Гурко, чье имение Сахарово находилось неподалеку от Твери. Белорус И. В. Гурко прославился своим участием в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. как военачальник, возглавивший два Забалканских перехода, и командир Кавалерийского корпуса, участвовавшего в осаде Плевны. Многие современники высоко оценивали действия генерала Гурко в ходе войны, считая, что благодаря ему был нанесен сокрушительный удар по турецкой армии. Уже при жизни это создало ему репутацию освободителя славян, в чем вполне убеждают и письма Е. В. Салиас.

Эти письма ярко характеризуют И. В. Гурко как человека долга и чести, который не имел привычки раболепствовать перед кем бы то ни было, что препятствовало его карьерному росту. Однако личные достоинства Гурко были столь очевидны, что остановить этот рост было не под силу его недоброжелателям, когда требовались авторитетные администраторы. В январе 1879 г. он был назначен помощником главнокомандующего войсками Петербургского военного округа, а с 7 апреля 1879 г. — временным генерал-губернатором Санкт-Петербурга (по 14 февраля 1880 г.). Спустя несколько лет, в 1882 г., Гурко принял должность временного одесского генерал-губернатора и командующего войсками Одесского военного округа, а с 1883 г. более 10 лет занимал пост варшавского генерал-губернатора и командующего войсками Варшавского военного округа. С 1884 г. состоял также членом Государственного совета, в 1893 г. был произведен в фельдмаршалы.

Публикуемые нами письма и фрагменты из писем Е. В. Салиас относятся к 1877–1879 гг. — особенно сложному периоду в жизни семьи, когда Гурко принимал участие в военных действиях, а затем оказался в должности главы Петербурга. Как можно видеть из писем, это назначение его родные воспринимали как тяжкий крест. Состоялось оно через несколько дней после очередного покушения на жизнь императора: 2 апреля в Александра II стрелял землеволец А. К. Соловьев. «Страшным» назвал 1879 г. М. Е. Салтыков, определив таким образом ситуацию в стране — активизацию деятельности террористических организаций и ответные репрессивные меры со стороны правительства. Начало 1879 г. ознаменовалось целой серией дерзких террористических актов: 9 февраля в Харькове был убит губернатор Д. Н. Кропоткин, 26 февраля в Москве — полицейский агент Н. В. Рейнштейн, 13 марта в Петербурге было совершено покушение на шефа жандармов А. Р. Дрентельна, наконец, 2 апреля прои-

[1] Исследование выполняется при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ («Центральная Россия: прошлое, настоящее и будущее»), проект № 06–04–57402 а/Ц.

зошло покушение на императора. В подобной ситуации новая должность Гурко вряд ли могла восприниматься как поощрение его боевых заслуг, тем более что ставила его в ложное положение, так как, формально наделенный неограниченными правами, он оказывался в зависимости от действий Третьего отделения[2]. Гурко принял этот пост против своей воли, но из писем Е. В. Салиас мы узнаем, что служить под его началом считали для себя честью люди, искренне заботившиеся о благе отечества.

Письма Е. В. Салиас адресованы в основном дочери, но некоторые из них обращены к ее мужу (по-домашнему именуемому Жозефом) и к их старшему сыну Владимиру (Вале)[3]. Письма печатаются по современным правилам с соблюдением индивидуальных особенностей оригинала[4].

Евгения СТРОГАНОВА

---

[2] См.: Феоктистов Е. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Воспоминания. М., 1991. С. 356–365.

[3] Владимир Иосифович Гурко (1862–1927), в будущем крупный правительственный чиновник, в 1906 г. товарищ министра внутренних дел, впоследствии член Государственного совета.

[4] Научный архив Тверского государственного объединенного музея (ТГОМ). Ф. 1. Оп. 1. Ед. хр. 77. Св. 9. Письма приводятся с указанием листа в тексте.

ПИСЬМА Е. В. САЛИАС ДЕ ТУРНЕМИР

В. И. ГУРКО

9 февраля 1878 г., Москва

Милый мой друг Валя, только что я послала тебе вчера записочку и Моск.<овские> вед.<омости>, как получила твое с письмами, туда вложенными. Благодарю тебя и целую. Мне было очень радостно опять услышать вести об отце твоем, а то я здесь сижу, отрезанная от вас, конечно же, моим сердцем, которое всегда, друг мой милый, с вами. Мне надо было уехать. Я здесь душевно немного отдыхаю, ибо война меня извела и измучила и сразу сделала меня старухой совсем. Я чувствую, что я хожу, дышу, ем и пью, устаю и устала, как старуха. Только чувствую я еще не по-старушьиному. Мне надо было отдохнуть и физически. Тишина и спокойствие моей квартиры, особенно воздух ее, чрезвычайно чистый, действует на меня успокоительно. Физически моя усталость и надломленность начинает исчезать. Если бы я была богата, то, отдохнув, воротилась бы к вам до совершенного подписания мира. Я, несмотря на воинственность газет, думаю, что войны не будет. Вчера я писала к твоему отцу и отдала письмо гр.<афу> Толстому, который туда уехал. Здесь только вечером я вижу много народу. <…> Все славянофилы без ума от твоего отца. Говорят, что город Серпухов уже подписался для поднесения твоему отцу образ Св. Иосифа. В Москве, говорят, тоже готовят ему овации и всё спрашивают у меня, когда он приедет. Я говорю: «Я не знаю (что и правда). — Да приедет ли он? — Я не знаю. Если он через Москву не проедет, а поедет через Брест, мне будет это крайне прискорбно, но я полагаю, что, по любви его ко мне, он приедет повидаться со мною после войны. Он всегда любил меня и мою сестру[1] и, вероятно, захочет с нами повидаться после таких тяжких дней». Вот что я говорю и иначе говорить не могу, ибо так думаю. Я не могу допустить, чтобы твой отец не желал меня повидать после стольких мучений, слез и тревог. Вчера я заказала ризу на образ Божией матери Троеручицы (рука помощи, иносказательная, мистическая рука), весь в камнях настоящих, только по четырем углам ризы франц.<узские> очень красивые, но не настоящие камни, а композиция. Цена — страх. Продаю издание моих «Катакомб»[2], чтобы из части этих денег заплатить за ризу. Но я хочу, чтобы образ в вашем роду остался. Ты не должен забыть никогда ни моих молитв, ни моих слез об отце твоем, которого я так давно люблю как сына и уважаю как человека. День, в который я увижу его, будет одним из счастливейших в моей очень бедной счастием жизни. <…>

(Л. 157–158 об.)

---

1 Речь идет о Евдокии Васильевне Петрово-Солововo.

2 Книга Е. Тур «Катакомбы: Повесть из первых времен христианства». Вероятно, имеется в виду третье издание, вышедшее в 1878 г.

М. А. ГУРКО

5 мая <1878 г.>, Москва

Вчера ехал Долгорукий, и я написала два слова карандашом, посылая золотой, оставшийся от отца моего. Всего лучше отдать его в.<еликой> к.<няжне> Е.<катерине> М.<ихайловне> для делания ног механических[3]. Впрочем, все равно, куда хочешь, лишь бы раненым.

Напиши мне что-нибудь. Я даже не знаю, где Жозеф, уехал он или нет. Это письмо я посылаю тебе с верным человеком. Александр Иванович Барановской, брат моего друга Егора Ивановича, русопет первого разбора, мне не симпатичный, но честный человек, передаст это письмо и возьмет твое ко мне. Он пробудет 3 дня в Петерб.<урге>. Ты можешь с ним все мне написать — это не по почте и верный человек, как и что с Жозефом. После его отъезда из Москвы приехало и проехало много генералов и всяких военных, много рассказывали, гораздо больше, чем ты, и, между прочим, что Жозеф в глаза говорил в.<еликому> к.<нязю> такое, что понимается — он у него не в милости. Здесь в Москве стали говорить, что не отнимет никто у Жозефа страницу весьма блестящую русской истории, что как бы в.<еликие> князья не были к нему холодны, всей России, Европе (а один, говоря это мне, прибавил: Китаю, Японии и Индии) имя его известно и что ничья власть не может сгладить этого имени в истории. Вчера я слышала, но и в большом свете, что многие читали рескрипт <1 нрб.> и удивились, а многие возмутились, что сказано: «за план перехода через Балканы». В среднем кругу говорят: «Всем известно, что <1 нрб.> Гурко, зачем же его обижают». Третьего дня я слышала такой вопрос. «Ген.<енерал> Гурко в Петерб.<урге>, что ему дали? — Ничего еще, — сказала я. — Видно, всякого (sic!) надо поплатиться за громкие дела немилостью двора. Это в порядке, не он первый, не он последний. — Но он не в немилости. Император был весьма благосклонен к нему в главной квартире, я думаю, и теперь он не мог навлечь ничем на себя его неудовольствия. — Это странно, что ему ничего не дали, а Лориса-Меликова графом сделали[4]. Посмотрим, что будет после кампании».

Вот разговоры, мне сказанные или доходившие до меня отовсюду из других кругов. «Он сделал детям славное имя». «Им была ведена кампания». «Он прославил русское оружие». «Он повернул дело и переходом через Балканы завершил блеск прежних своих побед». Вот фразы, которые я слышу. Это мне пишут из провинции, говорят в кругах, где живут Лохвицкий[5] и другие, рассказывал мне Е. И. Барановской, который ведет дела и видит и купцов, и чиновников, и помещиков, и всякий люд. Я, разумеется, никому ничего не говорю — да и трудно было бы говорить: я ничего не знаю в самом деле. Я знаю только, что распускают слух, что он солдат не жалеет, но в Москве, где его солдаты еще лежат в больницах, распространяют иные слухи. Солдаты все его любят и говорят, что ген.<ерал> Гурко распекал их начальников, когда их дурно кормили. В Москве слухи против Гурко (которые не приняты были, однако) распространяли преображенцы. Это его первые враги. Я тебе написала все, что слышала и знаю. Я очень довольна, потому что он так ценим здесь. Еще говорят, что какой бы мир ни заключили, одним из глав-

[3] Изготовление протезов для раненых.

[4] Лорис-Меликов Михаил Тариелович, генерал-адъютант, граф с 1878 г.; в феврале 1880 г. был назначен начальником Верховной распорядительной комиссии, с августа 1880 по май 1881 г. министр внутренних дел.

[5] Вероятно, речь идет об адвокате Александре Владимировиче Лохвицком.

ных освободителей христиан и тот, кто первый раздавил Турцию, это ген.<ерал> Гурко, и этого уже не стереть теперь. Турции нанесен им удар смертельный. Прошу тебя напиши, что он, как, как его карты — с козырьми или нет, и как принял его государь. По оказии писать можно, а твое письмо я разорву.

(Л. 76–77 об.)

М. А. ГУРКО

27 октября 1878 г., Москва

Поздравляю тебя, мой друг, и прошу Бога благословить тебя. И тебе, и мне, и детям надо вечно благодарить Бога за его милость, что он возвратил вам и мне мужа, отца и милого сына и избавил тебя от смертельной болезни[6]. Я так глубоко чувствую эту милость Божию, что в церкви и ложась спать всегда мысленно благодарю Бога. Какие бы ни были у меня печали, я должна все стараться забыть, перенести и покориться, испытав счастие видеть Жозефа невредимым и тебя вне опасности.

Посылаю тебе мой бриллиант, но так как два раза дарить одно и то же непригоже, то посылаю тебе чашку, которая тебе понравилась. Я бы отдала ее тебе с удовольствием, если бы Жозя не пил из нее чай, когда воротился из Турции. Так как это была моя любимая чашка, то я ему в нее и налила чаю — а теперь жалею. Лучше бы мне было налить ему чай в мою чашку. Но во всяком случае хотя я и жалею, но отдаю тебе с удовольствием. Только береги чашку, закажи на нее футляр и спрячь туда, с запиской, что он, возвратясь, пил у меня в ней чай. Дети должны дорожить этим и знать.

(Л. 161–162 об.)

М. А. и И. В. ГУРКО

25 декабря 1878 г., Москва

Сейчас пришла от обедни. Целую вас всех и поздравляю с праздником. Желаю вам здоровья и всякого благоденствия. Христос с вами и с детьми. За вас молилась и благодарила Бога за то, что спас вас обоих от смерти и от беды и скорби. Молилась за всех тех, кто теперь в горе и лишился своих дорогих и милых. Нынешний день прошлого года был так ужасен, зная, что над Жозефом ежеминутно смерть летает. Великое Божие милосердие, что возвратил его нам невредимого. Дети должны всегда благодарить Бога, всю свою жизнь не должны забывать этого. Ты внуши им это, милая Маша. Да благословит вас Бог.

Вчера после всеночной, когда я еще сидела у Труб.<ецкой>, возвратился Шаховской. Сперва расскажу вам, как он попал к вам. Дней пять назад приезжал ко мне Голицын-отец и говорит мне: «Я к вам за советом. — Что вам угодно? — Вот образ (показывает), теперь: как его поднести генералу. — Это совсем не мое дело. Как вам угодно. — Но, видите ли, я бы не желал, чтобы вышла неприятность тому, кто принимает, и тому, кто подносит. Я бы желал, чтобы дети генерала ему отдали образ. — Но дети уехали. — Тогда нельзя ли послать кого, отдать детям образ. — Кого же? — Не

[6] М. А. Гурко, после заключения перемирия ездившая к мужу в Сан-Стефано, заболела изнурительной лихорадкой (см.: Феоктистов Е. Указ. соч. С. 354).

можете ли вы послать человека. — Если вам угодно, могу. — А если это будет стоит, то проезд… — Нет уж, это позвольте, я грошей не считаю. — Так могу я считать, что вы нашли человека, очень бы нас одолжили. — Человека послать могу». От меня князь Гол.<ицын> поехал к Н. Б. Труб.<ецкой>. Она нашла неприличным посылать образ с лакеем, а сказала, что в Москве много молодых, которые почтут за честь и счастие ехать к г.<енералу> Гурко. «И отчего не едет ваш сын, он был ординарцем, ему всего приличнее. — Он боится, что это как будто выслуживаться! — Какой вздор! Ген.<ерал> Гурко ему теперь даже не начальник. Но я не согласна брать у гр.<афини> Салиас человека, я жду своего внука и скажу ему, а если не его, надо в Москве сказать, найдется из молодежи кто-нибудь». В назначенный день отправлять к тебе образ, 23 декабря, вдруг входит ко мне Женя Шаховской и говорит: «Я от бабушки с письмом». В письме Н. <аталья> Бор.<исовна> Труб.<ецкая> пишет мне, что ее внук считает за честь и счастие ехать к вам в Сахарово с образом. Он в тот же самый день приехал из Петерб.<урга> на праздники к матери, переоделся (sic!), позавтракал у бабушки и явился ко мне за образом. Я говорю: «У меня образа нет. Образ у Голицына. Я тут не при чем. У меня просили человека, я не могла отказать. Голицын приедет сейчас. Он должен был привезти образ вам». А Голицын, но уже не отец, а сын, входит в комнату с образом. Шаховской ему говорит: «Давайте образ. Я сейчас еду». Голицын был ужасно сконфужен, и ему было ужасно неприятно, а всё семейство Шаховских и кн.<ягиня> Н.<аталья> Бор.<исовна> очень довольны, что их сын и внук свез тебе образ. Воротясь от тебя, он был очень весел и говорил, что образ тебе понравился. Я нахожу, что образ умно сделан, но слишком мал. Я бы была довольна, если бы это был образ, но не складни, и был бы большой. Но всякое даяние благо. Я нахожу надписи очень умными и хорошо выбранными. Говорят, что псалмы выбирал Дмитрий Васильевич Разумовский, священник Георгия на Всполье[7], которого так любил мой отец. В Москве многие, особенно дамы, удивлены, что все это сделали à huis clos[8], никому ничего не сказали, держали в секрете, в тесном кругу. Я догадываюсь, отчего и почему. <…>

Васильчикова, рожденная гр. Олсуфьева, просила меня, и не один раз, попросить карточку Жозефа, но с его подписью. Ее зовут, т. е. Васильчикову, Ольга. Пришли карточку, она очень просит. <…> Я читала твое письмо у тетки, ты напрасно говоришь, что мы надеемся, что Жозеф будет в Москве, — мы только желаем. Знаем очень хорошо, что Милютин его бы запрятал куда только возможно дальше, но вся надежда на самого государя. И обе мы вспомнили пословицу: Бог не выдаст, свинья не съест — и конечно, и Милютин, и еще больше Обручев[9], — родоначальники сего прекрасного четвероногого. Я бы желала скорее знать, куда это сунут нашего Жозю. Прощайте.

(Л. 149–150 об.)

---

[7] Разумовский Дмитрий Васильевич, с 1850 г. настоятель церкви Великомученика Георгия, что на Всполье (разрушена в 1933 г.), исследователь и первый историк русского церковного пения.

[8] При закрытых дверях (*фр.*).

[9] Милютин Дмитрий Алексеевич, профессор Академии генерального штаба, военный историк и боевой генерал, с 1861 по 1881 г. военный министр; Обручев Николай Николаевич, генерал от инфантерии, профессор Академии генерального штаба, один из видных военных администраторов 1870–1890-х гг.

И. В. ГУРКО

17 апреля 1879 г., <Москва>

Милый мой друг, целую тебя, пишу несколько строк, зная, что тебе читать некогда. Господь да сохранит и помилует тебя, да даст тебе разум светлый и не оставит тебя своею благодатию. Да хранит тебя твой ангел-хранитель. Всякий день молюсь о тебе, как умею. Жестокое это испытание — похуже войны для нас. Христос с тобою и мое недостойное, но с материнской любовию даваемое благословение.

В день твоего назначения получила от Дмитрия Вас.<ильевича> Разумовского, священника Георгия на Всполье, которого так любил мой отец, образок Божией Матери с записочкой (за образком) и письмо, к сему прилагаемое, и образ от неизвестного господина, здесь прилагаемый. Принес кто-то и отдал на мое имя, а там я нашла образ и письмо.

Целую тебя, друг мой, сбираюсь ехать в Сахарово. Думаю, если Волга не так быстра и без льда, выехать через два дня. Господь с тобою. Прикажи, прошу тебя, что ответить, хотя через Женю[10], князю Шаховскому[11]. Он ждет только позволения приехать, если ты скажешь, что берешь его. Я Жене писала. Ему 45 лет. У него 60 т.<ысяч> с.<еребром> дохода. Он служил только во время войны чиновником особых поручений и развозил громадные суммы денег с конвоем. Он честен, прям, исполнителен, аккуратен. Ему не нужно ни жалованья, ни чинов. Он сказал: «Нужны люди верные, и я пойду к генер.<алу> Гурко, если ему угодно взять меня. В какую должность он хочет, лишь бы я мог быть в сию критическую минуту полезен». Посмотри. Если хочешь, выпиши, он сей час явится к тебе. Если я уеду из Москвы, то телеграммой можешь вызвать. Его адрес: Госпитальный переулок, собственный дом. Князь Василий Шаховской. Если тебе не нужны новые люди и старых довольно, напиши мне, что места никакого уже не имеешь, раздал. Я ему скажу. Но будет жаль, ибо он честный, дельный, прямой человек и свое состояние устроил отлично, что всегда хорошо рекомендует человека.

Прощай, друг мой, целую тебя еще и еще.

(Л. 104–105 об.)

М. А. ГУРКО

17 апреля 1879 г., <Москва>

Нынче день рождения твоего брата. Поздравляю тебя и целую. Он тебе брат хороший, любит тебя и Жозю любит. Так он об вас из себя выходит. Всякий день мне пишет, и все его сердце с вами, как и мое. Я за вас измучилась и о себе не могу сказать, чтобы не горевала. Все надежды мои на спокойную, счастливую, детьми и внуками окруженную старость рухнули. Отняли вас у меня. Детей ваших у меня отняли. Будете вы жить далеко. Сюда назначили Павла Шувалова и дом уже ему наняли. Дом Новиковой на Малой Никитской и Поварской. Он на обе улицы выходит. А на Никитской (мне на слезы) отдается квартира, где бы я могла поселиться около вас через улицу. Но разве такое счастье мне на роду написано. Я была очень глупа, что всю зиму могла надеяться. Видеть Шуваловых в Москве,

---

[10] Сын Е. В. Салиас, известный исторический романист Евгений Андрееевич Салиас (1840–1908).

[11] Шаховской Василий Александрович добровольцем участвовал в русско-турецкой войне 1877–1878 гг., в 1884–1896 гг. Ярославский губернский предводитель дворянства.

а вас в Питере — это просто нож в мое сердце. Еще не знают, на какое место Шувалов. Одни говорят ген.<ерал>-губ.<ернатором>, другие — начальником округа, третьи — на место Ганецкого. Одно верно, он назначен. Одно несомненно, что я в большом горе, и не об одной себе, но и о вас, ибо место ген.<ерал>-губ.<ернатора> в Петерб.<урге> — не легкое место. Одно только утешение, что хорошие люди напрашиваются к Жозе. «Времена тяжкие, — сказал мне вчера Шаховской (Василий), — мне не надо ни жалованья, ничего, а я хочу быть полезен. Если генерал возьмет меня, я сей час пойду к нему». Он человек честный, хороший, свои дела устроил отлично, богат и идет, куда возьмут. Я писала Жене, чтобы он сказал Жозе. Кроме того, получила от Дмитрия Васильевича, священника Георгия на Всполье, которого так любил отец мой, образок с надписью: «Ангелами своими заповесте о тебе, сохрани тя в путех твоих. На руках возьмут тя да некогда преткнешь о камень ногу твою»[12]. Для Жози и от неизвестного письмо и самый простой образок. Это меня утешает в моей печали и беспокойстве и волнении. <…>

(Л. 132–134 об.)

М. А. ГУРКО

3 ноября <1879 г.>, <Москва>

Прощай, милая моя, — в сущности и в сложности, хотя ты мне и родная дочь, я должна поцеловать тебя и благодарить за мое 5-месячное у тебя житье и твоего мужа за его сердечное ко мне расположение и любовь. Христос с вами и мое благословение. Я опасаюсь Феокт.<истова>[13]. Я знаю, что он человек хороший и честный, но он привык к пет.<ербургской> грязи и потерял всякий нравственный смысл, живя в Пет.<ербурге>. Он считает такие меры отличными, как неутверждение ректором Тихонравова[14], всеми уважаемого, студентами столь любимого, что по одному его слову они ему повинуются беспрекословно. Сами они, правители и правительство, воспитали строптивую молодежь, без всякой дисциплины, а теперь разом хотят прихлопнуть. Это может повести к смутам, где погибнут люди в ссылках и казнях. Когда надо, то подтягивают понемногу и, во всяком случае, не отымают любимых начальников, в особенности, когда эти начальники такие верноподданные, как Тихонравов, и заслужившие вне университета всеобщее уважение и любовь. Ведь не дворнягу-щенка любимого делать ректором? Всё это я говорю для того, чтобы сказать, насколько утерян смысл Феокт.<истовым>.

<…> Феокт.<истов> стал реакционером, сытым, тупым и близоруким; я боюсь его — но моя вера, мое доверие, моя надежда на силу характера, силу воли, силу ума, неподкупную совесть, человечность и милосердие Жозефа, надежда на его нравственные, высоко нравственные убеждения и чувства. Лишь бы его всячески не сбивали, он мой милый, как столб чугунный, устоит против напора всех этих пигмеев. Аминь и Господь да хранит его. Всегда молюсь за него.

<…> Три мои знакомые (только три, и я этого никогда не забуду) Марья Аф.<анасьевна> Щербатова, рожден.<ная> Столыпина, Катенька Всеволожская и Катя Самарина были

[12] Псалом 90, ст. 11–12: «Ибо Ангелам Своим заповедает о тебе — охранять тебя на всех путях твоих. На руках понесут тебя, да не преткнешься о камень ногою твоею».

[13] Феоктистов Евгений Михайлович, в 1850-х гг. учитель детей Е. В. Салиас; в 1871–1883 гг. редактор «Журнала Министерства народного просвещения», с 1883 г. начальник Главного управления по делам печати, проводивший крайне реакционную политику.

[14] Тихонравов Николай Савич, известный филолог, ректор Московского университета с 1877 по 1883 г.

так растроганы, увидев меня, что со слезами расцеловали меня. Все другие дуры и дураки ревут хором: «C'est la plus belle plus la Russe»[15]. Точно мне и тебе от этого легче. Сказать мое презрение и негодование на этих идиотов и низких людей — трудно. <…>

(Л. 130–131 об.)

В. И. ГУРКО

29 ноября 1879 г., Москва

Поздравляю тебя, милый мой друг и желаю тебе всякого благополучия[16]. Ты вступаешь в жизнь, помни, что человек все может вынести, если сохранит спокойную совесть и выше всего ставит свою честь и исполнение долга. Перед тобою пример отца. Более благородного, честного и доброго человека я в моей жизни не знавала, кроме разве покойного друга моего Кудрявцева[17]. Если ты будешь обладать частию этих высоких свойств, то я буду счастлива и буду гордиться тобою столько же, сколько люблю тебя. Ты мой первый внук, и я не могу забыть того чувства, которое я испытала, когда ты родился и из-под сердца матери прямо перешел, маленький, беспомощный, крошка еще неумытый, на мои руки, к моему сердцу, куда ту же минуту нашел доступ. Сердце мое билось любовью к тебе, и с тех пор моя особая любовь и нежность всегда остались при тебе, невзирая на твою строптивость, твой негодный характер и твою, порою, грубость и самонадеянность. Вот особенно твоей самонадеянности я боюсь. Не надо думать, что человек непогрешим, и без меры на себя надеяться. Проси у Бога разума, проси силы противостоять искушениям, их в жизни много. Не забывай Бога никогда и не верь безумцам, которые будут тебе доказывать, что Его нет и лично Он не руководит миром и оставляет нас блуждать по прихоти случая. Это случается тогда, когда мы сами от Него отказываемся и Его забываем. Тогда мы и блуждаем в потемках и того натворим, что и не вспомнимся (sic!). В особенности прошу тебя быть вежливым, даже чересчур, ибо положение твоего отца таково, что излишняя твоя вежливость не повредит ни тебе, ни ему, а напротив. Ужасно противно видеть мальчика, который подымает нос, потому что отец имеет высокое положение. Это низко. Это может быть только в пошлых, низких семьях, а не у хороших, честных людей. Я знаю, что ты был невежлив частию по скверному нраву, частию по застенчивости, частию по лени, но это непростительно. Каково мне было слышать в Петерб.<урге>, когда у меня спросили, правда ли, что говорят в городе об тебе. Что? Что у Т. сын идиот, а у Гурко нахал. Я внутренне обмерла, и сердце мое забилось от волнения и боли. Умоляю тебя, будь вежлив и приветлив. Мне пишут, что есть надежда, что ты вступишь в универс.<итет>. Дай бог тебе вступить хорошо, держать себя хорошо и быть любимым товарищами. Молодой человек, не имеющий товарищей и не любимый ими, cet au pauvre sire[18].

Я всегда считала таких людей или бессердечными, или имеющими капитальные недостатки. Дружба в 17, 18, 20 лет есть чувство наиболее завидное, приятное и делающее жизнь розовой. Это чувство и в старости вспоминается с умилением. Я желаю тебе ис-

[15] Это самое лучшее для русских (*фр.*).

[16] Письмо адресовано Владимиру Гурко по случаю его семнадцатилетия.

[17] Кудрявцев Петр Николаевич, критик и беллетрист, профессор Московского университета по кафедре всеобщей истории, близкий друг Е. В. Салиас.

[18] Это горемыка (*фр.*).

пытать его. «Нехорошо быть человеку одному», — сказано в Библии и может быть приложено к дружбе. Надо быть негодяю, чтобы не любить матери, отца, сестры, брата, но у сердечного, хорошего человека есть и друг, есть и друзья, есть и приятели. Не считай моего письма за скучную мораль, это опыт жизни, и кому же я постараюсь передать его, если не тебе, моему внуку, сыну первой моей дочери и сыну твоего отца, которого я люблю как родного сына и уважаю больше всех на свете. Мне говорили приехавшие из Петербурга, что у твоего отца озабоченное лицо, печальное выражение и что он кажет (sic!) измученным и мрачным. Я полагаю, что это противное место, которое я ненавижу, изведет его. Мать твоя, вероятно, не видит, потому что он от нее скрывает свое волнение или свое нездоровье. Я заметила, живя с вами, что у него бывают губы синие, а это очень дурной знак при болезни сердца. Я так за него боюсь. Это поганое пет.<ербургское> место унесет много его здоровья и как бы, помилуй нас Боже, не унесло его жизнь. Я бы желала его скорее в Ташкенде (sic!) и на краю света, чем в этой помойной яме, среди этого расхватного капа, где скорей всякой бросается и тащит себе лакомый кус. Я представляю себе часто свалку, где бросаются все, сваливая друг друга и таща всякий себе кто землю, кто деньги, кто чины, кто доходное место, — а он стоит один среди свалки, чувствуя отвращение, презрение ко всем этим негодяям и вместе с тем свое бессилие сделать что-либо на пользу земли своей и даже царя. Ужасное положение! Оно-то и может подкопать остатки его здоровья. Вся моя надежда на одного Бога и его милосердие. Да сохранит он нам его, вам отца, жене такого редкого, любящего мужа, а мне сына. Сердце замирает, когда я о нем думаю. Всего этого я не могу писать к твоей матери, я боюсь испугать ее. Может быть, среди суеты жизни она этого не видит, но мне со стороны это очень ясно. Не столько страшна рука нигилиста с револьвером и кинжалом, сколько мучения нравственные всякого рода, которые он испытывает в этом проваливающемся Вавилоне. Мене, Текел, Фарес написаны на его стенах[19]. Не заключи из этого, что я разумею погибель земли нашей или погибель царствующего дома, — нисколько. Но мы катимся под гору. Настают другие времена, быть может, весьма скоро силою обстоятельств конституция, какая бы она ни была, и тогда этому теперь беснующемуся и скачущему за наживой Петерб.<ургу> наступит конец. Это мое убеждение, и тебе не минет 27 лет, как ты это увидишь. Учись. Без учения ты не будешь полезный гражданин, ни даже влиятельное лицо. При палатах знание, талант, ум, стойкость мнений и характера дадут успех, положение и славу. Будь сын отца. Господь с тобою и мое благословение. <…>

(Л. 144–148 об.)

[19] Пророчество о гибели, восходящее к тексту Библии (Дан. V, 25–28). Во время пира вавилонского царя Валтасара, осквернившего сосуды из храма Иерусалимского, на стене дворца появились слова, чудесным образом начертанные кистью руки: «*Мене*, *мене*, *текел*, *упарсин*» (или: *перес*; *фарес*). Призванный для объяснения пророк Даниил прочитал эту надпись: Бог *исчислил* царство твое, оно *взвешено* на весах и *разделено*. В ту же ночь Валтасар был убит.

«ОЧЕНЬ СТАРЫЙ ЧЕЛОВЕК...»: НЕИЗВЕСТНОЕ ПОСЛАНИЕ М. С. АЛЬТМАНА К Н. И. АЛЬТМАНУ (по архивам Рукописного отдела РНБ)

Настоящая публикация является свидетельством общения, если прибегнуть к пушкинскому определению, «двух омонимов»[1] — поэта и ученого Моисея Семеновича Альтмана и художника Натана Исаевича Альтмана.

Автор публикуемого стихотворения — уроженец Витебской губернии Моисей Семенович Альтман (1896–1986). Он писал стихи (в 1920 г. в Баку вышла его книга «Хрустальный кладезь»), приобрел известность в научном мире как ученый-античник (1929 г. — кандидатская диссертация «Семантика собственных имен у Гомера», 1939 г. — докторская диссертация «Пережитки родового строя в собственных именах у Гомера»), был репрессирован (1942–1944), преподавал в провинциальных педагогических вузах, исследовал творчество Достоевского и Толстого, но самой яркой страницей его биографии, безусловно, является дружба с Вячеславом Ивановым (январь 1921 — март 1922 г.)[2]. М. С. Альтман является адресатом трех стихотворных посланий к нему Вяч. Иванова[3].

Адресат стихотворного послания М. С. Альтмана — художник-авангардист, скульптор, театральный художник и художник-график, заслуженный художник РСФСР (1968), один из ярких деятелей так называемого еврейского ренессанса Натан Исаевич Альтман (1889–1970)[4]. «Выдвинувшись кубистическим портретом Анны Ахматовой»[5] (1914), в юности и в молодые годы находившийся в центре самых передовых тенденций в искусстве, к концу 1930-х гг. Натан Альтман практически уходит из живописи. Он работает художником Еврейского камерного, Ленинградского драматического имени А. С. Пушкина и других театров, рисует иллюстрации к книгам. Н. Альтману удалось, возможно, путем такого творческого эскапизма избежать сталинских репрессий, но они коснулись людей из ближайшего окружения художника, его друзей и единомышленников (Мейерхольда, Мандельштама, Михоэлса). Через 40 лет после первого успеха его имя вновь оказалось в центре внимания из-за популярности тех театральных и кинематографических произведений, над которыми он работал в качестве декоратора вместе с режиссером Козинцевым — кстати, бывшим учеником Н. Альтмана в Свободных художественных мастерских (бывшей Академии художеств) в 1920 г. Вначале приобрел известность спектакль Козинцева «Гамлет» в Ленинградском драматическом театре (1954), затем, в 1957 г., фильм «Дон Кихот». Однако резонанс от театральной постановки и даже от фильма Козинцева не сопоставим ни по масштабу, ни по степени творческого прорыва с периодом авангардистских и футуристических исканий Альтмана в 1910-х гг. и первые послереволюционные годы. Как видим, он оказался забыт на целое поколение. Приятным утешением для старого художника, не отменяющим, на наш взгляд, общей драматической тональности судьбы этого человека, пережившего свой век (серебряный век!), было присуждение ему в 1968 г. звания «Заслуженный художник РСФСР». А на следующий год состоялась первая персональная выставка Натана Альтмана[6].

Публикуемый нами документ относится именно к этим последним годам жизни Альтмана, так сказать, к ренессансу его былой славы и, написанный за год до публичного чествования Н. И. Альтмана, как бы предвосхищает его. Стихотворение М. С. Альтмана, посвященное однофамильцу, носит непритязательно-импровизационный, альбомный характер и небогато собственно художественными достоинствами. Вместе с тем оно, на наш взгляд, любопытно по ряду причин.

Во-первых, в пространстве текста сходятся две фигуры — своего рода два призрака ушедшей эпохи. Оба Альтмана в свое время были причастны к вершинам русского серебряного века: один, старший из них, — как символ такой дерзкой смелости и новизны в искусстве, которая поражала его современников в то время, когда новатором, казалось, был каждый и удивить «новым словом» было трудно[7]; другой, младший из Альтманов, — в качестве ученика и «Эккермана» мэтра русского символизма Вячеслава Иванова.

Во-вторых, стихотворное послание Альтмана Альтману может послужить материалом реконструкции того частного житейского, человеческого, к чему, собственно, и апеллирует его автор, видя в старом, может быть, предавшем себя художнике, того, прежнего — энергичного, талантливого, престижно-публичного, — и в этом смысле становится актом его человеческой поддержки и участия.

В-третьих, стихотворение М. С. Альтмана воскрешает атмосферу литературной среды начала века, с ее изощренным филологизмом, понятными лишь посвященным намеками на ситуации, личности, тексты своего круга.

Таким намеком является утверждение в первой строке о «кровном родстве» автора и адресата послания. Дело в том, что на протяжении всей жизни М. С. Альтмана не оставляла рефлексия над своими именем и фамилией, кроме того, семантика имени[8] (в том числе имени собственного) неизменно входила в круг его научно-исследовательских интересов. Первоначальным импульсом к этому могли послужить обстоятельства рождения в хасидской семье (в местечке Улла Витебской губернии, ныне поселок городского типа Улла в Бешенковичском районе Витебской области) и начального образования в хедере, где получил первоначальные представления о кабалистике, ставшей впоследствии на некоторое время объектом его страстного увлечения: в Баку он пробовал брать уроки каббалистики у раввина Меюхеса[9]. Его еврейское имя — Эли Мойше б. Шимон га Леви Альтман. Оно неоднократно подвергалось этимологизации и ресемантизации в текстах самого Альтмана и Вячеслава Иванова[10], в частности свою фамилию М. С. Альтман переводил с немецкого и идиш как «старый человек»[11].

Трудно с определенностью сказать, был ли М. С. Альтман знаком с шуточным стихотворением Мандельштама, посвященным Натану Альтману:

Это есть художник Альтман,
Очень старый человек.
По-немецки значит Альтман —
Очень старый человек.

Он художник старой школы,
Целый свой трудился век,
Потому он невеселый,
Очень старый человек[12].

Когда-то, более полувека назад, насмешившая всех незамысловатая шутка из эпиграммы Мандельштама, обыгрывающая прямой смысл фамилии, в 1967 г. в применении к одному и в самопрезентации другого, теперь уже действительно старых, полузабытых Альтманов, должна была звучать очень грустно. Тем более добрым, ободряющим эстетическим и человеческим жестом предстает стихотворение М. С. Альтмана, посланное Н. И. Альтману и, очевидно, дошедшее (ср. в публикуемом тексте: «И вот пишу Вам наудачу») до адресата, поскольку сохранилось в архиве Н. И. Альтмана в Рукописном отделе РНБ.

Текст стихотворного послания М. С. Альтмана к Н. И. Альтману публикуется по машинописи, с автографом (подписью) автора, хранящейся в Рукописном отделе Российской национальной библиотеки (ОР РНБ. Ф. 1126. Архив Альтмана Н. И. Ед. хр. № 176. 1 л.). Документ представляет собой лист стандартной писчей бумаги, в правом верхнем углу — посвящение: имя адресата, подчеркнутое М. С. Альтманом.

Елена КУРАНДА

* * *

Натану Исаевичу
Альтману

Вскормленыш эллинских кормилиц[13],
Я друг художников сословью,
А с Вами, мой однофамилец,
Еще и близок древней кровью.

Забыть, как видно, не дано мне
Давнишних наших встреч на даче:
Вас вспоминаю я и помню,
И вот пишу Вам наудачу.

Я помню, как когда-то Хоста[14]
Ваш поощряла лов на море,
Так пусть и Питер лет Вам до ста
Даст порыбачить на просторе[15].

На Вас взираю я с надеждой
И по барометру предчувствий
Сулю, что Вам и впредь, как прежде,
Быть муз избранником в искусстве.

Так одаряйте и в грядущем
Нас вдохновенными трудами
С талантом Вам всегда присущим
И не скудеющим с годами.

Ленинград 21. XI. 67
М. Альтман

КОММЕНТАРИИ

[1] Пушкин А. С. Письмо Плетневу П. А., около (не позднее) 11 октября 1835 г. Михайловское // Пушкин: Письма последних лет, 1834–1837 // АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). Л.: Наука. Ленингр. отд., 1969. С. 111.

[2] Подробнее биографию М. С. Альтмана см.: Лаппо-Данилевский К. Ю. О «Разговорах с Вячеславом Ивановым М. С. Альтмана» // Альтман М. С. Разговоры с Вячеславом Ивановым. СПб.: ИНА-ПРЕСС, 1995. С. 111–112.

[3] Иванов Вяч. Собр. соч. Т. 4. Брюссель, 1987. С. 88–90. См. также переписанные рукой М. С. Альтмана эти стихотворения в письме к В. С. Семенникову от 7 ноября 1923 г.: РО ПД (СПб) Ф. 275. Оп. 1. Ед. хр. № 67. Л. 13 об.

[4] См. биографию художника: Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1. Аарон — Высоцкий. Иерусалим, 1976. Кол. 102–103, а также вступительный раздел в описи фонда Альтмана в РО РНБ (СПб).

[5] Никольский Ю. Искусство в Крыму // Объединение. Одесса, 1918. № 3–4. С. 222.

[6] Эткинд М. Н. Натан Альтман. Альбом (Каталог выставки). М.: Сов. художник, 1971.

[7] Ср., например, в статье-обзоре художественных выставок в журнале «Аполлон»: «…Характеристика Альтмана как феномена такой степени новизны и выламывание из традиции, что он не сопоставим даже с другими модернистами…» (Дмитриев Вс. По поводу выставок бывших и будущих // Аполлон. 1914. № 10. С. 14).

[8] Ср. постоянно обсуждаемый с Вяч. Ивановым в 1921–1923 гг. круг тем, связанных с именем собственным: «…Писатели направляют значительную часть своей интуиции на имена» (в записи от 27 августа 1921 г.). О влиянии Вяч. Иванова на формирование научных и эстетических интересов М. С. Альтмана, в том числе на его концепцию функционирования имени собственного в художественном произведении см. нашу работу: «Писатели направляют значительную часть интуиции на имена»: материалы IX Международной Ивановской конференции (К 140-летию со дня рождения Вячеслава Иванова). М. — Рим.

[9] Альтман М. С. Автобиографическая проза. Там же. С. 319.

[10] См. созданный в конце 1950 — начале 1960-х гг. цикл сонетов «Се-мантика имен» // Альтман М. С. Разговоры с Вячеславом Ивановым. С. 111–112.

[11] Приводим первое стихотворение из цикла сонетов, написанных М. С. Альтманом «к своему имени»:

СЕ-МАНТИКА ИМЕН

Не мне, не мне, а имени…

I

В моих стихах, быть может, современник
Узрит лишь то, что мозг мой засорен,
И не венок присудит мне, а веник
За суеверья варварских времен.

А я и вправду суеверий пленник,
И особливо — мантики имен.
Затем, что сам — пророков соименник,
И Лия — мать мне, и отец — Симон.

Мойсей-Илья от Лии и Симона
И пофамильно — Старый человек:
При храме старцем мне б дожить свой век.

Но я (нет иудея без уклона)
Живу на улице, совсем как грек,
Всеисцелителя Пантелеймона.

22.10.1956

(Альтман М. С. Разговоры с Вячеславом Ивановым. С. 328.)

[12] Впервые опубликовано в тексте воспоминаний Г. Иванова «Китайские тени» (газета «Звено». 1924, 29 сент.). Анализ техники введения в поэтический текст имени собственного см. в нашей работе: Куранда Е. Л. «Очень старый человек» — «искаженное слово» в шуточных стихах О. Мандельштама (тезисы) // Поэтика и лингвистика: материалы Международной научной конференции «Поэтика и лингвистика», посвященной 100-летию со дня рождения Р. Р. Гельгардта. 16–18 октября 2006 г. (Тверь). Тверь: Тверской гос. ун-т, 2006. С. 67–68.

[13] Кажется достоверным предположить, что М. С. Альтман не в последнюю очередь ориентируется на тексты стихотворных посланий к нему Вяч. Иванова, в которых подчеркивалось его увлечение античностью и способность понять и воплотить в себе «дух эллинизма». Ср.:

Эли Мойше, ты с эллином был эллин,
Ловил мне рыб в Гомеровых морях,
И кобылиц в Гомеровых зарях,
Манил ты голубиц его расселин.

Цит. по: Иванов Вяч. Собр. соч. Т. 4. Брюссель, 1987. С. 88–90.

Переписывая это стихотворение в письме к В. С. Семенникову от 7 ноября 1923 г., М. С. Альтман снабдил следующим примечанием последнюю строку первого катрена: «мои работы над Гомером» (РО ПД (СПб). Ф. 275. Оп. 1. Ед. хр. № 67. Л. 13 об.).

[14] Городское поселение близ Сочи, в 1951 г. ставшее одним из административных районов города Сочи; название — гидроним по происхождению (Хоста — по-абхазски Кабанья река). О популярной в художественно-артистической среде дачной местности см.: Лавут П. И. Маяковский едет по союзу. М.: Советская России, 1969. С. 187. Там же (С. 175) — упоминание о том, что в 1927 г. вместе с Маяковским приехал Н. Альтман: «…он приехал с художником Натаном Альтманом. <…> Маяковский не любил отпускать от себя людей, которых любил».

Свидетельств о пребывании в Хосте М. С. Альтмана, помимо публикуемого материала, нам пока не удалось обнаружить.

[15] Возможна аллюзия на строку «Ловил мне рыб в Гомеровых морях» из стихотворения Вяч. Иванова, посвященного М. С. Альтману (см. примеч. 1).

«Пачнем збіраць зярно к зярняці...»

Пасля колькіднёвага перапынку з прычыны нямогласці пачынаю працяг успамінаў. Чуюся вельмі слабым, а яшчэ горш тага што не маю пэўнай надзеі на паправу. Тым больш хацелася-б пакінуць па сабе тое, што павінна застацца па мне. Ці змагу гэта? Пытанне такое хвалюе. Шмат чаго трэба пераскочыць, бо і далёка не ўсё захавалася ў памяці таму, што весці дзённікі не было магчымасці і не было тады ў думках.

Трохднёвае знаходжанне ў чанстахоўскіх вайсковых канюшнях без ніякага пасілку апроч вады, дало адчуць што можа з людзьмі зрабіць голад. Адчула гэта і нямецкая варта. На трэці дзень камандаванне выбрала з дзесятак палонных якіе пашлі на бліжэйшые агароды накапаць бульбы і нассякаць капусты, у выніку чаго нарэшце быў нам прыгатоўлены пасілак. Таго-ж вечара нас пагрузілі ў вагоны і ноччу цягнік рушыў у дарогу.

Выгрузілі нас назаўтра паўднём і пад моцнай вартай павялі ў вялікі палатачны лагер дзе было наслана саломы на якую нарэшце рынуліся адпачыць. Праз нейкі час нас дружынені падводзілі да катла дзе далі хоць і мала, але нейкай больш людзкай яды і здаецца, што былі там ужо міскі і лыжкі якіе прагнуўшым яду мы аддавалі. Пасля абеду пашлі зноў на салому. Сталі больш жывейшые. Пачалася гутарка, шукалі сваіх.

З бліжэйшых маіх землякоў былі знаёмые з дому Кулеш Казік і Лукашэвіч Янка. Мы пастанавілі трымацца між сабой так каб не разлучацца.

На другі дзень пасля снядання на якое была чорная кава папрыносілі ў пачатку сталы. Пачаліся эвідэнцыйныя афармленні пры чым кожнаму з нас даваўся мэдальён на шнурку, які трэба было насіць на шыі. Там быў выбіты нумар эвідэнцыі. Апроч усяго даваліся да подпісу карткі чырвонага крыжа ў якіх паведамлялася, што жывы і здаровы, трапіў да нявολі і чуюся добра.

Пасля пяціднёвага пабыту ў пачатках нас пастроілі калонамі

АБУДЖАНЫ «ДУДКАЙ БЕЛАРУСКАЙ»

Адзін з раздзелаў славутай паэмы Якуба Коласа «Сымон-музыка» пачынаецца глыбока пранікнёным пралогам, цяпер вядомым амаль кожнаму беларусу:

Колькі талентаў звялося,
Колькі іх і дзе ляжыць
Невядомых, непрызнаных,
Не аплаканых нікім,
Толькі ў полі адспяваных
Ветру посвістам пустым!

Боль і шкадаванне ў Якуба Коласа пра загубленыя, зглумленыя таленты найперш у так званую дакастрычніцкую пару. Але колькі іх змарнавана і расцярушана пазней падчас розных ваенных ды ідэалагічных катаклізмаў! Імя аднаго з гэтых талентаў — Юльян Сергіевіч (1910–1976).

Юльян Сергіевіч! Мне пра яго адным сёлетнім студзеньскім вечарам нагадала мая даўняя каляжанка Валянціна Трыгубовіч: ці знаёмае мне названае ёю прозвішча? А як жа! Знаёмае, вядома, толькі трохі прызабытае… Памятаю, што ён пісаў вершы ў народным стылі. Цікавіўся Францішкам Багушэвічам, ягонай спадчынай. Здаецца, не адзін раз быў у Кушлянах, колішняй сядзібе Багушэвіча, пакінуў у кнізе водгукаў свой запіс. Некалі я з ім трохі ліставаўся. Ці ён сам, ці дзядзька Міхал з Кушлянаў прысылалі мне ягоныя вершы.

Запомнілася і назва вёскі, дзе ён жыў, — Ленкаўшчына, бо, знаёмячыся з паўстанцкімі шляхамі Ф. Багушэвіча, дзесьці вычытаў, што касінеры Кастуся Каліноўскага цугам прайшліся менавіта праз Ленкаўшчыну.

Я не адзін раз спатыкаўся з Юльянам Сергіевічам, амаль невядомым тады літаратарам. Ён распавядаў пра ўсе перыпетыі свайго жыцця ў колішняй Заходняй Беларусі, пра сваю працу ў Беларускай сялянска-работніцкай грамадзе і ў Таварыстве беларускай школы, пра вайну і нямецкі палон… Аднак данесці гэтыя аповеды праз тагачасны друк было немагчыма. Да таго ж Юльян Сергіевіч у паваенны час быў рэпрэсаваны. Неабгрунтавана, вядома. Адбываў пакаранне ў паўночных, сібірскіх, казахстанскіх лагерах. Вярнуўся ў Беларусь толькі ў 1956 г. Падчас сустрэч у Ленкаўшчыне я даведаўся, што ён не толькі літаратар і грамадскі дзеяч, але і мастак. Як і славуты цяпер Язэп Драздовіч, ён размалёўваў насценныя кілімы (дываны), пісаў тэматычныя карціны на тэмы вясковага жыцця.

Літаратурнай працай Юльян Сергіевіч пачаў займацца з дзесяці гадоў. Першы верш «Дуб» апублікаваў у 1922 г. у часопісе «Маладое жыццё». Друкаваўся ў часопісах «Маланка», «Шлях моладзі» і іншых перыядычных выданнях Заходняй Беларусі, а таксама ў калектыўным зборніку «Рунь веснаходу». У 1939 г. меўся выйсці яго зборнік паэзіі, аднак з вайной друкаванне спынілася. Як салдат-рэзервіст Сергіевіч быў мабілізаваны ў войска, неўзабаве трапіў у палон, прайшоў праз некалькі канцлагераў, працаваў у баўэра. У адным з лагераў «сядзеў» разам з Міхасём Васільком і Янкам Брылём.

Слынны празаік пазней выкарыстаў гэтае знаёмства пры стварэнні аднаго з вобразаў у рамане «Птушкі і гнёзды». З таго ж часу Юльян Сергіевіч ведаў Ларысу Геніюш: абое ў 1940–1943 гг. друкаваліся на старонках берлінскай газеты «Раніца».

З нямецкага палону вызвалены савецкай арміяй. Вярнуўся на радзіму, працаваў настаўнікам у вёсках Ленкаўшчына і Манішчыцы Маладзечанскага раёна. Арыштаваны проста ў школе, быў асуджаны на 10 гадоў «исправительно-трудовых лагерей». Нажыў там туберкулёз лёгкіх. Займеў сябра — Пятра Бітэля, таксама настаўніка і паэта, земляка. Калі зноў вярнуўся ў родныя мясціны, працаваў у калгасе. Яго творчае жыццё праходзіла ў складаных варунках падкантрольнасці. Друкаваўся мала, пераважна ў раённай газеце. У Беларусі быў малазнаны. Памёр ад раку лёгкіх. Згадкі пра страшны дыягназ сустракаюцца ў лістах Ларысы Геніюш да Міколы Ермаловіча, маладзечанца ў той час.

Пасля смерці Юльяна Сергіевіча нізкі ягоных вершаў друкаваліся ў тыднёвіку «Голас Радзімы», часопісе «Полымя», зборніку «Ростані волі». Прывабны яго вобраз — настаўніка і чалавека — створаны ў кнізе польскага празаіка З. Жакевіча «Воўчыя лугі». Выяўленчыя творы таленавітага самавука экспанаваліся на мастацкіх выставах, прынамсі на рэспубліканскай у 1978 г. Архіў Юльяна Сергіевіча зберагаецца ў аддзеле рукапісаў і рэдкіх кніг Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. А цяпер вось знайшліся два школьныя сшыткі з успамінамі Юльяна Сергіевіча ў хатнім архіве Валянціны Трыгубовіч. Яны датаваныя 1976 г. і апісваюць жыццё аўтара ад народзінаў да пачатку Другой сусветнай вайны, да таго часу, як ён трапіў у нямецкі палон.

У гэтых «Успамінах» мяне адразу зачапіла за жывое адно ягонае прызнанне, словы, якія на пачатку XX ст. прадвызначылі жыццёвы і творчы лёс таленавітага вяскоўца: «Даведаўшыся, што наша мова не якая-небудзь мужыцкая, або простая, але беларуская, а разам з тым і мы — беларусы, я інстынктыўна адчуваў, што раней ці пазней, але на беларускай мове будуць друкавацца кнігі. Таму я вельмі пільна прыслухаўся да расказаў цёткі, дзе вучаць дзяцей па кніжках, якія друкаваныя ў нашай мове». Трохі пазней ён дачуўся, што былі кніжкі на нашай мове і даўней. Сярод іх згадаў і «Дудку беларускую» Францішка Багушэвіча. А мая зацікаўленасць постаццю Багушэвіча прывяла мяне да Юльяна Сергіевіча…

Пішучы гэтыя нататкі, я спаткаў колішняга свайго супольніка, і пра адну з апошніх паездак у Ленкаўшчыну мы згадвалі разам з Аляксеем Марачкіным, нашым вядомым мастаком, з якім у маладыя гады шмат падарожнічалі па славутых беларускіх мясцінах. Юльяна Сергіевіча ўжо не было ў жывых. Мастакоўскія эцюды, накіды, эскізы паказвала нам ягоная жонка Агата. Зацікавілі Марачкіна і насценныя дыванкі. Пад распіску ён узяў некаторыя з іх у Мінск, каб паказаць на выставе. Дзе яны цяпер, ён не ведае. Схадзілі мы тады і на могілкі. На помніку Юльяну Сергіевічу ўсё было напісана панашаму, па-беларуску.

Уладзімір СОДАЛЬ
2008 г.

Юльян Сергіевіч

УСПАМІНЫ

СШЫТАК I

ДЗІЦЯЧЫЯ ГАДЫ

Першы раз у жыцці я ўбачыў свет у беднай сялянскай хаце Язэпа Лявонавіча Сергіевіча ў вёсцы Юраўшчына[1]. Было гэта ў жніўні[2] 1910 года. Апроч мяне былі старэйшыя тры браты і дзве сястры. Сёстраў было яшчэ больш, але яны памерлі не за маёй памяццю. Пасля мяне былі яшчэ дзяўчаты, з якіх адна памерла, а самая малодшая яшчэ жыве[3].

Дзіцячыя гады былі цікавыя: летам — зеленню і кветкамі, а зімой — цёплай печчу і запечкам. Каб было весялей, бацька мне падвесіў за бэльку вераўчаную калыску. Калышучыся вышэй, я выпростваў ногі — мне хацелася дастаць імі царскі партрэт, але за гэта на мяне старэйшыя сварыліся, вучылі шанаваць цара так, як і Бога. З тэй пары я пачаў цікавіцца царскім партрэтам і іконамі, ці, як тады казалі, абразамі. Абразы такія былі ў кожнай хаце на покуці над сталом. Калі прыходзілася бываць у хатах суседзяў, я заўважаў, што ў іх абразы ўжо іншыя, яшчэ цікавейшыя. Найцікавей было тое, што бацька і маці, а таксама іншыя старэйшыя ў хаце, устаўшы рана, адзяваліся, мыліся, выціраліся, а тады, гледзячы на абразы, хрысціліся і гаварылі пацеры[4], ці, як я пазней дазнаўся, маліліся Богу. Неўзабаве бацька пачаў і мяне вучыць гаварыць тыя пацеры, а найперш хрысціцца. Хрысціцца я навучыўся хутка, а вось тыя пацеры вучыўся вельмі доўга, паўтараючы кожную раніцу слова за словам. Нашто і дзеля чаго гэта было, ніхто гэтага не паясняў, і таму тыя пацеры яшчэ ў дзяцінстве я лічыў нуднай непатрэбшчынай, а таксама і падрастаючы не змяніў пра гэта погляду, аднак мяне найбольш падахвочвалі тым, што некалі спытаецца ў мяне бацюшка, ці ўмею я малітвы, і, калі ўмею, дык пахваліць за гэта.

Трэба прызнацца, што царкву і бацюшку я вельмі паважаў. Царква мне падавалася як звонку, так і ўсярэдзіне такой прыгожай і велічнай, што ніяк не мог я пагадзіцца з тым, што яе збудавалі людзі. Бацюшку я таксама лічыў калі не Богам, дык святым, бо ён быў у нейкім дзіўным бліскучым адзенні, а абліччам падобны на тых, якія былі на абразах.

Значна пазней мне вельмі хацелася навучыцца чытаць малітвеннікі, Часаслоў, Псалтыр ці Евангелле найбольш дзеля таго, каб гэтым хоць крыху магчы наследаваць бацюшку ў царкве. А дабіўшыся гэтага, я збіраў такіх, як і я, дзяцей, а сам, ахінуўшыся

---

[1] Паводле біябібліяграфічнага слоўніка «Беларускія пісьменнікі» ў 6 тамах (Т. 5, Мінск, 1995), Сергіевіч Юльян Іосіфавіч нарадзіўся ў вёсцы Юраўшчына Ашмянскага павета Віленскай губерні, цяпер Маладзечанскі раён Мінскай вобласці. Самой Юраўшчыны ўжо няма: сселена ў 1973 г. Пахаваны Ю. Сергіевіч у вёсцы Ленкаўшчына Маладзечанскага раёна.

[2] Даты жыцця і смерці згаданы даведнік падае такія: 23.09.1910–04.10.1976. Яны ж пазначаныя і на помніку. Акрамя таго, на ім напісана: «Беларускі паэт Юльян Іосіфавіч Сергіевіч. Памяць жонкі Агаты. Захавай на ўспамін маё імя, дарагі Беларускі Народ».

[3] Гэта была Ганна Іосіфаўна, Ганька. Сёння нашчадкі сям'і Сергіевічаў жывуць у Беларусі, Латвіі і Расіі. У Маладзечне, у прыватнасці, жыве ўнучаты пляменнік Юльяна Сергіевіча Аляксандр Фёдаравіч Кананові — унук сястры Алены, у якой было чацвёра дзяцей; адзін з двух яе сыноў — бацька Аляксандра. Прозвішча Сергіевічаў засталося толькі ў нашчадкаў Якуба.

[4] Pacierz (польск.) — малітва.

ўзорыстай посцілкай, нараспеў маліўся, дамагаючыся, каб мяне пільна і набожна слухалі. Кніг святых у нас было пад дастаткам як на той час, таму што старэйшыя браты мае, Пракоп і Васіль, былі вучнямі царкоўна-прыходскай школы ў Лоску, якую «ўспешна» скончылі ў 1913 годзе, атрымаўшы вельмі прыгожыя юбілейныя пасведчанні з нагоды трохсотгоддзя царскага дому Раманавых. Былі яшчэ і іншыя цікавыя школьныя кнігі з малюнкамі. Па тых букварах і кнігах я пазней вучыўся чытаць. Што было па-руску незразумелым, мне паяснялі старэйшыя браты. Кнігі я вельмі шанаваў і любіў.

ПЕРШАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА

Пачатак вайны мне вельмі слаба помніцца таму, што ў нас яе яшчэ не было. Помню толькі, як з плачам і галасьбой выпраўлялі на вайну. З нашай сям'і ніхто не ішоў, толькі цераз нейкі час трэба было выправіць самую старэйшую сястру Алену на нейкія прыфрантавыя работы. Колькі часу яна там была, не прыпомню, але вярнулася. У той неспакойны час нам трэба было перасяляцца на хутар. Цяжасці перабудовы таксама не прыпамінаю, апроч таго, што трэба было спаць не ў хаце, а ў гумне, дзе было сцюдзёна ўвосень, і таму прыпамінаецца мая першая дзіцячая хітрасць — выскубсці ў сене сабе выгодную нару, у якой я думаў зімаваць.

Што і як было пасля, дык мне зусім памяшалася ў памяці, бо ў нашай невялічкай хатцы, дзе не было ніякай падлогі, памясціліся зімой салдаты — цэлы ўзвод, 54 чалавекі. Дзеля гэтага былі зроблены нары, на якія ўсе не маглі памясціцца. Не магу зразумець і сёння, як мы маглі перажыць такую таўкучку, такую цеснату, што адзін салдат уночы прыстасоўваўся спаць на прыпечку. Земляны дол усцілаўся яловымі лапкамі, якія цераз нейкі час змяняліся новымі. З сваімі ў такой гушчы я амаль што не бачыўся. Мяне вабілі да сябе салдаты. Былі такія, што цікавіліся маім чытаннем. Вучылі мяне пісаць інакш, як я ўжо ўмеў, бо да таго часу я ставіў літары такія, як і друкаваныя, і ніяк не мог зразумець, чаму пісаныя павінны быць інакшыя.

Прыпомніць перажытае ў той час ніяк не магу, апроч мамэнтаў, якія больш адбіліся ў памяці. Вось аднойчы зімовай раніцай прыбег у хату, задыхаўшыся, адзін салдат: «Хлопці! Нэміць газы пустыў!» Усе, як ёсць, паўскаквалі з нараў, панадзявалі нейкія марлевыя маскі, разгарнулі лапкі на зямлі і сталі паліць салому. Навошта яны так рабілі, мне было невядома, але дым выядаў вочы, аднак плакаць, як і заўсёды, я баяўся. На шчасце, газы тыя, мабыць, да нас не дайшлі і нікому не нашкодзілі. З лепшых мамэнтаў прыпамінаецца нейкае ваеннае свята, калі прыйшоў вайсковы хлебапёк, агледзеў печ, пасля чаго пёк маленькія прыгожыя булачкі для салдатаў і дзве такія булачкі даў мне. Прыпамінаецца вёска, калі салдаты ўжо не душыліся ў нашай цеснай хацінцы. Нары павыкідалі праз вокны, у хаце пачысцілі, дол пасыпалі жоўтым пяском. Было свята — Вялікдзень, які салдаты звалі Пасха і таксама святкавалі. Перад гумном, у якім яны размяшчаліся, зрабілі небывалую харашыню. Наўтыкалі зялёных ёлачак, паміж якіх былі павысыпаныя пяском дарожкі. Адзін з салдатаў падарыў мне вельмі прыгожую кніжачку-каляндарык, дзе былі змешчаны малюнкі найбольш рэлігійнага зместу. Каляндарык той быў на 1916 год. Лета прыпамінаецца таксама мамэнтамі. Часта я хадзіў у лес, з берагу якога было набудавана многа баракаў, зямлянак і быў прыгожы фанерны домік. Увесь той ваенны пасёлак быў перапоўнены салдатамі, да якіх блізка падыходзіць я баяўся, а здалёк мяне ніхто не чапаў. Зімой з 1916 на 1917 год у нашай хаце таксама размяшчаліся салдаты, але ўжо не так шмат. Быў нейкі час медпункт, адвесіўшыся ад нас палаткамі. Была нейкая канцылярыя. Вось прыпамінаецца яшчэ адзін, бадай самы важны, мамэнт. У хату ўварваўся салдат — нават помню яго прозвішча — Спіткоў: «Слушайте, братцы! Скажу что-то новенькое — царь

Николай отказался от престола»[5]. Якія былі ў хаце, салдаты крыкнулі «ўра!», пасля чаго пачаліся шумныя гутаркі. Калі крыху пацішэла, умяшаўся ў гутарку мой бацька: «Не магу паняць, чаго вы радуецеся? Ці гэта радасць, калі гаспадар у трудны мамэнт адмовіцца ад гаспадаркі і кіне жонку і дзяцей, а сам пойдзе куды вочы глядзяць». Ніхто з салдатаў, аднак, не падзяліўся з бацькавым поглядам. Затое адзін з выбітнейшых знайшоў патрэбным павучыць старога: «Ты, хозяин, смотри, больше нигде не высказывай своего такого мнения, потому что тебе за это не поздоровится. Это тот момент, которого очень долго ждали многие тысячи лучших людей и за который отдано очень много человеческих жизней. Поэтому опасайся таких рассуждений, чтобы не стать злейшим врагом народа». Мой бацька, які быў зусім непісьменным і нідзе не бывалым чалавекам, замоўк і палічыў патрэбным паслухаць перасцерагаючай, разумнай парады.

Як жылося далей, мне вельмі цяжка акрэсліць, бо было нешта няпэўнае, няўстойлівае і бясформеннае. Утвараліся нейкія камітэты, былі нейкія нарады, агітацыі. Паяўляліся маляўнічыя плакаты. Шмат было гутаркі пра нейкае «учредительное собрание».

Да нашай хаты была прыбудавана вайсковая стайня, дзе было некалькі коней. Даглядчыкі коней жылі ў нашай хаце і кармілі скаціну, пакуль ім дастаўлялі сена. Калі ж дастаўка спынілася, яны кінулі нам коней, а самі недзе падаліся, няйнакш на радзіму. Бацька пайшоў да нейкага начальства пытацца, што рабіць з коньмі. Яны адну кабылу афармілі дакументам на бацькаву ўласнасць, а рэшту коней сказалі: «Дзявай, куды хочаш». Паколькі пачыналася ўжо вясна, бацька завёў тыя коні ў лес і пусціў іх.

Пасля самавольства на нейкі час наша мясцовасць апусцела, але ненадоўга. Прыйшлі немцы[6] і сталі наводзіць свае парадкі. Найперш загадалі збіраць для іх малако, яйкі, масла, але людзі нашы непаслухмяныя былі, таму што нічога ў нас такога не было. Неўзабаве голад змусіў немцаў займацца сапраўдным грабежніцтвам. Няпрошаныя госці бесцырымонна заходзілі ў хаты, свірны і кладоўкі і забіралі, дзе што напаткаюць. Шчасце толькі, што нядоўга яны ў нас гаспадарылі, бо ў Нямеччыне таксама ўзнялася рэвалюцыя, і немцы падаліся дамоў. Далейшы парадак падзеяў не магу дакладна прыпомніць, бо ў сапраўднасці і не было такога парадку. Пачалася вайна, як тады гаварылі, з бальшавікамі і легіёнамі, і нашы агалелыя мясціны ў выніку той вайны па некалькі разоў пераходзілі з рук у рукі, аж пакуль нарэшце не ўсталяваўся мір, паводле якога мы знайшліся пад Польшчай[7].

ШКОЛЬНЫЯ ГАДЫ

Зімой з 1920 на 1921 год пайшлі чуткі, што па большых вёсках сталі працаваць школы. Такія навіны мяне моцна ўзрушылі, асабліва пасля расказаў нашай цёткі з вёскі Малое Запруддзе. Паводле яе, школа там была такая, дзе вучылі не па-руску і не папольску, але «па-нашаму, так, як мы гаворым». Цётка даслоўна перадавала змест чытанак з буквара: «Ці паіў ты каня? — Паіў. — А чаму ў яго морда сухая? — Бо ён вады не дастаў!» Або яшчэ: «Ішоў Бай па сцяне, у чырвоным жупане, нёс сем лапцяў на спіне…» Расказвала цётка і пра малюнкі ў тым буквары, хоць яна была зусім непісьменная, але настолькі распаліла маю дзіцячую цікавасць, што мне захацелася стаць вялікім, ду-

[5] Цар Мікалай II адрокся ад прастола за сябе і за малалетняга сына Аляксея 2 (15) сакавіка 1917 г.

[6] Паводле ўмоваў Брэсцкага міру, заключанага ў сакавіку 1918 г., тэрыторыя Беларусі была падзеленая паміж Германіяй і Расіяй па лініі Дзвінск — Свянцяны — Ліда — Пружаны — Бярэсце.

[7] Паводле Рыжскай мірнай дамовы (18.03.1921) у складзе Польшчы засталіся занятыя яе войскамі ў часе савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. Заходняя Беларусь і Заходняя Украіна.

жым, каб схадзіць туды і самому пабачыць і пачытаць тыя кніжкі, якія надрукаваны па-нашаму, бо, чытаючы рускія школьныя кніжкі, нешта мяне ўзнімала на бунт: чаму ў кнігах не пішуць так, як мы гаворым — нашай гутаркай. Мне дома паяснялі, што па-нашаму кніг няможна пісаць, бо наша гутарка простая, мужыцкая і таму да кніжнага пісання непрыгодная.

Я з гэтым не згаджаўся, бо яшчэ пры апошніх рускіх салдатах-конюхах я чытаў ім запісаную мной ад бацькі казку пра няверную жонку, якая выпраўляе свайго мужа Ягора па пясок да мора, бо яна прытваралася хворай і ёй трэба было грэць марскі пясок — лячыцца. Калі ж мужык выправіўся ў далёкую дарогу, жонка прымала да сябе блізкага суседа-папа, які прыходзіў з выпіўкай, закускай і гармонікам. Падгуляўшы добра, поп іграў, а жонка спявала, прытопваючы:

Як пайшоў Ягора
Па пясок да мора,
Як пайшоў, дык пайшоў,
Каб даў божа не прыйшоў.

У самы разгар гэтай гулянкі ў хату ўваліўся дзед-жабрак з вялізным мяшком за плячыма. Скінуўшы з плеч мяшок, цяжка дыхаючы, дзед стаў прасіцца пераначаваць, таму што ўжо зусім сцямнела і ён моцна замарыўся. Баба прабавала адмаўляцца, але дзед рашуча стаў трэбаваць начлегу, даючы зразумець, што ён знойдзе месца ўпоцемку за печкай і іхняй гулянцы не пашкодзіць. Уладкаваўшыся на месцы, дзед нібы не цікавіцца гулянкай, якая прадаўжалася яшчэ весялей. Гармонік пачаў найграваць яшчэ мацней і весялей. Жанчына, падвыпіўшы больш, зноў стала прыпяваць пад музыку:

Як пайшоў Ягора
Па пясок да мора,
Як пайшоў, дык пайшоў,
Каб даў божа не прыйшоў.
Татадра, татадра, татадра, татадра!

Не трэба быць лішне дагадліваму, што ў дзедавым мяшку быў той самы Ягор, якога дзед давёў да розуму і вярнуў дамоў. Перад тым як адчыніць дзверы, ён яго ўсадзіў у мяшок і ўнёс у хату, папераджаючы, каб ён маўчаў, пакуль дзед яму не падасць загад вылезці адтуль. Дзед пад музыку таксама захацеў падпець:

Ці чуеш, Ягора,
Што жонка гавора?
Маеш нож пры сабе,
Разрэж мех на сабе.
Вісіць бізун на сцяне,
Будзе папу і жане.
Папу раз, жане два,
За прыпеўкі «татадра!».

«Што ты, дзед, там вурчыш за печкай?» — запыталася жанчына. «Гэта ж я вам памагаю пець», — кажа дзед. Тым часам Ягор выскачыў з-за печы так неспадзявана, што перапалоханы поп рвануў за дзверы як стаіць. Яму так і не дасталося бізуном, але затое пакінуў ён свой гармонік, шапку і кажух. Жонцы, можа, і лішняе дасталося, але гэта яе вылечыла лепей, як той марскі пясок. Ягору і дзеду засталося яшчэ добра выпіць і закусіць ды падзяліць папоўскія трафеі.

Казка такая была старанна запісана ад бацькі. Пры чытанні салдаты вельмі ўважна слухалі і аж за жываты браліся ад смеху. Пры паўторным чытанні яны слухалі больш сур'ёзна і вельмі хвалілі мяне, што я нічога не перавярнуў і напісаў усё як ёсць нашай гутаркай, якую яны назвалі беларускай. Салдаты тыя былі пажылога ўзросту, паходзілі недзе з глыбіні Расіі. Самага старэйшага прозвішча было Уколаў, другога Лысіцкі, а трэцяга не помню.

Даведаўшыся, што наша мова не якая-небудзь мужыцкая, або простая, але беларуская, а разам з тым і мы — беларусы, я інстынктыўна адчуў, што раней ці пазней, але на беларускай мове будуць друкавацца кнігі. Таму я вельмі пільна прыслухаўся да расказаў цёткі, дзе вучаць дзяцей па кніжках, якія друкаваныя на нашай мове.

Нарэшце хутка разышлася жаданая і так радасная для мяне вестка, што ў блізкую суседнюю вёску прыбыў вучыцель і трэбуе, каб пачынаючы з панядзелка бацькі пасылалі дзяцей у школу. Перад гэтым у нядзелю ў вёсцы Ленкаўшчыне быў сабраны сход, на якім дамовіліся пасылаць дзяцей у хату Міхася Рубана, куды пазносілі патрэбную колькасць сталоў і зэдляў.

І вось я ў «школе». Найбольш увагі маёй было звернена на вучыцеля. Малады, вельмі прыветлівы, клапатлівы. Нічога страшнага ў ім я не заўважыў, зусім не так аказалася, як прывыклі дарослыя палохаць дзяцей школай і вучыцелем. Не было за што пакуль дзяцей круціць за вушы і хлістаць лінейкай. Усё, што вучыцель гаварыў, было зразумела, бо гутарка яго была наша, свойская, і кніжкі, якія ён раздаваў вучням, былі з цікавымі малюнкамі і на нашай мове — я адразу зразумеў, што і ў нас будзе такая школа, пра якую расказвала запрудская цётка.

Нарэшце мяне вучыцель запісаў у сшытак і спытаўся, ці ўмею я чытаць. Я адказаў, што ўмею па-руску і па-славянску[8]. Вучыцель з прыемнай усмешкай падсунуў мне разложаную кнігу і паказаў, дзе чытаць. Друк у кнізе быў дробны, але я без запінкі стаў адразу ж чытаць. «Ну вось! — усклікнуў вучыцель. — Аж люба слухаць, як ён чытае; старайцеся, дзеці, і вы так навучыцца!» Кніга была прызначана для трэцяга аддзела, звалася «Наша крыніца». Са мной было яшчэ два вучні, і з нас трох вучыцель сарганізаваў трэці аддзел. Кніга служыла для нас трох, і мы яе забіралі дамоў па чарзе. Узяць дамоў і чытаць такую цікавую і зразумелую кнігу — гэта было для мяне ў той час найвялікшае свята. Чытаў я ўголас усім, хто быў у хаце, бо яшчэ прыходзілі слухаць і суседзі. Ад суседа я даведаўся, што былі кніжачкі на нашай мове і даўней, але іх быле-хто не мог дастаць. Сусед і мой бацька прыпаміналі, як некалі пан Стружынскі даў адзінаму грамацею ў вёсцы — Франуку — такую кніжачку, якая звалася «Дудка беларуская», але хутка і забраў, бо ў тэй кніжцы было ўсяк пісана пра паноў…

Навука ў трэцім аддзеле ішла для мяне не так гладка, таму што асіліўшы я быў толькі чытанне. Пісаў я хоць і прыгожа, але правілы пісання былі невядомыя, а што датычыць рахункаў, дык было сапраўды зацяжка — адно шчасце, што ў зададзеных дамоў задачах памагалі мне старэйшыя браты.

Наогул першы навучальны год ішоў ходам незайздросным, таму што і пачаўся амаль што з паўзімы, апроч таго, не хапала падручнікаў, а нават сшыткаў. Чарніла рабілі з фарбаў, якімі тады фарбавалі ніткі. Школа перавялася ў больш падходную хату, але ўсё роўна было цеснавата. Вучыцелю прыносілі прадукты на кватэру па чарзе, каму належылася «карміць».

Як на сённяшняе паняцце, гэта было непрыемна і нявыгадна, але тады на тое менш звярталі ўвагі. Усё пакрывала цікавасць да навукі ў роднай мове, а разам з нарастаючымі поспехамі і перамогамі — энтузіязм і захапленне.

---

[8] Маецца на ўвазе царкоўнаславянская мова.

Вясной 1921 канчаўся школьны год, і вучыцель абяцаўся прыехаць увосень на пачатак наступнага школьнага года з новымі сіламі і значна палепшанай арганізацыяй школьных спраў.

ШКОЛЬНЫ ГОД 1921/1922

Так, як і спадзяваліся, знаёмы ўжо наш вучыцель прыехаў увосень 1921 года і заняўся арганізацыяй школы.

Пад школу згадзіўся адпусціць даволі прасторную, светлую палавіну хаты ленкаўскі найбольш заможны селянін — Камінскі. Калі мы прыйшлі ў школу, там ужо стаялі ў два рады школьныя парты, а таксама стол для вучыцеля. На сцяне віселі вялікага памеру карта Польшчы і меншая карта Беларусі. Вісеў на сцяне яшчэ графікаваны дзённік, дзе колернымі алоўкамі адзначаліся кожан дзень паспяховасць і адсталасць, а яшчэ добрыя і благія паступкі вучняў. Школа падзялялася на чатыры аддзелы. У чацвёртым аддзеле былі толькі чатыры вучні, у тым ліку і я. У трэцім было значна больш, у другім яшчэ больш, а найбольш было першакоў. Навучанне польскай мовы пачыналася з трэцяга аддзела. Нам жа ў чацвёртым аддзеле была ўжо даволі вялікая нагрузка. Апроч навучання прадметаў на роднай мове было тое ж і на польскай, і каб усё як след асіліць, трэба было сапраўды «працаваць мазгамі». Для мяне аднак было гэта ўсё цікава, і польскую мову вывучаць я стараўся пільна, бо яна была, як вядома, у той час патрэбнай.

Школа ў другім навучальным годзе была намнога багацейшай. Для чацвёртага аддзела была вялікая і цікавая кніга «Родны Край», апроч таго, мы мелі амаль усе патрэбныя падручнікі. У нас была граматыка Тарашкевіча, правапіс Станкевіча, гісторыя Беларусі У. Ігнатоўскага, геаграфія Смоліча. Усе вучні мелі патрэбныя падручнікі, апроч таго, у вучыцеля была яшчэ немалая як на той час школьная бібліятэка, адным словам, навука паступова ўваходзіла ў нармальную каляю. Апроч метадычнай навукі вучыцель стараўся асведаміць дзяцей і дарослых адносна беларусізацыі. У той час наша насельніцтва мяшала ў адно паняцце рэлігію і нацыю, і гэта настолькі было замацавана, што патрабавалася немалых высілкаў пры выясненні. Аднойчы вучыцель, пачынаючы з старэйшых вучняў пачаў задаваць пытанне: «Хто ты?» Рэч вядомая, што я і нямногія іншыя адказалі: «Я беларус». У малодшых класах былі адказы: «Я рускі» або «Я польскі». Перапытаўшы ўсіх, вучыцель сказаў: «Я баюся вас вучыць, бо вы, як для мяне, так і між сабою чужыя людзі і можаце між сабой пачаць вайну». Далей вучыцель стараўся выясніць, што значыць царква ці рэлігія і што значыць народ ці нацыя. Паясненні былі вельмі дакладныя, але не маглі адразу даць патрэбнага выніку, бо дзеці, як вядома, прыйшоўшы дамоў, расказваюць, пра што вучыцель гаворыць у школе. Вось жа не адзін з бацькоў тых дзяцей пачаў выказваць незадаваленне на падставе таго, што калі хто ходзіць у касцёл, то гэта ўжо павінен быць паляк, а хто ходзіць у царкву — гэта рускі. Маючы на ўвазе такое закаранелае шкоднае паняцце, вучыцель пастанавіў адкрыць вячэрнія курсы для дарослых, мэтай якіх было ўсведамленне цемнаты сярод нашага насельніцтва.

Такая залішне агітацыйная праца вучыцеля не падабалася польскім уладам, і яны пачалі прыдзірацца за гэта не толькі да нашага, але і да ўсіх іншых вучыцеляў, якія вялі энергічную дзейнасць над самаўсведамленнем мас.

На наступны школьны год вучыцель, прозвішча якога было Абрамчык, да нас не прыехаў. Замест яго прыбыў другі вучыцель, таксама беларус — Чыжэўскі. Навука пры Чыжэўскім вялася ўжо слабей пад тымі ўзглядамі, што не мог ён праяўляць такой энергічнай дзейнасці, таму што быў пад наглядам паліцыі і амаль кожан панядзелак мы

яго не маглі дачакацца ў школе, бо ў гэты дзень яму трэба было мэльдавацца[9] ў паліцэйскім пастарунку. Чыжэўскі, не давучыўшы школьнага года, знік для нас бясследна, казалі, што ён уцёк за мяжу ў Савецкі Саюз. Пры надыходзе наступнага школьнага года 1923/1924 ніхто ў нас не клапаціўся пра школу, бо і не было ніводнага выбітнейшага чалавека.

Пасля новага 1924 года школьныя ўлады паклапаціліся аб нашай асвеце і прыслалі нам вучыцеля паляка — Мечыслава Гавэнду. Гаспадар тэй хаты, у якой была беларуская школа, не захацеў пусціць у сваю хату польскай школы. Падабралі хату цесную і нявыгадную, але вучыцца не было цесна, таму што больш паловы вучняў не пайшлі вучыцца да чужога вучыцеля, а якія і папрыходзілі, не маглі прызвычаіцца да новых манераў пана і яго незразумелай польскай гутаркі. Між дзецьмі і вучыцелем усцяж паўставалі непаразуменні. Відаць, і яму было непрыемна. Ніколі дзеці не бачылі на яго абліччы, што найбольш было патрэбна, — ветлівай усмешкі, наадварот, усё яго ўводзіла ў злосць. Пры сваіх вучыцялёх дзеці былі прызвычаены звяртацца — пан настаўнік. За гэтакі зварот польскі вучыцель моцна злаваўся і спачатку папраўляў: «Не наставнік, тылько научыцель», а калі гэта паўтаралася і надалей, ён упадаў у шалёную злосць. Навука, як вядома, ішла з вялікімі непрыемнасцямі і цяжкасцямі, і да канца школьнага года толькі адзін я дахадзіў. Са мной, праўда што, вучыцель любіў займацца, бо заўважыў здольнасці да навукі, нарэшце заўважыў мае малюнкі, якім прыдаваў вялікае значэнне, таму што нехта там з яго радні быў вялікім мастаком. Як папярэднія беларускія вучыцелі, так і польскі рыхтавалі мяне ў гімназію.

Прыходзілі яны ўгаворваць бацькоў, каб аддалі мяне ў далейшыя навукі, але ўгаворы не падзейнічалі, таму што ў той час навучанне было звязана з вялікім коштам, а мы жылі вельмі бедна, а да таго перажывалі яшчэ няшчасці, як упадак жывёлы і іншыя.

1924 год быў апошнім годам маёй адукацыі.

САМАТУЖНАЯ АСВЕТА

Цікавасць да кніг мне не давала супакою. Аднаму з ленкаўскіх сялянаў вучыцель Абрамчык пакінуў пад апеку школьную бібліятэку, напамінаючы, каб даваў карыстацца ёй сваім лепшым вучням, сярод якіх быў я, як пазней аказалася, адзіным. Кнігі, узятыя з бібліятэкі, чыталіся і слухаліся з вялікай цікавасцю, і таму я быў сярод старэйшых заўсёды вельмі пажаданы. Сярод кніг былі амаль усе тагачасныя заходнебеларускія выданні. Вершы, асабліва гумарыстычныя, у мяне ў той час вельмі лёгка завучваліся на памяць, і я быў выдатным дэкляматарам. На вясковых вечарынках у перапынках між танцамі я выступаў з дэклямацыямі, што было вельмі пажаданым сярод моладзі. Даведаўшыся ў якой-небудзь суседняй вёсцы, што прыйшоў я, на музыку сыходзілася ўся вёска, усе старыя мужчыны і жанчыны паслухаць «вясёлых і складных расказаў». Апроч вершаў для дэклямацыі вывучваліся на памяць вершы, як тады іх звалі, «любоўныя», да якіх дабіраліся мелодыі і развучваліся спяваць хорам. Трэба прыпомніць, што моладзь у нашай вёсцы, асабліва дзяўчаты, мелі прыгожыя галасы і любілі спяваць ціхімі летнімі вечарамі.

Песні і прыпеўкі былі пераважна рускія, а беларускіх «любоўных» было вельмі мала. Прыйшлося распрацоўваць на песні вершы Канстанцыі Буйло. Дабіраліся адпаведныя мелодыі, такія толькі, каб не пазычаныя з іншых песень. У далейшым мне ўдавалася пісаць сатырычныя, гумарыстычныя вершы, у якіх высмейваліся так званыя шляхты. Гэта быў самы нізкі па сваёй свядомасці клас нашага насельніцтва. Такія лічылі сябе

[9] Meldować się (польск.) — тут: адзначацца.

адрознымі ад вёскі толькі тым, што хадзілі ў касцёл і навучыліся спачатку ў ксяндза, а пасля ў школе па-польску гаварыць, хоць тая гутарка была, як кажуць, ні к сялу ні к гораду. Такія «шляхты» рабілі свае шляхецкія забавы. Мне здарылася быць на такой забаве, пра якую я напісаў песню, што спявалася па мелодыі рускай «каробушкі»:

Поўна-поўна, як каробачка,
Як у бочцы селядцоў,
Назбірала ж іх хваробачка
Адусюль з усіх канцоў.

Як з вяровак пазрываўшыся
Маладыя жарабцы,
Так гарцуюць, разгуляўшыся,
Шляхоцкія малайцы.

Давялося ж мне тэй ночкаю
Не малое шчасце мець,
На забаву на шляхоцкую
Падзівіцца, паглядзець.

Не адзін з іх, разагнаўшыся,
Як раз’юшаны баран,
Аб другога моцна даўшыся,
Гаварыў «пшэпрашам пан».

Хоць мыляюцца і ікаюць,
Калі праўду вам сказаць,
Але ўсе па-польску пшыкаюць,
Добрай мовы не чуваць.

Не гавораць яны з дурнямі,
Тут такіх і не відаць,
Тут разумныя з культурнымі
Сабраліся гарцаваць.

Назбірала ж іх хваробачка
Адусюль з усіх бакоў,
Поўна-поўна, як каробачка,
Тут паўпанкаў-шляхцюкоў.

Песня гэтая была агульнага характару, не чапляла нікога паадзіночна. Найбольш, аднак, было такіх песень і прыпевак, якія чаплялі найбольш фанабэрыстых задавакаў, якія зневажалі вяскоўцаў, называючы іх быдлам, хамамі і да т. п., кідалі пагрозы ў мой бок, але мяне ў той час, няўрымслівага, гэта падштурхвала да далейшай такой дзейнасці, у выніку чаго паўстаў немалы цыкл. Нельга сказаць, што гэта не дало жаданых вынікаў. Амаль усе вяскоўцы каталіцкай рэлігіі не пайшлі да тых выродкаў, якія, нічым не адрозніваючыся ад свайго народа, назвалі сябе шляхтамі, нават не разумеючы значэння гэтага слова, і аддзяліліся, уяўляючы, што яны прадстаўляюць нашмат вышэйшы клас за вяскоўцаў. Нацкаваныя шляхцюкамі, мяне не раз спатыкалі паліцыянты і шукалі па кішэнях рукапісаў, але так удавалася, што не было да чаго прычапіцца, а неўзабаве надышоў тэрмін вайсковай службы.

ВОЙСКА ПОЛЬСКАЕ

Адбываць вайсковую службу мне давялося ў Варшаве. Пра жыццё вайсковае пісаць доўга не патрэбна — яно кожнаму вядомае. Мне толькі крыху пашанцавала ў тым, што ў нашым 36-м палку быў так званы рэфэрат асвятовы, якім кіравала студэнтка псіхалогіі Варшаўскага універсітэта пані Ідзэбская[10]. Жанчына з выгляду слабая, худая, аднак вяла справы асветы сярод жаўнераў вельмі энергічна і адразу заўважала, хто мае цягу і адчувае патрэбу ў адукацыі. Пані Ідзэбская асабліва зацікавілася мной і праводзіла адкрытыя гутаркі адносна маёй радзімы Заходняй Беларусі. Яна прызнавала злачынствам польскі шавінізм і асабліва фанатызм клеру. Помню, як яна аднойчы пыталася, з якімі часопісамі польскімі знаёмяць у нашых беларускіх вёсках. Я між іншымі прыпомніў ксяндзоўскі «Rycerz Niepokolanej»[11]. Пані Ідзэбская вельмі абурылася з выкрыкамі: «A rzuccie to paskudztwo i nigdy nie czytajcie tego!»[12] Пані Ідзэбскай вельмі хацелася наведаць Беларусь і пазнаць на месцы народ, які яна лічыла несправядліва пакрыўджаным. Пані Ідзэбская рабіла намаганні, каб я, служачы ў войску, змог у рэфэраце асветы здабыць сярэднюю адукацыю. Дзеля гэтага яна зазывала сваіх калегаў — вельмі сымпатычных студэнтаў, якія выкладалі мне патрэбныя прадметы. З увагі на маю цікавасць да мастацтва пані Ідзэбская пару разоў вызывала мастака пана Юста, які мяне пазнаёміў з маляваннем алейнымі фарбамі. Я рыхтаваў партрэт нашага палкоўніка як падарунак ад нашай групы жаўнераў-навучэнцаў на ягоны дзень нараджэння. Партрэт закончыць памог Юст. Праца была вельмі ўдалай. Уручыць такі сюрпрыз палкоўніку з адпаведнай прамовай трэба было мне. Палкоўнік быў вельмі ўзрадаваны. Загадаў прынесці для цэлай нашай групы пачастунак — шакаладу і цукерак — і з паўгадзіны часу меў з намі гутарку.

Здабыць сярэднюю адукацыю ў войску так і не ўдалося, але я зусім не крыўдзіўся, бо ведаў, што з гэтага нічога не выйдзе. Я быў і так задаволены тым, што пані Ідзэбская пазнаёміла мяне з некаторымі людзьмі, якія маюць ясныя светапогляды. Апроч таго, пані Ідзэбская надзяліла мяне перад ад'ездам дамоў з войска лепшай польскай літаратурай і абяцала выклікаць мяне ў Варшаву на маючыя адбыцца курсы вясковых перадавікоў, якія ладзіць арганізацыя вясковай моладзі «Siew»[13]. Пані Ідзэбская паясняла, што арганізацыя вясковай моладзі будзе дбаць аб падняцці культуры на вёсцы на вышэйшы ўзровень. На пытанне, як такое кола моладзі будзе працаваць у нас, дзе вёска выключна беларуская, пані Ідзэбская адказала, што канстытуцыя польская не дазваляе нацыяналь-

---

[10] На жаль, аўтар не называе імя пані Ідзэбскай. Таму біяграфічныя звесткі гэтай асобы можам падаць толькі як версію, дапушчэнне. Доктар Катажына Вашчынская ў архіве Варшаўскага універсітэта знайшла згадкі пра дзвюх Ідзэбскіх — студэнтак аддзела псіхалогіі, якія маглі быць апякункамі аўтара ўспамінаў. Аляксандра Ідзэбская — н. 02.09.1915 г. у Рушках, скончыла універсітэт у 1937 г. Марыяна Ганна Ідзэбская — н. 07.01.1911 г. у Пятрусах, скончыла універсітэт у 1934 г. Даследчыца схіляецца да думкі, што гэта была менавіта Аляксандра. Можна пагадзіцца: у апошнія месяцы вучобы людзі больш занятыя ўласнымі клопатамі, а не грамадскімі.

[11] «Rycerz Niepokolanej» (Рыцар Беззаганнай) — часопіс, заснаваны ў 1922 г. манахам ордэна францысканцаў, доктарам філасофіі і тэалогіі Максімілянам Марыя Кольбэ (1894–1941). У многіх пытаннях трымаўся радыкальных пазіцыяў.

[12] «Кіньце тую гідоту і ніколі не чытайце яе!» (з польск.).

[13] Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej «Siew» (CZMW) — арганізацыя асветніцка-выхаваўчая, заснаваная ў 1928 г., праўрадавай арыентацыі. Дзейнічала ў паўднёва-ўсходняй частцы Польшчы (значыць, у Заходняй Украіне, Заходняй Беларусі. — *Рэд.*). У 1931–1934 гг. налічвала 30–60 тысяч сяброў. У 1934 г. стала складовай часткай асветніцка-культурнай моладзевай вясковай арганізацыі Centralny Związek Młodej Wsi (CZMW).

ныя меншасці палянізаваць і выклады ў такім коле будуць весціся па-беларуску, а толькі мова дзяржаўная павінна быць польскай. Таксама адзін з калегаў пані Іздэбскай на мой пісьмовы зварот пра беларускую мову адпісаў: «Wasze poglądy o sprawie białoruskiej są bardzo rzeczowe. Trudno przecież człowiekowi wydzierać duszą bo co mu się zostanie. (Pawlikowski)»[14].

Пані Іздэбская датрымала сваё абяцанне: яна мяне выклікала на курсы перадавікоў вясковай моладзі, якія адбыліся ў сакавіку 1934 года ў Варшаве. Аб гэтым будзе напісана ў асобным раздзеле, а зараз згадаю аднаго чалавека[15], які ў свой час зрабіў на мяне значны ўплыў.

ПАВАЛ АСІПОВІЧ

Пазнаёміліся мы на вясковай вечарынцы ў вёсцы Клочкава[16]. Зблізіла нас узаемная цікавасць. Ён заслухваўся маёй дэклямацыяй беларускіх гумарыстычных вершаў у перапынку між танцамі. Мяне ж вельмі зацікавіла першы раз бачанае выкананне «Лявоніхі», якую ён развучыў з сваімі бліжэйшымі, і яны выступілі для паказу. Трэба зазначыць, што танец «Лявоніха» быў у нас занядбаны і забыты і самых старэйшых цешыў не менш, чым маладых. Разгаварыліся мы на вуліцы, на лаўцы пад хатай. Была цёплая ціхая ноч ранняй восені.

Павал Асіповіч распытваў мяне, скуль я навучыўся вершаў беларускіх паэтаў, дзе ў якой школе вучыўся, чаму не падаўся ў далейшую навуку, якія чытаю газеты і многа чаго іншага. Помню, што адказваў я шчыра, адкрыта. Хацелася шмат што распытацца ў яго, але было замала часу. Ён запрашаў наведваць яго калі-небудзь нядзеляй ці святам. Жыў ён у добра дагледжаным багатым фальварку Манішчыца. Дом хаваўся ў садзе, які славіўся багатым ураджаем. У садзе было многа вуллёў з пчоламі і мёдам. Доўга я не мог асмеліцца яго наведаць — саромеўся сваёй нікчэмнасці перад ім. Першы раз прыйшоў я толькі тады, калі ён прыслаў парабка з запіскай, у якой было запрашэнне і назначаны быў час прыйсці. Павал Асіповіч, ці, як я яго звычайна зваў, Паўлуша, спаткаў мяне вельмі ветліва, угледзеўшы мяне пад брэх сабак праз вакно. Ён завёў мяне ў сваё асобнае памяшканне, якое займала крыху менш палавіны вялізнага старасвецкага дома. Дом быў высока падмураваны. Там былі размешчаны сховішчы на бульбу, іншыя караняплоды і наогул усё такое, што надаецца хаваць у склеп. Вялікая кухня і найбольшая другая частка дома служыла для жылля рэшты сямейнікаў і для чэлядзі. У Паўла была яшчэ малодшая сястра Марыся і старая маці — гаспадыня фальварка. Старой маці было ўжо не пад сілу самой дагледзець вялікую гаспадарку, бо, апроч нямогласці, была яна залішне грызлівага характару. Даглядаючы за работай чэлядзі, яна добрага не магла заўважыць, а што горшае ёй заўсёды двоілася або троілася ў вачах. Каб не наймаць больш рабочай сілы, гаспадыня працавала да знямогі сама і ніколі не была задаволена працай наймітаў.

У часе маёй гутаркі ў Паўлавым пакоі я адчуў вельмі прыемнае ўражанне. Незважаючы на свой юначы ўзрост, ён мог зацікавіць рознымі тэмамі і таксама розным

[14] «Вашы погляды на беларускую справу вельмі слушныя. Цяжка ўсё ж чалавеку выдзіраць душу, бо што яму застаецца (Паўлікоўскі)» (з польск.).

[15] Павел Рыгоравіч Асіповіч (1911–1959). Польскімі ўладамі падазраваўся ў прыналежнасці да Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ). Савецкай уладай як памешчык, уладальнік маёнтка Манішчыца, быў асуджаны (09.07.1940) на восем гадоў зняволення ў папраўча-працоўных лагерах. Вызвалены 24 верасня 1941 г. Рэабілітаваны 01.03.1991 г.

[16] Клочкава, Манішчыца — цяпер тэрыторыя Маркаўскага сельсавета Маладзечанскага раёна.

настроем. Ён мог быць энергічным, вясёлым, жыццярадасным, а таксама сур'ёзным і разважным. Выслухаўшы мяне аб немагчымасці далей вучыцца з прычыны беднасці, ён прызнаўся, што і сам раздумаўся вучыцца далей, таму што для маці становіцца штораз больш не пад сілу ўпраўляць гаспадарку — трэба брацца за гэта самому. Ён дзеля гэтай мэты стаў выпісваць сельскагаспадарчыя беларускія і польскія часопісы.

Пачаў рабіць кантрольныя запісы пасеваў і ўмалотаў. Служба і найміты любілі яго за ветлівыя адносіны, вясёлы, жартаўлівы настрой. Пры аплаце за працу не дрыжэў ён за лішні дадзены грош. Пры яго доглядзе праца ў гаспадарцы ішла больш ахвотна і дружна.

Вось мы сядзім у яго ўтульным пакоі. З сценаў паглядаюць на нас вялікія партрэты Янкі Купалы і Якуба Коласа. На стале і на тумбах параскладаны беларускія кнігі і часопісы, якія толькі змаглі ў той час выдаць віленскія выдавецтвы. Заўважыўшы маю прагнасць да беларускай літаратуры, Павал абяцае мне заўсёды знайсці ў сябе жаданую кнігу пачытаць, а прачытаўшы, замяніць на другую. Мне ў гэтым было даволі шчасця, бо выпісаць кнігу трэба было мець грошы, на якія ў мяне было вельмі скупа. Пасля даўжэйшых гутарак і разважанняў Павал заявіў, што нам, свядомым беларусам, нельга «марнавацца» — г. зн. быць бяздзейнымі сярод сялянскай маласвядомасці. Трэба рознымі спосабамі праяўляць зацікаўленне да развіцця беларускага руху. Трэба ўпарта змагацца з польскім шавінізмам, аднак трэба помніць і аб асцярожнасці. Каб зрабіць хоць адзін крок наперад, адзначаючы сваю дзейнасць, мы пастанавілі прыцягнуць яшчэ каго трэба да справы — развучыць і паставіць беларускі спектакль. Для пастаноўкі падабралі дзве вясёлыя камедыйкі Л. Родзевіча — «Збянтэжаны Саўка» і «Пасланец». Паколькі мне задалёка было хадзіць на рэпетыцыі, Павал падабраў бліжэйшых «артыстаў», а мяне прасіў заняцца маляваннем афішаў.

ПЕРШЫ БЕЛАРУСКІ СПЕКТАКЛЬ

Было гэта каляднымі святамі 1927 года ў вёсцы Доўгі Лог[17]. Пад пастаноўку спектакля была занята даволі прасторная хата Тэклі Гулецкай. Сцэна была цеснаватая, але затое больш магло памясціцца гледачоў. У назначаны дзень я раней прыйшоў у Манішчыцу, каб пры маім удзеле правесці генеральныя рэпетыцыі. Быў агледжаны і ўдасканалены самаробны грым. Усё агледзеўшы і наладзіўшы, што было не так, пачалі збірацца ў вёску на месца. Мяне запрасілі быць суфлёрам. Нарэшце ажыццяўляецца тая доўгачаканая, маляваная даўно ў марах карціна. Перад туга сціснутымі гледачамі рассунулася заслона, і ўсе ахнулі, пабачыўшы кошык з бульбай, гаршчок, міскі і Магрэту, якая, седзячы на нізенькім зэдлічку, скрабе бульбу. Далёкі голас Саўкі: «Жонка!» Магрэта: «Я!» Саўка: «Магрэта!» Магрэта: «Тутачкі яна!» Саўка: «Чарвівая качарэжка!» Магрэта: «Лістком перад табой, пакорна, як цяля!» Можа, залішне прымітыўнай была сцэна і той тэатр, але выкананне вельмі падзейнічала на гледачоў, тых, хто ў жыцці і сам не раз быў грозным Саўкам і меў падобныя сутычкі з падобнай Магрэтай, а слёзнае апраўдванне Магрэты так расчуліла жанчын, што тыя спачатку выцíралі слёзы, а пасля ўсё запаўнялася дружным рогатам. Не менш цікавай была пастаноўка і другой часткі спектакля «Пасланец». Пасля прадстаўлення былі дэкламацыі вершаў, а нарэшце, калі разабралі сцэну, танцы.

Першы спектакль, хоць адбыўся пры бедных абставінах, пакінуў па сабе незабыўнае ўражанне. У далейшым беларускія прадстаўленні ладзіліся на вясковых сцэнах нашымі сіламі ў вёсцы Клочкава. Ставілі вадэвіль «Боты» і п'есу «Чорт і баба»[18], а аднаго лета

[17] Доўгі Лог — цяпер вёска ў Маркаўскім сельсавеце.

[18] «Чорт і баба» — п'еса Францішка Аляхновіча, напісаная ў 1918 г.

па запрашэнню ездзілі мы ў Крэва, дзе ставілі «Збянтэжанага Саўку» і фарс «У доктара». Апроч нас ладзіліся спектаклі-вечарыны лебедзеўскімі[19] сіламі, якія прыязджалі на нашу гмінную сцэну ў Беніцу. Заўважыўшы, што на польскія прадстаўленні мала хто ідзе, а з вясковых ніхто, а хочучы мець нейкі даход, пачалі ладзіць беларускія спектаклі і гмінныя работнікі ў Беніцы, а паколькі ў іх было замала сілы, быў і я запрошаны імі. Ладзілі трохактавую п'есу Фр. Аляхновіча «Птушка шчасця»[20]. Я дапамог заўвагамі пры арганізацыі спектакля ў дэкарацыі, грыміроўцы і рэпетыцыі, а нават узяў на сябе роль жыда. Прадстаўленне было ўдалым. Прасторная гмінная зала была перапоўненая, але даходам я не цікавіўся і пасля прадстаўлення пастанавіў змыцца дамоў. Праўда, на мяне за гэта пакрыўдзіліся, і маю сціпласць палічылі фанабэрыяй.

У далейшым беларускія пастаноўкі дазваляліся, толькі калі была наперад польская, а пасля і зусім забараняліся павятовым старастам. Мала таго, пачала паліцыя прыдзірацца да беларускіх кніг, і я за гэта быў выкліканы на споведзь да каменданта пастарунку. На мой доказ, што ў 100-м артыкуле Польскай Канстытуцыі выразна сказана аб тым, што нацыянальным меншасцям дазволена чытаць і пісаць на сваёй мове, мне паяснілі, што гэта агульны закон, а нядаўна ўвайшоў у сілу закон, які ў прыгранічнай паласе трэбуе, каб было ўсё выключна польскае, а прыгранічнай паласой стаўся ўвесь Маладзечанскі раён, а яшчэ пазней цэлыя ваяводствы Віленскае і Навагрудскае. «Дык як гэта выглядае? — спытаўся я ў каменданта. — Ці ж я нарэшце павінен стаць варварам: спаліць свае беларускія кнігі?» — «Не трэба паліць іх, але чытайце толькі сам сабе, але як будзеце даваць чытаць іншым, мы вас палічым прапагандыстам беларускай літаратуры, якія недазволены».

Пры гутарцы аб гэтым з Паўлам Асіповічам я пад глыбокай тайнай даведаўся, што, адчуваючы нацыянальны ўціск, больш энергічна пачалі працаваць падпольныя арганізацыі. Аб гэтым я ведаў і раней, але ніколі не пасмеў дапытвацца аб яго сувязях з падпольшчыкамі. Перад першым мая 1931 года ён мне даручыў раскідаць нелегальныя лістоўкі па дарозе Карачоўшчына — Лоск. Мне гэта зрабіць было зручна, бо дзяржаўны лес ад нашай хаты ў Юраўшчыне даходзіў да той дарогі, і, калі сцямнела, перад 1 Мая я вырашыў выканаць заданне. Калі дарога ўваходзіла ў Лоскую вуліцу, а лістовак яшчэ было, я прайшоў аселіцай і пачапляў іх на альховыя галінкі каля рэчкі. Прыйшоў я дамоў раней поўначы. Ніхто мяне нідзе не заўважыў. Першага мая я панёс у гміну грошы плаціць падаткі.

Назаўтра ў Лоск панаязджала паліцыянтаў. Шукалі слядоў, але да мяне наша паліцыя чапілася па дагадках значна пазней, бо Лоск і Беніца — гэта былі розныя паветы і ваяводствы.

Цяпер Павал быў заклапочаны, ніякіх мне заданняў не даваў, але перасцерагаў, каб нічога ў паперах і кнігах не было падазронага. Могуць быць у нас вобыскі, бо шмат дзе ўжо некаторых арыштавалі.

Было вельмі дзіўна, што такі прадбачлівы, які мяне перасцерагаў, быў арыштаваны паліцыяй, бо, уваліўшыся да яго ноччу, гэта было летам 1931 года, знайшлі пры вобыску нелегальныя камуністычныя лістоўкі. Праўда, што находка была не ў яго пакоі, але для паліцыі хапіла тых падстаў, што ў яго доме. Казалі, што зроблена было гэта правакацыйным спосабам, на што паліцыя была здатная, а менавіта, шукаючы нелегальнай літаратуры, яны самі падкідалі неўзаметку скрутак лістовак, бо хто ж мог за імі назіраць.

---

19 Відаць, гаворка ідзе пра самадзейны гурт з вёскі Лебедзева. Вёска ў той час была шырока вядомая актыўнасцю сваіх жыхароў.

20 Напісана паводле камедыі К. Марашэўскага.

Паўла Асіповіча адразу ж забралі ў турму, і мы надоўга рассталіся, бо ў часе яго зняволення мяне змабілізавалі ў войска. Арышт Паўла падзейнічаў адмоўна на ўтрыманне манішчыцкай гаспадаркі, але да эканамічнага заняпаду не дапусціла шматлікая энергічная радня, якая жыла таксама на добраўпраўленых фальварках, хоць і не так блізка. Апроч таго, пачаліся энергічныя клопаты і старанні аўтарытэтных перад уладай асобаў, каб не дапусціць да тэрміну пакарання. Тыя старанні і адвакаты, мабыць, падзейнічалі, бо пасля васьмімесячнага зняволення суд унявініў Паўла, і яго выпусцілі на волю.

КУРСЫ ПЕРАДАВІКОЎ ВЯСКОВАЙ МОЛАДЗІ ЦЭНТРАЛІ «СЯЎБА»

Пані Іздэбская датрымала сваё слова. У пачатку сакавіка 1934 года мне з пошты прывезлі тэлеграму, у якой паведамлялася: «Ліст і грошы атрымаць у Беніцы». Я адразу ж паехаў на паштовай фурманцы на пошту, дзе атрымаў грошы — 25 злотых на падарожжа ў Варшаву — і пісьмо ад пані Іздэбскай з паясненнем аб маючых адбыцца курсах.

Паколькі да выезду было яшчэ часу, я падаўся да Паўла Асіповіча парадзіцца, што ён скажа пра маю паездку на курсы. Справа была яму яснай, і ён нічуць не пярэчыў у тым. Наадварот, сказаў, што для мяне будзе карысным пабыць на тых курсах. Асабліва ажывіўся ён тым, што мяне там забяспечаць мастацкай літаратурай: «Кніг бяры чым пабольш, бо яны ў нашым асяроддзі патрэбныя, а набываць іх каштоўна». Падбадзёраны Паўлам Асіповічам, я нарэшце выбраўся ў Варшаву. Пакуль сарганізуецца інтэрнат пры тэй святліцы, дзе адбываліся курсы, мне было напісана, каб я ехаў у свой полк і тую кампанію (роту), у якой я служыў, дзе часова атрымаю начлег і жыўнасць з жаўнерскага катла. Для мяне было гэта вельмі цікава, тым больш, што сустрэўся з сваімі начальнікамі і падначаленымі. Служба палкавая была аба мне паінфармавана, і я хадзіў без ніякіх перашкодаў цераз прапускную браму — мне нават вартавыя салютавалі як афіцэру, хоць выгляд майго адзення быў наглядна не вельмі ўнушальны. Вечарам мяне ў палкавой святліцы акружылі жаўнеры, у якіх я быў дружынавым падафіцэрам. Было пра што пагаварыць і што прыпомніць. Мяне найбольш збліжала з жаўнерамі тое, што ніхто пры маім камандаванні дружынай не быў пакрыўджаны.

Нарэшце (адведаўшы пані Іздэбскую, якая была прыхварэўшы, але вельмі ўзрадавалася майму з'яўленню) я знайшоўся сярод калег і каляжанак у вялікай прыгожай залі, дзе пачалі адбывацца нашы заняткі. Трэба адзначыць, што сярод нашай грамады слова «пан» у звароце не ўжывалася, яно замянялася словам «калега». Парадак дня быў такі: пасля сну і прывядзення сябе ў парадак было сняданне ў сталовай. Пасля снядання слухалі выкладаў, як тады звалі — прэлегентаў, якія прыходзілі да нас з міністэрстваў знаёміць з структурай дзяржаўнага апарату Польскай Рэчы Паспалітай. Пасля кожнага даклада былі пытанні, на якія давалі паясненні. Пасля абеду пераважна слухалі даклады аб паляпшэнні дабрабыту на вёсцы. Многа было лекцыяў аб вядзенні сельскай гаспадаркі, а яшчэ больш — аб розных спосабах пашырэння культуры і асветы на вёсцы. Пасля вячэры адбываліся таварыскія гульні, так званыя святлічныя забавы. Наогул час праходзіў цікава, карысна і весела. Былі такія дні, што вадзілі нас на экскурсіі па больш знамянітых мясцінах сталіцы, а за дзень перад ад'ездам было дазволена кожнаму на сваю руку пацікавіцца горадам. Заканчэнне курсаў адзначалася гутаркай з тагачаснымі польскімі пісьменнікамі, якіх спецыяльна выклікалі пагаварыць перад усяпольскай вясковай грамадой. Мэтай выкліку былі дзе-якія прэтэнзіі, быццам польскае пісьменства

замала цікавіцца вёскай. Пасля нясмелых і мала абгрунтаваных прамоў нашых вяскоўцаў выступілі пісьменнікі, сярод якіх былі Кручкоўскі, Кадэн-Бандроўскі і Серашэўскі[21]. Яны сваімі прамовамі не толькі абсадзілі, але і застыдзілі нашых курсантаў, так што больш пасля іх прамоў у нікога не найшлося адвагі ўступаць у спрэчкі.

Апошні вечар прысвячаўся выказванням уражання паасобных калег аб курсах. Я замест прамовы прыгатовіў верш, які вельмі падабаўся прысутным. Верш часткова быў друкаваны ў часопісе «Siew młodej wsi»[22].

РЭХА ДЗЕЙНАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ СЯЛЯНСКА-РАБОТНІЦКАЙ ГРАМАДЫ

Пішу «рэха», таму што да нашай глухамані даходзілі толькі чуткі аб тым, што ў больш культурных вёсках паўстаюць «беларускія гурткі», збіраюцца сходы, дзе гавораць і радзяцца аб паляпшэнні быту беларускіх вёсак. Для ўтрымання парадку на тых сходах бывае і паліцыя, але разганяць такі сход не мае права, і нават на заканчэнні такога сходу, калі пяецца марсельеза «Ад веку мы спалі», дык паліцыянт так, як і ўсе, павінен устаць. Такія чуткі былі ў 1926 годзе. Мне, 16-гадоваму юнаку, гэта было незразумелым, хоць весткі былі вельмі хвалюючыя. Газет у той час у нас ніхто не выпісваў, а тым больш я, бо не было за што. Заработкаў ніякіх не было, а калі ў пана часам і даводзілася зарабіць якую залатоўку, дык трэба ж было дбаць пра свой знешні выгляд, каб справіць сабе хоць якую танную святочную вопратку, бо «дарастаў да дзецюка» і хацелася выйсці да людзей у ненайгоршым выглядзе.

У пачатку зімы 1926 года на перадкалядныя запусты да майго хрышчонага бацькі прыехаў з жонкай госць з вёскі Дамашы з-пад Маладэчна; зваўся ён Маісей Касцюк. Мне аб гэтым паведаміў стары дзядзька Вінцук, які цікавіўся ў той час рознымі праблемамі і шмат што прыдумляў з сваёй фантазіі. Вінцук угаварыў мяне пайсці пазнаёміцца з далёкім госцем, які арганізуе беларускія гурткі. Прыйшоўшы, мы засталі гасцей за сталом, за які і нас запрасілі. Маісей з жонкай былі ў той час «маладажонамі», прыгожа выглядалі і, падвыпіўшы, былі абое словаахвотлівыя. Мы хутка разгаварыліся, і, даведаўшыся пра мяне, Маісей вельмі ўзрадаваўся, толькі пашкадаваў, што я яшчэ замалады, каб быць сябрам Грамады, але даведаўшыся, што я добра па-беларуску чытаю і пішу, вырашыў, што магу дапамагаць у арганізацыі гуртка ў нашай вёсцы. Стаў даваць патрэбныя парады, надзяліў мяне брашуркамі, сярод якіх былі праграма і статут Грамады. Паказаў сяброўскія білеты. Падвесяліўшыся, мы разам запелі «Ад веку мы спалі». Пасля Маісей з жонкай праспявалі па-беларуску «Інтэрнацыянал», а пасля ён сам заспяваў «Жыў на свеце Лявон». Пасля спеваў я пачаў дэклямаваць беларускія

---

[21] Знаныя ў той час польскія пісьменнікі. *Леан Кручкоўскі* (Leon Kruczkowski, 1900–1962) — драматург, празаік, публіцыст, грамадскі дзеяч. У яго гістарычным рамане «Кардыян і хам» (1932) асэнсоўваецца роля шляхты ў паўстанні 1830–1831 гг. У рамане «Паўлінава пер’е» (1935) распавядаецца пра галіцыйскую вёску напярэдадні Першай сусветнай вайны. *Юліуш Кадэн-Бандроўскі* (Juliusz Kaden-Bandrowski, 24.02.1885–08.08.1944) — празаік, публіцыст, арганізатар літаратурнага жыцця. У 1933 г. стаў генеральным сакратаром новапаўсталай Польскай акадэміі літаратуры. *Вацлаў Серашэўскі* (Wacław Sieroszewski, 24.08.1858–20.04.1945) — народжаны ў сям’і ўдзельніка паўстання 1863 г., сам быў двойчы пакараны высылкай у Сібір (1879, 1900). Уражанні ад побыту жыхароў Якуціі, Далёкага Усходу, іншых наведаных ім краёў (Каўказ, Японія, Маньчжурыя, Карэя…) леглі ў аснову шматлікіх твораў. Юны змагар і рамантык з узростам стаў гарачым прыхільнікам урада «моцнай рукі».

[22] «Siew młodej wsi»(Сяўба маладой вёскі) — орган Цэнтральнага саюза маладой вёскі: ілюстраваны часопіс пазіцыянаваў сябе як выхаваўчы, грамадскі, культурна-асветніцкі, земляробчы, пісаў пра кааператыўны рух і мясцовае самакіраванне.

вершы — патрыятычныя і гумарыстычныя, за што мяне так палюбіў Маісей, што пачаў мяне абнімаць і цалаваць. Ну, вядома, быў ён захмялеўшы, і я зразумеў, што гасцям трэба адпачываць. Мы з дзядзькам вельмі сардэчна развіталіся з гасцямі і падаліся дамоў. Справа арганізацыі гуртка Грамады зацягнулася, бо я быў адзінокі з сваімі думкамі. Трэба заняцца перш асведамленнем і заахвочваннем патрэбнай колькасці асобаў, трэба падрыхтаваць трывалы грунт, а гэта мне, нявопытнаму ў той час малалетняму, было не пад сілу, і таму чакалася адпаведнага мамэнту.

Мамэнту таго мы так і не дачакаліся[23]. Неўзабаве пасля 17 студзеня 1927 года ў солтысавай хаце на сцяне і па сценах хатаў большых вёсак былі расклеены паперы на польскай і беларускай мовах пад загалоўкам «Ліквідацыя Беларускай сялянска-работніцкай грамады». Там паведамлялася, што Грамада выкрыта як процідзяржаўная партыя, і польскі ўрад, спалохаўшыся хуткага росту, вырашыў спыніць дзейнасць арганізацыі, у якой было ўжо 100 000 сяброў. Усё гэта было зроблена за адну ноч, з 16 на 17 студзеня 1927 года, калі практычна па ўсёй Заходняй Беларусі правяліся арышты па цэнтральным і акруговых сакратарыятах і ўсіх гуртках Грамады. Рыхтаваўся ў Вільні вялікі, шырока вядомы працэс Беларускай сялянска-работніцкай грамады, які трываў, дакладна не помню, але, здаецца, больш месяца часу.

ПРАЦЭС БЕЛАРУСКАЙ СЯЛЯНСКА-РАБОТНІЦКАЙ ГРАМАДЫ

Я не меў магчымасці з прычыны цяжкага матэрыяльнага становішча выпісваць газеты і таму не мог дакладна цікавіцца працэсам Грамады. Звесткі аб гэтым мне падаваў Павал Асіповіч, у якога я бываў, але не так часта, бо трэба было захоўваць асцярожнасць перад падазронасцю паліцыі. Павал Асіповіч выпісваў усе, якія тады яшчэ выходзілі, беларускія газеты і вялікую польскую газету «Кур'ер Віленскі», у якой дакладна апісваўся ход працэсу Бел. С.-Р. Грамады. Яшчэ ён мне расказваў, што і самому давялося бываць на тым працэсе, дзе ўпускаліся пабочныя гледачы па білетах. Не помню, колькі даслоўна каштаваў той білет, але значна даражэй, як у самы лепшы тэатр. Паводле яго расказу, зала суда была перапоўнена. Было шмат сваіх і замежных журналістаў. Падсудныя трымаліся з захаваннем сваёй годнасці. На заканчэнне працэсу, калі падсудным прачыталі прыгавор, яны як па камандзе ўсталі і заспявалі тагачасную беларускую марсельезу «Ад веку мы спалі». У часе спеву ўсе паўставалі — гледачы ў пашане, а паліцыя і суддзі ад разгубленасці. Старшыня Грамады Тарашкевіч, паслы Рак-Міхайлоўскі, Мятла і Валошын як перадавыя былі прыгавораны да 12 гадоў турэмнага зняволення. Далей ішлі сакратары і іншыя дзеячы, якіх не магу прыпомніць. Да Грамады былі далучыўшыся некаторыя паслы, прайшоўшыя па спісках польскіх партый як «Вызваленне»[24], яны былі таксама надзелены такой або меншай меркай. З такіх прыпамінаецца Галавач і быццам Ваявудскі. Меншыя меркі былі па 10, 8, 6, 5 і да 1 году турмы. Вязні былі парассыланыя па розных знамянітых сваім рэжымам турмах панскай Польшчы.

---

[23] Польскія ўлады пачалі ліквідацыю гурткоў і камітэтаў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, масавыя арышты яе актывістаў 15.01.1927 г. 21 сакавіка 1927 г. Грамада афіцыйна забаронена.

[24] Польская народная партыя «Вызваленне» ў 1915–1931 гг. мела значны ўплыў на сялянаў Заходняй Беларусі.

НЕЗРАЗУМЕЛЫЯ ПАДЗЕІ НА ПАЛІТЫЧНЫМ ГРУНЦЕ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ

Для мяне ў той час было многа загадак без разгадкі. Больш свядомы Павал Асіповіч таксама не мог даць адказу на многія хвалюючыя пытанні. Хоць было гэта даўно, але што-небудзь можна прыпомніць. Чаму адзін з паслоў членаў клубу Бел. Сял.-Раб. Грамады — Юра Сабалеўскі — застаўся на волі? Чаму арыштаваны Ф. Акіньчыц быў хутка вызвалены, а таксама Р. Астроўскі і А. Луцкевіч? Адкуль узяліся ў не так шматлюднай беларускай перадавой інтэлігенцыі разнаякія палітычныя плыні? І нарэшце, на каго маглі і павінны былі арыентавацца мы, маласвядомыя і зусім несвядомыя сялянскія гушчы? Прыпомню тагачасныя беларускія перыядычныя выданні ў Вільні, якія грызліся між сабой, а нам паказвалі сваё як быццам самае правільнае абгрунтаванне. Газеты, найбольш тыднёвыя «Наша Воля», «Сялянская Ніва», «Biełaruskaja Krynica», «Беларускі Дзень», «Беларускае Слова», «Грамадзянін», «Народ», часопісы «Маланка», «Авадзень», «Шлях Моладзі», «Летапіс», «Калосьсе», «Родныя гоні», «Студэнцкая думка», «Вольная думка». Нават беларускія календары адрыўныя і тыя аднаго году былі траякія. Адзін быў выдадзены, як і ўсе іншыя гады, Віленскім выдавецтвам (Віленская, 12–6). Другі быў выдадзены беларускай кнігарняй «Пагоня», а трэці — Ул. Знамяроўскім. Гэтыя ўсе выданні былі адначасныя, а калі б заглыбіцца ў розныя часы, можна было б налічыць яшчэ больш. Безумоўна, што былі такія, якія шукалі выхаду з такога хаосу — хоць гэта было даволі трудна і небяспечна, аднак былі і ў нас пробы арганізаваць падпольную ячэйку КПЗБ. Справа гэта аднак не дайшла да выніку, таму што я быў адзінокі і палітычна несвядомы, а Павал Асіповіч пасля 8-месячнага пабыту ў астрозе пакуль што павінен быў на нейкі час прыцішыць сваю актыўнасць. Пагэтаму ён больш энергічна ўзяўся за гаспадарку, а былі яшчэ прычыны — гэта хвалюючыя загадкі палітычных падзеяў адносна беларускай справы, якія даліся заўважыць між урадамі Польшчы і СССР.

Лідэры Б. С.-Р. Грамады былі на нейкі час польскім урадам звольнены — атрымалі водпуск, хоць гэтага ніколі не практыкавалася. Скарыстаўшы з магчымасці, яны перабраліся за мяжу ў БССР. Не вельмі гладка выйшла толькі з Бр. Тарашкевічам. Яго затрымала польская паліцыя ў Гданьску, і ён апынуўся нанова ў астрозе. Неўзабаве адбылася замена вязняў між урадамі Польшчы і СССР. Тарашкевіча замянілі на вядомага ў той час драматурга Фр. Аляхновіча, які знаходзіўся на Салаўках. Газеты беларускія радаваліся ўдалай замене і абодвум дзеячам жадалі плённай працы на сваіх месцах. Цераз нейкі час тыя ж газеты паведамілі, што Бр. Тарашкевіч аж у Іркуцку. Аляхновіч жа жыў у Вільні, але асаблівай увагі ад польскай улады яму таксама не было.

Пра другіх быўшых паслоў не было нават чутак. Было толькі вядома з заходнебеларускіх газет, што ў Савецкай Беларусі тварылася штосьці падобнае ў адносінах беларускай справы, як і ў Польшчы. Там адбывалася так званая ліквідацыя нацдэмаўшчыны. Цэлыя плеяды беларускіх пісьменнікаў і паэтаў, а таксама перадавых вучоных беларусаў высылаліся з бацькаўшчыны на далёкую поўнач або іншыя невядомыя месцы. Замежныя беларускія выданні (як я дазнаўся пазней) трактавалі гэтую падзею як змову польскага і савецкага ўрадаў, каб спыніць і знішчыць беларускі нацыянальны рух, які для іх быў непажаданы.

РАЗГУБЛЕНАСЦЬ

Вярнуўшыся з курсаў перадавікоў вясковай моладзі, мне хацелася зрабіць хоць невялікі пачатак сваёй дзейнасці. Я ахвотна даваў чытаць прывезеныя з Варшавы кнігі, а пры нагодзе гутарак з больш выбітнымі наведвальнікамі пачынаў заахвочваць да арганізацыі кола вясковай моладзі, якое будзе ладзіць лекцыі і спектаклі па-беларуску, а на жаданне некаторых спектаклі будуць польска-беларускія. Са мною аднак не згаджаліся, нашы «шляхты» лічылі, што я хачу іх уцягнуць у непрыемнасці.

Апроч таго, мяне яшчэ выклікалі ў пастарунак паліцыі, дзе пагражалі і радзілі спыніць «дзейнасць», якая, паводле іх, была шкоднай толькі тым, што я трымаўся беларускага слова і вучыў іншых шанаваць беларускую мову.

У пачатку 1935 года ў варшаўскім часопісе «Siew młodej wsi» («Сяўба маладой вёскі») з'явілася абвестка ад Інстытута сацыялогіі вёскі (Instytut socjologii wsi), які дзейнічаў пры Галоўнай Школе вясковай гаспадаркі (Szkoła Główna gospodarstwa wiejskiego). Аб'яўляўся конкурс на лепшы жыццяпіс вясковага дзеяча. Вызначаліся ўзнагароды. Першая ўзнагарода — 250 злотых, дзве другія — па 100 злотых і чатыры трэція — па 50 злотых. Апроч таго, дзесяць выдатнейшых жыццяпісаў — па 20 злотых.

У абвестцы паяснялася, што ўзнагароды будуць назначацца конкурсным Судом па дакладным разглядзе і ўзнагароджвацца будуць не за дзейнасць, але за дакладнасць і ўмеласць пісання. Я некалькі разоў перачытаў абвестку. Мяне не так завабіла ўзнагарода, як тое, што я змагу ў жыццяпісе закрануць усе хвалюючыя пытанні справы беларускай у нашых вёсках. Таму я дакладна апісваў сваё жыццё, у якім найбольш падкрэсліваў сваё замілаванне да вёсак, якія ў нас выключна беларускія. Шчыра выказваючы свае думкі і погляды адносна беларускай мовы і культуры, я прасіў у канцы жыццяпісу паведаміць мне ў тым выпадку, калі мае погляды няправільныя або не згаджаюцца з рэчаіснасцю. Адказу на такія просьбы я не атрымаў, але праз нейкі час мне прыйшло паведамленне, што жыццяпіс мой прызначаны да друку, а значна пазней было афіцыйнае паведамленне аб тым, што мой жыццяпіс разам з іншымі будзе змешчаны ў кнізе пад назвай «Życiorysy włościan» («Жыццяпісы сялянаў») і адзначаны трэцяй узнагародай — 50 злотых. На першую ўзнагароду ніхто не напісаў, і таму павялічылі колькасць другіх і трэціх узнагарод. Нарэшце, паведамлялася, што кожнаму ўдзельніку конкурсу будзе высланы том з жыццяпісамі.

Маючы пры сабе такі дакумент, я, безумоўна, чуўся смялейшы ў нападах паліцыі. Аднаго разу мне прыйшла павестка з'явіцца ў Маладэчанскае староства да рэфэрэнта бяспекі. Выканаўшы апытальныя фармальнасці, рэфэрэнт бяспекі адразу ж бесцырымонна заявіў аба мне свае погляды, з чаго я даведаўся, што з'яўляюся процідзяржаўным дзеячам і што гэта ёсць апошняе папярэджанне, якога я калі не паслухаю, то буду высланы на бадзяніну за межы свайго ваяводства. Калі расчырванелы ад злосці панок скончыў, я папрасіў дазволу даць паясненне. «Тое, што Вы сказалі, мяне вельмі прыкра ўсхвалявала. Усе Вашы погляды аба мне — гэта не што іншае, як паклёпніцкія даносы на мяне з боку так званай у нас шляхты. Я даўно адчуў на сабе іх фальшывыя погляды і таму пастанавіў усё дакладна апісаць, што датычыць пад'ёму культуры ў нашых беларускіх вёсках. Я прасіў даць адказ на хвалюючыя пытанні, чаго не дачакаўся, але ўзамен таго мне прыслалі дакумент, што мая праца прызначана да друку і ўзнагароджана». Рэфэрэнт бяспекі ўважна разгледзеў паказаны яму дакумент. Першым пасля гэтага было папулярнае слова «пшэпрашам», прычым яшчэ і руку сваю з залатым пярсцёнкам працягнуў мне на знак згоды. Сказаў, каб не праймаўся тым, што ён выклікаў да сябе на допыт. У гэтым ён пазнаў мяне асабіста і даведаўся аб маёй лаяльнасці да польскай улады.

Аднак парадзіў мне, каб жыў дома спакайней, каб ажаніўся і заняўся гаспадаркай, інакш ён не гарантуе, што не магу стацца ахвярай правакацыі.

СЯМ'Я

У той час жылі яшчэ бацька і маці. Самай старэйшай была сястра Дарына, а яшчэ старэйшая — Алена — была ў сваёй вёсцы замужам. Самым старэйшым братам быў Пракоп, пад ім — Васіль, пасля — Якуб і маладзейшым за іх быў я. Пада мной была яшчэ сястра Ганька. Усе браты як ёсць не былі падобныя характарамі. Пракоп вельмі любіў майстраваць і з часам сам сабой стаўся тым, пра каго кажуць «залатыя рукі». Здабыўшы патрэбныя інструменты, якія найбольш сам парабіў, зрабіўшы сталярны і такарны станок, ён даволі добра зарабляў і ў той матэрыяльна цяжкі час у яго вяліся грошы, бо заўсёды быў завалены заказамі. Грошы ён для сябе не сціскаў і часта даваў на патрэбы гаспадаркі, а нават аплачваць падаткі. Бацька, маючы яго за гэта на асаблівай увазе, угаворваў жаніцца, але ён некалькі разоў даў рашучую адмову, бо лічыў сябе хваравітым, а найбольш тое, што не меў ніякай прыхільнасці і цікавасці да жаночага полу. Ніколі не хадзіў ён на вечарынкі ці на іншыя зборышчы моладзі. Адзіна, што мог, пайсці да царквы.

Васіль быў таксама майстрам — навучыўся вельмі добра і гладка рабіць драўляны посуд, на які быў вялікі попыт. Спачатку рабіў цэбры, а пасля вялікія пукатыя дубовыя кадушкі, якія мелі цану. Вось так і ў Васіля вяліся грошы, але яны яму былі патрэбныя. Васіль быў асноўным работнікам і ў гаспадарцы. Арба і сяўба — гэта ўжо належала да яго. У святочныя дні ён меў сяброў, якія любілі выпіць ды не мелі за што. Сяброўства такое яго да дабра не даводзіла. Найбольш праз іх ён умешваўся ў бойку — дзе трэба, дзе і не трэба. На музыцы ён сябе вёў грозна, панура, гуляць не вучыўся і не хацеў, з дзяўчатамі не займаўся, ды яны і баяліся яго мядзведжага характару. Якуб быў бацькавым любімчыкам змалку, як самы ўдалы, прыгожы і здаровы. Пры адчуванні бацькавай пахвалы ў ягоным характары ўзгадавалася пыха, знявага да іншых, схільнасць да ашуканства і хітрасць. У гаспадарцы ён рэдка калі што памагаў. Навучыўся іграць, а носячы да майстроў, навучыўся сам правіць гармонікі і нарэшце стаўся сам майстрам. Музыкі здалёку прыносілі да яго правіць гармонікі. Ён мог, як кажуць, паправіць «абы з рук», але мог і ўхваліць сваю работу, каб уласнік гармоніка не шкадаваў грошай, з якімі ў той час было ўсюды скупа.

Мне навучыцца майстэрству каля старэйшых братоў было ўжо немагчыма, хоць часамі і трэба было зайсці ў Пракопаву майстэрню, каб пагабляваць дошчачку. Тут трэба прыпомніць, што, паводле загаду польскай улады, на вуглу кожнай хаты мусіла быць прыгожа намаляваная дошчачка, на якой пазначаны нумар, прозвішча і імя гаспадара, а таксама павінна была быць і да воза дошчачка, на якой павінен быць выразна і прыгожа напісаны адрас гаспадара. Я з такой работай добра спраўляўся і браў за адну дошчачку 50 грошаў. Гэта былі мае першыя заработкі каля дому. Як бы там ні было, але ніхто з нас, хлапцоў, на святочнае адзенне ці абутак з гаспадаркі не цягнуў, а калі былі пільныя работы, дык усе дружна браліся іх упраўляць, толькі бывала Якуб, калі здаралася дзе іграць вяселле, дык, нічога нікому не кажучы, змываўся з дому хоць сабе ў самы пільны, уборачны час.

За доўгія гады прадаваліся лішкі зерня і жывёла на павелічэнне гаспадаркі. Да пяці дзесяцін[25] надзельнай зямлі дакупілі ў мясцовага пана Стружынскага яшчэ столькі. Стала жыць раскашней, у гаспадарцы было ўжо двое коней і чатыры каровы. Пачакаўшы нейкі час, купілі яшчэ шэсць з палавінай гектараў. Даўней, як вядома, у гаспадарцы зіма была свабодная. Васіль стаў шукаць прадаўцоў дрэва на хату. Па далёкіх вёсках некаторыя людзі мелі свае невялікія лясы. Трэба было ездзіць пытаць, шукаць, пілаваць,

[25] Дзесяціна — старая мера зямельнай плошчы, роўная 2400 кв. сажням або 1,09 гектара.

вазіць. Аднаму, вядома, гэта не пад сілу. Ува ўсім памагаў я, бо ведаў, што трэба, таму што Васілю ўжо пара жаніцца, а пагэтаму пара пачынаць сваю гаспадарку. Зусім іншай думкі быў Якуб. Ён фактычна быў ужо «ажаніўшыся», бо ў яго была «жонка» і гадаваўся сын. Ён, аднак, не памагаў Васілю. Усю зіму ён сядзеў дома, правіў гармонікі і зрабіўся вялікім «майстрам», так што паездкі па нейчых лясах — гэта была б для яго страта дарагога часу. Аднак жа і ён пачынаў нешта дбаць, каб супакоіць сваю, яшчэ «незаконную» сям'ю. Ён пачынаў хітрэй: апытаў сабе на хату вялікі свіран у недалёкага пана. У разборцы, перавозцы і ўсім іншым мне трэба было таксама памагаць. Я нідзе ніколі не адмовіўся, бо такая была бацькава воля ў тым, што, калі старэйшы брат Пракоп рашуча адмовіўся жаніцца, бацьку хацелася, каб рэшта сям'і трымалася разам. Пазнаўшы нас ужо сталых, бацька палічыў, што я найбольш здатны жыць з Пракопам, які быў часамі вельмі нервовы і часта схопліваўся з іншымі братамі пры гарэлцы, чаго са мной ніколі не бывала, бо я мог ператрываць яго гарачку і, нарэшце, між намі было ўсё добра.

Васіль жаніўся яшчэ пры бацькавым жыцці. Вяселле гулялі па-даўнейшаму, але коратка, бо быў гарачы час — сенакос і надыходзіла ранняе жніво. Якуб не пасмеў жаніцца пры бацьку, бо з малога любімчыка выгадаваўся, як бацька казаў, «вырадак», але па бацькавай смерці таксама ўзяў у царкве шлюб і прывёў жонку ў хату. Таму, што ў сям'і была жалоба па бацьку, ён скарыстаў гэта, каб не рабіць расходнай гулянкі. Сын іхні застаўся ў яе бацькоў да таго часу, пакуль не ўвойдуць у сваю хату. <…>

Ажаніўшыся, Васіль і Якуб ужо найбольш праводзілі часу каля сваёй будоўлі. Мне даводзілася памагаць аднаму і другому, але ўжо больш памагаў я Якубу. Урабляць поле таксама ўжо выпадала мне. Ніколі аднак я не пасмеў выказаць незадавалення. У мяне ж таксама была ўжо зазноба, і, больш-менш прыпарадкаваўшы братоў, буду таксама заяўляць аб сваім жаданні. Аднойчы, калі Пракопу работа ўдавалася і ён чуўся ў добрым настроі, я нарэшце адважыўся спытацца ў яго, як ён думае аб маім намеры. Першы адказ яго быў такі, што пра такое ў яго пытацца не трэба, а трэба больш думаць аб сваіх магчымасцях у жыцці. Я прыпомніў яму бацькаву волю і бацькаву параду яго слухацца, і, калі б ён выказаўся што насуперак, я не пасмею самавольнічаць. Вывадам нашай гутаркі было тое, што ён нічога супраць не мае. Апроч усяго, жыла яшчэ маці, з якой лічыў сваім абавязкам прыталкаваць сваю справу. Маці не выказала найменшай супярэчнасці. Як маці, так і Пракоп былі нават кранутыя маім афіцыйным, шчырым зваротам, не так, як старэйшыя браты — не маглі сябе змусіць на шчырую гутарку такога зместу і выяўлялі сваё жаданне непрыстойнымі паводзінамі, як, напрыклад, раздражненнем, панурай маўклівасцю, забастоўкай у рабоце і г. д.

З сваёй абранніцай я быў пазнаўшыся даўно, але мы рэдка калі спатыкаліся. Яна з малых гадоў наймалася служыць у заможных гаспадароў або ў чыноўнікаў. Такое з'явішча ў той час было распаўсюджана, асабліва сярод дзяўчат, якім хацелася прыгожа адзецца, а гаспадарка не магла нічога выдзеліць на ўборы.

Служылі ў паноў за мізэрную плату, хоць часта даводзілася выконваць непасільную работу. Нарэшце наёмная сіла стала больш цаніцца, а гэта таму, што ўрад Латвіі дамовіўся з польскім урадам аб дазволе выязджаць з Польшчы ў Латвію на сезонныя работы, так што вельмі многія нашы дзяўчаты выязджалі на лета ў Латвію, а якія хацелі, дык заставаліся там і надалей. Плата за работу была значна вышэйшая, чым у нас. Мая «нарачоная» Агата Чарнэцкая[26] з меншай сястрой Лісаветай былі таксама з'ехаўшы на заработкі

[26] Агата Канстанцінаўна Чарнэцкая годна прайшла з мужам пакручастую дарогу жыцця. Калі хворы на сухоты Юльян Сергіевіч быў вызвалены з лагера, але не атрымаў дазволу на вяртанне дамоў і пасяліўся ў Карагандзе, яна паехала жыць да яго. Пахавана Агата Канстанцінаўна ў Ленкаўшчыне, побач з мужам.

ў Латвію. Я падтрымліваў з імі сувязь. Хоць яны былі амаль што зусім непісьменныя, але мае пісьмы маглі чытаць, таму што я іх, забаўляючыся, вучыў пісьменству. Сёстры Чарнэччанкі жылі і працавалі там па суседству. Гаспадары іх любілі за паслухмянасць і акуратнасць у рабоце, часта надзялялі іх гасцінцамі. Агата, прабыўшы ўмоўны сезон, вярнулася дамоў на водпуск, а Лісавета засталася. Пры сустрэчы я заявіў аб сваёй рашучасці жаніцца, і яна засталася дома рыхтаваць сабе выправу.

Пры падрыхтоўцы да вяселля я не пазбягаў даўнейшых звычаяў. Былі ў сватах. Былі і заручыны. Чыталіся ў царкве і «запаведзі» (аглашэнне), толькі вяселле было крыху скарочана, бо не хацелася цягнуць з гаспадаркі лішніх страт.

Ад традыцыйных падарункаў я адмовіўся, бо ведаў, як у той час цанілася залатоўка, не хацелася, каб хто цяжыўся на маё вяселле. Як бы ні было, але вяселле адбылося гучна, весела і добрым свабодным часам — зімой 1938 года. Шафу маладой унеслі ў хату — знайшлося добрае месца, а таксама і выгодны куток, дзе быў ложак і круглы столік. Было гэта недаспадобы ранейшым нявесткам, асабліва Якубавай Тэклі, якая шафу пакінула дома, а пасялілася ў кухні, але нічога не казала і лічыла за шчасце, што ўвайшла ў нашу сям'ю. Тым часам падтрымлівалася надзея, што хутка будзе мець не толькі куток, але і цэлую гаспадарку. Дачакаўшыся вясны і лета 1938 года, Васіль адышоў на сваю гаспадарку. Дзяльба адбылася спакойна. Якубава гаспадарка чакала яшчэ патрэбных будынкаў, але сам ён не вельмі так дбаў пра тое — часцей за ўсё кляпаў галасы да гармоніка ці ляпіў мяхі, а часам здаралася дзе іграць вяселле. Знікаў на тры дні, пасля чаго адпачываў ад п'янкі. Хоць бацькі ўжо не было ў жывых і маці была нямоглая, аднак не помню, каб што завіхрылася ў сям'і, у якой дачакаўся я першай мабілізацыі на вайну — 24 жніўня 1939 года.

АПОШНІ ЖНІВЕНЬ

Апошні жнівень, ты дагэтуль ва ўспаміне
У сонцы лічыш мне аўсяныя снапы…

Ціхая, сонечная росная раніца. Не помню, за што на мяне Пракоп накрычаў, і я, як на тое ліха, агрызнуўся, сказаў: «Рана пачынаеш сабачы век жыць». Маці пачула гэта і зрабіла мне выгавар. Я змоўчаў — прызнаў сябе вінаватым. Да палудня ўжо нават не помню, што рабіў на Пасецы — так мы называлі купленую зямлю. Таксама не помню, хто ўручыў мне павестку, каб за дзве гадзіны выбраўся з дому на найбліжэйшы зборны пункт. Так пачалася для мяне мабілізацыя польска-нямецкай вайны. Жонка адвяла мяне на найбліжэйшую станцыю Валожын, адкуль цягнікі даставілялі вялікія зборышчы ў Маладэчна, дзе фарміраваўся наш 86-ы полк пяхоты. Не буду апісваць панікі, суматохі, плачу, галасьбы — гэта кожнаму вядома. Было гэта 24 жніўня 1939 года.

Таксама змяшалася ў хаос у памяці ваенная падрыхтоўка; помню яшчэ толькі: спаткаўся з братам Пракопам, ад якога даведаўся, што змабілізавалі на вайну яшчэ нашага каня.

Калі ехалі праз вялікія гарады, у тым ліку праз Варшаву, кідаўся ў вочы падрыхтоўчы рух да вайны: капалі процітанкавыя равы. Высадзіліся мы ноччу, недзе далёка за Варшавай у нейкім лесе, а ў якой мясцовасці — таго няможна было ведаць. Рухаліся наперад мы пераважна ноччу, а калі часам трэба было днём, дык толькі ляснымі дарогамі. Праз вялікі рыштунак рух быў вельмі трудным, але нельга было скардзіцца, і толькі такіх, каму ўжо сапраўды патрэбна была медыцынская дапамога, падбіралі і змяшчалі на калёсы. Ззаду калоны шарахцеў абоз. Там таксама пакутавалі нашы бедныя конікі, якія нядаўна аралі на зіму ржонне.

Раніцай туман заснаваў сасоннік, у якім мы паклаліся на адпачынак. Гэта было першага верасня 1939 года. Раптам пачуўся далёкі грукат, падобны на гром, але надвор'е не паказвала на навальніцу. Кожан з нас здагадаўся, што пачалася вайна. Прабыўшы пад прыкрыццём да вечара і даведаўшыся, што немцы афіцыйна аб'явілі вайну, мы нанач рушылі фарсоўным маршам наперад.

Дні, ночы і нашы заняткі нейкі час былі між сабою падобныя, і толькі аднаго вечара нам прачыталі пацяшаючыя навіны, што нашы войскі ўвайшлі ў нямецкую тэрыторыю на Прусах Усходніх, а тут, дзе было слабей, немцы палезлі да нас. Наша заданне заўтра: заняць пазіцыю так, каб іхнія чолгі (танкі) прыперці да ракі Пліцы, дзе яны будуць разбіты або патопяцца. З захаду ж на немцаў вырушылі нашы саюзнікі — Англія і Францыя.

Пасля такіх навін між намі паўстала ажыўленне, пачаліся песні. Паколькі 86-ы полк быў папоўнены пераважна беларусамі, дык песні былі беларускія, народныя. Помню, і я праявіў сваё мастацтва і на скорую руку сарганізаваў хор. Мы так прыгожа адспявалі песню «Ці свет, ці світае», што на загад ці просьбу вышэйшых афіцэраў яшчэ паўтарылі. Вось так адбыўся першы і апошні вечар песні ў польскім войску. Было гэта вечарам ці нават ноччу 3.09.1939 г.

Пасля натуральнага, гэта знача начнога адпачынку, з прыемным настроем, добра паснедаўшы, мы сталі рухацца наперад лясамі, зараснікамі і пералескамі. У невялікім разрэджаным лесе выбралі месца для абедняга адпачынку.

Раптам ні з таго ні з сяго зашумеў нізка над галовамі самалёт з польскімі апазнавальнымі знакамі. Хлопцы ажывіліся, сталі махаць шапкамі. На здзіўленне, раздаўся загад хутка падняцца і перамясціцца чым далей і схавацца ў густы лес. Правакацыйная хітрасць ворага была разгадана. Праз нейкі час з таго месца, дзе мы толькі што былі, пачуўся страшэнны гул самалётаў і ўзрывы бомбаў. Такім парадкам мы выратаваліся, але казалі, што некаторыя абознікі былі разбіты. Вечарам, калі пачало цямнець, нам загадана было займаць абарону — капаць проціўтанкавыя траншэі, кожан для сябе. Маім заданнем было абысці свой участак фронту, навучыць капаць «проціўтанкавую шчыліну».

Змучаныя і галодныя жаўнеры, асабліва палякі, не хацелі слухаць, бо надыходзіла ноч, а на нашым адрэзку было ціха. Страшэнна хацелася спаць. Вярнуўшыся на сваё месца, пачаў і я працаваць. Грунт не падаваўся да капання. Побач мяне капаў траншэю ардынанс[27] паручніка — камандзіра плютона[28], у якой яны павінны былі памясціцца ўдвух. Да ўсходу сонца мая траншэя была гатова, і я абышоў паглядзець, ці гатовыя мае жаўнеры. Далёка не ўсе зрабілі добра. Найчасцей пакапалі сабе звычайныя «долкі стшэлецке»[29], у якіх моцна спалі. Я іх не будзіў. Страляніна пачалася з правага флангу ўжо тады, калі сонца прыгрэла. На нашым адрэзку было ціха. Страшэнна марыў сон. Па лініі перадаваліся перасцярогі, але сонныя жаўнеры не маглі перадаваць, як належыць. Лінія нашай абароны была занята на схоне ўзгорку так, што адступіць было немэтазгодна. Каб схавацца за гару, трэба было прабегчы якіх сто метраў. Заслоны не было ніякай, голае поле.

Пасляабедзеннай парой на нашым адрэзку паказаліся тры варожыя танкі. З правага боку пачалі біць па іх нашы проціўтанкавыя гарматы, у выніку чаго адзін танк успламяніўся, а рэшта павярнулі назад. Па лініі пачуліся воклічы задавальнення. Я ўскрыкнуў, каб не спяшаліся цешыцца, але былі напагатове. Тое самае паўтарыў паручнік, камандзір плютона. Праз нейкі час пачуўся гул, ад якога дрыжэла зямля, і з таго самага боку паказалася калона танкаў, якая зараз жа развілася ў тральеры[30],

[27] Ordynans (польск.) — ардынарац, дзяншчык.

[28] Pluton (польск.) — узвод.

[29] Dołek strzelecki (польск.) — тут: акопчык.

[30] Верагодна: шарэнгі.

наступаючы на нас. Засакаталі нашы кулямёты і проціўтанкавыя гарматы, але гэта не магло паўстрымаць смерцяноснай лавіны. Страляць з карабінаў было зусім бескарысна. Гром, ад якога штораз мацней дрыжэла зямля, бесперашкодна набліжаўся. Нарэшце я ўжо быў падгатовіўшыся да самага апошняга мамэнту. Нейкім, быццам чырвоным агнём асвяцілася дно траншэі, і сыпнула на мяне зямлёй. Танк, прайшоўшы вузкую траншэю, пагрукатаў далей. Уся грымотная лінія была ўжо за намі. Ніхто не ведаў, што маем рабіць. «Пане капралю! — азваўся паручнік, — жые пан?» — «Жые, але засыпаны естэм», — азваўся я. — «Но, старай се пан як кольвек се выгжэбаць!»[31]

Я і без таго рабіў адпаведныя рухі, аслабаняючыся з-пад зямлі, таму што без руху ногі пачыналі дзервянець. «Пане капралю! Цо мамы робіць?» — азваўся ізноў паручнік. «Нех пан, яко довудца, дэцыдуе!»[32] — адказаў я.

Не чакаючы, паручнік падняўся ў траншэі і, падняўшы руку, усклікнуў: «Увага! Тшэці плютон! О, Езус, Марыя!» І раптам асунуўся. Выглянуўшы, каб зразумець загад паручніка, я заўважыў блізка нямецкіх салдатаў, з якіх адзін адразу скасіў нашага камандзіра. Ардынанс падаў па лініі аб тым, што пан паручнік забіты і, хто хоча яшчэ жыць, няхай здаецца ў палон. Страляніна на нашым адрэзку лініі спынілася, ды яна і раней не дзейнічала. Чулася з правага боку злосная нямецкая гутарка, якой я зусім не разумеў. «Гоў, гоў!»[33] — чуліся гартанныя воклікі. Набліжаўся такі гоман і да мяне. Я зразумеў, што, калі буду ляжаць, могуць прыстрэліць, і выскачыў падняўшы рукі, але карабіна ў траншэі не пакінуў, бо думаў, што трэба яго аддаць ворагу, гэта значыць — «злажыць бронь».

«Раус, раус!»[34] — крыкнуў немец, паказваючы на зямлю. Я зразумеў, што трэба пасці на зямлю, але немец таўкануў мяне ботам пад зад. «Ауф, ауф!»[35] — крыкнуў ён. «Жуцай карабін і вшыстко цо маш на земе!»[36] — крыкнуў нехта па-польску. Я ўскочыў, адшпіліў дзягу з ладаўніцамі, лапаткай, рвануў і кінуў маску і самы цяжкі тарністар[37], у якім апроч належнага ладунку былі дзве мясныя кансервы і галеты. Гэта быў той запас, якога няможна было есці без каманды. У часе голаду заўсёды ўспамінаўся той «запас». Узняўшы свабодныя рукі, я, знясілены, бег далучыцца да вялікай калоны нашых ваеннапалонных, якія стаялі, выстраіўшыся на дарозе. У часе бегу адзін з салдатаў хапіў мяне за каўнер і сарваў шынель, якога я таксама потым заўсёды шкадаваў.

Былі ўжо поцемкі, і нас гналі ў горад Петркаў. Усё па парадку цяпер цяжка прыпомніць, але апынуліся мы ў турэмным двары, дзе сабралася такая вялікая колькасць людзей, што ўсюды было цесна. Размясціліся мы на лесвічнай пляцоўцы, дзе ніяк нельга было легчы, а сон марыў. Галава цяжкая, як жалезная, звісала так, што я змушаны быў крыху прыхітрыць. Побач было закратаванае вакно. Адкруціўшы ад нагі абмотку, я зачапіў яе канцамі за крату і такім парадкам навязаў галаву. Назаўтра мы там пратаўкліся амаль цэлы дзень. Там польскі Чырвоны Крыж нам сарганізаваў нейкі пасілак, але што там было, ніяк не магу прыпомніць, бо тую баначку цеплаватай вадкасці я праглынуў як сабака муху. Наступная наша кватэра была ў Чанстахове ў ваенных стайнях, дзе мы пражылі тры дні. Апроч вады, нам нічога з яды не давалі, у выніку чаго многія моцна аслабелі.

---

31 «Пан капрал, вы жывы?»— «Жывы, але засыпаны». — «Ну, старайся як-небудзь выкараскацца!» (з польск.).

32 «Пан капрал! Што мусім рабіць?» — «Няхай пан, як кіраўнік, вырашае!» (з польск.).

33 Гоу! — верагодна: geh (ням.) — ідзі!

34 Раус! — верагодна: rauf (ням.) — уверх!

35 Auf! (ням.) — устаць!

36 «Кідай карабін і ўсё, што маеш, на зямлю!» (з польск.).

37 Tornister (польск.) — ранец.

СШЫТАК II

Пасля колькіднёвага перапынку з прычыны нямогласці пачынаю працяг успамінаў. Чуюся вельмі слабым, а яшчэ горш тое, што не маю пэўнай надзеі на паправу. Тым больш хацелася б пакінуць па сабе, што павінен. Ці змагу гэта? Пытанне такое хвалюе. Шмат чаго мушу прапусціць, бо і далёка не ўсё захавалася ў памяці, таму што весці дзённікі не было магчымасці і не было тады ў думках.

Трохднёвае знаходжанне ў чанстахоўскіх вайсковых стайнях без ніякага пасілку, апроч вады, дало адчуць, што можа з людзьмі зрабіць голад. Адчула гэта і нямецкая варта. На трэці дзень камандаванне выбрала з дзесятак палонных, якія пайшлі на бліжэйшыя агароды накапаць бульбы і нассякаць капусты, у выніку чаго нарэшце быў нам зроблены пасілак. Таго ж вечара нас пагрузілі ў вагоны, і ноччу цягнік рушыў у дарогу.

Выгрузілі нас назаўтра паўднём і пад моцнай вартай павялі ў вялікі палатачны лагер, дзе было наслана саломы, на якую нарэшце рынуліся адпачыць. Праз нейкі час нас дружынамі падводзілі да катла, дзе далі хоць і мала, але нейкай больш людскай яды і, здаецца, што былі там ужо міскі і лыжкі, якія, праглынуўшы яду, мы аддавалі. Пасля абеду пайшлі зноў на салому. Сталі жывейшыя. Пачалася гутарка, шукалі сваіх.

З бліжэйшых маіх землякоў былі знаёмыя з дому Кулеш Казік і Лукашэвіч Янка. Мы пастанавілі трымацца між сабой так, каб не разлучацца.

На другі дзень пасля снядання, на якое была чорная кава, папрыносілі ў палаткі сталы. Пачаліся эвідэнцыйныя афармленні[38], прычым кожнаму з нас даваўся мэдальён на шнурку, які трэба было насіць на шыі. Там быў выбіты нумар эвідэнцыі. Апроч усяго, даваліся да подпісу карткі Чырвонага Крыжа, у якіх паведамлялася, што жывы і здаровы, трапіў да няволі і чуюся добра.

Пасля пяціднёвага побыту ў палатках нас пастроілі калонамі па пяцёрках, далі кожнаму з нас плоскую бляшанку-кансерву і на пяцёрку булачку хлеба. Папярэдзілі, каб не спяшаліся есці, бо наперадзе вялікая дарога.

Прывезлі нас у вялікі лагер, добраўпарадкаваныя баракі. Спачатку мы павінны былі прайсці дэзынфекцыю, пасля чаго пасялілі нас у бараках, дзе былі хоць двух’ярусныя, але жалезныя ложкі з матрацамі, посцілкамі і ваеннымі коцамі[39]. «Хоць няўежна, дык улежна», — жартавалі мы між сабой, але, як пазней аказалася, было ўжо і не так улежна. Дакучалі частыя непатрэбныя праверкі, гімнастыкі і іншыя выдумкі.

На каманду «Раус!» усе стрымгалоў кідаліся ў дзверы, а апошнія былі добра агрэтыя палкай па спіне. Як бы ні было, але мелі шмат вольнага часу, бо не ўсім службовым па бараках хацелася нас чапаць. Хто быў яшчэ спрытнейшы, той лазіў па ўсіх закутках абшырнай зоны. Можна было пабываць у розных бараках, адшукаць землякоў, наслухацца навін. Больш здольным на гэта быў Казік. Прыйшоўшы з абходу, ён малітоўна складваў рукі: «Дзякуй Богу, дзякуй Богу!» «А што?» — пыталіся мы з Янкам. «Дамоў паедзем!» — усклікаў ён, ды з такой радасцю, быццам ужо садзіўся на калёсы.

Пасля стаў расказваць, дзе, хто, што гаварыў. Аказваецца, вайна ўжо закончана. Нямеччына з Саветамі падзялілі Польшчу. Наша тэрыторыя занята Саветамі[40]. Палякаў рассылаць будуць на работы, а нас рыхтуюць да адпраўкі дамоў.

1976 г.

---

[38] Ewidencja (польск.) — тут: улік, рэгістрацыя.

[39] Koc (польск.) — коўдра.

[40] Уз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР было рэалізаванае пры пачатку Другой сусветнай вайны. З 17 верасня да 1 кастрычніка 1939 г. савецкія войскі ўзялі пад кантроль беларускую этнічную тэрыторыю Заходняй Беларусі.

Цытаты наўздагон

Юльян Іосіфавіч запомніўся мне як вельмі шчыры, справядлівы і бясхітрасны, спакойнага нораву чалавек. Нават у лагерных умовах, на паднявольнай працы ён стараўся выконваць заданне дакладна і акуратна. Ён не мог, не ўмеў працаваць абы з рук, за што быў часта крытыкаваны таварышамі па брыгадзе. «Нехта ж будзе карыстацца нашай працай, — апраўдваўся ён, — дык ці ж можна рабіць абы-як?»

Пятро Бітэль. Успаміны пра Юльяна Сергіевіча.
Куфэрак Віленшчыны. 2002. № 1 (6).

І вось аднойчы перад намі з'явіўся малады сімпатычны настаўнік… Гэта быў Юльян Сергіевіч, які вучыў нас, старшакласнікаў, беларускай мове, рускай, арыфметыцы, гісторыі, маляванню і спевам. Сергіевіч быў чалавекам, якога мы не спадзяваліся сустрэць на сваім шляху. Ён меў у сабе нешта ўласнае, непаўторнае, разумеючы кожнага з нас індывідуальна, бачачы ў нас людзей з небанальнай будучыняй.

Сёння я ведаю, што мы мелі справу з паэтам, усведамляючым сваё прызванне, выключна начытаным для таго часу, знаўцам польскай і рускай літаратуры, паэзіі. У дадатак да гэтага ён прадстаўляўся беларусам і быў такім.

Збігнеў Жакевіч. Юльян Сергіевіч — мой беларускі настаўнік.
Куфэрак Віленшчыны. 2002. № 1 (6)

Шчырая падзяка ўсім, хто дапамагаў шукаць патрэбныя звесткі: прафесару Адаму Мальдзісу (Мінск), доктару Катажыне Вашчынскай (Варшава), дырэктару Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва Ганне Запартыцы, перакладчыцы Кацярыне Заброцкай (Мінск), краязнаўцу Міхасю Казлоўскаму і журналістцы Вользе Рудніцкай (Маладзечна).

Публікацыя і каментары Валянціны ТРЫГУБОВІЧ

«ВАМ, ЯК ГІСТОРЫКУ, НЕ ЗАШКОДЗІЦЬ ВЕДАЦЬ…» Лісты Зоські Верас да Віталя Скалабана. 1979–1988 гг.

Пра Зоську Верас упершыню пачуў ў Ленінградзе ў 1968 г. ад Рыгора Семашкевіча, які прыехаў працаваць у архівах па сваёй улюбёнай тэме «Беларусы ў Пецярбургу». Ён распавёў, што ў Вільні жыве ветэранка беларускага руху Зоська Верас — Людвіка Антонаўна Сівіцкая (па мужу Войцік, 1892–1991), якая шмат памятала і мела унікальны архіў, у тым ліку лісты пецярбургскіх студэнтаў.

— Толькі ўсё жаліцца, што ніяк у Менск прыехаць не збярэцца, — з лёгкай іроніяй, што яму вельмі пасавала, заўважыў Рыгор.

…Некалі будзе напісаная гісторыя Беларускай Энцыклапедыі, з якой былі знітаваныя шмат якія падзеі ў беларускай эпапеі канца мінулага стагоддзя. Першы крок у гэтым кірунку ўжо зроблены — да 100-годдзя Петруся Броўкі, першага галоўнага рэдактара Энцыклапедыі, убачыў свет ладны дакументальны зборнік[1]. Адной з асаблівасцяў Беларускай Энцыклапедыі было тое, што ў ёй працавалі не толькі выдаўцы і арганізатары, але і апантаныя падзвіжнікі-навукоўцы, якія выдатна скарысталі высокі статус энцыклапедычнай установы дзеля збору і сістэматызацыі расцярушаных дадзеных пра Беларусь і яе дзеячаў. Сапраўднымі заснавальнікамі школы беларускіх энцыклапедыстаў былі Пятрусь Броўка, найлепшым помнікам якому з’яўляецца 12-томная БелСЭ, яго намеснікі Алесь Петрашкевіч і Іосіф Хаўратовіч.

…У жыцці мне шмат шчасціла, перш за ўсё на сустрэчы з добрымі людзьмі. Яшчэ студэнтам я пазнаёміўся з Вадзімам Андрэевічам Круталевічам, які і прывёў мяне ў Беларускую Савецкую Энцыклапедыю як магчымага аўтара па пытаннях гісторыі стварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці. Мне давялося спачатку пісаць рэцэнзіі, а потым і артыкулы, змешчаныя ў другім томе БелСЭ. А з 1972 г. пачаў працаваць малодшым рэдактарам у гістарычнай рэдакцыі, кантактаваў і з супрацоўнікам літаратурнай рэдакцыі Іванам Уладзіміравічам Саламевічам. Першая сустрэча з ім была выпадковая, у калідоры на трэцім, «урадавым», паверсе пяціпавярховай камяніцы, якую, на жаль, захаваць за сабой энцыклапедысты XXI ст. не здолелі. Добра памятаю, як дасведчаны Янка Саламевіч, ужо добра абазнаны ў складаных лёсах артыкулаў пра рэпрэсаваных дзеячаў, многія з якіх не былі рэабілітаваныя, здзівіўся, калі я ў яго запытаўся пра дату смерці ксяндза Адама Станкевіча, артыкул пра якога, напісаны М. С. Сташкевічам, мне, пачатковаму энцыклапедысту, даручылі рэдагаваць. Патрэбную дату Янка не ведаў, а пасля афіцыйнага ліста ў КДБ з просьбай паведаміць дату смерці А. Станкевіча прыняты да друку артыкул быў зняты «па рэкамендацыі дырэктыўнай установы». Наша таварышаванне з Янкам Саламевічам асабліва падсілкоўвалася супольным раскрыццём псеўданімаў, Іван Уладзіміравіч шчыра радаваўся кожнай знаходцы і адразу ж фіксаваў яе на картку — так папаўняўся яго знакаміты слоўнік псеўданімаў, што ўбачыў свет дзякуючы спрыянню Міхаіла Фёдаравіча Дубянецкага, які таксама пэўны час працаваў у Энцыклапедыі.

[1] Імя Петруся Броўкі Беларуская Энцыклапедыя / укладальнік Л. В. Календа. Мінск: БелЭн, 2005. Са зместу: Селяменеў В., Скалабан В., Календа Л. Пятрусь Броўка – энцыклапедыст. С. 13–126.

Менавіта Янка Саламевіч і парэкамендаваў распачаць ліставанне з незабыўнай Людвікай Антонаўнай. Яна вельмі ўсцешылася, што нарэшце гісторыкі зацікавіліся бежанскай тэматыкай. Давялося і неаднаразова наведваць гаспадыню знакамітай «Лясной хаткі» ў Вільні. А пра сцежку, што вяла ў лесе да хаткі, падрабязна распавёў і нават намаляваў схему Уладзімір Содаль, на той час аўтар тэлевізійнай перадачы «Роднае слова», з кім пазнаёміўся таксама ў Энцыклапедыі. У першую вандроўку ў «Лясную хатку» выбраўся разам з мастаком Іванам Пратасенем, які працаваў у энцыклапедычнай рэдакцыі ілюстрацый. Захаваліся і фотаздымкі з той паездкі. Так што ліставанне з Зоськай Верас не было выпадковым, яно было наканаванае як папярэднімі навуковымі росшукамі, так і працай у Энцыклапедыі. Гэтае ліставанне не ўсім падабалася, у сярэдзіне 1980-х гг., на пачатку перабудовы, некаторыя нават раілі спыніць з Зоськай Верас усе кантакты. Але гэтага не адбылося. Болей таго, для Беларускага тэлебачання з лёгкай рукі Вольгі Іпатавай і Уладзіміра Содаля з рэжысёрам Аляксандрам Сухоцкім і аператарам Аляксандрам Масальскім быў зроблены нарыс «Дарога да Зоські Верас» (на жаль, сёння знайсці ў архівах Беларускага тэлебачання тую стужку не ўдалося).

Лісты Зоські Верас друкуюцца па арыгіналах, што захоўваюцца ў адрасата. Лісты да Зоські Верас — пераважна па копіях, што таксама захаваліся, частка — па арыгіналах, што знаходзяцца ў асабістым фондзе Зоські Верас у Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва.

У падрыхтоўцы публікацыі ўдзельнічала Мар’яна Тумаш.

Віталь СКАЛАБАН

ЛІСТЫ ЗОСЬКІ ВЕРАС ДА ВІТАЛЯ СКАЛАБАНА

№ 1

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Звяртаюся да Вас па рэкамендацыі Івана Уладзіміравіча Саламевіча. Для «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» я рыхтую артыкул «Беларускае таварыства ў Петраградзе па аказанню дапамогі пацярпелым ад вайны». У архіве таварыства захоўваецца дакумент аб тым, што ў 1916 годзе было даслана 200 рублёў «г-же Сивицкой задатка на холст»[1]. Копію дакумента і пачатковы варыянт артыкула пра таварыства дасылаю Вам. Мяркую, што гэтыя грошы былі адасланы Вам як сакратару Мінскага беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны за тканіну, якую выраблялі ў майстэрнях Мінскага таварыства для бежанцаў-беларусаў у Петраградзе. Буду вельмі ўдзячны Вам за крытычныя заўвагі па зместу артыкула і, калі гэта магчыма, за звесткі аб Мінскім беларускім таварыстве дапамогі пацярпелым ад вайны, яго сувязях з таварыствам у Петраградзе.

Усяго Вам добрага!

В. Скалабан

16.8.1979 г.

220600, Мінск, ГСП, вул. Акадэмічная, 15а,
Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі
Скалабан Віталь Уладзіміравіч

№ 2

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

19/VIII.79
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Ваш зварот да мяне зрабіў мне вялікую прыемнасць, бо я ўжо даўна шукаю некага, каб зацікавіць працай камітэту Менскага аддзела Т-ва помачы бежанцам. Да гэтай пары мне гэта не ўдавалася…

Аб Менскім камітэце пісаць мне німа патрэбы. У маіх успамінах праца камітэту апісана вельмі падрабязна і дакладна, а яны (успаміны) цяпер у Івана Уладзіміравіча Саламевіча і можаце там у сябе на мейсцы з імі пазнаёміцца. З Пецярбургскім гэтакім жа т-вам мы афіцыяльнай сувязі не мелі, але прыватна ведалі аб усіх іх справах. Справа ў тым, што ў Пецярбургу тады было шмат студэнтаў б. сябраў «Гродзенскага гуртка беларускай моладзі» — значыцца маіх сябраў, з якімі я стала карэспандавала. Асабліва часта са студэнтам юрыдычнага факультэту Адольфам Зенюком[2]. Ён дакладна

---

[1] Прывядзем гэты дакумент: *Расписка. Выслано по почте в г. Минск г-же Сивицкой задатка на холст 200 р. Уплачено за перевод — 25 коп. ... Э. Будзько. 12 октября 1916 г.* (НАРБ. Ф. 672. Воп. 1. Спр 2. Л. 27). Таксама захавалася распіска Петраградскага паштамта аб прыёме перавода на 200 рублёй у Мінск Сівіцкай (у гэтай самай справе, л. 27а).

[2] Зянюк Адольф (1895–1938), у 1916 г. студэнт юрыдычнага факультэта Петраградскага універсітэта. У 1920-я гг. вучыўся ў Віленскім універсітэце, рэдагаваў часопіс «Студэнцкая думка».

апісываў падзеі сярод беларусаў у Пецярбургу, а я інфармавала яго аб тым, што робім ў Менску. Яго лісты мы чыталі супольна ў «Беларускай хатцы» (Захараўская, 18), а ў Пецярбургу мае лісты чыталіся на сходках у праф. Б. Шыпілы…

Лісты А. Зенюка маю і цяпер у сябе.

Перапісываць усё з лістоў А. З. немагчыма. Калі Вам гэта патрэбна і цікава, калі ласка, прыяжджайце, чытайце і рабіце сабе нататкі. Факты, ацэнка працы т-ва — гэта можа даць больш, чым афіцыяльныя дакументы.

Пасылаю Вам копію бланку «Менскага аддзела т-ва…» Чаму «аддзела»? Бо фактычна гэтае т-ва было зарганізавана ў Вільні ў пачатку вайны, г. зн. у 1914 годзе. У пачатку 1915 г. на падставе статуту Віл[енскага] т-ва быў створаны «аддзел…» у Менску, аб чым мяне паведамілі — ліст гэты маю…

Як бачыце з копіі бланку назоў т-ва, які Вы падаёце ў сваім артыкуле, не зусім правідловы, бо і Пецярбургскі аддзел гэтак жа называўся.

У лісце з 13/XII.1915 г. А. Зенюк мне піша: «Калі падалі "устаў" Вашага камітэту (Віленскі), то тутэйшы граданачальнік не зацвердзіў, прычапіўся да некаторых пунктаў і знайшоў нейкія недастаткі. Падалі з папраўкамі…»

27/III.1916 г. піша аб «Ігрышчы» пад маркай Т-ва п[омачы] п[ацярпелым] а[д] ва[йны].

Што да «расписки» на 200 рб, то я гэтыя грошы атрымала не столькі як сакратарка, а больш як загадчыца ткацкай майстэрні. А ў справе высылкі тканінаў у Пецярбург дзеля прадажы я перапісывалася (і маю адказ) з гр. Сталыгвовай.

Паслалі не толькі «холст», бо сапраўдна кужалю было не шмат, а ручнікі, фартушкі, мужчынскія кашулі з вытканым арнаментам, паўсукенак (калі Вам гэта нешта гаворыць — гэта тканіна на жаночы касцюм — аснова лён-уток (узор) фабрычная воўна). У маіх успамінах ёсць і спіскі вытканага і іх цэны, бо ў мяне захаваўся нататнік з рахункамі, прозвішчамі бежанак і г. д.

Толькі цяпер звярнула ўвагу на словы Вашага ліста, што «тканіну выраблялі для бежанцаў-белар. у Пецярбургу». Не, гэта не так. Ткацкая майстэрня ў Менску была адчыненая, каб выкарыстаць льняную пражу, якую нашы менскія (зарэгістраваныя) бежанкі-беларускі напралі праз год з купленай немалой колькасці гатовага — чэсанага лёну. Мы давалі ўсім жанчынам, што хацелі ў такі спосаб працаваць-зарабляць, — калаўроты, прасніцы і лён (важылі на фунты) і плацілі за гатовую пражу. Пражы набралася шмат, часць прадалі, а каб выкарыстаць астатнюю, адчынілі ткацкую. Здаецца ўсё. Калі што трэба — пытайцеся.

А мае ўспаміны — раджу шчыра прачытаць. Зычу поспеху ў працы. Калі ласка, перадайце прывітанне Івану Уладзіміравічу.

Л. Войцік

№ 3

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Прабачце, што затрымаўся з адказам, быў у адпачынку. Шчыры дзякуй за ліст і каштоўныя звесткі, а таксама за дазвол азнаёміцца з успамінамі і матэрыяламі, якія захоўваюцца ў Вас.

У гістарычным архіве ў Мінску знайшоў шэраг дакументаў пра дзейнасць Мінскага аддзелу Беларускага таварыства помачы пацярпеўшым ад вайны. Калі яны цікавяць

Вас — магу даслаць выпіскі. У архіве захоўваецца таксама справа аб спробе Вільгельма Казіміравіча Русецкага выдаваць у 1916 годзе ў Мінску штодзённую газету на беларускай мове «Беларусь». Ці не мела Беларускае таварыства нейкага дачынення да гэтай няўдалай спробы? І яшчэ пытанне, ці ўдзельнічаў у працы Беларускага таварыства і «Беларускай хаткі» ў Мінску Янка Купала? Дасылаю Вам таксама фотаздымак драматычнага гуртка ў Петраградзе, зроблены ў 1918 годзе і надрукаваны ў часопісе «Беларускае жыццё» ў 1920 годзе. Можа, на фатаграфіі ёсць хто-небудзь з Вашых знаёмых? Буду вельмі ўдзячны за адказы на мае пытанні.

Усяго Вам добрага!

В. Скалабан

24.9.79.

220600, Минск, ГСП, ул. Академическая, 15а, БелСЭ
Скалабан Виталий Владимирович

№ 4

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

1/Х.79
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Ахвотна адказываю на ўсе Вашыя пытанні.

1) Аб спробе В. К. Русецкага выдаваць газету ў нас у т-ве ніколі не было гутаркі, і я не помню, каб аб гэтым чула.

2) Янка Купала ніякага ўдзелу ў працы т-ва ніколі не прымаў. Хоць хіба ён нейкі час і быў у Менску, бо яго жонка часта заходзіла ў камітэт не дзеля працы, а проста «ў госці» — і мы ўтрох — Уладка, Ванда Лявіцкая (дачка Ядвігіна Ш.) і я — шчыра пасябравалі.

Таксама не прымаў удзелу Альберт Паўловіч, хоць у яго была вялікая сям'я, а нам, ой, як былі патрэбныя людзі…

Безграшоўе змушала часта ладзіць скарбоначныя зборы, і мы былі змушаныя прасіць малазнаёмых або зусім незнаёмых хадзіць са скарбонкамі…

За прапанову прыслаць выпіскі з дакументаў пра дзейнасць т-ва шчыра дзякуй, але не трэба. Мне так часта здаралася натыкацца на памылкі, ці сумысныя, ці выпадковыя, што баюся.

Не хачу сабе псаваць старых нерваў.

За здымак сардэчна дзякуй.

Не маю пэўнасці, але ці той, што сядзіць пасярэдзіне, не Чэслаў Родзевіч?

Першы з правага боку Я. Купала, а за ім стаіць Паўліна Мядзёлка?

Але, магчыма, мыляюся…

Калі што трэба, пішыце.

Усяго найлепшага!

Л. Войцік

№ 5

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Шчыры дзякуй Вам за ліст з адказамі на мае пытанні. Дасылаю артыкул пра беларускае таварыства ў Мінску, падрыхтаваны для энцыклапедычнага даведніка «Минск»[3]. Памер артыкула не дазволіў спыніцца на тым, што афіцыйна гэта быў «Минский отдел Белорусского [общества] помощи потерпевшим от войны». Буду вельмі ўдзячны Вам за ўдакладненні і заўвагі па зместу артыкула.

Усяго Вам добрага!

5 лістапада 1979 г.

220600, Мінск, ГСП, вул. Акадэмічная, 15а.
Галоўная рэдакцыя БелСЭ.
Скалабан В. У.

№ 6

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

11/XI.79
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Толькі што атрымала Ваш ліст і артыкул і зараз жа адказываю.

Я рада, што Вы артыкул прыслалі мне на перагляд, бо сапраўды пару драбніц трэба ўдакладніць.

У такім выпадку (у энцыклапедыі) паводле мяне і драбніца мае значэнне.

А я нават хацела да Вас пісаць, выясніць, чаму «баюся» тых матэр'ялаў, якія Вы знайшлі ў архівах, аб т-ве пом[ачы] пацярп[елым] ад вайны. Бачыце, я не помню, што з нашых сапраўдных «паперак» магло трапіць у архівы. А можна спадзявацца, што людзі, якія стаялі зусім збоку, маглі падаць факты, якія ім здаваліся праўдападобнымі.

Я, на вялікі жаль, неаднаразову з такімі выпадкамі спатыкалася.

Так, напр., у зборніку твораў М. Багдановіча пададзены артыкул М. Багдановіча, у якім ён гаворыць крыху аб камітэце т-ва помачы, і там такое: «Камітэт лічыў патрэбным адчыніць бел. дзіцячы прытулак на 500 дзяцей». А такога намеру не было і не магло ніколі быць… Мы ледзь-ледзь здолелі ўтрымаць і пракарміць каля 30 дзяцей.

Хто М. Багд[ановічу] мог падаць такія цыфры і нашто, не разумею.

---

[3] Ніжэй друкуецца варыянт артыкула, дасланы Зосьцы Верас.

Белорусское общество помощи пострадавшим от войны. Существовало в Минске с июля 1915 до нач. 1917. Насчитывало около 50 чел. Возглавлял общество комитет: В. И. Чаусов (предс.), А. И. Левицкий (Ядвигин Ш., зам. предс.), В. И. Голуб (В. Голубок, секретарь), А. С. Астрамович (А. Зязюля), В. А. Левицкая, Л. А. Сивицкая (Зоська Верас), Э. Л. Сивицкая, В. С. Фальский; в его работе принимал участие М. Богданович. Общество открыло ночлежные приюты для беженцев (в районе Комаровки, Золотой горки), детский приют в Ратомке, бесплатные столовые и 1 платную («Беларуская хатка», Захарьевская, 18), которая одновременно была и бел. клубом, где налаживались нелегальные вечеринки-субботники. Оказывало помощь беженцам в трудоустройстве: раздавало льноволокно и приспособления для прядения, основало ткацкую и починочную мастерские и др. Поддерживало связь с Бел. обществом в Петрограде по оказанию помощи пострадавшим от войны. Отсутствие постоянного источника финансирования не позволило обществу развернуть более активную деятельность.

А што фальш гісторыі шкодзіць, хіба са мной згодзіцеся…

Усяго найлепшага!
Плёну ў працы.

Л. Войцік

Гэты энцыклапедычны даведнік выдаецца ў рускай мове?

1) Першым віцэ-старшынёй быў увесь час Усевалад Фальскі.
Ядвігін Ш. (А. Лявіцкі) быў другім (адначасна былі два, першы і другі).

2) Нельга лічыць, што Бел. дзіцячы прытулак быў у Ратамцы, бо фактычна ён быў заснаваны ў Менску (Маскоўская, 1) — летам 1916 г. быў на летнішчы ў Карпілаўцы (гасп[адарка] Ядвігіна Ш.), а ў восені, калі Тат’янінскі камітэт адмовіў нам у далейшай субсідыі на ўтрыманне прытулку, дзяцей нашых забраў у Ратамку дзяржаўны расейскі прытулак з тым, што згадзіўся, каб нашыя беларускія дзеці вучыліся асобна ў сваёй мове.
Тады вучыцелькамі там былі В. Лявіцкая і Ядвіга Радкевіч.

3) Мы мелі толькі ткацкую майстэрню (вул. Старажоўская, № 1), ніякай «пачыначнай» не было, ані «пашывной», у якой як быццам Ядвігін быў загадчыкам. Ядвігін Ш. сапраўды быў загадчыкам ткальні, але яна належала да арганізацыі «Союз городов».
Здаецца, усё.

Л. Войцік

Яшчэ адно: ці не лепш даць мае прозвішча па мужу — Войцік (толькі праз «ц», а не праз «т», як гэта часта робяць), а не псеўданім?
Але гэта як уважаеце…

№ 7

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

14/XI.79
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Выслаўшы Вам адказ, ці лепш — невялікія папраўкі да Вашага артыкула аб Бел. т-ве помачы, я пашкадавала, што не запыталася Вас, ці гэта распрацоўваецца для энцыклапедыі толькі Мінск ці і іншыя гарады Рэспублікі? Напр., Гродна?
Калі б была гутарка аб Гродне, хіба варта было б хоць кароткую заметку, што там у 1909 г. (70 гадоў таму!) быў заснаваны нелегальны «Гродзенскі гурток беларускай моладзі» і працаваў да 1913 г. уключна.
Калі б гэта Вас зацікавіла хаця б так, паміж іншым, то паведамляю, што ў Мінску ў Фундаментальнай бібліятэцы АН БССР у Лідзіі Іванаўны Збралевіч ёсць мае падрабязныя ўспаміны аб ГГБМ, здаецца, і са здымкамі — групамі сяброў гуртка. Як не як, гэта была праца беларускай моладзі ў часы царскія.
Лічу сваім абавязкам паведаміць, а ці спатрэбіцца? Гэта справа іншая.

Усяго добрага!

Л. Войцік

№ 8

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Прабачце, што затрымаўся з адказам — быў у камандзіроўцы ў Маскве. Вялікі дзякуй за вашыя заўвагі па артыкулу, я іх улічыў.

З матэрыяламі, якія знаходзяцца ў Лідзіі Іванаўны Збралевіч, азнаёміўся, думаю, што іх можна будзе выкарыстаць пры падрыхтоўцы «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі».

Дазвольце павіншаваць Вас з Новым, 1980 годам і пажадаць усяго самага найлепшага!

В. Скалабан

26.12.1979

г. Мінск

№ 9

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Дзякую за навагоднія пажаданні і Вам узаемнае шлю: усяго найлепшага! Рада буду, калі што з маіх матэр’ялаў спатрэбіцца ў Вашай працы.

Калі б што трэба было — пытайцеся.

Заўсёды ахвотна адкажу.

Бывайце!

Л. Войцік

2/I.80 г.

Вільня

№ 10

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Дасылаю Вам артыкулы пра Ч. Родзевіча і П. Каравайчыка, якія я падрыхтаваў для энцыклапедыі «Янка Купала». Буду вельмі ўдзячны за ўдакладненні і заўвагі па гэтых артыкулах.

Таксама дасылаю інфармацыю з газеты «Минский голос» ад 19 мая 1917 года аб Беларускім таварыстве дапамогі ахвярам вайны[4] і звяртаюся да Вас з просьбай пракаментаваць гэтую інфармацыю.

Жадаю ўсяго добрага!

В. Скалабан

25 ліпеня 1980 г.

---

[4] Ніжэй друкуецца дасланая Зосьцы Верас інфармацыя.

Среди белорусов

На состоявшемся 17 мая собрании членов белорусского общества помощи жертвам войны избран комитет в составе 9 лиц.

Президиум: председатель А. В. Ахрем-Ахремович, товарищи его В. С. Фальский и И. Кривко, секретарь Л. Сивицкая и казначей А. Павлович. Решено организовать деятельность на новых началах в связи с переживаемым моментом.

№ 11

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

31/VII.80
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Крыху затрымалася з адказам.

Да артыкулаў аб Ч. Родзевічу і П. Каравайчыку нічога дадаць не магу.

Прозвішча Каравайчыка помню — магчыма, ён мільгануў у т[аварыстве] помачы… Але коратка і хіба нічога канкрэтнага не рабіў, бо ён жа, як пішаце, у 1916 г. канчаў гімназію і ў той жа год выехаў у Пецярбург….

Мае Пецярбургскія карэспандэнты таго часу нічога аб ім не ўспамінаюць.

Ч. Родзевіча я бачыла ў 1916 г. у Пецярбургу адзін раз. Пецярбургскія студэнты пісалі мне аб ім як аб надзвычайна добрым, чуткім чалавеку, на якім можна абапёрціся ў кожную цяжкую мінуту. І гэта ўсё.

Абодва Вашыя артыкулы не патрабуюць ніякіх каментарыяў.

А вось інфармацыя з газеты?

Я пераглядзела ўсе свае нататкі з таго часу, адпаведныя старонкі сваіх успамінаў і нічога падобнага не знайшла!

Не разумею, каму і нашто патрэбная была такая містыфікацыя?

Прозвішча Ахрэм-Ахрэмавіч — першы раз чую…

Янка Крыўка (віленчук, сын фельчара, які ў Кучкурышках пад Вільняй меў свой дамок) хоць шмат памагаў у працы т-ва, напр., вёў разам са мной курсы агародніцтва, садаўніцтва і пчалярства для бежанцаў — афіцыяльным сябрам т-ва быць не мог, як «нижний чин» — фельдфебель пяхоты. Ніколі не прымаў удзелу ў паседжаннях і г. д.

А Паўловіч — скарбнікам? Я яго бачыла ў працягу 3 гадоў адзін раз на спатканні Новага году 1916–1917 гг. І больш не спатыкала… І наагул ніякай працы ў т-ве ён ніколі не вёў.

Рэарганізаваць дзейнасць т-ва не было патрэбы, бо яно наагул канчала сваё жыццё, не было патрэбным — аставалася выдаваць бежанцам адпаведныя пасведчанні дзеля старання аб «пропуске» на зварот да хатаў. І гэта ўжо як прыйшлі немцы, спынілася…

Каб Вам было ясней, перапішу кусок са сваіх успамінаў.

«Ад пачатку працы т-ва ў нас асобнага скарбніка не было… У мяне ёсць нататкі: таму і таму выплаціла, тое і тое купілі і г. д. Выходзіць, што я як сакратар мела ў сябе і кассу?»

Ва ўспамінах я пішу:

«Трэба прызнацца, што рахунковасці ў камітэце (т-ва) помачы вяліся ў нас вельмі “па-хатняму”. Каб зрабіць у гэтай справе нейкі парадак, пастанавілі назначыць сталага скарбніка, тым больш што былі часта скарбоначныя зборы, ды падпісныя лісты, а грошы — папяровыя, вялічынёй паштовых марак! (Калі былі такія грошы ўведзеныя заместа “царскіх”, Вы, напэўна, весткі знойдзеце). Што за мука была падлічваць скарбонкі! Але гэта рабіла камісія, а скарбніку падлічаныя грошы проста ссыпалі ў кучу… Трэба было раскладаць па вартасцях, звязываць і г. д. Цэлыя ночы праходзілі пры гэтай рабоце. Скуль ведаю? Бо гэтым нешчаслівым скарбнікам была ізноў-такі я.

Як жа цешыліся Фальскі, Смоліч, Галубок, Ядвігін, калі звалілі такую работу на маю галаву…

Сход, на якім мяне выбралі скарбнікам (гэта ўжо афіцыяльна, бо я і так ім была ўвесь час) адбыўся ў кнігарні Завальная, 24[5]».

---

[5] Відавочная памылка. Маецца на ўвазе Захар’еўская вуліца.

А. Паўловіча і следу там не было…

Ізноў паўтараю: не разумею, каму гэта трэба было падаваць у газету такую фальшывую інфармацыю? А што яна фальшывая — галаву даю…

Калі што трэба будзе — пішыце.

Усяго добрага!

Л. Войцік

№ 12

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Спяшаюся падзяліцца з Вамі радаснай навіной. У газеце «Дзянніца» (№ 4 ад 27 лістапада 1916 года) мне пашчасціла знайсці артыкул Максіма Багдановіча «Агляд працы за першы год Мінскага аддзела Беларускага таварыства для помачы пацярпеўшым ад вайны». Максім Багдановіч падпісаўся псеўданімам «М. Осьмак», скарыстаўшы прозвішча сваёй бабулі Ганны Осьмак. Зверка артыкула ў «Дзянніцы» з артыкулам М. Багдановіча «Дзейнасць Мінскага беларускага камітэта», які ўключаны ў другі том твораў паэта, сведчыць, што іх пісаў адзін аўтар.

Копію артыкула дасылаю Вам. У сувязі з падрыхтоўкай публікацыі артыкула буду вельмі ўдзячны за кароткія біяграфічныя звесткі пра Вашу маці Эмілію Людвігаўну Сівіцкую, Віктара Іванавіча Чаусава, Вільгельма Казіміравіча Русецкага, Яна Крыўку.

Энцыклапедычны даведнік «Минск» выйшаў з друку. Як толькі паступіць у продаж — дашлю Вам.

Жадаю Вам усяго найлепшага!

В. Скалабан

16 снежня 1980 г.
г. Мінск

№ 13

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

18/XII.80
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сёння атрымала Вашую просьбу і зараз адказваю, каб не затрымліваць Вам работы. Цікава атрымалася: Вы прыслалі копію артыкула Максіма Б[агданові]ча, я яго прачытала (чытала і раней у зборніку) і адразу апынулася ў 1916 г. у Менску: сталоўкі, ёлка, курсы, батлейка і г. д.

Здаецца, што гэта ўсё было ўчора — так уелася ў памяць. А можа, і ў душу?..

Аб тых, аб кім просіце, напішу, але што рабіць з самым артыкулам Б[агданові]ча? Адкуль ён браў цыфры, хто яму мог нешта падобнае падказаць? Гэта ж так усё перабольшана…

Ці Вы гэты артыкул Максіма думаеце даваць цалкам у даведнік (у друк)?

Пачну ад пачатку: сталовак бясплатных было 2 і адна танная. Бясплатныя былі абедзве адчыненыя адначасова.

Начлежак (як мы называлі) было ўсяго 3 — і больш не адчынялі. І жыло там па 2–3 сям'і з малымі дзяцьмі або з хворымі старымі…

У прытулку было менш-больш чалавек 30. Як я прачытала артыкул Б[агдановi]ча першы раз, яшчэ жыла дачка Ядвігіна Ш. Ванда і я зараз да яе напісала. Пытаюся: «Вандзя, сколькі ў нас у прытулку ў Карпілаўцы было дзяцей?» Яна зараз адказала: «Было 30, на больш не было мейсца. А што Максім пабольшвае, мусі так трэба». Ну, а я з гэтым «трэба» не згодная. Мусіць быць праўда. Каб дзеці працавалі ў сялян: «касілі», «малацілі» — ніяк не было б магчыма, бо самы старэйшы хлапец меў 15 гадоў і то з бранхітам, а рэшта ад 2–3-гадовых і вышэй. Каму ж было працаваць?

У «ёлцы» ўсё ў парадку.

Батлейка — быў адзін батлейшчык і адзін цымбаліст. Абодва недзе з вёсак Міншчыны.

Курсы ў парадку.

Пража лёну — так, толькі што такой колькасці жанчын ніколі не было. Найбольш да 100.

У мяне захаваўся нататнік з таго часу, запісаны прозвішчы, імёны, адрасы, колькасці ўзятага лёну.

Ткацкая майстэрня была адчынена шмат пазней, як ужо быў запас пражы. Што ткалі і па якой цане прадавалі — маю запісы. А вось ткальні салдацкай адзежы не было. Гэтым займаўся г. зв. «Союз городов». Кіраўнікам адной з такіх ткальняў быў нейкі час Ядвігін Ш. Здаецца ўсё.

Ага, на прытулак мы атрымлівалі грошы нейкі час з г. зв. Тат'янінскага камітэту.

І я вельмі рада, што Вы знайшлі «Дзянніцу» з 1916 г., бо мне не адзін раз прышлося спрачацца з тымі, хто даказываў, што «Дзянніца» пачала выходзіць толькі пасля Кастрычніка ў Маскве.

Добра, што я маю лісты студэнта з Пецярбурга, у якіх ён піша аб пачатку выхаду ў свет «Дзянніцы» і «Swietača».

А цяпер біяграфіі.

Мая маці Эмілія Людвікаўна з Садоўскіх Сівіцкая. Радзілася ў 1869 годзе ў Сакольшчыне. Бацька меў маленькі фальварак Альхоўнікі.

Дзеля таго што родная цётка Эміліі Садоўскай жыла ў Кракаве — паехала туды вучыцца. Скончыла там 6-ці кл. г. зв. «закрытую пэнсію», дзе в. высако стаяла навука моваў — французскай і нямецкай. Скончыла маючы 16 гадоў. Вярнулася да бацькоў, яшчэ вучылася прасць і шыць… Выйшла замуж за афіцэра — падпаручыка родам з Гродна Антона Міхайлавіча Сівіцкага, які служыў у пяхоце на Украіне. У 1907 г. муж памёр. Вярнуліся мама і я ў свой край. Ад 1909 жылі ў Гродне. Мама як удава капітана дастала дазвол адчыніць вучнёўскую кватэру. Жылі гімназісты і гімназісткі, амаль усе беларусы. Калі зарганізаваўся Гродзенскі гурток беларускай моладзі — усе паседжанні, лекцыі, падрыхтоўкі да спектакляў адбываліся ў нас. Не раз і вечарынкі адбываліся, бо было піяніна і мама нам іграла да танцаў, паіла гарбатай ды падкармлівала.

Увосені 1915 г. выехалі як бежанкі ў Менск. Я адразу пачала працаваць у т-ве помачы… А праз нейкі час, калі я мусіла заняцца іншымі справамі, маме запрапанавалі загадываць сталоўкай «Беларуская хатка», Захараўская, 18.

У 1918 выехалі да сябе ў Гродзеншчыну. У 1923 у Вільню… Э. Л. Сівіцкая памёрла ў 1944 г., маючы 75 г.

В. І. Чаусаў

Аб ім магу сказаць вельмі мала.

Яго, як даволі знанага адваката ў Менску, запрасілі прыняць удзел у арганізаванні аддзела т-ва помачы… Як адвакат ведаў усе кручкі, як найлягчэй атрымаць дазвол на існаванне гэтага т-ва. Выбралі старшынёй і першыя (адкудь і ад каго, не ведаю) атрыманыя грошы зляжылі ў яго рукі, дзе яны сабе спакойна пралежалі да восені (кастрычніка) 1915 г. Паміж іншым аддзел быў зарэгістраваны ў канцы 1914 ці пачатку 1915 г.

Старшынёй лічыўся праз увесь час існавання т-ва. Але ні на паседжаннях не бываў, ні работай не цікавіўся. Час ад часу з'яўляліся на «вечарынах-суботніках», дзе бяззменна пяяў куплеты купалаўскія — «І як тут не смяяцца, праўды не казаць…».

В. К. Русецкі

Менскі мешчанін. Меў на Старажоўскай вул. 2 дамкі. Адзін стары-стары, уросшы ў зямлю, дзе сам жыў з жонкай, а другі зусім новы, які памог пабудаваць сын. (Дзе, у якіх мясцох гэты сын быў, не помню, ведаю толькі, што ён быў знаёмы з Фляр'янам Ждановічам, бо як Ф. Ждановіч прыехаў у Менск, адразу прыйшоў да Русецкіх і я там з ім пазнаёмілася).

Мелі сад, кусочак агароду і пчолы. Абое там працавалі. Гэты новы дом, ці лепш сказаць пакой у ім, мы нанялі пад ткацкую майстэрню. А ў садзе, агародзе і на пчольніку займаліся практыкай нашы курсанты з курсаў садаўніцтва і г. д.

Сам Русецкі, спрактыкаваны пчаляр, згадзіўся правясці з курсантамі практычныя заняткі. Трэба дадаць, што пасля ў гэтым новым доме ў Русецкіх нейкі час, падобна, жыў Я. Колас і іншыя беларускія сем'і.

Янка Крыўка

Паходзіў з мяйсцавасці Кучкурышкі пад Вільняй. Бацька фэльчар меў там свой дамок. Янка скончыў пад Вільняй 2-гадовы курс садаўніцтва з добрай практыкай.

У Менску апынуўся як вайсковы — фельдфебель пяхоты. Як ён пазнаёміўся з нашым камітэтам, зусім не помню. Але энергічны, працавіты і жыццёва спрытны, шмат памагаў у розных справах. Ідэя курсаў была нашай супольнай. Маю ў сябе яго рукой напісаную праграму курсаў. Пасля ён вёў практычныя работы па садаўніцтве (я практыку па агародніцтве, але як самая малодшая і найменш практычная, больш сядзела «на тэорыі» і розных рэфератах).

Пасля 1923 году я спаткалася з Я. Кр[ыўка]м ужо тут у Вільні, ён мне памагаў рэдагаваць месячны гаспадарчы дадатак да грамадаўскіх газетаў. Пасля вайны выехаў з сям'ёй ў Польшчу.

Аб далейшай яго долі не ведаю.

№ 14

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Шчыра дзякую за Вашыя заўвагі і каментарыі да артыкула Максіма Багдановіча. Я мяркую зрабіць публікацыю ў «Полымі». Ва ўступным артыкуле абавязкова адзначу Вашу дапамогу. У каментарыях выкарыстаю архіўныя матэрыялы і звесткі, якія Вы паведамілі.

З глыбокай удзячнасцю і пажаданнем усяго самага добрага,

В. Скалабан

24 снежня 1980 г.

№ 15

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

«Мінск» — атрымала, сардэчна дзякую. Прыгожае і каштоўнае выданне. Шмат уложана ў яго працы. Загана адна — не ў нашай роднай мове…

Чаму, разумею — гэта ж на ўвесь Саюз робіцца… а ўсё ж…

Усяго Вам найлепшага

Л. Войцік

Калі б што трэба было — пытайцеся. Заўсёды з радасцю адкажу.

27.I.81 г.
Вільня

№ 16

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Зноў звяртаюся да Вас за дапамогаю.

Сярод архіўных матэрыялаў Мінскага аддзела Беларускага таварыства мяне вельмі зацікавілі дакументы ад 31 кастрычніка і 22 снежня 1916 г. Іх машынапісныя копіі дасылаю Вам. Зверка арыгіналаў гэтых дакументаў з аўтографамі Максіма Багдановіча сведчыць, што іх пісаў Максім Багдановіч. Першы дакумент падпісаны Вамі як выконваючай абавязкі сакратара, Вашай рукою і зарэгістраваны дакумент.

Дасылаю таксама прывітанне мінскіх беларусаў «Да беларускай калоніі ў Петраградзе», надрукаванае ў «Дзянніцы» 27 лістапада 1916 года, у гэтым жа нумары змешчаны і артыкул Максіма Багдановіча пра Беларускае таварыства.

Буду вельмі ўдзячны за каментарыі да гэтых дакументаў.

З пажаданнем усяго самага добрага,

В. Скалабан
20.4.81 г.

№ 17

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

25/IV.81
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

З прыемнасцю адказваю Вам і спадзяюся па магчымасці ўсё выясніць.

Што да ліста да Пецярбургскіх (тады ж ён быў яшчэ Пецярбургскім!), усё проста і ясна.

З «прашэннем» аб дазволе на скарбоначны збор да Менс[кага] губернатара таксама ніякіх заўвагаў быць не можа — я не толькі падпісывала, але і сама з гэтымі «прашэннямі» хадзіла. «Яго Сіятельствам» губернатар быў таму, што ён быў князь! Адно толькі дзіўна, што А. Лявіцкі падпісаўся як «председатель комитета» тады, калі старшынёй (председателем) увесь час быў фармальна Чаусаў, а А. Лявіцкі — віцэ-старшынёй (заместителем),

таксама як і У. Фальскі. З той розніцай, што У. Фальскі фактычна замяняў старшыню ва ўсіх справах: г. зв. «ходатайствованиях».

Што да трэцяй паперкі — просьбе аб адзежу — то я тут нічога не разумею. Тым больш, што мяне ў той час ў Менску якраз не было праз 3 тыдні. Я была ў Пецярбургу, каб пры помачы тамтэйшых беларускіх дзеячоў даведацца, ці можна лічыць на помач дзяржаўных органаў нашаму Менскаму камітэту.

Трэба дадаць, што з гэтага нічога не выйшла — тады ўжо ураду было не да бежанцаў і іх патрэбаў.

Не ведаю, ці лепш — не помню, ці я Вам ужо пісала, што ў Ратамцы ніякага «беларускага» прытулку не было!

Калі нам увосені 1916 г. трэба было ўжо забіраць нашых дзяцей з «летнішча» ў Карпілаўцы (Ядвігіна Ш.) і мы, не маючы ніякіх сродкаў матэрыяльных, звярнуліся да Тат'янінскага камітэту з просьбай аб помачы, каб далей утрымліваць свой прытулак у Менску, нам адказалі, што ўтрымліваць асобны прытулак на малую колькасць дзяцей (у нас іх было калі 30-ці чалавек) не аплачваецца, і запрапанавалі аддаць дзяцей у вялікі прытулак Тат'янінскага к[амітэ]ту, які існаваў якраз у Ратамцы. Мы былі змушаны на гэта згадзіцца, але паставілі варунак, што «нашыя» дзеці будуць вучыцца асобна ў мове беларускай і іх будуць вучыць іх дагэтульшнія вучыцелькі і апякункі: Ванда Лявіцкая (дачка Ядвігіна) і яе памочніца Ядвіга Радкевіч. Згоду на гэта мы дасталі, і хоць дзеці жылі разам з іншымі ў вялікім будынку, на школу далі амаль побач маленькі дамок, г. зв. «дачу», дзе ў вялікім пакоі паставілі парты, а ў маленькім, аграваным жалезнай печкай, жылі В. Лявіцкая і Я. Радкевіч. Якія былі абставіны і як вучыліся, ведаю добра, бо ездзіла да іх пару разоў на месяц.

У агульным (Тат'янінскім) прытулку нашыя дзеці былі пакормленыя і апранутыя, так як і ўсе іншыя. Дык на што было б прасіць Тат['янінс]кі камітэт аб адзежу і бялізну для іх? І то на 52, калі ў нас ніколі столькі не было? Чый гэта помысл і дзе тут сэнс — не разумею і да цяперашняга часу нічога аб гэтым не ведала…

Як гэта, так і ўсе перабольшаныя цыфры ў артыкуле М. Багдановіча астаюцца для мяне загадкай.

Каго М. Б[агданові]ч радзіўся, у каго пытаўся? Ён жа сам быў коратка і арганізацыя бел. дзіц. прытулку ў Менску адбывалася перад яго прыездам.

Як жа я не люблю ўсялякага фальшу! Хоць бы ён і нікому не шкодзіў. Але «няпраўда» ёсць «няпраўда».

Ёю можна скарыстацца толькі тады, калі гэтага вымагаюць выключныя абставіны.

А так — без патрэбы? Гэта толькі фальшуе гісторыю…

Я вельмі рада з таго «прашэння» да губернатара, бо гэта цалком выясніла тую «совершенно секретную» — паперку ад паліцмайстара. А я ўсё думала, чаму гэта паліцыя так намі зацікавілася?

Ці Іван Уладзіміравіч Саламевіч аб гэтым «прашэнні» да губернатара ведае? Яго варта было б дадаць, як дакумент да маіх успамінаў аб Т-ве помачы ахвярам вайны, якія маюцца друкавацца ў 1-й кніжцы «Спадчыны».

Калі можа што не зусім ясна, калі ласка — пытайцеся.

Усяго найлепшага!

Усім знаёмым прывітанне.

Л. Войцік

P. S. Я чула, што ў Вас у Энцыкл[апедыі] працуе Уладзімір Варава? Ён быў некалісь адказным рэдактарам Грамадаўскай прэсы і мы з ім на Віленскай, 12 разам працавалі. Цікава, ці ён мяне помніць? Калі так, то і яму шчырае прывітанне.

№ 18

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Шчыры дзякуй за ліст і заўвагі да матэрыялаў. Як Вы раіце, некаторыя архіўныя дакументы я перадаў Івану Уладзіміравічу. Магчыма, яны ўвойдуць у «Спадчыну» як дадатак да Вашых успамінаў.

Адносна Уладзіміра Варавы — дасылаю артыкул, змешчаны ў 2-м томе Беларускай Савецкай Энцыклапедыі.

Зараз ідзе падрыхтоўка да 90-годдзя Максіма Багдановіча. У Мінску адкрыецца помнік паэту, вельмі цікавай абяцае быць выстаўка, якая арганізуецца Саюзам мастакоў БССР. Мастак Іван Пратасеня, супрацоўнік нашага выдавецтва, рыхтуе да выстаўкі работу і пытаецца, як выглядаў Максім Багдановіч у Мінску восенню і зімою, ці насіў шалік? Калі насіў шапку — то якую? Ці настаўляў каўнер у халодны час?

Беларускае тэлебачанне вельмі зацікавілася тэмай «Максім Багдановіч у Мінску», асабліва тым, што Вы, паважаная Людвіка Антонаўна, шмат ведаеце і можаце самі расказаць пра паэта. Было б вельмі добра, каб аператары тэлебачання ў бліжэйшы час прыехалі разам са мною ў Вільню і запісалі для перадачы Вашыя ўспаміны пра Максіма Багдановіча. Спадзяюся, што Вы будзеце згодны на такую ўдзячную справу, перадача ж пойдзе на ўсю Беларусь…

З пажаданнем усяго самага лепшага,

В. Скалабан

4 чэрвеня 1981 года

№ 19

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

7/VI.81
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Проста не ведаю, што Вам адказаць… Мае ўспаміны аб М. Багд[ановічу] — «Пяць месяцаў у Менску» — друкаваліся ў «ЛіМ’е», увайшлі ў кніжку Н. Б. Ватацы «Шлях паэта», а больш дадаць не маю чаго… Напісала так падрабязна…

А найважнейшае тое, што я апошні час вельмі дрэнна чуюся… І то па-сапраўднаму дрэнна. Ледзь на нагах трымаюся… Які ж з мяне ў такіх умовах апавядальнік? Дзеля ажыўлення перадачы лепш гутарка, а тут ізноў праблемы: я вельмі дрэнна чую — мне трэба пісаць запытанні…

Як жа бы гэта выглядала?

Як бачыце, перашкодаў шмат…

А вось каб Вы прыехалі самі, гэта было б добра. Можа, знайшлося і для Вас па Вашай дзейнасці што цікавае — у мяне ж сапраўды нешта падобнае да архіваў. Маю каля 5000 лістоў, шмат здымкаў…

А і пагаварыць на гэтую самую тэму — М. Б[агданові]ч — было б аб чым, чаго ані ў друку, ані ў перадачы не закранеш…

Гэта — мая няшчасная Бядуліная фантазія «Страцім-Лебедзь»…

Да мяне пісаў дырэктар Літар[атурнага] музея Максіма Б[агданові]ча — што хацелі б прыехаць і г. д. Я адказала, запрашала на пачатак прыблізна гэтага месяца…

Пакуль што маўчаць.

Мо таму, што я ніякіх лістоў М. Б[агданові]ча, ні яго незнаных здымкаў не маю. А мела б даць толькі рысунак «Беларускай хаткі» ды яе план. Так што карысць з мяне не вялікая… Могуць і не прыехаць, а мне з некім адпаведным пагаварыць трэба. Папярэдзіць, каб уся хлусня, якую напісаў З. Бядуля, не распаўсюдзілася далей.

Цяпер адказ для Вашага мастака І. Пратасені. Апошнюю (бяссонную) ноч ламала сабе галаву над гэтымі адказамі — ці меў Максім шалік? Абсалютна не прыпамінаю… хіба што не? Шапку насіў — сваю яшчэ студэнцкую і пальто студэнцкае — ветрам падшытае…

Каўнера не настаўляў…

Вельмі добры вонкавы вобраз Максіма даў у сваіх кароценькіх успамінах Лявон Заяц-Зайцаў, змешчаных у кніжцы «Шлях паэта», стар. 68-я. Не магу толькі згадзіцца з адным сказам: «часта недаядаў…» Чаму ж гэта? Максім прыходзіў раніцай у «Бел. хатку», мы разам снедалі і разам выходзілі на работу. Пасля ён у «Бел. хатцы» абедаў і або ўжо аставаўся аж да г[адзін] 10–11 — значыцца вячэраў абы на пару гадзін выходзіў, а пасля на вячэрнюю гарбату прыходзіў ізноў.

Так што пакуль! Бывайце.

Чакаю адказу.

Л. Войцік

[P. S.] Калі б Вы надумаліся прыехаць (што было б в. добра), то мушу напісаць, як мяне знайсці. Найлепш пазваніць проста з Менска да майго зяця Лявона Антонавіча Луцкевіча[6] на работу: № тэлеф. 632443, дамовіцца, калі і чым прыедзеце, і ён у пазначаны час Вас спаткае ды прывядзе. Гэтак робяць усе, хто першы раз прыязджае. Інакшай рады німа.

А каб так зрабіць энцыклапедычны артыкул «Беларуская хатка»?

Цяпер, калі маю добрую рэканструкцыю, план памяшкання…

Мо неяк разам акрэслілі б яе мейсца на Захараўскай, 18.

Гэта можна зрабіць толькі асабіста, а не лістоўна.

Быў бы канец непаразуменням.

Л. Войцік.

№ 20

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Паважаная Людвіка Антонаўна!

Шчыры дзякуй за ліст. Думаю, што завітаць да Вас змагу ў канцы чэрвеня. Раней не атрымаецца па сямейных абставінах.

Зараз я працую ў рэдакцыі літаратуры над «Энцыклапедыяй літаратуры і мастацтва Беларусі». Мяркую, што можна будзе змясціць артыкулы «Гродзенскі гурток беларускай моладзі», «Колас беларускай нівы», значна дапрацаваць артыкул «Беларуская хатка».

Іван Пратасеня вельмі ўдзячны Вам за ўспаміны пра знешні выгляд Максіма Багдановіча.

Да хуткай сустрэчы!

З пажаданнем усяго самага добрага,

В. Скалабан

16 чэрвеня 1981 года

---

[6] Луцкевіч Лявон Антонавіч (1922–1991), беларускі грамадскі і культурны дзеяч, сын Антона Луцкевіча. Скончыў Віленскую беларускую гімназію. У 1944 г. уступіў у Беларускую краёвую абарону. У 1945 г. у Польшчы арыштаваны і засуджаны. Пасля вызвалення з лагера жыў у Вільнюсе, ажаніўся з дачкой З. Верас Галінай Антонаўнай Войцік.

№ 21

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

21/VI.81
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Я вельмі ўцешылася магчымасцю хутка пазнаць Вас асабіста.

І я, здаецца, ужо пісала Вам, як да мяне дабрацца — тэлефон да майго зяця і г. д.

Тым часам нечакана малая перашкода… Сёння я даведалася, што зяць на наступны тыдзень (ад 22 па 29) узяў адпачынак і на рабоце яго не будзе.

Астаюцца 2 магчымасці: або распытацца ды ўзяць план дарогі да нас ці ў Івана Уладзіміравіча Саламевіча або ў Уладз[іміра] Ільіча Содаля, або адлажыць выезд у Вільню на першыя дні ліпеня.

Гэта як Вам выгадней.

Я з радасцю пазнаёмаю з усімі матэр'яламі, што тычацца гуртка, «Коласа бел. нівы», а мо яшчэ з «Бел. борцяй», т[аварыства]м «Пчала», «Гісторыяй 1-га бел. адрыўнога календара»… З «Бел. хаткай» таксама, тым больш што маю яе рысунак (добры), план памяшкання, рысунак «Бел. кнігарні» ў Менску.

Асабіста лягчэй растлумачыць, дзе гэта было… Мушу дадаць, што чуюся даволі блага, а не хацелася б, каб што асталося недагаворанае.

Усяго добрага!

Чакаю.

Л. Войцік

№ 22

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

24/X.81
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Нешта Вы даўна не адклікнуліся… Не маеце да мяне ніякай справы?

А я маю да Вас просьбу.

Ці не маглі б Вы зрабіць ксеракопію таго «прашэння» на імя Мінск[ага] губернатара, пісанага рукой Максіма Багдановіча?

Гэта для Літаратурнага музея М. Багдановіча ў Гродне, які там арганізуецца.

Я падсказывала Мінскаму літар[атурнаму] музею М. Багдан[овіча], каб яны пастараліся для сябе гэты, па-моему, важны экспанат, бо ён сцвярджае супрацоўніцтва М. Багдановіча ў Камітэце т-ва помачы ахвярам вайны.

Ці здабылі яны яго ўжо, не ведаю. Ды гэта іх справа.

А Гродзенскаму музею я мушу дапамагчы. Гродна — горад майго бацькі, і ўсе яго справы для мяне дарагія.

Калі гэта магчыма, не адмоўце маёй просьбе.

Падаю адрас, на які можна выслаць.

Усяго добрага!

Л. Войцік

Адрас (адной з арганізатараў музея)
Бічэль-Загнетава Данута Іванаўна
230009 Гродна
(Адрас не друкуецца. — *В. С.*)

№ 23

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Мінск. 5.XI.81 г.

Глыбокапаважаная Людвіка Антонаўна!

Вашу просьбу выканаў, фотаздымак аўтографа Максіма Багдановіча адаслаў Данусе Бічэль-Загнетавай. Днямі вычытаў карэктуры публікацый пра Максіма Багдановіча ў «Полымі» і «Нёмане», як часопісы выйдуць, дашлю Вам.

З пажаданнем усяго самага добрага

В. Скалабан

№ 24

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

14/XI.81
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна дзякую за выкананне маёй просьбы. За «Нёман» буду ўдзячная, а «Полымя», калі ласка, не прысылайце, бо мы яго выпісываем і атрымліваем акуратна.

Усяго добрага!

Л. Войцік

№ 25

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Глыбокапаважаная Людвіка Антонаўна!

Вось і адсвяткавалі юбілей Максіма Багдановіча. Як і абяцаў, высылаю часопісы «Полымя» і «Нёман», а таксама газеты з юбілейнымі матэрыяламі. На жаль, у «Полымі» рэдакцыя зняла каментарыі.

З пажаданнем усяго самага добрага,

В. Скалабан

17.12.1981 г.
г. Мінск

БДАМЛМ. Ф. 318. Воп. 1. Спр. 137. Л. 18.

№ 26

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна вітаю Вас з Новым годам. Зычу ўсяго самага лепшага: здароўя, плёну ў працы, радасці, шчасця… Шчыра дзякую за ўсё прысланае. Хоць мы «Полымя» выпісваем, але і лішні экзэмпляр не пашкодзіць. Вельмі ўдзячная Вам за добры артыкул у «Нёмане».

Хоць людзям будзе вядома, як працавала Т-ва помачы…

І добра, што ўспомнілі аб «Дзянніцы» 1916 г., а то шмат дзе падаецца, што «Дзянніца» пачала выходзіць толькі ў 1918 г. у Маскве, а аб яе папярэднім існаванні не ўспамінаецца. Мяне толькі бянтэжаць цыфры ў артыкуле Максіма. Скуль ён іх браў? Напр., «вывезлі ў Карпілаўку 50 дзяцей…», а ў нас іх ніколі не было больш як 30–35. Ён гэта пісаў тады, як я была 3 тыдні ў Пецярбургу (як тады называўся). Мо яму хто радзіў? Падказваў? Не ведаю…

Але гэта ў апошнім не так важна. Адно, што не згаджаецца з маімі ўспамінамі.

На скольні паўнейшымі былі б успаміны аб побыце Максіма ў Менску, каб не трэба было прапускаць прозвішча яго найлепшага сябры таго часу Аркадзя Смоліча[7]. Гэты быў самы сардэчны прыяцель і апякун Максіма. Яны былі аднагодкамі…

Усяго добрага!

Л. Войцік

Калі ласка, перадайце маё дзякуй маст. Пратасеню за рысунак[8]. Як добра, што на фоне старога Мінска…

Падзякавала б сама, але не ведаю адрасу, а што горш — ані імяні, ані па бацьку…

№ 27

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Глыбокапаважаная Людвіка Антонаўна!

Дасылаю «Голас Радзімы» з публікацыямі пра Максіма Багдановіча. У газеце змешчана і мая публікацыя пра аўтограф паэта. Тэкст напісаны разам з Людмілай Забалоцкай, супрацоўніцай нашага выдавецтва. Людміла дасылае Вам таксама свой зборнік «Радаводны васілёк».

З пажаданнем усяго самага лепшага,

В. Скалабан

1.2.1982 г.

---

[7] Смоліч Аркадзь Антонавіч (1891–1938), навуковец, палітычны і грамадскі дзеяч. Рэпрэсаваны ў 1930 і 1937 гг. Канчаткова рэабілітаваны толькі ў 1988 г., таму цэнзура выкрэслівала яго прозвішча.

[8] Маецца на ўвазе малюнак І. Пратасені «Максім Багдановіч і Зоська Верас (Людвіка Сівіцкая) у Мінску. Восень 1916 года», надрукаваны на трэцяй старонцы вокладкі часопіса «Нёман», 1981, № 12.

№ 28

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

10/II.82
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Шчыра дзякую за прысланы нумар «Гол[ас] Радзімы». Хоць я ўжо яго мела, бо атрымліваем, але вашая ласкавая памяць вартая сардэчнай падзякі. Маю ўжо цэлую папку «90-годдзе М. Багдановіча» — усе часопісы, усе матэр'ялы, якія адносяцца да гэтай даты.

Чытаючы «Голас Радзімы», г. зн. адносны 50 нумар, не абмінула я і артукулу «Тым імя мілае вышэй» нейкай Д. Вярхоўскай.

Вы, як гісторык, напэўна не здзівіцеся, што на мяне гэты артыкул зрабіў дзіўнае ўражанне. Відаць з усяго, што пісала яго асоба, якая абсалютна не дбае аб праўду напісанага. Дзве вялікія памылкі кідаюцца ў вочы. 1-я. М. Багдановіч прыяжджаў у Вільню ў 1911 г., і даволі спраўдзіць у Энцыкл. або ў кніжках «Пісьменікі Беларусі», каб ведаць, што ў той 1911 г. у Вільні не было ані Я. Коласа, ані Я. Купалы, ані З. Бядулі, ані Канст. Буйло.

Другая: …з Мінска ў Ніжні Ноўгарад пасля смерці жонкі пераехаў з пяцігадовым Максімам і г. д.»

Відаць, аўтарка не чытала жыццяпісу Максіма і не ведае, што ён жыў у Гродне?

Ну, добра, памылкі, далікатна кажучы, аўтара, але што робяць рэдактары газеты? Якая іх роля?

Мусі, гэта таму, што «рэдакцыйная калегія», а дзе «няняк шэсць, там дзіця без носа».

Падумаць, што такое ідзе за мяжу…

Сапраўды сорамна.

У гэтую хвіліну спахапілася: можаце сказаць, чаму гэта я Вам менавіта пішу, а не каму іншаму? Мусі, якраз таму, што Вы гісторык і хіба найлепш мяне зразумееце.

Я арганічна не магу сцярпець няпраўды і абыякавасці да яе.

Усяго Вам найлепшага!

Л. Войцік

№ 29

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна дзякую за памяць, за добрыя пажаданні.

На вялікі жаль, і ўвішнасць, і няўрымслівасць катастрафічна зніжаюцца. І хіба не дзіва — кожны дзень набліжаецца «дзевяць дзесяткаў». Ці ж не страшна?

Усяго Вам найлепшага!

Л. Войцік

14/III.82
Вільня

№ 30

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

11/IV.82
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Магчыма, Вы ўжо атрымалі з Гродна ад Дануты Іванаўны Бічэль-Загнетавай просьбу прыслаць у будучы музей М. Багдановіча аўтограф паэта?.. Тое «прашэнне» да Мінскага губернатара — з маім подпісам…

Калі ласка, не адмоўце…

Там у іх трагічнае становішча. Памяшканне (у доме, дзе жылі Багдановічы) быццам далі, арганізацыю музея даручылі Бічэль-Загнетавай, але ані грошай на рамонт, ані на экспанаты не даюць…

Проста здзек.

Данута Іванаўна проста не ведае, куды звярнуцца, што ёй рабіць.

Усяго добрага!

Л. Войцікава[9]

№ 31

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

25/VI.82
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Такая справа.

Нехта (не помню хто) мне казаў, што добра было б даць вестачку ў Літаратурную БСЭ — аб «Коласе беларускай нівы» — аднаднёўцы (як мы яго называлі), выдадзенай Гродзенскім гуртком беларускай моладзі ў 1913 г.

Аб ГГБМ… Вы ведаеце, нат гаварылі А. М. Пяткевічу аб маіх успамінах, друкаваных у 1925 г. у «Студэнцкай думцы».

Я, зразумела, згадзілася, што аб «Коласе бел[арускай] н[івы]» напісаць трэба, але я асабіста за гэта не беруся — дрэнна чуюся і не маю часу — трэба спяшацца закончыць розныя справы.

Запрапанавала напісаць аб «Коласе…» Аляксею Міхайлавічу Пяткевічу. Ён адказаў, што можа гэта зрабіць, але мусіць атрымаць заказ з БелСЭ. Што Вы на гэта? «Колас…» — гэта высілак сябраў гуртка і адзіны рэальны знак яго існавання…

Я ў сваіх ўспамінах аб ГГБМ пісала, што «Колас…» загінуў. Гэтак думала доўгія гады. На шчасце, памылілася. І. У. Саламевіч, працуючы ў Віленскіх архівах, натрапіў на яго… Не маючы магчымасці зрабіць фотакопіі, бо экзэмпляр быў моцна знішчаны, быў так добры, што перапісаў усё ад рукі! Удзячнасць для мяне бязмежная…

Пасля мне яго передрукавалі на машынцы і зрабілі вокладку паводле майго апісання, такую, як была ў сапраўднасці, у некалькіх экзэмплярах. Адзін з іх я пераслала А. М. Пяткевічу.

Рада была б атрымаць ад Вас адказ.

Сёння, 25 чэрвеня, адзін з першых сябраў Гродз[енскага] гуртка (жыве даўна ў Польшчы) Зыгмунт Абрамовіч канчае 90 гадоў!! У. І. Содаль напісаў з гэтай нагоды аб ім

[9] Ліст Д. Бічэль-Загнетавай да В. Скалабана ад 18.04.1982 г. і паштоўка ад 30.04.1982 г. захаваліся.

артыкул, занёс у ЛіМ, але там не спяшаюцца… А шкада, бо З. Абрам[овіч] быў у трупе І. Буйніцкага, а што яшчэ важней — ён сваяк Фр. Багушэвіча… І па сённяшні дзень захаваў чыстую бел[арускую] мову.

Усяго найлепшага.

Шчыра зычлівая,

Л. Войцік

На ўсялякі выпадак пасылаю адрасы Аляксея Міхайлавіча Пяткевіча.

Сталы ў Гродне:
Гродна 230029
вул. Горкага, 78, кв. 13

Часовы ў Мінску:
вул. Кастрычніцкая, д. 10а, кв. 304б

№ 32

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Глыбокапаважаная Людвіка Антонаўна!

Шчыры дзякуй за рэцэнзію на артыкул пра «Заранку». Вашы заўвагі пастараемся ўлічыць.

Адносна артыкула пра «Колас беларускай нівы». Вельмі хочацца, каб гэты артыкул напісалі Вы, шаноўная Людвіка Антонаўна. Дасылаю заказ і прыкладную схему. Толькі больш за старонку машынапісу рыхтаваць не трэба, гэта ж для Энцыклапедыі, куды трэба пісаць сцісла.

Дасылаю таксама «Голас Радзімы» ад 24 чэрвеня, на 6 старонцы газеты — інфармацыя пра Вас, а на 8-й — артыкул Г. Каханоўскага пра Ігната Кулакоўскага, Вашага прадзеда.

З пажаданнем усяго самага добрага,

В. Скалабан

28 чэрвеня 1982 года

№ 33

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

7/VII.82
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Ну, вось паслухала Вас і напісала[10]…

Што гэта вартае, не ведаю.

Да 20-га яшчэ ёсць час. Калі што не так, калі трэба паправіць, дадаць — пішыце. Прыкра, што так неакуратна запоўніла аўтарскую картку. Апошні час в. дрэнна чуюся.

Усё, што раблю, патрабуе шмат высілку. А маю яшчэ не адну работу скончыць. Дзякую за прысланы «Голас Радзімы». Я ўжо чытала, бо «ГР» стала атрымліваю. Было б прыемна, каб у артыкуле не было недакладнасцяў…

[10] Артыкул Л. А. Войцік «Колас беларускай нівы» змешчаны ў Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва. Мінск, 1985. Т. 3. С. 96.

Што ж, не кожны так, як Вы, стараецца ўсё да дробязей выясніць.

А ў вестцы аба мне асабіста ў іх атрымалася бессэнсоўшчына… Быццам я скончыла 2 школьныя ўстановы. А я ў сваёй аўтабіяграфіі напісала выразна: …пачала навуку ў Кіеве ў частным «Коммерческом училище Л. Н. Володкевич» — скончыла там 4-ю кл. і ў выніку смерці бацькі пераехала ў Гродна, дзе паступіла ў прыватную гімназію і скончыла яе ў 1912 г. Перадусім, коммерческое — гэтае ніякая не камерцыйная, а гандлёвая школа. Яна 7-[год]ка, а я скончыла толькі 4 кл. і ў Гродне паступіла адразу ў 6 кл. Тая Кіеўская школа была на высокім узроўні і в. шкада было яе кідаць… Не ўдалося.

А як у Вас са «Студэнцкай думкай». Ці будзе яна ўлічаная ў літаратурную энцыкл[апедыю]?

Я ведаю, што Вы «Ст[удэнцкую] думку» бачылі, чыталі, бо ж Вы сказалі А. М. Пяткевічу[11] аб маіх успамінах аб Гродз[енскім] гурт[ку], там надрукаваных.

У мяне «Студэнц[кай] думкі» ёсць шмат нумароў, і я з ёй мела блізкае дачыненне і шмат аўтараў ведала асабіста.

Калі б хто хацеў з гэтым часопісам бліжэй пазнаёміцца, калі ласка, няхай прыяжджае. Некаторых аўтараў «Студэнц[кай] думкі» і біяграфіі маю, і лісты, і здымкі.

Усяго найлепшага!

Л. Войцік

Не паспела ліста ўлажыць у каперту, як прыехаў Генадзь Аляксандравіч Каханоўскі[12]. Выявілася, што недакладнасці ў артыкуле «І. Кулакоўскі» паўсталі таму, што ён не атрымаў майго ліста, у якім я яму пераслала дакладныя весткі, атрыманыя з Беластоцкіх архіваў.

Цяпер Генадзь Аляксандравіч усё сабе запісаў, мо яму яшчэ гэта спатрэбіцца.

Калі зяць мой сёння перадрукуе на машынцы мой матэр'ял, то заўтра вышлюць. Не ведаю, ці атрымалі тое, што я напісала ў энцыкл[апедыю] «Прырода Беларусі».

Мо і тое трэба было перадрукаваць, а не пасылаць рукапіс?

Але калі і зрабіла памылку, то ўжо прапала…

Яшчэ раз ўсяго добрага!

Л. Войцік

№ 34

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Глыбокапаважаная Людвіка Антонаўна!

Прабачце, што адказваю са спазненнем, быў у адпачынку. Нататку пра «Колас беларускай нівы» атрымалі, будзем рыхтаваць артыкул у «Энцыклапедыю літаратуры і мастацтва Беларусі». Рэдакцыя біялогіі Вашы матэрыялы таксама атрымала і, як пераказваў мне загадчык рэдакцыі Н. А. Дзісько, задаволена імі.

У сувязі з падрыхтоўкай у «Энцыклапедыю літаратуры і мастацтва Беларусі» артыкула пра Вас, просім адказаць на пытанні анкеты.

Дасылаю вам паштоўку, якую напісаў Станіслаў Фёдаравіч Цярохін[13].

З пажаданнем усяго самага лепшага,

В. Скалабан

17 жніўня 1982 г.

БДАМЛМ. Ф. 318. Воп. 1. Спр. 137. Л. 15.

---

[11] Пяткевіч Аляксей Міхайлавіч (н. 1931), літаратуразнавец.

[12] Каханоўскі Генадзь Аляксандравіч (1936–1994), гісторык, краязнавец.

[13] Цярохін Станіслаў Фёдаравіч (н. 1929), этнограф.

№ 35

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

30.08.1982 г.[14]

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Нарэшце пасылаю анкету. Ці ўсё добра, не ведаю. Адно ведаю, што ўсё праўда — нічога прыдуманага німа.

Адно не ведаю, як зрабіць. Верш «Песня сіраты» сапраўды быў напісаны ў 1911 г., у гэтым жа годзе пасланы ў «Н[ашу] ніву». А там праляжаў аж да 1913 г. і тады толькі быў надрукаваны.

Шчыра кажучы, я аб ім зусім забылася і вельмі здзівілася, скуль гэты верш у «Н[ашай] ніве» ўзяўся? Калі што трэба, паправіце?

За паштоўку Станіславу Фёдаравічу сардэчна дзякую. Узрушыла мяне да глыбіні душы…

Адкажу яму на яго хатні адрас. А мо дойдзе? Бо ўжо было так, што ліст мой загінуў.

Работа набягае адна на другую. Ахвота ўсё зрабіць, усё выканаць ёсць, а вось фізічнай сілы німа…

А так бы хацелася ўсё задуманае зрабіць… І надвор'е нядрэннае… Ані лісточка жоўтага… Усё зялёнае, свежае, шмат кветак…

Усяго найлепшага!

Спору ў працы.

Л. Войцік

Усім знаёмым шчырае прывітанне.

Анкета

1) Людвіка Антонаўна Войцік. Псеўданім — Зоська Верас.

2) Радзілася 30 верасня (н. ст. 13 кастрычніка).

3) Мястэчка Меджыбаж УССР Хмяльніцкая вобл.

4) Аб'язды інструктар: садаўніцтва, агародніцтва і пчалярства (пасля заканчэння адпаведных курсаў у Варшаве ў 1914 г.).

5) Беспартыйная.

6) Прыватная жаночая гімназія ў Гродне — год 1912.

7) Беларускі аддзел таварыства помачы ахвярам вайны — 1915–1918 гг.
Адміністратарка грамадаўскай прэсы — 1924–1929 гг.
Рэдактарка і выдавец часопісі для дзяцей «Заранка» — 1927–1931 гг.
Старшыня пчалярскага т-ва «Пчала» — 1928–1938 гг.
Рэдактар час. «Бел. борць» — 1934–1938 гг.

8) Друкавалася ад 1911–1913 гг. у «Нашай ніве».
Верш — «Песня сіраты».

9) Проза, паэзія (пераважна для дзяцей), мемуары, публіцыстыка.

10) Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік. г. 1924, выданне «Голас беларуса».

---

[14] Дата паштовага штэмпеля месца адпраўлення — Вільнюса.

11) Пераклады: некалькі вершаў М. Канапніцкай (публікаваныя ў «Заранцы»).
З украінскага — «Князь Марцыпан», сцэнічны твор для дзяцей, 1929 г.
З расейскага: «Лясныя хаткі» Біянкі, выд. «Заранкі», 1931 г.

12) —

13) Літаратурных рэчаў — не было.

14) Перакладаў на іншыя мовы не было.

15) Манаграфіяў ніякіх. Дробныя прадмовы да мемуараў.

Л. Войцік

№ 36

ІВАН ПРАТАСЕНЯ, ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Шаноўная Людвіка Антонаўна!

У вераснёвыя дні, якія ў гэтым годзе выдаліся быццам на заказ цёплыя і сонечныя, ад усяго сэрца віншуем Вас з юбілеем і жадаем усяго самага добрага і светлага. Ваша руплівая праца на ніве беларускай культуры заўсёды будзе ўзорам самаахвярнага служэння Бацькаўшчыне. Шчыра ўдзячны за незабыўныя сустрэчы з Вамі, за Вашы лісты, такія сардэчныя і паважлівыя. Шкадуем, што не выпадае павіншаваць асабіста, з вялікай павагай і любоўю

Іван Пратасеня
Віталь Скалабан

28.9.1982 г.

№ 37

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаныя Віталь Уладзіміравіч і грамадз. Пратасеня.

Сардэчна дзякую за віншаванне і за добрыя прыязныя словы.
А шкада, што Вы не змаглі прыехаць! Ды і цяпер не шкодзіць бы адведаць наш лясны куток… Каб Вы ведалі, што за багацце колераў, адценкаў у нашым наваколлі! Вочы мастака не ведалі б, куды глядзець і як пабачанае ўспрыняць. Не ўсюды спаткаецца такая разнаякая расліннасць, сабраная ў адным мейсцы.
Што ў Вас новага?
Усяго найлепшага.

Л. Войцік

17/Х.82
Вільня

P. S. Прабачце, што так тытулую па прозвішчу гр. Пратасеню — не ведаю, як па бацьку.

Л. Войцік

№ 38

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна вітаю Вас з Новым годам! Усяго Вам найлепшага ў жыцці і ў працы.

Калі ласка, перадайце мае найлепшыя пажаданні грамадз. І. Пратасені

шчыра зыч. Л. Войцік

25/XII.82
Вільня

№ 39

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Здзівіцеся, напэўна, атрымаўшы гэтыя здымкі ці не ў 1½ года пасля таго, як яны былі зробленыя…

Зяць аб гэтай плёнцы зусім забыўся… Схаваў і толькі цяпер выпадкова знайшоў. За што просіць выбачаць…

Пасылаю па 2 экз. — для Вас і для гр. І. Пратасені (выбачайце, не ведаю, як яму па бацьку). Здымкі, здаецца, добрыя. І мне прыемна іх мець на памятку нашага першага асабістага знаёмства.

Усяго Вам найлепшага.

Абаім!

Шчыра Л. Войцік

1/III.83
Вільня

№ 40

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

8/XI.83
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Усё добра.

Наш Гродзенскі гурток бел[арускай] моладзі падпісваўся яшчэ ГГБМ — дзеля канспірацыі. Працы А. Лявіцкага[15] былі падпісаны псеўданімам Дзядзька, Бацька, Юрка Снапко. Ну і я «Шара Пташка». Пераклад М. Канапніцкай — мой. Рэшта ананімныя.

Прозвішчы ўпісала я ў часова загубляным і знайшоўшымся (дзякуючы Янку Саламевічу) экзэмпляру «Каласоў».

Мо гэтыя высненні і не важныя, але Вам, як гісторыку, не зашкодзіць ведаць.

Псеўданімы А. Лявіцкага: Дзядзька і Бацька — ёсць у Энцыклапедыі псеўданімаў, а Юркі Снапко — німа… Ці я забылася падаць, ці памылкова не змясцілі.

---

[15] Лявіцкі Язэп Язэпавіч (псеўд. Юрка Снапко, 1893–1916), паэт.

Атрыманая сёння ад Вас «паперка» перанясла мяне ў той далёкі час… Гэта падзея: збіранне матэр'ялаў, перапіска, адбіванне на тапірографе адбылася акурат 70 гадоў таму. А як жыва ўсё помніцца…

Наша (маёй маці і мая) кватэра на Гараднічанскай № 14… Ноч. Завешаныя вокны (гэта ж нелегальная работа…). Работа да світанку… Перарыў на шклянку гарачай гарбаты, якую падала нам мая маці.

А якая атмасфера работы… Радасць… крыху ганарымся, што вось хапіла энергіі, сілы волі, каб самім сціплай жменькай зрабіць задуманае. Тады ўжо старэйшыя калегі-арганізатары гуртка (Адам Бычкоўскі, Дзядзевіч, Пушкарэвіч[16] і г. д.) былі студэнтамі Пецярбургскага універсітэту. З тых старшых асталася я адна. Рэшта (ці як у нас у Сакольшчыне кажуць «рэшнія») былі маладзейшыя. Дзякуй Вам за штуршок да мілых успамінаў.

Усяго Вам найлепшага!

Л. Войцік

№ 41

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

6/I.84
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Шчыра дзякую за Навагоднія зычэнні (а Вы ці мае атрымалі?) і за часопіс з Вашым артыкулам. Пішыце «і з падзякай за дапамогу» — а я аніяк не магу зар'ентавацца, у чым я Вам дапамагла? Што пазнала Ч. Родзевіча на здымку? Гэта мала, вельмі мала…

А вось я не магу зразумець, чаму ў Вас напісана, што «Дзянніца» пачала выходзіць у 1918 годзе… Яна ж выходзіла (як і «Swietač», рэдагаваны Э. Будзькам) у пачатку 1916 году…

Я абедзве гэтыя газеты атрымлівала ў Менску і пасылала іх у Бабруйск Ф. Шантыру[17] (ён у іх друкаваў свае дробныя вершы), на што маю доказ — ліст з падзякай.

Апрача таго, маю шмат лістоў ад Пецярбургскіх студэнтаў, у якіх якраз пішуць аб выхадзе ў свет «Дзянніцы» (Жылуновіч) і «Swietača» (Эдвард Будзька).

Апрача ўсяго гэтага, тое самае сцвярджае праф. С. Х. Александровіч… Гэта значыць, пацвярджае мае весткі.

Пасля «Дзянніцу» перавёз (яе выдавецтва) Жылуновіч у Маскву…

То як гэта разумець? Чаму такая няяснасць? Ці гэты мой ліст да Вас дойдзе? Не ведаю. Не разумею прычыны, чаму вельмі шмат лістоў і маіх, і да мяне не даходзяць?

Нават замежныя акуратней даходзяць, чым мяйсцовыя. У Менску шмат хто перастаў пісаць… Што ж, трудна, можа, надаела, а можа, хто і хварэе?

А я вось скрыплю і то моцна скрыплю, але ўсё яшчэ трымаюся… хоць вельмі цяжка…

Усяго найлепшага

Л. Войцік

---

16 Пушкарэвіча ўспамінае А. Лойка, як захавальніка архіваў праф. Эпімах-Шыпілы. Гэта той самы — наш сябра ГГБМ (заўвага З. Верас). Пушкарэвіч Канстанцін Аляксеевіч (1890–1942), філолаг, гісторык, перакладчык. Дасланыя звесткі былі выкарыстаныя ў артыкуле пра Пушкарэвіча ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі».

17 Шантыр Фабіян Гіляравіч (1887–1920), беларускі пісьменнік, публіцыст, дзяржаўны дзеяч. Муж З. Верас. Гісторыі кахання З. Верас і Ф. Шантыра прысвечана пьеса-дакумент Л. Рублеўскай і В. Скалабана «Людвіка і Фабіян».

P. S. У лістах з Пецярб[ургу] мне шмат пісалі аб працы Т-ва помачы бежанцам, і я сама ў 1916 г. была ў іх інтэрнаце — хваліцца не мелі чым, балаган быў несусветны. Аб працы гэтага т-ва расказваў Эдв. Будзька на Усебеларускім з'ездзе ў Менску. Грошы ўмелі здабыць (поўную суму паводле сваёй «сметы» ад Ураду + 5000 руб. ад літоўскай арганізацыі), але не вельмі патрапілі выкарыстаць — гэтак думала, крытычна гледзячы студэнцкая моладзь.

Вось бы Вам прачытаць тыя лісты… Думаю, карысна было б.

Л. Войцік

№ 42

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна дзякую за памяць, за віншаванні на Жаночы дзень.

Я даведалася, што гэты Вы мяне «сасваталі» са школай у Лагойску. Гэта добра… У мяне матэр'яла пра сям'ю Ядвігіна Ш. шмат.

Няхай карыстаюць.

Крыху ўжо паслала і дамовілася, што летам прыедуць да мяне па больш.

Усяго добрага.

Л. Войцік

22/III.84
Вільня

№ 43

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

6/X.84 г.
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Шчыра дзякую за памяць, за добрыя пажаданні! Не лёгка насіць такія гады на карку…

То хоць людская прыязнь і зычлівасць падтрымлівае. А юбілей сёлета ў мяне не адзін… У канцы месяца міне 75 гадоў ад арганізацыйнага сходу Гродзенскага гуртка бел[арускай] моладзі, дзе мяне выбралі бібліятэкарам гуртка, ды яшчэ 60 гадоў таму выйшаў з друку мой «Батанічны слоўнік».

Пасылаю Вам мой экслібрыс, які зрабіў для мяне мастак В. М. Целеш[18]. Крыху трэба растлумачыць. З левага боку Гродзенскі фарны касцёл, побач якога жылі мае дзяды, рос мой бацька. А насупраць у б. доме Ст. Баторыя была мая гімназія. З правага — Менскі чырвоны касцёл, наскос ад якога была «Беларуская хатка», дзе ў 1916–1917 гг. я жыла і працавала і дзе кожны дзень бываў Максім Багдановіч. Сярэдзіна — зразумелая!

Усяго Вам найлепшага.

Л. Войцік

---

[18] Целеш Вячка (Вячаслаў) (н. 1938), мастак, педагог, грамадскі і культурны дзеяч. Жыве ў Рызе.

№ 44

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Шаноўная Людвіка Антонаўна!

Здымак Пушкарэвіча атрымаў. Шчыры дзякуй!

Разам з Іванам Уладзіміравічам працуем над зборнікам твораў Фабіяна Шантыра. Ёсць шмат цікавых знаходак. Іван Уладзіміравіч збіраецца наведаць Вас, магчыма, прыедзе да Новага года.

Жадаю Вам усяго самага лепшага,

В. Скалабан

23.12.1984 г.

БДАМЛМ. Ф. 318. Воп. 1. Спр. 137. Л. 20.

№ 45

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Шаноўны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна вітаю з Новым годам!

Няхай ён Вам прынясе ўсё найлепшае: добрае здароўе, ясны настрой, плён у працы.

Дзякую за памяць, за добрыя пажаданні.

Шчыра зычлівая Л. Войцік

26/XII.84 г.
Вільня

№ 46

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Што да прысланага на рэцэнзію артыкула. З ацэнкай вершаў поўная згода. Пару дробных паправак. Год нараджэння — я не зусім пэўная. Мог радзіцца ў 1893, а можа, і ў 1892, як і я? Мы абое былі ў 6-м кл. гімназіі. Але ці гэта так важна? У Грод[зенскі] гурток бел[арускай] м[оладзі] уступіў у 1910 г. адразу на пачатку яго існавання. Мейсца нараджэння? Добра і вёска (тады не ваяводства) Гродз[енскага] губерня Сакольскі павет. (Не разумею, што значыць «Бел. ваяводства ПНР — канец 1916 г.»?) (выясненне цяперашняга адрасу?)

Яшчэ: у «Коласе беларускай нівы» Ю. Лявіцкі падпісваўся яшчэ другім псеўданімам «Дзядзька». Лічу, што для энцык[лапедыі] важна не толькі паэзія, але і сам чалавек. Таму пасылаю яго жыццяпіс са сваіх успамінаў. Мо спатрэбіцца? А не, то для Вашай уласнай цікавасці.

Сама «ўстаўляць» свае думкі не бяруся… У гэтых «справах» я ўжо скончылася… Хіба пара?

Каб не патрэба, не гэта рэцэнзія, то Вы, мусіць, зусім ужо аба мне забыліся? Праўда?

Калі ласка, кіньце пару слоў, ці Вам гэты матэр’ял аб маім сцэнічным «Бацьку» прынясе якую карысць?

Ці ў Літар[атурнай] энцыкл[апедыі] даюцца здымкі? Праўда, што здымак Я. Лявіцкага мог бы быць толькі з 1911 г. і то копія з групы Гродз[енскага] гуртка. Іншага не маю.

Усяго найлепшага! у жыцці і працы.

Л. Войцік

7/VII.85

Вільня

P. S. Забылася выясніць, што значылась у жыццяпісе падкрэсленыя словы: трымацца, псуецца, хочацца. У гэтай частцы Сакольшчыны ў народнай мове так гаварылася, і Ю. Снапко і ў мове і лістах, і ў вершах моцна гэтага трымаўся…

№ 47

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

18/IX.85

Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Пішу да Вас, як да гісторыка, а ў якой справе, хіба адразу самі здагадаецеся…

Не ведаю, якія Вашыя адносіны да нова выданай кніжкі Н. С. Сташкевіча[19].

Не разбіраюся, ды і не стараюся — у гэтай цэлай блытане, але калі адразу кідаюцца ў вочы, далікатна кажучы, няпраўдзівыя факты, то і цэласці цяжка верыць…

Першае. Далучыў мяне (з перакручаным прозвішчам) да нейкай дзейнасці, а што гэта было? Не ведама. Але там і Бадунова, і Шыла, і іншыя, з якіх я ведала, акрамя Бадуновай і Шылы,аднаго Козіча, а Душэўскага і ў вочы ніколі не бачыла, бо ён быў увесь гэты час у Пецярбургу. Як доказ маю шмат лістоў ад Пецярб[ургскіх] студэнтаў, у якіх не мала ўспамінаецца К. Душэўскі як студэнт.

А Чэрапук? Я ж яго ведала як 12–13-гадовага хлапчука і сама яго прыгатаўляла да гімназіі. А ў Менску ён наагул не быў…

Другое: «Беларуская хатка». Аўтар нават не ведае, што гэта такое…

Быццам утварылася пад уплывам Пецярбургскіх дзеячоў. А ці гэта папраўдзе не была сталоўка Менск[ага] аддзела т-ва помачы ахвярам вайны?

Т-ва гэтае не ў Пецярбургу паўстала, а ў Вільні ў самым пачатку вайны. А ў Менску гэта быў яго аддзел… Ізноў жа доказы маю ў лістах, да мяне адрасаваных, і бланкі т-ва.

У «Бел[арускай] хатцы» ніякіх спектакляў не ставілі ніколі. Бывалі г. зв. «суботнікі». Аб іх я напісала кароткі ўспамін «Суботнікі ў “Беларускай хатцы”». Можна іх прачытаць у «Гасцёўні Галубка».

Ці гэта ў аўтара такая багатая фантазія, ці проста прывычка пераіначываць па сваёй волі факты? Бо ёсць у кніжцы і яшчэ падобнае.

Больш не пішу… Мне ўжо пісаць цяжка, а Вам яшчэ цяжэй чытаць мой цяперашні почырк.

У свой час лістамі (1916–17 гг.) Пецярбургскіх студэнтаў зацікавіўся праф. С. Х. Александровіч[20]. Рабіў сабе нататкі, як быў у мяне, а пасля не раз прасіў выпісаць яму такую ці іншую вестку…

---

[19] СташкевичН. С. Приговор революции: крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925). Минск, 1985.

[20] Александровіч Сцяпан Хусейнавіч (1921–1986), літаратуразнавец, пісьменнік.

Разам з іншымі лістамі матэр’ял у мяне багаты і не выдумка, а жывая праўда.

Як гэта добра было б, каб Вы змаглі прыехаць пазнаёміцца з тым, што ў мяне ёсць для ўласнай цікавасці і — карысці. А я пакуль яшчэ трымаюся, шмат магу выясніць. Не толькі лісты маю, а і іншае…

Стаўлю справу так. Адкажаце хоць пару слоў, добра, калі не, палічу справу Праўды забітай і пахаванай. І — няхай жыве хлусня!

А калі ўжо мяне палічылі прыналежнай да людзей шкодных, то аб выданні кніжкі маёй німа што думаць. Трэба папярэдзіць Івана Уладзіміравіча, каб не траціў дарма часу на яе складанне.

Цэлае сваё жыццё цярпець не магла хлусні, а цяпер у самым-самым яго канцы столькі наглыталася… Як ніколі.

Усяго Вам добрага!

Зычлівая Л. Сівіцкая-Войцік

Ці маеце ў архівах пратаколы з’езду 25–27 сакавіка 1917 г.?

Скончыла і думаю: цікава, ці атрымаю які-небудзь адказ?[21]

Л. Войцік

№ 48

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

15.10.1986 г.[22]

Шаноўны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна дзякую за памяць, за добрыя пажаданні.

Недаўна пераглядала нашы супольныя з Вамі здымкі. Прыемна мне было паглядзець, прыемна, што яны ёсць.

Усяго Вам найлепшага ў жыцці і працы

Шчыра зычлівая Л. Войцік

№ 49

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

Дарагі Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна вітаю і віншую з Новым годам!

Няхай ён прынясе ўсё самае лепшае: добрае здароўе, бадзёры настрой, шчасце, багаты плён у працы.

Шчыра зычлівая Л. Войцік

28/XII.1986 г.

Вільня

---

[21] На лісце памета: *Паслаў віншавальную паштоўку 28.9.[19]85 і паабяцаў напісаць падрабязны ліст.*

[22] Дата паштовага штэмпеля месца адпраўлення — Вільнюса.

№ 50

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

26/VI.1987.
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Учора атрымала ліст ад рэдакцыі «Советская Белоруссия», ад карэспандэнта аддзела культуры Сяргея Крапівіна[23].

Калі ласка, перапрасіце яго ад майго імені, што не адказваю яму асабіста, а на Вашыя рукі. Каб хоць крыху лепш чулася, то магла б і па-руску напісаць, у канцы, можа, ён бы і па-беларуску прачытаў — але пісаць мне вельмі цяжка. А Вы ўжо, думаю, і мой цяперашні почырк зразумееце.

Адкладаць адказу не хачу, бо не ў мае гады гэтак рабіць… А хоць крыху аб Язэпе Фарботка[24] паведаміць магу, што дасць магчымасць вясці далейшыя пошукі.

Я. Фарботка я бачыла ўсяго адзін раз — на спатканні Н[овага] году 1917. Ён прыйшоў разам з Альбертам Паўловічам, з якога дачкой Уладзяй (Уладзіславай) якраз нядаўна пажаніліся…

Абое маладзенькія, і Уладзя выглядала як гімназістка, бо яшчэ ў школьнай форме. Сукенка бранзовага (на сённ[яшняй] бел[арускай] мове «карычневага») колеру. Так што зусім магчыма, што Я. Фарботка толькі нядаўна скончыў у Менску гімназію.

Больш яны, як і сам Альберт Паўловіч, у «Беларускую хатку» не прыходзілі. Чаму? Не ведаю. А. Паўловіч у жыцці беларускіх дзеячоў удзелу не прымаў. Пасля са ўспамінаў яго дачок вядома, што ў іх у дому ладзіліся канцэрты. Прымалі гасцей з правінцыі. Але з нас, згуртаваных пры т-ве помачы ахв[ярам] вайны, ніхто ў іх не бываў.

Мяне гэта вельмі дзівіла, бо тады ўжо ў «Бел[арускай] хатцы» і хор У. Фальскі зарганізаваў, а У. Галубок сякі-такі аркестр са сваіх чыгуначнікаў наладзіў.

Пару гадоў таму Літар[атурны] музей Багдановіча ў ЛіМ’е надрукаваў вестку ад адной з малодшых дачок Альберта Паўловіча нейдзе з Польшчы… што яны — малодшыя дочкі — спатыкаліся з Максімам Багдановічам у «Бел[арускай] хатцы».

Але гэта хіба ім снілася, бо ў «Бел[арускую] хатку» ніхто з гэтай сям’і не прыходзіў. Вось бы з Літ[аратурнага] музею Максіма Б[агданові]ча дастаць Вам адрас (яны і нейкія экспанаты на бацьку прысылалі), значыцца ў Музеі і адрас, і акты быць павінны.

Страціла крыху часу — пераглядзела ўсе свае запісы-ўспаміны, ці няма яшчэ якой весткі аб Я. Фарботка. Але нічога не знайшла.

Паглядзела на гэты свой ліст і падумала: ці будзе ў Вас, Віталь Уладзіміравіч, цярплівасць прачытаць маю «мазаніну». Ці зразумееце? Рука не слухаецца, дрыжыць. А пісаць прыходзіцца не мала.

Спадзяюся, што ласкава адкажаце.

Калі б яшчэ што трэба было — пішыце. Рука не слухаецца, але галава яшчэ працуе…

Усяго Вам добрага ў жыцці і працы.

Сардэчна зычлівая Л. Войцік

---

[23] Крапівін Сяргей Сяргеевіч (н. 1956), журналіст.

[24] Фарботка Язэп (Юзік, Язэп Аўгусцінавіч, 1893–1960), паэт, літаратуразнавец. З дапамогай З. Верас быў напісаны артыкул пра Я. Фарботку ў «Энцыклапедыю літаратуры і мастацтва Беларусі».

№ 51

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

29/II.1988
Вільня

Шаноўны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна дзякую за памяць, за лютаўскі № «Полымя». Я аб тым эпізодзе нашага з Вамі спаткання зусім забылася…

Але той маленькі запіс аб Напалеоне Чарноцкім[25] і сёння маю.

З вялікай прыемнасцю прачытала ў гэтым нумары «Полымя» артыкул Кастуся Тарасава «Падзеі гісторыі і версіі літаратуры». Вось дзе сапраўдная нескажоная гісторыя. Каб гэта так усе гісторыкі, і большыя, і меншыя, пісалі. Але аб гэтым толькі марыць можна…

Усяго Вам добрага! Добрага здароўя і выдатных плёнаў у працы.

Сардэчна зычлівая Л. Войцік (З. Верас)

№ 52

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

3/IV.1988
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Заўсёды з цікавасцю чытаю Вашыя артыкулы і ўсё лічыла абсалютна верагодным.

Тым часам недаўна (у гэтую мінуту не помню ў чым) пабачыла, што Вы паўтараеце вестку аб тым, быццам ««Вайсковая рада»[26] (1917) прабавала супрацоўнічаць з немцамі». Прабавала, а немцы адмовіліся? Так? А як ВР прабавала, я пераканалася на ўласнай скуры, даслоўна — на ўласнай руцэ, калі мяне немец ухапіў за руку і не даў узяць з шуфляды стала патрэбнай мне пячаткі…

Апішу гэтыя падзеі дэталёва — яны ў мяне не толькі ў памяці, але і ў запісах…

Адразу пасля Лютаўскай рэвалюцыі мы (менскія беларусы) захапілі губернатарскі дом (у гэтым доме і адбыўся з’езд ваенных Заходняга фронту…). Там, у губернат[арскім] доме адбываліся ўсе сходы, нарады, паседжанні беларускіх арганізацыяў.

І сёння не ведаю, за якія «заслугі» мяне выбралі сакратаркай, і я на ўсіх паседжаннях пісала пратаколы, вяла справаздачы і г. д. Можа таму, што пісала лепш за іншых, а мо таму, што была асвоеная з такой работай з часоў Гродзенскага гуртка бел[арускай] моладзі з 1909 году.

Але я не пакідала работы з бежанцамі ў камітэце помачы ахвярам вайны і ўсюды мела гэтую работу на першым плане.

І вось у губернатарскім доме мне далі асобны пакойчык (для работы) недзе высока, на апошнім паверху. Я запратэставала. Бо як жа ж мяне тады знаходзілі б бежанцы?

---

[25] Напалеон Чарноцкі (1866–1937), публіцыст, перакладчык. Зоська Верас паведаміла біяграфічныя звесткі пра Н. Чарноцкага, якія былі выкарыстаны ў дасланай публікацыі: Скалабан, В. Працяг гісторыі з «Дзядзькам Антонам» // Полымя. 1988. № 2.

[26] Маецца на ўвазе Цэнтральная беларуская вайсковая рада.

Тады мне запрапанавалі заняць былы кабінет губернатара… Гэта было в. выгодна, бо адразу пры самым уваходзе ў будынак.

І вось як прыйшлі немцы, адразу кінуліся займаць губернатарскі дом ды выганяць бел. арганізацыі. Выганяць па-свойму энергічна, нахальна…

Якое ж, у чым гэтае «супрацоўніцтва»?

Да мяне ў кабінет уляцеў немец і загадаў выйсці. А ў шуфлядзе ляжала неабходная мне пячатка камітэта помачы бежанцам. Я ў шufляд[ку] па пячатку, а немец мяне за руку — не браць! У гэты самы дзень, лепш — увечары, позна да мяне на кватэру прыйшоў рэдактар газеты «Вайсковая рада», прынёс усю сваю рэдакцыю, машынку ды ўсю рэд[акцыйную] канцылярыю. Просіць — вазьміце, схавайце ўсё ў сябе, у Вас не будуць шукаць. Хавалі ад каго? Ад немцаў, то дзе, у чым выяўлялася гэтае «супрацоўніцтва»? І каму ды на што патрэбная гэтая няпраўда?

Ведаеце што, Віталь Уладзіміравіч, а каб Вы так знайшлі крыху вольнага часу ды пад’ехалі да мяне. У мяне ўспаміны з’ездаў, працы ў 1917 г. запісаны вельмі падрабязна ды і ў памяці захавалася, а даваць куды-небудзь у друк не збіраюся. Я ўжо не даўгавечная (чуюся в. дрэнна), добра было б пазнаёміць асабіста з маімі запісамі чалавека, якому веру. Можа і дадаць што, растлумачыць трэба было б.

Што Вы на гэта?

Чакаю адказу. Добра было б яго атрымаць, пакуль яшчэ так-сяк на нагах трымаюся.

Усяго добрага!

Шчыра зычлівая Л. Войцікава

№ 53

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

29.08.1988 г.[27]

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Бязмерна ўдзячная за прыезд, за ўсе весткі. Перачытываю запісы з гутаркі — адзінае, што паддаецца маім вачам. Пасылаю Вам бланк нашага камітэта як доказ, што мы яго ніколі не называлі «бежанскім». Магчыма, такія бланкі ў Вас ёсць, ды няхай і гэты будзе. Тут гэта нікому не будзе патрэбным. Можа, у машынапісе ёсць што неяснае?[28] Пытайцеся. Наноў сляпая, але памяць яшчэ служыць.

Усяго Вам найлепшага! Шлю прывітанне ўсім знаёмым.

Сардэчна зычлівая Л. Сівіцкая-Войцік
(або Зоська Верас)

Стараюся аб здымку Усевалада Фальскага для Вас[29].

[27] Дата паштовага штэмпеля месца адпраўлення — Вільнюса.

[28] Гаворка ідзе пра аўтарызаваны машынапіс успамінаў З. Верас.

[29] Гэты і наступныя два лісты З. Верас напісаны фламастэрам вялікімі літарамі на спецыяльна разлінаваным аркушы паперы.

№ 54

ВІТАЛЬ СКАЛАБАН — ЗОСЬЦЫ ВЕРАС

Шаноўная Людвіка Антонаўна!

Ваш рукапіс я перадаў у часопіс «Полымя». Там абяцалі друкаваць у пачатку 1989 г.[30]

З пажаданнем усяго самага добрага,

В. Скалабан
13.9.88 г.

P. S. Шчыры дзякуй за пасведчанне камітэта 1917. З Вашага дазволу я перадам яго ў архіў-музей, да Ганны Іванаўны Сурмач[31].

В. Ск.

БДАМЛМ. Ф. 318. Воп. 1. Спр. 137. Л. 21–22.

№ 55

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

17/IX.[1988]
Вільня

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Дзякую за ліст.

І не снілася мне ніколі даваць свае «ўспаміны» ў друк. У будучай кніжцы ёсць, праўда, раздзел: «Успаміны …[32]». Але цэласць? Ці Вы іх прачыталі…[33]? Ці німа там чаго, што выкліча «нездаволенне» — Круталевіч ізноў будзе мяне вінаваціць ува ўсіх смяротных грахах?

Вельмі шкадую, што пакуль вочы былі здаровыя не спраўдзіла машынапісу з рукапісам, які так у поўным парадку. Усё «падкідалі» мне спешную работу. А цяпер сваіх рукапісаў нават прачытаць не магу. Так і ў друку, нават калі дажыву, нічога не прачытаю…

Аж дзіва бярэ, што яны цяпер мяне такую бязбожна старую знаходзяць і атакуюць. Пайшла мода на Гродзенскі гурток (ГГБМ). Школы хочуць яго мець у сваіх школьных музеях. Маю пару копіяў, але не маю здымкаў. А Наліваеў Анат. Аляксандравіч недзе прапаў. А быў добры час, калі прыяжджаў і рабіў добраякасныя копіі ўсяго, што мне было патрэбнае…

Ці што яшчэ здолею зрабіць? Не ведаю. Часта ляжу. Вельмі чакаю Ганны Ів. Сурмач. Маю для яе 31 пісьмо Паўлінкі Мядзёлкі. Ды і яе супрацоўніцы акту прыняцця таго, што ўзялі, не прыслалі. «Пасведчанне», калі ласка, дайце ў музей-архіў. А калі будзе

---

[30] Абяцаная часопісам публікацыя ўспамінаў не адбылася.

[31] Сурмач Ганна Іванаўна (н. 1947), гісторык, архівіст, грамадскі дзеяч. Жыве ў Празе.

[32] Не разборліва. Магчымы варыянт: *Выбрана з агульных*.

[33] Два словы неразборлівыя.

ў Вас хвілінка часу, загляніце да Л. Ів. Збралевіч[34]. Там жа майго назбірал[ася]. Усяго найлеп[шага].

Яшчэ раз выразы ўсяго найлепшага.

Сардэчна зычлівая Л. Войцік

№ 56

ЗОСЬКА ВЕРАС — ВІТАЛЮ СКАЛАБАНУ

7.10.1988 г.[35]

Паважаны Віталь Уладзіміравіч.

Сардэчна дзякую за павіншаванне.

Л. Войцік[36]

Зусім слепну… А ізноў да Вас маю справу, хоць і прыкра, што турбую Вас.

Не ведаю, што рабіць з партрэтам Ф. Шантыра. Для маёй цяперашняй сям'і гэта зусім чужы чалавек. У сямейным альбоме ёсць здымак, зроблены ў Бабруйску на вуліцы. Атэлье там не было.

Здымак пад дрэвам. Над галавой галіны, на фрэнчы вайсковы …[37]. Калі я даведалася аб смерці Ф. Ш. — дала ў Гродне добраму фатографу зрабіць належны партрэт. Цяпер пытанне, дзе яго каму аддаць? Думала парадзіцца Гаўр. Ів. Гарэцкага, але ў яго падобна нешта нядобра. А маю спяшацца… Маюць на яго ахвоту Літ[аратурны] музей М. Багдановіча. Але ці там яму мейсца? Як бы не было, поштай партрэт не вышлецца. Мусіў бы яго нехта забраць асабіста. Што бы Вы мне парадзілі?

Спяшаюся ўсё аставіць у магчымым парадку.

Сардэчна зычлівая Л. Войцік

Публікацыя і каментары Віталя СКАЛАБАНА

---

[34] Збралевіч Лідзія Іванаўна (н. 1930), працавала загадчыкам аддзелам рэдкай кнігі і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа АН БССР.

[35] Дата паштовага штэмпеля месца адпраўлення — Вільнюса.

[36] Тэкст напісаны на фотапаштоўцы з выявай кветак маку, далей — на разлінаваным аркушы паперы.

[37] Адно слова неразборлівае.

СТАГОДДЗЕ ВАЧЫМА МАСТАКА
Успаміны Яўгена Ціхановіча

Пры вывучэнні гісторыі мастацтва дзённікі — гэта неацэнны скарб. Справа ў тым, што для мастака, у адрозненне, скажам, ад літаратара, дзённік не ёсць часткаю пісьменніцкіх практыкаванняў. Мастакі найперш фіксуюць свае адкрыцці, дастасоўныя да іхнае творчасці. Параўнальна з іншымі традыцыямі мастакоўскае літаратуры беларуская традыцыя, безумоўна, выразна вылучаецца. Найперш таму, што перад нашымі творцамі заўсёды паўставала праблема этнічнае самаідэнтыфікацыі. А затым і… канспірацыі. Праўда, дзённікі і лісты беларускіх савецкіх мастакоў — нетрывалы дакументальны грунт. Напрыклад, Заір Азгур, выбітны беларускі скульптар XX ст., увайшоў у гісторыю нашае культуры і як аўтар некалькіх кніг успамінаў: «Незабыўнае» (1962), «Тое, што помніцца…» (кн. 1–2, 1977–1983). Але з іх старонак вы не дазнаецеся ані пра тое, як ён бясконца ляпіў Сталіна, Мао Цзэдуна, Кім Ір Сэна ды драбнейшых іхных памагатых. Нічога не напісаў ён і пра рэпрэсіі 1930-х гг., нават абмінуў Халакост.

Разам з тым на пачатку 1930-х гг. скульптар Азгур быў першым, хто ўвасобіў вобразы Коласа і Купалы (для фасада Нацыянальнага тэатра), а таксама дзесяткі вобразаў тагачасных дзеячаў беларушчыны — Францішка Багушэвіча, Кастуся Каліноўскага, Уладзіслава Галубка, Усевалада Ігнатоўскага… Аднаго вечару, як сведчаць людзі, ён мусіў замкнуцца ў майстэрні і пазнішчаць усе свае творы, у якіх сачылася якая-кольвек «нацдэмаўшчына». Гэты выпадак не патрапіў у Азгуравы мемуары, затое патрапіў у мемуары Яўгена Ціхановіча, старэйшага з беларускіх мастакоў.

Ён нарадзіўся ў сям'і чыгуначнага служачага 25 лістапада 1911 г. на станцыі Джусалы, у далёкім Кыргызстане. Старэйшы брат — таксама мастак, славуты графік Валянцін Ціхановіч, нарадзіўшыся быў у Вільні. Ягоная жонка — дачка Уладзіслава Галубка.

Ціхановічу выпала вучыцца ў мурах славутага Віцебскага мастацкага тэхнікума, настаўнікамі і калегамі былі класікі еўрапейскага мастацтва. Яўген Ціхановіч браў удзел у мастацкіх выставах ажно ад 1932 г. За гэты час ім створаныя дзесяткі жывапісных палотнаў, сотні графічных работаў, ілюстрацыяў і экслібрысаў. Шмат твораў гэтага мастака можна пабачыць у музеях, кнігах, падручніках. Ён быў знаёмы з усёй палітычнай і культурнай элітаю Беларусі. Да канца дзён сваіх быў адданым беларускім патрыётам і працавітым творцам. Плённа працаваў у галіне эстампа (пераважна лінагравюры), майстар экслібрыса. Удзельнічаў у сусветнай выставе «ЭКСПО-70» у Японіі. Мастак быў узнагароджаны дзвюма ганаровымі граматамі і Граматай Вярхоўнага Савета БССР. Ён пражыў доўгае жыццё — 94 гады і быў апошнім прадстаўніком мастакоўскае дынастыі Ціхановічаў.

Яўген Ціхановіч быў і выдатным мемуарыстам. Часткова ягоныя ўспаміны былі апублікаваныя на эміграцыі, у часопісе «Полацак», часткова ў выглядзе асобных артыкулаў і інтэрв'ю ў беларускай прэсе («Свободные новости», «Культура», ЛіМ,«Наша Ніва»). Але збольшага з напісанае ім застаецца недаследаваным. Цяпер ягоны архіў складае больш за 2 тысячы адзінак дакументаў — рукапісаў, фотаздымкаў, малюнкаў, выцінак з друку. Гэтыя матэрыялы, пераважна мемуары, належаць сям'і мастака (нявесткі). Частка іх ласкава перададзеная мне для вывучэння пасля смерці мастака. Апроч таго,

захаваліся некаторыя магнітафонныя запісы інтэрв'ю з мастаком, адзін з якіх зроблены ўласна мною. Гэтыя матэрыялы маюць выключную каштоўнасць. Бо, па-першае, гэта ўспаміны чалавека, які быў блізкі да палітычнай эліты Беларусі, у тым ліку і часоў нямецкае акупацыі, а сам ён, зяць Уладзіслава Галубка, належаў да культурнае эліты. Па-другое, яны створаныя мастаком, а не прафесійным літаратарам ці гісторыкам, таму маюць непасрэдны, адвольны стыль, што надае ім вельмі суб'ектыўны, але унікальны характар.

Паводле мемуараў Ціхановіча, некалькі месяцаў да арышту цесця ў іх прыватным доме жыў Кандрат Крапіва. Яго запомнілі як вясёлага балагура, які разам з імі снедаў, па выхадных гуляўся з дзецьмі. За дзень да арышту Галубка Кандрат Крапіва з'ехаў з іхнае хаты. Пасля ніякіх кантактаў з сям'ёю Галубка-Ціхановіча не меў. Стыль мемуараў Ціхановіча вельмі сціслы, лапідарны. Але гэта надае ім дынамічную энергетыку. Гэтак, напрыклад, адзін з тэкстаў змяшчае вельмі драматычны аповед пра вобшук у кватэры Якуба Коласа, што рабіў з супрацоўнікамі НКУС Віталь Вольскі: *«Вольскі сам асабіста перачытваў усе рукапісы, паперы. Вельмі нерваваўся. Тады Колас яго спытаў: "Віталька, а што ж ты шукаеш?" "Я табе не Віталька!" — закрычаў той. І пасля папароў усе падушкі брытваю».* Аб'ектыўнасць гэтага ўспаміну, роўна ж як і ўспаміну пра вобшук і арышт Уладзіслава Галубка, вымагае больш дэталёвага вывучэння і каментароў гісторыкаў. Гэтак, напрыклад, Ціхановіч (і, як вынікае, іншыя людзі з сям'і Галубка) цвердзіць, што рукапіс «Несцеркі» (адпаведна і сам літаратурны твор) быў створаны Уладзіславам Галубком і прапаў пасля вобшуку, у якім браў удзел Вольскі. Відавочна, і гэты вельмі важны аспект з гісторыі нашае літаратуры вымагае дадатковага вывучэння і дакументальнага абгрунтавання.

Цікавыя гістарычныя зацемкі былі зробленыя Ціхановічам і паводле словаў ягоных блізкіх. Напрыклад, «Пра Янку Купалу і Пілсудскага».

«... Гэта быў пачатак 20-х. Не магу дакладна ўспомніць, калі і дзе я пачуў, як чытае свае вершы Янка Купала. Мабыць, у Доме пісьменнікаў. Ведаю, Купала не надта любіў чытаць сам, мабыць, саромеўся, а можа, думаў, што артыст гэта зробіць лепш за яго. Ці, хутчэй, і тое, і другое разам. Купала наагул не любіў выступаць з прамовамі, бо навошта яму было на людзях выкладаць свае думкі, якія ляцяць у паветра і там губляюцца? Ён не хацеў выходзіць на сцэну, дзе яго сустрэнуць як артыста, пачнуць пляскаць у ладкі, наробяць шуму, а навошта? У той час лічылася, што, калі маеш пастаўлены голас і можаш выступаць з розных нагодаў, ты актывіст, цябе выбіраюць, ты паважаны. Купалу заўсёды запрашалі ў прэзідыумы розных сходаў ці вечароў, дзе павінны былі сядзець знакамітыя людзі. Гэта надавала прадстаўнічасці сходу.

Часцяком, калі чалавек чуў упершыню вершы ў выкананні Купалы, яго спасцігала пэўнае расчараванне. Манатонны, глухі голас, дый кожнае слова вымаўляецца не гэтак яскрава, як трэба. Нават сэнс верша ўхапіць было цяжка, заставалася адно разглядаць паэта — як ён стаіць, як трымае рукі, чаму не расстаецца са сваім кійком...

...Ад жонкі я ведаю, што Купала любіў слухаць, як яна чытала ягоныя вершы, як выразна гучалі яе словы, пераходзячы ў згукі пачуццяў. Сэнс вершаў узрастаў нават ад жэстаў яе рук. Галубок нездарма браў сваю дачку ў менскі Белпедтэхнікум, каб яна чытала вершы Купалы перад студэнтамі пасля лекцыі аб тэатры, аб літаратуры ў сцэнічным мастацтве. Быў гэткі выпадак, калі цётка Уладзя ўзяла да сябе Люсю Галубок на пару дзён, каб Люся вывучыла вершы Купалы пад яе кіраўніцтвам. У гэтым нічога дзіўнага не было, бо Люся яшчэ не мела досведу трымацца перад гледачамі. Рэпетыцыі адбываліся ў Доме І з'езда РСДРП, дзе тады і жыла сям'я Купалы. Цётка Уладзя як былая настаўніца валодала сакрэтамі падыходу да дзяцей — ёй лёгка

было працаваць з таленавітай дзяўчынкаю. Можна толькі сабе ўявіць, як хвалявалася Купаліха за кулісамі ў той вечар прэм'еры. Але ўсё адбылося добра, і маленькая актрыса мела цяпер сваё амплуа.

Вечар той быў прысвечаны Юзафу Пілсудскаму, які сядзеў у ложы гарадскога тэатра, абапіраючыся на шаблю. Ён пяшчотна глядзеў на маленькую дзяўчынку і праз свае вялікія вусы ўсміхаўся. Пэўна, падабалася яму маленькая дзяўчынка, што гэтак добра чытала беларускі прывітальны верш ад Купалы. Гэты вечар, — казала Люся Галубок, — запомніўся мне болей за ўсё, бо той вусаты дзядзька кінуў кветкі да маіх ног, а потым доўгі час людзі пляскалі ў далоні стоячы. Сотні людзей глядзелі ў тую ложу, на Пілсудскага, на ягоных выкшталцоных ад'ютантаў, польскіх афіцэраў…

Казалі, што беларускія ўрадоўцы з БНР сустракалі Пілсудскага хлебам-соллю… Тады ніхто не ведаў, да каго далучаць нашую маленькую дзяржаву. Бо Заходні край, як расейцы называлі нашую Беларусь, не меў ані ўзброеных злучэнняў, ані дакладных межаў і трывалых юрыдычных правоў… Калі ж націск Чырвонага Войска ўзмацніўся, Пілсудскі вымушаны быў адступаць. Польскія войскі па дарозе ўсчынялі гвалты, рабункі і пагромы. Гвалцілі жанчынаў, а сівым жыдам адразалі бароды. Хто толькі не таптаў каваным ботам нашую маці-Беларусь! Немцы, палякі, ізноў немцы. Хто толькі не дзяліў яе на часткі, не абдзіраў то злева, то справа. Але найбольш гвалту было за царскай Расеяй, а пасля і за бальшавіцкім Савецкім Саюзам…»

Складаным і супярэчлівым было стаўленне Яўгена Ціхановіча і да сваіх калегаў мастакоў. Некаторыя ягоныя думкі выглядаюць спрэчнымі, калі вядзецца пра габрэяў. Тым не меней ён, нібы спахапіўшыся, імкнецца быць аб'ектыўным. Перадусім ацэньваючы даробак мастакоў. У гэтых выпадках ягоныя мемуары, несумненна, маюць вялікую дакументальную каштоўнасць для гісторыкаў мастацтва, як, напрыклад, ва ўспаміне «Пра Азгура і Коласа».

«… Заір Азгур быў старэйшы ад мяне толькі на тры гады. Першая наша сустрэча адбылася ў 1929 г. у доме Якуба Коласа. Азгур ляпіў бюст Коласа, а я і мой прыяцель па прафтэхшколе, Шымановіч, фарбавалі дом Коласа звонку і ўсярэдзіне.

У Азгура пасля сканчэння Віцебскага мастацкага тэхнікума бюсты Коласа і Купалы былі першымі дзяржаўнымі замовамі. Ляпіць з натуры Коласа амаль не атрымлівалася з тае прычыны, што ў пісьменніка не было часу пазіраваць. А таму Азгур абзавёўся вялікай колькасцю фотаздымкаў класіка ў розных позах — у профіль, анфас і са згубленага профілю. Гэткі спосаб быў няпростым. Не было станкоў, што круцяцца, на якіх мадэль сядзіць у фатэлі, а скульптар бачыць яе з усіх бакоў… З вялікімі цяжкасцямі Азгуру і ягоным фарматарам удалося зрабіць толькі адну адліўку (у чорнай форме), дый тую з вялікай рызыкай — не было ніякага досведу.

У Менскім гарадскім тэатры на фасадзе былі дзве паўкруглыя нішы: злева стаяў Пушкін, а справа — Гогаль. Абодва тыя бюсты былі з бронзы. Дык вось, замест Пушкіна паставілі бюст Купалы, а замест Гогаля — бюст Коласа. Праўда, у гіпсавым выкананні. Толькі з расфарбоўкаю пад бронзу. У тыя часы беларусізацыя ішла ў поўным разгары. Самасвядомасць з'яўлялася паўсюль. Толькі вось мароз, сонца, вецер ды дажджы збаёдалі гіпсавыя бюсты. Да таго ж фасад тэатра рэканструявалі тройчы — усё змянялася і ўсё забывалася.

Творчая біяграфія Азгура шырылася галоўным чынам у жанры бюстаў дзеячаў культуры мінуўшчыны паводле іхных партрэтаў, а сучасных дзеячаў — ужо і з натуры. Усё ж Азгур займеў і майстэрню, і ўсё абсталяванне: станкі, асвятленне ды іншае. Набліжаліся тыя фатальныя гады (канец 30-х), калі сталінскі тэрор касіў усіх без разбору, асабліва выхоплівалі дзеячаў культуры, навукі, літаратуры…

І Азгуру давялося самому разбіваць гіпсавыя бюсты "ворагаў народа", спаміж якіх быў і гэткі "вораг", як Уладзіслаў Галубок... Адразу ж па вайне разгарнуліся пошукі "касмапалітаў", у ліку якіх галоўным чынам апынуліся дзеячы культуры яўрэйскага паходжання. Гэта супала з прыездам у Менск славутага артыста Міхоэлса, які ачольваў камісію па Сталінскіх прэміях. Міхоэлса і ўдзельніка тае камісіі, які яго суправаджаў, забілі ўначы — быццам бы грузавая машына наехала. Гэтак гэбісты інсцэнавалі. Міхоэлсу прыпісваліся сувязі з амерыканскай "буржуазна-нацыяналістычнай" арганізацыяй "Джойнт" і першым паслом Ізраіля ў СССР Голдай Мэір. Азгуру гэтым разам давялося разбіваць гіпсавую групу: Міхоэлс трымае на руках немаўля, якое сімвалізуе нараджэнне новае жыдоўскае дзяржавы... Праз пэўны час Азгур наноў зляпіў партрэт Міхоэлса, ужо па фотаздымках і без усялякіх алегорыяў. Дзякуй Богу, досвед быў. А вось партрэт Уладзіслава Галубка, першага народнага артыста Беларусі, маэстра гэтак і не сабраўся ўзнавіць. Таму той бюст не згадваецца ў энцыклапедыях. Гэтак і губляюцца ў памяці людзі, незвычайна адораныя ў сваёй творчасці...

А возьмем кампазіцыю помніка Якубу Коласу. Тут з левага боку Сымон-музыка з дзяўчынаю, справа — Дзед Талаш са стрэльбаю і хлопчык, які паказвае пальцам, куды мусіць страляць дзед... Пасярэдзіне кампазіцыі — аграмадная постаць Якуба Коласа спінаю да шматлюднай вуліцы Веры Харужай... Паэт нібы падпёр рукою падбароддзе, да якога не стае якіх 30 см. Фантаны абапал гэтак і не былі ўведзеныя ў дзеянне. Сам Азгур завяршыў гэтую натуралістычную кампазіцыю бярозамі. Гэтыя дрэвы хоць неяк скрадваюць спіну помніка. Памятаю сваю гутарку з Данілам, сынам Коласа, пра тое, што мастакам і скульптарам гэты мемарыял Коласу зусім не падабаецца. Даніла мне адказаў, што сам факт стварэння помніка Коласу на плошчы ягонага імя, ды ў дадатак і вуліца, таксама названая ў гонар Коласа, яго цалкам задавальняюць. А крытыка, маўляў, ад мастакоў і асабліва скульптараў паходзіць ад зайздрасці: кожны хацеў бы атрымаць такі заказ».

Разам з тым Яўген Ціхановіч вельмі цвяроза ацэньваў і ўласны даробак. Творы, найперш жывапісныя палотны, на сацыяльныя і гістарычныя тэмы, палітычныя заказы, не выклікалі ў яго асаблівых пачуццяў. Апроч прыкрых (і дакладных) успамінаў: *«Мне таксама даводзілася рабіць партрэты Леніна альбо Сталіна невялікага памеру (60/80 см) па 20 рублёў за кожны. Працаваў я ад раніцы да вечара на 100 рублёў... Пісаў я партрэты "правадыроў" і для Дома ўрада, і памеры іхныя дасягалі 10 метраў на 6. Часам, стоячы, на палатне малюеш вока метровага памеру, а ў руцэ трымаеш фотакартку, разлінаваную ў клеткі. Маляваў таксама партрэты для трыбуны, дзе ў дні святаў і дэманстрацый стаялі сакратары ЦК КПБ разам з урадоўцамі. Хоць памеры "палотнаў" тут былі меншыя (прыкладна 6 метраў на 4), але праца была ўсё адно нялёгкая...»*

Шмат месца ва ўспамінах Яўгена Ціхановіча прысвечана Вільні, з якой ён быў звязаны крэўнымі повязямі. Не зважаючы на суб'ектывізм, а часам і на дыдактычнасць, ягоныя нататкі маюць абаяльнасць неабыякавага сведкі. Асабліва каштоўнымі ёсць радкі, прысвечаныя апошнім перадваенным месяцам.

«У Вільні, у Акруговым інжынерным упраўленні, праходзіў вайсковую службу мой бацька, Мікалай Сяргееў сын, Ціхановіч. Тутака нарадзіўся мой старэйшы брат Валянцін. Бацька быў родам з Рэчыцы. Натуральна, ён быў беларусам, хоць пісаўся расейцам. Адкуль майму бацьку было ведаць, што Паўночна-Заходні край і ёсць Беларусяй... Забраны край. Паўсюдна стаялі акупацыйныя расейскія войскі, што дыслакаваліся па ўсіх гарадох, і ў Вільні таксама. Бацька пісаўся расейцам, а мне расказваў пра паўстанне

1863 года, і пра Кастуся Каліноўскага, і пра ягонага ката, графа Мураўёва… Пра тое, што паўстанцаў вешалі на Лукішках.

Не буду разважаць, чаму і хто аддаў Вільню Літве і перайначыў у Вільнюс. А вось як усё тут мянялася, я бачыў на ўласныя вочы. Як мяняліся ўсе шыльды з назвамі вуліцаў. Як з Коўна панаехала багата паліцыі, у савецкай міліцэйскай форме. Я звярнуўся да аднаго гэткага "савецкага" міліцыянта, каб той параіў, дзе які гатэль, як куды прайсці. А ён мне ў адказ — па-літоўску, паказвае, што ён мяне зусім не разумее…

У той прыезд паспеў я зайсці на госці й да літоўскіх пісьменнікаў. Карцела пагутарыць з імі наконт Кастуся Каліноўскага, пра Вільню ды нашую будучыню.

Драўляная хатка, дзе змяшчалася пісьменніцкае згуртаванне, была акурат пад гарою Гедыміна, у гушчары дрэваў, што толькі пачыналі зелянець. Яна нагадвала шляхецкі маёнтак, дом пана, які ўцёк ад бальшавікоў. Сустрэлі мяне тут ветліва, нават знялі паліто ў шатні, што, як па мне, было ўпершыню. Паказаў ім сваю камандзіроўку, патлумачыў, чаго завітаў. Яны запрасілі мяне ў сталоўку, што была пры дамку. За нашым столікам сядзелі 4 чалавекі і толькі адзін з іх гаварыў па-расейску. Ён быў старэйшы за ўсіх, мабыць, за пяцьдзясят якіх гадоў. Гэты стары пісьменнік прыціснуў мяне да сцяны. З ягоных словаў вынікала, што Каліноўскі належыць Літве, бо кіраваў паўстаннем на літоўскіх землях. Я толькі здолеў сказаць яму, што не час Каліноўскага дзяліць, калі ён усё ж рабіў супольную справу і для беларусаў, і для літоўцаў. Цяпер я разумею таго літоўца. Ён не рабіў розніцы паміж царскімі і савецкімі расейскімі захопнікамі.

А ён прыціскаў мяне ізноў… Маўляў, колькі ў вас, у савецкіх, сапраўдных мастакоў? Аднаго Дайнеку хіба не зблытаеш ні з кім. Ён называў мастакоў, што робяць прапаганду, але да сапраўднага мастацтва не маюць ніякага дачынення. Далей ён наўпрост пачаў пералічваць тых, лепшых на ягоную думку, мастакоў, якіх ганіць афіцыйная савецкая крытыка. Тым часам маладыя пісьменнікі сядзелі моўчкі ды слухалі. Было відаць, што яны ведаюць расейскую, але ніхто з іх не ўставіў ніводнага слова…

Пасля я пайшоў са старэйшым пісьменнікам глядзець графічную майстэрню, дзе была тады выстава. Мне было цікава. У большасці графічныя творы тут былі з рознымі фармальнымі пошукамі. Былі цікавыя пластычныя кампазіцыі. Але ніводная з гэтых працаў бадай не прайшла б нашага выстаўкаму ў Менску. Бо ў нас гэта ўсё назвалі б гнілым Захадам, мастацтвам, якое зводзіць ад класавае барацьбы. Што праўда, было ў літоўцаў Мастацтва. Мастацтва, над якім хоч не хоч, а мусіш паразважаць…

Мой новы знаёмы вывеў мяне на вольнае паветра. Мы развіталіся, прыўзняўшы капелюшы, як некалі рабілі ўсе, калі я быў юнаком. Традыцыя гэтая доўга трымалася і ў нас, але толькі паміж старэйшымі. А тут, у Вільні, усё засталося па-ранейшаму».

Надзвычай каштоўнымі ёсць запісы пра мастака Пятра Сергіевіча. Каштоўныя акурат тым, што былі зробленыя калегам мастаком. Ціхановіч прыводзіць і некаторыя малавядомыя старонкі з творчае біяграфіі славутага беларускага мастака.

«У Вільні, у Беларускім музеі, я ўпершыню сустрэў Сергіевіча. Ён пазнаёміў мяне з маладзейшымі працаўнікамі, якія сядзелі ў маленькім пакойчыку. Іх было трое. Яны сустрэлі мяне спачатку не дужа ветліва, але як дазналіся, што я зяць Уладзіслава Галубка, дык і гамана пайшла па-іншаму. Штодня я заходзіў у Беларускі музей імя Івана Луцкевіча да Сергіевіча і потым разам з ім абыходзіў віленскія касцёлы, дзе было багата абразоў італьянскіх майстроў, якія, на думку Сергіевіча, мне трэ было ўбачыць абявязкова. Маўляў, іншага выпадку можа не быць.

Зазвычай Сергіевіч вёў мяне проста да службовага ўваходу ў касцёл ці царкву, даваў касцельнаму служку ў рукі якія тры рублі савецкія й прасіў па-польску дазволу паглядзець

разам з “панам з Менску” мастацтва ў бажніцы. Мы заходзілі ў храм Божы, Сергіевіч ставаў на калені, жагнаўся даланёй і толькі пасля дазваляў сабе прайсці далей…

Напружанасць у горадзе тым часам павялічвалася. Горад жыў прадчуваннем нечага вельмі важнага, вельмі страшнага. Гэта можна было зразумець нават па тым, што ўва ўсіх касцёлах служылі імшу несупынна.

Аднаго разу Сергіевіч запрасіў мяне ў сваю мансарду, якую быў узяўшы ў арэнду ад старога мастака. Майстэрня была немалая, але ўтульная. Там мы разглядалі партрэты дзеячаў беларускае культуры. Яны мне ўвогуле падабаліся, але адчувалася нейкая сухаватасць у каларыце. А аднолькавыя фарматы стваралі ўражанне царкоўных абразоў. Між тым тыпажы былі розныя, кантрастныя. Гэта і вылучала партрэты міжсобку, каб іх параўноўваць. Мне запомнілася вялікае палатно — партрэт ксяндза Станіслава Глякоўскага.

На развітанне Сергіевіч даў мне фотастужку з тымі партрэтамі, а я, у сваю чаргу, перадаў яе старшыні Саюза мастакоў БССР, Рубінштэйну. Давялося яму яшчэ і на словах патлумачыць, хто такі Пётра Сергіевіч. У газеце “ЛіМ” Рубінштэйн (да ўсяго ён лічыўся і журналістам!) змясціў колькі здымкаў тых партрэтаў з кароткімі анатацыямі да іх. Але партрэта ксяндза Глякоўскага спаміж іх не было».

Размова ў мемуарах Ціхановіча вядзецца пра 1939 год. Праз год прапаў недзе і сам Рубінштэйн. Пасля на пасадзе былі толькі выканаўцы абавязкаў старшыняў Беларускага саюза мастакоў. Гэта было аж да 1948 года, калі нарэшце быў праведзены Другі з’езд саюза. Часам трапляюцца і дакументальныя зацемкі, датычныя мастацкага жыцця наогул і дзейнасці Саюза мастакоў у прыватнасці.

«Я памятаю, як збіраўся тады Першы з’езд Саюза мастакоў у памяшканні Саюза пісьменнікаў, на рагу вуліц Савецкай і Камсамольскай. Выступалі Яўген Зайцаў, які крытыкаваў некаторых мастакоў за лайдацтва, выступаў Айзік Кучар, які дзівіўся таму, што мастакі не могуць на словах выказаць сваю думку. Выступалі яшчэ чалавек восем-дзесяць, у тым ліку і я. Усе чакалі першага сакратара ЦК КПБ Панамарэнку. Ён павінен быў прыйсці на з’езд і паставіць задачы перад падрыхтоўкай першай Дэкады беларускай літаратуры і мастацтва пад дэвізам “Ленін і Сталін — арганізатары беларускай дзяржаўнасці”.

Калі Панамарэнка ўвайшоў у залю, усе падняліся і пачалі несупынна пляскаць у далоні, мабыць, хвілін дзесяць, пакуль ён сам рашуча не спыніў гэтыя авацыі. Потым, крыху пачакаўшы, Панцеляймон Панамарэнка раптам задаў залі наступнае пытанне: “Узніміце рукі, хто з вас прачытаў "Кароткі курс гісторыі ВКП(б)"?”

І ўся заля падняла рукі. Вядома, усе мусілі рукі ўздымаць: адзінагалоснасць была стопрацэнтовая.

З таго часу партыя бальшавікоў намертва ўхапілася за выяўленчае мастацтва як лепшае з рычагоў прапаганды ідэяў камунізму. Было зусім нядзіўна, што на чале Выставачнага камітэта быў пастаўлены Кулагін — першы намеснік першага сакратара ЦК КПБ».

Асобную частку ўспамінаў Яўгена Ціхановіча складаюць тэксты, прысвечаныя Другой сусветнай вайне. Паводле сведчанняў Яўгена Мікалаевіча, у акупаваным Менску засталося 34 сябра Саюза мастакоў БССР. Падчас нямецкае акупацыі Ціхановічу давялося працаваць і жыць з многімі тагачаснымі палітычнымі, грамадскімі дзеячамі. Сярод іншых цікавым ёсць ягоны ўспамін пра прафесара Вацлава Іваноўскага, пра якога ён шмат ведаў.

«Можна многа чаго распавядаць пра Вацлава Іваноўскага як навукоўца, палітыка, аднаго з пачынальнікаў вызвольнага руху…

Прафесара Іваноўскага я асабіта зблізку бачыў толькі адзін раз, калі ён, як заўжды без аховы, праходзіў па Нізкім завулку, у раёне Нямігі, да прафесара Лыкоўскага. Лыкоўскі быў галоўным эпідэміёлагам горада. Іваноўскі заўсёды спакойна й годна хадзіў па ўсім Менску.

Ад 3 лістапада 1941 г., як яго прызначылі бурмістрам Менска, ён шмат зрабіў для ратавання людзей ад нямецкіх рэпрэсіяў. Я гэта ведаю. Улетку 1943 г. з ініцыятывы групы прафесара Іваноўскага было створанае й падпольнае беларускае нацыянальна-дэмакратычнае аб'яднанне дзеля гуртавання сілаў, якія мелі на мэце адбудову беларускае незалежнае дзяржавы па вайне…

7 снежня 1943 г. Вацлаў Іваноўскі быў забіты на рагу цяперашніх вуліцаў Нямігі і Камсамольскай. Іваноўскі, як заўжды, без аховы ехаў на фурманцы. Ролю ахоўніка і выконваў фурман. Некалькі чалавек жалезнымі прутамі забілі іх абодвух, Іваноўскага з фурманам. Прутамі — каб не было чуваць стрэлаў. Хто гэта зрабіў, невядома было ні тады, ні цяпер. Магчыма, забойства было ўчыненае са згоды гаўляйтара фон Готбэрга. Але тады ўсе забойствы валілі на партызанаў, і, каб гэтак выглядала, Іваноўскаму як бурмістру немцы зрабілі шыкоўнае пахаванне на Кальварыі. Так не стала вялікага чалавека. Было яму толькі 62 гады… Прафесара Лыкоўскага я ведаў даволі добра. Ён, пэўна, меркаваў, што мая сям'я мае сувязі з партызанамі… Колькі разоў ён нам дапамагаў. Яго, прафесара медыцыны, закатавалі "сталінскія сокалы" на Валадарцы. Разам з тымі, хто "працаваў на немцаў"».

З вядомых прычынаў мастакоўскае жыццё Беларусі 1941–1944 гг. па-ранейшаму вывучанае слаба. Таму любыя сведчанні маюць вялікую каштоўнасць.

«Усе мастакі, якія апынуліся пад акупацыяй, мусілі стаць на ўлік ва ўправе, што выдавала мастакам (а таксама пісьменнікам і артыстам) даведку, з якой раз на тыдзень ён павінен быў з'яўляцца ў аддзел мастацтва, каб засведчыць, што яшчэ жывы. Намеснікам загадчыка Дома мастацтва быў мастак Мікола Дучыц, а загадчыкам — Ільінскі (колішні журналіст), родны брат народнага артыста СССР. І, натуральна, па-над усімі аддзеламі ўправы быў немец (гэтак званы шэф). Дык вось, гэтыя шэфы змушалі мастакоў браць удзел у выставе, што мусіла адбыцца ў памяшканні Оперы, пры ўмове, што кожны прынясе не менш як 3 работы на вольныя тэмы… Я асабіста даў эцюд партрэта жонкі, краявід і нацюрморт. Тутака і Каржанеўскі просіць мяне зірнуць на тое, што ён прынес Дучыцу. "Многа, замнога,– кажу я. — Знайшоў час выстаўляцца ў такім аб'ёме". А ён у адказ: "Вы на Дэкадзе ў Маскве бралі ўдзел у выставах. А я ў той час служыў у войску. І вось толькі цяпер ёсць магчымасць паказаць свае творы". Карацей кажучы, не паслухаў ён маіх парадаў, выставіў больш за 40 малюнкаў алоўкам, былі і акварэлі, але не было ніякіх тэматычных кампазіцыяў. Заняў сваімі творамі невялікі пакойчык у тэатры, толькі колькасць ягоных твораў вылучала яго сярод іншых мастакоў. За гэта ў 1945 г. яго выслалі на 10 гадоў, а пасля забаранілі жыць у сталіцы. Знайшліся людзі, сярод іх і мастак Яўген Мікалаеў з Віцебска, якія ўсё жыццё не давалі Каржанеўскаму ходу ў мастацтве. Нават юбілейнай выставы той Мікалаеў не дазваляў зрабіць. Хоць Антон Каржанеўскі заставаўся сябрам Саюза мастакоў.

Мікалаеў быў "членам Віцебскага гаркама партыі". Гэтая акалічнасць вельмі спрыяла яму ў мастакоўскай кар'еры. Ён за кароткі час атрымаў ганаровае званне заслужанага дзеяча мастацтваў, а пасля і народнага мастака БССР. Каржанеўскі быў звярнуўся да праўлення Саюза мастакоў з просьбаю дазволіць зрабіць выставу ў Менску, але і тут Віцебскі гаркам выступіў з пратэстам. Тая забарона дзейнічала да самое смерці Каржанеўскага. Дзейнічала і пасмяротна».

Успаміны і архіў мастака Яўгена Ціхановіча, што перахоўваецца ў прыватных асобаў, ёсць унікальнай крыніцаю для вывучэння найноўшае гісторыі Беларусі. Як зяць слыннага беларускага драматурга, пісьменніка і мастака, дзеяча тэатра Уладзіслава Галубка і як брат славутага мастака Валянціна Ціхановіча, ён быў блізкі да бамонду Менска 1930-х гг. Гады Другое сусветнае вайны Яўген Ціхановіч правёў таксама ў Менску, плённа працаваў. Па вайне ягоныя творы занялі пачэснае месца ў беларускім савецкім мастацтве. Успаміны мастака пра сваякоў, пра дзеячаў культуры і палітыкі, пра даваенную Беларусь і жыццё пры нямецкай адміністрацыі 1941–1944 гг. уяўляюць з сябе дакумент надзвычайнае каштоўнасці для гісторыкаў мастацтва і літаратуразнаўцаў. Многае з напісанага Ціхановічам застаецца няясным, шмат што наогул няведамае шырокай грамадскасці. Пакуль была апублікаваная толькі нязначная іх частка. Мемуары Яўгена Ціхановіча вымагаюць далейшага вывучэння, каментавання і публікацыі найбольш каштоўных фрагментаў. Цікавым сведчаннем атмасферы 1970-х гг. ёсць і ягоны ўспамін пра стасункі мастакоў з КДБ.

«На допыце па справе мастака Кіпніса следчы КДБ падпалкоўнік Сцепаненка задаў мне пытанне: “Чаму на партрэце Галубка маюцца надпісы, якія ў яго выклікаюць сумненне, ці патрэбны яны наогул?” Відаць, следчаму хацелася ведаць нешта аб творчых напрамках, ці чым дыхаюць мастакі, якія праходзяць як сведкі па справе Кіпніса, якога затрымалі ў Брэсце, па дарозе ў Ізраіль. Сцепаненка, відаць шукаў зачэпкі ў маім партртэце Галубка, які яму падабаўся, але вось словы яму не давалі спакою. І можа, тут ён мяне зловіць, быццам я знарок даю такія назвы, каб адзначыць як дакор душагубам у трагічным лёсе нашага Галубка.

Давялося мне тлумачыць падпалкоўніку, беларусу па паходжанні, што надпісы — усяго толькі афішы тых п’ес, аўтарам якіх з’яўляецца Галубок, гэта творчая біяграфія былога народнага артыста БССР, а зараз маецца другое званне — ворага народа, хаця і рэабілітаванага. “*Мы стараемся забыть эти тридцатые годы*”, *— сказаў ён адказам на мае тлумачэнні.*

Ён прывёў прыклад з маршаламі, што былі «здраднікамі», як казалі рэпрэсаваныя ў тыя гады, быццам хацеў падкрэсліць, наколькі дробна гучыць прозвішча Галубка побач з маршалам Тухачэўскім. «Что Голубок, ведь даже маршалы были репрессированные! Да, да мы стараемся этот период забыть». З нейкай упартасцю следчы націскае на тым, што і мне варта забыцца пра ўсё тое, што нельга забыць ніколі, ні ў якім разе не толькі сваякам, але і ўсім, хто любіць сваю радзіму і свой народ. Допыт працягваўся амаль дзесяць гадзін з перапынкам на абед, і калі я зноў падымаўся па прыступках параднага ўваходу ў КДБ, мае ногі дрыжалі, быццам я сам павінен у нечым, і можа, хто бачыць зараз са знаёмых і думае, крый Божа, чаго гэта мастаку спатрэбілася падацца ў такі дом. Ніколькі не дзіўна, што такія думкі лезуць у галаву, бо дом гэты мне вядомы яшчэ задоўга да арышту Галубка, калі наркомам НКУС быў Берман. Вакол дома ўзад і ўперад хадзілі вартавыя з вінтоўкамі. Яны час ад часу пакрыквалі на прахожых, што спыняліся ля дома: “*Проходи! Проходи!*” *— чулася звычайна, калі сустракаліся знаёмыя. Такі быў час, што нічога не было дзіўным, бо ведалі ўсе, быццам ахова павінна быць пільнай, бо сядзяць у падвале ворагі народа.*

Зараз мы не бачым тых вокнаў, што паловай сваёй глядзелі тады на тратуар, а з іх зімою валіла смуродная пара, якая цягнулася ў твары мінакоў. Трэба ўявіць сабе, колькі ў падвале сядзела, а хутчэй, стаяла тых ворагаў народа, якіх трэба было трымаць не толькі ў турме, ці ў “*амерыканцы*”, *што была ў цэнтры двара, але і ў падвале галоўнага корпуса, што выходзіў сваім фасадам на Савецкую вуліцу — цяпер Ленінскі праспект. Будынак захаваўся і зараз, але на ім ужо няма добрай скульптурнай групы*

*ў класічным стылі, дзе рымская матрона абдымае двух анёлаў з абодвух бакоў (*цяпер аднаўленая. *— С. Х.). Скульптурная група над уваходам вельмі нагадвала Берману "очную ставку", бо нездарма з усіх бакоў чуліся смяшкі, так што трэба было яе разбурыць і як мага хутчэй за тое, што мастацкі твор не адпавядае сваёй формай таму зместу будынка і так аголена лезе ўсім у вочы».*

Гэты фрагмент успамінаў тычыцца 1979 г. Але аўтар невыпадкова прыгадвае 1930-я гг., праводзячы міжволі паралелі з метамі і метадамі дзейнасці савецкіх чэкістаў.

*«Па загадзе Наркома (*Бермана*. — С. Х.) узарвалі царкву на пляцы Волі, манастырскую таксама. Ля заходняга моста ўзарвалі так званую Чыгуначную царкву і вельмі ганарыліся сваім сапёрскім майстэрствам, у тым, што не пашкодзілі нават ніводнае шыбы ў Доме ўрада. Так ішла барацьба з рэлігіяй, знішчалі архітэктуру разам з старадаўнімі іконамі і выдатнымі фрэскамі, што былі ў цэрквах.*

Народны камісар НКУС БССР, Берман, адзначыўся яшчэ і тым, што паводле яго загаду ў Мінскай турме замуравалі вокны, застацца павінны былі толькі верхнія фрамугі, а звонку зрабілі "намордзнікі", каб вязень не бачыў нават блакітнага неба. Загад быў выкананы вельмі тэрмінова, так і засталося ўсё да гэтага часу, быццам такое было і заўсёды.

Як гучаць іранічна сёння словы "Народны камісар унутраных спраў" ці "народны Камісарыят" пры тым, што ўнутраныя справы рабіліся супроць народа, як і ўсе чорныя справы рабіліся ад імя народа.

Менавіта пры Бермане мне давялося разам з мастаком Давідовічам афармляць фасад НКУС да першамайскіх святкаванняў у 1937 годзе. Але ж хто мог ведаць, што гэты год стане апошнім у жыцці народнага артыста БССР, ды і для ўсёй сям'і Галубка абернецца цяжкімі выпрабаваннямі. Між тым працавалі мы не ў памяшканні, а на двары, каля "амерыканкі" — гэта круглая турма без вокнаў, вышынёй каля пяці паверхаў. Па другі бок "амерыканкі" — вязні паволі рухаліся па кругу, гэта была "прагулка", яна вельмі ж нагадвала карціну Ван Гога, дзе таксама ў турэмным двары, як у глыбокай студні, вязні рухаліся па кругу. Праца была скончана, але заставалася работа электрыка, а ён не прыходзіў. "Чаму няма электрыка?" — запытаўся я ў камендата Ключанкова: "Ён сядзіць у мяне ў падвале, бо застрэліў сваю жонку ад рэўнасці", — пры гэтым яго правае вока шырака расчынялася некалькі разоў, відаць, не ўсё было добра ў каменданта з нервовай сістэмай, яно і зразумела, мы ж ведаем, якія абавязкі выконваюць гэтыя каменданты па сваёй службе. На развітанне Ключанкоў папрасіў мяне зрабіць яму карціну "Ленін у шалашы" і даў мне запрашальны білет на вайсковы парад, што меўся быць ля помніка Леніна пад Домам урада. Такой ласкі да мяне магло быць толькі тое, што Ключанкоў ведаў, што я зяць народнага артыста.

На вайсковым парадзе я быў, а вось карціны "Ленін у шалашы" не зрабіў, бо становішча з арыштамі пашыралася так хутка, што захапіла кіраўніцтва па справах мастацтва пры СМ БССР. Спачатку знік Патапейка, потым Ткачэвіч, у Доме ўрада што ні дзень кагосьці забіралі, кагосьці ставілі з новых. Слухі плылі адзін за адным, называліся прозвішчы, а сваякі ці суседзі не казалі тае праўды, як бы яна ні была вельмі цяжкай…

Але ж вернемся да допыту следчага па справе мастака Кіпніса. Цікава адзначыць, што следчы пераходзіў ад адной тэмы да другой, а пра Кіпніса быццам забыўся, слухаў больш, чым гаварыў. Яго прыклад з маршалам Тухачэўскім быў, на мой погляд, толькі як жаданне зачыніць гэтую балючую тэму, бо і сам не мог знайсці апраўдання, чаму лепшыя кадры кіраўнікоў Чырвонай Арміі зрабіліся ворагамі народа перад гэткай цяжкай вайной.

Так я і казаў следчаму: "Вы можаце забываць, што хочаце, а мне Галубок даражэй" і што я буду ставіць яму помнікі не ў бронзе, не ў граніце, а ў партрэтах фарбамі, у гравюрах, афортах і ў іншых матэрыялах, якія мне па сілах і па кішэні. І следчы хацеў ведаць, што я думаю адносна выезду з СССР у Ізраіль грамадзянаў яўрэйскай нацыянальнасці. Я адказаў тым, што спаслаўся на Леніна, які казаў, што лепшая праява дэмакратыі і правоў чалавека — гэта яго права вольнага выбару краіны пражывання. Далей Сцепаненка пачаў мяне прашчупваць адносна нацыянальнай культуры, і ў гэтым выпадку ён назваў Кіпніса, які сцвярджаў, што ў СССР не даюць ці забараняюць развіццё нацыянальнай культуры, і як прыклад назваў зачыненне ў Мінску яўрэйскага тэатра, зачыненне яўрэйскага педтэхнікума ў Віцебску, закрыццё выдання яўрэйскіх газет і г. д. Мне зноў прыйшлося спасылацца на Леніна, які казаў, што ад развіцця нацыянальнай культуры народы ідуць да развіцця ўсеагульнай культуры чалавецтва.

Далей размова пайшла наконт беларускай мовы, аб якой следчы меў уяўленне як аб непатрэбнай ці адміраючай: "даже родители не хотят посылать своих детей в белорусские школы" — было сцвярджэннем Сцепаненкі. "А што вы будзеце рабіць? — адказаў я, — калі ў вышэйшых навучальных установах вучэбныя працэсы праходзяць толькі на рускай мове? У нас, у Беларусі, родная мова выкладаецца як замежная ва ўсіх сярэдніх школах, а спроба дзе-небудзь вярнуцца да беларускай мовы ў якой-небудзь арганізацыі лічыцца шкоднай праявай беларускага нацыяналізму..." Я ўбачыў, што перада мною сядзіць слабы апанент і гаворка зайшла ў тупік. Я, на здзіўленне следчага, сказаў яму, што і рускія хутка адмовяцца ад сваёй мовы і ўсе мы будзем гаварыць на мове эсперанта.

Усе гэтыя ўспаміны не могуць быць лішнімі, бо наша моладзь нічога не ведае аб Галубку, чалавеку з легенды, ахвяры сталінскага тэрору...»

Яўген Ціхановіч пайшоў з жыцця 5 ліпеня 2005 г. Гэтак перагарнулася апошняя старонка ў гісторыі славутае мастакоўскае дынастыі. Толькі вось насуперак прыродзе сышоў, перажыўшы сына Генрыха і ўнука Яна…

Сяргей ХАРЭЎСКІ

ЛІТАРАТУРА

1. Актуальные вопросы истории советского изобразительного искусства // Искусство. 1989. № 6.
2. *Васілеўскі П. П.* Не паспеў // ЛіМ. 1997. 1 жніўня.
3. *Володарский В. М.* Искусство при тоталитарных режимах // Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. М., 1996.
4. Гісторыя беларускага мастацтва: У 6 т. Т. 5: 1941 — да 1960-х гг. / Рэдкал.: С. В. Марцэлеў і інш.; рэд. тома П. А. Карнач. — Мінск: Навука і тэхніка, 1992.
5. *Крэпак Б.* «Антычнасьць» III рэйха і сталінскі «рэнэсанс» // Культура. 1993. 25 ліп.
6. *Лыч Л. М., Навіцкі У. І.* Гісторыя культуры Беларусі. 2-е выд., дап. Мінск: ВП «Экаперспектыва», 1997.
7. *Ціхановіч Я.* Парадны партрэт у «экстэр'еры» натоўпу // Культура, 1993. 9 лістапада.
8. *Ціхановіч Я.* Партрэт стагодзьдзя вачыма мастака // Наша Ніва. 2001. № 1, 2.
9. *Харэўскі С.* Мастацтва таталітарызму // Таталітарызм. Курс лекцыяў. Беларускі калегіюм. Мінск, 2007.
10. *Харэўскі С.* Гісторыя мастацтва і дойлідства Беларусі // Пропилеи. Вильнюс, 2007.

ВЛАДИМИР БАРАН — ЧЕЛОВЕК И ПЕДАГОГ

АД РЭДАКЦЫІ

Гэты том мы пачалі рыхтаваць у 2005 г. З таго часу шмат змянілася. Памёр аўтар нарысаў пра выдатнага гарадзенскага настаўніка Уладзіміра Барана — вядомы журналіст Валерый Задаля. Наша публікацыя, такім чынам, — своеасаблівы помнік і аўтару партрэта.

Валеры Задаля нарадзіўся 15 сакавіка 1953 г. у Клецку. Закончыў факультэт журналістыкі БДУ. Працаваў галоўным рэдактарам наваградскай газеты «Новае жыццё», намеснікам старшыні Тэлерадыёкампаніі Гродна. Сябра ПЭН-цэнтра. Сябра БАЖ з 1997 г. Супрацоўнічаў з газетамі «Народная Воля», «Пагоня». Сябра КХП БНФ.

З 2002 г. на пасадзе намесніка старшыні Гродзенскага аддзялення ГА «Таварыства беларускай школы». Стваральнік «Літаратурнай гасцёўні». Выдаваў і рэдагаваў шэраг лакальных спецыялізаваных газет. Выкладаў у Гарадзенскай школе маладога журналіста.

Аўтар кнігі «Мудры настаўнік Алесь Белакоз».

Памёр 12 красавіка 2007 г. у Гродне.

R. I. P.

З ЛІСТА В. ЗАДАЛІ ДА А. ФЯДУТЫ

…Што да сабраных матэрыялаў з жыцця Уладзіміра Іванавіча Барана, то маю даволі дадзеных, каб падрыхтаваць, напрыклад, нарыс.

Ёсць падрабязны досвед з дзяцінства (бежанства, вучоба ў Расіі, вяртанне сям’і дадому, праца пастушком, дапамога сельскага настаўніка, паляка між іншым; вучоба ў Гродзенскай польскай гімназіі імя А. Міцкевіча…). Як вывучаны архіўныя матэрыялы, так і праведзены шэраг гутарак з асобамі, якія блізка ведалі У. І.

Шэраг матэрыялаў сведчыць пра работу У. І. у Варшаве (праца ў Доме сірот, вучоба ў Варшаўскім універсітэце, сустрэчы з Я. Корчакам, знаёмства з ім праз кіраўніцу Дома сірот, якая ведала гэтага славутага дзіцячага псіхолага з часоў Кіева — 1920 г.).

Асаблівы пласт складаюць факты з жыцця У. І. перыяду нападу немцаў на Польшчу (1939) і ваеннага часу. Напэўна бачыцца характар У. І. (узяў з сабой у Варшаву на вучобу ў гімназіі сястру, над якой апекаваўся; сяброўства з былымі выпускнікамі Гродзенскай гімназіі, якія ўладкаваліся на работу ў Варшаве, расстрэл аднаго з іх энкавэдыстамі падчас спробы вяртання на Гродзеншчыну ў часе нямецка-польскай вайны, небяспека ўласнаму жыццю, калі таксама «ставілі да сцяны», работа ў Гродне па найме ў час акупацыі — распілоўка дроў і г. д.).

Асобны блок складаюць матэрыялы пасляваеннага часу, калі У. І. уладкаваўся на работу настаўнікам. Маю ўспаміны педагогаў тых часоў. Нешта падказвае сама гісторыя школы. Пэўныя звесткі даюць публікацыі ў газетах і часопісах за розныя гады. Успамінаецца многа прозвішчаў. Праглядаецца шлях У. І. да прафесійных вяршынь, уздым школы як адной з наватарскіх не толькі ў Беларусі, але і ў СССР: шырокае

распаўсюджанне вопыту працоўнага выхавання, «абкатка» кабінетнай сістэмы, мноства адкрытых урокаў, запрашэнне дырэктара на ўсесаюзныя нарады, яго публікацыі ў друку, узнагароджанне ордэнамі Знак Пашаны і Леніна.

Кажуць, што хацелі надаць званне Героя Сацыялістычнай Працы, але знайшліся канкрэтныя людзі, якія сталі на дарозе, — закончыў «не той» (Варшаўскі) універсітэт, «заходнік» (асоба з іншым светаглядам)…

Як інтэлігент вышэйшай пробы праявіў сябе У. І. у часы наймацнейшага свайго выпрабавання — прыход у школу жонкі першага сакратара абкама КПБ Кляцкова, новыя парадкі, якія твАрыліся на вачах чалавека, які гэтую школу падымаў цягам некалькіх дзесяцігоддзяў. Чаму гэтая шаноўная спадарыня не ўзяла, як у свой час У. І., нікому не вядомую школу, а прыйшла ў найлепшую ў вобласці, рэспубліцы? Ёсць факты, якім чынам будаваліся басейны, спартзала, хто з кіраўнікоў канкрэтнага раёна вобласці выконваў гэта, адкуль падвозіліся будаўнічыя матэрыялы і інш. Цяпер за такія «сацыялістычныя падыходы» нехта сядзеў бы ў турме. Але Леанід Герасімавіч кіраваў Гродзенскай вобласцю, быў Героем, членам ЦК КПБ…

З павагай

Валерый ЗАДАЛЯ

Гродна

Ад рэдактара. Сам гарадзенец і былы настаўнік, я хацеў, атрымаўшы гэты ліст, заўважыць сп. Задалю, што існуе і іншы погляд на дзейнасць Марыі Пракопаўны Кляцковай на пасадзе дырэктара школы № 1 г. Гродна, што шмат хто з калег (у тым ліку і ў школе, дзе працаваў я) сёння ацэньвае яе працу як спробу працягнуць стварэнне лепшай школы ў Беларусі – той працэс, які і пачаў Уладзімір Іванавіч Баран. Гэта была ўжо іншая школа, але таксама – школа № 1 не толькі па парадкаваму нумару. Але… Але не паспеў. Валерыя Задалі больш няма.

Няхай гэты артыкул выйдзе ў тым выглядзе, як яго падрыхтаваў аўтар.

БЫЛ ТАКОЙ УЧИТЕЛЬ В ГРОДНО

Владимир Иванович Баран родился в 1908 г. в деревне Пилюки Гродненского района. Закончил Вертелишковскую школу (1925), Гродненскую учительскую семинарию (1931), гуманитарный факультет Варшавского университета (1935).

Работал учителем и воспитателем в детском доме Варшавы под руководством известного педагога Януша Корчака, в Варшавском лицее имени С. Батория (1931–1939), в Гродненской гимназии имени А. Мицкевича, СШ № 1 г. Гродно (1939–1941). Был завучем СШ № 7 г. Гродно (1944–1950), директором СШ № 1 (1950–1972).

Неоднократно избирался депутатом городского Совета. Заслуженный учитель БССР. Отличник народного просвещения. Награжден орденами Ленина, Знак Почета, медалями «За трудовую доблесть», «За трудовое отличие».

Один из самых талантливых педагогов Гродненской области.

У каждого из нас хранится в памяти какой-то более яркий образ с детства. Почему помнится именно это, а не иное — одному Богу известно. Владимир Иванович через всю жизнь пронес не радостный солнечный день, наполненный летним теплом и пением птиц, а сумрачный сентябрьский вечер, дождливый и ветреный, раскисшую полевую дорогу и дом с окнами, перебитыми крест-накрест черными от времени деревянными горбылями. Семья возвратилась из беженства домой. Был 1918 год.

В биографической справке[1] от 18 декабря 1989 г. он отметил следующее: родился 17 октября 1908 г. в деревне Пилюки Гродненского района в крестьянской семье. Далее следует 1925 год, когда он поступил учиться в Гродненскую учительскую семинарию. Отметим, что Западная Беларусь до 17 сентября 1939 г. входила в состав Польши. Это были так называемые «кресы всходне»[2].

Его младшая сестра Надежда[3] приоткрыла неизвестные страницы детства Володи. В беженстве, а семья очутилась в Сибири, он закончил несколько классов русской школы. По возвращении и взрослые, и дети постарше впряглись в работу. Отец был строгим человеком. Еще в родной деревне Пилюки в молодые годы овладел столярским искусством. Делал сани, телеги, колеса. Поначалу голод давал о себе знать. Поэтому отец решил, что Володя будет работать пастушком. Нашел хозяина и отправил к нему сына.

Мать, Мария Николаевна, женщина деревенская, родом из деревни Вертелишки, пробовала отговорить мужа:

— Я сама буду пасти коров. А Володя пусть учится.

Не помогло.

Однако уступил учителю Болеславу Крыговскому. Тот взволнованно, с порога, выговаривал отцу:

— Что же вы делаете! Это очень способный мальчик. Я сам буду его учить. Он имеет большое будущее!

Если от пастушества Володя был освобожден, но от иной работы по хозяйству — нет. Всякую свободную минуту проводил в огороде, на арендованных участках земли.

---

[1] Государственный архив Гродненской области. Фонды № р — 380, оп. 1. Коллекция В. И. Барана, заслуженного учителя БССР. Русская школа № 1.

[2] См.: Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. М.: Полит. литература, 1990. С. 390.

[3] Из воспоминаний Н. И. Илькевич. Записано 05–06.02.2005 г.

Своих неплодородных разрозненных полосок было мало, поэтому брали для обработки чужую, возвращая владельцу 1/3 часть урожая. Требовали досмотра собственные три коня и три коровы, косилка, жатка.

Наемных работников не приглашали. Справлялись сами. В будущем это спасло от раскулачивания как такового и, возможно, от расстрела.

Тот же Б. Крыговский в 1925 г. посодействовал поступлению Володи в учительскую семинарию. К этому времени он получил аттестат выпускника школы в Вертелишках. Денег для оплаты учебы в семинарии не хватало. Один из братьев, Петр, специально подряжался на отхожие заработки, заготавливал сено, чтобы продать его в Гродно. Заработанные деньги отдавал Володе.

О шести годах учебы в Гродно Владимир Иванович не оставил каких-то специальных записей. Безусловно, как будущий географ-профессионал, педагог по призванию, человек широких взглядов и интересов, он не мог не интересоваться историей своего учебного заведения. Знал, что мужская гимназия было возобновлена в 1834 г.[4] на базе бывшей доминиканской гимназии как классическая с 8-годовым сроком обучения. В 1916 г. начала работать первая польская школа, преобразованная позже в учительскую семинарию (гимназию).

В год его поступления на учебу работал учительский коллектив во главе с директором Фредериком Домбровским. Изучались латинский, польский, французский и немецкий языки, история, природоведение, религия (католичество и православие), математика, физика, химия, рисование, каллиграфия. Обязательным было музыкальное образование, пение. Поощрялись увлечения литературой и искусством.

По инициативе городского общества любителей природы преподаватель Ян Кохановский организовал ботанический сад. Вскоре появился и зверинец — будущий Гродненский зоопарк, первый в Беларуси.

В 1927 г. учитель гимназии Михал Кап получил степень доктора философии. Защита состоялась в университете имени Стефана Батория в Вильно. 20 октября 1929 г. ученики гимназии участвовали в торжествах по случаю открытия памятника Элизе Ожешко. Многие гимназисты печатались в журнале гимназии «Знич». Первый номер был издан 19 марта 1930 г.[5].

Затем была проба устроиться на работу в Вильно. Очевидно, с этим городом Владимир думал связать свою судьбу, учиться в университете. По каким-то причинам не получилось. Однако знакомые посоветовали ехать в Варшаву и попытать счастья, устроившись воспитателем в детский дом. Дали и конкретный адрес: пани Мария Роговская-Фальская[6], неординарный педагог, руководительница образцового приюта для детей-сирот «Наш Дом».

Пани Мария после предварительного разговора с Владимиром приняла его на работу, выделила комнату для жилья. Согласилась, чтобы воспитанницей стала и Надежда, младшая сестра нового работника. Удивилась, что между ними такая огромная разница в годах — почти 20 лет. Она устроила для девочки строгий экзамен, проверила знания, голос и коротко сказала:

---

[4] См.: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Мінск: БелСЭ, 1977. С. 440.

[5] Slowo Ojcżyste. 2002. № 10 (46). S. 12–13.

[6] Родилась 02.02.1878 г. в Дубне-Подляшской (Гродненская губерния, Белосточчина). Дипломированный учитель, член Польской социалистической партии. Неоднократно арестовывалась за революционную деятельность. Была в ссылке в глубинных губерниях России, а также в Воложине (Минская губерния). В 1915 г. вместе с Я. Корчаком в Киеве создает интернат для польских детей и молодежи. В 1919 г. в Польше инициирует приют «Наш Дом». Умерла в 1944 г.

— Беру. Из нее будет толк.

Владимир долго не мог привыкнуть к тому, что пани Мария всегда надевала черное платье с белым воротничком и была похожа на монашку. Позже узнал, что она пережила большое горе. Во время повторной высылки в Воложин умерли ее муж Леон, врач и активист ППС (Польской социалистической партии), и маленькая дочь. Выбор работы с оставшимися без родителей детьми был не случаен.

Пани Мария познакомила молодого воспитателя с Янушем Корчаком, выдающимся детским педагогом, работавшим в приюте «Наш Дом» врачом и консультантом.

Опыт преподавания и педагогической работы приобретался также в элитных лицее № 1 и гимназии имени С. Батория, где Владимир Баран преподавал, будучи студентом, а затем и получив диплом выпускника географического факультета Варшавского университета.

Сохранились тезисы выступления[7] Владимира Ивановича, подготовленные им к встрече со студентами педагогического института. Маститый педагог, пенсионер вспоминает основание 6 декабря 1939 г. на базе польской гимназии и лицея имени Адама Мицкевича русской СШ № 1 имени С. М. Кирова в помещении теперешнего корпуса Гродненского сельскохозяйственного университета по улице Академической, 10.

Директором был назначен Николай Минович Гридюшко. Первые уроки проводили В. М. Мельникова, Ф. А. Слоним-Дроздник, В. А. Вавилов, В. И. Баран. На работу были приглашены учителя — жены советских офицеров. Они и составили костяк педагогического коллектива. Всего в школе было 32 учителя

Среди 800 учеников 20 классов были дети военных, интеллигенции, рабочих и служащих — русских, белорусов, поляков, евреев, литовцев[8]. Секретарем созданной комсомольской организации избрали ученика 9-го класса Николая Софьина.

В 1940 г. Н. Гридюшко снова призвали в армию. Вместо него директором стал Василий Васильевич Николаев. Во время войны он погиб под Могилевом. Горстка земли с его могилы хранится в школьном музее.

Первый выпуск состоялся 19 июня 1940 г. Дипломы об окончании школы получили Володя Лазарев, Таня Гришаева, Оля Рыбкина и Николай Шикита.

В 1940/41 учебном году школа в организационном и материальном плане являлась ведущей по многим показателям. Проводилось немало мероприятий для учителей и руководителей иных школ города и области.

Сразу после нападения Германии на Польшу (01.09.1939) Владимир принял решение возвратиться на Восток, домой. Сделать это подсказала и пани Мария: «Немцы арестуют и бросят за проволоку». 17 сентября войска СССР также вступили на территорию Западной Беларуси. Сборы были короткими. Вместе с приятелем Яном покинули Варшаву. Неопытность, вера в лучшие человеческие качества сыграла с ними плохую шутку. Во-первых, сильно выделялись одеждой — костюмы, шляпы. Люди посоветовали найти что-то попроще. Во-вторых, если немецкие патрули пропустили, то задержал первый же советский разъезд. Короткий допрос, проверка документов. У Владимира был паспорт, где была сделана запись о местожительстве, имелись справки с места работы. Его отвели в сторону. А вот Яну не повезло: то ли в спешке не взял документы, то ли потерял в дороге. Его обозвали предателем и здесь же, в овраге, расстреляли. Володя после Сибири прилично говорил по-русски, попытался заступиться и объяснить ситуацию. Но его грубо оборвали: «Смотри, и тебя пришлепнем!»

---

7 О педагогической практике, 1974 г. Личный архив В. И. Барана. Машинописный вариант.

8 Первая на Гродненщине // Гродненская правда. 1965. 1 янв.

Этот случай навсегда оставил в сердце Владимира глубокую рану. Он сделал вывод, что с советской властью надо быть предельно осторожным. Опасно быть жителем Западной Беларуси, опасно иметь диплом Варшавского университета, опасно свободно владеть польским, немецким и иными языками, опасно быть откровенным даже с близкими людьми.

Если проанализировать архивные записи Владимира Ивановича, то в этом легко убедится. Он молчал о своем знакомстве с Янушем Корчаком и совместной работе. Впервые публично коротко обмолвился об этом в 1978 г.[9]. На то была веская причина: Министерство просвещения Польши персонально пригласило принять участие в работе Международной научной сессии, посвященной 100-летию выдающегося педагога. Присутствовали также гости из ЧССР, Италии, Бельгии, ФРГ, США, республик СССР.

…Еще раз Владимир почувствовал дыхание смерти уже по возвращении домой. Красная власть приступила к ликвидации зажиточных крестьян. Семью сразу же записали в кулаки. Отца и старших сыновей, а также Володю повели под конвоем в гмину, где уже обосновался новый орган власти — сельский комитет бедноты как отделение временного ревкома. В дороге конвоиры совещались: расстрелять «контру» сразу или после официальных формальностей? На дорогу вышли односельчане, чтобы защитить семью Баранов. Решили продолжить «суд» в гмине. На счастье, там встретился человек, который хорошо знал семью Ивана Барана. Он убедил председателя, что арестованные совсем не кулаки, а своего благосостояния добились собственным трудом. Никогда не нанимали наемных рабочих.

На этот раз беда вроде бы отступила, если не считать конфискацию всей живности и сельскохозяйственного инвентаря. Хорошо еще, что мать, умная женщина, сразу после задержания мужа и сыновей спрятала немного муки.

Владимир после этого уехал в деревню Липники в Берштовской пуще, где жили родители его жены Марии. Но не было где заработать на хлеб. Поэтому подался в Гродно, где поначалу работал столяром, пильщиком дров, разнорабочим, а позже поступил на работу в СШ № 1, которая готовилась к открытию. Он оказался одним из нескольких учителей, принятых из местных педагогов.

21 июня 1941 г., в субботу, младшая сестра Надя стала одной из первых пионерок Гродно. Накануне этого торжества Владимир купил ей галстук. В воскресение она собиралась ехать в деревню, к родным, чтобы порадовать родителей. Ранним утром над городом появились фашистские самолеты. Прогремели взрывы. Война…

Школа стала госпиталем для раненых немецких солдат. Учителя разбрелись кто куда. Жены советских офицеров вливались в толпы отступающих красноармейцев. Многие погибли под бомбежками, иные возвратились в город.

Владимир снова взялся за плотницкое ремесло. Часто приходил с пилой и топором, аккуратно завернутыми в тряпье, на так называемую биржу труда. Она располагалась недалеко от теперешнего гродненского автовокзала. Терпеливо ждал. Не отказывался от любого предложения. На овсянку и хлеб зарабатывал.

Едва не погибла и его жена Мария. В центре Гродно немцы создали гетто. Туда согнали сотни людей. Среди них была и семья Лапиных, соседей по дому на Цегляном переулке, где жили в то время Бараны. До войны глава семьи Лапин имел в Гродно фабрику игральных карт. Мария Александровна варила клюквенный или овсяный кисель, брала хлеб и старалась незаметно передать несчастным за проволоку, что категорически запрещалось оккупантами под страхом смерти. На этот раз не повезло: наткнулась на охранника.

---

[9] Рядом с Янушем Корчаком // Гродненская правда. 1978. 16 янв.

Тот вскинул винтовку, и Мария заметила, как прикладывается к спусковому крючку и отходит от него палец фашиста. Что-то сдержало его. Может, перепуганный вид молодой женщины, которая стояла ни живая ни мертвая под прицелом и как завороженная смотрела в зрачок карабина. Может, чувство вседозволенности: хочу — прощаю, хочу — караю. Это так сладко ощущать собственную власть над людьми в присутствии десятков людей, отгороженных от тебя колючей проволокой. Может, просто пожалел…

Осенью 1943 г. с семьей едва не случилась другая трагедия. Под Индурой партизаны убили немецкого военнослужащего. По оккупационным законам в Гродно были взяты 100 заложников из числа наиболее известных людей города. Эсэсовцы арестовали и Владимира Барана с женой Марией и четырехлетним сыном Володей. Отвели в тюрьму — бывший иезуитский монастырь, что рядом с Фарным костелом. Мария Александровна просила сына: «Молись, молись Богу, сыночек». И Владимир стоял на коленях в центре бывшей кельи и, глядя в окно на хмурое осеннее небо, молил Всевышнего о спасении. На следующий день они вернулись домой. Оказывается, что заложников взяли больше ста, — и семья Барановых оказалась лишней. У Марии Александровны после этого стало заметно больше седины…

После освобождения города в июле 1944 г. Владимира Ивановича назначили завучем школы № 7. Она находилась на улице Дзержинского, во дворе сегодняшней школы № 10. То, что называли гордым словом «школа», было полуразрушенное здание. На плечи Владимира Барана легла ответственность за подготовку школы к учебному году. Сам крутился как белка в колесе, но сумел подготовить классы к первому сентября. Горожане, родители учеников, оказали ощутимую помощь. Вообще, чувствовался неподдельный энтузиазм, вызванный изгнанием гитлеровцев, радостью, что отступила страшная опасность быть убитым, что детям есть возможность снова сесть за парты.

Ну, о партах — это сказано громко. Не было никаких парт, наглядных пособий. Где могли, собрали столы, сколотили скамейки. Но главное — была крыша над головой. И не беда, что временами состав класса доходил до трех возрастов.

В этой школе в 1945 г. продолжила учебу дочь известного репрессированного политического деятеля Западной Беларуси Анатолия Ольшевского, будущая жена известного белорусского писателя Алексея Карпюка — Инна Ольшевская, ныне кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Гродненского университета[10]. Она вспоминает: «Была я уже переростком для моего класса… Попала в 7-й класс и то была вынуждена наниматься индивидуально. Школа наша находилась на задворках теперешней десятой. Завучем был Владимир Иванович Баран, бывший воспитатель и преподаватель детского дома в Варшаве»[11].

О работе в СШ № 7 Владимир Иванович не оставил подробных воспоминаний. Однако этот пробел могут восполнить газетные публикации. Например, республиканская пионерская газета «Зорька» поместила полосу «Беседа о Земле». Сообщалось, что в школе № 7 города Гродно состоялся вечер занимательной науки. Организатором выступил Владимир Иванович Баранов (так в тексте заметки. — *В. З.*). Он подсказал эту идею активистам комсомольской организации. Альберт Галишников, Зоя Жулего, Юрий Сурба, Феликс Зверев подготовили приборы, схемы, рисунки Галилея, Бруно, Коперника, афиши. Со стороны рабочих было много вопросов[12].

Позже в другом издании ЦК ЛКСМБ — газете «Сталинская молодежь» — была напечатана информация «Девять лет назад». Учитель из Гродно Владимир Баран расска-

---

[10] И. А. Карпюк умерла в 2008 г. — *Ред.*

[11] http://kamunikat.net.iig.pl

[12] Зорька. 1945. 29 ноября.

зывает о довоенной Польше. В частности, говорит, что в городе было около 30 костелов, церквей, синагог и монастырей. Единственный кинотеатр имел название «Утеха»[13].

Эти публикации свидетельствуют о стремлении Владимира Барана не ограничиваться только чисто учительской работой — провел урок и пошел себе домой. Обращают на себя внимание такие черты его характера, как настойчивость и коллективизм. Проявляется педагогическая струнка, та, которая дана Богом, отшлифованная на программах Януша Корчака. Именно по разработкам этого ученого работал педагогический и воспитательский коллектив детского приюта «Наш Дом».

Целеустремленность учителя не была незамеченной. В решении № 5 Совета областного отдела народного просвещения от 13 февраля 1947 г. отмечалось: «Опыт мастеров-педагогов (СШ № 7, В. И. Баран) и других необходимо широко распространить среди других учителей»[14]. Его инициативность, успехи учеников школы в учебе позволили занять должность директора СШ № 1. Он возвратился в родную школу 1 марта 1950 г. Теперь она находилась уже по другому адресу: ул. Кирова, 40.

Коллективом первой гродненской школы Владимир Иванович руководил 22 года — вплоть до своего выхода на пенсию в 1972 г. Затем преподавал географию как учитель, используя возможности географической площадки, построенной в период его директорства. Здесь часто проводили занятия слушатели Института усовершенствования учителей, шлифуя свое мастерство.

В 1956 г. школа начала учебный год в новом здании. Кроме классов, имелись хорошо оборудованные физический, химический, биологический кабинеты, слесарные, столярные и механические мастерские, кабинет кройки и шитья, домоводства, спортзал, спортплощадка.

Сложился дружный педагогический коллектив. Единомышленниками были М. Д. Сукачева, И. Д. Бельская, А. В. Сукристик, З. В. Кашпор, В. М. Мельникова, Д. А. Чеснокова, С. Л. Шевцов, В. А. Рябинина, А. В. Ермолович, А. А. Громова, Т. Ф. Позднякова, М. Ф. Белуга, В. П. Полканова…

Директор ценил школьные традиции. Любил при случае вспомнить слова Антона Макаренко: «Ничто так не крепит коллектив, как традиция. Воспитывать традиции, сохранять их — очень важная задача воспитательной работы». Из года в год совершенствовались традиционные праздники, например «Первый день ученика». Постоянно велась работа с теми, кто впервые сел за парты. Октябрята закреплялись за пионерами, пионеры — за комсомольцами. Лучшие всегда помогали отстающим. Совершенствовалось проведение вечеров встреч, дня последнего звонка, связь школа — родители.

Владимир Иванович внимательно следил за работой каждого учителя. Опыт лучших становился достоянием всех, и не только в стенах родной школы. Обобщался опыт классного руководителя М. Д. Сукачевой, учительницы начальных классов А. А. Громовой, учительницы географии А. А. Круцко и других.

Сам он по старой, давно заведенной привычке приходил в школу одним из первых, вместе с дежурным учителем и дежурными учениками. Проверялась подготовленность классов к проведению занятий (чистота доски, наличие мела, состояние карт, макетов и т. д.). Недостатки быстро устранялись[15].

Конец 1950 — начало 1970-х гг. отмечены высокой активностью Владимира Ивановича как пропагандиста достижений своей школы. А рассказать было о чем. Школа стала

---

[13] Сталинская молодежь. 1948. 17 сент.

[14] Личный архив В. И. Барана. Машинописный вариант.

[15] Личный архив В. И. Барана. Из истории школы. Машинописный вариант. 1960.

известной не только в Беларуси. Сюда приезжали за опытом учителя со всех республик Советского Союза. Новаторской работой заинтересовалась Академия педагогических наук СССР. В Гродно постоянно приезжали ученые в составе научно-педагогической экспедиции. Изучалась постановка преподавания и изучения истории, природоведения, русского языка, математики, физики, иностранных языков. Отмечались успехи в трудовом обучении, профессиональной ориентации. Была глубоко проанализирована работа с общественностью. Этим активно занималась кандидат педагогических наук Д. И. Перфильевская[16].

Активно работали с учителями школы ученые И. П. Рахманова, Л. В. Васильева, В. А. Перов, В. И. Родичева. Н. В. Куратов — например, помог учителю физики В. В. Милинкевичу подготовить доклад из опыта работы для выступления на Центральных педагогических чтениях в Ленинграде, организованных в 1970 г. АПН СССР. Работа была отмечена Грамотой Академии педагогических наук[17].

Еще раньше наладились прочные связи с Гродненским педагогическим институтом. Директор школы неоднократно приглашался на заседание ученого совета вуза, когда рассматривались вопросы оказания школе методической помощи. Кафедры педагогики, истории литературы, математики, физики, иностранных языков, основ производства организовали работу постоянно действующих семинаров, помогали учителям в планировании учебной работы, создании историко-краеведческого музея, подготовке образцовых внеклассных мероприятий, школьных вечеров на конкретную тематику, выпуске стенных газет, проведении кружковой работы, конференций читателей[18].

Преподаватели института часто бывали на уроках школьных учителей, анализировали и обобщали их работу. Запомнились выступления на педагогические темы ученых Г. Т. Шараевой, Я. Н. Мараша, Н. А. Мельникова, Б. М. Фиха.

Молодежь школы и студенты, объединенные в кружки по изучению истории, археологический, обратились в горисполком с предложением назвать улицы именами участников Великой Отечественной войны, отличившихся в подпольной борьбе и в боях при освобождении Гродно, — Соломовой, Скрынника, Сухомбаева и других. Такое решение было утверждено на сессии городского совета[19].

В начале 1960-х гг. широкое распространение начало получать производственное обучение и производственный труд в школе. Владимир Иванович раньше других понял важность этого направления. Пригодились навыки работы в приюте для детей-сирот «Наш Дом» в довоенное время в Варшаве. Там трудовому обучению ребят придавалось большое значение. Его важность не раз подчеркивал и Януш Корчак — опытный педагог и воспитатель, который очень высоко ценил Антона Макаренко.

Базой для трудового воспитания школьников старших классов стал завод бытовых приборов. Его директор В. И. Романенко и главный инженер С. С. Титов охотно пошли навстречу. Однако практический опыт подсказал, что ученик, прикрепленный к заводскому станку, пассивен. Это был не тот путь, который вел к успеху.

Выход был в создании учебного цеха при школе. Сделали пристройку к учебно-производственным мастерским. Были созданы цеха — столярный (34 станка), механический (15), слесарный (25 рабочих мест). Работали отделения — кузнечно-сварочное,

---

16 Личный архив В. И. Барана. Работа педагогической экспедиции АПН. Машинописный вариант.

17 Из воспоминаний В. В. Милинкевича. Записано 08.01.2005.

18 Личный архив В. И. Барана. Связь школы с Гродненским пединститутом. Машинописный вариант. 1960.

19 Там же.

гальваническое, а также кабинет электротехники и машиноведения. Учителя школы готовили занятия, используя данные производственного обучения своих учеников.

Выполнялись заказы мебельной фабрики и других предприятий города.

Свои наблюдения Владимир Иванович изложил в докладе во время научно-практической конференции, организованной в 1960 г. Научно-исследовательским институтом педагогики Министерства просвещения БССР. Его доклад «Пути осуществления производственного обучения» был опубликован в сборнике[20].

К теме трудового воспитания директор СШ № 1 возвращался неоднократно. Это подтверждают многочисленные записи в рукописных материалах Владимира Ивановича. Например, он считал, что к труду молодого человека должны привлекать общественно полезная необходимость работы как таковой, радость победы в постижении профессиональных навыков, не награда. При этом педагог подкреплял свои выводы высказываниями М. Горького, И. Павлова, К. Ушинского, посвященными роли труда в жизни человека[21].

В публикации «Труд — наилучшая школа воспитания» В. И. Баран называет конкретных учителей, хорошо организовавших трудовое обучение. Это И. Казберук, Я. Станцель, А. Громова, В. Горецкий, О. Кожевникова, М. Белуга. Учителя предметного цикла А. Ермолович, А. Денищик, Е. Старовойтова, Е. Шустер, О. Дорожкина, П. Гришан находят взаимосвязь между теорией и практикой. Благодаря общим усилиям школа в 1960 г. была участником ВДНХ. Ученики Виктор Васильев, Олег Гудима, Валерий Климин, Юрий Рымацкий награждены медалями выставки и премированы ценными подарками. Два экспоната Министерство просвещения БССР рекомендовало для выставочной экспозиции в США[22].

Углубляя тему, директор в статье «Производственное обучение и связь его с основами науки» указывает, что производственное обучение проводится по профессиям слесарь-инструментальщик, токарь-универсал, столяр, швея индивидуального пошива летнего платья. Учителя химии Д. Третьякова и О. Минеева приводят примеры с практики шефов — гальванического цеха завода бытовых приборов. Математики М. Казенкова, И. Мурина, преподаватель производственного обучения В. Бельский, учитель черчения Н. Кречко вместе с учениками старших классов разработали свыше 100 задач с производственным содержанием. Эти задачи решаются на уроках соответствующего профиля[23].

Производственное обучение дает хорошие результаты. Уроки домоводства Ю. Климина и А. Масаниной получили высокую оценку. Выпускники школы Эдуард Казура и Леонид Шагулин с 1957 г. работают на заводе карданных валов рабочими-сборщиками. Поступили в Ленинградский политехнический институт. Еще раньше устроилась на завод Светлана Кунявская. Она тоже получила высшее образование. На тонкосуконном комбинате трудятся выпускники школы Ольга Евдокимова, Светлана Ишкова, Ефим Айземан[24].

---

[20] Материалы научно-практической конференции «Производственное обучение и производственный труд в школе». Издание научно-исследовательского Института педагогики Министерства просвещения БССР, 1961. Собрание докладов, прочитанных на республиканской конференции в 1960 г. в связи с перестройкой работы школ.

[21] Личный архив В. И. Барана. Трудовое воспитание. Машинописный вариант, 1963.

[22] Народная асвета. 1963. № 1.

[23] Трудовое и производственное обучение в школах БССР. Минск, 1963.

[24] Личный архив В. И. Барана. Учеба и труд в ногу идут. Машинописный вариант, 1965.

Свои размышления и опыт педагогической практики Владимир Иванович изложил в рукописных работах «Руководство школой» (1963), «О стиле работы директора школы» (1963), «Первые шаги перестройки преподавания», «Из опыта внедрения рациональной организации урока в практику работы учителей школы № 1», «Изучение, обобщение и распространение передового опыта педагогического труда», «Формы пропаганды педагогического опыта», «Творческий отчет учителя», «Работа с молодыми учителями», «Политехническое обучение в СШ № 1 г. Гродно», «Школьные традиции», «Что значит хороший учитель?», «Работа над собой», «О работе по военно-патриотическому воспитанию учеников», «Работать творчески (для молодых учителей)», «Воспитание идейных и убежденных», «О педагогической практике», «Планирование внеклассной работы по расширению и воспитанию культуры учеников», «Планирование работы организатора», «Моральный облик советского педагога» («Покажите мне учителя, и я скажу, какие у него ученики. Покажите мне учеников, и я скажу, какой у них учитель»), «Организация изучения и внедрения передового педагогического опыта в школе», «Методический кабинет в школе», «Активизация познавательной деятельности ученика в процессе учебы», «О работе кружка юных натуралистов (осмысление)», «О работе химического кружка», «Экскурсия на промышленное предприятие» (разработка)[25]…

Перечисленная тематика работ говорит об интересах директора школы, понимании им роли учителя в сложном педагогическом процессе, стремлении к наибольшей пользе для ученика, участвовавшего в мероприятии. Например, небольшая инструкция для учителей и школьников, готовящихся к проведению экскурсии, содержит разделы «Подготовка учителя», «Подготовка ученика», «Проведение экскурсии», «Обработка материалов». Глубина разработки каждого раздела свидетельствует, что Владимир Иванович предварительно выслушал советы специалистов предприятий, обобщил собственный опыт, обратился к коллегам по директорскому корпусу.

Директор внимательно изучал новшества в школьном деле. Методический кабинет Фрунзенского РОНО и СШ № 16 г. Минска провели 1-ю научно-практическую конференцию педагогов этой школы и детских учреждений на тему «Совместная работа школы и детских учреждений по подготовке детей к школе» (7 марта 1972 г.). Во время поездки в столицу Владимир Иванович побеседовал со специалистами РОНО и участниками конференции со стороны школы, взял копии выступлений и докладов учителей[26].

Интересовался опытом работы украинских педагогов. Луганский областной отдел народного образования и Луганский институт совершенствования учителей периодически обобщали опыт работы педагогов региона: брошюры «Исследовательская работа школьников» (из опыта работы ученических производственных бригад и кружков юных натуралистов), «Пути творческих поисков» (из опыта работы учителя математики А. А. Погорельской), «Клуб интернациональной дружбы» (из опыта работы СШ № 3 г. Старобельска), «Верный помощник молодого учителя» (из опыта работы учительницы начальных классов Первомайской СШ № 6 г. Краснодона В. Х. Зиминой), «Воспитание в труде» (из опыта работы учителя сватковской СШ № 8 С. Ф. Павленко) и другие[27].

Послужили хорошим подспорьем при подготовке собственных работ о передовых методах преподавания учителей К. И. Огурцовой (природоведение), М. Г. Чернышовой (химия, заслуженный учитель БССР), А. А. Громовой (начальные классы, заслуженный учитель БССР), З. В. Кашпар (белорусский язык и литература).

[25] Личный архив В. И. Барана. Машинописные варианты. 1960–1978.

[26] Там же.

[27] Там же.

Многие взгляды на педагогику Владимира Ивановича Барана актуальны и сегодня.

Остается сожалеть, что подготовленный им сборник «Школа над Неманом»[28] так и не увидел свет. 29 ноября 1969 г. главному редактору издательства «Народная асвета» В. В. Григорьеву была направлена заявка, содержащая просьбу включить в план издательства названную книгу. Научным консультантом и автором предисловия являлась старший научный сотрудник АПН СССР кандидат педагогических наук Дина Ивановна Перфильевская. Предлагался возможный план издания, содержащий 16 глав. Предусматривался объем книги — 12–15 печатных листов.

Заявка была подписана директором СШ № 1 заслуженным учителем БССР Владимиром Бараном[29].

Через два месяца старший редактор редакции педагогики и психологии Лифанов сообщил, что заявка и план рукописи книги рассмотрены и одобрены на секции редакционного совета. При условии оперативной работы над правкой можно будет включить сборник в тематический план 1971 г. В ином случае книга может быть напечатана в 1972 г[30].

Это была вторая попытка Владимира Ивановича издать собственный сборник. Первая рукопись называлась «Гродненская средняя школа № 1». Книга была подготовлена весной 1960 г. и направлена в Научно-исследовательский институт педагогики Министерства просвещения БССР.

16 июля 1960 г. директор НИИ П. Солнцев в письменном ответе предлагал пересмотреть работу и внести изменения, учитывая замечания рецензента — директора СШ № 50 города Минска А. Е. Точина. Исправленную рукопись вновь ждали в Институте педагогики.

Рецензент А. Е. Точин отметил, что сборник должен стать хорошим методическим подспорьем для работников школ. В подробном анализе каждой статьи отмечены наиболее удачные — о передовом опыте учителей Сукачевой, Громовой, Мельниковой, Круцко. Однако есть слабые места, которые требуют большой переработки[31].

По каким-то причинам рукопись не была переработана. Вполне возможно, что времени было мало, а дел невпроворот. Об этом можно узнать, в частности, из публикаций местных и республиканских газет. В августе 1968 г., накануне 25-летия школы, художественная самодеятельность была признана лучшей в городе, а струнный оркестр представлял область на Декаде белорусского искусства в Минске[32].

Вскоре после этого состоялась памятная встреча двух директоров — В. И. Барана и Н. М. Гридюшко, который создавал СШ № 1 в Гродно осенью 1939 г. Он воевал на фронтах Великой Отечественной. После войны возглавлял СШ № 29 г. Витебска.

Ему было приятно узнать, что в гродненской школе теперь работает 77 учителей, пятеро из которых — заслуженные учителя БССР. Ежедневно 38 классов, предметные кабинеты заполняют 1400 учеников. Гость вспомнил, что в начале своего пути школа насчитывала 32 педагога, 20 классов и 800 школьников[33].

---

[28] Там же.

[29] Письмо-заявка В. И. Барана главному редактору издательства «Народная асвета» от 29 ноября 1969 г.

[30] Письмо В. И. Барану от 27 января 1970 г.

[31] Письмо В. И. Барану от 16 июля 1960 г.

[32] Гродненская правда. 1964. 28 авг.

[33] Гродненская правда. 1965. 1 янв.

Владимиру Ивановичу запомнилось также празднование 40-летия родной школы. Это было в 1979 г. Он уже не был директором. В 1972 г. его на посту руководителя СШ № 1 сменила М. П. Клецкова — жена нового первого секретаря Гродненского обкома КПБ Л. Г. Клецкова.

Было сказано много добрых слов в адрес педагогического коллектива. Говорилось, что за 34 выпуска школу окончили свыше 2000 человек. В народном хозяйстве области работает 200 выпускников. 170 человек стали врачами. В 9-й пятилетке 310 выпускников из 400 поступили в вузы. Школа снова утверждена участницей ВДНХ, как это было в 1960 г. Отмечена в Книге почета Министерства просвещения БССР, Почетным дипломом Академии педагогических наук БССР, Министерства просвещения БССР. Комсомольская организация отмечена Почетной грамотой Президиума Верховного Совета БССР. Над школой взяли шефство производственное объединение «Азот» и мощное сельскохозяйственное предприятие «Прогресс»[34].

Нет, не этот сухой и дежурный отчет привлек его внимание. Он встретился с выпускницей 1940 г. Т. А. Соколовой. Вот кто искренне интересовался судьбой своих одноклассников, становлением школы! Во время перерыва взволнованный ветеран педагогики рассказал ей о своих первых золотых медалистах — Червинской и Савко, окончивших школу в 1945 г. А в 1959/60 учебном году школьники своими руками отремонтировали 37 стульев, 48 парт, три шкафа. В школьных мастерских делали багетные рамки, октябрятские звездочки для 30 школ области. На опытном участке посадили 380 саженцев яблонь, груш, восемь тысяч кустов акации во дворе и вокруг школы…

Говоря, вдруг спохватился, смущенно улыбаясь:

— Что ж это я! Про какие-то яблони и груши, ремонт парт! Да разве это теперь интересно…

Увлекся воспоминаниями и не заметил, как вокруг собралось много людей — старших и тех, кто моложе. После его слов наступила минутная тишина, словно все почувствовали какую-то неловкость. А затем снова посыпались вопросы…

Владимир Иванович дожил и до 50-летия школы. Как сообщила областная газета, школа — это целый комплекс. Есть свой телецентр, музей. Особо отметили, что учителем начинал тут свою биографию В. И. Баран. После он 20 лет возглавлял учительский коллектив[35]. Отмечалось, что много изменений произошло во время директорства М. П. Клецковой. Здесь учились доктор географических наук, профессор Н. Бубнов, инженер-конструктор Б. Ф. Гориев, корреспондент ТАСС в Вашингтоне В. Лобаченко.

Из газетной заметки не ясно, присутствовал ли сам В. И. Баран на торжественном заседании. Он мог бы уточнить, как и кем создавался музей, сколько это потребовало времени, нервов и настойчивости. Подсказать, что директором был не 20, а 22 года. Вроде, репортер допустил мелочь, а ветерану-учителю неприятно. Такое чувство, что тебя за ненужностью отодвигают в угол, как старый «многоуважаемый шкаф».

Если говорить о выпускниках, то именно на них сфокусирована огромная работа педагогического коллектива. Как подсчитать КПД учительского труда? Можно количеством золотых медалистов в пересчете на число выпускников года. Приятное занятие, если учесть, что в 1962 г. на адрес школы пришло письмо из БГУ имени В. И. Ленина. Ректорат благодарил за отлично подготовленных выпускников СШ № 1, поступивших в этот вуз[36].

---

[34] Гродненская правда. 1979. 19 дек.

[35] Гродненская правда. 1989. 26 дек.

[36] Личный архив В. И. Барана. Из истории школы. Машинописный вариант.

Вообще, в 1961/62 учебном году успеваемость учебы достигала 98,8 процента. И это в тот момент, когда в школе был создан первый в Беларуси учебно-производственный цех, признанный очень удачной формой производственного обучения. Опыт обобщался на республиканской научно-практической конференции. Свое веское слово сказала «Правда»[37].

Работает первая в республике балетная студия по 9-летней программе Московского балетного училища. Стрелковый тир — один из лучших в республике…

А все это сказывается на качестве выпускников. Гордость за свою школу — не последнее дело в педагогическом воспитании. Честь — далеко не забытое понятие. Это могут подтвердить выпускники разных лет — научные работники Регина Кожевникова, Вилен Рыжов, Лидия Раппопорт, Виктор Родионцев, Марьян Толочко, Нелли Колесниченко, Геннадий Петровский, Светлана Волкова, Алла Сепир, вахтенные механики атомохода «Ленин» Всеволод Чайка и Александр Пахомов, актриса Инесса Дзенискевич, работник телевидения Майя Горецкая, сценограф Владимир Бубнов, инженеры Лариса Киселева и Борис Горячев, музыкант Тамара Маркова, организатор сельскохозяйственного производства Константин Кардаш, тренер олимпийских чемпионов Ренальд Кныш…

Всех их Владимир Иванович мог бы узнать в лицо. Около 30 выпускников вернулись работать в родную школу.

После смерти жены в 1974 г. Владимир Иванович крепился, насколько мог. Удар судьбы переживал тяжело. Он, прирожденный аккуратист, интеллигент, привык всегда быть в чистом костюме, белой рубашке, при галстуке. Таким его помнят многие горожане. За ним присматривали невестки, единственная оставшаяся в живых из когда-то большой дружной сельской семьи сестра Надежда. Та самая Надя, которую он взял с собой, направляясь на работу и учебу в Варшаву в 1931 г.

Смерть настигла Владимира Барана 29 ноября 1991 г. Незадолго до этого он отметил свое 83-летие. У него было прекрасное здоровье. Отличались долголетием родственники по отцовской и материнской линии. Но человек предполагает, а Господь располагает. Владимир Иванович не мог сидеть сложа руки. И на этот раз решил проредить крону, спилить сухие ветви деревьев, что росли на улице возле дома. Но не удержался на высокой лестнице…

Он пролежал в коме три недели в больнице, где главным врачом был его ученик Владимир Курбаев. Медицина оказалась бессильна. Проводить в последний путь собрался, казалось, весь город. Ведь умер, как было отмечено в газетном некрологе, «один из самых талантливых педагогов Гродненской области — бывший директор СШ № 1 Владимир Иванович Баран»[38].

---

[37] Правда. 1960. 29 февр.

[38] Гродненская правда. 1991. 6 дек.

ЯНУШ КОРЧАК,
ПРИЮТ «НАШ ДОМ», ВАРШАВА…

Осенью 1978 г. директор Гродненской СШ № 1 Владимир Иванович Баран по приглашению Министерства просвещения Польской Народной Республики приехал в Варшаву, чтобы принять участие в работе Международной научной сессии, посвященной 100-летию выдающегося детского педагога и публициста, писателя и врача Януша Корчака[39]. Ведущий попросил встать тех, кому выпало счастье работать вместе со Старым Доктором[40]. Гость из Беларуси с грустью отметил, что учеников пана Януша осталось не больше десятка, включая и его самого. Это в их честь звучали благодарные аплодисменты[41]…

Улеглись первые по приезде в Варшаву волнения. Казалось, все осталось в прошлом, позабыто. Столько лет минуло с того далекого 1931-го, когда он, 23-летний, прямо с железнодорожного вокзала, искал улицу А. Фонтаны, где находился главный вход в приют «Наш Дом»[42]. Здесь предстояло работать педагогом и воспитателем детей-сирот, сочетая с учебой в университете. А после, с 1935 г., — преподавать географию и черчение в гимназии № 1 и лицее имени С. Батория…

Но ничего не забылось! Стоило только сделать первые шаги, покинув вагон, как все былое ожило, заиграло веселым цветом молодости. Да, Варшава изменила свой облик, но не настолько, чтобы не узнать улиц и площадей. Поляки всем народом отстроили столицу, сохранив при этом довоенную планировку. Старательно перебирали в руинах кирпичи, чтобы они снова прочно легли в стены зданий. Было обращение — и каждый житель страны считал за честь привезти в столицу строительный материал. Тогда нескончаемой вереницей тянулись в Варшаву обозы с камнем, песком, глиной, известью…

Легко было и от того, что радостно встречали два верных товарища — Ян Заленский и Зигмунд Милюк. С Яном вместе учились когда-то в Гродненской учительской семинарии. С Зигмундом сдружились, работая в приюте воспитателями. И сейчас они втроем навестили «Наш Дом», или, вернее, уже детский дом № 1 имени Я. Корчака.

Владимир Иванович как ни старался, но не смог перебороть волнения. А когда увидел ряд сохранившихся почтенных тополей, не смог сдержать возгласа удивления. Он сам принимал участие в посадке этих деревьев в 1932–1934 гг.! Тогда руководство решило облагородить территорию вдоль сеточного ограждения. Участок на Белянах[43] занимал 17 800 квадратных метров. Это место выделили городские власти для строительства

---

[39] Корчак Януш (наст. Генрик Гольдшмидт, 22.07.1878 — 05.08.1942). Из семьи адвоката. Польский писатель, педагог, врач, публицист. В 1903 г. закончил медицинский факультет Варшавского университета. С 1911 г. руководитель «Дома сирот» в Варшаве. Литературную деятельность начал в 1908 г. Отличное знание детской психологии проявилось в повестях «Дети улицы», «Дети гостинной», «Юзьки, Яськи и Франки», «Король Матиуш I» и др. В педагогической деятельности придерживался принципов самовоспитательной активности детей («Как любить детей», «О школьной газете», «Права ребенка на уважение»).

Его повести проникнуты глубоким гуманизмом. Вместе с воспитанниками и работниками «Дома сирот» погиб в гитлеровском концлагере (БелСЭ. Мінск, 1972. Т. 4. С. 79).

[40] Псевдоним Януша Корчака.

[41] Рядом с Янушем Корчаком // Гродненская правда. 1978. 16 дек.

[42] Приют для польских детей-сирот. Создан в 1919 г. Руководитель — Мария Роговская-Фальская. Врач и эксперт в делах воспитательных — Януш Корчак. Источник информации: www.pl.wikipedia.org

[43] Один из районов Варшавы.

комплекса помещений, приспособленных именно для успешного ведения педагогического воспитания детей-сирот.

Кто знает, удалось бы добиться этого, если бы не помощь Александры — жены руководителя государства Маршала Юзефа Пилсудского, взявшей на себя опекунство над этим социальным объектом. Не последнее слово было за Янушем Корчаком — членом педагогического совета. Высокий авторитет имела директор «Нашего Дома» Мария Роговская-Фальская[44]. Как бы там ни было, но в марте 1927 г. был объявлен архитектурный конкурс на лучший проект здания. В жюри также был включен Я. Корчак. Предпочтение было отдано проекту инженера З. Тарасина.

Весной 1928 г. был освящен первый камень в фундаменте здания. 29 мая 1930 г. состоялось торжественное открытие отстроенного комплекса.

Ровно через год после этих памятных событий здесь приступил к работе Владимир Баран. Время еще не успело выветрить запах краски и столярных изделий.

Пани Мария оказалась строгим руководителем. Она настояла, чтобы новый воспитатель хорошо знал историю приюта. Сама рассказала основные этапы его становления. Начало было положено в 1918 г., когда было арендовано каменное здание, мало соответствующее требованиям к помещениям такого типа — приютам для детей без родителей.

И теперь Владимиру Ивановичу очень хотелось, чтобы кабинет пани Марии остался таким же, как тогда: небольшим, уютным, с книжным шкафом у стола. Кабинет находился в партере по соседству с библиотекой, швейной комнатой, канцелярией, игровой комнатой, помещениями для работы с детьми.

На первом этаже располагались спальни для 50 мальчиков и 50 девочек, 25 дошкольников и 24 бурсаков (студенческой молодежи), комнаты для занятий, умывальные. Этажом выше были комнаты воспитателей, пани Марии, Януша Корчака. Здесь же была гостиная[45].

Работники детского дома предупредили, что после капитального ремонта, проведенного в 1952–1953 гг., многое изменилось. Большие помещения переоборудовали в десяток малых комнат для занятий. Однако многое оставалось по-прежнему узнаваемым и близким…

Пани Мария в первом же разговоре поинтересовалась у молодого воспитателя:

— Вам что-то известно о Януше Корчаке? Мы работаем по его программам, внедряем новые педагогические методы. Вам бы глубже вникнуть в его творчество. Он любит беседовать с воспитателями…

Владимир много слышал о Януше. Во-первых, он слушал радио и знал, какую популярность имел пан Корчак. Еще в Гродно, прочтя работы «О школьной газете», «Право ребенка на уважение», понял, что Корчак придерживается принципов самовоспитательной активности детей.

Во-вторых, Ян и Зигмунд были убеждены, что пан Януш — тонкий психолог, видит человека насквозь и в разговоре с ним фальшивить нельзя. Нужно быть естественным, открытым и честным. Как раз в театре «Антенна» режиссер С. Яроч поставил спектакль «Сенат сумасшедших» по пьесе Корчака. Неплохо бы посмотреть…

Пани Мария взяла с книжной полки несколько книг.

---

[44] Источник информации: www.szukaj.onet.pl Мария Роговская-Фальская (02.02.1878–07.09.1944). Польский педагог, соратница Я. Корчака. С 1919 г. руководила приютом для польских детей-сирот «Наш Дом».

[45] Источник информации: www.towarzystwonaszdom.pl

— Просмотрите для начала.

Это были сборники Януша Корчака «Дети улицы», «Король Матиуш I», «Как любить детей», «Дитя гостиной».

Встреча с Корчаком состоялась в скором времени. В гостиную вошел невысокий худощавый человек в костюме серого цвета, в безукоризненно белой рубашке, приветливо протянул руку. Пожатие ладони было сильным, что свидетельствовало о волевом характере и целеустремленности. Такие люди обычно не останавливаются на полдороги, решительны и конкретны.

Пан Януш попросил рассказать о Гродно, между прочим отметил, что этом городе жила писательница Элиза Ожешко. Он живо интересовался провинциальной жизнью, учительской семинарией, варшавскими впечатлениями молодого воспитателя, успехами его учебы в университете.

Владимиру вскоре показалось, что он давно знает своего собеседника. Беседовать с ним интересно и приятно. Этот человек с пытливым взглядом очень просто и доходчиво выражал свои мысли. Умел слушать, советовать, подсказывать, непринужденно подводить к основной теме разговора. Молодой воспитатель ждал прямых вопросов о педагогике, воспитании, держался, как студент на экзамене у профессора. А вместо этого Старый Доктор подробно расспрашивал о многодетной семье родителей Владимира, обязанностях каждого из детей. Только после разговора стало ясно, что беседа как раз была посвящена проблемам воспитания в семье.

Уходя, пан Януш попросил изложить высказаное Владимиром на бумаге. Отметил, что педагогика — прежде всего наука о человеке, что в каждом ребенке надо видеть человека, но в другом масштабе, ином измерении. Нет детей вообще, а есть конкретные дети со своими стремлениями и недостатками. Хороший воспитатель тот, кто видит и развивает у ребенка его индивидуальности[46].

Позже Владимир, как и все воспитатели, делился с Я. Корчаком результатами педагогических опытов, показывал записи наблюдений, которые проводил по совету пана Януша. Эти практические занятия под руководством знаменитого ученого пригодились во время работы в школе — учителем и директором.

Однако Владимир Иванович публично не вспоминал о своем знакомстве с Янушем Корчаком. На это были весомые причины. В годы сталинизма такая информация могла бы привести прямо в Сибирь. Во время хрущевской «оттепели» в ходу были наработки Крупской, Макаренко и Сухомлинского. Кстати, Антон Макаренко знал о педагогической деятельности Я. Корчака и его достижениях в работе с детьми, о созданном в 1915 г. в Киеве детском доме для польских сирот[47], и тем не менее в советское время ни словом не обмолвился о Корчаке. Причина все та же — боязнь попасть под репрессии. Антон Семенович прервал даже переписку с братом Виталием, который жил в Париже, эмигрировал туда с отступавшими отрядами Белой гвардии[48].

Корчак прилюдно высоко ценил методы работы А. Макаренко в его трудовой колонии, читал его «Педагогическую поэму», от которой был в восторге. Пан Януш знал ситуацию с детьми-беспризорниками на Украине. В 1914–1918 гг., во время Первой мировой войны, был мобилизован в русскую армию как врач, был младшим ординатором дивизионного госпиталя на украинском фронте. Затем его откомандировали в детский

---

[46] Рядом с Янушем Корчаком // Гродненская правда. 1978. 16 дек.

[47] Источник информации: www://szukaj.onet.pl/ Maria Falska

[48] ТРК РТР. Тайна семейной жизни педагога Макаренко. 28 июля 2005 г. 22.20.

дом для украинских детей под Киевом. В самом же Киеве состоялось знакомство с Марией Роговской-Фальской, руководителем приюта польских детей. Здесь проходила опробация воспитательной системы Я. Корчака. В это время он заканчивал книгу «Как любить детей»[49].

Владимир Баран стал активным участником реализации воспитательной концепции Януша Корчака. Так случилось, что в начальной школе для детей рабочих не хватало помещений для занятий. Пани Мария выделила в 1932 г. один из залов «Нашего Дома» для первого и второго классов. Впоследствии эта школа, существовавшая два года, получила название «Школа жизни» Корчака.

Вначале пан Януш попросил собраться воспитателей, которым предстояло работать в этих классах. Среди молодых специалистов был и Владимир. Опытный педагог подчеркнул:

— Содержание и методы моих программ, сама учеба тесно связаны с заинтересованностью и психофизическими возможностями школьников. А формы получения знаний предусматривают активное участие детей в изучении и познании окружающей среды. Занятия надо проводить не скучно, а с выдумкой, чтобы ученик за урок усвоил материал и знал, как применить его практически. Вам представляется большое поле деятельности.

В конце 1960-х гг., готовя выступление «Из опыта внедрения рациональной организации урока в практику работы учителей школы № 1», Владимир Иванович запишет: «Суть — чтобы ученики получали за урок больше знаний, навыков и умения. Сами добывали знания на уроках. Учителя начали применять методы, предлагаемые опытными педагогами. Иные увидели как бы продолжение своих наработок и устремились к овладению новым. Если раньше открытые уроки назначались “сверху”, то теперь учитель сам приглашает посетить свой урок, если чувствует, что может поделиться опытом и послушать мнение товарищей по работе. Начало такому взаимному просвещению положила учительница русского языка Вера Михайловна Мельникова. Она давно практиковала составление перспективных планов. В итоге исчезла официальщина, появился действительно творческий обмен»[50].

Начинание поддержали учителя А. А. Громова, И. С. Сукристик, И. Д. Бельская. Одновременно создавались условия для творческого роста инициативных педагогов.

Изменилась структура урока. Раньше четко выделялись этапы: опрос — изложение нового материала — закрепление домашнего задания. Теперь каждый учитель строил работу по своему понятию, исходя из целей и задач урока, а также целесообразности применения конкретного метода на уроке.

Популярной стала такая форма методической работы, как проблемные семинары. Накануне нового учебного года ставился вопрос, над решением которого педколлективу предстояло работать на протяжении учебного периода. Привлекались все учителя. Они готовили доклады и сообщения, читали их на секциях, экспериментировали. По большому счету, в школе проводился долгосрочный педагогический эксперимент…

Много раз Владимир Иванович убеждался в правоте Януша Корчака. Тогда, в Варшаве, слова старого педагога иногда воспринимались как фантазии старого чудака. А по прошествии многих лет убедился, что действительно прав был Старый Доктор и как далеко он смотрел вперед. Стремление к познанию есть у любого ученика независимо от его природных способностей. Задача учителя — активизировать этот процесс. Здесь

---

[49] Источник информации: www/korczaksosw.interia.pl

[50] Из опыта внедрения рациональной организации урока в практику работы учителей школы № 1. Личный архив В. И. Барана. Машинописный вариант.

и проявляются качества, которые выделяют активного педагога. Заслуженный учитель БССР Анна Андреевна Громова, учительница начальных классов, вела учет знаний школьников. В тетради записывала пробелы каждого и в соответствии с этим организовывала работу. Интересные находки были у педагогов Т. Ф. Поздняковой, Н. И. Жебровской, Е. С. Шустера, В. И. Ражновского, В. В. Милинкевича, С. Ф. Савицкой, В. В. Полкановой, И. К. Кириенко, А. П. Минеевой[51].

От позиции директора зависит распространение этой практики, участие наибольшего числа учителей. При встрече с родителями «трудных» учеников Владимир Иванович часто ссылался на десять заповедей Януша Корчака.

Владимир Иванович с благодарностью вспоминал Януша Корчака. Именно он требовал от воспитателей приюта вести запись своей работы, наблюдений, собственных размышлений, не упускать из вида высказывания подопечных. Иногда на основе всего этого возникала идея, требовавшая дальнейшей разработки. Пан Януш просил воспитателей и молодых педагогов совместно прорабатывать письменные наброски в поисках рационального зерна. Теперь это называется «мозговой атакой», применяемой по методике интерактивного проведения семинаров.

Директор школы всегда сожалел, что тетради с записями тех наблюдений, с пометками Януша Корчака, пропали во время войны. Там же были записаны и высказывания Старого Доктора, его советы, жизненные наблюдения. Вот одно из них: лучшими средствами в повышении работы учителей является дружеский совет, открытый разговор, обмен мыслями, а также наглядный пример[52].

Например, в приюте в обязательном порядке издавались настенные газеты. Воспитанники были активными редакторами, репортерами, художниками, фотографами. Дети старшего возраста совсем по-иному, чем их младшие товарищи, отражали свою учебу, работу, жизнь в целом в приюте. Часто спорили о своем будущем, поднимали вопросы нравственного воспитания, практиковались в пробе сил в литературных жанрах, стихах, зарисовках, рассуждениях на конкретные темы (эссе)…

Однажды обсуждали очередной номер приютской стенгазеты. Присутствовали ответственные за выпуск члены редколлегии, авторы материалов, педагоги и воспитатели. Разговор велся в непринужденной обстановке. Владимир поинтересовался:

— Пан Януш, мне кажется, что ваша литературная деятельность все больше приобретает журналистскую направленность. Ведете цикл радиопередач, недавно редактировали детский журнал «Малое обозрение», издание стенгазет для вас больше чем просто увлечение…

Старый Доктор задумчиво прошелся по комнате.

— В 1898 году я прочел в газете «Курьер Варшавский» объявление о литературном конкурсе. Решил поучаствовать. Очевидно, поводов было несколько. Может, студенческое безденежье придавало прыти. Может, желание заявить о себе. Молодым всегда хочется чем-то удивить свет. Ну, если не свет, так хоть кого-то из знакомых. Написал драматическое произведение под названием «Какой дорогой». Чего уж там мелочиться!

В глазах пана Януша засверкали озорные огоньки. Может, вспомнил, как из-за невнимательности работника журнала его псевдоним вместо Яноша Корчака стал Янушем Корчаком.

---

[51] Активизация познавательной деятельности ученика в процессе учебы. Личный архив В. И. Барана. Машинописный вариант.

[52] Формы пропаганды педагогического опыта. Личный архив В. И. Барана. Машинописный вариант.

— Опус мой был признан успешным. А это придавало сил. И вот я уже активный сотрудник сатирического издания «Шиповник». Еще через три года появилась первая книжка «Дети улицы».

Педагог привычно протер платком стекла очков.

— Благодаря журналистике я высказываю свои мысли сотням и тысячам читателей. Думаю, что педагогика сродни высшей ступени журналистики — публицистике. Мы должны, как никто, быстро ощущать социальные изменения в обществе и делать коррективы в нашей педагогической работе. И главное — не молчать! Когда общество знает свои проблемы, находятся пути их решения. Здесь без газет не обойтись.

Педагогика всегда смотрит за далекие горизонты. Ведь мы воспитываем людей послезавтрашнего дня.

По комнате пронесся легкий шум. Педагог сразу же среагировал, обратился к молодежи:

— Вот вы будете иметь своих детей. Те, в свою очередь, своих. А вы, — продолжал Старый Доктор, улыбаясь, — уже дедушками и бабушками продолжите воспитывать внуков и правнуков. Так что, коллеги-педагоги, какие моральные устои мы с вами вложим в сердца наших юных воспитанников, такими будут нравы общества в конце XX — начале XXI столетия.

А стенгазета как раз приучает к самостоятельности. Вся жизнь нашего приюта отражена здесь. Смотри, изучай, делай выводы, вноси коррективы. Для наших юных друзей, кто знает, это вполне возможный шаг в профессию.

Казалось бы, поговорили, пошутили — и забылось. Но сразу же после Великой Отечественной войны, работая завучем СШ № 7, В. И. Баран посоветовался с педагогами, комсомольским активом — и вскоре появилась школьная рукописная газета. Каждый номер был богатый на информацию о внутришкольной жизни, спортивных успехах, достижениях на городских, районных, областных, республиканских олимпиадах. Активный юный корреспондент Вадим Лобаченко стал известным журналистом, закончил экономический факультет МИМО, работал корреспондентом ТАСС в Соединенных Штатах[53].

Владимир Иванович не забыл и того, как Януш Корчак на практике доказывал организационные возможности подопечных. В приюте было широко развернуто самоуправление. Большое значение имели решения его совета. По спорным вопросам проводились опросы общественного мнения. Был даже товарищеский суд, кодекс для которого сочинил сам Старый Доктор. Из 1000 пунктов только последний гласил, что подсудимый опасен для окружающих и подлежит исключению. За 30 лет этот пункт был применен дважды. Детский товарищеский суд выносил два решения — оправдать или… простить. Пан Януш стремился, чтобы сироты имели настоящее детство. Опытный педагог предупреждал воспитателей:

— Ваше дело наблюдать. Это не значит, что совсем забыть о контроле. Видеть надо все, но присутствие должно быть минимальным. Вмешиваться только в случае, когда это необходимо. Подсказать надо ненавязчиво, стараясь дать не готовый рецепт, а подтолкнуть мыслительный процесс детей к самостоятельному принятию правильного решения. Тогда совет будет воспринят как нечто само собой разумеющееся.

Старый Доктор никогда не оставлял ни одного вопроса без ответа, комментария, уточнения, углубления мысли, высказанной раньше вскользь, конспективно. Беседы с паном Янушем превращались в творческую дискуссию.

---

[53] Из доклада директора СШ № 1 заслуженного учителя БССР В. И. Барана. Личный архив В. И. Барана. Машинописный вариант. 1966.

Он терпеливо отстаивал свое убеждение, что к ребенку надо относиться как к равному себе. Его педагогическая идея, по сути, вкладывается в одну фразу: воспитатель должен любить детей. Педагогическая система Януша Корчака построена на убеждении в абсолютной, безотносительной ценности детства. Владимиру навсегда запомнилась фраза, высказанная Старым Доктором в ответ на довод одного из воспитателей: «Одна из грубейший ошибок — считать, что педагогика является наукой о ребенке, а не о человеке… Детей нет — есть люди, но с иным масштабом понятий, иным запасом опыта, иными влечениями, иной игрой чувств. Помни, что мы их не знаем»[54].

Строка за строкой заносились в тетрадь высказывания пана Януша: каждый этап жизни имеет как свои радости, так и печали. Дети завидуют взрослым, их широким возможностям, но не понимают, что совершеннолетие несет за собой и огромную ответственность…

Мало кто из педагогов так строго говорил о детях: «Среди детей столько же плохих людей, сколько и среди взрослых… Все, что творится в грязном мире взрослых, существует и в мире детей»[55]. Педагогов пан Януш просил не идеализировать детей, не создавать себе иллюзию, что детский мирок — это сосредоточие чистых, нежных, открытых сердец, чьи симпатии и доверие легко сыскать. Очень скоро наступает разочарование. Надо помнить, что ни один из воспитателей не вырастит из сотни детей сотню идеальных людей. Но воспринимать каждого ребенка надо как личность.

Владимир запомнил «несоциалистические» методы воспитания детей, которые широко применял пан Януш. Разнообразные дежурства, всяческие работы он стимулировал материальными вознаграждениями — конфетами, открытками, билетами в кино, театр, покупкой книг и т. д. Драчуны, дети, обиженные более сильными детдомовцами, могли выяснить отношения на… дуэли. Пан Януш лично составил «дуэльный кодекс». Здесь было предусмотрено все, что полагается в таком случае, — секунданты, свидетели. В журнал записывался повод драки.

Старый Доктор прекрасно понимал, что даже в ребячьем коллективе невозможно создать условия жизни, которые устраивали бы всех детдомовцев. Но лучше, если свои проблемы мальчишки решают открыто. Вездесущий обмен вещами он также «узаконил»: составил список эквивалентов, например, ножик можно было обменять на увеличительное стекло. Сделка оформлялась лично паном Янушем, сторонами подписывался документ. Такая игра во «взрослость» придавала солидность, ребята как бы заглядывали в мир старших…

Владимир Иванович всегда глубоко вникал в школьные дела. Он знал, например, когда и кем было выбито окно, в результате чего это случилось. Ни одно правонарушение не оставалось без его внимания.

О смерти Старого Доктора Владимир Иванович узнал по окончании войны. Тогда же был найден дневник Я. Корчака, спрятанный в тайнике, оборудованном в одном из зданий гетто. Дневник был напечатан в 1958 г. под названием «Памятник». Педагог мог спастись, но один, без 200 детей, с которыми был помещен в гетто. Его многолетний секретарь и помощник Игорь Неверли подготовил пропуск на двоих, необходимые документы, снял квартиру, где можно было отсидеться. Пан Януш отказался. Второй раз помощь предлагал Станислав Крупка. Доктор ответил: «Надо на деле подтвердить то, чему я был верен и что проповедовал в течение всей моей жизни, то есть верность ребенку…»[56].

---

[54] Источник информации: www// rust.ru

[55] Там же.

[56] Источник информации: www//novayagazeta.ru. 2002. № 81. С. 15.

Сведения о готовящейся ликвидации гетто имели друзья и знакомые Януша Корчака: известные врачи-педиатры Наталия Занд, Анна Брауде-Геллер, общественные деятели и публицисты — Стефания Семполовская, Мария Фальская, священник Марцелен Годлевский и другие. Они жили в Варшаве и имели свободный доступ в гетто, где помогали еврейским сиротам[57]. Старый Доктор просил их не забыть о старике-стороже Залевском, убитом фашистами за то, что он, нееврей, хотел вместе с воспитанниками еврейского «Дома сирот» отправиться в гетто. Впоследствии в память о Залевском во дворе приюта был установлен памятный камень.

…Владимир Иванович уезжал из Варшавы под впечатлением посещения фашистского лагеря смерти Треблинка, где погиб в газовой печи Януш Корчак. Присутствовал при закладке памятника пану Янушу. Именем этого человека названа фабрика наглядных пособий, 80 школ Польши.

К 100-летию сделана памятная юбилейная медаль, изданы почтовая марка и конверт. Все эти сувениры получили участники Международной научной сессии, посвященной выдающемуся детскому педагогу и публицисту, писателю и врачу Янушу Корчаку.

В школьном кабинете В. И. Барана на одной из полок были собраны книги о Старом Докторе на польском, русском, белорусском языках. В одной из маленьких книжек была фотография воспитателей и детей приюта «Наш Дом». На фотоснимке есть и совсем молодой Владимир[58]. По приезде домой он пополнил это собрание сборником Алиции Шлензаковой.

[57] Источник информации: www//partner-inform.de

[58] Рядом с Янушем Корчаком // Гродненская правда. 1978. 16 дек.

ЕСЛИ О ЧЕЛОВЕКЕ ПОМНЯТ, ОН ЖИВЕТ

Владимир Иванович Баран умер 29 ноября 1991 г. На его похороны сошелся весь Гродно. Среди провожавших в последний путь были его ученики, их дети, многочисленные знакомые педагога, учителя школ города. На кладбище звучали слова благодарности за огромный труд, скорбные слова прощания с Учителем. Как водится, говорилось о том, что память о Владимире Ивановиче сохранят в своих сердцах те, кто его знал в повседневной жизни. Могила утопала в цветах. Отзвучала медь оркестра. Понемногу люди разошлись, унося в сердце скорбь и грусть, что не стало еще одного истинного гражданина.

Говорят, что человек живет ровно столько, сколько о нем помнят. О Владимире Ивановиче Баране часто вспоминают его родные и близкие, ученики, товарищи по учительскому цеху, ветераны педагогического труда, одногодки…

МОЙ БРАТ ВОЛОДЯ

Надежда Ивановна Илькевич, *сестра В. И. Барана. Родилась в 1926 г. Училась в детском приюте «Наш Дом» (Варшава). Выпускница Гродненского педучилища, Педагогического института. Работала учительницей начальных классов в СШ № 3 г. Гродно. Трудовой стаж свыше 40 лет.*

У наших родителей было 10 детей. Старшие — Петр, Александр, Владимир, Иван, Василий. Кстати, Василий служил офицером в польской армии. Воевал с фашистами в 1939 г., был ранен и умер. Его могилу в Варшаве впоследствии нашел мой племянник Александр.

Брат Александр также был офицером. После 1939 г. из Вильни переехал в Белосток. Он боялся, что Советы узнают, что он польский военный, и арестуют. Всю жизнь занимался строительством мостов. Не раз был награжден. Гордился общественным признанием. Иногда восклицал: «Вот какие мы!» Прожил 92 года. Самостоятельно научился играть на гармонике, кроме родного белорусского отлично знал польский и русский языки.

Я была последней по дате рождения. Разница в возрасте со старшими достигала 20 лет. Так уж получилось. Меня, единственную девочку после смерти моей сестры Марии, скажу честно, на руках носили в семье. А вот Мане, как мы ее звали, досталась несчастливая судьба. Отличалась красотой, в маму пошла. В 17 лет познакомилась с военным, и они собирались пожениться. Даже платье венчальное подготовила. Но надо же было пойти в лес за ягодами — и заболеть воспалением мозга. С неделю промучилась и умерла. Приехал ее парень, а тут такая страшная новость…

Наша семья была в беженстве. Очутились в Сибири. Брат Володя там немного учился в русской школе. Потом пригодилось, потому что он легко выучил русский язык. Там же мама Мария Николаевна родила еще двух моих братьев. При первой возможности возвратились домой, в деревню Пилюки. Здесь родились брат Григорий и я. Дом, к счастью, остался цел.

Отец был хороший столяр. Родом он из деревни Пилюки. Человеком был строгим. Володя, например, был хорошим учеником. Мама хотела, чтобы он учился. Но по приезде из беженства жилось семье плохо и голодно. Так вот отец отправил Володю пастухом: пусть, мол, на хлеб зарабатывает, а там посмотрим. Если бы не настоятельная просьба местного учителя, то и не знаю, как бы сложилась судьба Володи.

Работали все. Хозяйство было большое по меркам Западной Беларуси. Но никого со стороны не нанимали. Сами справлялись. Может, это и спасло от высылки по этапу после 17 сентября 1939 г. Мама умела прекрасно ткать. До сегодняшнего дня храню ее самотканую рубашку и рушник работы ее рук.

К учебе мы были способные. Ребята ходили в школу. Однажды и я увязалась за Гришей. Учительница, пани Яскерская, не прогнала, а поговорила со мной, присмотрелась. Сходила к маме и сказала:

— Присылайте ее в школу, буду ее учить.

Так с пяти лет меня и зачислили в ученье. Тут и выучила польский язык. Казалось, что знаю отлично. Но позже, в Варшаве, в начале 1930-х гг. идем как-то с Володей по улице. Захотелось мне купить чего-то вкусного. Подошли к продавщице, я спросила. И, очевидно, не так сказала, как надо по-польски. Продавщица свысока посмотрела на нас и зло процедила сквозь зубы:

— Понаехали сюда, кресовяки…

Так стало обидно, что я заплакала. А брат утешает, говорит, что я буду знать польский лучше этой продавщицы, потому что я приехала не сладости продавать, а учиться. Еще поняла, что мне, православной белоруске, не так все легко будет в этом городе.

В Варшаву я попала вместе с братом. После окончания Гродненской учительской семинарии Володю как лучшего ученика рекомендовали на работу в столицу. И, видно, там поговорил обо мне. Родители отпустили нас. Они все-таки к учебе относились с уважением. Володя работал воспитателем в детском приюте «Наш Дом». Имел так свою комнату, казенное довольствие дополнительно, зарплату. Там и мне дали возможность жить и учиться. Пани Мария Фальская устроила мне серьезные экзамены.

Так я стала номером 85. Это значит, что моя кровать была № 85, как и одежда, полотенце и все другое. Условия содержания были хорошие. Воспитатели Оля и Вера мне очень нравились. Как награда для нас за хорошую учебу и поведение была уборка комнаты для чтения, «комнаты тишины». Там были полки с книгами, столы с электрическим освещением. Я очень любила там заниматься…

Володя преподавал географию в гимназии № 1 и лицее имени Стефана Батория, а вечерами — в «Нашем Доме». Его жена Маня давала тут уроки рукоделия. Они пользовались очень большим авторитетом и среди воспитанников, и среди наставников.

…Вторая беда со знанием языка повстречала меня в 1939 г., когда я вернулась домой из Варшавы, уже занятой фашистами. В школе учили только на русском. Я же его не знала. Володя сразу же по приезде говорит:

— Собирайся в школу.

— Я боюсь к русским идти!

— Но учиться надо все равно!

Я впервые пожалела, что не осталась в Варшаве.

После начала войны 1 сентября 1939 г. руководитель приюта пани Мария предложила моему брату Володе уходить в Беларусь к жене, которая гостила у своих родителей в Берштовской пуще после рождения сына Владимира. Брать меня было опасно, и я осталась. Это было правильное решение. По дороге домой Володю дважды задерживали. Сначала немцы, потом советские солдаты. Немцы быстро отпустили, а русские приговорили к высшей мере. Друга Володи, «учителя в шляпе», расстреляли, а брата — слава Богу, нет. Его спасло то, что он хорошо говорил по-русски после сибирского беженства.

Меня вывез из Варшавы отец Мани, Володиной жены, — Александр Милинкевич. Он приехал к нашей маме Марии в деревне Пилюки, что под Гродно возле Вертилишек, и застал ее в слезах и полном отчаянии: «Сваціk каханы, Аляксандр, што рабіць? Адну дачку ўжо згубіла. Зараз і Надзя прападзе ў вайне ў той Варшаве». Почти не задумываясь, Александр Казимирович сказал: «Дай мне трохі хлеба, сала, паеду па яе».

Руководитель приюта «Наш Дом» пани Фальская говорила прорвавшемуся из Беларуси через фронт дяде Александру, который приехал за мной:

— Оставьте. Я буду присматривать за ней. В обиду не дам.

Дед ответил:

— Не могу смотреть, как мама ее убивается и плачет. Нет, увезу домой!

Боже, сколько страху натерпелась, пока пробирались на Гродненщину! Дедушка нашел проводника, который взялся провести нас нелегально через границу. Мы ему денег дали, а тот поводил по лесу, сказал, что уже на советской территории, — дальше сами идите. Обманул. Бросил у самой границы. Попались мы красноармейцам. У меня в сознании до этого было одно: самые страшные, кого можно встретить, — русские. А тут и они — как из-под земли выросли. Один, мрачный такой, посмотрел на нас как на обреченных и говорит другому:

— Забери их. Посмотрим, что за люди у нас тут шастают.

Арестовали. Заперли в каком-то сарае. Я так сильно окоченела, что рук не чувствовала. Сидим, ждем решения своей судьбы. Дядю Александра на допрос вызывали несколько раз. Били его сильно. Но он твердил:

— Идем домой. Вот адрес наш, проверьте.

После меня вызвали. Обогрели, накормили и ласково так начали разговор заводить, расспрашивать, куда и зачем идем. Как есть и рассказала.

Не знаю, что повлияло, но продержали нас еще немного и отпустили. Может, позвонили, проверили дедушкины показания…

Еле домой добрели, так измучились. Брат Гриша блины печет, а я прошу: «Дай хлеба!» Так изголодалась. В Варшаве под немцами сытыми никогда не были. Я ведь и у Александра Казимировича, когда он за мной приехал в Варшаву, первым делом спросила: «Хлеба, может, привез?» А он запасливый был…

Да, я про учебу мою на русском языке в Гродно не закончила. Володя со мной три дня позанимался. Прихожу в школу, а там диктант пишут. Мне поставили очень плохую оценку. Учила такая Аркина из присланных с востока учителей. Мне, отличнице учебы, было очень обидно. Плачу. Володя снова успокаивает:

— Надо не плакать и нервничать, а заниматься.

Вызубрила биографию Пушкина. Получила тройку. Володя приободрил:

— Будешь отличницей, всему свое время. Все у тебя получится, снова станешь лучшей в школе!

Он всегда шефствовал надо мной.

21 июня 1941 г. меня принимали в пионеры. Володя купил мне галстук. После я передала его в музей СШ № 1. Может, там и сохранился. Первыми пионерами в школе, а может, и в Гродно были также Мария Янченя, Клава Давидович, Вера Теребей. К сожалению, их уже нет среди нас.

Володя внимательно следил за моими успехами. И в педучилище, и в институте, и за практикой наблюдал. Я подвела его только в одном: не приняла его приглашения работать в школе, где он был директором. Но и здесь он был верен себе. Ежегодно перед началом учебного года звонил:

— Зайди, Надя, поговорим.

Он как бы настраивал меня на рабочий лад. Запомнила его слова: «Обижать никогда нельзя, а вот помочь — ты обязана», «Хочешь, чтобы уважали, уважай других», «Сделай так, чтобы тебе самой понравилось».

Знакомых у него — целый город. Но это знакомые. Друзей же было мало. Володя очень неохотно открывал душу. Наверно, потому, что пережил и угрозу расстрела, и нищету, когда за кусок хлеба простаивал часами на бирже труда в Гродно, надеясь, что кто-то наймет на работу. Думаю, что эта настороженность осталась у каждого, кто за короткое время сумел пожить при нескольких властях — польской, довоенной советской, оккупационной фашистской, снова советской с ее депортациями, высылками, всеобщей подозрительностью…

Поэтому о себе писал очень скупо. Только дежурные фразы. Я не удивляюсь такой сдержанности. Этому научила сама жизнь. Каждую ночь кого-то арестовывали, кого-то увозили. Он мне не раз говорил: «Надя, когда пишешь биографию, то отражай только самое необходимое. Много не расписывай». Мы очень долго скрывали с ним, что у нас в Польше, совсем рядом — в Белостоке, родной брат Александр.

Дружил разве что с Яном Зеленским, другом детства, осевшим в Польше. Еще с довоенных лет вместе с женой поддерживал дружеские связи с паней Зосей Радевич (урожденной Люберацкой), работавшей в поликлинике. После войны имел хороших знакомых из числа офицеров Советской Армии — Захарова, Загоруйчука и Иорданашвили. Их дети учились в школе Володи. Они были совестливыми и умными людьми. Со временем поразъехались в Киев, Москву, Ленинград. Оттуда письма брату и его жене Мане приходили. Умерли уже. Сын одного из них переписывается со старшим сыном Владимира Ивановича — Владимиром.

В Гродно часто и охотно встречался с заслуженным учителем Беларуси Апанасом Цыхуном, прекрасным краеведом, другом детства, с которым учились вместе в гимназии.

Володя отличался организаторскими способностями. Это было заложено в его характере. Он постоянно что-то делал сам, приобщая других. Никогда не брался за работу, чтобы тут же перегореть и забросить начатое. Всегда продумает хорошо, посоветуется и только после этого проводит в жизнь. Сам — на переднем крае и никогда в стороне. Его круг интересов не замыкался только на школе. Поэтому несколько десятилетий кряду избирали его депутатом городского совета.

Работая завучем после войны в СШ № 7, выкладывался полностью. Всегда вокруг него собирались люди. Он пропагандировал знания. Школьники в нем души не чаяли. Недруги поговаривали, что Владимиру Барану просто везет, само в руки идет. Но ведь везение и есть огромная работа, дисциплина, умение распорядиться собственным временем, находить к людям подход.

Никто не мешал иным директорам школ города проявить инициативу и попробовать себя в новом деле. Владимир Иванович, например, чувствовал необходимость изменений в политехническом образовании. В конце 1950-х в экспериментальном порядке принялся внедрять трудовое обучение, которое через некоторое время было распространено повсеместно.

Когда другие только спорили о плюсах и минусах кабинетного обучения, он принялся внедрять новшество в школе. Причем трудовое обучение и кабинетная система проходили апробацию в СШ № 1 с одобрения Академии педагогических наук СССР…

А Героя Социалистического Труда Владимиру Ивановичу не присвоили. Представление было. А вот что помешало или, вернее, кто помешал, не знаю. Возможно, вспомнили, что он «западник», учился «не в том» университете. Вполне вероятно.

Мне навсегда запомнились минуты, когда Володя по выходным дням приезжал в деревню. В это время занимался в учительской семинарии в Гродно. Одет был аккуратно и красиво. Он любил порядок во всем. Брал в руки скрипку и для мамы исполнял песни. Говорил, что научился играть в гимназии. Комната наполнялась чистыми волшебными звуками. Жизнь, казалось, будет вечной и счастливой, мама — молодой и красивой, а Володю, моего талантливого незабываемого брата, — ждет прекрасное будущее.

Его лицо было вдохновенным. Таким видела его много раз, когда он увлеченно брался за новое дело. Тогда для него не было преград. Он без устали ходил по кабинетам чиновников и доказывал необходимость задуманного. И побеждал. В этом, считаю, успех педагога и учителя Владимира Ивановича Барана.

УЧИЛ СОБСТВЕННЫМ ПРИМЕРОМ

Владимир Владимирович Милинкевич, *сын Владимира Ивановича. Родился в 1939 г. Закончил факультет физики и трудового обучения Гродненского государственного педагогического института (1960). Работал в СШ № 1. Преподаватель физики. Учитель-новатор. Отличник народного образования БССР. Окончил курсы французского языка по линии ЮНЕСКО и три года преподавал в Конго. Трудовой стаж 44 года.*

Отец никогда не навязывал своей воли. Но своих целей достигал иными методами. Например, как было со мной? Заявил я дома, что хочу после окончания школы поступать в Ленинградское мореходное училище. Отец спокойно выслушал, помолчал и говорит:

— Давай, если чувствуешь такое призвание.

Но отлично знал, что мне исполнилось только 16 лет. У военных строгая дисциплина, и вряд ли меня примут на учебу. Это первоклассником я стал в шесть лет вместо семи, как было положено в то время. Посмотрели, что школьная программа мне не в тягость, и приняли. Как исключение, если хотите, такой педагогический эксперимент.

Конечно, в Ленинграде не приняли. Посоветовали через год снова приехать.

Звоню домой. Отец встретил это печальное для меня известие спокойно:

— Через год — значит через год. Но это время надо как-то пережить. Приезжай домой, поступай в институт, а придет время — снова поедешь в Ленинград.

Не был бы он педагогом! Далеко смотрел вперед. Исходил из чисто человеческих соображений. Мол, пусть парень займется делом, а там, смотришь, втянется, появятся друзья, новые увлечения — и морская волна займет место только в снах, как несбыточная мечта.

Однако, думаю, здесь были иные соображения. Понятно, что отец волновался за будущее сына. Думаю, что моя мореходка была ему не по душе. Чутье подсказало ему, что из меня получится учитель. Кому лучше знать о качествах детей, как не родителям! Он растил нас, воспитывал теми же методами, как и всех учеников своей школы…

Когда начало поджимать время поездки в Ленинград, отец дипломатично молчал. Как будто и не было разговора год тому назад. Признаться, и мне расхотелось менять уже сложившийся ритм жизни. Студенческая жизнь втянула в свой водоворот. Мне понравилась педагогика, мои будущие школьные предметы — физика и трудовое обучение.

Отец при окончании института говорит:

— Если с физикой как предметом все ясно, то трудовое обучение только набирает обороты. Пишется с чистого листа. Ты имеешь специальное образование по организации трудового воспитания. Устраивайся в нашу школу и покажи, чему тебя научили.

Был 1960 год. СШ № 1 в это время гремела как базовая в деле трудового обучения. Каждый день делегации, открытые уроки, приезды больших и маленьких начальников. Все смотрят, удивляются, задают много вопросов. Отец в производственных мастерских почти не появлялся. Он считал, что на все вопросы ответы дадут учителя-производственники и учителя-предметники. Это подготовленные люди, и незачем их подстраховывать.

В то время, помню, он много готовился к выступлениям на мероприятиях разного уровня — конференциях, собраниях по обмену опытом, семинарах. Возвращался со школы поздно, как обычно, и садился за письменный стол. Часто ездил в Минск, другие города Беларуси. То, что проделывался огромный труд, теперь можно проследить по публикациям в газетах, статьям в брошюрах. Журналисты наведывались в школу часто.

Отец оставил большой архив. Он был аккуратист, к документам относился бережно, впрочем, как ко всему, к чему имел отношение. Порядок ценил высоко. Говорил, что это показатель деловитости человека. Если человек умеет держать в порядке свои вещи, то у него в порядке и мысли, и дела.

Дома отец имел свой рабочий кабинет. Это была небольшая комната с печным отоплением. На стене — географическая карта. Не забудем, что отец закончил в Варшавском университете факультет географии и черчения. На столе была электрическая лампа с абажуром, чернильница, подставка для ручек и карандашей, необходимые для работы бумаги. Книги были размещены на полках в таком порядке, что не надо было часами искать нужное.

Отец приучил нас, детей, всегда следовать основным правилам общежития, ценить время, быть аккуратным. К воспитанию относился строго. Но никогда не повышал голос. Подчеркивал, что дисциплина экономит время. Всегда следовал принципу: не откладывай на завтра то, что можешь сделать сегодня. Надо утром идти в школу — будь добр, с вечера подготовь сумку, положи все, что необходимо для занятий. Время есть, торопиться не надо. И правда, утром все под рукой — чистые ботинки, выутюженные брюки, собранный портфель.

Он был в Коммунистической партии с 1947 г. Время было неспокойное. Снова покатилась волна арестов, заработал механизм вывоза «врагов народа» в глубинные районы России. В Гродно уже почти не осталось местной интеллигенции, ее место занимала «красная профессура». Отец чувствовал, что круг сжимается и что его очередь не за горами. А это трагедия семьи, страшная беда.

Думаю, интересно будет знать, что судьбу отца решала мать известного теперь в соседней стране президента Российского союза промышленников и предпринимателей Аркадия Вольского — Анна Семеновна. Сам Аркадий учился в СШ № 7, где отец был завучем. Анна Семеновна работала в горкоме КПБ секретарем по идеологии. По ее инициативе состоялся откровенный разговор. Скрывать что-либо было бессмысленно, и Владимир Иванович понимал это. В конце беседы она сказала, глядя в глаза:

— Мне кажется, Владимир Иванович, что вам надо поступить в партию.

— Вы шутите, Анна Семеновна! Кто же меня примет! Учился в Польше, родителей в 1939 году назвали кулаками, имущество конфисковали…

— Я дам рекомендацию. Соглашайтесь. Это единственное, чем я могу вам помочь. Думаю, что так будет лучше и для вас, и для вашей семьи.

Она сдержала слово. Отец был принят в партию, несмотря на то что существовал лимит на поступление в ВКП(б), зеленый свет давался рабочим. А уж «крэсовых» учителей тем более не жаловали. Но А. С. Вольская сумела настоять на своем.

После ее перевели на работу в Лиду, Минск, Москву. В ЦК КПСС она курировала вопросы образования в Литве, Белоруссии, Киргизии и Карело-Финской АССР. Этой республикой руководил Юрий Андропов. Аркадий Вольский работал у него помощником. Окончил Институт стали.

С Аркадием мы иногда созваниваемся, обмениваемся поздравительными открытками к праздникам. Будучи в Москве, всегда захожу к нему. Он помнит Владимира Ивановича, с теплотой отзывается о Гродно.

Из довоенной жизни отца знаю мало. Сам он рассказывал в общих чертах. Из воспоминаний тети, Надежды Ивановны, узнал, что в беженстве, а это была Сибирь, закончил два класса русской школы. Когда занимался в учительской семинарии в Гродно, то летом подрабатывал тем, что собирал в лесу ягоды и продавал людям. Тетя говорила, что до слез огорчался, когда покупатель не находился или проходил мимо. Семья отца отличалась сплоченностью. Уважением пользовался мой дедушка Александр Кузьмич. Бабушка Лидия Алексеевна была учительницей школы, которая размещалась в их собственном доме в деревне Липники в Берштовской пуще. Сохранились фотоснимки тех лет. Мы их храним как семейную реликвию.

ОТЕЦ В ШКОЛЕ И ДОМА

Александр Владимирович Милинкевич, *сын Владимира Ивановича. Родился в 1947 г. Окончил Гродненский педагогический институт. Кандидат физико-математических наук, доцент. Преподавал в Гродненском госуниверситете (1986–2000). Заместитель председателя Гродненского горисполкома (1990–1996).*

Автор 65 научных работ по квантовой электронике, лазерной технике, истории архитектуры, культуры и просвещения. Работал заведующим кафедрой в университете г. Сецифа (Алжир). Лауреат премии Европарламента «За свободу мысли» им. Андрея Сахарава. Имеет орден «За заслуги перед культурой» (Польша).

Мои первые воспоминания об отце связаны с тем, что мне очень хотелось побыть с ним. А это было не просто. Он очень рано уходил на работу и поздно возвращался, да еще продолжал заниматься делами в своем кабинете, если так можно назвать комнатушку в девять квадратных метров. В отсутствие отца, бывало, сяду за этот стол, раскрою книгу — и так легко читается! Строгий порядок, где каждая вещь была на своем месте и где ничто не отвлекало, создавал, как теперь говорят, положительную ауру.

Может, сама атмосфера была пропитана духом знаний. У нас была очень богатая домашняя библиотека на многих языках, на которой я вырос. Представьте: горит настольная лампа. Сзади на стене большая географическая карта, как будто весь мир у тебя за спиной, на полках множество книг. Этот таинственный полумрак, помноженный на детскую впечатлительность и фантазию, тишина, когда, казалось, слышен шум волн всех морей и океанов, отмеченных на географической карте и так манящих к себе…

Иногда думаю, что старший брат Володя именно в этой атмосфере почувствовал тягу к морю, пробовал поступить в мореходное училище, хотя у нас «сухопутная» семья.

В выходные дни отец, если не был в отъезде, работал в саду. Вот тут я становился первым помощником. Отец был умельцем на все руки, но видели бы вы его около деревьев! Священнодействовал! После посадки саженцев, он нянчился с ними, как со своими школьниками. Сам прививал подвой, формировал крону, поливал, подкармливал, боролся с вредителями…

В саду были три яблони сорта белый налив, старые, с 1930-х гг. Отец за ними особенно присматривал. Ему советовали спилить деревья и на этом месте вырастить новой селекции. Но он только усмехался. А яблони каждый год плодоносили. И сегодня еще жива одна из них.

Я учился в школе, где директором был отец. Чувствовал ли себя сынком начальника? Или ко мне были какие-то особые отношения? Нет. Равный среди равных, и не больше. Было ощущение, что к тебе пытливо присматриваются окружающие, в частности учителя школы. Хочешь не хочешь, а ровняли по отцу. Подводить отца не имел право. Подходит учительница и говорит:

— Саша, у нас создан хор. Может, хочешь записаться?

Записался. Хотя поначалу не очень-то и хотелось. Знал, что отец скажет: «У тебя нет привилегий. Наоборот, ты должен быть примерным. Судьба у тебя такая». Потом не жалел, даже был благодарен: пел у самого Адама Чопчица, заслуженного деятеля искусств БССР, который руководил нашим хором. И сегодня, бывает, пою в доброй компании. Не профессионал, но голос поставлен.

Вообще-то, отец умудрялся приглашать людей, знающих свое дело. Одно время в школе работал Виано, красивый статный преподаватель танца. Он был из детей, приехавших в СССР во время гражданской войны в Испании. Он создал у нас великолепный коллектив танцев народов мира. Позже он уехал в Ригу и работал балетмейстером в Театре оперы и балета.

Почему умудрялся? Оплата за работу специалистам была, скорее, символической. Люди соглашались, наверно, больше из уважения к директору, чем с мыслью подзаработать. Одним из главных талантов моего отца, несомненно, было умение увлечь людей идеей. Он был мастером создания коллектива, творческого настроения среди учителей.

В то время в СШ № 1 было множество кружков, на любой вкус. Мне особенно нравилось стрелять в тире из мелкокалиберной винтовки и «воздушки». Страна все время готовилась к войне, и мы сдавали нормы ГТО («Готов к труду и обороне). В баскетбол я тоже начал играть в школе. Уже потом, в восьмом классе, стал тренироваться в ДСШ у замечательного тренера Якова Фрумана.

За моей учебой в семье как будто никто не смотрел. Никогда не напоминали, что надо делать уроки, готовиться к занятиям. Это было само собой разумеющимся. С раннего детства я был приучен к ответственному отношению к своим обязанностям. Переписывал домашние задания часто по много раз, все хотелось, чтобы было идеально. Помню, мама, сама большой педант, говорила: «Сашенька, больше не надо, уже и так очень хорошо». А я в ответ часто просил: «Разреши еще раз, я могу еще лучше». Такая была семейная традиция.

Я учился на «отлично». Учеба давалась мне легко. Хотя у доски часто терялся, краснел, даже заикался при ответе. Отец всегда старался, чтобы мы, его дети, не ограничивались только школьной программой. Его самого можно было смело назвать энциклопедистом.

В нашем классе учились 42 человека. Из них 21 окончил школу с медалью — золотой, как я, или серебряной. В год выпуска в вузы поступил 41. Тот единственный, кому не удалось стать студентом, стал им через год. Наш класс был исключительно дружным. Мы постоянно собираемся на встречи выпускников. Думаю, что в этом — во многом заслуга нашей школы, которую мы очень любили и гордились ею. Мы постоянно ходили в походы, ездили на экскурсии. А после окончания 10-го класса мой отец предложил нам поучаствовать в ремонте школы, а на заработанные деньги совершить путешествие на автобусе в Крым. Тогда это называлось политехнизацией школьного обучения. Се-

годня мы, одноклассники, вспоминаем эту поездку как одно из самых ярких впечатлений школьных лет.

Отец был очень уравновешенным. Никогда не слышал, чтобы он говорил, что называется, на повышенных тонах. С учителями беседовал чаще всего поодиночке. В разговоре отмечал вначале успехи педагога, его удачи, например, в проведенном открытом уроке. И только потом в мягкой форме мог покритиковать. Причем скорее советовал, чем требовал: «Если бы вы это удачное сравнение дополнили…», «Вы совершенно справедливо отметили, но появились интересные статьи. По-моему, они будут хорошим подспорьем на ваших очередных уроках…».

Отец был очень сдержанным в эмоциях. Мне всегда хотелось, чтобы он чаще меня хвалил. Одним из редких исключений был день, когда я поступил в аспирантуру Института физики АН БССР:

— Вот это здорово! Молодец!

Может, в моем поступлении в какой-то степени видел и результат своей педагогической работы. Понимал, что поступить в аспирантуру в Академию наук после пединститута не просто. Тогда на учителя учились четыре года, а в университете — пять. И у меня подготовка, особенно по теорфизике, конечно, должна была быть слабее. Думаю, помогло то, что приобрел в отцовской школе, — научился учиться.

В моей школе — школе моего отца — работал еще один член нашей семьи. Это мой брат Владимир. Его все звали ВВ. Дома же он был для нас Димой — чтобы отличать от отца, тоже Владимира. «Дим — Дима» родилось как-то случайно, как три буквы в середине полного имени. То, что я стал физиком, исключительно его заслуга. Он — учитель от Бога. Мало кто в моей жизни умел так объяснять сложную науку, как он. На его уроках было и весело, и страшно. Все готовились к испытаниям. Четверка в аттестате от ВВ практически гарантировала поступление в любой вуз. Его любили и боялись одновременно. Помню, он очень гордился, что ему назначили стипендию Фонда Сороса как учителю, наиболее часто упоминавшемуся первокурсниками минских вузов в опросе «Твой лучший учитель». Мы — учительская семья.

Мой отец, хоть и был директором школы, был в первую очередь педагогом. Его не раз выдвигали «в начальники». Помню, когда в 1960-х вновь предложили стать заведующим гродненского гороно, он «тяжело заболел». Взял бюллетень у знакомого врача и просимулировал болезнь. Ему было неудобно передо мной, ведь он учил всегда говорить правду. Оправдываясь, отец вздохнул и сказал мне: «Я умру от тоски без моей школы, без школьников. Это совсем не мое. Но в горкоме партии будут угрожать партийным билетом».

Отец тяжело переживал, когда ему внезапно сообщили, что на место директора, его место, есть кандидатура — жена первого секретаря обкома партии, переведенного на работу в Гродно. Понадобилась лучшая школа в городе для человека из верхов. Не то чтобы он держался за должность. Просто был человеком с глубоким чувством собственного достоинства и справедливости. Когда ему исполнилось 60, он поинтересовался в гороно: не пора ли ему уйти на пенсию. Но там категорически не согласились: «Что вы! И думать об уходе забудьте! Работайте столько, сколько хватит сил».

…Отец продолжал преподавать в родной школе в ранге рядового учителя географии. В той самой школе, которая благодаря и его стараниям стала одной из лучших в республике.

С мамой папа познакомился в Гродно. У нее революционная семья. Ее дед и прадед — участники восстания 1863–1864 гг. Ее отец Александр Казимирович — активист

белорусского движения 1920-х гг., за что и был узником в Картуз-Березе. Мама младше папы на год, закончила училище по специальности домоводство. В то время иметь такой диплом считалось престижным. Подготовка было высокой и давала возможность преподавать. В школьные годы я ходил в брюках и рубашках, мастерски сшитых матерью. Она отлично вязала, была замечательной рукодельницей. А если бы вы попробовали кулинарные блюда, приготовленные ею!..

У нас дома никогда не переводились домашние пироги с разной начинкой, печенье, пряники. В нашем семейном архиве сохранились мамины конспекты с невероятным количеством рецептов. В подвале нашего дома было множество полок, где хранились соленья-варенья, сделанные ее руками, вкусные домашние вина из яблок, крыжовника, рябины, вишни, шиповника. Мамины подруги с довоенных лет, всегда опрятно одетые, с накрахмаленными воротничками, в шляпках, ходили к нам в гости, а мы к ним. Они вели разговоры, часто переходя на шепот. Я прислушивался и понимал, что они чаще всего говорят о былом, о Гродно, которого уже нет.

Когда родители поженились, то вскоре уехали в Варшаву. Оба работали в приюте «Наш Дом». Мама была там воспитателем и учителем домоводства.

С отцом они жили дружно и по-настоящему любили друг друга. Наша семья, несомненно, была счастливой. Были, конечно, и споры у наших родителей. Но мы никогда не слышали от них слов упрека в адрес один одного. Мы с братом выросли, так и не услышав разговоров на повышенных тонах. Свои проблемы решали без присутствия детей. После войны мама уже не работала. Она навсегда осталась домохозяйкой. Уход за тремя мужчинами требовал времени и терпения. Мы не знали, что такое грязные рубашки, несвежая постель, невкусный обед. Она вставала первой и шла спать последней. Иногда говорила, что, возможно, не реализовала свой потенциал. Но сама себе отвечала, что в успехах мужа и сыновей есть и ее успех. В формировании моего характера и души она сыграла главную роль. Мне и сегодня больно от мысли о том, что я никогда уже не смогу отдать ей даже части того тепла, которым был окружен благодаря ей в детстве. Она была очень скромным человеком и умела давать, не ожидая ничего взамен.

О приближении своей смерти мама знала. Это случилось в 1974 г. на 65-м году жизни. Болезнь была неизлечимой. Ей очень хотелось увидеть своего внука, моего первого сына. Он родился ровно на сороковины после похорон…

Отец был представлен к званию Героя Социалистического Труда. Однако второй орден Ленина и Золотую Звезду не получил. Мне достоверно известно, что в партийные и советские органы были направлены анонимные письма. «Доброжелатели» напоминали, что мой отец «западник, у которого родители — кулаки, и он сам учился в белопольской Варшаве, работал с буржуазным педагогом Корчаком»… Бог им судья.

ВЫДЕРЖАЛ ЖИЗНЕННЫЙ ЭКЗАМЕН

Афанасий Петрович Цыхун (1910–2005). *Родился в Гродненском районе в крестьянской семье. Окончил четыре курса польской учительской семинарии, Гродненский педагогический институт. Ветеран Второй мировой войны. Работал учителем в сельских школах, инспектором отдела народного образования. Автор пяти книг поэзии и прозы. Заслуженный учитель Беларуси.*

Мы вместе поступили в Гродненскую мужскую учительскую семинарию. Там и познакомились. Были на одном курсе. Нас, белорусов, было всего четыре человека. Мы с Володей сидели за одной партой. Он учился старательно. В поведении служил

примером, я же рисковым был. Семинарию не закончил по причине отсутствия средств на оплату учебы. Призвали в армию. Защищал от фашистов Варшаву.

Володя имел уравновешенный характер. С каждым находил общий язык. В споре отстаивал свою точку зрения, но прислушивался к противной стороне, если убеждался в правоте оппонента — уступал. Это великое мастерство — уметь держаться с людьми разных убеждений. Иначе Володя вряд ли получил бы место педагога в польском приюте, а в 1935 г. — преподавателя элитной гимназии имени Стефана Батория. С Советами также надо было уметь ладить и держать ухо востро. Тут что не так — и прощай, дом, здравствуй, Колыма! Бог дал ему ум идти твердой дорогой, учитывая жизненные обстоятельства. Володя умел не только работать, но и рационально организовать ее.

Мы были харцерами — это как наши пионеры. Имели друзей из числа польских учеников. Настоящим товарищем на всю жизнь стал Ян Зеленский. Он, католик, заходил с нами в православную церковь. После войны работал в Польше так же, как и я, — школьным инспектором. Он приезжал в Гродно. Мы встречались втроем. Ян очень просил приехать к нему. Жалею, что не получилось ни у меня, ни у Володи. Ян давно уже умер.

В разговорах были откровенны, потому что доверяли один одному…

Мне приходилось быть у него дома в деревне. Обыкновенная хата, небогатая семья. Володя цепко держался за науку. Но диплом учителя не гарантировал ему, белорусу, трудоустройство в родном крае. Это одна из причин, почему он был вынужден искать куска хлеба в Центральной Польше. И еще, мне кажется, что найти работу моему товарищу помог Ян Зеленский. К приезду Володи в Варшаву он уже работал воспитателем в приюте «Наш Дом».

После войны мы встретились вновь. Сблизились, как и раньше. Оба трудились в школах. Виделись на разных педагогических мероприятиях. Находили время навестить друг друга дома. Он с удовольствием, как мне кажется, приходил в этот вот мой домик, считай, на окраине Гродно. Иногда ему просто хотелось побыть вдали от суеты. Интересовали его и мои пчелы.

Сядем за этим столом, точно как сейчас: я у окна, а он на вашем месте, откуда хорошо видна улица. Беседуем, иногда сто граммов выпьем. Он не был любителем зелья. А для разговора тем было много. Нам, учителям, было чем поделиться. О моем увлечении краеведением надо сказать отдельно. Володя, по образованию географ, очень высокой квалификации, живо слушал мои рассказы о людях, преданиях, населенных пунктах Гродненского района. Все эти познания он применял на уроках, в работе геокружка. Когда строил свою знаменитую школьную географическую площадку, то советовался насчет ее оборудования.

Интересовался и сборами фольклора. Слушал мои стихи. Обязательно звонил и делился мыслями о моих публикациях в газетах. Когда я собирал материалы для книги о нашем земляке академике Карском, то Володя постоянно интересовался, как продвигается дело. Вообще, был человеком чутким и отзывчивым. Поверьте, это не просто дежурные слова.

Из наших разговоров я понимал, какой неподъемный труд он взвалил себе на плечи. На его должности надо было иметь стальные нервы. Школа славилась как одна из лучших в республике, была не последней в стране. Сюда постоянно ездили за передовым педагогическим опытом. Здесь обкатывались экспериментальные разработки. И поддерживать такой высокий уровень школы годами — это подвиг. Владимир Иванович выдержал свой жизненный экзамен.

Он горячо приветствовал открытие в Гродно Музея Максима Богдановича. Мы присутствовали на этом торжестве. Я отдал в экспозицию свою скрипку. Володя, насколько знаю, несколько картин. Вместе мы выступали на юбилейном вечере Элизы Ожешко. Присутствовал и Ян Зеленский. Из уважения к памяти писательницы мы говорили по-польски. Где-то у меня сохранился фотоснимок.

Владимир Иванович поддерживал дружеские отношения с учителем Александром Барсуковым из деревни Поречье. Мы иногда ездили к нему в гости. К сожалению, он уже умер.

Слышал, что Владимира Ивановича представляли к званию Героя Социалистического Труда. Это была бы для него честно заслуженная награда. Сам он при разговоре на эту тему тактично отшучивался. Но в голосе проскальзывала боль. Никогда не вдавался в подробности, а я не настаивал. Разве и так не понятно? Мало ли кому успехи директора школы стали костью поперек горла. Всегда найдется злыдень, который исподтишка строчит доносы. Раньше такие пасквили в лучшем случае приводили к высылке оклеветанного в Сибирь, а теперь человека просто отодвигают и задвигают. Клеймо «западника» я сам ощутил на собственной шкуре. Недоверие к местным кадрам Западной Беларуси еще долго будет сказываться на судьбах толковых людей.

НАС ОБЪЕДИНЯЛИ ОБЩИЕ ЦЕЛИ

Николай Александрович Мельников. *Родился в 1924 г. Окончил Могилевский педагогический институт. Участник Великой Отечественной войны. Кандидат филологических наук. Заведовал кафедрой русской и зарубежной литературы Гродненского педагогического института. Избирался членом ученого совета НИИ АПН СССР, Института литературы им. Я. Купалы АН БССР.*

В начале 1960-х мы созвонились с директором СШ № 1 и договорились о встрече. Мы беседовали в его кабинете. Я высказал мысль, что надо углубить производственную практику наших студентов. Было бы неразумно ограничиваться только проведением уроков. А если задействовать молодежь в педагогическом воспитании во внеурочное время? Скажем, создать в школе малую «Третьяковскую галерею». Собрать репродукции картин известных русских художников. Во-первых, это помощь учителям русского языка и литературы. Во-вторых, содействие широкому воспитательному процессу, постоянное приобщение школьников к культурным ценностям.

Он с интересом выслушал меня:

— Ваша идея замечательна. А как видите ее практическое осуществление?

— Широко объявим в школе и институте о совместном начинании, обратимся к родителям, шефам, художникам, выступим в газете…

Так и сделали. Вскоре уже имелось несколько сотен репродукций. В школу присылали бандероли из разных городов. Репродукции приносили совсем незнакомые люди. Звонили из книжных магазинов и сообщали о новых поступлениях. Конечно, основную часть коллекции собрали студенты и школьники. В классах развернулось негласное соревнование, кому удастся первым найти репродукции редких картин.

В фойе нашлось место для передвижной выставки. Владимир Иванович посоветовал собирать также репродукции белорусских мастеров кисти. Посмотреть собрание приходили ученики из многих школ города. Студенты вначале сами проводили обзорные экскурсии, а вскоре им начали помогать подготовленные старшеклассники.

Владимир Иванович помогал создать литературно-творческий кружок. Одобрил эмблему — ярко горящая свеча и перо. Он присутствовал на литературных вечерах, посвященных А. Мицкевичу («Он жил среди нас»), А. Пушкину («Дороги России — дороги Пушкина»), восстанию декабристов («России верные сыны»), Янке Купале и Якубу Коласу. По его предложению была подготовлена географическая карта путешествий Пушкина. О работе членов кружка рассказала областная газета «Гродненская правда».

Он охотно поддерживал предложения провести экскурсии по городу, посмотреть памятники природы. По подсказке А. П. Цыхуна была организована поездка в деревню Поречье Гродненского района, где рос дуб, считавшийся самым старым деревом бывшей Гродненской пущи. На основе собранного материала практиковалось написание сочинений.

Неизгладимое впечатление оставили поездки в село Михайловское, Царскосельский лицей и другие памятные места, связанные с жизнью и деятельностью А. Пушкина. Школьники побывали у могил А. Ахматовой, М. Зощенко. Свои впечатления дети записывали в дневниках. Позже эти дорожные заметки составили несколько альбомов, щедро иллюстрированных фотографиями.

Участники литературно-творческого кружка посещали музеи, встречались с писателями Алексеем Карпюком, Данутой Бичель-Загнетовой, Ольгой Ипатовой, Владимиром Орловым, создателем Гудевицкого литературно-краеведческого музея Алесем Белокозом. Практиковалось обсуждение новых книг Василя Быкова, Рыгора Бородулина.

Мне приходилось быть дома у Владимира Ивановича. Как во дворе, так и в комнатах был образцовый порядок. Обычно в теплое время года мы располагались на скамейке в саду. И текла наша беседа. Я слышал от него о встречах с Янушем Корчаком. Возможно, Владимир Иванович сообщил мне об этом, услышав, что имя великого педагога мне не чуждо и я знаю о книгах этого автора, изданных на русском языке. Но в подробности мой собеседник не вдавался.

Мы больше говорили о наших общих заботах — практике студентов, опыте учителей школы и преподавателей института, думали, как можно углубить связь средней школы и вуза, в частности нашей кафедры.

Как-то разговорились об участии детей в войне. Героизм подростов повсеместно пропагандировался. Владимир Иванович резко критиковал восхваление подвигов малолетних детей в годы немецко-фашистской агрессии.

— Надо не допускать возникновения войны, а не хвалиться тотальным сопротивлением. Дети должны учиться добру, а не убийству, тем более ценой собственной жизни.

Мы продолжали поддерживать отношения и после ухода Владимира Ивановича на пенсию. Он был человеком, рожденным для школы, истинно любил детей и делал все, чтобы вырастить достойных граждан.

ЧЕЛОВЕК, ГОТОВЫЙ ВСЕГДА ПОМОЧЬ

Нелли Ивановна Жебровская. *Родилась в 1925 г. Окончила Днепропетровский педагогический техникум (1945). Работала в Закарпатье, Петропавловске-Камчатском. Учительница начальных классов СШ № 1 (1955–1982). Отличник народного просвещения БССР. Награждалась грамотами областного и городского исполнительных комитетов. Трудовой стаж 50 лет.*

В 1955 г. моего мужа — офицера Советской Армии перевели на службу в Гродно. Мне было 30 лет. Я имела диплом выпускницы педагогического техникума и семь лет

трудового стажа. Рос маленький сын. В поисках работы захожу в гороотдел народного образования. Вижу объявление «Вакансий для педагогов в Гродно нет». На всякий случай обратилась к секретарю в приемной. Та отвечает:

— Вы лучше напрямую обратитесь к директорам школ. Всякое бывает. Вдруг да повезет.

По улице Кирова размещалась первая школа. Я как раз возвращалась с рынка. Сына за руку веду. Дай, думаю, зайду. Поинтересуюсь. Хотя надежды никакой — месяц до начала учебного года.

Поставила сумку на коридоре у дверей кабинета директора. Сыну строго сказала ждать моего возвращения.

Директор был среднего роста, не то что худощавый, но и не плотный. Вышел из-за стола. Поздоровался и представился:

— Владимир Иванович.

Называю себя, говорю о своей проблеме, о муже-военном, о сыне маленьком.

Смотрит внимательно, спрашивает:

— А где ваш сын?

— Да тут, на коридоре. Я ведь на минутку.

— Ну, это как получится. А детей оставлять без присмотра нельзя.

Пошел, привел сына и сумку мою несет. Так стало неловко. А он вроде и не замечает моего смущения, спрашивает мальчика о его имени, в какие игры любит играть и что-то в этом роде.

Поговорили минут двадцать. Спросил, какие трудности в работе учительницы начальных классов встречались в моей небогатой практике. Поинтересовался моими подходами к так называемым трудным детям. Все выложила как на духу.

— Не ругала и не наказывала их, Владимир Иванович, дети ведь. С ними надо лаской и убеждением. Что посеешь, как говорится…

А он все пытливо присматривается, словно что-то пытается рассмотреть.

— Мне кажется, Нелли Ивановна, вы добрый и душевный человек. И как учительница начальных классов угадали свое призвание. Идите домой, а я вам сообщу, когда выходить на работу.

Проводил к дверям, подает мою сумку, прощается.

Иду по улице, чувствую, что на сердце радостно. Ведь не поверила, что кончилось мое безработное существование. Но все равно приятно, что поговорили со мной, выслушали.

Через неделю возвращаюсь домой, если таким можно назвать нашу комнатку. Свекровь сообщает:

— Приходил директор школы и сказал, чтобы ты оформлялась на работу.

Вот так я стала учительницей СШ № 1. Тогда новое здание школы надо было срочно подготовить к занятиям. Собрал нас Владимир Иванович и говорит:

— Сейчас надо поработать руками. Времени в обрез, а работы много. Будем браться!

Никогда не думала, что так приятно пахнет свежая краска, только что отстроганная древесина. Классы и коридоры были просторными, светлыми. Не верилось, что здесь придется трудиться.

Мне определили первый класс. Через неделю Владимир Иванович пришел на мой урок. Через некоторое время — снова. Когда прозвенел звонок, говорит:

— Я не ошибся в вас. Умеете работать с детьми.

Мне довелось работать с Владимиром Ивановичем не один десяток лет, и я убедилась, как он умел подбирать кадры. Он чувствовал, что этот человек — педагог по призванию, а этот — будет хорошим добросовестным учителем, но гореть в деле не будет. При разговоре интересовался образованием, опытом работы, стремлением к новым знаниям, уживчивостью в коллективе, готовностью применить на практике передовой опыт. Особое внимание уделял молодым педагогам — что в них заложишь, такую отдачу и получишь. Часто посещал их уроки. Свое мнение высказывал не менторски, а тактично, мягко, в порядке совета. Сам как методист был подготовлен прекрасно. Этому нельзя научиться. Это дается с рождения, шлифуется образованием, собственным опытом.

В кабинете директора не было ничего лишнего. На столе полный порядок. Карандаши остро отточены. На стене приспособлена полочка с книгами, брошюрами, методическими материалами.

Помню такой случай. Перед учебным годом пришел Владимир Иванович ко мне в класс. Осмотрелся и говорит:

— Посмотрите, портреты неровно укреплены. Это надо делать под линейку. Я помогу вам исправить.

Он часто вместе с учениками ремонтировал школьные парты, учебные пособия. Надо было видеть, как Владимир Иванович скручивает в рулон географическую карту. Каждый сантиметр проходит через его ладонь, аккуратно расправляется — никаких заломов, неровностей. Если надо подклеить — сделает это тут же.

В школе проходила вся его активная жизнь. После обеда он немного отдыхал. Приходил и трудился до 22–23 часов. Контролировал все лично. Знал подробности любого происшествия: выбитое стекло, повздорили старшеклассники, происшествие на вечере отдыха…

В работе опирался на коллектив. Выслушает всех участников педсовета, приглашенных. Не любил пустословия, ненавидел ябедничество и наушничество. Поэтому в школе не было кому делать гадости за спиной иных. Заседания проводились деловито и быстро. Иногда атмосфера накалялась до предела. Иногда, наоборот, информация преподносилась неинтересно. Он чувствовал это и разряжал обстановку шуткой. В его характере была такая черта, как юмор. Владимир Иванович умел поддержать разговор, но мог и остановить пустую трату времени. Выскажется, не повышая голоса, так, что сразу становится ясным, что и к чему. Теперь таких людей называют коммуникабельными.

Мы, женщины, сразу обращаем внимание на одежду. Владимир Иванович всегда был в костюме не черного, но и не светлого тона. Галстук подчеркивал белоснежность рубашки. Говорил красиво, правильно употребляя слова, логически строя фразу, выделяя основное и акцентируя на этом внимание слушателей. Недавно мне пришлось присутствовать на собрании. Директор держал речь. Посмотрела на его мятый костюм, послушала сбивчивую речь и подумала: да, далеко вам до нашего Владимира Ивановича. Закваска не та…

Директор не подменял учителей и классных руководителей в их воспитательной работе. Всегда и в любой школе найдутся слабые ученики или ребята, у которых не все в порядке с дисциплиной. Владимир Иванович только в крайних случаях сам вмешивался в дело. Как-то раз приглашает меня как секретаря парторганизации школы в кабинет. Там сидит заплаканная мать-одиночка одного старшеклассника. Говорит, что сын отбился от рук, связался с уличной компанией, может попасть в неприятную историю. Не дай Бог, еще попадет в тюрьму, колонию…

Владимир Иванович молча выслушал, посмотрел на меня, едва заметно кивнул головой. Я поняла, что дело набирает серьезный оборот. Пригласили школьника. Его мать

сидела здесь же, сгорбленная от горя. Обычно директор в таких случаях предпочитал говорить с нарушителем один на один.

Пауза была ровно такой, какой и должна была быть. Владимир Иванович ровным голосом, ни одним словом не ругая парня, как бы пригласил присутствующих посмотреть на ситуацию со стороны. Одинокая мать работает изо всех сил, чтобы поставить на ноги единственного сына, выучить его, дать профессию. Он — ее надежда и опора в будущем. А парень балансирует над пропастью и вот-вот может сорваться. Кому от этого горя будет хорошо: матери, школе, одноклассникам, директору? Всем будет плохо, и прежде всего самому молодому человеку и самому близкому ему человеку.

Паренек стоял, втянув голову в плечи, и вдруг — заплакал. Залилась слезами и его мать. Всем было невыносимо трудно. Директор подошел к ученику, положил руку ему на плечо и подвел к матери. Из невнятных слов можно было уловить смысл: «Мама, больше не будет никаких волнений».

Он окончил школу, стал квалифицированным рабочим и добрым человеком.

У меня также возникла потребность посоветоваться с Владимиром Ивановичем. Мой сын, студент 4-го курса медицинского института, попросил денег на вечеринку. Я испугалась, что, выпив раз, захочет еще. Директор послушал и говорит:

— Дайте ему денег. Пусть пойдет посмотрит. Если есть голова на плечах, то оценит качество этой вечеринки и свое участие в ней.

В полночь сын вернулся, раздосадованно сказал:

— Больше, мама, я не пойду туда. Не по мне это.

Однажды я проводила открытый урок, посвященный известным белорусским деятелям культуры и литературы. Белорусский язык знала не очень, хотя старательно учила, читала регулярно «Настаўніцкую газету», слушала радио, чтобы расширить практику пользования. Присутствовал директор, люди из гороно. Я волновалась, понимая, что одно дело вести разговор с коллегами по работе по-белорусски, а иное — проводить открытый урок. Получилось то, чего я больше всего боялась, — не хватило словарного запаса. И я, сама не замечая, начала «подмешивать» украинские слова, которые выучила, когда муж служил на Украине.

Урок закончился. Я получила высокие оценки. Директор говорит мне:

— Мы благодарны вам за отлично проведенный урок с интернациональным уклоном. Это замечательно…

Школа была пионером во внедрении кабинетной системы. Наши наработки разошлись по всей республике. А вначале мы сами осваивали технические средства, например пульты для опускания киноэкрана, включения света, проектора. Я с трудом старалась запомнить десяток этих кнопок. Как правило, нажимала не те. Помогали ученики. Владимир Иванович присутствовал на уроке, говорит:

— А вы хорошо делаете, что доверяете школьникам. Ведь они учатся выполнять простейшие технические приемы. Почему так же не поступить всем учителям?

Однажды ожидался приезд министра народного просвещения. Он должен был присутствовать на моем открытом уроке. Я подготовила цветные наглядные пособия, приоделась. Но высокий гость не приехал. Прошло несколько дней и — стук в классный кабинет. Заходят директор, заведующая гороно и тот самый министр. А у меня даже цветных пособий нет под рукой! Обидно. Провела урок. Министр говорит:

— А я хотел побыть именно на обыкновенном уроке. И мне теперь понятно, на каком уровне вы проводите открытые. Спасибо вам!

Глаза Владимира Ивановича светились гордостью за педагогов, воспитанных школой.

Я встретила Владимира Ивановича за несколько месяцев до его смерти. Увидев меня, очень обрадовался. Мне показалось, что он очень утомлен. Жил без жены. Говорят, памятник ей сделал собственными руками, нестандартный, из камня, обогретого теплом его рук.

Когда не стало нашего директора, то это был сильный удар для каждого, кто его знал. Гроб с телом стоял в вестибюле школы. Сюда пришло очень много людей, чтобы проститься с этим необыкновенным человеком.

Жаль, что он не любил фотографироваться. Нет портретных снимков. На школьных — он всегда рядом со своими учителями и учениками.

ЕГО ПОМНЯТ НЕ ТОЛЬКО В ГРОДНО

Вера Александровна Васильева. *Родилась в 1940 г. Закончила историко-филологический факультет Гродненского педагогического института (1964). Работала учительницей русского языка и литературы СШ № 1 (с 1966 г.). Трудится в школе и сейчас. Рабочий стаж 41 год.*

Мой отец был военным. Семья переехала на постоянное место жительства в Гродно. Мы с братом Виктором стали учениками СШ № 1. Тогда она размещалась по улице Кирова. Теперь в том здании находится музыкальная школа. Я училась в пятом, а брат — во втором классе.

В 1956 г. школа перешла в новое здание. Нам казалось, что более красивой, современной школы нет на свете. Помню, как я пришла туда с букетом цветов. У всех было приподнятое настроение. После я училась в педагогическом институте, получила диплом филолога. Брат окончил школу на несколько лет позже с серебряной медалью.

Учебную практику проходила в родной школе. Закончила вуз и получила направление в деревню Обухово. Тогда это было глухое поселение. Школа находилась при детском доме. Это сейчас благоустроенный центр знаменитого на всю Беларусь сельскохозяйственного предприятия. Через год школу закрыли, а мне дали место в родной СШ № 1.

Владимира Ивановича хорошо помню как учителя. Он у нас вел географию. Не знаю, как кто, но я ждала его уроков с нетерпением. Казалось, что путешествиям по странам и континентам не будет конца. Он умел увлечь рассказом, заинтересовать своим предметом. Была у него привычка говорить так: «Это самые-самые высокие горы», «Это самый-самый большой океан». Уроки проходили живо и пролетали очень быстро. Может, предмет такой увлекательный, когда нам, школьникам, говорят про «самое-самое»…

Позже мы встречались с директором только как с руководителем школы. Работая, присмотрелась к нему. Всегда рано приходил. Любил порядок. Если что-то случалось, обязательно сам докопается, например, кто разбил окно. Был хозяйственным человеком. На августовских совещаниях любил повторять: «Первый урок должен запомнится детям».

Отличной чертой характера у него было то, что никогда не делал «разгон» виноватому. Уединятся в кабинете и обсуждают проблему. Разговор напоминает беседу равного с равным. Директор высказывает свою точку зрения, как бы он поступил в данной ситуации, подсказывает, как можно исправить положение. Только беседой не ограничивался. По прошествии времени обязательно снова приглашал ранее провинившегося, и если у того все наладилось, найдет теплые слова поддержки.

Бывал он, конечно, и строгим, но умел сдерживать эмоции. Всегда находил иные методы воздействия.

У нас случалось так, что на открытые уроки набивался целый класс посетителей. Повернуться негде. Сначала волнуешься, но увидишь спокойный взгляд директора, его едва заметный кивок головой — и проводишь урок, как обычно. Когда Гродно наладил побратимские связи с французским городом Лиможем, то в школе часто бывали представители этого города.

Когда наш директор задумал создать школьный музей, он обратился ко всем с просьбой искать старые фотографии. Когда начали приносить фото довоенного и дореволюционного времени, он проникся идеей иметь музей просвещения. Такого не было в Беларуси. Задуманное осуществил.

Владимир Иванович, как известно, большое внимание придавал трудовому воспитанию учеников. Мой брат Виктор так увлекся творчеством, что вместе с товарищами работал в мастерских до 12 часов ночи. Их работы были представлены на ВДНХ. Ребята награждены медалями. Успеху содействовала умелая работа учителя по труду Василия Ивановича Бельского.

Виктор закончил с отличием Ленинградский политехнический институт. Работал там же заместителем декана машиностроительного факультета, защитил диссертацию. Но чисто научная работа не была его призванием. Он перешел на должность главного конструктора завода подъемно-транспортного оборудования. Был избран академиком Академии технических наук.

В Гродно брат бывает часто. Встречается с друзьями. Они всегда вспоминают Владимира Ивановича, который умелой постановкой работы привил ребятам любовь к техническому творчеству.

И мы, учителя со стажем, кто долго работал с Владимиром Ивановичем, разве можем забыть нашего директора? Соберемся, бывает, вспомним о школе, в которой интересно было работать. Большие были требования, ставились высокие задачи. Но итоги работы всегда радовали. Многое из наработок тех лет с успехом можно применить в педагогической работе и сегодня.

Материалы подготовил *Валерий ЗАДАЛЯ*

МІХАІЛ ЗІМЯНІН: «ІДЫЁТАЎ, ЯКІЯ НОСЯЦЦА СА СТАЛІНСКІМІ ПАРТРЭТАМІ, СТАЕ ДАГЭТУЛЬ…»

БІЯГРАФІЧНАЯ ДАВЕДКА

Партыйны і дзяржаўны дзеяч, член ЦК КПСС (1952–1956, 1966–1989), член ЦРК КПСС (1966–1989). Нарадзіўся ў 1914 г. у Віцебску. Працоўны шлях пачаў у 1929 г. рабочым паравозарамонтнага дэпо. У 1934–1936 гг. — настаўнік, дырэктар школы, пасля два гады служыў у Чырвонай Арміі. У 1939 г. закончыў Магілёўскі педагагічны інстытут, па завяршэнні яго — на камсамольскай працы: сакратар Магілёўскага гаркама, а потым абкама, першы сакратар ЦК ЛКСМБ (1940–1946). У гады Вялікай Айчыннай вайны ўдзельнічаў у партызанскім руху Беларусі. У 1946 г. — другі сакратар Гомельскага абкама ВКП(б), у 1947–1953 гг. — сакратар, другі сакратар ЦК Кампартыі Беларусі. З 1953 г. — на дыпламатычнай працы: загадчык аддзеламі, член калегіі МЗС СССР, надзвычайны і паўнамоцны пасол у Дэмакратычнай Рэспубліцы В'етнам і Чэхаславацкай Сацыялістычнай Рэспубліцы, намеснік міністра замежных спраў СССР. У 1965–1976 гг. — галоўны рэдактар газеты «Правда», у 1976–1987 гг. — сакратар ЦК КПСС. Герой Сацыялістычнай Працы (1974). З 1987 г. — на пенсіі. Памёр у 1995 г.

ЗАМЕСТ ПРАДМОВЫ: ЁН СТАЎ АДЗІНЫМ З УСІХ

Увесну наэлектрызаванага пераменамі 1992-га я прыехаў у Маскву, каб сустрэцца і пагаварыць з выбітнымі беларусамі, якія працавалі ў партыйна-дзяржаўных структурах савецкай сталіцы. Тады якраз задумаў кнігу, ідэя якой — з першых, што называецца, вуснаў, па зусім свежых слядах запісаць развагі, успаміны гэтых людзей на тэму, чаму развaліліся СССР і КПСС.

Аднак беларускія масквічы пабаяліся казаць праўду. Адзіны, хто пагадзіўся на гутарку, быў самы вядомы з іх на той час — Міхаіл Васілевіч Зімянін. Фактычна тое інтэрв'ю сталася падсумаваннем пражытага адным з кіраўнікоў КПСС і савецкай дзяржавы. Яму было што згадаць і, як высветлілася, пераасэнсаваць. Мне падалося — вельмі шчыра.

«ВЫ НЕ АБАВЯЗАНЫ МНЕ ВЕРЫЦЬ, АЛЕ ЯШЧЭ ПЕРАКАНАЕЦЕСЯ: Я КАЗАЎ ПРАЎДУ»

— Нядаўна па тэлебачанні дэманстравалася шматсерыйная стужка англійскіх тэлевізійнікаў, якая, па-мойму, называлася «Другая руская рэвалюцыя». Там падзеі вясны 1985 г. паказваюцца як нейкая гіганцкая бітва процілеглых у ЦК КПСС сілаў: рэвалюцыянераў-дэмакратаў на чале з Гарбачовым, Якаўлевым і кансерватарамі пад сцягам Лігачова ды некаторых іншых. Я ў героях гэтай барацьбы не фігурую, хоць як сакратар ЦК быў у курсе ўсіх пытанняў. Дык вось, магу вас запэўніць: ніякай такой барацьбы ў той час проста не было. І не магло быць.

— А што ж было?

— Было калектыўнае абмеркаванне сітуацыі, выказваліся розныя думкі, але ўсе сыходзіліся ў тым, што ў краіне павінна з'явіцца дружнае, дзейснае кіраўніцтва, здольнае рушыць СССР наперад пасля працяглага застойнага перыяду канца 1980-х.

Мы выдатна ўсведамлялі сітуацыю. Калі цяпер усталёўваецца новы ідэалагічны блеф, быццам таварыш Гарбачоў адкрыў новы этап у развіцці партыі, што ён прапанаваў новыя ідэі, што ён з'яўляецца творцам перабудовы, а таварыш Якаўлеў — архітэктарам яе разам з таварышам Шэварднадзэ і яшчэ сім-тым і г. д., і да т. п., дык гэта ўсё пустыя сачыненні.

Вядома, названыя асобы імкнуліся зрабіць для краіны нешта добрае, але яны ішлі сваёй дарогай, калі дасягненне папулярнасці, задавальненне асабістых амбіцый, прызнанне сваёй ролі як вялікіх рэфарматараў і творцаў незвычайных пераўтварэнняў у жыцці нашай дзяржавы і народа яўна пераважалі.

Яшчэ раз паўтару: выпрацоўка новага курсу партыі ў красавіку 1985-га была здзейсненая кіраўніцтвам ЦК калектыўна. Гарбачоў выконваў волю ка-лек-тыў-ну-ю, а не персанальную.

Праз шмат гадоў, будучы ў Беларусі, Гарбачоў скажа пра тых людзей даволі стрымана і ў нейкай меры нават іранічна: маўляў, выйшлі са строю, хто дзе… Ён сам зрабіў усё, каб выставіць сваю фігуру «на першы план» і вылепіць з сябе «творца вялікага павароту». Вось так… Хоць, заўважце, нібыта «архітэктара» перабудовы таварыша Якаўлева ў красавіку і паміну не было.

Дарэчы, разам з Шэварднадзэ яны самыя банальныя разбуральнікі, а не стваральнікі, не рэфарматары. Асабліва Якаўлеў, удакладню дзеля справядлівасці. Вы не абавязаны мне верыць, не абавязаны прытрымлівацца майго ходу думак, не абавязаны згаджацца са мной, але хачу вас запэўніць, што вы яшчэ пераканаецеся: я казаў праўду.

— «Казаў» — гэта неяк самаўхілена?

— Са строю актыўна дзейных я выйшаў на студзеньскім пленуме 1987 г. — вельмі цяжка захварэў і сам папрасіў вызваліць мяне ад абавязкаў сакратара ЦК. Але ў складзе Цэнтральнага Камітэта заставаўся яшчэ два гады, калі напісаў вясной вядомую вам заяву «сотні», у якой мы, ветэраны, знялі з сябе паўнамоцтвы членаў ЦК КПСС.

«ГАРБАЧОЎ, НА ЖАЛЬ, ВЫЯВІЎСЯ ІМПРАВІЗАТАРАМ У ГОРШЫМ СЭНСЕ ГЭТАГА СЛОВА»

— Пра гэты эпізод, які атрымаў у свой час самую шырокую вядомасць, ёсць сэнс расказаць больш падрабязна. Ён, памятаю, быў успрыняты аднымі як крок неардынарны, прынцыповы, аптымістычны, а другімі — як запалоханасць, нават здрадніцтва…

— Вядома, спачатку гэта была задума новага кіраўніцтва. У яе аснове ляжала жаданне пазбавіцца ад вялікай групы людзей, якія рабілі пэўны стрымальны ўплыў — і аб'ектыўны, і суб'ектыўны — на ўсе надзвычай развітыя маніпуляцыі, ініцыяваныя Гарбачовым — Якаўлевым — Шэварднадзе і кампаніяй.

Я з Гарбачовым быў звязаны дастаткова добрымі адносінамі нават у той час. Хоць разумеў, наколькі сур'ёзныя памылкі ён робіць, прама ўказваў на яўныя пралікі, абсалютна не ўтойваючы сваіх ацэнак тых ці іншых дзеянняў. Але адначасова, не буду хлусіць, добрых адносінаў да новага лідэра краіны не мяняў. Чаму? Лічыў, што ён пракладвае дарогу наперад, хоць і з памылкамі. Па маёй тагачаснай логіцы, іх трэба было карэктаваць, але не выступаць супраць Гарбачова асабіста.

А вось цяпер выразна разумею: тая ж ініцыяваная гарбачоўскім акружэннем заява «сотні» была звычайным жаданнем ліквідаваць стрымальны фактар. Бо ветэраны сталі ўпоперак таго, што трэба назваць патокам імправізацыі — Гарбачоў яе вялікі майстар. Але, як правіла, імправізуюць людзі хуткай, аднак жа неглыбокай думкі, неглыбокага таленту. У іх нават часу не застаецца на дастатковае асэнсаванне свайго неспадзяванага

азарэння — ці то думак, ці то імпульсаў нейкіх, якія іншы раз ідуць не так ад свядомасці, як ад падсвядомасці, — такая асаблівасць імправізацыі. І Гарбачоў, на жаль, выявіўся імправізатарам у горшым сэнсе гэтага слова.

Праўда, не без дапамогі сяброў. Ён вельмі падатлівы, на яго хутка рабілі ўплыў тыя людзі, пра якіх я нават не магу сказаць, што яны вартыя хоць нейкай павагі і даверу. Вазьміце хоць бы яго акружэнне апошняга часу… Гарбачоў жа за час кіраўніцтва змяніў тры склады вышэйшага партыйнага штаба, тры саставы! Гэта быў сапраўдны разгон, змена людзей… Хоць, паўтару, гэта мая ацэнка заднім днём, нягледзячы на тое што ўжо тады я разумеў практычна ўсё… Але пераконваў сябе: не трэба станавіцца ўпоперак — маўляў, нашкоджу. Значыць, памыляўся… З іншага боку, скажу ў сваё апраўданне: у той час я ўжо сапраўды нічога зрабіць і не мог, бо вельмі сур’ёзна хварэў. Хварэў таксама і Грамыка, многія іншыя незадаволеныя і задаволеныя, якія лічылі: калі мы выбраны — дабудзем да канца. Але я прытрымліваўся іншай думкі і пайшоў на падпісанне «заявы ста».

Калі падсумаваць усё сказанае, дык у 1985-м Крамлю стала ясна: па-старому жыць нельга. Гарбачоў сфармуляваў гэтую думку не на правах адзінага яе аўтара, а як лідэр Цэнтральнага Камітэта, які менавіта так ацэньваў сітуацыю.

«МЫ ЛІЧЫЛІ, ШТО ДЭМАКРАТЫЮ ТРЭБА ЎВОДЗІЦЬ У ПЭЎНЫМ РЭЖЫМЕ, КРОК ЗА КРОКАМ, БЕЗ АДНАМОМАНТАВАЙ ПОЎНАЙ СВАБОДЫ»

— Ва ўсіх нас жыло разуменне: мы павінны хутчэй рухацца па шляху развіцця дэмакратыі. Яна развівалася, але стрымана. Яна скоўвалася межамі, вызначанымі кіраўніцтвам манапольнай партыі, — зусім натуральна ў аднапартыйнай сістэме.

Ва ўмовах жорсткай канкурэнцыі з Захадам лічылася: раскрыццё дэмакратычных «граніц» можа прывесці да сур’ёзных ускладненняў. Павінен адзначыць: сігналаў аб трывожным становішчы ў розных рэгіёнах краіны ставала. Гэта насцярожвала, і многія лічылі, што дэмакратыю трэба ўводзіць у пэўным рэжыме, крок за крокам, поўнай свабоды адкрытай дэмакратыі да пары да часу даваць нельга.

Тут была прадуманая палітыка, гэта не проста заціск правоў і свабод, не так званая жалезная заслона ад усяго свету.

Не, развіццё ішло, яго неабходнасць, калі ўжо гаварыць па вялікім рахунку, усведамляў нават Сталін. Так-так! Ён рабіў нейкія крокі, але, зразумела, больш уяўныя. Там была падманная тактыка. Крывадушнасць, за якой хаваліся тэрор, насілле, укараненне казарменных парадкаў у краіне.

Мы пачалі дастаткова асцярожна: напрыклад, далі магчымасць вылучэння на выбарах альтэрнатыўных кандыдатур. Хоць адначасова пайшлі на манеўр, згадзіўшыся на квоты вылучэння ад розных грамадскіх арганізацый, — такім чынам дэпутацкія мандаты фактычна рэзерваваліся. Многія ж баяліся не прайсці, што было для іх да смерці падобнае. І пачалася гульня…

— А чым яна скончылася?

— Адзін з’езд фактычна сам сябе разагнаў, цяпер вось другі на чарзе, расійскі. Але, паўтараю, сутнасць справы заключалася ў тым, што новы палітычны курс разам са стаўкай на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага і навукова-тэхнічнага развіцця краіны павінен быў забяспечыць рэжым дэмакратызацыі, свабоду сумлення і іншых правоў чалавека для вываду дзяржавы ў нармальнае, не рэгуляванае антыдэмакратычнымі ўмовамі жыццё. Такім чынам, легенда пра Гарбачова як арганізатара вялікага павароту, сапраўды, не больш чым легенда. А вось тое, што пачалося пасля красавіка 1986-га, — ужо асобная размова.

— Міхаіл Васілевіч, вы, як я зразумеў, былі за пастунальны, але ніякім чынам не рэвалюцыйны рух наперад, і ў гэтым заключалася прынцыповае адрозненне ад пазіцыі Гарбачова і яго каманды?

— Так. Хачу, аднак, заўважыць: пры ўсім пры тым Гарбачоў быў дастаткова разумны, культурны, адукаваны і ў той час мэтанакіраваны. Тады ён яшчэ так не вагаўся, не манеўраваў, як пачаў гэта рабіць пасля XIX партканферэнцыі, калі ўсё ў яго мазгах, як я зразумеў, перавярнулася пад націскам процілеглых сілаў.

Няўменне ўжо новых кадраў вышэйшага палітычнага кіраўніцтва забяспечыць планамерныя рамкі пераўтварэнняў эканомікі на новай аснове, калі развал, разгон старой аўтарытарна-бюракратычнай сістэмы прывёў да зніжэння паказчыкаў вытворчасці, дэзарганізацыі грамадскіх адносінаў, разам з іншымі негатыўнымі фактарамі спарадзіла нарастанне дэзарганізацыі грамадства і падрыў кіроўчай ролі партыі. На жаль, Гарбачоў на XIX канферэнцыі даў гэтаму поўны ход пад прыстойнымі прычынамі: маўляў, адкрыты шлях для шырокага развіцця дэмакратыі… Але ж усяму ёсць мера! І сталася: у тым рэжыме, да якога прыйшла краіна, — і ў палітычным, і ў эканамічным — выявіліся велізарныя правалы, узніклі супярэчнасці, нават антаганістычныя, якія, па сутнасці, не павінны мець месца пры сацыялізме, але сталі магчымымі ў выніку недальнабачнай, я сказаў бы, неразумнай, а потым і проста паражэнчай палітыкі.

У выніку, калі і Гарбачоў, і Ельцын заявілі пра канец халоднай вайны, пан Буш вельмі слушна заўважыў: перамаглі ў ёй яны, амерыканцы, са сваімі саюзнікамі. Зусім дакладна, без дыпламатыі: перамаглі нашы прынцыпы, перамаглі нашы свабоды… Пасля гэтай аплявухі абодвум крамлёўскім лідэрам Буш паслаў сваю інспектуру па краінах СНД. Усё лагічна… Раней за новага расійскага прэзідэнта і новага расійскага міністра замежных спраў. Гэта ж ганебна!

Але не думайце, што я належу да ліку тых людзей, якія разглядаюць ход цяперашніх падзей, тым больш перспектыву развіцця краіны толькі ў чорным колеры. Я не стаўлю пад сумненне дэмакратычныя імкненні самога народа, я не стаўлю пад сумненне сумленнасць дэмакратычных імкненняў шматлікіх партый, якія нічога агульнага не маюць з камуністычнай партыяй, — яны па-свойму ўсё гэта разумеюць, своеасабліва ўсведамляючы ход падзей, іх спружыны, унутраныя прычыны, заканамернасці, асноўныя фактары развіцця краіны. Гэта іх права так разумець — на тое яна і свабода. Я нікому не збіраюся навязваць тое, як думаю і развважаю сам. Не, я асабіста не лічу, што наша краіна і наш народ пацярпелі паражэнне ў якой бы там ні было вайне і барацьбе — не, наш народ непераможны.

«ЧЫМ УСЁ СКОНЧЫЦЦА — АДЗІН БОГ ВЕДАЕ, А ЕЛЬЦЫН — НЕ»

— Прыгавор Буша, на ваш погляд, правільны толькі часткова?

— Пацярпела паражэнне наша палітычнае кіраўніцтва. Так, у выніку яго памылак, пралікаў ворагу ўдалося раз’яднаць славянскія, астатнія народы краіны. Але настане час, і яны злучацца, яны нікуды ад гэтага злучэння не падзенуцца пад пагрозай гібелі вялікага славянскага адгалінавання чалавецтва — я лічу, усё гэта мае сваю ўнутраную логіку развіцця падзей.

І выснова: звароту да старога быць не можа — ні да аднапартыйнай сістэмы кіравання грамадствам, ні тым больш да аднапартыйнай сістэмы камуністычнай партыі, таму што калі гэтую Камуністычную партыю забараніў яе ж рэнегат, дык ніводнага мітынгу ў яе абарону не адбылося…

Гэта ні ў каго не выклікала катэгарычнага асуджэння. Так, вядома, памыляліся, глупстваў нарабілі, і трэцяе, і чацвёртае, і пятае… Але не было такога, як цяпер, не было та-

кой арганізаванай галадухі амаль праз паўстагоддзя пасля заканчэння вайны, на роўным месцы… На мой погляд, у народзе выспявае проціборства вельмі складаных пачуццяў, я гэта адчуваю, калі хаджу, стаю ў чэргах за малаком.

Прымошчванне ў хвост капіталізму, толькі ў хвост — у авангард нас ніхто не выпусціць, — будзе такім зняважлівым для краіны і народа, што ён гэтага нікому не дазволіць. Ён прайшоў вялікі шлях, з якога многае павінна быць захавана, умацавана, развіта і прымножана, узбагачана досведам сусветнага развіцця, арганічна спаяна такім чынам, каб не было вяртання да старога, але не было і такога рэгрэсіўнага адыходу ў капіталізм, тым больш у дзікі, перыяду першапачатковага назапашвання капіталу, як цяпер часта гавораць. Павінен быць выхад на новыя параметры гістарычнага развіцця, сапраўды дэмакратычныя, што адкрываюць перад народам новыя гарызонты.

Краіна цяпер развіваецца вельмі супярэчліва, Я, напрыклад, уважліва назіраю за Ельцыным, ведаю яго недахопы і вартасці — чалавек з характарам, з амбіцыямі, як тэарэтык нічога не варты, ён адхрысціўся ад адной ідэалогіі і не прыйшоў да другой. Цяпер заявіў, быццам ён сацыяліст, але вядзе краіну ў капіталізм — дарэчы, не ён вядзе, а сілы, што стаяць за ім, яны разам падштурхоўваюць нас да капіталізму… З гэтай камандай ён ні да чаго добрага Расію не давядзе. Боязна, аднак, што могуць дзяржаву падрасцягнуць. І ўсё ж мне хочацца думаць, што Ельцын, як рускі чалавек, цяпер пачынае ўсведамляць тое, што адбываецца. Я не з’яўляюся яго паклоннікам і прыхільнікам, але быў бы вельмі рад, каб ён апамятаўся і нешта зрабіў для таго, каб гэтая краіна стала на ногі. Але пакуль што, на жаль, справа ідзе да горшага. І чым усё скончыцца — адзін Бог ведае, а Ельцын — не.

Нягледзячы ні на што, я веру ў наш народ.

«У 1970-я МЫ МЕЛІ ЎСЁ, АКРАМЯ АДНАГО — ПАЛІТЫЧНАЙ ВОЛІ!»

— Міхаіл Васілевіч, вы шмат і своеасабліва расказвалі пра апошняга лідэра былых СССР і КПСС. Цікава пачуць таксама пра яго папярэднікаў. Возьмем, напрыклад, Брэжнева. Для вас, відаць, не сакрэт, што ў народзе нябожчык Генсек успрымаўся, мякка кажучы, зусім не інтэлектуалам, хоць апошнім часам пачынаюць цаніць дадзеную ім стабільнасць жыцця, упэўненасць у дні заўтрашнім…

— Не ўсё тут проста. Будучы здаровым і моцным, Брэжнеў заставаўся цвёрдым прагматыкам, які паставіў кропку на хрушчоўскіх хістаннях, што ў многім парушылі парадак у краіне, ён і Касыгін лічылі найгалоўнейшай задачай менавіта стабілізацыю становішча ў дзяржаве, уздым жыццёвага ўзроўню на больш высокі парадак. Не скідвалася таксама з рахунку паступовае, але паступальнае развіццё дэмакратыі ў краіне, савецкай дэмакратыі, дзяржаўнай…

— Вядома, аднак, што погляды двух лідэраў таго часу не ва ўсім супадалі?

— Так, асабістае саперніцтва мела месца… На момант пачатку сваёй работы Брэжневу ўдалося згуртаваць кадры партыі і дзяржавы: ён аб’яднаў іх думкай пра спакойную, дружную работу. Былі намечаныя пэўныя планы, прадуманыя найважнейшыя пазіцыі, і краіна адразу пайшла па шляху ўздыму.

На шчасце, менавіта ў гэты момант (на шчасце для таго часу) адкрыліся каласальныя нафтавыя залежы ў Цюменскай вобласці. Мы ў пэўным сэнсе маглі тады канкураваць з арабскімі нафтаздабываючымі дзяржавамі. У выніку, я думаю, СССР атрымаў парадку двухсот мільярдаў, якія імгненна пайшлі ў ход. У значнай меры гэтыя гіганцкія на той час сумы былі пушчаныя ў справу, але адначасова яны пайшлі на звычайнае праяданне. Напрыклад, вырашылі закупляць хлеб… Замест фарсаванага развіцця сяла!

Пасля ўвядзення ў севазварот цалінных і залежных зямель рост ураджайнасці хоць і павялічваўся, але марудна, патрэбнасці краіны не забяспечваліся. Замест дзейснай увагі да патрэбаў сялянаў на-гара выдаваліся бясконцыя пражэкты, а прылаўкі запаўняліся прадуктамі, купленымі за мяжой.

Паралельна ў значнай меры развіліся спажывецкія настроі. Бо ўраўняльныя тэндэнцыі, сістэма аплаты зніжалі зацікаўленасць людзей у добрасумленнай працы. Дарэчы, сённяшняе так званае ўваходжанне ў рынак — гэта стварэнне той самай матэрыяльнай зацікаўленасці, якая раней сапраўды недаацэньвалася.

У выніку людзі жылі вельмі сціпла, а сёй-той нават галаднавата. У прыватнасці, настаўнікі і дактары. Як сакратар ЦК я на працягу пяці гадоў дабіваўся павышэння ім зарплаты — і дабіўся ўсё ж, але прыбаўка была вельмі сціплая — на адну трэць. А яны стаялі ніжэй сярэдняга ўзроўню зарплаты па краіне… А гэта ж вядучыя атрады інтэлігенцыі! Аснова інтэлігенцыі ў любой краіне…

Такім чынам, нягледзячы на тое што ў 1960–1970-я гг. на поўную моц была ўсвядомленая неабходнасць інтэнсіфікацыі вытворчасці, павышэння яе навукова-тэхнічнага ўзроўню, але ад слоў да справы, тым не менш, была дыстанцыя велізарнага памеру.

У сувязі са сказаным заўважу: асноўная слабасць Брэжнева заключалася ў задавальненні ад карціны знешняга дабрабыту, ён увесь час імкнуўся падтрымліваць яе і нас на гэта нацэльваў: «Не ганьце краіну, крытыкуйце, але ў меру» і г. д., і г. д.

— Ці спрабаваў хто-небудзь дастаткова жорстка пярэчыць Генеральнаму сакратару?

— Так. Напрыклад, Касыгін, які ў адносінах да эканамічных рэалій быў настроены куды больш крытычна, востра, жорстка. У выніку яны зразумелі, што давядзецца развітвацца. Касыгін пайшоў адпачываць. Праўда, гэтаму паспрыяла яго ж неасцярожнасць — у час катання перавярнуў лодку. Аляксея Мікалаевіча ледзь выратавалі. Здарылася гэта пад Масквой, на дачы. Пасля лячэння ён значна аслаб, што і паспяшаўся скарыстаць Брэжнеў — замяніў Старшыню Саўміна старым сябрам Ціханавым, хоць той, вядома, ні ў якое параўнанне са сваім папярэднікам не ішоў.

— Калі ўжо мы закранулі тэму «палацавых пераваротаў», дык раскажыце і пра адстаўку трэцяга з афіцыйных кіраўнікоў краіны таго часу, Падгорнага?

— Ён пакінуў палітычную арэну, калі спрабаваў арганізаваць, дакладней, падрыхтаваць замену Генсека менавіта Касыгіным, адразу пасля інсульту ў Брэжнева. Мікалай Віктаравіч дзейнічаў дастаткова асцярожна, ён быццам бы праяўляў цікавасць да магчымых кадравых перастановак. Але акружэнне Брэжнева інтэрпрэтавала сітуацыю больш жорстка: Генеральнаму далажылі дыспазіцыю ў зусім пэўным святле, і той пастараўся як мага хутчэй адхіліць Падгорнага. Нават пасля свайго вельмі цяжкага інсульту Брэжнеў не лічыў магчымым адыходзіць ад спраў.

Але вернемся крыху назад. Тое, што нам тады здавалася шчасцем (я маю на ўвазе нафтавы бум), на самай справе адтэрмінавала высвятленне асноўнай праблемы затрымкі краіны з пераходам на сапраўды інтэнсіўныя метады дзейнасці ў эканоміцы, на паскарэнне навукова-тэхнічнага прагрэсу, што вызначалася ў першую чаргу суб'ектыўным фактарам — разумным стратэгічным кіраваннем краінай. Я маю на ўвазе палітычную, эканамічную стратэгію, не толькі ваенную. На жаль, гэтага не было.

І, мне здаецца, Савецкі Саюз к канцу эпохі Брэжнева ўяўляў з сябе нейкую гіганцкую птушку, якая распластала свае крылы ад Ціхага акіяна да Балтыкі. Моцная, магутная, вялізная птушка не ўзлятала толькі праз адсутнасць аднаго фактару — волі да гэтага. Палітычнай… Таму што хоць Брэжнеў і быў хворы, але ўсялякае выступленне з крытычнымі заўвагамі наконт нашага адставання, нават самы нязначны намёк на

сур’ёзную прынцыповую крытыку ўспрымаў з варожых пазіцый… Не выпадкова шэраг разумных, вартых дзеячаў менавіта тады пакінулі свае пасады, якія занялі людзі больш слабыя, затое асабіста больш блізкія да Брэжнева.

— Пра чый сыход вы, Міхаіл Васілевіч, шкадавалі, шкадуеце?

— Напрыклад, Шалепіна, разумнага, валявога чалавека.

— Кім ён быў тады?

— Сакратаром ЦК, членам Палітбюро. Дарэмна яго знялі. Несправядліва абышліся і з Воранавым. Не хачу сказаць, што значнай велічынёй быў украінскі сакратар Шэлест, але ён належаў да людзей сур’ёзных, дзейсных і сумленных. Былі і многія іншыя. Уключаючы рангам ніжэй. Мне імпанавалі ўпартыя, незгаворлівыя міністры, якіх менавіта за іх, так сказаць, яршыстасць ад розуму замянялі на больш разважлівых, хоць і слабейшых у прафесійных адносінах. На жаль, асабістая адданасць кадраў у той час усё больш узнімалася ў цане. Вакол Брэжнева склалася штабная група з памочнікаў, розных неафіцыйных саветнікаў на чале з Цуканавым і Аляксандравым. Менавіта да іх сцякалася ўся інфармацыя, прызначаная для кіраўніка дзяржавы, менавіта там яна сартавалася на «патрэбную» і «памылковую». Бліжэйшае акружэнне, уласна, і вызначала адносіны Брэжнева да людзей і спраў.

Карацей кажучы, пры знешне добрым выглядзе рух краіны стопарыўся. А калі спахапіліся (прыярытэт у гэтым «прачынанні» за Андропавым), дык было ўжо надзвычай цяжка змяніць сітуацыю.

«ПАКУЛЬ АНДРОПАЎ НЕ СТАЎ КІРАВАЦЬ СССР, ЁН ЛІЧЫЎ ЗА ЛЕПШАЕ МАЎЧАЦЬ»

— Андропаў загаварыў яшчэ пры Брэжневе?

— Не, у рангу кіраўніка дзяржавы. Да таго ён лічыў за лепшае маўчаць. Афіцыйна маўчаў, хоць у асабістых размовах нам рознае здаралася закранаць.

Чарненка, безумоўна, паводзіў сябе больш стрымана, бо доўгія гады быў памочнікам Брэжнева і дзякуючы сваёй асабістай адданасці якраз і ўзняўся на такую вышыню. Як палітычны дзеяч, арганізатар, не гаворачы ўжо пра стан здароўя, ён даволі сярэдні.

— У народзе рэпутацыя Андропава дастаткова высокая, многія шчыра лічаць, што калі б не здарылася з ім смяротная хвароба, ён вывеў бы краіну з тупіка. Ці так гэта на самай справе? Ёсць, праўда, і іншы пункт погляду, вельмі злосны, дакладней, зларадны: калі б яму пашанцавала са здароўем і ён пабыў у Крамлі даўжэй, дык сёння яго імя паласкалі б разам з імем Брэжнева — маўляў, і ў яго нічога б не атрымалася…

— Да пары да часу, аж да прызначэння Андропава Генеральным сакратаром, нас звязвала шматгадовая дружба з часоў камсамольскага юнацтва. Пасля знішчэння лідэра ЦК УЛКСМ Аляксандра Косарава і яго акружэння мы адначасова сталі на чале кіраўніцтва камсамольскімі арганізацыямі — я на Беларусі, а Юрый Уладзіміравіч — у Карэла-Фінскай рэспубліцы. Так і крочылі потым побач.

Разумны, здатны, у многіх адносінах, безумоўна, прыстойны, гаспадар свайго слова і да пары да часу добразычлівы чалавек, ён з тых людзей, якія аптымістычна зараджаюць. Але гады работы ў Камітэце дзяржбяспекі вельмі моцна змянілі Андропава,

— На Лубянцы ён прабыў гадоў дзесяць?

— Нават больш. Гэты час зрабіў яго больш насцярожаным, непрыміральным, выхаваў нейкія негатыўныя якасці, якія спачатку былі скрытыя, бо ён якіх-небудзь асаблівых

рэпрэсій не дапускаў, няма ў яго славы карніка, але гэтая служба ўсё ж зрабіла яго не толькі аб'ектыўным, але і непрыемна жорсткім, да непрымальнага. Калі, напрыклад, новы Генсек зразумеў, што ў атмасферы брэжнеўскага «застою» і дабрадушнасці дысцыпліна рэзка ўпала, ён запатрабаваў — зусім правільна — рэзкага змянення. Але даходзіла да анекдатычнага: лавілі прагульшчыкаў у кінатэатрах, магазінах…

На жаль, работа ў КДБ давала Андропаву арыентацыю ва ўсіх негатыўных момантах, ён добра ведаў небяспечную абстаноўку ў краіне, але яна ж пазбаўляла яго практычнага досведу па ажыццяўленні пераўтваральных мераў. Для таго каб кіраваць, трэба разумець, як гэта робіцца, неабходны адпаведны досвед. Не ведаючы самалёт, лётчык не бярэцца яго пілатаваць. А ў нас многія палітыкі браліся, а цяпер нават асабліва завіхаюцца ў дзяржаўным кіраванні, не маючы ў ім ніякага досведу! Тым не менш яны ўпэўнены, што могуць!

Я ўжо не гавару пра хлопчыкаў ад эканомікі з кандыдацкімі і доктарскімі званнямі, звярнуся да прыкладу акадэміка: Шаталін ніколі не меў ніякага досведу кіравання дзяржавай, але абвясціў сябе кіраўніком дзяржаўнай эканамічнай школы, што рвецца да перабудовы. Калі цяпер ён пераканаўся ў поўным банкруцтве сваёй 500-дзённай «праграмы», дык піша дыяметральна процілеглае таму, што гаварыў учора. Ну проста дзіва!

Дарэчы, вернемся да Андропава. Дык вось, ён, аналагічна, не меў належнага практычнага досведу: ён назіраў, ён удзельнічаў збоку, змагаўся, так сказаць, са знешняй і ўнутранай контррэвалюцыяй, гэта ўсё правільна. Але ў яго не было, паўтараю, багажу, раўнацэннага таму, напрыклад, якім валодаў Касыгін ці Усцінаў у сферы абароны — гэта найбуйнейшыя арганізатары. Ці ўзяць Даўгіх — сакратар ЦК, кандыдат у члены Палітбюро, які не спадабаўся Гарбачову, а ён жа вельмі таленавіты арганізатар цяжкой індустрыі! Вельмі яркі чалавек з велізарным досведам кіравання адышоў убок, дакладней, яго «адышлі»…

У Андропава, паўтару, такія неабходныя якасці адсутнічалі. І ў гэтым плане яго смерць у выніку хваробы была заканамерная… Паўтару: не хачу яго абгаворваць, мы доўга сябравалі, хоць у канцы жыцця я не змог пагадзіцца з некаторымі прынцыповымі рэчамі, якіх ён прытрымліваўся, і ў адносінах наступіў разрыў…

«АЎТАРЫТАРНАСЦЬ СІСТЭМЫ ЗАКЛАЎ ЯШЧЭ ЛЕНІН, А СТАЛІН УЗВЁЎ ЯЕ Ў ПРЫНЦЫП ТЫРАНІІ»

— Ці дапускаў Андропаў магчымасць спрэчкі з суразмоўцам на аднолькавых правах?

— Так, вядома. Але апошняе слова пакідаў, натуральна, за сабой. Натуральна з пункту гледжання той сістэмы кіравання, якая была ў нас.

Адхілюся на імгненне ўбок. Майце на ўвазе: я нашу сістэму кіравання, пачынаючы ад Леніна, лічу аўтарытарнай. У Леніна гэты аўтарытарызм ідзе з прычыны велізарнага, на парадкі вышэйшага, чым у акружаючых яго людзей, інтэлекту, волі і зноў жа досведу арганізатара ў гіганцкіх маштабах, з якімі нічога не можа параўнацца. Ён чалавек стагоддзя ў літаральным сэнсе гэтага слова, што б пра яго цяпер ні гаварылі, як бы яго ні паказвалі, як бы з яго ні здзекваліся б… Усе, хто цяпер вымазвае яго чорнай фарбай, пігмеі ў параўнанні з ім.

Але, на жаль, праўда такая, што аўтарытарная сістэма кіравання пачалася менавіта з Леніна. Але тады гэта тлумачылася сілай яго аўтарытэту, хоць з ім і спрачаліся, нават дыскутавалі, напрыклад, па Брэсцкім міры, па прафсаюзах, па фарміраванні Савецкага Саюза… Апаненты, аднак, разумелі: перад імі махіна, глыба, — і ў канчатковым выніку адступалі. З усмешкай ці без яе, з прабачэннямі ці без іх, але ўсё роўна схіляліся перад сілай асобы Леніна. Менавіта такі ленінскі аўтарытэт і заклаў тую асно-

ву аўтарытарызму, якую Сталін узвёў у прынцып тыраніі, дэспатызму, асабістай дыктатуры, ператварыўшы кіраўніцтва краінай у тыранічнае.

Хоць такім яно было не заўсёды, не. Сталін ішоў да гэтага на мяжы 1920–1930-х гг. ва ўмовах унутрыпартыйнай барацьбы. Ён перамог сваіх апанентаў паслядоўнымі, няўхільнымі, жалезнымі, я сказаў бы, і падступнымі, і подлымі, і жорсткімі, страшэнна жорсткімі, тэрарыстычнымі метадамі, у выніку якіх перыяд сталінскага кіравання можна назваць перыядам нейкай сталінскай д'ябаліяды. Нехта з паэтаў назваў яго вурдалакам. Вельмі дакладна!

Сталін зацвердзіў аўтарытарную сістэму, хоць дакументальна ўсё афармлялася такім чынам, быццам яна дэмакратычная, ленінская, паслядоўная, калектыўная і г. д. На самай жа справе размову трэба весці пра вельмі жорсткую, але страшна скрытую дыктатуру.

Хрушчоў, што раскрытыкаваў культ Сталіна, так і не здолеў замахнуцца на сталінскі рэжым дыктатуры, на рэжым аўтакратычнага, аўтарытарнага кіравання краінай, партыяй і дзяржавай — ён, заўважце, гэты рэжым не крануў.

Таму, калі гаварыць пра вялікую заслугу Хрушчова як адкрывальніка новай эпохі, змагара, што зламаў хрыбет сталінізму, дык я павінен сказаць наступнае. Так, у асабістай мужнасці гэтаму чалавеку адмовіць нельга, як нельга, напрыклад, адмовіць яму і ў яго ініцыятыве выкрыцця Берыі, у крытыцы культу… Павінен, праўда, агаварыцца, што падвяргаючы Сталіна крытыцы за рэпрэсіі, Хрушчоў тым самым у нейкай меры замольваў уласныя грахі. Таму што ён у гэтых рэпрэсіях удзельнічаў і як сакратар МГК, і як сакратар Кампартыі Украіны. Я ведаю людзей, яны жывуць і цяпер, на якіх Мікіта Сяргеевіч падпісваў заключэнні аб неабходнасці арышту…

Пасля Хрушчова і крытыкі яго валюнтарызму, суб'ектывізму, парушэння прынцыпаў калектыўнага кіраўніцтва да ўлады прыйшоў Брэжнеў. Вось вам і доўгачаканая калектыўнасць: усё дружна, весела, але ж фактычна аўтарытарная сістэма кіравання працягвала жыць.

У тым, што наспела к 1985 г., была таксама і неабходнасць ліквідацыі гэтай сістэмы кіравання і ў партыі, і ў дзяржаве.

«КПСС ТРЭБА БЫЛО ПЕРАЎТВАРЫЦЬ У САЦЫЯЛІСТЫЧНУЮ ПАРТЫЮ ПРАЦОЎНЫХ»

— *Міхаіл Васілевіч, якой бачылася перспектыва перабудовы вам асабіста?*

— З пераходам на дэмакратычныя метады кіравання я прытрымліваўся той жа канцэпцыі, што і Рыжкоў. Гэта значыць, па-першае, выстройваць новыя звёны і сістэмы з выключэннем старых толькі тады, калі навінкі, што называецца, адпрацаваны. Але гарбачоўскае акружэнне, іх паслядоўнікі аддалі перавагу іншай методзе: разбурыць усё дашчэнту, а там хоць трава не расці! Планаванне высеклі, услед — сістэму дзяржаўнага забеспячэння… Выйшлі, праўда, на дагаворныя адносіны, але яны не адбыліся. У выніку рост дыспрапорцый. Пасля спланаванага пахавання арганізаванага цэнаўтварэння атрымалі інфляцыю, а цяпер і гіперінфляцыю — хто за гэта адкажа?

— *А як, на вашу думку, трэба было распарадзіцца лёсам партыі?*

— Апошні праект праграмы рыхтаваўся пры маім удзеле. Я стаяў на наступным: неабходна аднаўленне гістарычнай назвы — сацыялістычная партыя.

— *Нават так, не сацыял-дэмакратычная?*

— Сацыялістычная партыя працоўных. Хоць нічога дрэннага не бачу і ў памянёным вамі варыянце, што нагадвае першапачатковы мінскі — РСДРП. Больш таго, з улікам

абвешчанага маральна-палітычнага адзінства народаў, партыя магла называцца Народнай сацыялістычнай партыяй. Толькі не нацыянал-сацыялістычнай. Ідэалагізацыя назвы зусім не абавязковая. На жаль, мой варыянт не прынялі, хоць і давялося абмяркоўваць яго з членамі Палітбюро Фраловым і Дзасохавым.

Далей я лічыў неабходным рашуча змяніць усе парадкі ў партыі, ёй таксама трэба было стаць дэмакратычнай па сутнасці, самадзейнай па сутнасці. Па маім глыбокім перакананні, тая ступень цэнтралізацыі, якая была закладзеная Леніным у прынцыпе славутага дэмакратычнага цэнтралізму (у ідэале правільным), на практыцы ператварылася ў бюракратычны цэнтралізм, у прыгнячэнне дэмакратычных самадзейных асноў.

Партыі патрабавалася таксама мець іншую структурную форму забеспячэння дэмакратыі. Я, напрыклад, лічыў вельмі добрай сістэму кіравання ў выглядзе саветаў сакратароў партыйных арганізацый як пастаяннага інстытута партыйнага кіраўніцтва на месцах. Ім — вырашаць усе справы, а органам, што стаяць вышэй, — прымаць выпрацаваныя там рэкамендацыі не проста да ведама, а да выканання. Умяшанне вярхоў пры такой сістэме магчымае толькі пры адной умове: калі прапанаваныя прынцыповыя пазіцыі супярэчаць волі партыйнай большасці. Аднак і гэта «не» набывала б сілу толькі пасля дэталёвага абмеркавання пытання шараговымі камуністамі, іх «так» на вета ЦК.

Адным словам, трэба было ператварыць партыю са строга арганізаванай і сапраўды адзяржаўленай партыі ў партыю сапраўды дэмакратычную. Бо яе абказёнілі, забюракратызавалі, задагматызавалі да немагчымасці. Сістэма аўтакратычнага кіраўніцтва была ў нас не толькі ў дзяржаве, але і ў партыі. Гэта склалася нават персаніфікацыяй. Хрушчоў, Брэжнеў, Андропаў, Чарненка і Гарбачоў — усе былі кіраўнікамі і КПСС, і вышэйшага дзяржаўнага органа. Ці ж не бязладдзе?

— А ці ўзнікала пры абмеркаванні праекта новай партыйнай праграмы ідэя партыі парламенцкага тыпу?

— Бачыце, у чым справа… Парламент, як вядома, ад слова «парле» — гаварыць. Таму, прымяняючы новую тэрміналогію, трэба абавязкова ўдумацца ў яе сутнасць. Мы ж пастаянна з'яўляемся сведкамі стэрэатыпаў зусім дзікіх. Адносіцца гэта і да прыведзенага вамі азначэння. Так, дзяржавай павінен кіраваць вярхоўны орган, які ўвасабляе калектыўны розум народа: ці то парламент, ці Вярхоўны Савет, Дзяржаўная Дума — як пажадаеце. Магчыма, павінен быць і прэзідэнт, але, вядома, не цар і не манарх — тут ужо адкрытае глупства, і я ніколі не падтрымаю ні салжаніцыных, ні сабчакоў, ні некага яшчэ, хто мысліць у манархічным ключы.

Хоць Салжаніцына лічу вельмі таленавітым пісьменнікам. Але як мысляр ён зусім адарваны ад рэалій. Да таго ж ён абсалютны рэакцыянер па перакананнях, няма чаго яго ідэалізаваць — добры гусь, чытаў я яго. Адзіная рэч, у якой ён узняўся вельмі высока, — гэта «Архіпелаг ГУЛАГ», тут свайго роду шэдэўр, неўміручы помнік эпохі. ГУЛАГам ён прадставіў свету ўсю нашу краіну, хоць такой яна не была.

Так, той перыяд быў страшны, ракавы для краіны. Але, тым не менш, і тады народ ствараў, працаваў. Індустрыялізацыя была праведзеная, другая вугальна-металургічная база была створаная…

Вядома, уціск свабоды грамадскай думкі ў наяўнасці. Панаваў нейкі зверскі дагматызм, страшэнны заціск грамадскай сферы… Але думку навукова-тэхнічную, там, дзе гэта патрабавалася краіне, Сталін не заціскаў. Нават калі ён пасадзіў Тупалева, дык пад расстрэл жа не аддаў… Хітры быў, падступны звер — нават не звер, а натуральны вурдалак. Але ў той жа час ён усведамляў, што, прама і груба здрадзіўшы гэтай краіне і гэтаму народу, ён прыкончыць тым самым і сябе.

«ТЭОРЫЯ НАВУКОВАГА КАМУНІЗМУ, — ГЭТА БЛЕФ, ЯК НАВУКІ ЯЕ НЯМА! ЁСЦЬ СУМА ДАКТРЫНЁРСКІХ ІДЭЙ»

— Няўжо і вы лічыце, што ва ўсіх грахах камуністычнай сістэмы вінаваты толькі адзін Сталін?

— На жаль, памылкі пачаліся не з яго, а з Леніна. Па-першае, Ленін дазволіў сабе захапіцца ў ходзе развіцця партыі, унутрыпартыйнай барацьбы ў РСДРП логікай канфрантацыі і ішоў ёю да 1920-х гг. Успрыняўшы і абараняючы марксісцкі тэзіс пра дыктатуру пралетарыяту, ён выключаў варыянт эвалюцыйнага грамадскага развіцця, пераканаўча пацверджаны досведам заходняй дэмакратыі, што таксама прайшла праз рэвалюцыі. Ён не разумеў тады, што сусветная сацыялістычная эвалюцыя зусім не з'яўляецца неабходнай.

Паддаўшыся ілюзійнай ідэі Маркса пра перманентную рэвалюцыю, Ленін прытрымліваўся яе аж да перыяду Грамадзянскай вайны і інтэрвенцыі, калі па неабходнасці пайшлі на стварэнне Камуністычнага Інтэрнацыянала і ў той жа час зыходзілі з перспектывы перамогі сацыялістычнай рэвалюцыі на Захадзе. Але ж яна выявілася нерэальнай. Дарэчы, гэта памылковая вера зусім не перашкаджала Леніну геніяльна кіраваць сацыялістычнай рэвалюцыяй у Расіі, якой ён яе лічыў, і Грамадзянскай вайной, а потым пераходам да мірнага будаўніцтва.

Такім чынам, першая памылка Леніна — выключэнне эвалюцыйнага шляху, выбар шляху канфрантацыйнага, які прывёў да таго, што савецкі лад быў адрынуты капіталістычным Захадам як варожы, агрэсіўны, паколькі існавала трацкісцкая тэорыя сацыялістычнай рэвалюцыі, да пары да часу ўспрынятая і Леніным, і толькі потым вельмі дыпламатычна перакроеная, перайначаная ім жа…

Але ўсё роўна кляймо камуністычнай дыктатуры так і засталося за нашай краінай. І цяпер Бжазінскі смяецца: маўляў, вось і скончылася дыктатура камуністаў, камунізм пацярпеў крах… Але ж у нас камунізму не было і паміну!

Ідэя самога камунізму ў прынцыпе высакародная, гэта безумоўна. Не можа будучыня складацца з улады грашовых мяшкоў і безуладдзя мільярдаў жабракоў… Ніхто не ведае, як будзе называцца наступны грамадскі лад. Тое, што Маркс назваў камуністычным і што потым ажыццявілася ў выглядзе так званай тэорыі навуковага камунізму, — гэта блеф, а не тэорыя, не навука. Як навукі яе няма, ёсць сума ідэй, выказаных, нагавораных, складзеных у выглядзе канцэпцый, дактрын, ёсць усялякае глупства, што напісалі нашы правадыры і тэарэтыкі. А фактычна можна гаварыць толькі пра нейкія наметкі… На жаль, тэорыя навуковага камунізму дагэтуль так і не створаная.

І народ наш гэтай псеўдатэорыі не ўспрыняў, ён змагаўся пад лозунгамі сацыялістычнай рэвалюцыі: за зямлю, за волю, за лепшую долю, за мір — пад гэтымі лозунгамі Ленін прывёў яго да перамогі рэвалюцыі і ўсталяваў гэтую перамогу.

І народ Леніну верыў і ішоў за ім. А потым усё гэта разарвалі, растапталі, ператварылі пры Сталіне ў рэжым сапраўды развітога насілля, у значнай меры падарваўшага народную веру ў справядлівасць, абяскровілі ў выніку велізарных маштабаў тэрору. Дагэтуль нам не вядомы сапраўдныя яго маштабы. І ўсё ж народ захаваў гэтую веру і з ёю перамог у вайне з фашызмам. Выйграць такія бітвы адным насіллем і тэрорам, як спрабуюць паказаць сёння некаторыя «гісторыкі», нельга, немагчыма. Не, людзі верылі ў сваю краіну, абаранялі сваю радзіму, сваю Айчыну.

Наогул, вось першая памылка Леніна — усталяванне канфрантацыйнага шляху. Памылка Леніна і партыі.

Другая памылка — гэта адзяржаўленне ўсіх і ўсяго. У выніку атрымалася тое, што называецца дзяржаўным сацыялізмам, — варыянт, які нельга прызнаць аптымальным.

Так, ён працаваў, ён зрабіў многае, гэты варыянт, але ён быў не ідэальны, ён не быў аптымальны і прынёс краіне, на жаль, не толькі пэўныя выйгрышы, але і мноства выдаткаў, дэфармацый, пакут для народа.

У выніку дзяржаўнай арганізацыі кіравання сацыялізмам, сама партыя праз нядольнасць дзяржавы справіцца са сваімі функцыямі — забяспечыць развіццё эканомікі на прынцыпах самаруху — вымушана была ўзяць на сябе неўласцівыя ёй абавязкі.

Трэцяя памылка — гэта ўвядзенне жудаснага аднадумства. Рэзалюцыя аб адзінстве партыі на Х з'едзе была, натуральна, буйной памылкай. Яна ўзаконіла потым уціск свабоды думкі, свабоды волі, самадзейнасці ў партыі, — гэта, паўтараю, адна з карэнных памылак Леніна. У многім у выніку яе сёння і адвярнуліся ад КПСС.

Фактычная бюракратызацыя партыі, дакладней, яе кіраўніцтва, дэфармавала кіраванне партарганізацыямі. Панавалі невуцтва, некампетэнтнасць, неразуменне сапраўдных, глыбокіх унутраных спружын развіцця чалавечых думкі, розуму, годнасці, прыстойнасці.

«ПЕРАТВАРЭННЕ ВЕРЫ Ў НЕДАПУШЧАЛЬНУЮ З'ЯВУ — НАЙБУЙНЕЙШАЯ ПАМЫЛКА ЛЕНІНА І КПСС»

— А што вы думаеце пра фактычную забарону Царквы, веры, распачатую менавіта з падачы Леніна?

— Што датычыцца веры, дыкператварэнне партыяй любой веры ў недапушчальную з'яву для камуніста, у нешта злачыннае — найбуйнейшая памылка Леніна і КПСС. Веру ў людзей забіраць нельга.

Да таго як партыя скончыла сваё існаванне, я 52 гады правёў у яе шэрагах. Але ніколі за гэты час не выступаў з антырэлігійнымі прамовамі. Ніколі і нідзе. І не пісаў.

Зірніце на Божы свет вакол нас — што мы пра яго ведаем? Так, нам вядомым мільярды зорак, шматлікія сузор'і, чорныя дзіркі і яшчэ, і яшчэ, і яшчэ…

Але ўсё роўна зададзімся пытаннем: а што мы ведаем пра Сусвет у цэлым? Што можам сцвярджаць пра яго з упэўненасцю? Наша веданне, на жаль, даволі абмежаванае. Я зусім не хачу выступаць перад вамі ў ролі нейкага містыка, я лічу — Сусвет спазнавальны ў пэўных межах на кожнай ступені грамадскага развіцця, навукі і тэхнікі — і ўсё роўна ў аснове сваёй ён недасягальны, загадкавы для чалавечага розуму.

Адзін можа верыць, а другі не — гэта справа кожнага. Але ставіць рубеж: «Ты не вер! Не смей верыць у Бога!» — гэта проста жудасна! А раптам сапраўды ёсць вышэйшая воля?

А ёсць жа нейкая воля ў арганізацыі Сусвету, яна адчуваецца. Якая яна? Наконт гэтага я не асмельваюся гаварыць нічога.

Самыя вялікія розумы чалавецтва прызнавалі, што над усім стаіць нейкая сіла ўсёмагутная ці Усявышні, яна нясе ў сабе значную долю разумнага, ва ўсякім разе таго, што вызначае меру чалавечай сціпласці, прыстойнасці, нарэшце, сумленнасці ў адносінах да таго, што ёсць мы, абмежаваныя ў сваіх ведах.

Любыя рэлігіі, будзем справядлівыя, маюць права на існаванне. Але былі разгромы, расстрэлы і зусім дурныя здзекі з усіх відаў веры — па-мойму, гэта страшэнная памылка. Тым больш, яна ўзмацнілася расстрэламі духавенства, санкцыянаванымі самім Леніным…

На жаль, ганенне на Царкву — на сумленні савецкай дзяржавы. Дарэчы, у многіх камуністычных партыях свету вера не выкаранялася і не выкараняецца. Французскія, італьянскія камуністы, напрыклад, свабодна ходзяць у храмы, гэта зусім не супярэчыць іх палітычным поглядам. Не трэба забываць, што быў жа некалі і хрысціянскі камунізм, няхай нават наіўны…

«І ЖУКАЎ, І КАРАЛЁЎ З ГАГАРЫНЫМ БЫЛІ ГЕНІЯЛЬНЫМІ, ЯНЫ — ЗДЗЕЙСНІЛІСЯ!»

— Дарэчы, к канцу жыцця Ленін пачаў усведамляць свае памылкі. У яго разважаннях з'явілася шмат такога, што сведчыла аб глыбокім павароце, ён пачаў разумець: многае зроблена не так, як трэба, і шмат небяспекі пагражае таму, што зроблена. Ён стаў разумець, якая дрэнь яго акружала — усе гэтыя троцкія, сталіны, зіноўевы, каменевы, бухарыны — практычна ўсе без выключэння. Я, вядома, не гавару пра ленінскі маладняк такіх будучых лідэраў, як Кіраў, Фрунзэ, Тухачэўскі, некаторыя іншыя, — гэта сапраўды былі людзі чыстыя, сумленныя, вельмі таленавітыя.

А наступныя, Жукаў напрыклад? Гэта ніякі не палітык, але ў ваеннай справе ён геній, найвялікшае натхненне! Знаходзяцца, аднак, подлыя людзі, якія распачынаюць дыскусіі: а ці быў Жукаў вялікі? Ды якія могуць быць у гэтым сумненні? Каб не ён, мы, безумоўна, пацярпелі б паражэнне у найцяжэйшай вайне. Ленінградская, Маскоўская, Сталінградская, Беларуская, Берлінская бітвы — гэта ж усё Жукаў! Ён, Ракасоўскі… Так, ён быў грубы, нават жорсткі, але ж ён нікога не расстраляў — лаяўся, здымаў, караў, але не забіваў.

— У яго чыста рускі, пятроўскі характар…

— Абсалютна. Я яго добра ведаў, Жукава. Конеў з ім подла абышоўся… Але калі Конеў прайграў Заходні фронт, было прызначана следства, і яго маглі расстраляць, як Паўлава. А Жукаў заступіўся: «Дайце яго мне намеснікам камандуючага фронтам», — і накіраваў пад Калінін. Аднак у 1957-м, калі Хрушчоў вырашыў зняць Жукава, Конеў «аддзячыў» свайму выратавальніку — дапамог расправіцца з геніяльным палкаводцам…

Ці вось чытаю ў «Дружбе народов» пра Каралёва — а ці быў ён геніяльны? І тут жа аўтар артыкула адказвае: «Не, я так не лічу!» Будзь жа ты пракляты! Ды якое ты маеш права лічыць ці не лічыць? Калі ён — ЗДЗЕЙСНІЎСЯ, вось што важна! Разумееце: здзей-сніў-ся! Не судзяць, непаважаныя, пераможцаў.

Далей, аднак, той жа аўтар прасуе Гагарына, з якім я пазнаёміўся адразу пасля палёту. Шмат размаўляў з ім і палюбіў гэтага хлопца назаўсёды. Але карціць абгадзіць святыя імёны і падкідваецца подлае пытанне: а ці здольны быў першы касманаўт выйсці з няштатнай сітуацыі? І тут жа аўтар сцвярджае: «Не, ён быў звычайны лётчык»! Ну якая твая справа судзіць чалавека, які першым выйшаў у космас, а значыць — перамог, здзейсніўся! За адно гэта яго імя на такіх скрыжалях гісторыі запісана, што яно будзе жыць да таго часу, пакуль само чалавецтва будзе існаваць. Вы ўявіце: Гагарын ляцеў у капсуле, у вогненнай капсуле, у невядомасць, з абсалютным няведаннем свайго лёсу, бо да гэтага ўжо гарэлі людзі, сабакі, а ён даверыўся Каралёву і паляцеў. І паводзіў сябе вельмі талкова — не псіхаваў, дакладна кантраляваў сітуацыю, хоць у яго там былі вельмі складаныя моманты. Ведаю пра гэта не па чутках — ён мне асабіста расказваў, па слядах свежых уражанняў. Шарык жа круціўся на ўсю моц!

— Незапланавана круціўся?

— Не, запланавана, але з непрадбачанымі ўскладненнямі. Рэжым спуску быў вельмі цяжкі, перагрузка была 12-разовай, гэта практычна мяжа —15 ужо гібель.

Калі чытаеш вось такіх падонкаў, якія быццам бы даследуюць нашу гісторыю, прэтэндуюць на нейкае вышэйшае веданне і сваю выключную, незакамплексаваную адукаванасць, дык проста здзіўляешся. Я пражыў даволі многа і дастаткова ведаю, вывучаў гісторыю, як гаворыцца, не па першакрыніцах, а па рукапісах… І вось што павінен сказаць як сведка і ўдзельнік вялікіх падзей: жывучы ў гэтай краіне і жадаючы паскудзіць ёй, думайце, дзікуны, хоць бы пра тое, дзе і як гэта трэба рабіць… Ну паскудзь, калі карціць, калі падмывае, але не на людзей жа!

«ФАТАЛЬНАГА ПРЫМІРЭННЯ З СІСТЭМАЙ У НАС НЕ БЫЛО — СТРЫМЛІВАЛА ДЫСЦЫПЛІНА НА МЯЖЫ ПАКОРЛІВАСЦІ, ПАЧУЦЦЁ АБАВЯЗКУ»

— Міхаіл Васілевіч, слухаючы ваш расказ пра тое негатыўнае, што адбывалася ў жыцці партыі і дзяржавы, нельга не задаць пытанне: чаму супраціўленне гэтаму працэсу было нейкае нясмелае, не вельмі прыкметнае, хоць заўсёды і паўсюдна ёсць людзі светлыя, высокія, для якіх праўда, справядлівасць, імкненне да ісціны — вышэй за ўсё… Была фатальная пакорлівасць, выпакутаванае прымірэнне ці нешта іншае?

— Прымірэння не было, а вось дысцыпліна на мяжы пакорлівасці існавала. У людзей той катэгорыі, да якой адношу сябе я, да ўсяго іншага было яшчэ і пачуццё абавязку, што пераважала астатняе. Мой вышэйшы прынцып, з якім я жыў, жыву і памру, заключаецца ў народнай прымаўцы: родная зямля табе — калыска і магіла… Усё жыццё я служыў гэтай зямлі, як салдат, і з тым яе пакіну… Ніякіх іншых мэтаў, ніякага іншага разумення маіх задач у мяне не было.

Так, я разумеў несправядлівасць, я горка перажываў за няўдачы і паражэнні. Улічыце, якой школай стала для майго пакалення Вялікая Айчынная з яе сорак першым і іншымі крытычнымі гадамі… Але ніколі — у рэйдах па варожых тылах, у акопе перадавой, — у мяне ніколі не было сумненняў у пастаўленай перада мной задачы: я павінен зрабіць тое, што загадана, інакш можа сарвацца на больш высокім узроўні. Я заўсёды быў упэўнены ў перамозе і ўсё жыццё быў салдатам гэтай краіны, а з часам і гэтай партыі.

«ДА СЯРЭДЗІНЫ 1942-га БЕЛАРУСЬ КІНУЛІ САМ-НАСАМ З ГІТЛЕРАМ…»

— Было б дзіўным, Міхаіл Васілевіч, каб мы абмінулі тэму вайны, 22 чэрвеня. Вы пачалі яе пад Беластокам, пабачылі на свае вочы трагедыю пачатку баявых дзеянняў…

— Генералы і афіцэры, з якімі я сустракаўся ў 1941–1942 гг., як правіла, былі людзьмі справы. Мы ўсе ў глыбіні душы разумелі: вышэйшае кіраўніцтва зрабіла каласальныя пралікі. Але сказаць пра гэта адкрыта — азначала стаць пад кулю каля першай жа сустрэтай сценкі. Так званыя «паражэнчыя размовы» спыняліся бязлітасна. Прэс, націск з патрабаваннем «Стаяць насмерць!» спалучаліся не толькі з адпаведнай ідэалагічнай работай, але і са смяротнай пагрозай, што зыходзіла ад карных органаў — разведкі і контрразведкі. Спецыяльна арганізаваная служба так і называлася: СМЕРШ — «Смерць шпіёнам!». Існавала таксама сістэма загараджальных атрадаў. Машына, натуральна, страшная, але без такіх жорсткіх мераў спыніць праціўніка было б цяжка.

Асноўная маса людзей, аднак, ваявалі не шкадуючы жыцця, з выразным усведамленнем: яны выконваюць свой абавязак. Што датычыцца распісаных пазней у раманах сцэнаў гераічных атак з крыкамі: «За Сталіна!», «За Радзіму!», дык на справе гэтага ніхто не крычаў, крычалі іншае — «Ур-ра-а!», мацюкаліся, на чым свет стаіць… Але ўсведамленне — над Айчынай сапраўды навісла смяротная пагроза, мы можам трапіць у рабства — гэтае адчуванне нараджала магутны вал патрыятычных пачуццяў, гартавала магутную сілу адпору. І ўрэшце яна стала непахіснай. Не, не загады Сталіна цэментавалі армію, не загараджальныя атрады і яе СМЕРШ…

— Вам давялося стаць адным з арганізатараў партызанскага руху на Беларусі…

— На першапачатковым этапе дапамога партызанам была вельмі нездавальняльная, пра яе ніхто ўсур'ёз не думаў: нават абкамы партыі, што ішлі ў тыл праціўніка, не мелі рацыі… Вельмі беднае аснашчэнне, прымітыўная амуніцыя груп… Усё рабілася спехам, непрадумана.

Мы аддавалі ўсе сілы, каб паставіць падполле больш-менш арганізавана, і нейкія апорныя структуры ўрэшце стварыць удалося, але ў цэлым гэтая работа вялася вельмі цяжка.

Увесь 1941-ы, палову 1942-га вышэйшае кіраўніцтва, нягледзячы на вядомы сталінскі заклік у звароце да савецкага народа 3 ліпеня, партызанскім рухам не кіравала і фактычна ім не займалася. Я лічу гэта вельмі грубай памылкай, яе вынікі — велізарныя страты людзей, сапраўдных патрыётаў Айчыны.

Мне давялося бачыць ампутацыю рук і ног з дапамогай звычайнай цяслярскай пілы, калі замест наркозу няшчасным давалі самагон-пяршак…

І толькі тады, калі ў 1942 г. пасля надзвычай жорсткіх нямецкіх рэпрэсій і адэкватнага росту ўсенароднага супраціўлення ў зводках нямецкага камандавання з'явіліся рэгулярныя трывожныя паведамленні пра так званых камуністычных разбойнікаў і бандытаў, тады толькі да Сталіна дайшло: наяве сур'ёзны фактар! Да таго ж увесь сусветны друк пачаў пісаць пра народных мсціўцаў, асабліва Беларусі, Украіны, Браншчыны, Смаленшчыны, Пскоўшчыны. Вось у Крамлі і вырашылі: трэба аб'яднаць рух у тыле ворага. І з'явіўся Цэнтральны штаб партызанскага руху на чале з Панамарэнкам.

— Існуе пункт погляду: партызанскія атрады пачалі арганізоўвацца з падачы ведамства Берыі?

— Гэта няпраўда. КДБ і разведупраўленне Генштаба арганізавалі толькі групы і атрады спецназа, галоўным чынам разведвальныя і дыверсійныя, іншы раз — тэрарыстычныя. Яны мелі выдатныя штабныя радыёперадатчыкі амерыканскай вытворчасці і маленькія рацыі «Вавёрка», што працавалі ў радыусе 200–300 кіламетраў. Па ўсёй Беларусі, па-мойму, такіх прафесійных адзінак было недзе каля двух дзесяткаў, тады як у цэлым у рэспубліцы дзейнічалі звыш тысячы атрадаў, сотні брыгад. Так, разведка паўсюдна ўкараніла сваіх людзей — ніхто не ўтойвае існавання асобых аддзелаў, што падпарадкоўваліся службе КДБ. Але яны складаліся з аднаго-двух чалавек… У той час як партыйна-камсамольскія арганізацыі падполля рэспублікі аб'ядноўвалі звыш ста тысяч чалавек.

— Для вас не сакрэт: шмат хто сёння разважае так: каб нямецкая акупацыйная адміністрацыя была больш гібкая, народная вайна не мела б перспектывы…

— У контрпрапагандысцкім арсенале практыка альтэрнатыў зарэкамендавала сябе як даволі падспудная і эфектыўная: што было б, калі б?.. Падкінь пытанне — і, калі ласка, сумненне пасеяна… Разумееце, ідзе размова не пра тую гісторыю, што рэальна адбылася, а пра варыянты яе магчымага развіцця. У выніку накручваюцца горы дэмагогіі, глупства, лухты…

Дык вось, што датычыцца канкрэтнага вашага пытання. Так, магчыма, пры ўмове больш ліберальнага акупацыйнага рэжыму супраціўленне было б менш актыўным, затое павялічылася б колькасць калабарацыяністаў, агентуры і г. д., і да т. п. Але ж вайна стала такой, якой яна вядомая. Смею вас запэўніць, самая спрыяльная акупацыя, захоп рэспублікі пад уладу чужой дзяржавы, чужой нацыі зневажаюць карэннае, галоўнае ў характары народа — пачуццё чалавечай годнасці. Вось чаму памянёная вамі альтэрнатыва — тыповы прыклад нізкапробных прыёмаў, разлічаных на дыскрэдытацыю таго сапраўднага гераізму, які праявіў беларускі народ, што заставаўся без абароны, без сур'ёзнай падтрымкі да сярэдзіны — канца 1942 г., без сур'ёзнай увагі да сябе з боку «геніяльнага і мудрага» таварыша Сталіна, які аддаваў перавагу не справе, а напышлівым прамовам ды мудрым павучанням…

— Вы не заўважылі публікацый, дзе гаворыцца пра вашы спрэчкі з Мазуравым?

— Я ніколі не прытрымліваўся лініі на паляпванне па плячы з кім бы там ні было. Я нікому не прызнаваўся ў каханні. Я ні ў кога не прасіў прабачэння, акрамя тых выпадкаў, калі дапускаў грубасць, а гарачнасць у мяне здаралася.

Гэта так, прадмова да адказу.

Што датычыцца Мазурава, дык ён быў самым блізкім з маіх сяброў. У партызанах мы нейкі час жылі ў адной хаце… Але тады мы не выпілі разам ні чаркі гарэлкі — было не да таго, працавалі, як праклятыя. Калі пасля франтавога ранення ён трапіў на камандзірскія курсы «Выстрал» і захацеў пайсці з іх для барацьбы ў фашысцкім тыле, я двойчы хадайнічаў перад Панамарэнкам: «Нам патрэбны такія сакратары падпольнага ЦК камсамола!»

Дарэчы, калі ў 1953-м я адмовіўся ісці старшынёй Саўміна Беларусі, гэтую пасаду заняў па прапанове Патолічава менавіта Мазураў, што і паслужыла асновай для плётак. Хоць мы ні разу не паспрачаліся і не далі адзін аднаму ніякіх падстаў для папрокаў.

Я вельмі шкадую аб раннім яго сыходзе з палітычнай сцэны. Брэжнеў неўзлюбіў Мазурава за ўпарты характар — сумленны, прамы, рэзкі. Ён сапраўды тады прыхварэў, але працаваць мог.

— Успомнім яшчэ аднаго партызана — Машэрава…

— У той жа «Звяздзе» нядаўна пісалі: удава Пятра Міронавіча была здзіўлена, што ў ЦК КПСС не знайшлі нічога лепшага, як паслаць на пахаванне Зімяніна, з якім у Машэрава былі вельмі складаныя адносіны… «Мілая» фразачка…

Што ж было на самай справе?

Сакратаром Маладзечанскага падпольнага абкама камсамола яго вылучылі з пасады камісара партызанскай брыгады, дзе ён вельмі добра праявіў сябе. Я падтрымаў гэтую кандыдатуру, азнаёміўшыся з прадастаўленымі дакументамі. А праз некаторы час, пасля ранення, мы вылучылі Машэрава на званне Героя Савецкага Саюза.

— Бытуе пошлае меркаванне, што тая «зорачка» была дадзеная не так за баявыя заслугі добрага, сумленнага, смелага хлопца, як з прапагандысцкіх меркаванняў — вунь, маўляў, якія ў нас камсамольскія лідэры!

— Не, гэта няпраўда. Хоць да звання яго сапраўды прадстаўляў ЦК камсамола. Дарэчы, нашу ініцыятыву падтрымаў і БШПД. Калі рашэнне аб узнагародзе Машэрава прынялі, з’явілася радыётэлеграфнае паведамленне: герой, выявілася, быў у палоне! Мяне гэта ашаламіла, як гром сярод яснага неба. Справа ў тым, што згодна з палажэннем, зацверджаным у Палітбюро, тыя, хто быў у палоне, не мелі права на ўступленне ў партыю, прадстаўленне да ўзнагародаў — ніякіх адгаворак! У іх была адна прывілея: загладжваць сваю «віну» крывёй…

— А хто даведаўся пра мінулае Машэрава?

— Контрразведка…

— Ну і…

— Я да Панамарэнкі: такая гісторыя. Той: «Што ж рабіць — абараняць яго ці не? Я гэтага Машэрава нават не бачыў, як, дарэчы, і ты…» — «Так, але мае надзейныя людзі вельмі добра адзываліся пра яго». У прыватнасці, самым добрым чынам характарызавала яго Таня Гаварэнь, будучая жонка Прытыцкага…

Я прапанаваў Панцеляймону Кандратавічу наступнае: «Ён біўся, двойчы паранены. У палон трапіў пры фарміраванні дывізіі, якая нават у бой не ўступала, дарэчы, улічыце — чалавек здолеў уцячы! Свой міжвольны грэх Машэраў не ўтойваў — пра ўсё напісаў сам. Адным словам, абаронім. Мяне чэкісты не паслухаюць, а ваша слова можа стаць вырашальным». — «Добра. Але май на ўвазе: ты асабіста адказваеш за свайго Машэрава! За кожны яго ўчынак, кожнае яго дзеянне!»

Панамарэнка тут жа дамовіўся з Цанавам, і той сказаў, што справа закрыта. Сапраўды, скончылася вайна, Машэраў пайшоў наперад, гісторыя з палонам больш не выплывала,

хоць аднойчы чэкісты нагадалі мне пра яе. Я адказаў: «Таварышы, ёсць рашэнне вышэйшых інстанцый — больш да гэтай справы не вяртацца».

— Самому Пятру Міронавічу вы расказвалі пра тое, што здарылася?

— Ні разу. Хоць, даходзілі чуткі, ён ведаў, як усё здарылася. Але Машэраў таксама ніколі не заводзіў са мной ніякіх размоў пра гісторыю сваёй узнагароды. Відаць, ён зразумеў: не ўздымаю я сам гэтую тэму — значыцца, няма чаго варушыць мінулае. Хоць, мне здавалася, нешта яго мучыла… Можа, мая стрыманасць.

— Міхаіл Васілевіч, а якую пазіцыю заняў Машэраў у 1953 г. пры галасаванні на пленуме?

— Нейтральную, не падтрымаў ні мяне, ні Патолічава. Але ўсё гэта — пытанні ўзаемаадносінаў персаналій, і таму не вельмі цікава…

— Добра. Пераходзім да наступнага. У публіцыстыцы, мемуарах апошняга часу ўсё большую моц набывае думка: партызаны «падстаўлялі» пад немцаў ледзь не цэлыя раёны — не кажам ужо пра асобныя «хатынскія» вёскі… Мне асабіста, дарэчы, даводзілася чуць ад старых самае рознае, у гэтых расказах рэальнасць была куды больш празаічнай, чым ва ўзнёслай патрыятычнай літаратуры часоў «застою». Але ж ці можна падводзіць базу пад ідэю нейкай вялікай правакацыі народных мсціўцаў супраць свайго ж народа?

— Гэта страшэнная, нахабная няпраўда. Галоўнай задачай партызанскага руху, акрамя ўдараў па фашыстах, лічылася абарона народа — жанчын, старых і дзяцей ад знішчэння. Паўсюдна мы мелі рэзервовыя лясы, балоты, зямлянкі, схаваныя склады… За атрадамі, брыгадамі, злучэннямі цягаліся цэлыя цывільныя абозы! Адных яўрэяў, якім пагражала поўнае вынішчэнне, выратаваліся тысячы і тысячы.

— Галоўным чынам вы дзейнічалі ў партызанскай зоне Усходняй Беларусі і абапіраецеся на гэтыя ўспаміны. Але ў заходніх раёнах карціна была, мабыць, іншая?

— Так, там пэўны ўплыў мела польская Армія Краёва, якая вяла барацьбу супраць немцаў куды менш актыўна, чым супраць нас. «Акаўцы» шкодзілі вельмі моцна. Я не асуджаю іх за тое, што яны змагаліся за сваю радзіму. Аднак калі «акаўцы» гаспадарылі ў беларускіх раёнах, прымаючы іх за польскія, гэта было, дыпламатычна кажучы, некарэктна.

«ГЭТА БЫЛА ТРАГЕДЫЯ — МЫ ЖЫЛІ Ў АРДЫНАРНЫМ РЭЧЫШЧЫ ПАДТРЫМКІ»

— Міхаіл Васілевіч, крыху вышэй мы ўжо выходзілі на тэму славутага пленума ЦК КПБ 1953 г. Давайце пагаворым пра яго больш падрабязна, тым больш апошнім часам ваша прозвішча некалькі разоў узгадвалі менавіта ў сувязі з гэтым…

— Так, я чытаў публікацыі ў «Звяздзе» і «Рэспубліцы», але ўсякі раз ацэнка тых падзей падаецца ў скажоным выглядзе. Дык вось, на пленум мяне тады проста загналі з Масквы ў Мінск насуперак маёй волі. Па-партыйнаму: «Трэба!» Пасля няшчырай размовы ў ЦК ВКП(б) з «белорусским» адценнем:

— Вы, беларус, мову беларускую ведаеце?

— Ведаю.

— Тады збірайцеся, паедзеце дадому.

Усё! А я ж толькі два месяцы таму пераехаў у першапрастольную. І, паверце, ніводнага дрэннага слова не сказаў пра Патолічава.

Дарэчы, як і было дамоўлена ў Крамлі, у Мінску на пленуме я выступаў па-беларуску. А потым мяне абвінавацілі ў нацыяналізме. Дзіўна: выступаць у Беларусі на беларускай мове — гэта нацыяналізм! Ну да чаго мы дажылі! Дзіўна, што «Рэспубліка» піша, быццам не прынялі мяне і адстаялі Патолічава — такім чынам, маўляў, незразумелы Зімянін выявіўся ластаўкай, якая не зрабіла вясны…

— Дык як жа было насамрэч?

— 25 чэрвеня пачаўся пленум. Звоніць Малянкоў:
— Таварыш Зімянін, як ідзе пленум?
— Нармальна.
— Як адносіны да Патолічава?
— Нармальныя.
— Да вас?
— Нармальныя.
— Слухайце, — гаворыць, — у нас тут абставіны складваюцца так, што мы параіліся і вырашылі: а можа, пакінуць Патолічава ў Беларусі? Не чапаць? Як вы глядзіце?
— Калі ласка, ёсць у вас такая думка — пярэчыць не буду, самі ведаеце — я сюды не рваўся.
Ён гаворыць:
— Добра, выкажам пленуму такую рэкамендацыю ЦК, а яны няхай прагаласуюць і вырашаць. Даручаем сказаць гэта вам.
Вяртаюся ў залу пасяджэнняў ад апарату ВЧ, выступаю:
— Таварышы, быў званок з Масквы…
Мне і няўцям, што ў гэты дзень, 26 чэрвеня, арыштавалі Берыю. А вось Хрушчоў Патолічаву паведаміў, але той, натуральна, ні гуку. Не ведаючы ўсёй падаплёкі, працягваю:
— У Масквы ёсць меркаванне: улічваючы ход пленума, можна пакінуць першага сакратара таварыша Патолічава. Давайце вырашым…
Да гэтага спрэчкі ішлі дастаткова жыва: гучалі выступленні і з крытыкай, і з добрымі словамі, але цяпер ход дэбатаў быў фактычна вырашаны. Прагаласавалі, натуральна, за тое, каб «прасіць Цэнтральны Камітэт партыі пакінуць таварыша Патолічава і пераглядзець ранейшае рашэнне аб яго адкліканні».
Аб'явілі перапынак. Я пазваніў Малянкову.
— Добра. У адносінах да вас мы паведамім сваё рашэнне пазней.
Пра крамлёўскае «добра» далажыў пленуму і перадаў яго вядзенне Патолічаву, той адразу пачаў выступаць:
— Таварышы, ЦК падтрымлівае наша рашэнне, ёсць таксама прапанова ЦК аб зацвярджэнні таварыша Зімяніна Старшынёй Савета Міністраў БССР, а таварыша Кляшчова накіраваць на партыйную вучобу, згодныя?
Згодныя…
Увечары я прыйшоў да Патолічава:
— Шчыра віншую. Скажыце, калі ласка, ці гаварылі вы з Хрушчовым? У чым спружына ўсіх гэтых незразумелых паваротаў?
— А ты нічога не ведаеш?
— Чаго не ведаю?
— Берыю арыштавалі. У гэтым і ўсё пытанне.
— Мікалай Сямёнавіч, будзем лічыць размову скончанай, я жадаю вам поспеху. З вашага дазволу заўтра раніцай вылятаю ў Маскву і спадзяюся, што тут з вамі больш не сустрэнуся.

Павярнуўся і пайшоў. У сакратарыяце Хрушчова папрасіў сустрэчы з Мікітам Сяргеевічам, дні праз тры ён прыняў мяне.

— Што, як? Чаму з'явіўся?

— Так ужо атрымалася — не складваецца…

— Вы вельмі легкадумна ставіцеся да рашэння ЦК: то туды, то сюды…

— Мікіта Сяргеевіч, а вы ў мяне пыталіся, калі адразу накіроўвалі туды, потым фактычна адмянялі тое рашэнне? Вы лічыліся са мной, пыталіся пра маю згоду на пасаду Старшыні Саўміна? Будзьце ласкавы далажыць Цэнтральнаму Камітэту аб маёй просьбе вярнуцца ў Маскву.

Ён зразумеў: жарт недарэчны. Праз пару дзён было Палітбюро. Прысутнічалі Маленкоў, Хрушчоў, Варашылаў, Молатаў…

— Таварыш Зімянін, мы ведаем, што вы сумленна выканалі пастанову ЦК па Кампартыі Беларусі, да вас няма ніякіх прэтэнзій. Але чаму хочаце паехаць адтуль?

Я не ўдаваўся ў дэталі, адказаў проста:

— Ведаеце, таварыш Маленкоў, так складваюцца абставіны: мы з Паталічавым будзем нагадваць двух мядзведзяў у адной бярлозе — пазбаўце мяне ад гэтага.

— А што вы хочаце? — пытанне пасля красамоўнага маўчання.

— Вячаслаў Міхайлавіч тут сядзіць — калі няма пярэчанняў, я вярнуўся б у МЗС.

Хрушчоў раптам падтрымаў мяне:

— Сапраўды, Вячаслаў Міхайлавіч, як вы глядзіце на гэтую прапанову?

— Калі ласка, хоць заўтра, — адказвае Молатаў. — Ён нам да кампаніі, няхай вяртаецца.

Маленкоў заключае:

— Так і быць. Вы свабодныя, жадаю поспеху.

І праз тры дні зноў пачалася мая дыпламатычная работа. Дарэчы, на аддзеле, які я пакідаў перад Мінскам, застаўся Андропаў. Цяпер жа яго рыхтавалі на Венгрыю. Юрый Уладзіміравіч не хаваў свайго задавальнення:

— Гэта не аддзел, а вар'яцкі дом.

Сапраўды, мы курыравалі восем сацыялістычных краінаў плюс Грэцыю — работы па горла…

— Міхаіл Васілевіч, прабачце, давайце ўсё ж падвядзём рысу пад тым славутым беларускім пленумам: якія яго нябачныя спружыны?

— Хрушчова не задавальняла тое, як характарызавалі вашага пакорнага слугу: «Найлепшы вучань Панамарэнкі». Таго ён ненавідзеў смяротна. І калі потым стаў на чале ўлады — спусціў на тармазах.

— Два ўкраінцы…

— Не, Хрушчоў — рускі. Але ў прынцыпе — так. Дык вось, накіроўваючы мяне ў Мінск, за два тыдні да арышту Берыі, Хрушчоў ужо рыхтаваў аперацыю супраць Лаўрэнція. Пра гэта мне потым сказаў яго памочнік. Мікіта Сяргеевіч перад паездкай раіў: пракансультуйцеся ў дасведчаных таварышаў, якія там у Мінску справы, у чым заключаюцца памылкі, як іх можна паправіць. Вазьміце, маўляў, пару тыдняў і падрыхтуйце пленум самым належным чынам, яго ж весці вам. Такім чынам, ён асудзіў мяне на правядзенне кансультацый — Хрушчоў цягнуў час, каб я да арышту, што рыхтаваўся ў Крамлі, не змяніў Паталічава, з якім яго звязвалі прыемныя ўспаміны пра сумесную работу на Украіне, нябачную барацьбу з Кагановічам. Ён разлічваў таксама падлавіць мяне, вучня не любімага ім Панамарэнкі, на гэтай інтрызе барацьбы за ўладу. Але я не думаў ні пра што іншае, акрамя сумленнага выканання дырэктыў ЦК. І таму нічога

ў іх не атрымалася з задуманай камбінацыі. Каб я дапусціў хоць на імгненне знявагу Патолічава, праявіў жаданне ўтрымаць лідэрства — усё…

Так, у адносінах да Берыі Мікіта Сяргеевіч зрабіў тады, у 1953-м, мужна, ён сапраўды рызыкаваў сваім жыццём, за што і цаню яго. Але са мной гэты «мілы анёл» вёў вельмі подлую гульню. Выратавала тады толькі навука Панцеляймона Кандратавіча: «Жыві па сумленні…».

«ПАСЛЯ КУПАЛЫ І КОЛАСА ВЯДУЧЫМІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ З'ЯЎЛЯЮЦЦА КУЛЯШОЎ І ТАНК»

— Міхаіл Васілевіч, давайце адыдзем ад палітычных жарсцяў, інтрыгі і проста пагартаем старонкі вашай беларускай біяграфіі…

— Ёй адведзена першая палова жыцця. Радзіма — Віцебшчына. Напачатку ў дакументах пісалі — «рускі». Калі ж межы перагледзелі — нацыянальнасць змянілі на «беларус». Бацька быў машыністам, памёр, пакінуўшы на жонку мяне з малодшым братам Уладзімірам. Моцна бедавалі. Праз два гады ў сям'ю прыйшоў айчым, вельмі прыстойны, добры чалавек. Ён кахаў маці, і яна да яго ставілася з вялікай павагай. Усё ішло добра аж да 1929 г., калі на айчыма пачалі квапіцца нядобрыя людзі, — краіна ўступала ў страшную эпоху. Уласна, згубіць яго хацелі не праз нейкую ідэю — зласлівым зайздроснікам не даваў спакою наш новы, дабротны па тым часе дом.

Пасля некалькіх спробаў неяк уладкавацца ў гэтым жыцці я, пятнаццацігадовы, вырашыў паспытаць шчасця ў Ленінградзе. Прайшоў курсы кандуктараў таварных цягнікоў і пачаў калясіць.

Калі надакучыла, пайшоў у дэпо вучнем слесара. Народу шмат, нас, маладых, не надта любілі — ганялі па ўсялякай дробязі, цэлы дзень лаянка… Каб неяк вылезці з гэтай непрагляднасці, паступіў на літаратурныя курсы пры Доме камвыхавання. Вучыў нас пісьменнік Далецкі, аўтар рамана «На сопках Маньчжурыі». Ён звярнуў увагу на маю манеру, прапанаваў працаваць у газеце.

І вясной 1931-га мяне сапраўды прынялі ў рэспубліканскую «Беларускую вёску». Сабралася маса назіральнікаў за новым жыццём: у вёсцы нарастала напружанне — змагаліся з кулакамі, яўрэямі, у якіх шукалі золата…

Я, семнаццацігадовы, адчуваў: вельмі часта цяжка зразумець матывы ўчынкаў людзей — напісаць праўду, не схлусіць, не наклікаць бяды на герояў, не пакрывіць душой… А тут яшчэ злоснікі даведаліся пра высылку айчыма. І Міхайлаў, тагачасны рэдактар газеты, дарэчы — муж Ларысы Пампееўны Александроўскай, тонка адчуўшы сітуацыю, прапанаваў перайсці ў часопіс «Беларусь» — там, маўляў, будзе менш цякучкі, зоймешся вучобай… Сапраўды, чытаць пачаў запоем, удзень і ўначы, няспынна. Пазнаёміўся з Кузьмой Чорным, Пятром Глебкам. На ўсё жыццё пасябраваў з Аркадзем Куляшовым.

— Ён выклікаў у вас вялікае ўражанне?

— Глыба, геніяльны паэт! Я лічу, што пасля Купалы і Коласа вядучымі ў беларускай паэзіі з'яўляюцца Куляшоў і Танк.

— А той жа Глебка?

— Гэта ўжо другі парадак.

— Вы ведалі і Броўку?

— Так, прычым блізка. Але, нягледзячы на сяброўскія нашы адносіны, высока ацэньваючы яго працавітасць і здольнасці, аддаю перавагу іншым — Куляшову і Танку. Гэта паэты сусветнага маштабу, іх імёны не гучаць так, як таго заслугоўваюць, выключна праз беларускую нязвычку рэкламаваць свае велічыні.

— Абодва глыбы?

— Абодва. Асабліва Аркадзь Куляшоў.

— Калі ўжо зайшла размова пра беларускую літаратуру, давайце закранем і нашых майстроў прозы. Як вы ставіцеся, напрыклад, да Васіля Быкава?

— Добра — як да мастака. Ён, бясспрэчна, вельмі таленавіты, адзін з найлепшых сучасных празаікаў. Але я катэгарычна не прымаю яго палітычнага выбару.

Дарэчы, вернемся да дзён мінулых. Дык вось, памятаю, быў крытык Бендэ — літаратурны бандыт, касмапаліт подлы, авантурыст. Граміў ён аднаго пісьменніка за другім. Асабліва даставалася літаратурнай групе «Узвышша», у якую ўваходзіў Чорны, Глебка, працаваўшы тады ў маёй газеце, Паслядовіч. Далей узяліся за «Маладняк», іншыя аб'яднанні. Карацей кажучы, тады пайшлі па этапе Чарот, Александровіч, Дубоўка, Зарэцкі, Шушкевіч…

Рэпрэсіі на Беларусі былі ўвесь час. Праследавалі так званых нацыянал-дэмакратаў. Потым тых, хто падазраваўся ў сувязі з нямецкай і польскай разведкамі: як жа, пагранічная рэспубліка! Да таго ж шмат палякаў, былі нават суцэльныя польскія раёны, напрыклад Койданаўскі. Наогул, хапала ўсім, ад сялянаў да літаратараў.

— Гэта ўспрымалася недарэчнасцю?

— На жаль, у той час я не ўнікаў у глыбіні такіх пытанняў. Было, як і ў многіх іншых людзей, толькі нейкае трывожнае пачуццё на душы…

Вы не павінны перабольшваць узровень майго разумення таго часу, я толькі фарміраваўся. Так, начытаны юнак, але мала яшчэ навучаны жыццём… І толькі ў арміі зразумеў: размова ідзе пра буйныя справы, пра рознагалоссе ў кіраўніцтве. А да таго мысліў, падобна большасці, трывіяльна: барацьба з трацкістамі, бухарынцамі, правым ухілам, таварыш Сталін як пераемнік Леніна працягвае генеральную лінію — словам, як нам гаварылі, так мы і думалі, жылі ў ардынарным рэчышчы падтрымкі.

«"ПАРТЫЗАНКА" ВЫЗНАЧЫЛА БЯЗМЕЖНУЮ ДУХОЎНУЮ ГЛЫБІНЮ БЕЛАРУСАЎ»

— Я чуў, вам давялося падняць на дзяржаўную вышыню пытанне аб пераглядзе спісаў удзельнікаў падполля і партызанскага руху?

— Было шмат сігналаў у ЦК, людзі крыўдавалі: ваявалі, змагаліся, а адпаведных дакументаў не даюць. Асабліва шмат скаргаў ішло з Украіны. Я далажыў сітуацыю Суславу. Той: «Безумоўна, трэба ісці да Брэжнева». Гутару з генеральным, потым праводзім спецыяльнае абмеркаванне і прымаем рашэнне: калі ёсць пацвярджэнне сведак аб удзеле ў партызанскіх аперацыях і падполлі (дарэчы, менавіта тады мы і прапанавалі падпольшчыкаў прыраўняць да партызанаў, бо падполле фактычна — справа яшчэ больш трагічная і небяспечная), то афармляюцца адпаведныя дакументы.

— Праблема вырашылася так проста?

— Што вы: дыскусія працягвалася тры дні. Аднак рашэнне было аднагалосным. Першая рэакцыя Суслава: «Слухайце, так жа мы можам атрымаць тысяч сто ліпавых партызанаў!» — «Ну і што? Затое мільёны адчуюць справядлівасць. Ім будзе чым ганарыцца, будзе што сказаць дзецям пра свае адносіны да фашыстаў». — «Згодны. Дакладзіце Брэжневу». Той: «Няхай будзе так…» У выніку толькі на Украіне за два гады адпаведная лічба павялічылася на цэлы мільён… І ў Беларусі ўдвая больш людзей атрымалі пасведчанні, якімі яны ганарацца.

— Вас, Міхаіл Васілевіч, папракаюць за незавершанасць расследавання па мінскім падполлі…

— Справа была такой заблытанай, а мяне настолькі засыпалі тады аператыўнымі, тэрміновымі заданнямі, што я прама і сумленна сказаў: «Таварышы беларусы, дарагія землякі, саджайце ў архівы разумных людзей, і хай яны дасканальна разбяруцца з кожным прозвішчам, сведкам, фактам. Гэтую работу нельга закрыць камісіяй з высокім прадстаўніцтвам, тут патрэбны доўгі, скрупулёзны пошук…»

… Калі падводзіць рысу, то, на маю думку, за ўсю гісторыю беларускага народа пачынаючы з часоў яго фарміравання, тых бітваў, якія ён вёў, выкрышталізоўваючыся ў нацыю, самым цяжкім, трагічным экзаменам (але і гераічным адначасова), які вызначыў бязмежную духоўную глыбіню беларусаў, была партызанская вайна. Сам-насам з ворагам, за тысячу кіламетраў ад фронту, у абстаноўцы глыбокай ізаляцыі, практычна без падтрымкі ў самы цяжкі, першапачатковы перыяд ён выстаяў, не зламаўся, прымусіў ворага лічыцца з сабой.

— Для ілюстрацыі тут вельмі дарэчы гісторыя вашага айчыма.

— Калі ў 1938-м камісар палка прапанаваў мне ўступіць у партыю, высветлілася — айчым жа нібыта вораг народу! Наладзілі спецправерку, пасля яе палітрук дакладвае: «Чорт яго ведае, за што на Урал чалавека выслалі: быў адзін конь, адна карова, адна свіння, куры і дом…» Але нехта з мясцовых падказаў: ведаў пасля германскага палону нямецкую мову.

Між іншым, айчыма ў 1943-м расстралялі на плошчы ў Барысаве за ўдзел у партызанскай вайне. Вось вам і нямецкі шпіён… Чалавек у імя Радзімы забыўся пра тое, як абышліся з ім «верныя сталінцы»…

— А як вы даведаліся пра гэта?

— Будучы ўжо сакратаром ЦК Кампартыі Беларусі, папрасіў разабрацца начальніка Мінскага абласнога ўпраўлення КДБ Соцкага Паўла Станіслававіча. Мне пашанцавала ў тым сэнсе, што айчым быў расстраляны па пунктуальным нямецкім пратаколе, які захаваўся.

«ПАСЛЯ ВАЙНЫ МЫ ДВА ГАДЫ “ПЕРАТРАСАЛІ” КАДРЫ — ШУКАЛІ ВОРАГАЎ…»

— Пагаворым пра ваш пасляваенны лёс?

— Ужо ў 1946-м я папрасіў Панамарэнку тэрмінова забраць мяне з камсамольскай работы. Справа ў тым, што да маёй персоны праявіла павышаную ўвагу Мішакова, тая самая, якая згубіла Косарава, першага сакратара ЦК УЛКСМ. Чаму? Выступіў на пленуме з крытыкай аддзела прапаганды, які яна курыравала. Умомант была арганізаваная праверка ўсёй беларускай арганізацыі, і, хоць хібаў не знайшлі, на бюро ЦК у Маскве яна дала дыхту: зазнайка, перараджэнец і г. д. А пасля бюро падыходзіць: «Ну як, Міша, і далей будзеш крытыкаваць?» — «Не, — адказваю, — навошта, дастаткова»…

А трэба вам сказаць, што пры Сталіне Мішакова была магутная баба, страшная, яна пасадзіла шмат людзей. Калі я зразумеў, што ад гэтай персоны зыходзіць смяротная пагроза, тады і звярнуўся да Панамарэнкі: «Забярыце мяне ад гэтай сволачы!» Ён усё зразумеў, неадкладна ўнёс прапанову аб зацвярджэнні мяне другім сакратаром Гомельскага абкама партыі.

Пабыў там год, а тут «за памылкі» здымаюць міністра асветы і мяне прызначаюць на яго месца, на пачатку 1947-га. Не паспеў адпрацаваць і паўгода, навесці парадак, як адбываецца наступная гісторыя.

Вясной 1947-га Хрушчоў на Украіне прызначаецца старшынёй Савета Міністраў, Панамарэнка — кіраўніком урада ў Беларусі, першым сакратаром — Гусараў, другім — Ігнацьеў. Адбываецца перафарміраванне ўсяго кіраўніцтва, і вашага пакорнага слугу на пленуме ЦК выбіраюць сакратаром па кадрах.

Фактычна ўвесь сакратарыят Цэнтральнага Камітэта прыбыў з Масквы. Дарэчы, у Кіеў высадзіўся аналагічны «дэсант»: Кагановіч першым, Патолічаў другім, але апошні зрабіў стаўку на Хрушчова, выйшла, як кажуць, нескладуха, і яго накіравалі першым у Растоў, а ўжо адтуль у Беларусь. Гэтыя перамяшчэнні і адносіны праз гады вельмі сур'ёзна адаб'юцца на мне, я ўжо расказваў пра тое.

Ну а мінскі «дуэт» складалі добрыя, прыстойныя мужыкі, якія, праўда, нічога не разумелі ў беларускіх справах і людзях. Не разумелі, чым жыла рэспубліка ўсе гэтыя гады, як адбілася на ёй вайна, акупацыя. Вось чаму яны мелі патрэбу ў чалавеку, які б добра ведаў кадры і абстаноўку. Мне выпала праверка ўсяго асабовага складу партыйных і дзяржаўных органаў.

— Але ж гэта гіганцкая работа!

— Так. Для аднаго чалавека ноша непасільная. Улічыце, аднак, што ў мяне быў апарат, падключаліся таксама чэкісты. Галоўнае, чаго я тады баяўся, — гэта, крый Божа, штонебудзь нарабіць. Вы нават уявіць сабе не можаце, наколькі гэта было складана, цяжка і небяспечна. Выбухованебяспечна. Таму што тыя, хто апынуўся ў свой час у палоне, па дырэктывах Масквы не павінны былі заставацца на дзяржаўнай, партыйнай рабоце. Нават у самой партыі… Выключна падазрона ставіліся да акружэнцаў, хоць большасць з прыйшоўшых у партызанскі рух — акружэнцы 3, 4 і 10-й армій, што прыкрывалі Беларусь на пачатку вайны. Шмат сакратароў райкамаў, асабліва першых, я ведаў асабіста па партызанскіх справах. І яны да мяне ставіліся з павагай.

Тады мне вельмі дапамог наказ Панамарэнкі: «Глядзі, Міша, не загубі людзей…» Калі, нягледзячы на ўсе намаганні, дапамагчы некаму не атрымлівалася, дык лічыў за лепшае перасунуць людзей убок. Толькі б не раздавіць недаверам, адстаўкай. Але даводзілася мяняць тых, хто быў талентам на вайне, а ў справах гаспадарчых — пасрэднасцю, што тармозіць рух наперад. «Ператрасанне» працягвалася два гады, аж да чарговага партыйнага з'езда, на якім мяне выбралі другім сакратаром.

— І колькі народу, хоць бы прыблізна, прайшло тады праз падобнае «чысцілішча»?

— Прыкіньце: каля ста раёнаў на ўсю рэспубліку — значыцца, сто райкамаў, сто райвыканкамаў, некалькі абкамаў і аблвыканкамаў, ЦК, Саўмін, Вярхоўны Савет — хапае… Вядома, смела сцвярджаць, што мы справіліся з задачай ідэальна нельга, але ва ўсякім выпадку абышлося без сур'ёзных ахвяр. Самазабойстваў, як у іншых рэгіёнах краіны, у нас не было.

На жаль, меліся выпадкі грубага ўмяшання работнікаў з ведамства Цанавы, лічыўшага сябе ўсемагутным, — як жа: жанаты з сястрой самога Берыі! Во ўжо дзе кат, вырадак сапраўдны…

Потым я працаваў другім сакратаром разам з Патолічавым. У маім уяўленні гэта вельмі дасведчаны партыйны работнік, але адначасова яго вызначала адкрытая самаўлюбёнасць, схільнасць да аўтарытарнага стылю кіравання — тыповая сталінская школа, бо ён быў адзін час сакратаром ЦК ВКП(б). Асабліва насцярожвала яго хітрасць: Патолічаў не з тых, хто гаварыў прама. Вось чаму я заўсёды працаваў з ім з пэўнай аглядкай. Хоць у цэлым, паўтараю, адносіны былі ў межах нормы.

«ЦАНАВА І БЕРЫЯ РЫХТАВАЛІ Ў БЕЛАРУСІ ВЯЛІКІ ПАЛІТЫЧНЫ ПАГРОМ: НАС ВЫРАТАВАЎ 1953-і…»

У гэтым месцы я папрасіў Міхаіла Васілевіча расказаць больш падрабязна пра Цанаву. Калі пачаў расшыфроўваць дома дыктафонны запіс, высветлілася: апарат нечакана адключыўся роўна на такі прамежак часу, пакуль мой субяседнік апавядаў пра так званую пасляваенную беларускую справу. Быццам злы дух былога грознага гэбіста падслухоўваў нас і ўмяшаўся якраз тады, калі размова зайшла пра ягоныя тайны…

Я вымушаны прасіць прабачэння і ў чытачоў, і ў Міхаіла Васілевіча — прыводжу яго распавед па памяці, таму тут па маёй віне магчымыя нейкія дробныя недакладнасці ці агаворкі.

— Славутая гучная справа пра «дыверсію» ленінградскіх урачоў вельмі насцярожыла мяне. Я інтуітыўна зразумеў: гэта відавочная правакацыя можа мець крывавы працяг у любым іншым рэгіёне краіны. Толькі што праведзеная каласальная праверка партыйна-савецкіх кадраў выявіла нямала нейкіх дробных разрозненых фактаў, якія пры вялікім жаданні можна было дастаткова лёгка спалучыць у адзінае цэлае, надаць ім характар буйнамаштабнай палітычнай змовы і пачаць новы палітычны працэс.

Беларусь, якая пабыла пад акупацыяй, найлепш падыходзіла для рэалізацыі такой подлай правакацыі. А што датычыць Цанавы, то ў мяне не было аніякіх падстаў лічыць яго анёлам.

Прадчуванне трывогі спраўдзілася пасля таго, як і я ў ЦК — здарылася так, што мне давялося тады замяшчаць першага сакратара, — і ён у КДБ адначасова даведаліся пра надзвычай рэдкі канфлікт у адным з нядаўна арганізаваных калгасаў Гродзеншчыны — сяляне па нейкай прычыне адмовіліся здаваць толькі што сабраны хлеб. ЧП! Прытыцкі, які быў тады на чале абкама, не надаў, аднак, гэтаму належнай увагі, ён і не падумаў, у якім святле можна прэпараваць вострую сітуацыю.

Ужо па першых словах Цанавы я зразумеў: начальнік дзяржбяспекі гатоў выкарыстаць і сялянаў, і Прытыцкага ў якасці своеасаблівых запалак для вялізнага вогнішча. Каб выйграць час і прадумаць нейкія контркрокі, прапанаваў яму паехаць на месца і разам разабрацца.

«Хлебнае пытанне» сапраўды ўдалося зняць. Свае памылкі прызналі калгаснікі, свае — прадстаўнікі ўлады, свае — Прытыцкі. Здавалася б, можна было супакоіцца, але трывога не пакідала мяне ўсю зваротную дарогу да Мінска, у вушах стаяла нервовая размова з Цанавам: «А я, таварыш Зімянін, сцвярджаю, што ваш Прытыцкі — буржуазны агент яшчэ з часоў дыфензівы»!

Праўда, Цанава ўрэшце пагадзіўся на «нічыю», але давяраць яму…

Як толькі ўвайшоў у свой цэкоўскі кабінет, тэрмінова стаў пісаць шыфраграму ў Крэмль, у якой пастараўся зняць усе магчымыя палітычныя нюансы. Я быў упэўнены: Цанава парушыць сваё слова і памкнецца закруціць «справу», таму вытрымаў дакумент у вельмі строгім, максімальна канкрэтызаваным стылі. У заключэнне прапанаваў падшукаць Прытыцкаму іншую работу, якая больш адпавядала б яго характару.

З цягам часу хто-ніхто абвінаваціў мяне: маўляў, Зімямін «зняў» гродзенскага сакратара… Ім і няўцям было: я выратаваў яму жыццё, не гаворачы ўжо пра далейшую кар'еру. Бо Цанава адправіў-такі сваю дакладную на Лубянку з зусім іншымі высновамі, адправіў раніцай наступнага дня. І вось гэтыя дванаццаць гадзін розніцы паміж дзвюма шыфраграмамі вырашылі лёс многіх і многіх людзей: Берыя прынес Сталіну свой матэрыял па Гродзеншчыне пазней, чым зрабілі гэта работнікі ЦК ВКП(б). Мае высновы пераканалі яго, што сітуацыя вычарпана. У выніку Сталін толькі буркнуў нешта накшталт: «Гэты твой Цанава то спазняецца, то спяшаецца…»

Пазней, калі я апынуўся ў Маскве, дакладна даведаўся: такая рэакцыя ў «бацькі народаў» адтэрмінавала старанна падрыхтаваны «мінскім Лаўрэнціем» сцэнар вялікага палітычнага пагрому ў Беларусі, які павінен быў вось-вось распачацца. Запуск рэпрэсіўнай машыны перанеслі на пасля, але імклівыя падзеі 1953 г. перакрэслілі тыя крывавыя планы.

«ПАД РЭПРЭСІІ Ў ДЭМАКРАТЫЧНАЙ РЭСПУБЛІЦЫ В'ЕТНАМ ТРАПІЎ КОЖНЫ ДРУГІ КАМУНІСТ»

— Міхаіл Васілевіч, час ужо закрануць і «дыпламатычную» частку вашага жыцця. Можа, дзеля інтарэсу пачнём з вострага: як вы адрэагавалі на шумнае зняцце Молатава з пасады міністра замежных спраў?

— Калі мяне папрасілі выступіць на маскоўскім партыйным актыве, «прысвечаным» Молатаву, я выступіў з асуджэннем яго памылак, але не стаў перамываць брудную бялізну. І гэта вельмі не спадабалася. Фурцава, напрыклад, безапеляцыйна заявіла: «Таварыш Зімянін мог сказаць больш!»

— Выступіў, на яе думку, недастаткова прынцыпова?

— Вось-вось! А таварыш Зімянін, заўважу я вам, выступіў так таму, што на пленуме ЦК, які абмяркоўваў Берыя, Молатаў у сваёй прамове прама сказаў: «Тут успаміналі так званую беларускую справу, успаміналі ў яе кантэксце Зімяніна, таму я павінен заявіць: ён паводзіў сябе на пленуме ў Мінску дастойна і добра працуе цяпер у МЗС». Пытанне, такім чынам, было закрытае.

Ну а я што ж, павінен быў пасля падзення Молатава плаціць яму паскудствам? Так, ён — грубы, жорсткі, аўтакрат самы сапраўдны, рукі ў крыві, сталінскі саратнік… Але ж і іншыя былі дакладна такія ж, уключаючы, каб яго чорт узяў, самога Хрушчова!

— Але, як я зразумеў, вам невыпадкова давялося пакінуць МЗС?

— Так, мяне накіравалі ў В'етнам. Сітуацыя ў краіне была вельмі вострая. Кітайцы дапамагалі там праводзіць, на сутнасці, партыйную чыстку, а па афіцыйным пратаколе — партыйнае ўпарадкаванне. Тым больш паралельна праводзілі так званую аграрную рэформу. У выніку паперасадзілі масу людзей, асабліва камуністаў, па турмах і лагерах, а сколькі лёсаў скалечылі мімаходзь? Такім чынам, на маю долю выпала задача аб'ектыўна ацаніць працэс, што адбываецца ў ДРВ, спрагназаваць, чым ён завершыцца.

Забягаючы наперад, скажу: справа немінуча ішла да паўстання. Дарэчы, яно практычна і пачалося, але было папярэджана разумнымі контрдзеяннямі.

— Міхаіл Васілевіч, большасць нашых чытачоў занадта мала ведаюць пра сутнасць і важнасць дыпламатычнай работы, дрэнна ўяўляюць яе спецыфіку. Давайце, па магчымасці, дэталізуем памянёную вамі сітуацыю. Тым больш у адносінах да В'етнама ў савецкіх людзей склаўся трывалы стэрэатып: ваявалі і ўсё тут, а цяпер вось працаваць зусім развучыліся…

— Я даклаў абстаноўку ўжо праз тры месяцы пасля прыезду ў ДРВ. Хрушчоў проста ашалеў ад такіх ацэнак і прагнозаў: «Ды што ён піша, гэты хлапчук!» І адразу ж выкарыстаў знаходжанне ў Індыі Мікаяна, перацэліўшы таго на В'етнам, — тэрмінова накіраваў у Дэлі шыфроўку з маёй разгромнай характарыстыкай і патрабаваннем разабрацца ва ўсім на месцы. Аператыўна пайшоў запыт гасцявога візіту, тут жа «дабро» — і вось, калі ласка, разбіраемся ў сітуацыі разам.

Мікаян прыняў маю пазіцыю. Так, была лаянка, але я ўсё ж даказаў, што краіне пагражае небяспека, што Хо Шы Мін заангажаваны авантурыстамі з камітэта па аграрнай рэформе і ўпарадкаванні партыі.

— А ці давялося вам кантактаваць, дыскутаваць з кітайцамі, калі в'етнамскія справы накіроўваліся «рукой Пекіна»?

— Паралельна з Мікаянам з Кітая па просьбе Хо Шы Міна прыляцеў Чын Ю, адзін з лідэраў КНР таго часу, галоўны эканаміст кітайскіх камуністаў. Мы разам прыйшлі да высновы: брыгады па аграрнай рэформе з КНР трэба адклікаць, аграрную рэформу — прыпыніць, спыніць перагібы. Што датычыць партыі, дык адмянілі ўсе рашэнні аб рэпрэсіях, якія закранулі практычна кожнага другога камуніста, усіх зняволеных выпусцілі.

Тагачаснага генеральнага сакратара партыі (не блытайце: Хо Шы Мін быў яе старшынёй) вызвалілі з яго пасады і адначасова — з камітэта па рэформе. Да ўлады прыйшоў новы сакратар, які працаваў на Поўдні, — Ле Зуан.

Я быў глыбока ўзрушаны, калі праз доўгія гады ў дні майго 70-годдзя быў узнагароджаны залатым ордэнам Хо Шы Міна — вышэйшай узнагародай ДРВ.

— Чаму ж вы так хутка пакінулі В'етнам?

— Захварэў. Стаў імкліва траціць вагу, і Грамыка адазваў мяне ў МЗС на Далёкаўсходні аддзел — гэта Кітай, Японія, Манголія, Карэя плюс В'етнам, Камбоджа, Лаос.

Дзеля справядлівасці павінен сказаць, што пасля в'етнамскай гісторыі, аб'ектыўна выкладзенай Мікаянам, Хрушчоў рэзка, на 180 градусаў змяніў свае адносіны да мяне. Ён быў здзіўлены тым, што ўдалося прадухіліць найгоршае развіццё падзей. І па яго ініцыятыве мяне накіравалі ў Чэхаславакію, дзе я прабыў пяць гадоў.

«ПРЫ ЎВАРВАННІ Ў ЧССР ПАЛІТЫЧНЫЯ МАТЫВЫ ДЛЯ ПАЛІТБЮРО ЦК КПСС БЫЛІ ДРУГАРАДНЫЯ»

— Гэта значыць, да падзей 1968 г. пасля вашага ад'езду ў Маскву заставалася яшчэ некалькі гадоў? У такім разе ці маглі вы тады прадказаць, як у Ханоі, чым усё можа павярнуцца ў Празе?

— Я прадбачыў нарастанне напружання ад незадаволенасці курсам, які праводзіўся кіраўніцтвам таго часу — Новатны быў, на жаль, не лепшым прэзідэнтам гэтай краіны. Сітуацыя таксама пагаршалася памылкамі тых, хто выступаў супраць Новатнага за лібералізацыю абстаноўкі, што ішла ў атмасферы ўзмацнення буржуазна-нацыяналістычных і антысавецкіх настрояў. Але пры мне знешне ўсё было добра, за выключэннем нейкіх цяжкасцяў паміж чэхамі і славакамі, Новатным і Дубчакам. Да пары да часу мне ўдавалася згладжваць такое напружанне, але я мусіў паведаміць у Маскву: абстаноўка абвастраецца. На жаль, сітуацыя развівалася ў кірунку ўсё больш непапраўным і грозным — умяшанне Амерыкі і асабліва Англіі, Германіі, праізраільскай групоўкі, пагражала вырваць Чэхаславакію з сацыялістычнай садружнасці.

— Але ці ж гэтага было дастаткова для такога радыкальнага кроку, як увод савецкіх войск? Ці разумна спадзявацца, што Маскве ўдасца ўтрымаць Прагу з Браціславай сілай?

— Увядзенне туды арміі я лічу памылкай, не трэба было гэта рабіць.

— Міхаіл Васілевіч, такое рашэнне, відаць, прымалася не на адной нарадзе?

— Раіліся шмат, доўга. Яшчэ да жнівеньскіх падзей, напрыклад, я лятаў туды вывучаць абстаноўку на месцы. Папярэджваў Дубчака: «Куды вы ідзяце? Глядзіце, падзеі могуць стаць незваротнымі». — «Ну што вы, Міхаіл Васілевіч, пра які разрыў вы гаворыце?»

Як бы там ні было, наша ўмяшанне, увод савецкіх войскаў — буйная, прынцыповая памылка. Але яе нельга разглядаць толькі вось так ізалявана, па-за кантэкстам развіцця адносінаў у сістэме Варшаўскага Дагавора, у сацыялістычным лагеры. Чэхаславакія

з усходу на захад цягнецца амаль на тысячу кіламетраў, з поўначы на поўдзень — у пяць разоў карацейшая. З аднаго боку ЧССР абгінае Польшчу і Усходнюю Германію, падыходзячы да Заходняй, з другога — Венгрыю, далёка ў тыл… Пераход гэтай краіны на антысавецкія пазіцыі, на пазіцыі нейтралітэту, які абвяшчаўся групай, што змагалася за «сацыялізм з чалавечым тварам», азначаў выключэнне стратэгічнага плацдарма, які адразу разрываў сацыялістычную садружнасць з імгненным пранікненнем магчымага праціўніка амаль на тысячу кіламетраў у напрамку да граніцы СССР.

Такая прамая стратэгічная пагроза на фоне ваеннага процістаяння і стала вырашальным фактарам у прыняцці ваеннага рашэння, якое ператварыла Чэхаславакію ў ахвяру. Ну а палітычныя матывы, нягледзячы на ўсю іх сур'ёзнасць, важнасць, былі другарадныя.

У апраўданне таго, што рабіла наша армія і нашы людзі, я абавязкова павінен сказаць наступнае: маршал Агаркаў, камандзіры ўведзеных у ЧССР злучэнняў, Кірыл Трафімавіч Мазураў, які быў там галоўным прадстаўніком Палітбюро пад імем генерала Трафімава, правялі аперацыю без адзінай ахвяры.

— Але існуюць успаміны тых жа чэхаславакаў, напрыклад у часопісе «Иностранная литература», што рускія танкі жывымі душылі жанчын, дзяцей, аўтаматчыкі стралялі ў бяззбройных… Гэта хлусня?

— Такое мог напісаць толькі адпеты нягоднік ці подлы правакатар. Не! Ніводнага чалавека савецкія салдаты не забілі! Ніводнай жанчыны, ніводнага дзіцяці не задушылі!

— А што вы думаеце пра армію ЧССР?

— Трэба аддаць ёй належнае: яна праявіла вытрымку і не адкрывала страляніны, не агаляла ствалы гармат, не выводзіла танкі на скрыжаванні — яна выстаяла сцяўшы зубы наша ўварванне, не зрабіўшы ніводнага стрэлу. Арудавалі, крычалі ў асноўным хлопчыкі ў скураных куртках, што насіліся на матацыклах па ўсёй краіне. Хоць, вядома, былі і тыя, хто іх падтрымліваў. Галоўным чынам — прадстаўнікі буржуазіі. Вельмі шматлікай: паўмільёна з усяго 14-мільённага насельніцтва. Гэта былі, улічыце, найбольш адукаваныя, уплывовыя і непрымірыльныя да СССР, савецкага ладу людзі.

— У любым выпадку хіба гэта апраўдвае нашы дзеянні?

— Не. Але, каб не было хлусні, трэба праўдзіва намаляваць усю карціну, інакш не зразумець: не ўсё так проста і адназначна, як здаецца з часам.

— Міхаіл Васілевіч, і для пацвярджэння сказанага давайце ўспомнім і ўрокі афганскай авантуры…

— Калі я слухаю цяпер выступленні лідэраў маджахедаў, дый некаторых нашых, што сцвярджаюць, быццам Савецкая Армія пацярпела паражэнне, дык задумваюся вось аб чым.

Гэта фальсіфікацыя: 40-я армія не прайграла ў ДРА ніводнай бітвы. З пункту погляду ваеннага майстэрства яна паводзіла сябе самым прыстойным чынам. Іншая справа — ракавой памылкай стаў зноў жа яе ўвод туды! Памылка грубая, нецярпімая.

Ініцыятарамі яе сталі тыя людзі, якія трымалі на сувязі Нацыянальна-дэмакратычную партыю Афганістана і падманвалі наша кіраўніцтва: мы, маўляў, можам адыграць вялікую рэвалюцыянізоўчую ролю, мы ўзмацнім наш паўднёва-ўсходні фланг за кошт далучэння новай краіны, мы наблізімся да Індыі — матываў дастаткова. Хоць усё гэта было хлуснёй і не апраўдвала сябе. А самы элементарны ўрок нам трэба было атрымаць з таго, што англічане ў свой час правялі там дзве вайны і абедзве прайгралі…

«ПЕРАБУДОВУ СПАСКУДЗІЛІ БЯЗДАРНЫЯ ПРАЛІКІ, ЯКІЯ СТАЛІ ВЫНІКАМ ВЕЛЬМІ НЕВЫСОКАГА ЎЗРОЎНЮ ВЫШЭЙШАГА ПАЛІТЫЧНАГА ЯДРА»

— Міхаіл Васілевіч, здаецца, надышоў час падсумаваць сказанае і паспрабаваць зазіраць наперад?

— Так, жыццё пражыта… Усякае было ў ім, але што мог зрабіць — я рабіў. Адмаўляючыся пры гэтым ад падтрымкі любой групаўшчыны. Жорсткім «не» сустрэў, напрыклад, прапановы стаць бліжэй да акружэння таварыша Брэжнева. Такую самую пазіцыю вытрымаў і пазней, калі таварыш Андропаў загаварыў пра мой перавод у члены Палітбюро пры ўмове адпаведных карэктыў у паводзінах. Ён звяртаўся з гэтым некалькі разоў, і ўрэшце мая ўпартасць практычна спыніла нашу шматгадовую бескарыслівую дружбу.

— Вы шкадавалі?

— Ніколькі.

Ганаруся таксама, што ў адрозненне ад самазваных «архітэктараў» і «прарабаў» перабудовы я на справе ўваходзіў у той склад вышэйшага палітычнага кіраўніцтва партыі, які вызначыў яе новы курс, пачаў карэнны паварот у жыцці краіны. Паўтару сказанае на пачатку размовы: так, лідэрам тады сапраўды быў Гарбачоў, аднак не яму толькі належыць гэтая ініцыятыва. Хто думае і сцвярджае інакш, той выдумляе і скажае сапраўдную гістарычную рэальнасць.

На першай фігуры ў нас традыцыйна, як кажуць, свет клінам сыходзіцца. На жаль, і таварыш Гарбачоў, і тым больш такі палітычны прайдзісвет, якога апошні лідэр КПСС і СССР лічыў сваім анёлам-захавальнікам, хоць на самай справе ён быў змеем-спакуснікам, — маю на ўвазе Якаўлева, — дык вось, нават яны ніколі не спрабавалі зламаць той дурны стэрэатып. Між іншым хто-хто, а Аляксандр Мікалаевіч не меў ну аніякіх адносінаў да пачатковай, самай складанай механікі карэннага павароту, бо знаходзіўся за межамі дзяржавы. Адсюль выснова: асабістая сціпласць гэтага дзеяча, ды і многіх іншых, зусім не ўпрыгожвае.

— Выходзіць, вы катэгарычна супраць Гарбачова?

— Мушу ўдакладніць: я не асуджаю Гарбачова безагаворачна, прашу не прымітызаваць маю пазіцыю. Міхаіл Сяргеевіч адыграў і сваю станоўчую ролю. У пэўны час у пэўнай меры яму хапіла і розуму, і такту, і красамоўства, і нейкага запасу разумных думак, хоць, як цяпер высветлілася, ён быў невялікім, той запас, каб вытрымаць напружанне першага этапу ўводу грамадства ў якасны новы стан пасля красавіцкага пленума ЦК. Аднак потым усё станоўчае было літаральна спаскуджана масай бяздарных пралікаў, недарэчнасцяў, памылак, якія сталі вынікам вельмі невысокага ідэйна-тэарэтычнага, арганізацыйнага і, я сказаў бы, духоўнага, маральнага ўзроўню наступнага складу вышэйшага палітычнага ядра краіны. Завяршылася перабудова, як усім вядома, вельмі сумна…

— Чаму ж? Ёсць такія, хто лічыць: справа дайшла да лагічнага завяршэння…

— У народнай свядомасці зафіксавана многае з таго, што прывяло краіну да грандыёзнага правалу, свядомасць гэтая сталее, яна не з’яўляецца нерухомай і пасіўнай, як хто-ніхто думае. У выніку цяпер выспяваюць грамадскія сілы, якія знойдуць правільнае рашэнне. Яшчэ раз паўтару: не думаю, што хоць у нейкай ступені магчымы зварот да старога, што нейкія сур’ёзныя палітыкі спадзяюцца на гэта. Хоць стае і дурняў, якія носяцца нават са сталінскімі партрэтамі. Дурняў самых сапраўдных, нават ідыётаў.

— Ваша ацэнка палітычнага курсу сённяшніх лідэраў?

— Справа не павінна ісці так, як яна рухаецца. Мы не можам вярнуцца ў капіталізм, у які нас цягнуць. У канчатковым выніку народ на такое не пойдзе. Бо адкінуць усе прынцыповыя пазіцыі сацыялізму, усе прынцыповыя яго заваёвы немагчыма нават пры самым крайнім жаданні — людзі гэтага не прымуць.

— Хм, дык што: і не туды і не сюды?..

— Чаму ж, урэшце мы прыйдзем да якасна новага стану грамадства. Але як бы яно ні называлася, яно не можа быць ні сацыялістычным, а больш дакладна, ні грамадствам учарашняга дзяржаўнага сацыялізму, ні тым, якое вызначаецца ўсімі найгоршымі якасцямі варварскага капіталізму і мадэль якога так актыўна прапагандуецца сёння гора-эканамістамі і гора-ідэолагамі.

Дарэчы, звярніце ўвагу: найбольш гібкія з іх ужо заўважылі канвульсіі гайдараўскай рэформы і тлумачаць тое ўжо не традыцыйнымі падкопамі партакратаў, а — чыноўнікаў! Яны паварочваюцца на 180 градусаў: маўляў, дэзарганізуецца дзяржаўнае кіраўніцтва эканомікай, а гэта небяспечнае яе поўным крахам. Хоць, заўважце, яшчэ зусім нядаўна на чале з Шаталіным яны вялі самую зацятую барацьбу супраць якой бы там ні было сістэмы эканімічнага кіравання.

Адным словам, я гляджу наперад аптымістычна, веру: розум і праўда народа пераможуць.

«ЯК КАМУНІЗМ — ГЭТА ЗДАНЬ, ТО ЛІЧЫЦЬ ЯГО МЭТАЙ — ГІСТАРЫЧНАЕ, ПАЛІТЫЧНАЕ ГЛУПСТВА, ЗАПРАГРАМАВАНАЕ НА ПРАВАЛ»

— Міхаіл Васілевіч, лабавое пытанне: як вы ставіцеся да перспектыў камуністаў, якія перажываюць далёка не самыя лепшыя свае часіны?

— Па перакананнях я камуніст. Але я не з тых камуністаў, якія жылі на антырэлігійнай, так званай атэістычнай прапагандзе, на тэроры, нянавісці, канфрантацыйнасці, на распальванні страсцей — да такіх партыйцаў я ніколі не належаў і ніколі іх не падтрымліваў. На працягу тых адзінаццаці гадоў, калі быў сакратаром ЦК, я ўвесь час лічыў вышэйшым патрабаваннем да сваіх работнікаў — весці курс на кансалідацыю ўсіх сілаў народа.

Тыя ж, хто адстойвае сёння артадаксальны курс ВКП(б) і хто спачувае такім «байцам», якія лічаць неабходным ісці канфрантацыйным курсам, курсам салідарнасці, яднання толькі левых сілаў, абароны класавых інтарэсаў у вузкім сэнсе гэтага слова, — адным словам, усе, хто схіляецца да сектанцкіх пазіцый, асуджаны на паражэнне. Народ гэтага не прыме. Мы гэта прайшлі.

Але я падтрымліваю тых, хто правільна ацэньвае пройдзены краінай шлях, хто разумее, што партыя насуперак так званай камуністычнай дактрыне, а фактычна — дэмагогіі, бо навуковы камунізм яшчэ не з'яўляецца навукай, вяла ўсё ж сваю плённую штодзённую работу. Сацыялізмператвараўся ў жыццё. Партыя абараняла інтарэсы сацыялізму і будавала з народам менавіта яго. Так, не лепшым чынам і не аптымальна. Яна арганізавала такую сацыялістычную мадэль, якая стала непаўнацэннай, скажонай і прывяла краіну да вельмі вялікіх выпрабаванняў. Аднак сацыялізм будаваўся. Таму тыя, што змагаюцца цяпер за арганізацыю партыі, фактычна нацэленай на рэальныя сацыялістычныя ідэалы і мэты, гэта нармальныя, на маю думку, здаровыя народныя сілы. І ўсе спробы скампраметаваць іх, выкрасліць з палітычнага жыцця краіны — негрунтоўныя.

— Як вы ацэньваеце палітычнае развіццё Беларусі?

— На жаль, я далёкі ад радзімы. Зрэдку сустракаюся, праўда, з землякамі, уважліва чытаю тую ж «Звязду», але гэтага мала.

— Пад землякамі вы маеце на ўвазе галоўным чынам маскоўскіх беларусаў?

— Так. Напрыклад, гэта Слюнькоў. Ён, праўда, у апошні час вельмі моцна хварэе. Ведаю, што адносіны да Мікалая Мікітавіча самыя розныя. Аднак я асабіста лічу яго чалавекам годным і надзвычай разумным. Кантактую таксама з Шаурам, былым партызанскім важаком Нікалаевым…

Карацей кажучы, такой інфармацыі недастаткова для грунтоўных высноў пра перспектыву рэспублікі. Але чаму я здзіўляюся, напрыклад, дык гэта адкрытым спробам новых палітыкаў пераканаць беларусаў, што рускі народ — іх спрадвечны вораг. Маё глыбокае перакананне, з якім і памру, іншае: лёсы Масквы, Мінска, Кіева — непадзельныя.

— Інакш кажучы — наперадзе яднанне, але не для таго, каб ажыццяўляць «спрадвечную мару чалавецтва»?

— «Призрак бродит по Европе, призрак коммунизма…» Здань тая блукае ўжо стагоддзі, а народ у яго не верыў і не верыць, ён яму і не блізкі і не дарагі. І змагацца за тое, што людзям далёкае, закладваць чужы масе ідэал у назву партыі і лічыць яго сваім вядучым дэвізам — гэта гістарычнае, палітычнае глупства, запраграмаванае на правал. Між іншым, ухапіўшыся за слова «камуністычны» — «камуністычны рэжым», «камуністычны тэрор», Бжэзінскі, Пайпс і астатнія выдатна разумеюць: яны вядуць барацьбу не супраць камунізму, бо яго ў нас не было, — яны вядуць агонь па фальшывых мішэнях, замаскаваных на паражэнне нашага народа, які зноў жа ніякіх адносінаў да так званага камунізму не мае.

ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОЎЯ: «ЭСПРЫ ЭСКАЛЬЕ» — СПУСКАЮЧЫСЯ ПА ЛЕСВІЦЫ…

— Як адзін з партыйных тэарэтыкаў, я павінен быў зрабіць у свой час больш. Я нясу адказнасць за памылкі ў рабоце ЦК майго часу, я не аддзяляю сваёй долі віны ад агульнай. Ох, як шмат памылак зроблена! І як я каюся пра сябе… Гэта толькі мне самому вядома, колькі бяссонных начэй пражыта. Колькі дум перадумана…

Я ў многім грэшны: не зрабіў, не дадумаў, памыляўся — усё было. Але галоўнае і асноўнае рабіў заўсёды сумленна — я служыў сваёй радзіме, з гэтым і памру.

Ёсць такі французскі выраз: «Эспры эскалье». Эспры — гэта розум, свядомасць, эскалье — лесвіца. Разумееце, пасля спрэчкі чалавек спускаецца з лесвіцы і знаходзіць раптам аргументы — менавіта тыя, якія патрэбны былі ў толькі-толькі прагучаўшым дыялогу! Ёсць тое, што трэба, але, на жаль, позна…

Вось і мне цяпер шмат талковага прыходзіць у галаву, толькі, як кажуць у нас, у славянаў, пасля бойкі кулакамі не размахваюць…

Дарэчы, такі стан не толькі ў мяне, але і ў многіх іншых людзей. Тых, якія спускаюцца па лесвіцы…

Інтэрв'ю ўзяў Аляксандр УЛІЦЁНАК

«ДА ПОМОЖЕТ ВАМ БОГ.
НАШ, ЛИТЕРАТУРНЫЙ БОГ»
Встречи и беседы с Янкой Брылем

Другие знали Брыля лучше и расскажут об Иване Антоновиче совсем иначе. Единственное, может быть, достоинство этих моих записей — они делались после каждого разговора с Иваном Антоновичем. Впрочем, должен заранее извиниться перед читателем — за то, что привожу некоторые комплиментарные отзывы Брыля по моему адресу, сокращать которые тут не стал по одной причине: думается, они характеризуют все-таки не меня, а прежде и только самого щедрого на похвалы Ивана Антоновича.

СТРАНИЦЫ ИЗ ДНЕВНИКА

2002-й

11 июля

От Валентина Дмитриевича Оскоцкого узнал, что Брыль сейчас не в Крыничном, куда он обычно уезжает летом, а в Минске. Вечером я решился позвонить. Брыль говорил по-русски, очевидно, потому что я так к нему обратился. Представившись, сказал, что знаю, что вы, Иван Антонович, против интервью — Василь Сергеевич Сёмуха говорил…

— И что, вы не поверили Сёмухе?

— Поверил, но хотел бы сделать фоторепортаж о том, как вы живете. Никаких интервью. Просто хотелось бы как-то отметить на страницах нашей газеты ваш юбилей (по правде говоря, то была уловка с моей стороны — я очень хотел поговорить с Брылем и надеялся, что уже при встрече смогу склонить его к интервью).

— Юбилей — это семейный праздник, приедут дети, внуки… Я и прошлый юбилей, и позапрошлый не отмечал, — говорил Брыль.

— Я мог бы приехать в Крыничное через неделю после дня рождения.

— Поверьте, я не кокетничаю. Мне это не надо. Я старый человек, теперь плохо выгляжу, у меня один глаз не видит.

— Я сфотографирую в профиль…

Брыль рассмеялся, но по-прежнему говорил, что это никому не нужно. Надо читателям, возразил я.

— А где эти читатели? — спрашивал Иван Антонович. — Никто сейчас ничего не читает…

— Ну, нашу газету читают.

— Газету — может быть, а книги не читают. Раньше в Мире был книжный магазин, а потом там же — магазин ритуальных принадлежностей… (Иван Антонович еще что-то говорил о Мире и о читателях, но что именно — дословно уже не приведу.)

— Ну как же? — и Вас читают, и Быкова, и Бородулина. Книги ведь расходятся.

— Вообще-то, и у меня недавно вышли две маленькие книжечки, правда, небольшим тиражом, 3–4 тысячи, и разошлись уже, — неожиданно согласился Иван Антонович.

— Вот видите — читают вас!..

Тем не менее Брыль был неумолим. Памятуя о том, что один журналист все-таки был принят им, но после того, как прошагал до Крыничного двадцать с лишним километров (об этом он сам написал в «Нашай Ніве»), я ухватился за эту последнюю соломинку — сказал, что пешком готов идти в Крыничное.

— Вы же не прогоните? — спросил я.

— Зачем же прогонять? Но это никому не надо… — повторил Брыль, после чего попросил объяснить, зачем мне это надо. Я ответил, что это не редакционное задание — просто ценю Ивана Антоновича, и снова сказал, что хотелось бы как-то отметить его юбилей.

— Ну неужели никто не может что-то написать?

В ответ я промямлил нечто невразумительное и добавил, что хотя уже неоднократно снимал и Василя Сёмуху, и Рыгора Бородулина, и Василя Быкова, но все равно фотографирую при каждом удобном случае и впредь буду фотографировать.

— Ну и фотографируйте на здоровье… — ответил Брыль, добавив, что ой сколько этих фотографий было сделано! А теперь уже поздно сниматься… Не раз извинившись, просил понять его: он в самом деле не кокетничает и на юбилей никого не зовет. И снова спросил, зачем мне это надо.

— Потому что, как ни пафосно это звучит, ценю вас.

— Охотно верю, поскольку и мои друзья — я имею в виду и Сёмуху — говорили мне про вас. Но поверьте, что это мне не надо. Это меня не интересует. Я уже старый человек…

Разговор явно затянулся, хотя временами казалось, что Иван Антонович вот-вот согласится на встречу, как вдруг:

— Дорогой мой, мы же не торгуемся, правда? Это не надо ни мне, ни вам. Извините.

И положил трубку.

24 сентября

С Брылем я все-таки познакомился. Во время съезда Союза писателей, когда к Ивану Антоновичу за интервью обратился Игорь Корней с радио «Свабода», я также попросил ответить на вопросы. «А как ваша фамилия?.. Ну-у, давайте познакомимся», — Иван Антонович протянул руку, сверху-вниз, с высоты своего великанского роста… И позже вновь просил извинить за то, что отказал в интервью: не любит он этот жанр, пока может писать — лучше сам напишет. Тем более, что журналисты часто что-то от себя добавляют в его речь… Тем не менее условились: Брыль вернется в Минск «на зимовку» 6 октября, тогда и могу позвонить.

К слову сказать, во время съездовского перерыва успел сделать фотографии, в частности те, где вместе в зале Дома литератора Янка Брыль, Сергей Законников, Нил Гилевич и Нина Матяш. После обеда подарил их Ивану Антоновичу. Он был удивлен, должно быть, оперативностью и, улыбнувшись, снова протянул свою большую и широкую ладонь.

Что же до небольшого интервью во время съезда, то Брыль сказал тогда:

— Иван Антонович, как разрешите дилемму: лучше быть с деньгами и зависимым или же независимым, но без госфинансирования?

— У поляков есть такая пословица: без денег и собаке дорогу не укажу. И в случае с СП деньги тоже нужны — хотя бы для того, чтобы издавать журналы и обеспечить бытовой минимум молодым писателям. У нас, стариков, хотя бы пенсии есть, а как быть тем 40-летним, у кого по двое-трое детей? Им быть храбрыми значительно сложнее, нежели нам. Но плохо, когда деньги — самоцель. Скажем, недавно наши литераторы получали совершенно нелепую премию (*речь о премии союзного государства в области литературы и искусства, врученной И. Шамякину и А. Дудареву)*, и один из награжденных (*И. Шамякин)* подчеркнул, что ему было очень важно получить деньги. Так грош тебе цена в таком случае!

— Надо ли в поисках денег идти на поклон к власти?

— Очень сложный вопрос. Ведь если дело с руководителем СБП решится оптимально, с чего ему, бедному, начинать завтрашний день? У нас же такая нищета!..

— Лично вы пошли бы?

— Для себя — не пошел бы. А для дела… Я бы подумал не о компромиссах, а, если хотите, о деловой тактической хитрости. Иначе ничего не получится.

3 октября

Сегодня в Музее истории белорусской литературы, что в Троицком, открывали экспозицию «Алесь Адамовіч: “А для вечнасці Беларусь…” — по случаю 75-летия Алеся Адамовича. Прийдя пораньше, ожидал в холле. Вскоре пришли Янка Брыль и Анатоль Кудравец и, раздевшись в гардеробе, прошли мимо меня. Я было поднялся, чтобы поздороваться, но Брыль, не посмотрев на меня, сказал: «Сидите, сидите». Может, плохо видит или позабыл, подумал я. Впрочем, позже решил, что Иван Антонович просто проигнорировал меня. Дело в том, что едва они сели неподалеку от меня, Брыль тут же начал говорить… о моем послесъездовском интервью с Алесем Пашкевичем: мол, я ссылаюсь в нем на слова Брыля, которых он не говорил, и что тем самым я подставил Пашкевича (Алесь, уходя от прямого ответа на мой вопрос, как он намерен в дальнейшем вести себя, тем не менее косвенно все-таки обозначил свою тактику после того, как я привел высказывание Брыля: «Я бы подумал не о компромиссах, а, если хотите, о деловой тактической хитрости», он сказал, что Иван Антонович — мудрый человек). А вслед за тем Брыль недоброжелательно отозвался о моем материале в «БДГ. Для служебного пользования» о сексотах в рядах писателей… Я был подавлен. Брыль между тем каждому, кто к нему обращался (а многие из гостей подходили поприветствовать Ивана Антоновича) вновь и вновь рассказывал о своем возмущении. Пока к Брылю не подошел Станислав Станиславович Шушкевич и не сказал, что ему мое интервью с Пашкевичем понравилось…

Уже когда отзвучали речи и выставка была открыта, Брыль стал спрашивать то у одного, то у другого: «А где Шапран?» Не будучи уверенным, что мне это не послышалось, сам я к Брылю не подходил. Да и, честно сказать, боязно было. Выдал меня мой фотоаппарат. Заметив фотоблик, Брыль спросил у стоявшего рядом Геннадия Николаевича Буравкина: «Это Шапран?» Однако ничего страшного, на удивление, не произошло: Иван Антонович, по сути мягко журя, стал выговаривать, что я подставил Пашкевича, спросив его о хитрости (и мимоходом: «А вы на диктофон записывали наш разговор?»). Я заверил, что Пашкевич был волен подкорректировать текст интервью, но не стал этого делать. Да и я, в общем-то, руководствовался принципом: не навреди. Попросив газету с тем самым материалом (очевидно, Иван Антонович не читал его, а судил о нем с чьих-то слов), перешел

к моим «Сексотам»: говорил, что напрасно N. называет такого-то человека — мол, и так все понимают, о ком речь. А где доказательства?.. Да и чем занимался сам N., когда общался с «батькой» (Брыль так и сказал — «с батькой», имея в виду Лукашенко). Я не знал, как отвечать на все эти вопросы, какие доводы приводить и нужны ли они Брылю…

Уже в окончание разговора условились, что после 6 октября передам вопросы для интервью (об этом не я — Иван Антонович сам завел речь, хотя снова заметил, что остается на прежних позициях: не любит он этот жанр, то есть интервью).

19 октября

Позвонив Брылю, извинился, что не объявлялся раньше, потому как готовился к интервью («Если, конечно, вы не будете против»). Иван Антонович будто бы не возражал, но говорил, что не представляет, о чем мы станем говорить… Условились, что буду у него во вторник. «Утром, — предложил Брыль, — я встаю рано — часов в восемь, в девять. А откуда вы будете ехать?..» И попросил на прощание захватить «БДГ» с той самой послесъездовской публикацией, в которой я дал небольшое интервью Брыля («Очень мне нахваливал вашу статью Шушкевич»).

22 октября

У Ивана Антоновича в подъезде домофон. Не знал, какой этаж, но по шуму открываемой двери понял, что где-то невысоко. Так и было — второй этаж. Брыль встречал меня на лестничной площадке. Уже в прихожей забрав мою куртку и повесив ее на вешалку, настоял, чтобы я обул тапки — заметил, что пол у него холодный. Пропустив вперед, пригласил в комнату. Я передал Ивану Антоновичу приветы от Михася Скоблы и от Игоря Михайловича Добролюбова, которому сегодня исполнилось 69 лет. Брыль: «Так он по сравнению со мной мальчик!»

Комнатка у Брыля простая донельзя: старенькая тахта, такие же древние шкафы со множеством книг, обычный стол «лицом» к окну, стул, громоздкое кресло, в которое Иван Антонович уговаривал меня сесть, а я все отказывался, думая, что кресло это хозяйское, однако Брыль заверил, что для гостей. Над тахтой — портреты Льва Толстого, родителей и брата Ивана Антоновича и очень странный, непривычный — Купалы: поэт небрит, выглядит старым…

Говорили часа полтора, на протяжении которых Брыль не раз повторял: «Мне интересно вас слушать» (или «Мне интересно о вас знать»). Первым делом Иван Антонович задался вопросом, откуда моя фамилия: «Шапран, Шафран…» — сказал в раздумьи… Вообще говоря, Иван Антонович не только удивительный рассказчик, но и поразительно внимательный слушатель. Спрашивал, как я оказался в Минске, — поступил на филологический факультет БГУ, говорю. Брыль: хорошо иметь иную профессию, кроме журналистской. Соглашаюсь: и по моему мнению, нужна какая-то другая профессия, а в журналистику — по призванию. Брыль: для этого надо иметь талант, а в журналистику чаще идут без него… Не вспомню, в связи с чем зашел разговор о том, что иногда мне хочется быть… старым (Брыль: «Не торопитесь»). Я никак не мог вразумительно объяснить это свое странное желание, пока Иван Антонович вдруг не сказал: «Я вас понимаю. Но дело в том, что все равно дергают» — и кивнул на телефон — его только что приглашали на юбилейный вечер Я. Коласа, предложили сделать доклад. Но после 75 лет Брыль дал себе зарок: вот перейден этот рубикон, и теперь он будет делать

лишь то, что сам хочет, и ничего — на заказ. В ответ на мою реплику, что, мол, был бы писателем, непременно жил бы в деревне (это когда мы о деревне заговорили), Иван Антонович заметил, что так только кажется — и в деревне бывает, что не пишется. А ни дня без строчки, как у Юрия Алеши, — так не должно быть. Но зато он постоянно читает — по 150 страниц в день. Причем все подряд. И уже после телефонного звонка Анатолия Сидоревича, прервавшего наш разговор: «Вы же знаете Толю Сидаревича?» Ответив утвердительно, я вспомнил любимое мое выражение, слышанное от Сидоревича: читая плохие литературные произведения, можно испортить вкус. Однако Брыль читает до конца даже плохие произведения, поскольку если подарили какую книгу, он не может не прочесть — это же, как сам сказал, его работа… Зато какая в деревне природа, — продолжал я защищать свое заветное желание. Брыль в ответ: вот у него болят ноги, он идет в семь утра за молоком, а потом должен час полежать, и сидеть трудно. Хотя, конечно, природа тут же — прямо за окном. А с другой стороны, деревня меняется. Он живет в Крыничном с 1978 года, так не осталось почти никого из старых людей… И потом еще по поводу моего возраста. «Вы с какого года?» — «С 68-го». — «О! Совсем молодой человек! У меня внучка на два года младше вас. Возраст Пушкина». И затем: Лермонтов написал «Маскарад» в 16 лет. А потом неожиданно о том, что лишь близким людям говорит, что некоторые его рассказы, которые потом были переведены на другие языки, написаны рано — лет в 18–19… По поводу романа «Птушкі і гнёзды» — поляки его так и не перевели, поскольку начало романа, «польская» его часть, показана не глазами поляка, то есть не так, как хотели бы того поляки. Книга же «Я — з вогненнай вёскі…» лежала в шести немецких издательствах, но ее так и не напечатали.

Да, еще в самом начале разговора, когда подарил Ивану Антоновичу фотографии (особенно ему понравилась та, где он вместе Анатолем Кудравцом и Сергеем Законниковым), Брыль хотел предложить деньги за них. Я отказывался. Иван Антонович сказал, что ему будет неловко. «Но если я возьму, то неловко будет уже мне», — парировал я. Брыль казался растерянным: «Что же я вам могу?» Я ответил, что просил бы об автографах мне и моим друзьям на тех книгах, что принес с собой, — это и был бы лучший подарок. Брыль сказал, что как раз приготовил мне книгу (это были «Поиски слова»): «У вас такая есть?» Я признался, что да, и отказался. Иван Антонович опять оказался в замешательстве. Почувствовав неловкость из-за своего отказа, я попросил извинить меня, однако раз уж такая книга у меня уже есть, пусть бы лучше Иван Антонович подарил ее кому-то, у кого ее нет. И тут Брыль нашел выход из положения: «Но у вас же она без автографа?» И сказал, что с удовольствием ее подпишет, добавив, что тут хорошие переводы: «Дима Ковалев обычно предлагал не один перевод слова, а целых три! Это не так, как бывало с Мележем, который едва не плакал над своими “авторизованными” переводами… Так вы все-таки любите без отчества?» — еще раз уточнил Иван Антонович и подписал: *«Дарагому Сяргею Шапрану на добры ўспамін і жадаючы поспехаў. 22. X.02 Я. Брыль»*. В ответ на мою просьбу об автографах на тех книгах, что были у меня с собой, Брыль спросил: «Кому? Мне будет интересно знать, кто у вас друзья…» Уже потом поинтересовался, где я покупал книгу «Дзе скарб ваш», пояснил, что хотел бы ее найти, поскольку там есть острые вещи, которые он сейчас не смог бы повторить (в частности, привел пример про президента — написано это было в 1994 г., «Пророчески получилось», — заметил Брыль).

Я еще попросил прощения, что не говорю по-белорусски. Брыль: «Ничего страшного», пояснил, что и у него в семье говорят то по-белорусски, то по-русски, причем по-белорусски все меньше.

Да, и опять же в самом начале разговора Иван Антонович просил извинить его за то, что не узнал меня на выставке памяти Адамовича («А я привстал, чтобы поприветствовать». — «Я же думал, что вы хотели уступить мне место») — все-таки память слабеет. Вот был партизанский слет, на который пришли семь человек, с которыми Брыль вместе был в партизанах, так одного из боевых товарищей он не узнал, отчего потом было неловко и обидно до слез.

В итоге договорились, что завтра Иван Антонович посмотрит мои вопросы и подумает, как будет отвечать — письменно или наговорит на диктофон. Но в каком объеме? Я ответил, что начальство, делая исключение, готово предоставить две полосы, это около двадцати машинописных страниц. Брыль засомневался, что напишет так много. Будет ориентироваться на восемь страниц.

Уже на пороге я переспросил: могу ли сообщить Добролюбову, что Брыль сказал, что по сравнению с ним Игорь Михайлович — еще мальчик? «Да, передавайте мои поздравления и скажите, что он по сравнению со мной еще мальчик».

А вообще его цепкость до деталей поражает. Прощаясь, Иван Антонович переспросил: «Так, значит, на 73-й?..» — это я еще по телефону говорил, что от Брыля к нам в редакцию идет автобус № 73.

24 октября

Днем позвонил Брылю. Иван Антонович, сказав, что уже заканчивает начисто переписывать ответы на мои вопросы, пошутил: «Вы все будете должны за стахановский метод работы». Его ответы — на восемнадцати рукописных страницах, печатать ли на машинке? Не стоит, ответил я, все равно потом набирать на компьютере. Условились, что зайду сегодня вечером.

* * *

Иван Антонович снова встречал меня на лестничной площадке. И уже в его комнатке-кабинетике: «Садитесь в свое кресло…» Увы, Брыль ответил далеко не на все мои вопросы. Потом пояснил, что ответы на некоторые из них «общеизвестны», и ему не хочется повторяться. Ну, например, что ж он станет снова говорить о Светлане Алексиевич, если написал послесловие к ее книге «Последние свидетели» еще двадцать лет назад? (Речь шла о вопросе для интервью: «Очевидно, что Ваше с Адамовичем дело (имел я в виду книгу “Я — з вогненнай вёскі…”) продолжила Светлана Алексиевич — все без исключения ее книги являются именно книгами-документами. Но как лично Вы оцениваете то, что было сделано ею (начиная от книги “У войны — не женское лицо…” и заканчивая “Чернобыльской молитвой”?».) Впрочем, позже, Иван Антонович, предполагаю, назвал истинную причину того, почему не желает публично высказываться об Алексиевич: она-де, когда говорит о ком-то, Брыля «вспоминает» в разделе «другие».

Обсуждая некоторые моменты интервью, Иван Антонович, в частности, вспомнил о вводе войск в Чехословакию в 1968 г. Сказал, что поступил тогда просто — сел в машину и уехал на дачу к Максиму Танку. А потом читал ЛіМ, где его коллеги-литераторы такое понаписывали! «Но что же я сейчас буду выгораживать себя?» — примерно так говорил Иван Антонович (это в пояснение, почему не ответил на вопрос: «Позвольте процитировать еще одну из Ваших записей: “…чытаючы ўчора Чукоўскага пра Пастэрнака, успамінаў гісторыю з яго Нобелеўскай прэміяй і пахаваннем, і прыем-

на было, што я тады ані на момант не паддаўся "стадному чувству", і цяпер, бліжэй, глыбей пазнаўшы і пазнаючы гэтага сапраўднага пісьменніка, мне няма ў чым каяцца". Но бывали ли в Вашей жизни ситуации, когда оставаться человеком было неимоверно сложно? Как Вы поступали в подобных ситуациях?»).

На мой вопрос, на каком языке он думает (и замечание, что не слышу в речи Ивана Антоновича белорусизмов), Брыль ответил, что если читает, например, Чехова, то, конечно, думает по-русски. По поводу же интервью сказал, что черновик писал карандашом (чистовик уже ручкой), который потом порвал и выбросил — черновики не хранит… Ивана Антоновича интересовало, что я думаю о компьютеризации, говорил, что для него немыслимо сочинять что-то на компьютере — только на бумаге. Пушкин вообще гусиным пером писал. Правда, Лев Толстой — уже стальным. Вспомнил один из своих рассказов, в котором герой пытался задуть, как свечку, электрическую лампочку. Брыль: «Может, и я так же дую на компьютер».

К слову, решил отблагодарить Ивана Антоновича за «стахановский метод» — принес лимонов и груш (это во время писательского съезда случайно услышал, как Брыль сказал, что груши любит больше). От лимонов Брыль тут же отказался, я пытался настоять, но Иван Антонович пресек эти мои попытки: «Вы хотите поссориться?» Что же до груш, то половину взял, а взамен отсыпал яблок из вазы.

Попросил Брыля подписать его «кнігазбораўскі» том. «С удовольствием. А что же вам написать?» И подумав: *«Шчасця Вам і выдатных поспехаў, паважаны Сяргей! Я. Брыль 24.X.02»*. После чего поправил некоторые даты под фотоснимками, заметив, что «наш друг» (речь о Михасе Скобле, редакторе этой книги) допустил ошибку: Брыль родился в 1917 г., а согласно книге получается, что в школу он пошел в 1913 г.

Передал Ивану Антоновичу дословный привет от Добролюбова: «Брыль — великий писатель и фантастический человек» («Фантастический?» — удивленно переспросил Брыль) и далее о том, что Добролюбов по сравнению с ним, как сказал Игорь Михайлович, действительно пацан, хотя помнит, как они вместе с Короткевичем «ходили вокруг Брыля».

Уже в прихожей, когда зашла речь о Василе Сергеевиче Сёмухе, Брыль спросил, бывал ли я у Сёмухи дома и видел ли его попугая? Оказывается, у Василя Сергеевича был попугай, по утрам кричавший: «Сёмуха, падла, насыпь круп!». А когда Василь Сергеевич насыпал, попугай уже кричал: «Жыве Беларусь!»

На прощание Иван Антонович попросил быть не очень строгим редактором его интервью…

Ниже привожу некоторые из тех моих вопросов, отвечать на которые Брыль не стал. Поясню только, что во втором вопросе он предложил сократить первую часть, объясняя это многословностью, правда, заметил потом, что, мол, это касается лишь двух человек (хотя сам привел в своих записях этот фрагмент из письма!). Мне кажется интересным попытаться понять, почему Иван Антонович не захотел видеть эти вопросы в публикации.

1. Очевидно, власть предержащие никогда еще столь нигилистически и презрительно не относились к Союзу белорусских писателей, как в последние пару лет. Не вспомните ли, как складывались взаимоотношения власти и Союза писателей в Вашу бытность секретарем Правления СП БССР?

2. У Вас есть такая запись в книге «Вячэрняе»: «Між іншым, сёння, прачнуўшыся ў 6 гадзін, ад курантаў па рэпрадуктары, па-новаму, з новай — і больш балючай — свежасцю думаў над Мішавай фразай з яго неадасланага пісьма Ігнату (*Михаил и Игнат — братья Брыля*): "Ваня весь погряз в тщеславии…" Убачыў я той пачатак пісьма гадоў са тры ці больш і, вядома, пакрыўдзіўся. Аднак было яно! Не толькі ў 1955 годзе перажыў за меншы, чым мне раней намецілі, ордэн, але яшчэ ў 1949 годзе, — што не ўзнагародзілі як літаратара і — яшчэ больш смешна — як партызана!..» Запись эта датирована 1961 годом. Очевидно, читаете это Вы сегодня с улыбкой. Но как, по Вашему мнению, — чего на самом деле стоят государственные награды и иные признаки внимания власть предержащих к писателям? И можно ли вообще как-то, с чем-то соизмерить талант и народное признание писателя? Можно ли и нужно ли? И наконец, сегодня власти отмечают писателей слишком уж избирательно — очевидно, что в зависимости от лояльности к самим себе (достаточно вспомнить прошлогоднее и недавнее лукашенковское вручение премий). А Вас не пытались представлять к президентским премиям?

3. Не усматриваете ли Вы причину многих сегодняшних наших несчастий и бед (как в обществе в целом, так отчасти и в Союзе писателей) в том, что у власти в стране находятся люди преимущественно малообразованные и, очевидно, нечитающие? Чем, кстати, отличаются от прежних правителей — скажем, от Машерова, который, как известно, к белорусским писателям не только относился со вниманием, но и читал их.

4. 1975 годом датирована такая Ваша запись: «Думаў здалёк пра бедную Беларусь, што так і не ўмее, так і не можа быць сама собой, хоць і не горшая — ні мовай, ні талентамі, ні шчырай душою — за іншых. (Нават пісаць такое як быццам баюся.)». А сегодня есть ли что, о чем Вы снова «будто бы боитесь писать»?

5. Еще в советские времена Вами была сделана и такая запись: «У нас "цэнзуры няма"… Мне проста параілі (гаварыў па міжгароднім тэлефоне з К.) зняць з рускай кнігі тры запісы "пра культ". З мае згоды іх здымуць, і кніга пойдзе ў друк. А паспрабуй не згадзіцца — не пойдзе. Згадзіўся. Падумалася: вязу вялікі і вельмі дарагі мне воз садавіны, і вось даводзіцца з таго воза даць тры яблыкі таму, хто прапускае, каб ён прапусціў…» Пользуясь Вашей образностью, хотел бы спросить: возможно ли подсчитать, сколько «яблок» за свою жизнь Вы вынуждены были отдать, чтобы «воз» Ваш пропускали? И часто ли были Вам самому понятны предъявляемые Вам претензии? (Тут вспоминается история, как однажды главный редактор одного партийного журнала по-дружески попросил Вас дописать в юбилейной статье про известного поэта несколько абзацев — «Каб апошняя старонка была запоўнена ніжэй. Паперу трэба лепш выкарыстоўваць».)

6. А сегодня «воз» Ваш может двигаться беспошлинно?

7. Одна из Ваших записей: «Прышвін, "1930 год". А друкуецца гэта праз… пяцьдзесят дзевяць гадоў. Вось на што асуждаешся, пішучы "для сябе". І застаешся сучасным. Калі пішаш праўду». Вы в этом смысле тоже не стали исключением: скажем, Ваша книга «Вячэрняе», в которую вошли записи начиная с 1956 года, вышла лишь в 1994 году. Но есть ли у Вас сегодня то, что может быть опубликовано снова спустя почти полвека?

8. Можете ли Вы сами сказать, что всю свою жизнь всецело посвятили служению белорусской литературе? Во всяком случае со стороны складывается именно такое

представление, поэтому хотелось бы еще спросить: чем чревата (и чревата ли?) лично для Вас такая отданность литературе? (Поясню: известно, что за большой талант практически всегда приходится каким-то образом расплачиваться. Какова была и остается Ваша плата?)

9. «А нам, каб напісаць хоць прыблізную праўду, трэба ж ведаць яе як найбольш, бо ўся яна — таксама не ўся! — прыйдзе значна пазней, тады, калі ўжо яе заслоніць праўда іншая, "больш патрэбная", не гістарычная, а сучасная зноў жа». Эти слова принадлежат Вам. Но тяжело ли сегодня писать даже приблизительную правду, что называется, по горячим следам? Тяжело ли докапываться до этой самой правды, ведь ее, правду, во все времена прятали за семью печатями и прячут в том числе и сегодня? И много ли надо для того, чтобы, если использовать Ваши же слова, правда литературы не расходилась с правдой жизни?

10. В записках по поводу 50-летия Алеся Адамовича Вы пишете: «Неяк ён згадваў пра свайго бацьку, яго заўчасную смерць і тую ўдзячнасць, якую ён заслужыў у наваколлі самаадданай працай таленавітага лекара. Сын — у гутарках пра сябе, у самаацэнках — заўсёды натуральна стрыманы, узброены пільнай самаіроніяй, сказаў тады ціха і шчыра: "Мне б заслужыць такое ў людзей!"» Но это — Адамович. А что хотели заслужить у людей Вы, Иван Антонович?

29 октября

Позвонил Брылю. Иван Антонович: «Куда вы пропали?» Я ответил, что много работы. Договорились, что завтра зайду. Брыль спросил о моем мнении об интервью, не длинноват ли ответ относительно отношения к религии? — «Длинный, но хороший». Брыль: хорошо, что вы задали этот вопрос, поскольку о том же спрашивал и Михась Скобла, однако ответ в окончательный текст интервью не вошел. Я, правда, сказал, что надо бы добавить еще пару вопросов-ответов, чтобы интервью имело завершенный вид. — «Какие вопросы?» — Я обещал через полчаса перезвонить. Иван Антонович также попросил распечатку его выступления на открытии выставки памяти Алеся Адамовича, пояснил, что у него не было заготовленной речи, говорил экспромтом («А вы же записывали это?»).

Перезвонив Брылю через полчаса, предложил вопросы — относительно того, что после создания так называемого холдинга Иван Антонович забрал из «Немана» и «Полымя» свои рукописи. Брыль: «Ну что я буду говорить?! Забрал и забрал!» Аналогично не захотел отвечать Иван Антонович и на вопрос по Оскару Уайльду, написавшему, что «страшно не то, что человек стареет, а то, что душой остается молод», поскольку в одном ответе уже сказал, что старость — это тоже хорошо… Не захотел публично говорить и о том, что именно хотел бы успеть сделать из того, что должен был бы. Правда, попутно что-то говорил, и я попросил именно это и оставить в качестве ответа: «Что касается замыслов — никогда не рекомендуется преждевременно говорить об этом. Это противопоказано писателю…» (и далее по тексту интервью). И еще у меня был вопрос про соседку — хорошо бы интервью закончить им. Брыль: «А что я могу сказать?» — «Да хотя бы вот так: "Не дождался. Но пока еще жду"». Брыль согласился. Уже потом поинтересовался, нашел ли я его фотографии. Я пообещал прийти с фотоаппаратом. «Ну, хорошо», — в третий раз согласился Иван Антонович и напомнил о распечатке его выступления на открытии выставки памяти Адамовича.

30 октября

Позвонив Брылю, спросил приличия ради: «Если это удобно, мог бы зайти». — «А почему это может быть неудобно?» Пришлось пояснить: сегодня Брыль собирался к зубному врачу, а после похода к стоматологу всякое бывает. Брыль: хоть и ходил, но ничего не делали. Условились, что через час приеду.

* * *

Как обычно, Иван Антонович заранее открыл дверь и, предложив тапки, пригласил пройти в его комнату вперед себя. Еще «по дороге» неожиданно сказал: «Смотрю на вас и завидую вашей фигуре». И пояснил, что из-за роста ему всегда приходилось шить костюмы на заказ да еще переплачивать за это.

Сразу начал читать текст интервью. Правки были несущественные — Иван Антонович убрал все мои, в общем-то, действительно не совсем к месту «дописки» (не более пяти — слова, которые я вписал для связи предложений). Либо помнил свой текст, либо (что верней всего), превосходно чувствуя слово, понимал, что эти дописки тут лишние. Более всего досталось приведенному в моем вопросе высказыванию Сёмухи о Брыле, в частности, Ивану Антоновичу не понравилось определение: «Хотя ничего же эпохального у Брыля практически нет». Предожил поменять «эпохальное» на «эпическое» (правил карандашом), но потом — на «монументальное» («эпохальное» стер резинкой). «Карательки» предложил поменять на «мелочи», однако позже сам же заметил, что ему, Брылю, это может быть обидно (так «карательки» стали «миниатюрами»). Уже в своем ответе дописал к слову «мастер» (речь о Сёмухе) «большой». При этом Иван Антонович говорил, что не только же Сёмухе выступать в качестве редактора (однако после моей реплики, что теперь вот и Брыль стал сёмуховым редактором, Иван Антонович отреагировал несколько болезненно — сказал, что он же не редактирует, а советуется со мной). Встретив в очередной раз упоминание о Льве Толстом, спросил, а не много ли Толстого? И вослед: у Толстого есть записи слов солдат из дисциплинарного батальона, так там встречается даже «е. т. м.»! Я предложил вставить это в интервью. Брыль отказался, поскольку, как пояснил, давно читал и теперь, чтобы найти иголку, надо пересмотреть не одну гору, а девяносто гор!.. По поводу президентской премии говорил, что очень боялся, что его представят к этой премии (хотя этого так и не случилось). И поведал, что некогда был включен в комитет по этим самым президентским премиям (вместе, отметил, с Добролюбовым), но помимо его воли, поэтому и просил Зуенка исключить его из комитета. Однако позже президент издал распоряжение, согласно которому Брыль и Добролюбов были исключены. «Но это не президент исключил меня, — говорил Брыль, — а я сам себя!» Я предложил вставить эту историю в интервью. Брыль: «Еще не пришло время». И пояснил, что у него в издательстве лежит рукопись, а эта история, публично рассказанная, может повредить выходу книги… По поводу же окончания интервью (истории с соседкой) заметил, что я был прав — хорошая получилась концовка… Уже окончательно вычитав текст, Иван Антонович неожиданно сказал: «Прошу меня извинить…» и попросил прощения за то, что так долго отказывал в интервью.

К слову сказать, оказывается, Брыля интересовала запись его выступления не на выставке памяти Адамовича (распечатку которого я принес), а на писательском съезде («Я был бы очень вам признателен», — сказал Иван Антонович). Позже поинтересовался, где я взял те груши, что принес в прошлый раз («Очень были вкусные»). Когда же стал фотографировать, Брыль, к моему удивлению, весьма охотно выполнял все мои просьбы («Пожалуйста, сядьте так… немного опустите очки… поставьте руку…»).

Уже на прощание просил сообщить, когда будет публикация, чтобы дочка могла купить газету.

Ниже — текст интервью.

«Об итогах думаю давно, но все еще не окончательно»

Об интервью мы просили Ивана Антоновича Бриля давно. Однако писатель соглашается на встречи с журналистами крайне редко. И дело не в его симпатиях или антипатиях. «Не люблю я этот "жанр" — интервью, — каждый раз неизменно поясняет Брыль. — И пока могу держать ручку в руках, лучше я сам напишу…» Но вот во время сентябрьского съезда Союза белорусских писателей Иван Антонович неожиданно предложил корреспонденту «БДГ»: «Ну, давайте попробуем. Позвоните мне в октябре, когда я уже вернусь в Минск из своей деревни». Собственно, такова предыстория.

— Иван Антонович, как вы сегодня живете — так же, как говорил ваш друг Владимир Колесник, «рассеянно»? С каким мыслями и с каким настроением встаете по утрам? В августе вы ведь отметили 85-летний юбилей. Склонны ли вы подводить итоги на дни рождения?

— О реченной Колесником моей «рассеянности» могу сказать, что в старости ее значительно меньше, — без путешествий и так называемых общественных обязанностей, без разнообразных отдыхов и развлечений. Настроения же бывают разные — и утром, и вечером, не говоря уже о ночных, бессонных «змеи сердечной угрызениях». Но в целом старость и с посильным трудом, кое-какими удачами, и с мудрым «неделанием», неучастием в пустопорожней суете, тем более в делах неблаговидных, — это тоже хорошо. А об итогах думаю уже давно, но все еще не окончательно.

— Русский критик Валентин Оскоцкий, будучи этим летом в Минске, печально заметил: «Минск для меня почти обезлюдел». Он имел в виду то обстоятельство, что становится все меньше знакомых лиц. Очевидно, что вы можете, увы, сказать то же самое. Однако кого бы вы назвали в первую очередь из тех, кого уже нет, но кто был вашим близким другом?

— Прежде всего брат Михаил, который был старше меня на три года. Инженер-строитель и самодеятельный художник, он хорошо разбирался в художественной литературе. Все мое, начиная с самых ранних опытов, он читал и часто делал толковые замечания. Мне хорошо было советоваться с ним, на нем проверять написанное, а в свои нелегкие дни уже из Минска ездить к нему в наш родной район, в его Малосельцы. Хорошо было там пожить, поработать, бывало, и месяц, и побольше.

Начиная с отчаянных дней и ночей фашистской оккупации я более сорока лет дружил с окруженцем, проживавшим в нашей деревне, затем ушедшим в партизаны Тихоном Дудниковым, учителем с Дона. Осенью 1942 года, глухою ночью, раненый, он, с трудом приплевшись к нам, устроился на сеновале: брат Миша перевязывал его рану, а наша старенькая мать кормила его как сына в то время, когда он скрывался у нас. Уже затем безопасности ради он переходил к другим подпольщикам в нашей деревне и в прилегающих к ней хуторах. Тихон Егорович, вспоминая меня еще деревенским парнем, читал меня, и было заметно, что гордился мною. Я же ценил его дружбу и здравый смысл честного человека… Летом 1963 года мы с Тихоном и женами ездили в его большое украинское село Поповку, неподалеку от станицы Вешенской; его старая мать — моей уже не было в живых — встретила меня как сына. «Твоя нэнька, — сказала она, — была нэнькой моему Тыше, а я вот побуду твоей». Да, мы дружили, как братья…

Затем, если говорить только об ушедших, были и другие братья-писатели. Вообще мне повезло на дружбу с товарищами значительно старше меня. Одним из них был и наш Рыгор Романович Ширма, фольклорист, дирижер, писатель, благороднейший человек, интереснейший собеседник. Он-то и подружил меня со своим давним, знакомым еще со времени беженства в Воронежской губернии, учеником школы второй степени, а затем — агрономом, талантливым русским писателем Гавриилом Николаевичем Троепольским, автором весьма популярного «Белого Бима Черное Ухо» и душевным, благородным русским человеком. Мы изредка встречались в Москве, писали друг другу, обменивались книгами, я перевел кое-что из его замечательной прозы.

С Максимом же Рыльским, можно сказать, нас подружила любовь к Адаму Мицкевичу — весной 1958 года мы вместе смотрели родные места великого поэта, живописную Новогрудчину, навестили и мое Загорье. Он, Рыльский, перевел, пожалуй, всего Мицкевича, особенно хорошо — эпопею «Пан Тадеуш». И, читая его переводы, мне часто и радостно вспоминалось с детства любимое слово гениального земляка. С Максимом Тадеевичем мы переписывались; позже его сын Богдан прислал мне увесистый эпистолярный том из собрания сочинений отца, где мне приятно было увидеть его письма ко мне.

С выдающимся польским поэтом Владиславом Броневским я познакомился опять же на Новогрудчине, зимой 1955 года, когда отмечалось столетие со дня смерти Мицкевича. Потом я гостил у Владислава в Варшаве, он предложил мне брудершафт, на что я никак не смог перейти: все-таки двадцать лет разницы… Дома у него не нашлось свободных книг его поэзии, и он подписал мне «Мертвые души» в своем хорошем переводе. А вскоре, через четыре года, пани Ванда, его жена, прислала мне посмертное издание глубокой и звонкой поэзии Владислава, к которой я иногда обращаюсь в светлой грусти воспоминаний об авторе.

Есть и друзья-ровесники — кто постарше меня, кто помоложе, — которые тоже уже ушли: Владимир Колесник, Федор Янковский, Иван Мележ, Алесь Адамович, Максим Танк, Пимен Панченко, Владимир Короткевич, Михась Стрельцов… О некоторых я написал, о других еще собираюсь писать. Но вспоминается прочитанное у Солженицына: «За всей жизнью пером не поспеешь».

Хороший, но, к сожалению, малоизвестный поэт Валентин Тавлай, ушедший в 1947-м на своем 33-м году, познакомил меня с другом и соратником по западнобелорусскому революционному подполью (и так же, как и Тавлай, многолетним узником польских тюрем), а затем — классическим фронтовиком-разведчиком Якубом Миско, автором содержательной книги «Мое молчаливое сердце». Мы подружились на тридцать лет с продолжением дружбы в моей благодарной памяти. Также помнятся два земляка, учителя и краеведы Михась Петрикевич и Владимир Томка, с которыми я и встречался, и переписывался на протяжении сорока лет. Талантливый русский поэт Дмитрий Ковалев — милый, душевный Дима, с которым так хорошо дружилось, с 1945-го по 1977-й. Он отлично переводил мою прозу, нам славно пелось вместе в Минске и Москве, в поездках по Беларуси, тургеневской Орловщине, Кубани… Поляки Матей Кононович и Ян Гуща, с которыми неплохо и немало поработалось над взаимными переводами польской и белорусской поэзии и прозы. Чех Вацлав Жидлицкий — наша глубокая, свежая рана, — скончавшийся в нынешнем августе, профессор Карлова университета, украинист и белорусист с талантом и основательной подготовкой. Он перевел целую библиотеку белорусской прозы (и моей в том числе), осчастливил меня сорокалетней немеркнущей дружбой…

— В 60-х годах вы были одним из тех, кто не побоялся поставить свою подпись под письмом в защиту попавшего в опалу Василя Быкова. Тяжело ли далось это решение?

— Недавно, слушая по радио «Свабода» выступление Быкова с воспоминаниями о прожитом и пережитом, мне было приятно, что Василь Владимирович помнит подписавших это письмо, причем, вспоминая, меня назвал среди первых. Ну, а я поступить тогда по-другому просто не мог. Так было в случаях с Пастернаком, Солженицыным, с введением в Чехословакию «братских» танков — я просто не мог действовать по «стадному чувству»…

— Надеюсь, не ошибусь, если скажу, что вы вместе с Алесем Адамовичем, написав книгу «Я — з вогненнай вёскі…», явились родоначальником нового направления в литературе — книги-документа?

— Записывание началось задолго до появления микрофона: этим занимался еще Лев Толстой — вспомним хотя бы его большой очерк «Николай Палкин», в пути, во время работы над «Войной и миром», записанный гением со слов бывшего николаевского солдата рассказ о том, как гоняли сквозь строй. И вообще Лев Николаевич советовал: «Все, что поражает ум и сердце, надо записывать». А чем и на чем — не указывал.

— Наверное, вам будет небезынтересно узнать, какого мнения о вас авторитнейший белорусский переводчик Василь Сёмуха. «Брыль — это самый тонкий, самый деликатный белорусский стилист, — говорил мне Василь Сергеевич. — Это течение, это стихия белорусского языка и одновременно — глубинно белорусское мышление. И даже когда он употребляет какой-нибудь русизм, делает это очень мастерски. Хотя ничего же монументального у Брыля практически нет: вот рассказы — большие и поменьше, записки, воспоминания, миниатюры. У Брыля чем короче — тем лучше, поскольку уж такой искренностью от него веет! И сколько живу, столько мечтаю писать так, как он. И — не могу!.. «У багатага дзядзькі Жука, без пары нарадзіўшы малое, памерла нявестка Марыля…» Что это — поэзия или проза? И настолько элементарно просто! Это необычайное великолепие языковое. Лучше не скажешь!» Иван Антонович, как вам нравится определение вашего давнего друга?

— Я, конечно, дорожу мнением большого мастера своего дела, каким является талантливый и основательно эрудированный переводчик и замечательный редактор Василь Сёмуха, но самому распространяться о своем стиле, языке неудобно. Да и не силен я в подобных определениях. Стараюсь, как могу. Здесь и радость труда, постоянных поисков, и естественная душевная потребность.

— Среди ваших «Лірычных запісаў» есть признание: «Васіль Зуёнак, якому я падпісаў свой "кнігазбораўскі" том, пры наступнай сустрэчы нават ухвальна здзівіўся: "А колькі ж вы ўсяго запомнілі!.." Не хапіла духу адказаць: "А колькі ж я дадаў героям ды сітуацыям выдумкі, свайго!" Бо ёсць жа гэта, дый нямала, і ў гэтым ужо мая патаемная радасць: пападаць у тон, прыдумляць адпаведнае. А гаварылася пра "Ніжнія Байдуны"». Может, вопрос неуместный, однако, читая ваши «Ніжнія Байдуны», не мог забыть о том, что родом вы из Одессы. А одесситов, как известно, отличает особое, природное чувство юмора. Не в этом ли истоки и вашего юмора?

— Насчет Одессы и природного чувства юмора у одесситов могу только сказать, что я ведь увезен родителями на их родину, в западнобелорусскую деревню, не вполне пятилетним мальчонкой, и, следовательно, вырастал в другом мире — оттуда и идет мой юмор (смею назвать его белорусским). Веселым я был всю жизнь, а богом смеха считал и считаю Гоголя.

— А насколько, на ваш взгляд, важно самообразование?

— Самообразование для писателя необходимо, причем самообразованием надо заниматься всю жизнь. Сколько бы школ и вузов писатель ни окончил. И очень важно изучение языков.

— Но сегодня молодежь читает до смешного мало. Думаю, сознавать такое писателям обидно. Но это эмоции. А чем, по вашему мнению, чревата необразованность с практической точки зрения?

— Да, молодые наши, за редкими исключениями, читают мало. Суетятся между интернетами и европейской модой, а с достижениями мировой классики знакомятся маловато. Но мне вспоминается высказывание Семюэля Джонсона: «Я никогда не испытывал желания побеседовать с человеком, который написал больше, чем прочел». Надо как-то уравновешиваться.

— В ответе на анкету общества «Кніга» (изданную в книге «Шчыра, як на духу...»), точнее, на вопрос: «Ці ёсць у вас фінансавая мара?» — вы написали: «Самому выдаць свае творы». Чем это обусловлено?

— Желание самому издать свои произведения (вместе с тем, что писалось «в стол») — это ведь, к сожалению, очень современно. Редакционные шкафы издательств до отказа и сверх того заполнены рукописями, в том числе и высокого достоинства, а издается лишь кое-что, при том по соображениям отнюдь не надлежащим, справедливым. А в основном-то не издается вовсе. Так, еще в первой половине 90-х в бывшем издательстве «Мастацкая літаратура» относительно солидными тиражами выходила прекрасная библиотека международной классики в переводах на белорусский язык «Скарбы сусветнай літаратуры». Тогда я, например, перевел в толстовский том «Отца Сергия», «Хозяина и работника», несколько рассказов. Но издание остановилось на подписной корректуре. А том избранного Константина Паустовского, «Золотая роза» и рассказы, заказанный мне издательством и с должным тщанием да в срок переведенный, почил в редакционном шкафу. И третий год ждет своей очереди моя новая книга лирических записей... Как тут не подумаешь о самиздате, правда, вздохнув при этом из-за пенсионного безденежья?.. Тягостный и преступный застой.

— А чего, как вы полагаете, на самом деле стоят госнаграды и иные признаки внимания к писателям со стороны власть предержащих?

— Награды писателям свидетельствуют и о творческой значимости награждаемых, и о степени прирученности каждого из них. Понимать это мы начинаем поближе к старости, когда письмо умного читателя бывает дороже официального поощрения.

— У вас в «Горсти солнечных лучей»: «Я могу ошибаться во многом, в жизни моей было немало меньших и больших ошибок, но одно я знаю твердо: выше всего и прежде всего — человечность. Я верю в это всю свою жизнь и только это осталось бы во мне, если бы пришло самое большое или последнее горе». Но когда все-таки, после каких, может быть, событий вы осознали это?

— О том, что человечность превыше всего, я, позволю себе повториться, знаю давно, и убежденность в этом с годами все крепче, надежнее.

— «А нам, каб напісаць хоць прыблізную праўду, трэба ж ведаць яе як найбольш, бо ўся яна — таксама не ўся! — прыйдзе значна пазней, тады, калі ўжо яе заслоніць праўда іншая, "больш патрэбная", не гістарычная, а сучасная зноў жа». Это ваши слова. Но тяжело ли сегодня писать даже приблизительную правду, ведь ее и сегодня прячут за семью печатями?

— О том, чтобы правда литературы не расходилась с правдой жизни, — об этом надо заботиться всегда, как ни тяжело этого добиваться, в том числе и в наше время, которое, как известно, далеко не из лучших.

— В одной из своих книг записали: «Галактыка... Бясконцае, бязмежнае неба... Жыццё без канца і пачатку... Пазаўчора, здаецца, слухаючы такую гутарку, успомніў, што

яшчэ хлапчуком зжахаўся ад думкі, што няма ўсяму ні канца ні краю. “Бог стварыў неба і зямлю…” А хто ж стварыў яго?.. Пачатак майго атэізму». Каково все-таки ваше отношение к религии?

— В нашей большой семье набожной была мать. А брат Игнатий, старше меня — последнего, десятого из детей — на семнадцать лет, прервав учебу в Одесском сельхозинституте, экстерном сдал экзамен в духовную семинарию и стал священником. Еще раньше, гимназистом, он убегал в монастырь, откуда был возвращен отцом. И священником на своем двадцать втором году Игнат стал по вере, глубокому убеждению. В Мариинской тайге и на строительстве Беломорканала он проходил соответствующее перевоспитание, после которого, перебравшись по верному знакомству за Урал, работал преподавателем троицкого рабфака, а после войны опять ушел в священники. Окончил заочно Ленинградскую духовную академию, а весной 1960-го умер от лейкемии в Алапаевске в сане протоиерея. Где-то в 70-х годах его единственный ребенок, сын Шура, офицер-фронтовик, крупный работник в энергетике, переехавший в Минск из уральского Серова, успешно справлялся с новой, высокой должностью, но, по беспартийности, как «врио». Мы с ним братски дружили, и он ко мне, беспартийному дяде, старше его на шесть лет, пришел за советом, что делать: очень уж наседают — зовут в партию. «Ну, что ж, поступай, — сказал я, — и там ведь честные люди нужны». Но на приеме нашелся сотрудник с вопросиком: «Как вы относитесь к тому, что ваш отец был поп?» И Шура ответил: «Я всегда его глубоко уважал и продолжаю уважать». Однако время было уже несколько другое — его на высокой должности утвердили.

Я также уважал Игната. И подумывал иногда, кто из них больше повлиял на кого в набожности: он на мать или она на него?.. Наша мама, большая труженица-крестьянка, только восемь военных лет прожила с семьей в Одессе, где муж, наш энергичный папа, работал железнодорожником, проводником вагонов первого класса. Летом 1922-го, оставив старших сыновей в Одессе, родители с младшими переехали «в Польшу», в отцово Загорье, на разоренное войной хозяйство, которое мать перед войной вела одна. Отец вскоре умер, мать с тремя сиротами, старшему из которых было двенадцать, втянулась во вдовью лямку. Как это ни покажется кому-нибудь странным, она была хотя безграмотной, но начитанной, поскольку приучила детей читать ей вслух. Пришел и мой черед. Из Одессы была привезена целая бельевая корзина книг, среди которых — и книжицы «Духовной нивы», подобранные Игнатом, с душеспасительными, а если сказать серьезнее — высокочеловечными рассказами из жизни обиженных и оскорбленных. Помнится, мама за прялкой, а я читаю ей уже без особого труда по-русски, хотя в школу, как говорилось, «бегаю» в польскую. И оба мы, случалось, вместе плакали от умиления, «і старое, і малое».

После войны, когда Игнат опять стал священником, а я уже печатался, мы переписывались. И он писал мне: «Достоевский — это писатель, а вы, инженеришки человеческих душ, мелко плаваете». Я ему не очень возражал, и сам, как и он в юности, влюбленный в Алешу Карамазова. Но я ведь, ни много ни мало, а с пятнадцати лет «ушел в ересь», вернее, ушли мы вместе с братом Мишей: работая в сельском хозяйстве, мы зачитывались Толстым, при том в одинаковой мере великим — художником и мыслителем. В отдельных книжках издательства «Посредник» и в томах «Круга чтения», которые можно было найти в окрестных деревнях, у книголюбов, был не только Толстой — оттуда мы узнали многих великих мыслителей всего мира, что и влияло на наше мировоззрение. И я не любил и не люблю, когда меня называли или называют «толстовцем» или «атеистом», — я всю жизнь числю себя в какой-то мере причастным ко всемирному разумному сообществу людей свободомыслящих. Среди немалого количества книг, прочитанных мною за два последних года, я, например, с благодарностью называю «Жизнь Иисуса» Эрнеста Ренана, знакомую мне с отрочества, а теперь охотно перечитанную, а так же впервые,

празднично прочитанную «Исповедь» Аврелия Августина, напомнившую мне две другие исповеди — Руссо и Толстого. Изредка в охотку заглядываю в названный выше «Круг чтения», в тоже двухтомник «На каждый день» и большой, сводный том «Путь жизни», составленные Львом Николаевичем, — своеобразные антологии вершин человеческой мысли, свободной от всяких так называемых разноконфессийных условностей и предрассудков, давно и нещадно разобщающих и озверяющих людей и в наше время.

— Иван Антонович, у вас среди «Лірычных запісаў» нашел: «Старыя запісы ў блакноце, зробленыя дваццаць дзевяць год таму назад. Перачытваю іх — і раптам дзіўна стала, што гэта іменна я, а не хто іншы пражыў так многа. Многіх сучаснікаў, сёння ўжо сталых, у той час яшчэ не было, многія былі дзецьмі, а я ўжо тады адчуваў сябе бывалым, ужо азіраўся назад і баяўся, што не паспею зрабіць таго, што павінен». Что сегодня вы боитесь не успеть сделать из того, что еще должны бы?

— Что касается замыслов — никогда не рекомендуется преждевременно говорить об этом. Это противопоказано писателю, поскольку дело это очень интимное. Каждый раз его надо обдумывать, надо к нему готовиться и вместо того, чтобы что-то декларировать и рассказывать о том, что еще не сделано, лучше просто начать что-то делать, то есть попросту говоря, надо начать писать.

— И в заключение — снова цитата из вас:

«Суседава нявестка, руская маладзіца, дзякуючы за паслугу:
— Иван Антонович, миленький, выйду на пенсию — прочитаю все Ваши произведения!
А самой трыццаць, і здаровая, аж свіціцца.
Што ж, пачакаем».

Иван Антонович, как, ждете ли еще?

— Не дождался, но пока еще жду… *(Брыль смеется.)*

13 ноября

Позвонил Брылю — извинился за то, что его интервью пока не выходит. Брыль: «Мы же никуда не торопимся».

27 ноября

Позвонив Ивану Антоновичу, сообщил, что интервью будет опубликовано завтра. Первые слова Брыля: «Здравствуйте. Куда вы пропали? Я думал, что кто-то у вас против публикации моего интервью…».

30 ноября

Заехал к Брылю — отдать газеты с интервью и фотографии. Иван Антонович, встретив меня в халате поверх спортивного костюма, заметил, что одет я холодно (на улице сегодня –10°, ветер).

Хотя собирался ненадолго, однако пробыл у Брыля часа два. Снова привез груш. Иван Антонович пребывал в некоторой растерянности — говорил, что это не я, а он должен благодарить за публикацию, и дал одну грушу (моей Наташе, от второй я отказался) и два яблока, что были у него в вазе на подоконнике. Поблагодарил за снятую с диктофона запись его выступления на съезде СБП (этот текст он хочет послать в белостокский журнал). Я попросил подписать несколько книг «Сцежкі, дарогі, прастор» (Иван Антонович поинтересовался, где я их купил, — ему тоже надо, вспомнил, что раньше мог сразу приобрести сто книг, чтобы затем раздарить их, а теперь куда уж…),

в том числе — Мулявину (Владимир Георгиевич лежит в больнице, в прессе прошла информация, что он может читать, поэтому я обратился к нескольким нашим писателям с просьбой об автографах на книгах, чтобы затем передать их через «Песняров» в больницу). Иван Антонович заметил, что с Мулявиным они были знакомы, но вскользь.

— Шапочно, — подсказал я.

— Нет, мы были без шапок.

— В смысле — мимоходом.

— Нет, я понимаю, — сказал Брыль и, написав: *«Уладзіміру Георгіевічу Мулявіну — з павагай і сімпатыяй, жадаючы ўсяго найлепшага 30. XI. 02 Я. Брыль»*, пояснил, что не стал писать про болезнь, «жадаючы ўсяго найлепшага» — это как раз и есть пожелание и здоровья.

Я было собрался уходить, как Брыль вдруг спросил: «Ну, как мы будем продолжать нашу дружбу дальше?» Я в ответ: могу ли и впредь обращаться к нему? Брыль ответил, что конечно, но не за новым же интервью. — Безусловно, нет… В общем, слово за слово разговор продолжился. Брыль рассказал, что одной его дочери очень понравилась фотография, что была опубликована у нас в газете, а кому-то еще из его родственников пришлись по душе мои вопросы и, мол, хорошо, что нет в интервью политики.

— Ну, как же нет? — продолжал Брыль, — а ответ о наградах и о том, что в издательстве лежат рукописи?..

Между делом зашла речь и о Севруке. Брыль рассказал, что в газете «Рэспубліка» шли как-то севруковские записи, в которых автор прошелся в том числе и по Брылю, правда, не упомянул его прямо — написал, что-де один писатель, лауреат Сталинской премии, получивший премию лично от Сталина… Это еще Константин Симонов, рассказывал Иван Антонович, писал в своих воспоминаниях, как однажды Сталин спросил про Брыля: этому надо дать премию потому, что достоин, или потому, что пишет так, как надо? Симонов ответил: потому что талантливо. Брыль: «Так что никакого *“лично”* не было».

Я спросил, слышал ли Иван Антонович о том, что Лукашенко собирается баллотироваться на третий срок. Брыль: это же будет не скоро — в 2006 г., а за это время «еще голову могут открутить». И вспомнил, как однажды, выступая перед читателями, отвечал и на вопросы. Уже по окончании встречи какой-то человек, который просеивал эти записки, показал Брылю листок с вопросом: «Если бы Вам вручали орден Ленина, стали бы Вы целоваться с Лукашенко?» Я заметил, что сложно ответить на такой вопрос честно. Но Брыль парировал в том духе, что уже много прожил и кое-чему научился… Уже потом сообщил, какой резонанс имела моя непреднамеренная оплошность в интервью Пашкевича (где Алесь ссылается на хитрость Брыля, когда интерес заходит не о личных делах, а о делах СБП): с газетой, в которой эти слова были подчеркнуты красным карандашом, Скобелев побежал к Лукашенко (а вот-вот должна была быть назначена аудиенция Пашкевича у президента). Реакция Лукашенко: ах, он хочет со мной хитрить?! Никакой встречи!.. Брыль: «Я вам это по дружбе рассказываю».

Говорили в этот вечер о многом. Так, в ответ на мою реплику, что мне импонирует, что Брыль говорит со мной по-русски, Иван Антонович рассказал, как один писатель однажды попрекнул его, что, мол, был в «Кнігарні пісьменніка», а там «один наш народный писатель» говорил с женщиной по-русски. Брыль: «Но если женщина говорит на русском языке, я тоже буду говорить с ней по-русски! А если бы мы говорили на индийском, его бы возмутило это еще больше?»

Набравшись смелости, предложил Брылю сделать материал о книге «Я — з вогненнай вёскі…». Было очевидно, что Ивану Антоновичу это предложение понравилось — он тут же начал рассказывать предысторию книги (и дважды потом сказал: «Вы это хорошо придумали»; правда, спросил: мол, не сейчас же?). Я попросил разрешения записать рассказ. Брыль говорил:

— Сначала это у нас была, если можно так сказать, самодеятельность. Мы одалживали… и то — в первый год, в 70-м году, мы работали на обычном магнитофоне «Весна». Неудобно было. Это немного было — только в Брестской области. А потом нас надоумили одолжить репортер. Брали в комитете и с ним ездили. И вся эта пленка хранилась в Радиокомитете не под нашим, так сказать, именем, а под именем одного сотрудника — поэта Малявки, завотделом, это как его материалы шли. Пленку мы покупали у них. Завхоз старался подсунуть нам «б/у». Но был там один зампредседателя… вот выскочила фамилия… а да! — Суша, Михаил Андреевич Суша, благородный человек, он помогал нам в смысле пленки и репортера. А под конец уже, в сорок… то есть в семьдесят третьем году, когда мы обрабатывали Минскую область, последнюю, подключился секретарь ЦК Кузьмин. Он интересный человек в этом смысле. Александр Трифонович дружил с Адамовичем, ко мне хорошо относился. Он занялся, так сказать, помощью нам. Так он потом, когда все было сделано, из этой «б/у» пленки всё… семьдесят два километра пленки записано было, он всё это поручил в двух экземплярах на хорошей пленке отпечатать и сохранить. Тогда был фонофотоархив на Кальварийском кладбище, там церквушка какая-то или костел, и там, значит, хранилось всё это. Потом всё оттуда увезли в Дзержинск. Она должна была быть переписана опять. Кажется, не больше десяти лет можно хранить в хорошем состоянии. Но теперь… почему я сказал «варвары», потому что я недавно читал, насколько у нас в этом смысле ничего не хранится по-настоящему. Это были выступления в «Народнай волі» по Радиокомитету, где записи артистов, больших артистов просто стираются с пленки. Это варварство невероятное. И я так думаю, что и наши эти записи… мы же не всё в книгу дали, мы ж выбирали уже из этих записей. И должно было бы храниться всё, а по истечении какого-то определенного срока переписывать надо всё. Но это не делается.

— Иван Антонович, так вы даже не знаете, где эти записи сейчас?

— Они или в дзержинском или в ивенецком костеле. У нас обычно так говорится потом: «Не сохранилось». Не сохранилось — значит погубили. Вот, так что… Это противно. Как когда-то Чехов говорил: «Это, батенька, нестерпимо по-русски». Так тут можно повторить: это нестерпимо по-белорусски. А так… фотографии — это все делал Колесник. В нескольких, кажется в двух, экземплярах мы сдали в архив, в Академическую библитеку. Там у них рукописный архив. Ну и потом, что все вокруг этого — как это делалось, даже карта, по которой мы ездили. То есть не ездили по карте, но отмечали потом, где были. Черновики… Правда, черновик мы сожгли, уничтожили торжественно, чтобы никто не знал, кто что написал, там же отдельные главы. Это наше дело. Теперь только один я знаю, кто что написал в этой книге. Догадываются — пусть догадывается, кто хочет, кому нечего делать. А так, поскольку это общее дело, так что уже тут делить — кто автор тех или иных глав… Ну, издания вот эти самые… на английском языке издано в Москве было, на русском и английском в Москве. На Украине вышла еще книга, в Венгрии, румыны и словаки печатали в журналах фрагменты только. Поляки издали, болгары. Только немцы не издали. И мне один немец доверительно — он тут, у нас в университете, стажировался, — так он мне сказал, что спрашивал в гэдээровском еще тогда издательстве «Volk und Welt» (значит, «Народ и свет… и мир»): как это вы не издаете книгу? Так завотделом советской литературы в издательстве этом сказал: «Одна граната — это страшно. А вы подсовываете нам связку гранат».

— И никогда в Германии издано не было?

— И в Германии не издана она. Хотя «Каратели» Адамовича — на ту же, собственно, тему — издавались. Ну, а Быкова они издавали — так у Быкова ж осуждение КГБ, там свои своих осуждают — это можно, а вот уже немцы… *(В этот момент пленка закончилась, и окончание фразы не записалось.)* …поляки — у них же еще была борьба

за Катынь, а у нас — Хатынь. И мы тогда предполагали, и потом это в какой-то степени оправдалось — почему у нас избрали… В Лагойском районе с людьми живьем сожжено тридцать шесть деревень. И почему именно взяли Хатынь, где сто сорок семь человек, когда там рядом деревня Нивки, где в несколько раз больше людей сожжено? Но Хатынь — это чтобы, так сказать, историю с Катынью замять. Что не удалось — пришлось признаться, что все-таки это не немцы, а советы польских офицеров… да не только офицеров — унтер-офицеров там расстреливали, в Катыни. Так поляки даже упоминание… там вот есть фото — старик Каминский с сыном, скульптура Селиханова, и подписано, значит: «В одной из-под минских деревень». Даже слово Хатынь не дали. На уступки какие-то приходится идти. Не будешь же в чужом монастыре, так сказать, свои законы наводить. А другие… ну, трудно судить. Я могу судить, скажем, о польском переводе — там хорошие переводчики были. На русский переводил… вот я упоминал Ковалева Дмитрия. Он прекрасный переводчик и поэт очень хороший. И он полубелорус — у него отец белорус, мать русская, так он оба языка хорошо знает. Он на «отлично» перевел «Я — з вогненнай вёскі…» — с сохранением диалектизмов, чтобы в какой-то мере натурально было. Ну, и украинский я читал, польскую, украинскую и русскую корректуры вел. А остальное — болгарская, английская <книги> — на волю судьбы оно пошло… венгерское издание.

— А у вас эти все экземпляры есть?

— Да-а. Так что, если надо будет, можно будет и как-то проиллюстрировать.

— Можно будет всё выложить, и вашу фотографию среди этих книг…

— Это как вам уже заблагорассудится. Потом посмотрите… Чешское — хорошее издание, английское, русское и болгарское — вполторы белорусской, всё это оформление Кашкуревича, художника, фото — Колесника. А вот чехи, венгры и поляки свое оформление сделали.

— А фотографии ваши брали?

— Да, только всё Колесника. Одно что там — титулы свои. Так же, как и названия менялись. Название книги — это же фраза одной женщины: «Я — з вогненнай вёскі…». А они по-своему каждый: поляки это повторили, а чехи дали «Моя деревня легла пеплом», вот такое… Так что, это вы хорошо придумали. Это мы сделаем, конечно, поговорим…

Чуть погодя Иван Антонович добавил:

— В 75-м, когда издалась она, мы всем, с кем беседовали, — более трехсот человек, — всем послали книги с автографом, и многие из них отвечали… ну, не многие, а грамотные люди, мужчины отвечали, мы в ответ. И всё это там в архиве сохранилось. Вам, может быть, даже и полезно будет туда заглянуть, посмотреть, как все это выглядит… Это хорошо вы придумали, это надо будет сделать.

— Иван Антонович, тогда, думаю, к этому разговору мы в начале следующего года вернемся.

— Ну, конечно, еще ж дайте срок… Сделаем это, сделаем.

Брыль говорил также о Сёмухе, редактировавшем «Я — з вогненнай вёскі…», — прекрасный редактор! Ведь редактировать такую книгу было тяжело — сложно проследить за тем, чтобы не оказалось повторов.

Уже позже я, снова набравшись смелости, сказал, что собираюсь писать еще и о Короткевиче.

— А вы в каких отношениях были с Короткевичем?

— Мы были близкими друзьями, — просто ответил Брыль. И спросил, не видел ли я в его «кнігазбораўскім» томе его же слово о Короткевиче, а в 8-м томе Короткевича —

его слово о Брыле. (Потом этот 8-й том Брыль дал мне с собой.) И посоветовал посмотреть альманах «Шляхам гадоў», где была опубликована переписка Брыля и Короткевича. Посмотрите, говорил Иван Антонович, чтобы не открывать Америку… Я попросил альманах взять домой. Брыль ответил, что может дать с большим трепетом, поскольку книги не всегда ему возвращают, но мне-то он верит… Впрочем, поиски альманаха ни к чему не привели (разыскивая его, Иван Антонович говорил, показывая на книги Колесника, Короткевича и других, что это все книги друзей, практически все с автографами; наткнувшись на первое издание белорусского перевода «Фауста», заметил: «А это ваш друг Сёмуха»), поэтому и позвонил потом дочери — у нее был свой экземпляр…

Я еще заметил, что хотел бы поговорить с Мальдисом. Спросил, известно ли Ивану Антоновичу, что Мальдис два месяца не выходит из дома? Брыль: уже выходит, сегодня я разговаривал с ним по телефону; у него сломаны четыре ребра (поначалу медики этого не заметили) — значит, сработал профессионал. И добавил, что я допустил еще одну оплошность — в юбилейном интервью Мальдиса, когда упомянул фамилию «террориста», о котором говорил тогда Адам Иосифович. И как только было совершено это нападение на Мальдиса, Брыль сразу вспомнил про этого «террориста», сказал теперь: «Не надо было вам называть ту фамилию».

Когда я собрался уходить, Брыль заметил, что может дать мне свои записи, в которых собраны его воспоминания о Короткевиче, — несколько машинописных листов.

21 декабря

Позвонив Брылю, хотел зачитать письмо, на днях пришедшее по электронной почте от неизвестного мне человека. Однако Иван Антонович упредил — сказал, что очень благодарен за публикацию интервью, поскольку, оказывается, его прочитали в издательстве «Мастацкая літаратура» (в частности, тот ответ, где он говорил, что мечтает сам издать свои книги) и пригласили в издательство, чтобы предложить выпустить его книгу. Иван Антонович сказал еще, что отправил вырезку с интервью в Киев и в Америку…

То же электронное письмо гласило:

> «Siarhei,
> мianie zavuc Pavel Khatsuk.
> Karotka, ja prosta chaceu padziakavac tabie za toje, szto svajoj uvahajda Janki Brylia, ty adkryu mnie novuju (dziuna, czalaviek-ta uzho, nazhal, niemalady, nasz klasik) zorku naszaj litaratury. Tamu chaceu tabie padziakavac i pieradac slovy majho zachapliennia tvorczasciu J. Brylia (kali budziesz miec szanc paklanicca hetamu czalavieku, zrabi heta, kali laska ad mianie, ci pa-synouniamu pacisni ruku). Praczytau jaho za aposzni miesiac. Pad urazhanniem. Sluchaj (heta uzho dadatkova, biez litaratury), mozha jamu treba nieszta, ja szczyra chaceu by dapamahczy choc tym, szto maju (zyvu u Polszczy, ale czasta byvaju u nas). Nia viedaju, leki, h. d. Szkada mnie naszych starykou, a da henijau adnosiny skladaniej. Budu udziaczny za adkaz, a navat i biez adkazu udziaczny.
> Pavel».

Иван Антонович ответил, что он же не знает этого человека, и ему, Брылю, ничего не надо. Просил лишь, чтобы я просто передал адресату добрые пожелания…

Зашла речь о будущем моем материале о Короткевиче. Иван Антонович поинтересовался, с кем я думаю говорить, а выслушав, сказал, что неплохо было бы расспросить Рыгора Бородулина и Галину Шаблинскую, записавшую рассказ сестры Короткевича Натальи Семеновны, можно также позвонить в Чехию — там есть один человек, учившийся вместе с Короткевичем в Киеве. Брыль еще сказал, что его дочь принесла альма-

нах, где опубликована его переписка с Короткевичем. Договорились, что на следующей неделе зайду. На прощание Иван Антонович неожиданно сказал: «Пока!» И затем, в ответ на мое «до свидания», добавил: «до свидания».

26 декабря

Задумал материал под названием «Народ поздравляют народные» — хочу попросить народных наших писателей (Василя Владимировича Быкова, Ивана Антоновича Брыля, Рыгора Ивановича Бородулина) поздравить белорусов с Новым годом. В половине десятого вечера зашел к Ивану Антоновичу. Брыль спросил, что написал Бородулин, — чтобы не повториться. В результате написал и затем вслух прочитал: *«Выдатнай БДГ, яе рэдакцыйнаму калектыву, віншуючы з Новым годам, шчыра жадаю вялікага і ўдзячнага чытача. Янка Брыль»*. Спросил: как?..

Отдал Ивану Антоновичу еще несколько экземпляров газеты с его интервью. А после того как передал слова восхищения, высказанные родителями Иры Халип по поводу публикации, Брыль рассказал, что и его сын тоже хвалил это интервью, хотя Иван Антонович не спрашивал о его мнении — неудобно ведь, сын сам сказал.

Передав книгу с перепиской с Короткевичем, попросил подготовить мои вопросы. Я ответил, что займусь этим после Нового года, сейчас нет времени. Брыль: «Скажите искренне: очень устаете?» И на прощание: «Только поторопитесь».

Да, передал Ивану Антоновичу поклон от Алеси (дочки Анатолия Ярмоленко, к которой только что забегал), она учила его, Брыля, еще в школе. Иван Антонович пошутил в том духе, что в школе его, наверное, учили так, чтобы «быстрее проскочить».

28 декабря

Позвонив Брылю, попросил сказать пару слов, чтобы можно было дать вместе с его факсимиле (в материале «Народ поздравляют народные»). Перезвонил Брылю минут через пятнадцать — вычитать текст. Читал раз пять-шесть — каждый раз Иван Антонович вносил небольшие правки. В итоге получилось:

«Не нравится мне это деление на этапы: новые тысячелетия, новые столетия, новые года. Все это чепуха по сравнению с движением души. Просто я работаю понемножку. И единственная надежда, которую обещает мне следующий год, связана с возможным выходом новой книги и с новыми публикациями в некоторых журналах. Так что, как говорили наши родители, грех жаловаться. Во всяком случае пока».

2003-й

13 января

В девять вечера позвонил Брылю, сказал, что хотел бы на этой неделе занести вопросы про Короткевича. Иван Антонович спросил, с кем я еще думаю поговорить. Я назвал А. Мальдиса, Р. Бородулина, В. Быкова, В. Сёмуху. Тут Брыль поначалу высказал сомнение, но потом вспомнил, что да, Сёмуха и Короткевич тоже были дружны. Я заметил, что об этом есть и в переписке Брыля и Короткевича. Иван Антонович согласился, но, добавил, в этой переписке он сделал некоторые купюры — не оставил того места, где речь шла о том, почему Сёмуха вынужден был искать пристанища у Короткевича, что у него был конфликт с начальством, что его исключили из СП…

Зашла речь о воспоминаниях Василя Быкова, фрагменты которых наша газета собиралась печатать. «Про Адамовича?» — уверенно спросил Брыль. — Нет, про Карпюка и Короткевича. — Брыль: удивительно, что Быков теперь так вспоминает Карпюка… Еще сказал, что есть недовольные воспоминаниями Быкова.

— Гилевич?

— Да, Быков кое в чем обидел Гилевича. Но это не наши дела. Не нам в это вмешиваться… А о Короткевиче писать надо, чтобы не отдавать его на откуп молодому верхоглядству. Многие молодые кричат теперь: «Короткевич! Короткевич!» А я не уверен, что они что-то читали из Короткевича. Вы согласны со мной?

Еще рассказал, что Короткевич давал ему читать почти все свои машинописи. «А когда он умер, это для меня было такое потрясение, что летом я почти всего его перечитал…» Повторил, что писать о Короткевиче следует непременно. Прощаясь, договорились, что зайду в конце недели.

17 января

Иван Антонович был как всегда приветлив. Повесив мое пальто на вешалку, предложил новые тапочки (на мой вопрос ответил, что вообще-то у него 45-й размер, но сейчас носит 46-й — больные ноги).

Говорили опять долго и о многом. Первым делом Брыль начал внимательно читать мои вопросы по Короткевичу и, зачитав вслух одно место, приведенное мною из их переписки, сказал, что не помнит этого. Говорил, что многих его писем не сохранилось, поскольку Короткевич жил то там то сям, и письма оказались утеряны. Заметил: раньше не было принято собирать письма; вот Оля Ипатова рассказывала, что еще в школе учительница наставляла, что письма хранить нельзя: арестовали одного человека, а у него оказались письма друга. Эта традиция (не хранить письма) появилась в 1930-х гг., а ведь письма — это тоже явление литературы, например письма Льва Толстого… У Ивана Антоновича 90-томное Собрание сочинений Льва Николаевича. Собирать его начал после войны — тогда книги можно было купить на рынке. «Войну и мир» перечитывал четыре раза. Два же тома, в которых были варианты «Войны и мира», читать уже не стал — отдал Адамовичу для литературоведческого анализа. Вообще же Брыль многое перечитывал (в том числе «Братьев Карамазовых» Достоевского, герценовское «Былое и думы»). В ответ на мой вопрос, а приходилось ли разочаровываться при перечитывании, ничего подобного припомнить не смог. В свою очередь, я привел пример, что некогда меня разочаровал при повторном прочтении испанский плутовской роман, на что Иван Антонович заметил: это смотря с каким настроением читаешь, что хочешь найти в книге… Говорил еще, что у него была большая библиотека, но многое пораздавал — сыну, в лицей. Осталось несколько книжных шкафов в Минске да на даче — то, что теперь читает. Вспоминал Пономаренко, посылавшего людей покупать ему книги, но, продолжал Иван Антонович, Пономаренко ничего не читал, а книга не должна стоять без дела — лучше отдать тому, кто будет читать. С осторожным, как показалось, скептицизмом говорил, что вот, мол, некоторые утверждают, что скоро книги вообще не нужны будут — все будет в компьютере. И привел цитату из Толстого, написавшего: мне не интересен писатель, который написал больше, чем прочитал.

О Короткевиче рассказал, что первые его стихи были опубликованы в 1956 г. в журнале «Полымя» и одно стихотворение — в «Новом мире», хотя туда была предложена подборка, но Твардовский сказал, что лучше, если дебют окажется представлен одним стихотворением (Брыль: «Вы заметили, что в “Новом мире” почти не было поэзии?»). Зашла речь и о воспоминаниях Василя Владимировича. Брыль сожалел, что Быков вспомнил только о том, как они с Короткевичем разыскивали в Крыму чачу, — ведь в каком тогда свете предстает Короткевич? Но, говорил Брыль, Быков «сошелся близко» с Короткевичем довольно поздно. И конечно, именно пьянство привело Короткевича к такому концу. Его лечащий врач вспоминал, что даже когда у Короткевича не прощупывался пульс, он все равно находился в сознании и мог говорить. Брыль: «Та-

кой сильный был организм!» И когда кто-то (*не запомнил, чью фамилию назвал Иван Антонович*) сказал однажды Короткевичу (когда тот уже много пил), мол, вспомни, каким ты был в молодости, «Володя аж заплакал»…

И еще по поводу воспоминаний Василя Владимировича: странно, что Быков выбрал для вашей газеты отрывки про Карпюка, тем более что при жизни относился к нему вроде как иронично. Кстати, насколько многие годы Карпюк был убежденным коммунистом, настолько же потом — убежденным антикоммунистом. Но, отдал должное Брыль, в тяжелое время для Карпюка Быков выступил с большой статьей о нем в «Литературной газете»… И позже: вот по радио «Свабода» выступали с обсуждением быковских воспоминаний Анатоль Вертинский и Михась Тычина. Так вот, Вертинский говорил, что в те времена нельзя было не быть коммунистом. Брыль: «А Быков, Брыль, Адамович были же беспартийные!»… И потом: однажды ему, тогда уже лауреату Сталинской премии, заказали написать для «Советской Белоруссии» анализ какой-то работы Сталина. Брыль три вечера подряд мучился, но в итоге что-то написал. Ходил еще на марксистские курсы (туда всех направляли) — в принципе это тоже шло на пользу, поскольку хоть Ленина прочитал.

Еще говорил: в день может прочитать страниц сто, но при электрическом освещении старается не читать. Правда, если утром встает рано, часов в семь, то читает все-таки со светом — темно. Случается, что ложится в десять вечера, а потом просыпается в два часа ночи и лежит до утра. Брыль: хорошо, если лежишь и обдумываешь, о чем будешь писать. Но вообще бессонницей, в отличие от своей супруги, не мучается. На мой вопрос, смотрит ли Иван Антонович телевизор, ответил, что редко и в основном то, что посоветует жена. Например, когда идут хорошие игры, как, например, «Своя игра», «Что? Где? Когда?». Фильмы, где стреляют, не любит. И сериалы, от которых плачут старушки в деревнях, тоже. Сожалел, что по вечерам не может выходить на улицу: во-первых, темно; во-вторых, сейчас очень скользко, а у него ноги больные и видит Брыль только на один глаз, поэтому многого лишен — в театр ходить и т. д. Вот должен был пойти на собрание оргкомитета по созыву Съезда интеллигенции, а не сможет, потому что в пять часов уже темно. Недавно пришел в поликлинику, шел в один кабинет, а навстречу ему нараспашку открыла дверь одна, как сказал Иван Антонович, девица, и это было так неожиданно, что Брыль упал… В ответ на мое замечание, что сейчас ходить по улицам опасно для здоровья, Брыль парировал — для жизни.

Говорил еще, что не много ли посоветовал мне людей, с кем стоило бы поговорить о Короткевиче, — статья же в газете будет небольшая. И высказал сомнение, что сестра Короткевича сможет мне рассказать что-то полезное, ведь она знала брата только в детстве, а потом долгое время жила в Челябинске. А Флориан Неуважны написать не сможет: у него болезнь Паркинсона, он и на письма может месяц не отвечать… Что же до ответов самого Ивана Антоновича, то я настаивал на том, чтобы он ответил устно, поскольку не могу гарантировать, что все написанное им будет включено в окончательный вариант — так что же Иван Антонович будет делать за меня мою работу?! Брыль: в таком случае вам предстоит большая работа: встречаться со мною, говорить, а потом привозить на вычитку написанное. Тем не менее он согласен, а пока почитает мои вопросы, подумает над ними и сделает наброски.

31 января

Позвонил Брылю. Иван Антонович: «А я уж думал, куда вы пропали…» Однако говорил это словно журя, добродушно. Я спросил, могу ли приехать завтра, чтобы побеседовать о Короткевиче. Брыль ответил, что прочитал мои вопросы и не знает, о чем же рассказывать, поскольку так или иначе, но обо всем написал раньше. Единственное, что его зацепило, — это мой вопрос, можно ли считать Короткевича гениальным писателем…

Вообще говоря, Ивана Антоновича отличает такая особенность: он полагает, что писателю негоже повторяться, — если однажды высказался по какому-то поводу, то говорить о том же публично еще раз, даже спустя годы, не следует. Но тут же, объяснив эту свою позицию, начинает подробно рассказывать о том, что меня интересует!.. Признаться, в этот раз наш разговор, правда, не с начала и с некоторыми паузами по ходу, я записал на кассету в своем телефоне — в надежде, что, может быть, что-то потом пригодится для моего материала о Короткевиче. Иван Антонович говорил:

— …Очень хорошо отнесся к просьбе оставить квартиру на правах такого дома-музея семье Кузьмин — Александр Трифонович сделал это. Так вот такое запоминается. А так, ну боже мой! Ну, что они там, как они могли относиться? По-разному относились к нему. Потом же учтите, что он четыре года в Москве был, Володя… Литературные <курсы>, потом два года киносценарные, вот. И так он не прижился в нашем этом киноцарстве: что он им ни предлагал, ничего они, так сказать, не давали. Хотя работали там и свои люди: там работал Кулешов, там работал Лужанин, члены Союза <писателей>, и потом — влиятельные люди оба — и Лужанин, и Кулешов особенно… Я не задумывался об этом — он меня вполне устраивает как хороший писатель. Почему обязательно надо титулы эти: «апостол», «гений»?! И притом, понимаете… вот вы заметили, недавно умер генерал… красноярский губернатор.

— Лебедь?

— Сранивали с Шевченко и с Ломоносовым! Ну, с ума посходили уже! Так и тут сразу — вот возьмите все эти дни, про Мулявина — гений, гений, гений! Не называли гением ни Ширму, не называли ни Титовича, никого не называли. Вы помните, часто ли называют гением Чехова и Бунина?.. Ну что такое, скажем, великая русская литература? Обычно гениями называют пятерку: Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой, Достоевский — всё. А такие крупные писатели, которые вокруг, — и тот же Тургенев, и тот же Лесков, и Короленко — никому в голову не взбредет называть их гениями, я уже не говорю о такой плеяде, как Чехов, Бунин и другие. А у нас чуть что — сразу… У нас же это было — Пазняка уже чуть ли не Христом звали, и апостолом, и всё такое. И до анекдота доходит: известный вам Белый Анатоль сделал на автозаводе выставку «Апосталы беларускага адраджэння» и в конце поставил себя и дочку свою…

— Иван Антонович, а вы знаете, что Белый хотел выпустить медаль, не знаю, Василя Быкова или имени Василя Быкова. Так уже и Бородулин возмутился…

— …Это же сумасшествие просто!

— Но как так можно: Василь Владимирович жив, ну какие могут быть медали имени Василя Быкова!

— …Или провокация — одно из двух. Ну как можно такое допускать? …Года три тому назад была встреча с молодыми в библиотеке Союза писателей, и ко мне подходит и уже тычет мне «грушу» (*микрофон*) под нос, значит: «Что вы думаете о том, о том, о том?» — такая бестактность просто. Ты же не спросила у меня: хочу я или не хочу с тобой говорить? И что вы думаете, потом я заглянул в «Чырвоную змену», она мне в уста вкладывает опять этих гениев — Быков, Бородулин — гений. Ну, с ума сойти можно… Это что-то такое нездоровое, провинциальное просто, ну, стыдно просто думать об этом… Делают медаль Быкова! И сам же <*А. Белый*> будет награждать. Он же награждал… это было в 97 году, когда он давал эти медали во Дворце искусств на Долгобродской. И потом я смотрю: была в Институте культуры конференция татарская, смотрю — N. уже пришел с этой медалькой! Как бляшка у дворника на груди раньше была…

— Иван Антонович, поверьте, что я вам в уста слова о том, что Короткевич был гением, не вложу.

— …С этического порядка, такта какого-то это все должен сказать народ, время должно об этом сказать, не надо с этим спешить… Вось такая манера, мой дорогой…

…В литературе мировой, скажем, разве этого мало?.. Этого не мало, так сказать, быть хорошим писателем, быть настоящим писателем, быть честным писателем.

И уже в завершение Брыль сказал: я хотел бы быть полезен вам, но не знаю, как (*речь о материале о Короткевиче*). О чем мы будем с вами говорить?.. И затем — о том, что простудился, но уже идет на поправку.

— Я мог бы завтра к вам подъехать.

— Вы думаете, это поможет моим ногам?.. Давайте через недельку.

20 февраля

Позвонил Брылю и опять извинялся, что давно не давал знать о себе, — много работы. Брыль: надо беречь себя, спать три часа в день — это даже молодому плохо.

Ивана Антоновича снова интересовало, с кем я уже поговорил для своего материала о Короткевиче. С В. Сёмухой, Р. Бородулиным, сегодня — с В. Быковым… Договорились, что через час приеду.

* * *

Иван Антонович традиционно встречал на пороге. Сказал, что читал в «БДГ» бородулинский материал о Кулешове — интересный и художественно написанный. Только зря Бородулин так написал о Кучере, поскольку к Кучеру Кулешов относился хорошо: тот помог семье Кулешова эвакуироваться. И неизвестно еще, говорил Брыль, отчего были у Кулешова инфаркты. Рассказал такую историю. Однажды Брыль, Кучер, Кулешов и еще кто-то из писателей (фамилию я не запомнил) поехали на одно выступление, где хорошо выпили. Брыль говорит Кулешову: «Что это ты с разным д…м вроде Кучера возишься?»… Позже к Брылю подошел один коллега-писатель: «Почему ты так плохо о нас с Кучером отзываешься?» — «А кто тебе сказал?» — «Кулешов»… Потом Брыль уточнял у Кулешова: «Говорил?» — «Да». — «Зачем?..» Так что еще неизвестно, продолжал Иван Антонович, отчего у Кулешова случались инфаркты. А Бородулин, словно молодой, продолжает рубить с плеча. Не так все однозначно… Я напомнил, что в «БДГ» Бородулин писал еще и о Михасе Стрельцове. Об этом Брыль уже сам заговорил, когда позже в гости к нему зашел Дмитрий Бугаев: познакомив нас, Иван Антонович поинтересовался, читал ли Дмитрий Яковлевич бородулинские воспоминания о Кулешове и Стрельцове? Хорошие материалы, говорил Брыль. Бугаев же (после того как Иван Антонович рассказал о моем материале о Короткевиче) сказал, что сейчас по радио «Свабода» И. читает воспоминания, в которых речь идет и о Короткевиче, в частности о том, что незадолго до смерти Короткевич говорил, что скоро умрет. Реакция Брыля: «Сейчас будут делать пророка — “предчувствовал свою смерть!” Так зачем же пил?!»… Заговорил о нашем редакторе Светлане Калинкиной (которой Брыль восторгался, поскольку видел ее фотографию в газете, — «такая миловидная») и Ирине Халип, давшей пощечину следователю (после того как тот заявил, что не представляется возможным установить, кто из омоновцев избивал во время митинга ее отца, хотя в качестве доказательств были представлены фото- и видеоматериалы). Иван Антонович вспомнил поэта А.: ему дала пощечину дочь Кулешова, после того как А. после смерти Кулешова написал что-то непотребное. И уже потом Брыль предложил написать мне про Максима Горецкого, сказал, что в белорусской литературе есть четыре классика: Купала, Колас, Богданович и Горецкий — это, мол, подтвердит и Дмитрий Яковлевич, хороший исследователь творчества Горецкого.

Правда, продолжал, проблема в том, что у него сложный язык, а вот есть ли хорошие переводы Горецкого на русский?

Прежде чем начать читать мой текст о Короткевиче, Иван Антонович предложил мне чем-то заняться — дал «Двести лет вместе» А. Солженицына и «Кысь» Т. Толстой. (Надо сказать, что у Бруля на письменном столе стоит подставка для книг, и во время каждого моего прихода книги там новые, значит, прежние хозяином уже прочитаны.) Мой материал Брыль читал долго, часто тяжело дышал, иногда вздыхал, вносил карандашом правки, иногда по ходу делал вслух замечания. Так, например, первым делом спросил: «А вы не хотите написать, почему Короткевич поступил в Киевский университет?» И пояснил: потому что в Киеве жила его тетка, сестра матери, она была замужем за военным, у них была большая квартира, и Короткевич «как сыр в масле катался». «Так что, — резюмировал Брыль, — ларчик просто открывался». Еще заметил, что название романа «Леаніды…» — «Нельга забыць». Я ответил, что это же в «Полымі» поменяли. «Но Володя согласился»… По поводу же того, были или нет 3-я и 4-я книги «Каласоў…», Брыль сказал: ну, зачем писать, что выкрали агенты спецслужб? Скорее всего, продолжения не было вовсе, просто Володя, не написав, нафантазировал, чтобы найти оправдание. Я объяснил, что не утверждаю этого (относительно спецслужб), но во «врезке» должен как-то привлечь внимание читателей. Брыль добродушно: «Вечно вы любите жареное!» Впрочем, когда Иван Антонович через полтора часа дочитал материал до конца, я увидел, что правки его были не так уж страшны. Так, например, Брыль говорил, что не помнит, чтобы Короткевич срезался на экзаменах про Берию. Тем более что закончил он Киевский университет в 1954 г. (Иван Антонович специально заглянул в энциклопедию), а Берию арестовали в 1953-м. Брыль: так как же мог срезаться Короткевич?! И добавил: «Это теперь уже придумывается, создается героический образ». По поводу того, что Короткевич будто бы был исключен из университета, — так он же его закончил!.. Относительно обвинения в украинском национализме — это в шутку так тогда говорили. Да и если бы Короткевича исключили, как бы он потом работал в школе?.. И позже: когда-то он, Брыль, вычитал в «Крокодиле»: «Ошибки молодости хорошо исправлять мемуарами». Посмеялся, вспомнив, как ехал однажды Шамякин и заметил, что мужики жгут портрет Берии. Шамякин возмутился: «Что вы делаете?!» А мужики: «Может, ты заодно?» Шамякин не знал, продолжал Иван Антонович, что Берия уже арестован.

Были и другие замечания, Брыль отметил их в черновике карандашом. Запомнилось, как Иван Антонович, правя Василя Сергеевича Сёмуху, переспрашивал: «Это Сёмуха такое сказал? Ай Сёмуха!» (или «Ай Василь!»). Относительно же того, что до сих пор нет полного Собрания сочинений Короткевича, заметил, что и Льва Толстого полностью не издали: вот есть 90-томное собрание, а два года назад объявили о 100-томном, правда, теперь речь идет уже будто бы о 120-томном… Я еще уточнил, действительно ли в письмах к Короткевичу Иван Антонович «Ты» писал с большой буквы. Брыль: «Обязательно». Говорил еще, что у Короткевича много украинизмов. Так, название «У снягах драмае вясна» на самом деле должно звучать как «дрэмле», а теперь молодежь, подражая Короткевичу, тоже говорит «драмае», но это не по-белорусски. А относительно того, что что-то еще не известно из литературного наследия Короткевича: где оно спрятано, задал риторический вопрос Брыль, на чердаках?.. Уже в заключение предложил использовать фрагмент из его воспоминаний «Наш Короткевич» («Может быть, у вас найдется место?»), после чего нашел тот номер «Немана», где это эссе было опубликовано на русском:

«…Беларусь давно ждала такого писателя.

И радостно, что он пришел.

И горько, больно, что он не смог, не успел раскрыться еще более глубоко и щедро».

Предложил вставить эти несколько предложений, может быть, после слов Быкова на похоронах Короткевича. Говорил, что сам не смог быть на похоронах, поскольку болел. Да ему и не сказали, газету с некрологом показали, когда Короткевич уже лежал в земле. Но, говорил Иван Антонович, вы напишите, что я потом написал о Короткевиче в эссе.

Разобравшись с текстом, стали смотреть фотографии — те, где Брыль с Короткевичем и с Адамовичем, — надеюсь, что к будущему материалу о книге «Я — з вогненнай вёскі…». К слову, когда речь зашла об этой книге, Иван Антонович неожиданно спросил: «А можно немножко уколоть?» Оказалось, что речь шла о «Блокадной книге», — это я записал на диктофон. Брыль говорил:

— Я слышал это, и Наталья Александровна Адамович подтвердила, что в Ленинграде издана «Блокадная книга», где стоит не «А. Адамович, Д. Гранин», а наоборот — «Д. Гранин, А. Адамович». По какому принципу — не знаю. Или это «старший брат», как это обычно говорится, — так его можно на второе место, нарушая алфавит, потому что я помню, как мне говорил Адамович, что когда он сделал вторую часть «Блокадной книги», то, знакомясь с нею, Гранин сказал, что ему очень неудобно: «Александр Михайлович, подписывайте вы один, я же здесь ничего не делал». Вот так… В «Советской Белоруссии» было интервью в 2000 году с Ольгой Ипатовой и завотделом культуры «Советской Белоруссии» — дамочка Молочко писала, значит, как прекрасна была книга Адамовича и Гранина «Я — из огненной деревни…»!

— А вы не у дел.

— Да, да. Ну такое… Да это пустяки…

Я заметил, что сейчас точно так же в Беларуси союз Беларуси и России именуют именно так, а в России — союзом России и Беларуси. Брыль: зачем вообще этот союз? Почему нельзя просто дружить?! Я тут же предложил Ивану Антоновичу выступить в «БДГ» по этому поводу, но он отказался, пояснил, что и так нарушил свое слово — мол, будет только писать. Тогда предложил Брылю самому написать, но — снова отказ: «Вы тянете меня из художественной литературы в журналистику». Я уточнил: в публицистику, вы же можете сами написать, интервью необязательно. Брыль ответил в том духе, что писать надо, когда накипело, и заключил: «А литература и журналистика — это все-таки разные вещи».

Предлагал Ивану Антоновичу сегодняшнюю газету с интервью с Владимиром Войновичем. Брыль отказался, пояснив, что Войнович ему не очень интересен. «Это пижонистый писатель, — говорил. — Сейчас он нападает на Солженицына. А вы его “Чонкина” читали? Я начал читать и не стал».

Уже в прихожей спросил, не холодно ли в моем пальто. Нет, сказал я и добавил, что шапку по-прежнему одеваю только в 20-градусный мороз.

— Русские… — тут Брыль поправился: — Русскоязычные почему-то всегда говорят: «одеваю шапку», тогда как правильно — «надеваю». Одевают одежду.

— Я практически не ношу шапку, поэтому и «одеваю».

— Выкрутился! — рассмеялся Иван Антонович.

Договорились, что еще до отъезда Брыля на дачу (не раньше мая) поговорим о книге «Я — з вогненнай вёскі…». Брыль: «Вы подготовьте вопросы, и я надиктую».

7 марта

Позвонив, отвез Брылю газету с материалом о Короткевиче. Едва успел — Иван Антонович собирался в лечкомиссию. Кажется, только вчера он сделал кардиограмму, а сегодня ему позвонили и сказали, что надо ложиться под капельницу…

По дороге к стоянке такси Иван Антонович вспомнил (в ответ на мой вопрос, не быстро ли идем), как они после войны шли однажды втроем — Танк, Брыль и Панченко. В то время даже трамваев не было, говорил, ходили пешком.

Сколько Иван Антонович будет находиться в лечкомиссии — не известно. Но 20-го должен выступать в Музее Великой Отечественной войны. Предложил прийти.

19 марта

В ответ на мой телефонный звонок супруга Брыля Нина Михайловна ответила, что Иван Антонович в больнице, и надолго.

19 апреля

Позвонил Брылю. Иван Антонович сказал, что чувствует себя плохо. Ему поставили стимулятор, чтобы поддерживать сердце (однажды ночью у него было, кажется, 20 ударов в минуту, теперь довели до 72). Лишь пять раз выходил погулять, по полчаса. Говорил, что очень слаб.

Прочитал мой материал в «БДГ. Для служебного пользования» про «заговор нацдемов». Брыль: «Что вы там нашли? Какая у них была заслуга? То, что по-белорусски говорили? Так ведь Союз писателей говорил по-белорусски. И в Академии наук просто по работе должны были говорить по-белорусски. А Миско… Ну, что Миско!..» Я объяснил, что в этом деле интересна позиция КГБ, раздувшего из мухи слона. Брыль заметил, что тут заслуга, скорее, Машерова, что это дело было заглажено. Потом спросил, как себя чувствует Миско. И добавил, что говорит о моем материале не в порядке критики, а так… Рассказал, что у него лежит быковская «Доўгая дарога дадому», но ее он слушал по радио «Свабода». Однако спустя время «надо будет прочитать свежим взглядом».

Я спросил, можем ли мы договорить по поводу книги «Я — з вогненнай вёскі…». Брыль: сейчас нет, очень слаб. И поинтересовался, был ли я 20 марта в Музее Великой Отечественной войны? Сказал, что там были Гилевич, Буравкин и Сёмуха (это Брыль подсказал пригласить Сёмуху, и Василь Сергеевич очень хорошо выступил)… Я все же вернулся к тому, как мне теперь быть с незаконченным материалом о «Я — з вогненнай вёскі…». Добавил, что использую дневники Адамовича. Брыль: «А что у Адамовича? Ведь все же было напечатано». И позже: можете написать на основе взглядов одного человека — Адамовича. Я переспросил, могу ли использовать то, что раньше мне сам Иван Антонович рассказывал. Брыль ответил, что не помнит точно, что говорил. Когда напишу, предложил я, могу показать. Брыль повторил, что очень слаб и не сможет этим заниматься.

— Да и что за такая необходимость? 9 мая?.. Нет, сейчас это проехали.

— Но в мае же вы поедете к себе.

— А вы верите в чудеса? Может, я еще никуда не поеду.

— Могу ли я тогда в мае вам перезвонить?

— Не надо так настаивать. Извините, — сказал Брыль и положил трубку.

12 сентября

Узнав от Добролюбова, что у Ивана Антоновича умерла жена, позвонил ему. Брыль: инсульт случился в середине июня, умерла же Нина Михайловна в начале сентября. Сам Иван Антонович чувствует себя не очень хорошо. Все лето пробыл в Минске. Говорил, что получил мое письмо, которое я отправил ему после того своего неудачного апрельского звонка, когда Брыль отказался со мной встречаться (в письме я извинялся за свою настойчивость). Иван Антонович сказал, что не было времени ответить на это мое письмо и что действительно плохо себя чувствовал…

Расспросив о делах моих лично и «БДГ», сказал, что могу звонить и впредь.

14 декабря

В ответ на мой звонок Иван Антонович рассказал, что после того как ему поставили стимулятор, первые три месяца кружилась голова, ходил с палочкой. Спрашивал, какие «белорусские» материалы я написал за это время. В числе прочих я назвал интервью с Валентином Ефимовичем Тарасом и Михасем Александровичем Тычиной — относительно того, как следовало переводить на русский быковскую «Доўгую дарогу дадому». Брыль: «Раньше говорили: переводчик — раб оригинала. Конечно, нельзя искажать оригинал, тем более если это говорит такой серьезный человек, как Тычина».

2004-й

Январь

В конце 2003 г. поздравил практически всех известных в Беларуси писателей, с кем не раз готовил интервью и с кем хорошо знаком. Вернувшись из Риги, обнаружил в почтовом ящике две открыточки — от Ивана Антоновича Брыля и Адама Иосифовича Мальдиса. Более всего поразило, что именно эти, весьма уважаемые мною люди, сочли необходимым ответить взаимностью на мои поздравления, хотя, конечно, не обязаны были это делать. К тому же на брылевской открыточке с расписными елочными шарами стоял почтовый штемпель: 31.12.03. Это значит, что как только Брыль получил мое письмо, тут же сел за ответ (к слову, так же поступил и Адам Иосифович). Иван Антонович писал:

Дорогой Сергей!
Всего доброго в новом
году! Спасибо за
память и пожелания!

Я. Брыль
30.XII.03

10 мая

В ответ на мой звонок Иван Антонович рассказал, что только в субботу (8 мая) выписался из больницы. Ненадолго выходил в город по делам, но — тяжело. Сказал, что качает, что чувствует себя плохо. Я спросил: может, нужна какая помощь? «Спасибо, но у меня есть дети, внуки — есть кому помогать».

Брыль еще говорил, что видел номер «БДГ. ДСП» («Тот, где фотография Быкова с Буравкиным»), добавил, что «как всегда смелый». Спрашивал, как мои дела, и после моего рассказа резюмировал, что главное, чтобы была работа, и уже хотел попрощаться (сказал: «Спасибо, что позвонили»), но я попросил разрешения задать один вопрос. «Пожалуйста», — ответил Иван Антонович. Я рассказал, что в белорусской «Комсомолке» заинтересовались моим материалом о книге «Я — з вогненнай вёскі…», хвалили (Брыль заметил, что это, наверное, потому, что там не читали самой книги), но я не могу его опубликовать, поскольку его не читал сам Иван Антонович. Брыль поинтересовался, а что в том материале. Я ответил, что слова самого Ивана Антоновича, дневник Адамовича, рассказ Сёмухи, наконец, воспоминания Брыля из «Немана».

— А что за воспоминания, о чем?

— О том, что сами авторы выбросили из книги.

— А когда были опубликованы?

— В 1995-м…

Договорились, что позвоню в конце недели.

14 мая

Был у Бруля с восьми вечера и ровно до одиннадцати. Запомнил потому, что когда уходил, Брыль посмотрел на часы — у него было без пятнадцати одиннадцать, у меня ровно 23.00; часы Ивана Антоновича, как выяснили, отставали. При этом Брыль сказал, что часы его «командирские», уже 27 лет служат.

Опять принес груши, но Иван Антонович высказал явное неудовольствие: «Ну зачем вы? Вы ставите меня в неловкое положение… У вас это прямо какая-то женская черта… Ну, положите на диван…»

Затем полтора часа вычитывал мой текст. Так, увидев следующий абзац из дневника Адамовича: «4-летняя девочка Юля палачам читает стишок: “Пасею гурочкі”. Стала на окно, в этой раме так и стоит сейчас — как укор всей жестокости, свирепости века.

— Я вам праспяваю. Не забівайце мяне і бабулю!

Расстреляли!»

Брыль сказал, что это не могло быть написано в 1967 г., поскольку есть в книге «Я — з вогненнай вёскі…». И затем спросил: «Вы же никуда не торопитесь?» Я в самом деле не торопился, и Иван Антонович стал искать в книге эти слова (назвал при этом по памяти женщину, которой эти слова и принадлежали) — и нашел.

Когда в статье зашла речь об Александре Трифоновиче Кузьмине, Брыль сказал: «Давайте впишем имя-отчество, все-таки хороший был человек, и к Адамовичу хорошо относился, и к Быкову, и ко мне. Тем более, что Суша идет у нас с отчеством, а Кузьмин — нет». Затем Иван Антонович рассказал, что в феврале встречался с директором Государственного кинофонофотоархива, спрашивал о сохранности аудиопленок, тот заверил, что они переписаны и теперь будут храниться долго. «Вы, может, напишите об этом?» — предложил Иван Антонович.

Что же касается того, как были уничтожены черновики, Брыль сказал: «Я вот сомневаюсь, что мы рукопись сожгли. Это же было, наверное, в Минске. Это на даче можно было сжечь, а тут, наверное, порвали и выбросили в мусоропровод. Поэтому давайте лучше напишем: “уничтожили”. Или сожгли?» — Брыль посмотрел на меня вопросительно. Я заметил, что «уничтожили» — это будет ближе к истине. Брыль: «Это сама истина».

Больше всего замечаний было по поводу рассказа Василя Сергеевича Сёмухи. «Что тут Вася наговорил?! — Брыль казался недовольным. — Мы не переводили рассказы на литературный язык. Давайте напишем: не “Но не всегда так следовало поступать”, а “изредка…”» Однако большее неудовольствие вызвали у Брыля следующие слова Василя Сергеевича: «Они же потом даже предлагали заплатить мне за мою работу. Но какая в данном случае могла быть плата?..» «Это вам Вася такое сказал?! — даже с некоторым негодованием спросил Иван Антонович. — Что мы предложили ему заплатить?! Это значит, мы предложили ему взятку?! Не было такого…» В результате эти два предложения Брыль вычеркнул. Относительно же фразы: «Проблем с изданием книги не возникло», возразил, что проблемы были, и рассказал, что у председателя Комитета по печати М. Дельца было 96 замечаний, но после звонка Кузьмина осталось только два (первое: на фотографии женщина чистила грибы, Делец сказал, что сам он грибник и, мол, в ту пору не может быть грибов; второе я запамятовал). После чего Адамович иронично спросил: «А где еще 94 замечания?» — «Ай, ну что вы!» — отмахнулся Делец… Я предложил Брылю вставить фрагмент про эти замечания, Иван Антонович согласился.

По поводу же партизан снова выразил неудовольствие: «Ай, ну что тут Вася опять наговорил?!» И уже обращаясь ко мне: сейчас появилась такая мода — ругать партизан. Вы поймите меня правильно: я не хочу говорить, что все было идеально, но и огульно ругать тоже не хочу… В результате, дописав в рассказ Василя Сергеевича: «…мы боялись *некоторых* партизан не меньше…», вычеркнул следующие слова: «Немцев даже не боялись,

поскольку их гарнизон располагался в другом конце села. <…> причем последнее заберут. *(Тут Брыль заметил, что последнее не забирали, заберут корову — останется свинья.)* А не отдашь, так партизан может прибить». По поводу же Калайджана Брыль сказал: «Потом я уже узнал, что он был лейтенантом внутренних войск. Давайте допишем?»

Затем долго обсуждали, отдавать ли материал в белорусскую «Комсомолку». Возражения Ивана Антоновича: там сократят, внесут изменения; у него была пара историй, когда в «КП» печатали его слова и что-то дописывали, в частности про первый полученный гонорар. Ему тогда позвонил «какой-то девичий голос» и спросил о первом гонораре. Брыль ответил, что не помнит, но зато вот запомнил, как получил Сталинскую премию. У меня же было пятеро братьев и сестер, продолжал Иван Антонович, что-то я дал им, но этого журналистке я не говорил, а она написала. Зачем это надо было писать?! Вы, пожалуйста, проследите, чтобы ничего такого не было (а то знаю я эту публику!), чтобы сохранить дружбу между нами. На это я возразил: я вовсе не претендую на дружбу с вами, Иван Антонович, но добрые отношения с вами мне дороже отношений с «КП». «А как это называется? — парировал, разведя руками, Брыль. — Это и называется дружба… Но зачем вы все-таки захотели отдать материал в “Комсомольскую правду”? Это желтая газета, я покупаю ее только в пятницу, и то из-за Пескова, все остальное пропускаю… А вы не говорили с Калинкиной? Почему она не хочет опубликовать этот материал?» Я сказал, что Калинкиной статью не показывал. (Я не смог признаться, что в «БДГ» в то время перестали платить гонорары — вообще, и, предложив статью «Комсомолке», попросту хотел что-то заработать.) Потом уже мы согласились, что в «КП» я скажу, что Иван Антонович отказался печататься у них, а нашему редактору Светлане Калинкиной передам привет и слова Брыля о том, что он очень уважает «БДГ» и хотел бы, чтобы материал был опубликован лишь в «Деловой газете», даже если его немного сократят.

По поводу же фотографий к тексту Иван Антонович сказал, что надо лезть на антресоли. Говорил, была такая хорошая фотография, где все вместе: Адамович, Колесник и он, Брыль, — ее бы хорошо поставить. Я заметил, что снимок может быть у Натальи Александровны Адамович. Брыль сразу же позвонил ей — эта фотография у дочери Адамовича действительно была… Уже потом Брыль попросил, чтобы мы опубликовали только те снимки, где они втроем, его одного — не надо. И позже сказал (после звонка «Наташе Адамович»): у меня трое детей, но ни одного я сам не назвал. Есть Наташа и Андрей — это жена назвала в честь любимых Наташи Ростовой и Андрея Болконского, а Галю я хотел назвать Александрой, Сашей.

Еще Иван Антонович показывал зарубежные издания «Я — з вогненнай вёскі…». Я спросил, можно ли взять суперобложки, чтобы отсканировать. Однако Брыль не решался отдать. «Эти книги мне очень дороги, — говорил, — а вдруг что…» Я попросил забыть о моей просьбе.

Относительно же здоровья Иван Антонович сказал, что чувствует себя не очень хорошо (он с видимым трудом опускался на колено, когда искал в нижнем отсеке шкафа книги или же доставал в прихожей тапочки). Говорил, что на улицу выходит, но ненадолго. В конце мая поедет в деревню, но не на все лето. Я же не могу быть один, продолжал Иван Антонович, это небезопасно, сначала дочь со мной будет… И рассказал о жене, с которой в прошлом году случился удар, — хорошо, что она была тогда не одна. По этой причине Иван Антонович и не смог приехать на похороны Быкова. «Но я передавал поздравления с днем рождения, — говорил Брыль, имея в виду Василя Владимировича, встретившего последний свой день рождения в Боровлянах, — Вертинский должен был передать и сказать, что я не могу приехать, поскольку с женой удар». Я подтвердил, что Анатоль Ильич передавал привет, поскольку я сам был тогда в больнице у Быкова. (Впрочем, Брыль потом еще неоднажды спрашивал, был ли Вертинский и что именно сказал Быкову.)

Брыль показал последний, 9-й, номер «Дзеяслова», в котором опубликована переписка Ларисы Гениюш и Василя Быкова, там упомянуто и выступление Брыля о Ларисе Антоновне. «Вы знаете, что значит в то время сказать о Гениюш?» — спросил Иван Антонович, после чего привел то самое место из письма Быкова: «P. S. На пленуме Я. Брыль вельмі хораша гаварыў пра Ваш “Куфар”, прыемна было слухаць. Апладзіравалі крыху». «Вот Быкову было приятно слушать, а мне теперь — приятно прочитать», — резюмировал Иван Антонович.

Я еще спросил о письме Брыля, которое отыскал в Белорусском государственном архиве-музее истории литературы и искусства (Брыль высказывался за незамедлительную публикацию «Сотникова» в «Полымі»). Иван Антонович рассказал, что писал Алесю Бачиле, секретарю редакции «Полымя», из колхозного Дома отдыха «Реченька» Дятловского района. «Вы запишите», — сказал Иван Антонович и снова повторил, и про «Реченьку» в том числе. Само же это письмо опубликовать позволил, но про Быкова говорить не захотел, пояснил, что сам пишет, но еще не знает, что в результате получится (добавил, что сейчас ему важнее не говорить, а написать; то же свое письмо к А. Бачиле попросил откcерокопировать и ему.) По поводу же письма в защиту Быкова сказал, что не может точно сказать: то ли он первым подписал его, то ли одним из первых (это история 1966 г., когда за опального Василя Быкова, напечатавшего в «Новом мире» повесть «Мертвым не больно», которую тут же бросилась громить центральная печать, вступились 53 белорусских писателя).

Еще такой случай: когда устанавливали памятник на могиле Адамовича, выступили Брыль, еще кто-то, а уже потом телевидение передало… модные теперь имена (так дословно сказал Брыль): Быков, Бородулин и Янка Мавр, который умер в 1973 году! — иронично добавил Иван Антонович.

Что же о моем материале о книге «Я — з вогненнай вёскі…», то он выглядит теперь так.

«Вы подсовываете нам связку гранат!» — заявили немцы в ответ на предложение издать книгу «Я — з вогненнай вёскі…».

30 лет назад Алесь Адамович, Янка Брыль и Владимир Колесник закончили работу над книгой-документом «Я — з вогненнай вёскі…», в которой были приведены, как значилось в аннотации, «свидетельства уцелевших жителей из сотен белорусских деревень, сожженных фашистами вместе с людьми». Книга оказалась подцензурной — сами авторы вынуждены были в какой-то мере отредактировать свою работу, иначе вместо них это сделал бы Главлит…

«Свиньи жрут жареную человечину»

Идея этой книги родилась у Алеся Адамовича еще во время работы над «Хатынской повестью». Тому свидетельство — его дневники. Причем первые на эту тему записи в них датированы еще концом 60-х. Понятно, что замысла «огненной» книги не существовало — Адамович собирал материал «вслепую». Факты, их количество и, собственно, фактура и родили, вероятно, потом замысел.

* * *

Мать дочерей в окно вытащила убитых, закопала. А сама лежит в борозне. Свиньи и немцы таскают трупы.

Ночью партизаны пришли в сожженную деревню. Сладко-тошнотв. запах жареного мяса. И что-то белое на огородах. Свиньи жрут жареную человечину.

Утром — объеденные трупы.

Стрельба — бьют свиней, увозят другие.

Из дневниковых записей А. Адамовича, 1967 год

Никакой художественный вымысел не сравнится с правдой жизни, тем более если реальность сурова и кровава. Свидетельства спасшихся жителей сожженных деревень звучат откровением. Вообще голос простого человека — почти всегда откровение. Художественной литературой он, хор простых человеческих голосов, еще почти не был тогда освоен, во всяком случае так, как это будет сделано в книге «Я — з вогненнай вёскі…», позже — в «Блокадной книге» А. Адамовича и Д. Гранина и еще спустя годы — в многотомном цикле С. Алексиевич. И, очевидно, поэтому Адамович не один год будет собирать эти документальные свидетельства. А уже потом, в процессе работы над книгой, запишет в дневнике: «Мабыць, сапраўды нехта павінен зрабіць гэта, запісаць, праз сябе прапусціць усё гэта да людзей… Чым станеш, што будзе з табой потым, калі ўсё гэта адкладзецца? І стане тваёй уласнай памяццю. Глядзець на свет праз гэта прыйдзецца ўжо да канца дзён сваіх. І спрабаваць глядзець на чалавека, як усе. А ці зможаш? Побач заўсёды будзе тое, што адклалася. Сёння ўпершыню стала страшнавата, што не вытрымаю да канца».

* * *

Женщина среди трупов, задралось платье, и она невольно поправила его: увидел убийца, подошел, пристрелил.

Немец узяў дзіця, пагукаў, пагукаў (смешна ж, для другіх гэта — весялун!) і кінуў у агонь. Вось так канчаецца здзек з гуманізму, з усяго простага, добрага, вось чым!

Дзядзьку каля магілы паставілі, каб «скочваў» у яму забітых. Дык 4 дні быў нямы. Рэакцыя. А ў тых, што забівалі?

Кот М. Ф. Вярнулася да забітых дзяцей, паглядзець: «ці жывыя, ці не паелі свінні?».

Из дневниковых записей А. Адамовича, 1971 год

72 километра разговоров

Тогда же, в 1971 году, Адамович, Брыль и Колесник уже будут вовсю колесить по Беларуси, разыскивая тех, кто уцелел в пожарищах войны. Вспоминает Янка Брыль:

— Сначала наша работа напоминала, если можно так сказать, эдакую самодеятельность, поскольку своего магнитофона у нас не было — мы магнитофоны одалживали. Сначала, в 1970 году, была «Весна», а позже нас надоумили одолжить репортерский магнитофон уже в Радиокомитете. Там же покупали пленку. Правда, завхоз из Радиокомитета постоянно подсовывал нам «бэушную» пленку. Она потом, уже записанная, хранилась там же, в Радиокомитете, но числилась не за нами, а за заведующим отделом комитета поэтом Малявкой — будто бы это его были записи, а не наши. Мы ведь поначалу работали по существу тайно. Это позже нам стал помогать один из заместителей председателя Радиокомитета Михаил Андреевич Суша, благородный, надо заметить, человек. А уже в 1973 году, когда работали в последней, в Минской области, подключился и секретарь ЦК Александр Трифонович Кузьмин, интересный тоже был человек — он и с Адамовичем дружил, и ко мне хорошо относился. Именно Кузьмин отдал поручение всю нашу «б/у» пленку — а мы записали 72 километра! — переписать в двух экземплярах уже на хорошую пленку с тем, чтобы навсегда сохранить эти свидетельства. Теперь они хранятся в Государственном архиве кинофонофотодокументов в городе Дзержинске Минской области, сотрудники которого в феврале этого года заверили меня, что сделанные нами записи сохраняются надлежащим образом.

* * *

Домна Васільеўна Шчамялёва расказала нам, што калі яна знайшла сына сярод трупаў (жывога, параненага), цягнула на спіне тры ці больш кіламетраў у лес, дык пасля таго хадзіла, жыла, не выпрастаўшыся. Доўга, некалькі год спіна такой заставалася…

…Пачуўшы ў вёсцы Курын на Акцябршчыне мімаходзь сказанае, што дзяўчаты, ідучы, ратуючыся ад смерці, неслі з сабой вялікае люстэрка і глядзеліся ў яго (дзяўчаты ж, па семнаццаць гадкоў!), мы яшчэ раз спыталіся пра гэта: «Так і было — з люстэркам уцякалі?»

Анастасся Касперава, Боркі Кіраўскага раёна: «…Як суседка, бачачы немцаў, што акружылі вёску, і пачуўшы крык: "І нас паб'юць!" — раптам сказала свайму васьмігадоваму хлопчыку: "Сынок мой, сынок, што ж ты ў гэтую разіну абуўся. Тваё ж дужа будуць ножкі доўга гарэць. У разіне"».

Матруна Трафімаўна Грынкевіч: «…Як мы ўжо ідом, дык мы бачым, што на свеце нідзе ўжо ні аднаго чалавека, акрамя немцаў, няма».

Из книги «Я — з вогненнай вёскі…»

А черновик уничтожили…

В двух экземплярах были сданы в рукописный архив библиотеки Академии наук и фотографии Владимира Колесника. Туда же передали карту, на которой в течение четырех лет отмечали маршруты экспедиции. Отдали на хранение и некоторые фрагменты планов книги, отдельные наброски, а весь черновик «торжественно» уничтожили, чтобы никто никогда не узнал, кто же из троих что именно написал. «Это сугубо наше дело, — говорит Брыль. — Что ж тут делить? Теперь только я один наверняка знаю, кто что написал. А если кто хочет, пусть догадывается…»

Впрочем, редактор книги Василь Сёмуха, не зная в точности, кто над какой главой работал, имеет свое мнение относительно авторства:

— Скажем, в аналитическом разделе про фашизм явно чувствуется рука Адамовича — она ощущается буквально в каждой строчке. Но когда идут небольшие комментарии, тут уж разгадать, где Колесник, где Брыль, а где Адамович, очень тяжело. Однако во вступлениях к рассказам Брыль узнается легко! Например, такой вот текст: «…І вось сядзім… быццам апусціўшыся ў светлую цішыню, пасля дажджоў зноў залітую сонцам. Цішыню гэтую яшчэ больш падкрэслівае час ад часу далёкі гул якога-небудзь наземнага або, яшчэ радзей, нябеснага матора. І не чуваць з альховых кустоў салаўінае песні, якая і тут нас сустрэла, быццам усё адна тая самая ўсюды…». Это уже Брыль! Вот так писать он умел, умеет и будет уметь писать! Адамович же — в большей степени публицист… Впрочем, они так и не выдали, кто что конкретно написал. Более того, один писал, а другой читал и правил, и наоборот. Поэтому, я бы сказал, здесь один автор в трех лицах. Плюс четвертый — это уже каждый рассказчик.

«Я сам из огненной деревни»

Машинописный экземпляр был отдан в издательство «Мастацкая літаратура». Сёмуха сам настоял на том, чтобы редактором был именно он. Василь Сергеевич вспоминает:

— Едва я узнал о рукописи, сразу прочитал ее. И понял, что должен редактировать именно я. Правда, не помню, кому именно из троих авторов сказал об этом. Но когда они пришли, первым заговорил Брыль, очень деликатный человек. Немного помявшись, он сказал тогда:

— Вася, может, не надо вам редактировать эту книгу?

— Почему, Иван Антонович?

— Я понимаю, что вам будет очень больно это делать.

— Да, больно. Но я считаю прямой своей обязанностью от этого не уклоняться и делать то, что и вы делали. Я ведь сам из точно такой же огненной деревни, один остался в живых…

Над книгой я работал очень кропотливо. Там же было три автора, поэтому у одного одна запись, у другого — другая, у третьего — третья. Они кого-то цитируют, а цитата не совпадает! В общем, постоянная неразбериха. Она, в частности, возникала, когда записи вел Адамович. Брыль даже смеялся по этому поводу: «Мы приходим, Адамович спрашивает: “Ну, как вас зовут?” — “Анна Михайловна”. — “Так мы, Ольга Максимовна, хотели у вас спросить…”».

Кроме того, существовала и иная проблема. Люди же говорили на своих диалектах, а авторы изредка «переводили» эти рассказы на литературный язык. Но даже и изредка не следовало так поступать. Пусть люди говорят так, как и говорят. Ведь как, например, передать говор полешуков?..

Впрочем, авторов беспокоило прежде всего то, чтобы работа над книгой не слишком ранила редактора. Ведь узнавать сцены из своей жизни, заново их переживать было, конечно, тяжело. Но только одно то, что я должен был выполнить эту работу, и принуждало меня… нет, не принуждало — я считал это своей обязанностью.

* * *

Улляна Пракопаўна Дрозд: «…Усё згарэла, назаўтра прыду і на двор яшчэ не магу зайсці. Як гляну — не магу, паверыце! Тады адкрыла пограб, зірнула на гэту адзежу: татава, маміна ляжыць… Я, вы паверыце, абамлела ў тым пограбе. Ну, і што, пражыла… А забыцца не забылася. Тады сніцца гэтая мая сястра, самая меншая, яна такая кудлатая была! Хадзіла ў другі клас. Дык я кажу:

— Вот, Алена…

Знаю, што яна спалена. А яна мне:

— Ох, Улляна, да балела ж мая галава, пад палена хавала галаву, так прыпякло ўжо цяпло!..

Прыснілася. І пад палена яна хавала сваю галаву. Так у сне яна мне гаворыць…»

Алена Булава: «Я гэта падумаю, дык мне страшна… Я ж жыла ў тыя войны, як тыя войны былі. Ужо не маладая… Што гэта, што гэта за такое было ў іх — я не ведаю. Гэта звярэ былі, а не людзі. Гэта не людзі, гэта — звярэ былі».

Из книги «Я — з вогненнай вёскі…»

Под прицелом цензуры

Особых проблем с изданием книги не возникло. Хотя у председателя Комитета по печати возникло… 96 замечаний. Но и тут авторам помог А. Т. Кузьмин: после его телефонного звонка осталось только два замечания, да и те — пустяшные. Впрочем, была середина 70-х, и авторы сами понимали, что может не пропустить Главлит. Поэтому сами же в какой-то мере редактировали книгу. Вспоминает Василь Сёмуха:

— Авторы говорили мне, что люди рассказывали им всю правду и про фашистов, и про партизан. Но всю ее цензура не пропустила бы. Я, например, только теперь читаю в прессе, как, например, советские партизаны воевали с польскими партизанами, как советские партизаны расстреливали в деревнях простых людей, отбирали еду. Это ж проблема была! Я сам в войну жил в деревне, и мы боялись некоторых партизан не меньше, чем немцев: эти шастали каждый день, и всех мы знали в лицо, а партизаны придут и оберут, потом уже придут немцы и скажут: «Ты ж отдал партизанам!» и тут же к стенке поставят…

Впрочем, один из авторов, Янка Брыль, вспоминал позже, что именно они были вынуждены не дать в книгу по соображениям только цензурным:

«Из полесской деревни Хвойня в канун весны сорок второго молодая женщина, беременная первым ребенком, раненая, с ожогами, полученными в огне своей же хаты, километрами морозно-снежного бездорожья несла на себе изувеченного гранатой мужа. Потом немного подвезла его на партизанских санях, а после, перевязанного партизанским лекарем, тащила полем да лесом на саночках. И все убегая, прячась от карателей, больная, голодная, измученная жаждой, в страхе за себя, за мужа, за ту потаенную жизнь, которую несла под сердцем неведомо куда…

И горше всего она, Ольга Минич, расплакалась, когда подошла к своей исповеди о встрече с группой партизан. Она уже была одна, потому что совсем неожиданно столкнулась с немцами и, охваченная ужасом, не в силах была убежать со своими санками с железнодорожной насыпи в лес, — потеряла мужа, а сама, раненная снова, вдогонку, еще раз встретила своих, еще раз спасение. И тут…

Тут она зарыдала в чистенькое, вышитое по краям полотенце, а потом, вытерев лицо, такая не старая, быстрая в свои пятьдесят лет, взорвалась беспомощным проклятием. Назвала фамилию командира той партизанской группы — Чирлин. Она не только помнится ей, та фамилия, — она ее видела под портретом в районном музее народной славы. А он же, этот командир, хотел ее тогда добить. Не из винтовки, звук выстрела могут услышать враги, а заколоть кинжалом — как шпионку!.. Ни раны ее, ни страдания, ни плач — ничто не рассеивало его подозрений. Другие партизаны едва его отговорили.

В нашей книге от этого места в ее рассказе осталось две фразы:

“Все, как было, рассказала. А командир мне не верит…”.

Многоточие — будто с надеждой, что и по точкам читатель догадается.

В снятом с магнитофонной пленки тексте для будущей книги, который мы оставили себе, женщина говорила так:

— Я его, это, честное слово, каб разыскала… Нехорошо это… Я его отблагодарила б!.. Я его разыскивала… Где-то директором винзавода работает… Ну, я уже шла в этот лес, шла, шла и нашла всех тех, Чирлина отряд тот. Все, как было, рассказала. А потом уже и выстрел был там, где я санки оставила, где женщины у огня сидели. А потом я уже хочу идти назад, а он на меня кинулся с этим, со штыком, и говорит: “Заколоть ее надо! Она, — говорит, — узнала, где мы, пойдет доложить!..” Я прямо душу вынимаю, говорю — я хочу вернуться труп забрать. А как он сказал заколоть, так эти дети: “Ой, ой, ой!..” — боятся, они ж дети. Так он дал команду хлопцам двум: “Посадите ее и отвезите в Затишье”. Так я думаю: “Ну, тут дети боятся, как бы не убили, так они меня посадят, отвезут в лес и убьют…”. Да уже села и думаю: “А Господи, скорей бы это уже!” Да не угадала. Привезли они меня в Затишье, скинули на селе. Я зашла в несколько хат…

Такое через цензуру в то время, в середине семидесятых, пройти не могло.

Спустя год после встречи в Хвойне, уже на Витебщине, были другие похожие слезы. Только потише, с испуганной предосторожностью, из глаз женщины беспомощно старенькой, бывшей сельской учительницы. Впрочем, и предосторожности особой у нее не было. То ли она к нам прониклась доверием, то ли ей было уже все равно, остерегаться или не остерегаться, и она рассказала.

Не помню уже и района, не только деревни, где это в тот предвечерний час было, не помню и фамилии старухи, — в памяти только тот тихий плач, тот рассказ, как их деревню, их людей расстреливали и жгли — свои…

Какой-то отряд приказал им накануне выбраться в лес, потому что ночью или на рассвете, мол, явятся каратели и всех перебьют. Люди не послушались: “Ну куда ж это зимой выбираться, куда идти с малыми да старыми из родных мест? Что уж Бог даст…”.

Немцы тогда не пришли. Назавтра пришли свои, те самые. Восемьдесят человек было убито, деревня сожжена…

Женщине этой, тоже чудом, как некоторым в других огненных деревнях от врага, тут от своих удалось спастись. Прижилась потом в другой деревне, где мы ее и записывали. Она и фамилию командира над теми, что их карали, назвала, и мы ее, ту фамилию, потом прочитали под портретом в областном музее.

А запись рассказа в гостинице, посоветовавшись, стерли с магнитофонной ленты в тот самый вечер, как услышали его.

Теперь так часто слышится, читается о страхе, которым основательно и надолго, а то и навсегда заражены современники Сталина. Тиран умер, а страх остался, точно подновившись…

И в нас, трех партизанах и, кажется, не слишком трусливых литераторах, — тоже. И страх ли это, обыкновенный, животный страх за самого себя, или “мудро-тактическая осторожность”, озабоченность успехом, судьбой дела, которое ты делаешь и хочешь сделать? Книгу свою мы хотели сделать, мы уже были одержимы ею, уже собрали половину необходимого материала, работали в четвертой из шести областей республики и не были безразличны к судьбе будущей книги, которую считали нужной.

Куда было с этой необычной записью деваться? Не только не напечатаешь ее, но и снимать с ленты, переписывать с одолженного в Радиокомитете репортерского магнитофона на большие бобины, для хранения, диктовать машинистке для публикации — все на людях, все опасно…»

Изначально писал все это Брыль, что называется, в стол. Еще ведь шел 1988 год. Как через год раздался звонок от Адамовича — он спрашивал, не помнит ли Брыль фамилию той учительницы с Витебщины и того командира, что расправился со своими. Дело в том, что авторы «Вогненнай вёскі» следующим образом делили обязанности: Адамович управлялся с магнитофоном, Колесник — с фотоаппаратом, у Брыля был блокнот. И вот Иван Антонович в своих записях за июнь 1972 года нашел такую пометку: рассказывала учительница Вера Петровна Слобода, что из деревни Дубровы возле Освеи. Командиров она, оказывается, назвала двоих — Калайджана и Блинова. Оба значатся в книге «Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны» (Минск: Беларусь, 1983): Калайджан Ваграм Погосович и… с Блиновым оказалось сложнее — Блиновых было трое. Скорее всего, речь шла о Блинове Дмитрии Кузьмиче. Брыль пытался навести справки в архиве Музея истории Великой Отечественной войны.

«Когда я назвал прежде всего фамилию Калайджана, доброжелательно-старательная сотрудница сказала, что этим человеком год или полтора назад “снова интересовались”, — вспоминал Иван Антонович. — В картотеке на его анкете значится: “Отрицательная справка тов. Захарова”».

В личном архиве командира Освейской бригады имени Фрунзе, Героя Советского Союза Ивана Кузьмича Захарова, который умер уже давненько, среди других материалов хранится написанная им собственноручно на двух листах справка, адресованная куда-то выше музея…

Сначала Калайджан справлялся с обязанностями хорошо, даже к награде был представлен, а потом (здесь цитирую дословно):

«Разведкой при помощи партизан были вскрыты крупные недостатки, из которых самым страшным в наших условиях были необузданные самолюбие и властолюбие…

Самолично давал распоряжения о расстрелах».

Так, по его приказу в одном из боев кто-то не названный в справке «пристрочил» якобы «за трусость» начальника штаба отряда, потом был расстрелян начальник полиции, который перешел к партизанам и просил отправить его на Большую землю.

«Имело место и других фактов», пишет товарищ Захаров. Выходит на наше основное: «Во время карательной фашистской экспедиции в марте 1943 года, скрывающих(ся) 9 семей с маленькими ребятишками из дер. Дубровы в лесу, под видом полицейских также по его приказу были расстреляны. (Как потом выяснилось, никакие они не полицейские, местные жители.)».

Позже Калайджан — одно существенное дополнение: лейтенант внутренних войск — будто бы попал в штрафную роту. Блинова же комбриг Захаров не упоминал: или не имел Блинов Д. К. отношения к преступлению в Дубровах, или был какой другой Блинов…

«Связка гранат»

Сразу после выхода книги авторы всем, с кем беседовали, — а это более трехсот человек — разослали по экземпляру с дарственными автографами. Книга потом не только неоднократно переиздавалась в Беларуси, но и была переведена на русский, украинский, чешский, английский, венгерский, польский и болгарский языки; фрагменты печатали румыны и словаки. Правда, возникли некоторые проблемы с польским изданием. Брыль рассказывает:

— Еще работая над книгой, мы предполагали — и позже наши предположения в какой-то степени оправдались, — почему в качестве символа сожженных деревень была избрана именно Хатынь. Ведь в том же Логойском районе была, например, деревня Нивки, где людей было сожжено в несколько раз больше. Оказалось, что Хатынь была избрана в качестве своеобразного противовеса Катыни, чтобы замять саму катынскую историю. Хотя позже нашим властям все-таки пришлось признаться, что не немцы, а сами же подручные Берии расстреливали в Катыни польских офицеров и унтер-офицеров. Неслучайно в нашей книге на польском языке даже фотография скульптуры старика Каминского с сыном была подписана следующим образом: «В одной из-под минских деревень». То есть поляки даже слово «Хатынь» не стали употреблять! Конечно, нам в этом смысле пришлось пойти на кое-какие уступки, ведь не будешь же в чужом монастыре, так сказать, свои законы наводить…

Что же касается ГДР, то там «Вогненная вёска» не вышла. Один немец позже доверительно рассказал Ивану Антоновичу, что поинтересовался в тогда еще гэдээровском издательстве «Volk and Welt» («Народ и мир»), отчего, мол, не напечатаете книгу? И услышал от заведующего отделом советской литературы: «И одна граната — это страшно. А вы подсовываете нам связку гранат!»…

29 июня

Позвонил Брылю — надо было кое-что уточнить относительно текста о книге «Я — з вогненнай вёскі…». В результате решили по телефону ничего не выяснять — лучше приеду.

* * *

Иван Антонович вычитал обе полосы «БДГ», внес небольшие правки (в частности, вычеркнул слово «многотомный» цикл Светланы Алексиевич: «Ну, какой он многотомный?! Так… эссе…» — не очень доброжелательно сказал Брыль), вспомнив при этом, что замысел книги родился еще в то время, как Александр Михайлович (так иногда Брыль называет Адамовича) работал над документальным фильмом «Хатынь, 5 км», который после первого просмотра был запрещен. «Я тогда был еще в большей опале, чем теперь, — ска-

зал Брыль. — Адамовичу предложили выбросить меня из фильма, однако он отказался». И затем снова прошелся по «Комсомолке», в которой постоянно появляются «фотографии голых». Брыль: «А вы видели, недавно даже была фотография совокупления?..»

Я попросил подписать книгу для Светланы Калинкиной. Иван Антонович спросил ее отчество и как лучше написать:

— Дорогая? Но мы же не знакомы… А она по-белорусски говорит?

— Хорошо говорит.

— Тогда напишу «паважаная»… Но как-то неудобно получается: материал еще не вышел, а я уже благодарю за него… А вы передавали Светлане Михайловне мою просьбу? *(Имелась в виду просьба опубликовать материал про «Я — з вогненнай вёскі…» непременно в «БДГ».)* Вы, кстати, знаете, что потом мне звонила редактор «Комсомольской правды» и просила опубликовать этот материал у них? Я ответил отказом. «Почему?» — спрашивала она. Я ответил, что не хочу объяснять, что плохо себя чувствую… Я действительно плохо тогда себя чувствовал. *(Впрочем, Иван Антонович и в самом деле встает со стула как-то тяжелее, нежели раньше.)*

Потом говорили о фотографиях. Удивляет, что Брыль помнит, где и когда что снято, даже если нет подписи. Когда же показал альбом с фотографиями, увидев его на фото молодым, в военной форме, я спросил: о чем тогда думалось?

— Да боже мой, было единственное желание — остаться живым и чтобы были целы голова и правая рука… Я же писать начал еще до войны, в 1939 году в Вильнюсе должна была выйти моя книга на белорусском языке, но вышла уже в 1946-м в Минске.

— Но было ли предчувствие, что ждет потом, хотелось ли… — я не закончил фразы.

— Хотелось, конечно, хотелось, — ответил Иван Антонович, правда, не знаю, что именно он имел в виду, но очевидно, что хотелось писать. — Когда я был в плену, там был один хиромант, который гадал по руке. Он мне сказал: «Иди сюда» — и, посмотрев на руку (тут какая-то длинная линия), сказал, что я буду долго жить и исполнится моя мечта. Он не знал, что я пишу — писать в польской армии на белорусском!..

Уже на прощание я спросил, можем ли мы с Михасем Скоблой в июле приехать в Крыничное.

— А почему не можете? Только чтобы погода была. Вы заранее предупредите. Еще Сидоревич собирался…

— Вот втроем и приедем.

2 июля

Был у Брыля — принес газету с материалом про «Вогненную вёску». Правда, Брыль, когда предварительно звонил ему, говорил: «Зачем вы поедете? Там такой дождь!» Дождь и вправду был сильный…

Посидел у Брыля с часик. Говорили о разном. Так, когда Иван Антонович подписывал мне первый том из своего двухтомного Собрания сочинений, заметил, что тут на снимке он еще молодой, год примерно 58-й.

— Еще все впереди, — заметил я.

— Ну, кое-что уже позади, — улыбнулся Брыль.

Иван Антонович рассказывал, что когда лежал в лечкомиссии, заходил пару раз к Шамякину — Иван Петрович совсем плохо выглядит…

Долго говорили о Крыничном. Иван Антонович рассказывал, что у него там дубовая роща — столетние дубы, журавли каждое утро курлычат. Как-то снимали там документальный фильм. Брыль повез показывать овраги — они километрах в пятидесяти. Старые разлапистые ели только вполовину оврагов вырастают — такие те глубокие.

Оператор даже не смог их снять, когда они с Колесником, автором сценария фильма, выходили из оврага. А потом оператор не смог снять море, когда были в Одессе. Брыль, увидев отснятый материал, обратил внимание, что очень много чаек. Только тогда режиссер признался, что оператор съемку запорол, поэтому пришлось взять кадры Балтийского моря.

Еще Брыль говорил: я, смею думать, умею составлять букеты, очень люблю полевые цветы; когда день рождения у жены, утром выхожу в луга и собираю цветы (говорил это Иван Антонович именно так — в настоящем времени).

Еще раз условились, что летом приедем вместе с Михасем Скоблой и Анатолем Сидоревичем. Брыль: а лучше приезжайте в августе, уже грибы пойдут; может, и в сентябре еще буду — дочка возьмет отпуск в конце августа и до середины сентября.

19 августа

Вместе с Михасем Скоблой и Валентиной Аксак ездили к Брылю в Крыничное.

Приехали после часа дня, были до часов семи вечера. Иван Антонович был очень радушен — много с ним ездили, он охотно и о многом рассказывал, фотографироваться не отказывался, напротив, если просил Ивана Антоновича как-то встать или посмотреть, он на все соглашался. Плохо только, что ходить ему трудно, поэтому практически всюду подъезжали на машине. В том числе и к Неману, подойти к которому Ивану Антоновичу было тяжело. В ответ на мой вопрос: «Давно ли Вы купались?» — «Милый мой, уже двадцать лет не купался! Потому что ноги болят»… Еще запомнилась фраза: когда шли по лесу, я спросил разрешения закурить, в ответ Брыль развел руками: «Ну, это надо у деревьев спрашивать!» Все рассмеялись…

Потом ужинали (были обе дочери Ивана Антоновича). Брыль — уж не знаю, шутил или нет — даже предложил немного выпить, будто бы и сам хотел…

7 октября

Позвонил Брылю. — «Кто? Шапран? Сережа, милый, а я только думал звонить Михасю Скобле — хотел спросить, куда вы пропали?!» Договорились, что вечером зайду.

* * *

Был у Ивана Антоновича часа полтора. Первым делом он достал письмо одного своего знакомого преподавателя из Бреста, давно уже живущего в США, — тот прислал вырезку из русскоязычной чикагской газеты «Реклама», перепечатавшей мой материал из «БДГ» о книге «Я — з вогненнай вёскі…». Эту вырезку Иван Антонович отдал мне, сказав то ли в шутку, то ли всерьез, что теперь я могу говорить, что, мол, я — всемирно известный журналист. Брыль еще говорил, что человек этот переводит на русский для чикагской газеты его рассказы, которые уже давно переведены и авторизованы, и просит, чтобы Брыль их вычитал. Неловкое положение, говорил Иван Антонович, ведь посылать вычитанные тексты в Америку стоит немалых денег.

Привез фотографии, сомневался — понравятся ли Брылю? Иван Антонович снимки с собой просматривал, скорее, машинально (по поводу себя прозвучала у него такая реплика: «Проклятое пузо на старости лет! Все настроение портит!»), если же был изображен вместе с ним кто другой — уже рассматривал. А потом заключил: «Ну как это может не понравиться?! Вы же мастер!» После чего завел разговор о том, что ему неловко — фотографии все-таки денег стоят… (Хорошо, что накануне Михась Скобла предупредил меня: Брыль советовался с ним, как рассчитаться со мной, — денег-то я не возьму.) В ответ я сказал, что мне тоже неловко, но чтобы разрешить

эту неудобную ситуацию, попросил бы у Ивана Антоновича его Собрание сочинений. Брыль, задумавшись, сказал, что у него было два трехтомника и два пятитомника — что лучше? Я ответил, что раз только по два Собрания сочинений, лучше вообще ничего не дарить — может, ему еще самому пригодится. Но Иван Антонович поднялся и пошел в другую комнату. Оказалось, что пятитомник один, два — трехтомника. Стал доставать, но закружилась голова (и долго потом не проходила). Затем подписал первый том. «А остальные тома не подписываются, — сказал Брыль. — Тут делается так…» — и просто расписался в двух других книгах, заметив при этом, что трехтомник лучше, поскольку он имел возможность тщательнее его подготовить. Добавил: «К тому же тут мое предисловие».

Заметно было, что чувствует себя Иван Антонович неважно. Я предложил: может, пойду? Брыль ответил, что лучше ему не станет. Может, вы прилечь хотите? — переспросил я. Нет, Иван Антонович не хотел ложиться…

Потом говорили о разном. В частности, о грибах. Иван Антонович рассказывал, что раньше они много солили грибов, в том числе груздей, которые в Крыничном почему-то никто не собирал. Я спрашивал, любит ли Иван Антонович варенье, скажем, земляничное. Брыль ответил, что это, скорее, «женское» варенье, а любит он малиновое. Раньше у них малина плодоносила по три раза за лето. Еще посетовал, что поскольку видит на один глаз и плохо слышит на одно ухо, не может ни смотреть телевизор, ни слушать радио.

— Мне тут как-то позвонила одна женщина, сказала: «Извините, пожалуйста, что отрываю вас от работы…» — Брыль посмеялся: — Можно подумать, что я все время работаю!

— А чем Вы занимаетесь?

— Ну как же, я и пишу, и делаю записи, читаю газеты, читаю книги, хорошие книги, — уточнил Брыль. — Каждый звонок — для меня радость.

Я попросил разрешения изредка звонить. «Буду рад», — ответил Иван Антонович. Я спросил, есть ли у него мой домашний телефон. Брыль записал. Буду только рад, сказал я, если у вас появится нужда во мне, и вы позвоните. «И вообще», — добавил Иван Антонович.

— Да, и без нужды можете звонить, — сказал я.

— Так я и говорю — и вообще, — улыбнулся Брыль.

27 октября

Позвонил Брылю. На мой вопрос о здоровье Иван Антонович ответил: «Держусь пока». Я зачитал письмо Оскоцкого, в котором Валентин Дмитриевич хвалил публикацию о книге «Я — з вогненнай вёскі…». Брыль: все верно, так оно и есть; теперь вы знамениты от Чикаго до Москвы. Еще Иван Антонович сказал, что раздал фотографии детям, они им понравились. И добавил: «Мне тоже».

11 ноября

Днем позвонил Брылю — спросил, могу ли прийти, чтобы подписать его книгу для Иры Халип, у которой завтра день рождения.

— Вчера видел ее фотографию в «Народнай волі», — сказал Брыль, — она симпатяга… А когда вы хотите прийти?

— Вечером

— Ну, пожалуйста. Приходите.

* * *

В семь вечера был на улице Дрозда. Брыль стоял у открытой двери. «Какая красатуля!» — сказал Иван Антонович, показывая на дверь (сегодня новую установили). Пригласил в комнату. Я отдал Ивану Антоновичу некоторые номера «БДГ» с публикациями, которые могли его заинтересовать. Но газеты с моей статьей «Василь Быков под запретом?» и некляевским рассказом о Короткевиче «Залатыя жалуды» он читал, не видел только интервью Бородулина про Яндарбиева. Я еще дал несколько ксерокопий с материалами о Быкове — может, Брылю пригодится для его воспоминаний о Василе Владимировиче. Там был и фрагмент из воспоминаний Бориса Самуиловича Клейна. Брыль сказал, что Клейна знает давно: когда в 1961 г. приезжал в Гродно, Клейн устроил ему шесть встреч в течение двух дней! Во время одной Брыль выступал перед более чем тысячным залом, а потом еще полтора часа вопросов. Вернувшись в Минск, сутки потом спал — так устал, такое было напряжение.

Проговорили до начала десятого. Первым делом Иван Антонович спросил, знаком ли я с Рязановым. Не с Эльдаром, улыбнулся, а с Алесем Рязановым. Он сейчас в Бонне, в критическом положении — обширный инфаркт. Об этом рассказал Сидоревич. Брыль звонил Рязанову домой, но там только дочь. Она и рассказала, что отец в Бонне, в реанимации, к нему поехала жена. Узнав об этом, Иван Антонович открыл книжечку Рязанова и, ожидая меня, стал читать… Рязанов с 1947 г. (Брыль посмотрел в справочнике), ему 57 лет. Я заметил, что мой отец умер в 49. Брыль сказал, что его отца не стало в 54 года — когда ему было только шесть с половиной лет. Жили в глухой деревне, а пьяный фельдшер-еврей — в четырех километрах.

— Иван Антонович, а помните ли своего отца?

— Конечно. Помню, как он любил гулять с нами. Мы переехали из Одессы, когда мне было пять лет. Жизнь в деревне все время была связана с работой, работать начинали очень рано — я уже в шесть лет пас свиней. Помню, мне надо идти пасти, а отец как раз принес березы на Троицу, чтобы воткнуть их возле входа. Мне интересно, я посмотреть хочу, а не свинью пасти. Такой был тогда «карьерный рост»: сначала свиней пасешь, потом коров. Коров я начал пасти тоже рано — лет в восемь… Вот обо мне снимали фильм. Поехали в Одессу. Дом и квартира, где мы жили, еще целы. Там итальянские дворики — это итальянские архитекторы проектировали. В таком дворике мы и жили. Я выходил на балкон, с которого едва не упал в детстве, мне было года четыре. Я вышел на балкон и через прутья перелез на другую сторону, а потом мне стало страшно и я закричал. Выскочил старший брат, который схватил меня за каракулевый воротник и поднял.

— Это запомнилось?

— Ну, конечно! Оператор еще и в деревне снимал. Там была такая часовенка (*Брыль сказал — «трупинная» часовенка или что-то в этом роде*), куда покойников — дома не держали — на ночь отвозили. И вот меня встречают женщины: «А! Ваня!..» А оператор нет, чтобы снимать эту встречу, снимает часовенку! Зачем? Может, она ему и нужна была… Тот же оператор, снимая меня в кабинете, хотел снять на фоне моих книг. Но как так можно? — на фоне моих книг! Они у меня даже не на виду, а вон — закрытые… Потом оператор извинялся — он не знал, кого снимает, ничего не читал. Он приехал из Калининградской области.

Далее разговор привожу сумбурно — что в первую очередь вспомнится. Так, Иван Антонович спрашивал, как мои дела, отметил, что я вроде похудел. Я ответил, что не высыпаюсь.

— А я, — говорил Брыль, — ложусь в девять вечера, встаю в шесть. Встаю и работаю.

— Сразу начинаете работать? А расходиться?

— Ну, пока умоешься… Когда я на даче, встаю в шесть утра, иду к липе, умываюсь под умывальником, потом работаю, пока не позовут завтракать. Я до 1953 года работал по ночам, курил одну папиросу за другой, форточка была открыта. Тогда у меня была комнатка пять квадратных метров. На столе стояла электроплитка и чайник, тут же хлеб и сало, чтобы сделать перерыв во время курения. Курил «Беломор» и были еще такие папиросы «Неман». А потом, когда у меня обнаружили предынфарктное состояние, врач сказал, что мне надо немедленно бросать курить и пить. Курить я сразу бросил и не пил девять месяцев, даже сухое вино. Курил я вообще недолго: начал еще в партизанах, а потом вот сразу бросил. Правда, однажды мне приснилось, что я снова закурил, и проснулся от отвращения к себе, но, убедившись, что это сон, спокойно заснул. Когда переехали в лучшую квартиру, стал работать уже по утрам. По ночам плохо работать — кажется, что есть вдохновение, но, как сказал Толстой, ночью критик спит.

Иван Антонович еще вспоминал, что был у Шамякина летом, три раза заходил, поскольку лежали в одной больнице. Шамякин жаловался, что не может заснуть.

— Это страшно, когда не можешь заснуть и вспоминаешь все свои грехи! Хотя, может, кто-то вспоминает свои заслуги, — улыбнулся Брыль. — А вы не знаете, что думает Ирина Михайловна по поводу того, что Некляев решил, что у Быкова должен быть на могиле камень из Финляндии? Я знал Василя, это был скромный человек, едва ли он сам захотел финский камень — мало ли у нас красивых валунов.

Я пообещал уточнить у Ирины Михайловны, но Брыль попросил этого не делать. Я парировал, что сам давно хотел спросить. «Только не говорите про меня», — попросил Иван Антонович. Спрашивал еще, собирали ли пожертвования (накануне было объявлено, что возле могилы Василя Владимировича будет производиться сбор пожертвований на установку памятника, хотя необходимости в этом не было никакой). Я рассказал про Т. с его коробкой для пожертвований и календариками с портретами Быкова на продажу — прямо у могилы. Брыль поморщился: «Как это противно». И затем: «Вот у Адамовича на могиле камень, у Симонова…» Я спросил, откуда камень у Короткевича? Брыль назвал краеведа Вячеслава Ляшковича, который сначала Брылю помог найти валуны на могилу зятя и Якуба Миско, а потом поставил и у Короткевича. Брыль: «И какой красивый! Выделяется из всех памятников! А Макаёнок у себя на могиле сидит и пишет!» Брыль вспомнил, как Максим Танк говорил, что не хочет «заседать в президиуме» на Московском кладбище и попросил похоронить его на родине, причем в ногах у мамы.

— Я тоже об этом думал, — продолжал Иван Антонович, — но будет неудобно родным ездить туда. Тут — все-таки рядом.

— Не о том мы, видимо, Иван Антонович, говорим… — нет, мне было, конечно, интересно слушать Брыля, но казалось неловким — с моей стороны — продолжать этот разговор.

— Почему же? Это вы — молодой человек, а я об этом думаю.

Брыль поинтересовался, где именно захоронена Вероника Черкасова, далеко ли от входа, поскольку у него на том же кладбище в Колодищах лежит супруга. Я спросил, извинившись, а правда ли, что когда Нину Михайловну хотели хоронить, один чиновник заявил: пусть хоронят там, где и Брыль лежит?

— Да, это Алесь Пашкевич рассказывал. Ему так ответил чиновник в горисполкоме — мол, пусть подле Брыля хоронят.

— Каково было вам это слышать?

— А мне все равно, мне все равно, — абсолютно спокойно ответил Иван Антонович. — Я и фамилии этого чиновника точно не знаю… *(И хотя пытался ее вспомнить, но так и не припомнил.)* Я еще раньше, когда был молодой, говорил, что если и попаду в рай, то только потому, что не знал никого из чиновников.

Я рассказал такой анекдот: человек умирает и спрашивает у священнослужителя: «Вот я попаду в рай или в ад, а чем одно от другого отличается?» Тот отвечает: «Как вам сказать… В раю климат хороший, в аду общество приличное». В свою очередь, Иван Антонович вспомнил два анекдота. Первый: человек попал на тот свет, посмотрел на рай — птички поют, бабушки на скамеечке сидят… Захотел посмотреть ад — сидит несколько мужиков, играют в карты, выпивают. Понравилось человеку, решил остаться в аду. Как вдруг разверзлась бездна, и он упал к котлу. «Обманщики! — кричит. — Вы же не это обещали!» А ему отвечают: «А это у нас агитбригада сидит»… Второй, говорил Брыль, более натуралистический. Попадает человек в ад, там пруд, полный грешников, все по горло в фекалиях, они кричат прибывшему: «Осторожно падай! Не гони волну!» Брыль: «Так говорил Адамович, выступая на съезде депутатов: “Волну я гнать не буду”, — когда вышел на трибуну. Он имел в виду этот анекдот».

Иван Антонович рассказывал, что недавно ему позвонила Галина Шаблинская: готовится книга воспоминаний о Короткевиче, просила посмотреть, что у Брыля есть о Короткевиче. Кстати сказать, Иван Антонович читал аналогичную книгу воспоминаний о М. Пташуке, ему понравился дневник самого Михаила Николаевича («Хорошо написан»). Читал, когда еще книги не было, в листах, дочка приносила. «Та, у которой нет коровы», — пошутил Иван Антонович, имея телефонный разговор с дочерью, позвонившей отцу во время нашего разговора, — Брыль сказал, что у него в гостях Сергей Владимирович, нет ли у нее, у дочки, творога? (Это история еще с Крыничного, когда я сказал, что ем преимущественно творог, тогда как на столе были аппетитного вида котлеты и молодая вареная картошка, молоко же Брылю должны были принести только завтра, и мой вынужденный отказ отужинать со всеми привел в замешательство гостеприимных хозяев Крыничного.)

Зашла речь о Владимире Осиповиче Богомолове. Брыль сказал, что читал в «Литературной газете» слова жены Богомолова (с ним самим Брыль виделся только однажды, обменялись книгами) — она не называла фамилий, но было понятно, что речь идет о Быкове и Богомолове: мол, может, они на том свете помирятся. «А почему они разошлись? — спрашивал Брыль. — Я слышал, потому, что Богомолов был смершевец, а Быков смершевцев терпеть не мог». Говорил еще, что два года назад ему позвонили с «Беларусьфильма». «Говорили, что хотят снять обо мне короткометражный фильм.

— Спасибо, не хочу, — ответил я.

— Как так?

— Вот некоторые хотят, а я не хочу…

Представляю, что они могут снять! То, что им надо». И поведал историю о том, как однажды делали фильм в двух частях о Тавлае (если не ошибаюсь), для чего сняли Брыля и Быкова. А потом кто-то посмотрел рабочий материал и распорядился оставить только одну часть — без Брыля и Быкова.

Я спросил, отчего именно такой портрет Купалы над его тахтой? Иван Антонович ответил, что это кадр из документальной ленты: «Тут Купала не глянцевый, даже небритый, без галстука, уставший». Я согласился, что тут видна глубина мысли, а на канонических купаловских портретах она выхолощена. «То-то и оно», — согласился Брыль. Еще рассказал, что рамки для всех портретов заказывал у столяра в Ленинской галерее (теперь это Художественный музей) — портреты мамы, отца, брата и Льва Толстого.

Я попросил автограф для Иры Халип — у нее завтра день рождения. Брыль поинтересовался, где я купил книги («Сцежкі, дарогі, прастор»). Он недавно звонил в «Кнігарню пісьменніка», его знакомая, работающая там, назвала количество проданных книг — книжечка «Блакітны зніч» плохо идет, поскольку стоит две с чем-то тысячи. «Дорого, — говорил Брыль, — студенты не могут купить». Хотя кто-то успокаивал его, что это же пачка сигарет! Значит, не так дорого.

— Что же написать Халип? — задался риторическим вопросом Иван Антонович, — чтобы она не подумала, что старик «прылабуніўся»… Вы не знаете, что значит это слово?

— Наверное, что-то вроде «приударяет».

— Почти, — сказал Брыль, — «подкрадывается»… С Ириной-то я не знаком — отца ее хорошо знаю. Судя по фотографии, она симпатичная. А как в жизни — такая же?.. Напишу: «Мужнай і мілай Ірыне Халіп з найлепшымі пажаданнямі». И число завтрашнее поставлю.

И еще об одном автографе попросил Ивана Антоновича — для сына Вероники Черкасовой. Рассказал, что он проходил по делу мамы подозреваемым — от него хотели выбить признание, что это он убил. При этом Брыль в сердцах сказал: «Сволота!» И позже: а как же его фамилия? Я точно не знал. Брыль кому-то позвонил, чтобы уточнить, но не дозвонился. Решил написать просто: *«Дарагому Антону — жадаючы ўсяго добрага. 11.XI.04 Я. Брыль»*. Потом пояснил, чтобы я правильно его понял, — не хотел писать более, чтобы не растравливать рану. «А так, — говорил Иван Антонович, — я написал, по-мужски обращаясь». И принеся из другой комнаты книжечку «Блакітны зніч», сказал, что подпишет ее маме Вероники. «Я ей звонил, когда это случилось, — говорил Иван Антонович. — Ее же по отчеству Тимофеевна?» Я не помнил, Брыль стал искать в календаре, припоминая, когда произошла трагедия. Затем написал: *«Мілай Дзіяне Цімафееўне з найлепшымі пажаданнямі»*. Спрашивал, каким образом я передам книги. Я ответил, что увижу Антона в воскресенье. Брыль: «Пусть он передаст бабушке и не подумает ничего такого. Может, он и не знает такого деда». Я пошутил, что тогда бабушка объяснит, что это за дед. Однако Брыль повторил, что, может, и не знает. Иван Антонович говорил еще, что знал отца Вероники — они были вместе в Крыму, Вероника тогда ходила в девятый класс, и хотя у Толи, говорил Брыль, не было рук — только протезы, он плавал как рыба!..

Уже собираясь уходить, я спросил, как теперь жить после референдума, когда Лукашенко может править пожизненно? Иван Антонович улыбнулся, настроен был очень оптимистично: «А кто вам сказал, что он будет жить долго? Вот Рязанов… — Брыль не закончил фразы. — Еще два года осталось до выборов, за это время всякое может произойти». Я признался, что иногда подумываю: а не уехать ли? Брыль сказал, что дети его сына учатся в аспирантуре за границей, и неизвестно — вернутся ли.

Окончательно прощаясь, я сообщил, что на Новый год собираюсь в Ригу, поскольку полтора года не видел маму. Брыль: «Вот за это я вас не похвалю. Дома надо бывать почаще».

16 ноября

По электронной почте получил письмо от Карлоса Григорьевича Шермана, в котором он, в частности, писал: «Большое спасибо Вам, а также Геннадию <Буравкину>, Наташе Адамович (я-то хорошо знаю, как ей трудно, особенно в деле сохранения памяти Алеся в наши времена) и, конечно же, дорогому нашему Ивану Антоновичу Брылю, мы с Тамарой также желаем ему здоровья, надеемся встретиться с ним в Минске и снова спеть наши любимые песни. Рады, что он пишет и издает книжки, это просто замечательно. <…> Вчера вечером я разговаривал по телефону с женой Рязанова, она сказала мне, что ему уже лучше, восстановился аппетит, попросил ручку и бумагу, а это о чем-то важном говорит, вчера сделали ему коронографию, чтобы проверить состояние артериальных сосудов, настроение у него боевое, но по-прежнему не желает, чтобы писали публично о его здоровье».

Тут же позвонил Брылю. Иван Антонович первым делом сказал, что ему звонила мама Вероники Черкасовой Диана Тимофеевна, благодарила за автографы на книгах и, по словам Брыля, очень хорошие слова говорила обо мне. «Мне было это приятно слышать», — добавил Иван Антонович. В свою очередь, я рассказал о письме Карлоса

Григорьевича. Брыль поблагодарил за переданный привет и сказал, что опять же желает Шерману здоровья. Говорил еще, что звонила дочь Алеся Рязанова — она сказала примерно то же, что и в письме Шермана. Потом я передал трубку Ире Халип — сказал, что она хотела отблагодарить Ивана Антоновича за автограф ко дню рождения. На это Брыль отреагировал достаточно эмоционально: «Так что ж вы! Надо было в первую очередь ей трубку давать!..»

2005-й

Январь

Вернувшись в Минск из Риги, обнаружил новогоднюю открыточку от Ивана Антоновича:

Спасибо, дорогой
Сергей Владимирович,
за поздравление и
добрые пожелания.
И я от души поздравляю
Вас, желая всяческих
успехов!

Я. Брыль
XII.04

7 марта

Позвонил Брылю. «А-а-а, Сережа», — протянул Иван Антонович и первым делом просил передать Наталье Николаевне поздравления с праздником, а заодно и мне (поначалу я даже не понял, какой Наталье Николаевне, потом только сообразил, что моей Наташе; более всего удивило, что Иван Антонович помнит не только ее имя, но и отчество). Затем, по своему обыкновению, начал расспрашивать, как мои дела, что пишу. Говорил, что видел мои юбилейные интервью с Рыгором Бородулиным. Спросил, где я снимал Бородулина на коне и не перевернут ли в газете снимок? Затем уже пояснил: поводья принято держать в левой руке, чтобы правая была свободна для сабли или нагайки. Но просил, чтобы Бородулину я не говорил — «чтобы он не расстраивался».

Я еще — в ответ на расспросы — рассказал о работе над книгой о Василе Быкове. Иван Антонович, в частности, спрашивал, большая ли получается книга, собираюсь ли в журналах печатать, использую ли его письмо относительно «Сотникова» (письмо 1970 г., хранящееся в Белорусском государственном архиве-музее литературы и искусства, в нем Брыль высказывался за скорейшую публикацию «Сотникова» в «Полымі»). И на мой утвердительный ответ сказал, что ему это будет приятно. Спросил, кто теперь редактор «БДГ». Про Свету Калинкину, сам заведя разговор, сказал, что знает, что она в «Народнай волі» заместителем у И. Середича, и это «положительно отразилось на газете, особенно видно это по предпраздничному номеру».

О смерти Шермана Брыль не знал. В ответ на мою фразу, что Карлос Григорьевич отмучился, согласился, что да, «как говорят в русском народе, отмучился». Говорил, что надо выразить соболезнования его жене Тамаре. Просил держать его в курсе, когда привезут прах в Беларусь.

В ответ уже на мои вопросы сказал, что чувствует себя неплохо, написал свой родовод — по давнему настоянию редактора «Роднага слова» (Михася Шавыркина. — *Рэд.*).

Я еще сказал, что если Иван Антонович не будет возражать, как-нибудь зайдем к нему вместе с Ирой Халип.

— Только прошу вас не за интервью.

— Нет, просто познакомиться.

— Когда вы хотите зайти? А то я сейчас оброс, как странник, на улицу из-за снега не выхожу.

12 мая

Утром неожиданно позвонил Брыль («Сергей Владимирович?» — спросил). Сказал, что не мог раньше дозвониться (на автоответчик попадал). Поблагодарил за поздравление с Днем Победы (я посылал открытку) и тоже поздравил. Спросил о моей жизни. Я сказал, что в основном занимаюсь книжкой; Наташа в ответ на мой вопрос, прокормит ли она меня, заверила, что прокормит. Брыль, посмеявшись, одобрил: «Правильно, работайте, а потом вернется сторицей».

О себе Иван Антонович сказал, что был на профилактике в лечкомиссии, теперь вот дома. Я поинтересовался, не помнит ли Иван Антонович, в каких его книгах есть рассказы о Быкове. Брыль сказал, что, может, где и было немного, а пару мест есть в 12-м номере «Дзеяслова». «Вы видели?» — спросил.

Я рассказал, что вышла книга Рыгора Бородулина «Песьні матчыны з Вушаччыны», в которой есть такой снимок: мама Рыгора Ивановича Акулина Андреевна, Бородулин и Брыль, молодые и босые.

— Да, — говорил Иван Антонович, — это мы по травам ходили. Это была поездка втроем: Бородулин, Короткевич и я. Сначала заехали к дяде Короткевича в Рогачев, потом к Бородулину. Было две такие поездки.

— По снимку видно, что у вас троих хорошее настроение, вы там улыбаетесь.

— Улыбаться — дело хорошее…

30 июня

Звонил Брылю. Иван Антонович спрашивал, как моя книга — закончил ли? Сказал, что надеется осенью поздравить меня — после того, как машинописный вариант прочтут Рыгор Бородулин, Геннадий Буравкин и Михась Тычина (Брыль: «Приличная компания»). Сам он поедет в Крыничное, наверное, в середине июля. Мог бы раньше — старшая дочь в отпуске с 8 июля, но у нее очень болит нога. Мы там переругаемся, шутя говорил Иван Антонович, она не будет позволять мне что-либо делать, а я — ей, и как же мы будем жить?.. На мой вопрос, что в Минске ему сейчас тяжело, ответил: да нет, я же гуляю, правда, иногда бывают головокружения.

22 сентября

Позвонил Брылю. Иван Антонович сетовал, что в своем письме к его дню рождения я написал, что, возможно, вместе с Михасем Скоблой приедем в Крыничное во второй половине августа. Брыль, оказывается, ждал, ждали и дочери, которые обещали всего наготовить (в том числе и котлет — это я в письме пообещал, что если приеду, то, в отличие от прошлого раза, буду есть все).

Снова спрашивал о моей книге. Рассказав, я заметил, что ни о чем конкретном нельзя говорить раньше следующего года. «Так боже мой, — отреагировал Иван Антонович, — тут-то осталось! Не надо торопиться. Хватит, уже наторопились с воспоминаниями». Не поняв, о каких именно воспоминаниях речь, я заметил, что и не думаю торопиться, хотелось бы выловить в книге всех «блох». Брыль: «блохи» все равно будут, они всюду пролезут.

2 октября

После пяти позвонил Брылю. Иван Антонович только что вернулся с прогулки. Договорились, что перезвоню перед выходом к нему.

* * *

В половине седьмого был на улице Дрозда, проговорили до девяти вечера.

Встретив на пороге и пожав мне руку, Иван Антонович сказал: «А ну, покажитесь!.. Проходите, — пригласил в кабинет, по обыкновению пропустив меня вперед. — Садитесь в свое кресло». Я достал два номера «БДГ» — с материалом о кончине Карлоса Шермана и интервью с Григорием Баклановым о Василе Быкове — на тот случай, если Иван Антонович не видел этих публикаций. Брыль стал рассматривать фотографию, заметил: «Гриша еще молодой и Вася без лысины». (Хотя, надо заметить, в последние годы Василь Владимирович выглядел иначе просто потому, что, как в молодые годы, стал зачесывать волосы назад.) Передал Ивану Антоновичу привет от Василя Сергеевича Сёмухи. Брыль: «Странный он человек — а сам позвонить не может? Считает, что у нас большая разница в возрасте…»

Сначала много говорили о моей книжке и о Быкове в частности. Что запомнилось: в ходе разговора стало понятно, что именно не понравилось Брылю в книге воспоминаний «Наш Быкаў» (об этом сборнике он, оказывается, и говорил в прошлый раз по телефону): «И памятники ставят не сразу, — сетовал Иван Антонович, — ждут, пока земля осядет, а тут поспешили!.. Часто воспоминания там — о себе, а не о Быкове». Я привел фразу Бородулина: воспоминания о себе по поводу воспоминаний о Быкове. Иван Антонович, согласившись, сказал: «И все набиваются в друзья к Василю Владимировичу!» Добавил, что никто не предлагал ему написать воспоминания о Быкове. «Там, в этой книге, нет многих», — Брыль назвал Светлану Алексиевич, еще кого-то, но кого — теперь не вспомню.

— Нет воспоминаний Клейна, — заметил я, — хотя они были потом опубликованы. Однако вы же еще пишете?

— Нет, никто ничего подобного не предлагал… Вот сейчас готовится книга воспоминаний о Короткевиче, так один человек написал, как договаривался встретиться с Короткевичем, однако опоздал; когда же пришел, Короткевич почувствовал перегар и переспросил об этом. И это все, что человек может вспомнить о Короткевиче!

— Эти воспоминания тоже вошли в книгу?

— Нет, их сняли… После смерти можно написать все, что угодно. Почему, когда был жив Короткевич, было с ним не поговорить?

Может, Иван Антонович, спросил я, вы согласитесь в таком случае поговорить для моей книги о Быкове? Однако Брыль сказал с мягкой интонацией: «Извините, но все-таки я сам напишу». Я заметил, что пусть бы Иван Антонович написал и опубликовал, тогда бы я воспользовался этим материалом. Брыль сказал, что, может, и напишет, но когда будет настроение. И позже рассказал, что подсказал Галине Шаблинской, составителю книги воспоминаний о Короткевиче, что в воспоминаниях Анатолия Заболоцкого (кинооператора, снимавшего в том числе «Калину красную») есть фрагмент о том, что Шукшин хотел познакомиться с Короткевичем. «И Галя, продемонстрировав энергию, обратилась к Заболоцкому, и тот расширил свои воспоминания о Короткевиче», — говорил Брыль.

Я рассказал об отзывах Рыгора Бородулина, Геннадия Буравкина и Михася Тычины о моей книге (подозрительно хорошие, пошутил я), однако проблема в том, что ее надо будет сократить в полтора раза, и все равно останется страниц 900. «Зачем так много?!» —

переспросил Брыль, но потом заметил, что у него есть книга («Я бы вам ее показал, но отдал почитать Сидоревичу») о Максимилиане Волошине — «Вот тако-ой том!» — «показал» Брыль и затем поправился: «Я пошутил, что зачем так много». Впрочем, я еще не терял надежды убедить Иван Антоновича написать о Быкове, поэтому сказал, что, мол, Александр Иосифович Федута полагает, что в моей книге не хватает воспоминаний Брыля.

— Федута тоже читал? — переспросил Иван Антонович и продолжал: — Знаете, что сделал Федута в своей книге о Лукашенко? Написал, что во время похорон Сталина белорусские писатели стояли на коленях у памятника и плакали. Такое написал! У него же все документально подтверждено, кроме этого! Я позвонил ему, спросил, почему он так написал. Федута ответил, что ему молодые писатели так сказали… Тогда в Союзе писателей проходил митинг, как и повсюду. Нас, писателей, которые там присутствовали, осталось всего пять человек (*Иван Антонович всех перечислил*), кто это помнит. И вот Федута опозорил белорусскую интеллигенцию перед всем миром!

Уже позже Брыль спросил, читал ли я эту книгу Федуты? Ее Иван Антонович прочел в Крыничном, говорил: «Написана по-журналистски хорошо, единственный изъян — со Сталиным».

…Иван Антонович спрашивал, как выглядит Ирина Михайловна, сколько ей лет, красивая ли.

— Ирина Михайловна в таком возрасте…

— Но знаете, как говорят: с остатками былой красоты… Я знал первую Васину жену, Надю, красивая была женщина. Был в Гродно у Васи, когда там была Надя и такие вот хлопцы… *(Это уже о сыновьях Быкова.)*

Речь зашла и о так называемом «Письме 53-х» (в защиту Быкова, после разгромной статьи в «Советской Белоруссии», письмо было написано Г. Буравкиным и А. Вертинским, подписано 53 писателями и передано в ЦК КПБ, шел 1966 год). Брыль говорил, что одним из первых подписал его, помнит, что кроме него подписали еще Кулешов и Лыньков. Я не говорю, что первым подписал, продолжал Брыль, но первый, второй или третий. Потом, кстати, у Лынькова были проблемы в связи с подписанием этого письма: его должны были избрать в президиум СП СССР, но не избрали. Жена Лынькова считала, что не надо было Михаилу Тихоновичу подписывать того письма… Я говорил Сколобану — пусть бы он нашел его в архивах.

— Сколобан уже опубликовал это письмо.

— Но без фамилий…

Иван Антонович еще рассказывал, что был знаком с женой Твардовского — встречался с ней каждое утро, когда где-то (не вспомню, где) отдыхал. Старался встать пораньше, но все равно она уже гуляла по побережью. Мы много говорили, вспоминал Брыль, Твардовский тяжело переживал, что никто из авторов «Нового мира» после его ухода не ушел из журнала. Только Троепольский забрал своего «Белого Бима» и отдал в журнал «Наш современник». А Быков «Сотникова» не забрал, хотя, как написал Золотусский, Твардовский звонил ему и спрашивал, что он будет делать. В своих воспоминаниях Быков написал об этом мягко. (Брыль говорил то Вася, то Быков, то Василь Владимирович.)

— Иван Антонович, я привожу это свидетельство Золотусского: по его словам, Быков спросил, что ему делать с «Сотниковым», и Твардовский ответил: «А, ты не знаешь, что тебе делать? Так пошел же ты на!..» — и бросил трубку.

— Да, жестко ответил. Но Быков же мог забрать. Его бы напечатал любой журнал, и читатели все равно нашли бы, если бы даже публикация появилась в каком-нибудь захолустном журнале, где-нибудь на Урале. Надо было забрать…

Речь зашла и о письме против Сахарова и Солженицына. Я спросил: не предлагали ли и Брылю подписать его? Иван Антонович ответил, что нет. В свою очередь, я рассказал

о недавнем телефонном разговоре с Чингизом Айтматовым, чья фамилия тоже значится под тем письмом, — Айтматов говорит, что к нему даже не обращались.

— Знаете, — заметил Брыль, — есть такое понятие: восточная хитрость.

— Но что сказал Айтматов, то сказал, запись-то осталась…

Речь зашла и о дне сегодняшнем. Брылю звонил Радим Горецкий — сообщил, что был на координационном съезде оппозиции, съезд прошел на высоком уровне, хорошо выступил Станислав Шушкевич, отказался выставлять свою кандидатуру на президентских выборах, но сказал, что поддержит того, кого выдвинут от оппозиции… Ивану Антоновичу, очевидно, хотелось узнать от меня что-то новое на эту тему (так потом и сказал: «Я думал, что вы, как журналист, придете и что-то новое мне выложите»), однако я ответил, что мало за этим слежу, поскольку занят исключительно книгой, и, желая переменить тему, спросил, как прошло лето. Брыль ответил, что с конца июля и до 25 августа был в Крыничном («Там было, как всегда, хорошо»).

Позже, когда я спросил, можем ли как-нибудь зайти к нему с Ирой Халип, Брыль ответил, что только не сейчас, — он не очень хорошо себя чувствует. И — не для интервью. Еще говорил, что знаком с Ириным отцом, спрашивал, красивая ли Ира (а еще раньше — красивая ли Светлана Калинкина, белоруска ли, сказал, что, судя по фотографиям, ему такие женщины очень нравятся). Я ответил, что красивая, но шумная и веселая. Брыль: «Ее отец, напротив, тихий. Очевидно, в маму пошла. Вот летом бы с ней и с Михасем Скоблой приезжали».

Уж не вспомню в связи с чем, однако напомнил Ивану Антоновичу о той истории, когда гадалка нагадала ему, что жить он будет долго. «Это не гадалка, — поправил меня Брыль, — это хиромант, русский эмигрант, служивший во французской армии. Мы встретились в плену в 1940 году. Сказал, что жить я буду долго — 96 лет, у меня будет две жены и исполнится моя заветная мечта. Откуда он мог знать про мою мечту?! Я никому не говорил, хотя печататься начал в 1938 году. Моя жена потом говорила: “Я согласна, что 96 лет, но зачем тебе вторая жена?!”». Иван Антонович сказал это с улыбкой и еще по поводу возраста вспомнил, что одна фольклористка рассказывала ему, как спрашивала у деревенской бабули: сколько вам лет? Та отвечает: «Можа, семьдесят. Погляди, деточка, в паспорте». А там — 83. Бабуля: «Ай божа мой! И на х…я мне стольки?!» Брыль рассказывал это со смехом. И дальше: «Так и я — как подумаю, могу сказать: и на х…я мне столько?!» Я возразил: если можете писать, то что уж… «Это сложный вопрос. Я очень ответственно подхожу, боюсь написать ерунду, поэтому и пишу мало. *(Говорил это Брыль серьезно и даже печально, с трагизмом, как показалось.)* Я пишу только тогда, когда есть настроение. Хотя говорят: обязательно надо написать в день две странички! Я так не могу. Лишь когда есть настроение — уж не говорю о вдохновении. *(При этом Иван Антонович посмотрел вверх.)* У меня больные ноги, больное сердце — стоит стимулятор. Хотя здоровье сейчас не очень плохое… Вот вы знаете Лойку? У него же недавно отрезали ступню. Одно дело, когда молодому человеку ампутируют ногу, а на старости лет?..» Очевидно, Иван Антонович давал понять, что опасается — вдруг нечто подобное произойдет и с ним?

Дальше уже вспоминаются эпизоды разговора. В частности, Иван Антонович говорил, что его жанр трудно определить — то ли проза, то ли поэзия, некоторые называют это поэзией в прозе, что ему страшно не нравится. Относительно же моего удивления его превосходной памятью заметил, что на самом деле у него хорошая образная память, а бытовая как раз нет: «Вот не могу порой вспомнить, как это называется, — и показал на очки, что лежали на столе. — У меня, очевидно, бытовой склероз». Вспомнил, что в 1995 г. «Советская Белоруссия» опубликовала в нескольких номерах большое интервью с Лукашенко, в котором тот, в числе прочего, называл, кого он любит читать

(Брыль: «Тогда он еще хотел купить писателей»). «Так вот, — продолжал Иван Антонович, — среди других назвал и меня (*говоря это, Брыль смеялся*), что когда я хочу отдохнуть, читаю Брыля. *(Иван Антонович все еще смеялся.)* Понятно, что не он сам писал — литературную часть написал наверняка Скобелев, он тогда пытался заискивать передо мной, поэтому и вписал. Теперь же, когда я подписал очень резкое заявление в защиту "Народной волі" (*у газеты сейчас проблемы — ее могут закрыть по иску лидера ЛДПР Гайдукевича о защите чести и достоинства, иск в 100 млн, это более 45 тысяч долларов*), жду: а вдруг и мои воспоминания о Короткевиче выбросят из книги?» (На сегодняшний день известно, что из книги уже изъяли воспоминания Р. Бородулина, Г. Буравкина и В. Арлова; Брыль называл только Р. Бородулина и С. Законникова; их «выбросили», как сказал Иван Антонович, не в издательстве, а в Министерстве информации.) Я спросил, нет ли у Брыля того номера «Советской Белоруссии»?.. Поискав в одной папочке, Иван Антонович сказал, что, очевидно, уже сдал в архив (свои домашние архивы он передает в Академическую библиотеку и в БГАМЛИ, в частности, как рассказывал, переписку с секретарем Льва Толстого и с сыном Николая Рериха Святославом). Добавил, что дочь принесла ему субботнюю «Советскую Белоруссию», поскольку там напечатано большое интервью с Мальдисом.

Расспрашивал Иван Антонович и о том, что собираюсь делать, когда закончу книгу. Говорил: «Надо же на что-то жить, журналистикой сейчас особо не заработаешь. Хотя вот в "Советской Белоруссии" литсотрудники получают, как рассказывают, тысячу долларов, а я за свою последнюю книжечку в "Мастацкай літаратуры" уже два года не могу получить гонорар — миллион двести тысяч. Там — тысяча в месяц, а тут я шесть лет писал эту книгу!» И затем по поводу «Советской Белоруссии»: «У них же какие белорусские новости?! — пишут о том, что певица Бабкина ждет ребенка. Это белорусские новости! И вот бабульки сидят на лавочке и обсуждают, что Бабкина ждет ребенка! Они целый день дома сидели, и теперь им есть о чем поговорить!» Вспомнил Иван Антонович и «Комсомолку» (ту историю, когда я хотел опубликовать в «КП» материал о книге «Я — з вогненнай вёскі…»): «Надо было сказать тогда той мадам… как ее зовут?.. Надо было сказать, что не хочу у вас печататься, потому что не представляю такой серьезный материал среди голых задниц». И повторил, что читает «Комсомолку» только из-за В. Пескова.

Позже Иван Антонович припомнил, как раньше платили: так, например, за свой рассказ «Галя» (был опубликован в день смерти Сталина в «Огоньке») получил десять тысяч — пять тысяч гонорар и пять — премиальных. «А сколько машина тогда стоила?» — спросил я. — «Сорок тысяч». Привел расценки гонораров за выход книг, которые росли в зависимости от того, какое это издание — первое или переиздание. «Раньше говорили, — говорил Брыль, — что писатели живут не за издание книг, а за их переиздание». Рассказывал, что по-прежнему очень много читает, но видит же одним глазом, и это большая нагрузка для здорового глаза. Вот сейчас читает альманах молодых поэтов. Привел одну цитату из Пушкина (дословно не вспомню) и добавил: и ум есть — в смысле образованность, и… (Иван Антонович еще что-то назвал), а таланта — нет. «И имя им — легион», — заключил Брыль.

Говорил также, что недавно стал прадедом — правнучке пять месяцев.

— Вы с ней знакомы?

— Ну, конечно, мы уже навестили. Но с ребенком какой-то контакт налаживается после года… Правнучка уже освоила первый акробатический трюк — засовывает палец ноги в рот, — Иван Антонович улыбался.

От Брыля узнал, что у Ирины Михайловны умер сын. Брыль: «Это очень тяжело, не дай бог». Спрашивал, один ли сын был у Ирины Михайловны. Говорил, что

и в прошлом году, и теперь его с днем рождения поздравляли втроем Ирина Михайловна, вдова Алеся Адамовича Вера Семеновна и дочка Наташа… И снова зашел разговор о возможных его 96 годах. «Еще один минус, кроме здоровья, — говорил Брыль, — я же похоронил троих своих братьев, двух сестер, племянников. Очень тяжело перенес смерть жены…»

И опять речь о моей книжке. Брыль предостерегал от излишней похвальбы: «Вот обычно называют пятерку великих русских писателей: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Достоевский, Чехов. А Куприн не великий? А Аксаков? Вообще в мире знают Толстого, Достоевского и Чехова. И никто не пишет, что они — великие. Пишут просто: Толстой. Так же и Быков. Он занимает свое место и в белорусской, и в европейской, и, может быть, в мировой литературе. Не надо эпитеты — его имя говорит само за себя. Можно только по настроению где-то что-то такое написать… А то как написал в “Нашым слове” ксендз о поездке вместе с Бородулиным в Ушачи… Да, Бородулин — хороший поэт, отличный поэт, но зачем так писать?.. На похоронах и юбилеях врется особенно много», — заключил Иван Антонович, и тут я не смог удержаться от смеха — так это точно подмечено и хорошо сказано: «врется».

…Уже подписывая по моей просьбе книги, Иван Антонович извинился за почерк: «Что-то у меня руки дрожат». Увидев книжечку «Блакітны зніч», Брыль, как мне показалось, слегка улыбнулся — должно быть, ему было приятно увидеть эту книгу. Спросил — кому? Я ответил, что моему доброму товарищу Андрею Полуде. Брыль переспросил: как? Что-то раздумывал, потом сказал: «Это, наверное, от слова “лудить”» — и написал: *«Паважанаму Андрэю на добры ўспамін. 2.Х.05 Я. Брыль»*. Вторую книгу я попросил подписать для родителей моей Наташи, при этом Брыль признался, что был удивлен, когда позвонил мне домой, и услышал, как хорошо Наташа говорит по-белорусски.

Прощаясь (Иван Антонович заметил, что поздно ложится спать, поэтому если не тороплюсь, могу задержаться), я вновь спросил о возможности прийти к нему вместе с Ирой Халип. «Вы понимаете, — ответил Брыль, — я же мужчина, мне еще и выглядеть хорошо хочется». И по дороге в прихожую сказал, что надеется, что я не только подарю ему свою книгу, но и подпишу ее. «Да поможет вам Бог, — сказал Иван Антонович и добавил через паузу: — Я имею в виду — наш, литературный Бог».

4 октября

Вечером позвонил Брылю, чтобы поблагодарить — он вчера звонил (меня не было дома), назвал моей Наташе точную дату того выпуска «Советской Белоруссии», в котором было опубликовано заинтересовавшее меня интервью Лукашенко.

Рассказал Ивану Антоновичу о реакции Наташи на его удивление ее знанию белорусского языка: «Потому что я — белоруска». — «Молодец», — похвалил Брыль и, как бы извиняясь, пояснил, что сказал так тогда лишь потому, что ему было приятно слышать хорошую белорусскую речь.

21 ноября

Редактор «БДГ» Петр Марцев согласился дать на разворот мой материал о Короткевиче, но прежде я решил показать его Брылю и Мальдису. Позвонил вечером Ивану Антоновичу — объяснил, зачем хотел бы прийти к нему…

По дороге забежал к Игорю Михайловичу Добролюбову, от которого и передал потом привет Брылю. Иван Антонович:

— Пожалуйста, передайте ему тоже мой привет.

— Непременно сегодня же или завтра.

— Лучше при случае, а то получается — что же, я сам не могу ему позвонить?

Прежде чем просмотреть мой материал, Брыль спросил в растерянности: а что же дать вам пока почитать? Я спросил о сборнике воспоминаний о Короткевиче. — «А вы его не видели?» И, достав из шкафа, сказал, что мою публикацию в «БДГ» об этой книге он читал и что меня «на два голоса» хвалили редактор книги (Наталья Семашкевич, дочка Брыля) и составитель (Галина Шаблинская), отмечали, что я очень тактично написал, что составителю можно только посочувствовать по причине того, что книга оказалась подцензурной. «Зато в “Комсомольской правде” какая-то ворона… вы ее знаете?.. написала, что в том, что выбросили воспоминания Быкова и Бородулина (еще выбросили Законникова и художника… как же его зовут?.. — Марочкина), — вина составителей, причем — “составителей”, хотя Шаблинская одна составляла. Ей в самом деле можно только посочувствовать, потому что она гигантскую работу проделала. Я прочел всю книгу, она — подвижница!» И позже о том же: «Объем книги был превышен, список, чьи воспоминания будут, отнесли в Министерство информации, а там, не читая самих текстов, вычеркнули некоторые имена… Вы же знаете, что там были не воспоминания Быкова, а фрагмент из его предисловия к книге Короткевича?» И позже: в «Комсомольской правде» было еще написано, что Законников говорит, что ближе его с Бородулиным друзей у Короткевича не было. «Я знаю Сережу — не мог он этого сказать! Он скромный парень, это, очевидно, ему приписали».

Прочитав мой текст, Иван Антонович предложил посмотреть его замечания. Я хотел постоять рядом, но Брыль возразил: «Как же так?.. Придвиньте кресло… возьмите, пожалуйста, табуретку на кухне, там справа…» Первым делом Иван Антонович поправил дату дня рождения Короткевича — 25-е на 26-е (мой недосмотр). Относительно сокращенного варианта «Каласоў пад сярпом тваім», опубликованного в «Полымі», — «Роман же был большой, это была журнальная публикация, я тоже был в редколлегии “Полымя”, может, лучше написать: “журнальный вариант” или “в несколько сокращенном, журнальном варианте”?» Относительно же моего определения «печально известный Захар Матузов» (директор «Беларусі») — «Не такой уж он “печально известный”, с ним как раз можно было договориться. Напишите просто: “присланный из ЦК КПБ”… Разве 74 листа — лужанинская рецензия? По-моему, 72… Вы пишете: “"Каласы…" давно находились в издательстве” — они два года лежали, это не так уж много для такого романа… “Лев Соловей, литературовед и переводчик”. Ну какой он литературовед, какой переводчик?! Просто штатный сотрудник издательства, этого достаточно. И потом, вы не раз называете его по отчеству, а других, например, Мележа пишете без отчества. Лучше уж написать “Иван Павлович” или Геннадий Васильевич Киселев. По отчеству — это же уважительно». В ответ на мою реплику, что, используя отчество, можно и с иронией написать, Брыль, просматривая дальше текст, предложил: «Подкиньте лучше тут иронию — “товарищ Соловей”… Кстати, относительно Киселева: он в то время работал в Вильнюсе, мы специально пригласили его на обсуждение… “… не могли быть изданы. Никогда” — так нельзя говорить, все-таки борьба шла… Адамович сравнил Короткевича и с Лажечниковым? Неужели? *(Фамилию Лажечникова Брыль произносит с ударением на втором слоге.)* Вальтер Скотт — это да, а Лажечников — не та фигура, лучше убрать его вообще… “…выражал мнение не только свое, но и Максима Танка, Пимена Панченко” — тут что-то не то… *(Речь шла уже о самом Иване Антоновиче; я показал это место в оригинале стенограммы.)* Поправьте, а то получается, что сами они решили не приходить, а меня отправили… “Мальдис, также близкий друг Короткевича” — лучше “один из близких друзей”… Роман вышел, “хотя и в покалеченном виде” — тут надо говорить о том, что он был поправлен. Толстой одно свое произведение (*увы, не вспомню, о каком именно говорил Брыль*) переписывал

111 раз! Гоголь считал, что любое произведение надо переписывать не менее девяти раз! А Володя Короткевич не хотел столько сидеть над своими произведениями… В рецензии Лужанина: “В первом эпиграфе (от Луки)” — надо написать “Евангелие от Луки”, а то непонятно… В самом деле Максим мог так написать?.. *(Это уже по поводу лужанинских замечаний: “Наўрад ці ў наш час сур'ёзная кніга аб гістарычных лёсах народа патрабуе падмацавання ў евангельскай філасофіі, тым больш што яна не асэнсоўваецца крытычна” и т. д.)* Наверное, считал, что раз партийный, то ничего общего с этим не должен иметь. Пусть это остается на его совести».

Затем уже Иван Антонович рассказал, что «Леанідаў…» Короткевича можно было издать. «Но надо было действовать хитро, — говорил Брыль. — Я хотел написать рецензию, а Володя, когда были в издательстве, сказал, что вообще отказывается, — когда я сказал о рецензии. С тем и ушли. Потом я говорю ему: “Что ж ты дядьку, который на руках тебя через болото несет, ногами да в живот бьешь?!” Но только это между нами, это мое», — добавил Иван Антонович, тронув меня за локоть.

Пересказал Брылю историю, услышанную от Буравкина: мол, когда были в Каралищевичах, Брыль требовал, чтобы Короткевич писал. И Владимир Семенович действительно писал, но — какое-то письмо, у него на столе постоянно лежал исписанный листик. И однажды Брыль заглянул в него… Идут потом, Брыль снова говорит о том, что Короткевич должен писать, а он: «Я и пишу». — «Знаю, что ты пишешь! Посмотрел и даже прочитал. Ты должен писать первые тома своего собрания сочинений, а не 13–14-й, где будут письма». Выслушав меня, Иван Антонович сказал, что истории этой не помнит, но возможно, что так и было. И на мое уточнение, как обращался Короткевич к Брылю:

— Янка или «старик», «старый».

— А не «дзядзька Янка»?

— Нет — Янка или «стары», «старык»…

Предложил Ивану Антоновичу сделать для него копии его выступления во время обсуждения «Каласоў…». И Брыль, сначала не поняв, о чем речь, обрадовался — сказал, что будет признателен, а то он видел, что в архиве у Короткевича остались только два листика из его замечаний к роману. Я уточнил, что имею в виду стенограмму. Брыль поначалу отказался, но затем согласился: «Если вам не трудно. Знаете, в старости к этому относишься, как в детские годы, — а вдруг что-то приятное вспомнишь? Вот недавно в архиве Академии наук мне вручили… показали мое письмо к Володе, которое я написал еще в 50-е годы. Мне было приятно его перечитывать».

Между делом Иван Антонович вновь заговорил о книге воспоминаний о Быкове — что-де многие теперь пишут, что были чуть ли не самыми близкими друзьями Быкова! И потом: Быков даже своих корректур не вычитывал; вот на годовщину смерти Алеся Адамовича режиссер Феликс Кучер спрашивал у Брыля с Быковым, как, мол, относился Адамович к религии — хоронили-то его согласно христианского обряда, духовники (слово Брыля). Так Быков ответил, что относился Адамович к религии по-толстовски. А Кучер недослышал и написал потом: по-паустовски! Дважды у него прошло это в текстах. Ведь можно же было Быкову поправить это!.. — заключил Брыль.

Ушел я часов в девять вечера. На прощание Иван Антонович сказал: «Я один живу, думаю по вечерам — хоть бы кто позвонил. А тут не только позвонил, но и пришел».

30 ноября

Вечером позвонил Брылю — могу ли зайти с газетой, где опубликован материал о Короткевиче? — «Всегда рад вас видеть, и с газетой, и без».

* * *

Отдав Ивану Антоновичу газету, сказал, что думаю сделать полную версию этой статьи для «Дзеяслова», но проблема в том, что есть два варианта стенограммы — полный, но правленный некоторыми писателями (в том числе и самим Брылем), и сокращенный, уже с учетом этих правок, — уж не знаю, куда он готовился. Иван Антонович не помнил, с какой целью делался этот другой вариант (замечу, что позже я понял — скорее всего, для издательства «Мастацкая літаратура»), и стал читать полную версию стенограммы его выступления, по ходу отмечая карандашом, что следовало бы сократить (потом уже говорил, что, вообще-то, можно что-то оставить — вроде тех моментов, когда говорил Адамовичу: «Типун тебе на язык», и о том, что можно было бы сидеть в Каралищевичах, а не обсуждать сейчас роман Короткевича)… Условились, что когда подготовлю материал для «Дзеяслова», принесу почитать.

Показал Ивану Антоновичу фрагменты из письма Быкова к Евдокии Лось, в которых речь шла о нем, о Бриле. При этом я заметил, что многих удивляет, что Василь Владимирович состоял в переписке с Лось. Брыль: «Удивительно больше другое — что и Чергинцу Быков писал!» И позже: «О чем можно было писать Чергинцу? А вы бы попросили у него посмотреть эти письма». И в ответ на мою реплику, что нет никакого желания обращаться к Чергинцу (тем более что даю в книжке переписку Быкова лишь со знаковыми людьми, а кто такой Чергинец?), Брыль: «Так ведь можно же не печатать, просто посмотреть».

Что же до фрагментов из быковских писем к Е. Лось, где речь о Брыле, Иван Антонович, прочтя, сказал в том духе, что ничего не резал, может, какие-то замечания высказал. Я попросил повторить это под диктофонную запись. Иван Антонович начал с тех самых отрывков из быковских писем:

— Ну вось… «У апошні час перарабляю аповесць, якая міласцю шаноўнага Івана Антонавіча была зарэзана ў “Полымі”. Гэта, вядома, не вясёлая справа, але ўсё ж, думаецца, пойдзе на карысць мне: хоць зласней буду — а гэта таксама якасць немалаважная для пісьменніка». Дата: 29 лістапада 60-га года. Я быў тады намеснікам Танка, галоўнага рэдактара. Танк, здаецца, быў у ААН, у Злучаных Штатах. Пасля Карпава ў нас тады аддзелам прозы загадваў Скрыган, ён чытаў. Я помню, што я зрабіў толькі адну заўвагу — у Быкава было штосьці такое: што на даляглядзе з’явіліся немцы, я пачаў біць па іх з аўтамата. Я сказаў: «Васіль Уладзіміравіч, мы ж ведаем, што аўтамат — гэта зброя бліжняга бою з прыцэльнасцю сто метраў. Як можна біць па гарызонту?» Быкаў мне нічога не сказаў, але пачырванеў. А потым Карпюк мне гаварыў, што, значыць, <Быкаў> застаўся гэтым незадаволеным, маёй заўвагай. Больш нічога я, так сказаць, не прадпрымаў і не памятаю, каб, значыць, мы «рэзалі» Быкава. Ні я, ні рэдакцыя.

— Иван Антонович, а Вы, кстати говоря, обращались к Быкову Василь Владимирович?

— А як жа?! Я на «Вы» з ім быў і па гэтаму самаму… і па «имени-отчеству». Гэта 60-ы год. Я только в конце 56-го с ним познакомился…

— Может, какие-то замечания у Скрыгана были?

— Ну так в том-то и дело! Мог Скрыган сделать ему замечаний и больше. И из-за этого сыр-бор загорелся. А я помню вот одно свое замечание. А в основном-то… самое неприятное слово — «зарезал»… Я там два года работал и никого не зарезал. Тем более Быкова. Покажите, как оно звучит?

Я поставил запись с середины — думал, что Брыль просто хочет услышать, как записалось, но Иван Антонович попросил поставить с начала (наивно прозвучала его фраза:

«Или вам пленки жалко?») — пояснил: «Может, я что-то добавлю». Очевидно было, что это слово — «зарезал» — не давало Ивану Антоновичу покоя: он долго говорил об этом (и потом еще и еще раз возвращался к этому, и назавтра, когда позвонил ему, тоже). Обратил мое внимание на то, что письмо было написано 29-го, а еще 11-го Быков подписал Брылю книгу «Жураўліны крык» («Вы покупали ее?» — спросил я. — «Нет, он сам прислал»). «Так что — тогда Василь Владимирович думал одно, а уже через две недели — другое?!» Я спросил у Брыля, можно ли переписать автограф? — «Нет, это же личное» (хотя в «Дзеяслове» Брыль приводит этот быковский автограф: *«Дарагому Івану Антонавічу з вялікай павагай да яго таленту і душы. <...>»* (Брыль Я. Запісы // Дзеяслоў, 2004, № 12, с. 25). Уже потом Брыль вскользь упомянул свое выступление на пленуме СП в 1967 г. — сказал, что ему тогда «секретарь по иделогии… как же его?.. *(Пилотович — предположил я.)* Да, Пилотович перед пленумом говорил, что надо покритиковать Быкова, однако я не стал этого делать».

Между делом спросил у Брыля: может ли быть в КГБ дело на него? Иван Антонович ответил сначала неуверенно: наверное, что-то есть. А потом с полной уверенностью: конечно, я ведь и в плену был, и когда стал работать в газете «Раздавім фашысцкую гадзіну» — ведь в ЦК принималось решение. Брыль говорил еще, что в советские годы шутил, что если бы ему предложили на выбор — орден Ленина или на один вечер посмотреть свое дело, выбрал бы второе. И рассказал такую историю: когда председателем союзного КГБ был (Брыль не мог точно вспомнить фамилию) Вадим Бакатин, Ион Друцэ, молдавский писатель, живущий в Москве (как уточнил Брыль), обратился с просьбой посмотреть свое дело. И вот Бакатин приглашает Друцэ, на столе папка с его делом, председатель КГБ говорит: «Вы, конечно, можете посмотреть, но я очень вам не советую — вы разочаруетесь во многих своих друзьях». Друцэ долго думал и не стал читать.

— Иван Антонович, а вы бы?

— Я бы все равно прочитал.

Под конец разговора Брыль вдруг спросил: «А вы читали письма Быкова ко мне?» Я, опешивши (ведь архив Брыля закрыт на пять лет после его смерти), ответил, что нет, поскольку нет доступа к архиву (я не хотел говорить о сроке в пять лет после *смерти*). Брыль: да, закрыл на пять лет. Дело в том, что есть такой человек — М., он ходил в архив библиотеки Академии наук, говорил, что, мол, Брыль на даче, но разрешил ознакомиться с его архивом, и в БГАМЛИ ходил, после этого Брыль и закрыл свои архивы. Этот М., когда не стало Танка, обратился к его сыну, и тот отдал ему целую тетрадь с дневниковыми записями Максима! Я, продолжал Брыль, состоял в комиссии по литературному наследию Танка, так потом мы вернули эту тетрадь. Что же до быковских писем, то сейчас посмотрим, где они…

Иван Антонович достал папки, в которых было расписано, в какие архивы что передал, — семь быковских писем было в БГАМЛИ. Брыль сказал, что завтра с утра перезвонит туда и попросит, чтобы мне дали посмотреть. Еще рассказал о быковском отзыве, когда были изданы «Птушкі і гнёзды». Они долго не выходили, говорил Иван Антонович, поскольку против был «маўчальнік» Шауро, он тогда еще в Минске, в белорусском ЦК работал. И месяц, наверное, болел гриппом. В издательстве же боялись печатать без его согласия. Потом уже Шауре сообщили, что Брыль значительно переработал роман, а Шауро ответил: «Зачем? В этом не было необходимости».

Уже в прихожей, в ответ на мое, что поздно ложусь и поздно встаю, Брыль: знаете, что говорил Толстой? — ночью критик в писателе спит. Я парировал, что днем-то я текст перечитываю. Брыль: так лишнюю же работу делаете.

1 декабря

Позвонил Брылю. Наш разговор записывал на кассету, предполагая, что, может быть, какие-то уточнения Ивана Антоновича окажутся полезными для моей книги:

— …Скрыган был отличный стилист, и у него было много замечаний по языку Быкова. И ему никто его не резал, ему предложили, так сказать, доработку, которой он, как он пишет Лось, и занимался. А то, что он сердился, — так это уже вопрос его характера, так сказать.

— Я и думал, что «зарезал»…

— Это очень несправедливо и некультурно с его стороны. Никто его не резал… Я сказал вам, что Танк был в ООН, — я ошибся, он был годом раньше, а он просто где-то в отъезде был. И я, вот я сделал одно замечание насчет автомата. И всё. А он говорит: с моего благословения… Во-первых, учтите, что Скрыган — мой значительно старше товарищ, не только Быкова, да и меня на двенадцать лет старше. И он относился с полным уважением к нему и к его методу работы. А он был очень строгий редактор, в смысле слова в первую очередь. А стиль — это слабинка Быкова была.

— Просто Быков в данном случае неправильно употребил слово.

— Так что, я не знаю, зачем вам это нужно… Но то, что я говорил, ну, вряд ли стоит это где-то присовокуплять. Я вам просто для сведения говорю. А публикация хорошая. *(Это о В. Короткевиче и «Каласах…».)* Там, если вы будете делать для «Дзеяслова», там выступали в поддержку Короткевича Адамчик и кое-кто другой, и Адамчик называет, что была попытка поднимать белоруса в мире в «Птушках і гнёздах», и читатель подумает, что это тоже Короткевичево. Надо бы сделать примечание, что это книга Брыля…

— Хорошо.

— Вот такие дела…

16 декабря

Позвонил Брылю — сказал, что копии быковских писем к Ивану Антоновичу у меня (сразу после последней нашей встречи Брыль позвонил в БГАМЛИ и попросил показать мне эти письма), на следующей неделе зайду и покажу, простите, что раньше не звонил — болел.

— А что с вами?

— Простудился.

— А вы по-прежнему без шапки ходите?..

Иван Антонович просил показать письма Василя Быкова и те фрагменты в них, которые я хотел бы использовать в книге. В ответ на мой вопрос о его здоровье (что вроде голос больной) Брыль: «Нет-нет, нормально, нормально». И напоследок: «Заходите, пожалуйста, когда вам будет удобно».

27 декабря

Позвонив, поехал к Брылю.

Иван Антонович, просмотрев быковские письма, сказал, что не помнит, в связи с чем в одном письме Василь Владимирович благодарит его (в том письме, где речь о шамякинском «Мосте»). Уже позже предположил, что, может быть, он, Брыль, написал какой-то отзыв на быковскую рецензию на шамякинский «Мост»? «А что ж мы ломаем голову?! — сказал Иван Антонович. — Мы же можем посмотреть…» И взял биобиблиографический справочик «Беларускія пісьменнікі», где в самом деле была указана брылевская рецензия Быкова на «Мост»: она была напечатана в июле, а в сентябре Василь Владимирович написал письмо. По поводу же одного коротенького быковского письма

(«Дарагі Іван Антонавіч, дзякуй! Са шчырасцю Ваш Васіль Быкаў…») Иван Антонович пояснил, что это благодарность за то, что он подписал коллективное письмо в защиту Быкова (т. н. «Письмо 53-х»). Сказал, что было и еще одно письмо — с отзывом о «Птушках і гнёздах» («Вы его не нашли?»). Но потом вспомнил, что сдал его в архив Академической библиотеки — вместе с остальными материалами о романе. И рассказал такую историю: роман этот год не печатали («Его, как рыбу на сковородке, ворочали туда-сюда»). Дело в том, что как раз в это время московский переводчик Михаил Васильевич Горбачев хотел вступить в Союз писателей БССР, но его не приняли, потому что, говорил Брыль, не за что было. «И Горбачев решил, что это я был против. Так он вредил мне, где только мог. И когда речь зашла о публикации моего романа в “Роман-газете”, благодаря Горбачеву его отдали на рецензию… был такой Метченко, который отличался тем, что резал рукописи, а в этот раз, на удивление, высказался хорошо. К тому же хороший отзыв о романе дал тогдашний руководитель СП СССР… (*фамилию, которую назвал Брыль, увы, не запомнил*). Так вот Горбачев подгадал, когда этого руководителя не было в Москве, и собралась редакционная коллегия на обсуждение — мне ответили в том духе, что роман напечатать не можем, но ждем от вас новых рукописей».

Затем Иван Антонович попросил посмотреть стенограмму его выступления во время обсуждения «Каласоў…» Короткевича. А начав читать, тут же стал делать замечания вроде: «Неужели я мог так сказать?!». Когда же показал Ивану Антоновичу стенограмму, в которую он сам тогда же, в 67 году, внес правки, Брыль спросил: «Так я же делал уже правки! Почему бы вам их теперь не внести?» Я ответил, что стенограмма — это, по сути, документ, а правки, насколько понимаю, вносились позже. Брыль: «Стенографистки записывали так, как слышали. Беда в том, что до сих пор у белорусов нет своих знаков стенографии. Стенографистки записывали по-русски, а потом переводили». И затем: «Почему вы берете за образец то, что написала стенографистка?!» В результате я пообещал внести правки, сделанные Брылем почти сорок лет назад. Меж тем Иван Антонович еще долго недоумевал: «Не мог я сказать “млынарня”! “Млытарня” правильно!.. Не мог я сказать “кувалда”! Вы же знаете, что такое “кувалда”? Как можно бить кувалдой по наковальне?!»

Брыль еще спрашивал, как у меня со сроками сдачи моей книги. Добавил: «Это когда-то Твардовский сказал — *мне* сказал (*акцентировал Иван Антонович*): «Я понимаю, как вам хочется в переплет».

Я заметил, что ему, Брылю, копии быковских писем, может, и пригодятся — если он надумает-таки писать о Василе Владимировиче. На это Иван Антонович сказал, что вот и не знает — стоит ли писать? «Я же в свое время много делал записей, еще в то время. Может, этого и достаточно?» И по поводу того, почему нет его воспоминаний в книге «Наш Быкаў»: как раз в то время было плохо с его женой, Буравкин знал об этом, поэтому и не стал его беспокоить… И опять сказал, что книга эта готовилась поспешно. А вслед за этим: «Вот Бородулин пишет о Короткевиче, что они гениально пили! Чем тут хвалиться?! Володя был здоровый внешне, говорил мне: ты не можешь пить, а я буду!» Уже в заключение Иван Антонович рассказал об одной записи, оставленной секретарем Толстого: каждый день Льву Николаевичу приходило по триста писем. Секретарь читает одно: «Раньше я пил, а теперь бросил и начал писать стихи». После чего читает одно стихотворение. Толстой: «Еще одно»… И потом: «Ответьте ему: пусть лучше пьет!» Рассказывал это Иван Антонович со смехом.

К слову сказать, еще в самом начале нашего разговора Брылю позвонил Кастусь Алексеевич Цвирка. Так я стал невольным слушателем их разговора, в частности одного забавного эпизода, рассказанного Иваном Антоновичем. Дочка Брыля Галя «насіла прыгожыя дзявочыя косы, сябравала ў той час… (*не вспомню, с дочками кого именно*),

а ў той час якраз з’явілася мода абстрыгаць косы. І вось Галя, не пытаючыся, узяла ды абстрыгла… Я ўяўляю, з якой прыемнасцю цырульнік прыбраў гэтыя прыгожыя дзявочыя косы!.. І пасля Галя таксама нечакана паведаміла, што музыкай займацца больш не будзе! А мой сын, калі яму было два гады, сядзеў за піяніна, і ведаеш, як іграў? Ён гаварыў: “Я не магу іграць — дайце іншыя ноты!”». Брыль смеялся. И потом: «Прабач, Косця, у мяне тут госць і ў нас сур’ёзная размова».

2006-й

13 января

Вернулся из Риги, а тут письмо от Ивана Антоновича.

30.XII.05

Дорогой Сергей Владимирович, милый Сережа!

Начну с наилучших пожеланий Вам и Наталии Николаевне, — со всеми праздниками и всех благ, во главе с добрым здоровьем и светлым настроением!..

Спасибо Вам, Сережа, за дружеское письмо, за хорошее отношение ко мне. Приятно признаться, что и я охотно вижу и слушаю Вас, дай нам Бог таких встреч побольше и в будущем году!..

Вчера я узнал от директора Музея истории белорусской литературы Лидии Витальевны Макаревич, что у них хранится только одно мое письмо Быкову, точнее — открыточка за 1994 год, поздравление Василя Владимировича с 70-м. Возможно, он сдавал свой архив и в научную библиотеку НАН, и в гродненские архивы, при случае постараюсь узнать. А тогда уж надежды на И. М. …

Успеха Вам в работе и счастья в жизни!

Я. Брыль

18 января

Позвонив Брылю, первым делом поблагодарил за письмо. — «А что в этом такого? Я же отвечал на ваше поздравление». Но вообще я звонил сказать, что вчера говорил с Сёмухой (у Василя Сергеевича был день рождения) и передал ему поздравления от Брыля.

— А я сегодня раз десять звонил ему, и девчата из «Мастацкай літаратуры» звонят. Сёмуха — славный парень, но странный, с мухами в голове.

— Василь Сергеевич теперь с внучкой сидит…

— Мог бы все-таки сам перезвонить, у него же есть устройство в телефоне (*номероопределитель, подсказал я*), которое определяет номера телефонов.

— Он сказал, что уже давно не празднует своих юбилеев и дней рождения.

— Я тоже не отмечал ни одного своего юбилея. На 50-летие, в 1967 году, мне предлагали устроить такое празднование, но я ответил, что если вы обеспечите стадион, тогда соглашусь. И они отвязались… Это еще в советские времена взяли такую моду — праздновать юбилеи. Тогда писатели обращались с просьбой устроить им юбилеи. В этой связи рассылались по всем союзным союзам писателей просьбы прислать поздравления. И вот сидит юбиляр и обливается слезами от радости, что его поздравили! Это я, в частности, вспоминаю Павла К. Или вот есть такая поэтесса К., ей сейчас 22 года. Пишет стихи про любовь. Когда ей было 17, так ее мама хотела отметить десятилетний юбилей ее творческой деятельности! С тех пор, как она написала: «мама-рама»!.. Я, конечно, мог бы написать Василю письмо, но еще Мележ писал, что жить в одном городе и обмениваться письмами — это пижонство.

2 марта

Утром на автоответчике — Валентин Ефимович Тарас: «Завтра в 12.00 сбор у Дома литератора, на Северном кладбище состоится захоронение праха Карлоса Шермана. Тамара Шерман очень просила тебя быть». Позвонил Брылю — сообщить об этом. Иван Антонович просил передать жене Шермана свои извинения, что не сможет быть.

Спросил, как мои дела. Над книжкой работаю, ответил я. Брыль: «Я это и имею в виду». Я рассказал, что отдал читать редактору Наталье Алексеевне Давыденко, объем надо сокращать вполовину — до 50 авторских листов. Брыль: «По объему это "Анна Каренина"»! И вспомнил, что когда Колеснику заказали написать книгу о нем, о Брыле, Колесник написал вместо 10 авторских листов 19, так тоже пришлось сокращать… Я еще сказал, что теперь занят тем, что вылавливаю «блох». Брыль, почти смеясь: «Да там не "блох" — там кита надо ловить!» И добавил, что с интересом прочитал в «Дзеяслове» мое интервью с Некляевым. Я пояснил, что в том моей заслуги нет — Владимир Прокопович отвечал на вопросы письменно. Брыль: «Это и чувствуется, когда кто-то отвечает письменно. Вы читали в первом номере "Arche" интервью Аркуша с Сипаковым? Хорошее интервью, тоже видно, что отвечал письменно».

Уже в завершение разговора Иван Антонович поблагодарил за звонок («А то давно мы с вами не разговаривали»).

21 марта

На Октябрьской площади ночуют люди — в знак протеста против фальсификации результатов президентских выборов. Вечером позвонил Брылю, чтобы попросить высказать свое отношение к происходящему. Иван Антонович просил его извинить, но сказать ничего не сможет, поскольку не знает, что происходит (уже потом я подумал: он же не может ни телевизор смотреть, ни радио слушать). Прощаясь, я пообещал позвонить через неделю — рассказать, что у меня с книгой.

16 июня

Был в лечкомиссии у Ивана Антоновича. У него уже была дочка. Иван Антонович заметно похудел, поскольку давно уже в больнице (кажется, с 26 апреля), волосы длинные.

Первым делом Иван Антонович извинился за то, что не ответил на мои письма, которые я посылал ему в апреле — мае. Поразительно, что Брыль об этом помнил и считал необходимым ответить (хотя ответ там и не требовался — в одном письме я извинялся за то, что обещал позвонить в конце марта, но так и не сделал этого, а поскольку звонить в апреле было уже неудобно, поэтому и написал письмо; второе — открытка к 9 мая), да еще и просит прощения!

Обычно Иван Антонович расспрашивал о моих делах, а тут практически все время рассказывал, что с ним случилось… У него нашли полип в кишечнике. Долго сомневались — делать ли операцию, все-таки возраст, рискованно. Но Брыль настоял, сказал: «Вы хотите, чтобы я жил на морфии? Делайте операцию, я вам доверяю». Операция была сложная, продолжал Брыль, перед нею нельзя было есть и после нее — ставили по шесть капельниц в день (если правильно понял Ивана Антоновича, за это время через него прокачали 60 литров плазмы). Сейчас — диетические питание. «Дочки вот приносят запеченные яблоки, так я белый хлеб маслом намажу и сверху — яблоки».

Рассказал Иван Антонович и об одном сне-галлюцинации (по его же определению): будто бы пришла ему повестка в польскую (!) армию. Потом уже сам себе сказал: «Дед, ты совсем сдурел!» Я переспросил, а снилось ли нечто подобное раньше. Иван Антонович

ответил, что нет, хотя в начале 50-х его действительно хотели призвать в польскую (я не переспросил, почему именно в польскую) армию, но не призвали, так как он уже был лауреатом Сталинской премии («сталинским лауреатом» — сказал Иван Антонович).

Дважды попросил поздравить с днем рождения мою Наташу. «А вы можете поздравить нас — у нашего Андрюши сегодня юбилей — 50 лет», — с нескрываемой радостью сказал Иван Антонович.

Рассказал также, что трижды был у него Радим Горецкий. Так он, Брыль, впервые давал автограф, лежа под капельницей… Радостно показал двухтомник И. С. Шмелева, который принесла ему дочка. (Тоже ведь удивительно — в таком возрасте и в таком положении и — хотеть читать!) Признался, что сейчас особо и говорить не хочется, и писать. «За два месяца ни строчки не написал, даже в дневник. Но понимаю, что это временно, ведь принять решение об операции было непросто».

На следующей неделе поедет в Аксаковщину, на две недели. Я переспросил, можно ли еще прийти. Иван Антонович: «Конечно, приходите, всегда вам рад»…

* * *

Работая над книгой о Василе Быкове я постепенно-постепенно стал откладывать все остальные дела и встречи — думал: потом, попозже, когда закончу эту работу. Теперь, конечно, о каких-то отложенных делах и встречах жалею. Но я в самом деле уверовал в то, что сбудется предсказание более чем полувековой давности и Иван Антонович проживет до 96 лет, а значит, и встреч и разговоров будет еще предостаточно…

Уже после его кончины спросил у Натальи Ивановны Семашкевич, где можно найти последнюю книгу ее отца «Парастак», вышедшую *накануне*, в июле 2006 г. И Наталья Ивановна, подарив несколько экземпляров, сказала, что нашла у отца список тех, кому Иван Антонович сам собирался подарить «Парастак» (по ее словам, такие списки он составлял постоянно, по выходе каждой книги), там была и моя фамилия. Последний добрый жест дорогого Ивана Антоновича к тем, кто остается.

Сергей ШАПРАН

ЛІСТЫ САМОТНІКА
Эпісталярная спадчына Алеся Салаўя

У жыццяпісе Алеся Салаўя чытаем: «Мой дзед — былы парабак графа Чапскага; бацька Васіль — спачатку земляроб, потым інтэлігент». Будучы паэт нарадзіўся 1 траўня 1922 г. непадалёк ад старажытнага Койданава (цяперашняга Дзяржынска) і першыя вершы надрукаваў пад сваім сапраўдным прозвішчам — Альфрэд Радзюк. Спрабаваў вершаваць па-расійску, пакуль не атрымаў з маскоўскай «Пионерской правды» ліст ад Самуіла Маршака з парадай: «Пиши по-белорусски! Только на этом языке ты сможешь хорошо писать, который знаешь с колыбели».

1937 год азначыўся для паэта радаснай і змрочнай падзеямі: адбыўся яго літаратурны дэбют на старонках «Піянера Беларусі» і былі арыштаваныя ягоныя бацькі (бацька з Гулагу так і не вярнуўся, маці па вяртанні пражыла нядоўга). Альфрэд Радзюк вучыўся ў Менскай педвучэльні, якую не паспеў закончыць. З пачаткам вайны ён быў арыштаваны ў Лагойску немцамі, але неўзабаве вызвалены — як сын рэпрэсаваных бальшавікамі. Працаваў у рэдакцыях «Менскай газэты», у цывільнай адміністрацыі мястэчка Ілля на Вілейшчыне, з 1942 г. — у рэдакцыі часопіса «Новы шлях», які выходзіў у Рызе пад патранажам нямецкіх уладаў (выдаваліся таксама расейскі і латышскі адпаведнікі — «Новый путь» і «Jaúnais celš»). Паэт імкнуўся ў ваеннай кругаверці заставацца «над спохваткай», летуценіў рамансамі, санетамі, трыялетамі. З полымя вайны ледзь паспеў выхапіць свой першы зборнік «Мае песні» (1944). У 1944 г., ненадоўга апынуўшыся ў Берліне, у адным з вершаў з вялікай рызыкай для сябе назваў «носьбітаў арыйскай расы» «вандалавымі сынамі» і «пачварамі». Пасля заканчэння Другой сусветнай вайны і да 1949 г. Алесь Салавей жыў у лагерах для перамешчаных асобаў у Аўстрыі, дзе займеў сям'ю і выдаў другі зборнік «Сіла гневу» (1948). Гэтыя два зборнікі вельмі розняцца між сабою: калі ў першым паэт наўслед за М. Багдановічам жыццялюбна славіў «чыстую красу», то ў другім, кажучы біблейскімі словамі, «упаў у адчай і беспрасветны смутак», зрабіўся фаталістам, якому паўсюль мроіліся вобразы смерці (вершы «Зямля ў агні… гарачыня», «Плыве параплаў і плыве…»). У 1949 г. разам з жонкай і двума дзецьмі паэт выехаў у Аўстралію, дзе спачатку адпрацоўваў двухгадовы кантракт у Адэлаідзе, а потым настала пасяліўся ў Мельбурне. Пра сваё тагачаснае аўстралійскае жыццё Алесь Салавей пісаў у 1955 г. аднаму з сяброў у ЗША: «Сем тыдняў працаваў на фабрыцы ўначы. Жыву ж у невялікай будцы. Сям'я немаленькая. Лета, гарачыня. Дзе было да сну ўдзень? Дзе было да вершаў і ліставання? Ангельскую мову крыху ведаю, чытаю, разумею, пішу элементарныя лісты ў палагоджванні якіх-небудзь справаў, гавару з жахлівым акцэнтам». Вычарпальную характарыстыку Алесю Салаўю (у Аўстраліі ён жыў пад прозвішчам Альберт Кадняк: многія эмігранты мянялі прозвішчы, баючыся прымусовай рэпатрыяцыі ў Савецкі Саюз) даў яшчэ адзін эмігрант — Уладзімір Брылеўскі: «Алесь быў чалавекам сціплым, мяккага характару, нясмелым, шчырым, вельмі сентыментальным, крыштальна сумленным, быў гарачым, але не крыклівым беларускім патрыётам, без афектацыі і дэкламавання свайго патрыятызму». У паэзіі Алесь Салавей быў прыхільнікам класічных формаў: паводле падлікаў Антона Адамовіча, ён — аўтар

71 санета, яго паэма «На хуткіх крыллях вольнага Пегаса» напісаная санетнай страфой. Увогуле, паэт у сваёй творчасці імкнуўся да пераасэнсавання сусветнай класікі, пісаў творы па матывах «Іліяды» і «Калевалы». У ягоным зборніку «Сіла гневу» знаходзім вершы-наследаванні Дантэ Аліг’еры і Гайнрыху Гайнэ.

Абжыўшыся ў Аўстраліі, Алесь Салавей марыў усур’ёз заняцца літаратурай, дасканала авалодаць ангельскай мовай. У 1969 г. ён пісаў у Нью-Ёрк, у Беларускі Інстытут навукі і мастацтва: «Узяўся за пераклады з аўстралійскіх паэтаў у беларускую мову. Неўзабаве пашлю вам. Калі будзе выходзіць у мяне адзін верш-пераклад у месяц, дык пры жыцці і здароўі, калі дазволіць Бог, праз 10 гадоў збярэцца больш сотні вершаў. І гэта сталася б зборнічкам. Назваў бы яго “Узлёты ў свет: аўстралійская паэзія па-беларуску”». На жаль, задумку сваю паэт ажыццявіць не паспеў — у яго пасмяротным зборы твораў «Нятускная краса» (1982, Нью-Ёрк — Мельбурн) змешчаныя ўсяго сем перакладаў, у тым ліку толькі адзін з аўстралійскага паэта Макса Дуна. У апошнія гады жыцця паэт быў вымушаны працаваць пры загартовачных печах з вельмі высокай тэмпературай. Падарваў здароўе і 22 студзеня 1978 г. памёр падчас купання ў моры, але не ўтапіўся — на плыткаводдзі спынілася сэрца. Немалая эпісталярная спадчына Алеся Салаўя да гэтай пары не сабраная і не апублікаваная[1]. А ліставаўся паэт з людзьмі цікавымі і творчымі: з паэтам Масеем Сяднёвым, з празаікам і літаратуразнаўцам Антонам Адамовічам, з пісьменнікам і арганізатарам літаратурнага працэсу на эміграцыі Юркам Віцьбічам, з грамадскімі дзеячамі Аляксеем Грыцуком і Міколам Ганько. Сябры як маглі спрабавалі развеяць песімізм паэта, што адчуваў сябе адзінокім і нікому не патрэбным спачатку ў Рызе, потым у Зальцбургу, а ў астатні перыяд жыцця — на далёкім аўстралійскім мацерыку. З усіх карэспандэнтаў Алеся Салаўя найбольш пашанцавала Масею Сяднёву. У 1990-я гг. ён некалькі разоў наведваўся на Бацькаўшчыну, дачакаўся рэабілітацыі і выхаду сваіх кніг у менскіх выдавецтвах. Падчас аднаго з прыездаў пісьменнік перадаў на захаванне ў Беларускі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва свой багаты архіў. Пасля вопісу-ўпарадкавання ён займеў афіцыйную нумарацыю «Фонд 363, воп. 1, адз. зах. 80» і стаў даступны даследчыкам. Прапанаваныя ўвазе ласкавага чытача лісты Алеся Салаўя да Масея Сяднёва публікуюцца паводле названай архіўнай крыніцы. Лісты да Аляксея Грыцука друкуюцца паводле аўтографаў, якія захоўваюцца ў архіве Вольгі Іпатавай. Тэксты прыводзяцца без зменаў і купюраў. Адзінае, што дазволіў сабе публікатар, па просьбе рэдкалегіі Беларускага біяграфічнага альманаха, — прывесці правапіс лістоў у адпаведнасць з афіцыйнымі нормамі.

[1] Згадаць можна хіба наступныя публікацыі: Запартыка, Ганна. Лісты з пакут і спадзяванняў // Роднае слова. 1998. № 4; Юрэвіч, Лявон. Пакараны вершам // Лявон Юрэвіч. Камэнтары. Мінск, 1999. На жаль, у абедзвюх публікацыях лісты А. Салаўя прыводзяцца толькі фрагментарна.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

31 снежня 1943 года, Рыга

Дарагі Масей[1]!

Ад самай першай літары гэтага ліста прашу выбачыць мне за тое, што я, на твой прыклад, пачаў ад гэткае формы звароту. Я ўжо напісаў «дарагі Масей», а рука чамусьці дрыжыць і неяк няўпэўнена выводзіць літары. Як ні кажы, ты старэйшы за мяне, больш за мяне перажыў, з большай ведаю і дазнаннем. А таму неяк няёмка звяртацца да старэйшага чалавека так, як да роўнага. Але ж нічога не зробіш — такая твая прапанова. Думаю, што ў далейшым асмелюся…

Шчыра дзякую за твой ліст і за тое, што ў ім напісана. Мне неяк не верыцца, што ўсё гэта, адносна майго творства, праўда. Але, з іншага боку, можа, яно і мае якую-колечы вартасць. І гэта добра.

Прабач, дарагі сябра, за такі спознены адказ. Апошнімі днямі мне давялося праляжаць у пасцелі… Дзякаваць Богу, сяння падняўся на ногі. Збіраюся цяпер надоўга развітацца з пасцеляй. Ужо ж зіма. Можа, дасць Бог, хутка пачнуцца маразы. Тады і паветра пачысцее і павальнее.

Наша рэдакцыя[2] гэтымі днямі, можна сказаць, пуставала. Спадар Сядура[3] яшчэ не прыехаў з Менску. Тэхнічны рэдактар выехаў на свята. Сяння я наведаў рэдакцыю. Твой ліст, што да спадара Шырокава[4], як я даведаўся, наша машынерка своечасова скіравала на Дзвінск. Наагул, падрабязных вестак пра Тодара мы не маем. Ведама толькі, што ён у Дзвінску — і ўсё. Сам ён не напісаў ніводнага слова. Толькі інспектар беларускіх школаў Дзвіншчыны паведамляў, што Тодар — у Дзвінску, што просіць ён матэрыялаў для газеты. Твой ліст пасланы на імя інспектара з просьбай перадаць яго Тодару.

Ужо дзве гадзіны дня. Мінула большая палова апошніх содняў 1943 года. Неўзабаве і вечар. Адылі 12 гадзінаў ночы, за імі — Новы год. Ты, напэўна, у коле сваіх бліжэйшых сяброў рыхтуешся цяпер да спаткання Новага года. А я — адзін. На ўсю кватэру адзін. Гаспадары, з якімі можна згаварыцца па-расейску, і тыя выехалі кудысьці…

Я асабіста ўважаю Новы год за найлепшае свята. На яго пакладаю спадзяванні, што ён запраўды прынясе нешта новае. І мне хацелася б спаткаць яго як найлепей. Але з чым жа спаткаць? Ні з чым…

А можа, пагутарыць з сябрамі, пажартаваць, пасмяяцца, заспяваць песню на сканчэнне апошняй часіны гэтага года і спаткаць з ёю новы? Але ж дзе сябры? Няма. Добрыя хлопцы выехалі. Засталіся, бадай, толькі тыя, што пачуваюць сябе беларусамі толькі на працы. Канчаецца працоўны дзень — канчаецца для іх і Беларусь. Тады іх цікавяць толькі жонкі і дзеці або палюбоўніцы. Тады яны забываюцца на аднакроўных братоў, забываюцца на радзіму. Няхай сабе… Хай іхныя жываты будуць спакойнымі. Не шкада іх, калі яны жывуць толькі для жывата.

Можа, я залішне распісаўся? Можа, шматслоўнічаю? Але я веру — ты мне гэта прабачыш. Веру — ты зразумееш, што ў гэты мамэнт, аддаўшыся свайму лісту, я забываюся на адзіноту; мне здаецца, што ты побач са мной і што я з табой шчыра гутару і гутару наяве, а не ў пісьмовай форме. А можа, гэтак пісаць і пісаць аж да таго часу, пакуль не прыйдзе Новы год? Хто яго ведае, неяк не асмельваюся… Тады табе давядзецца затраціць шмат часу на чытанне ліста. Гэта з аднаго боку. А з іншага — хочацца сяння ж і адаслаць гэты ліст, бо заўтра пошта не працуе.

Вярнуўшыся з пошты, я вазьмуся за Байрана[5]. Разам з ім пакіну сваю кватэру, пакіну зямлю і палячу ў аблокі. Разам з Байранам там, у аблоках, я і спаткаю Новы год.

Ты ўсміхаешся, ты здзіўляешся — што са мной здарылася? Ці не звар'яцеў я? Не, нічога са мной не здарылася. Гэта — праўда.

Адзін тутэйшы «вялікі чалавек», «паважаны грамадзянін» аднойчы сказаў мне, што мая паэма — безгрунтоўнае лётанне ў аблоках, адарванае ад зямлі, і лётанне — нікому не патрэбнае. Можа, ён і мае рацыю. Можа, нікому і не патрэбнае… Але, напэўна, ён не ведае, што, знаходзячыся на зямлі, асабліва ў цяперашні час, далей собскага жывата не сягнеш. І толькі той, хто здольны цяпер дабрацца да аблокаў, можа чаго-колечы дасягнуць. Толькі ўсё пабачыўшы, пражыўшы і перацярпеўшы на зямлі, можна што-небудзь стварыць у аблоках. Асабліва цяпер. На зямлі нічога не створыш, а ўсё тое, што бачыш, перажываеш і трываеш на ёй, заглушыць усякае імкненне да гэтага. У «сіняй вышы» адпачываеш душой, «там няма ні нуды, ні клапоў», і толькі там можна сабрацца з думкамі, накіраваць іх на адпаведны шлях, і толькі там можна знайсці запраўдныя ўмовы для таго, каб сёе-тое стварыць. Творачы ў аблоках і адчуваючы пад сабой зямлю, адчуваеш усё на ёй перажытае, ніколі не адарвешся ад яе, а, наадварот, яшчэ бліжэй будзеш звязаны з ёю. Адгэтуль лепш відаць, што дзеецца ўнізе, і лепш там ведаеш, як дапасоўваць тварэнне да зямнога жыцця. І гэта толькі тады, калі, падкрэсліваю, адчуваеш пад сабой зямлю. Але гора таму, хто ў аблоках лятае, а зямлі пад сабой не адчувае.

Правільна кажуць: «Калі грымяць гарматы, дык музы маўчаць»[6]. Я цалкам, ад пачатку да канца, згодзен з гэтым сцверджаннем. Голас нашае музы заглушаецца гулам гарматаў. Яны не ў стане іх перакрычаць. У сіняй жа вышыні ёсць такія мясціны, да якіх гарматны выбух не дасягае… Гэткая ўжо наша доля — даводзіцца пераадольваць абставіны…

Я не ўважаю сябе за дасягнуўшага тае вышыні, і, як мне здаецца, ніколі і ніяк мне не давядзецца яе дасягнуць. Не з маім розумам і не з маім здароўем. Але ж сваю думку, хай яна няправільная і негрунтоўная, я маю права выказаць…

З Байранам, толькі з Байранам спаткаю Новы год! Я шмат чытаў Байрана яшчэ ў маленстве. Заўсёды быў задаволены ягонымі творамі. Але тады слаба разбіраўся, слаба разумеў. Цяпер з вялікай цікавасцяй перачытваю. І сяння, асабліва сяння, калі не хочацца быць на адзіноце, калі няма жадання звыкнуцца з гэткім палажэннем, незвычайна прыемна развітацца з сянняшнім днём, надзвычайна прыемна «сталеццяў пыл страхнуць», падыхаць «мінулым, гэткім мудрым, слаўным»[7]. І заўсёды пры накшталтным палажэнні і адчуванні міжволі бярэшся за класічныя формы, цалкам аддаешся ім. Яны мяне цягнуць да сябе сваёй важкасцяй, сваёй разважнасцяй. Яны патрабуюць дысцыпліны слова, глыбокае думкі, вялікае культуры. А таму яны не выміраюць, а, наадварот, у адпаведныя часы па-новаму ажываюць.

Я люблю і класічныя формы, паважаю і новыя. Люблю і старое, калі яно добрае, не супярэчу і новаму, таксама неблагому. Я не вораг розных кірункаў у літаратуры. Кожны з іх хавае ў сабе нешта своеасаблівае і добрае. А добрае заўсёды застаецца добрым. Гэта не кажа аб тое, што я павінен пераймаць усе кірункі. Не. Я стараюся прытрымлівацца аднаго кірунку — ці ў формах старэйшых, ці ў формах больш новых. Не спадабаецца гэта адным, дык спадабаецца іншым, бо няма тае рэчы на зямлі, якая б усім аднолькава падабалася. Не дай Бог нацягваць усё на адзін капыл. Хай у нашай літаратуры будзе воля для ўсіх кірункаў. Тады і чалавеку будзе воля ў выбары таго, што яму падабаецца.

А на рамансы я гляджу інакш… Нашым жа кампазітарам патрэбен матэрыял і патрыятычны, і любоўнага характару, і матэрыял чыстае красы, красы ў поўным сэнсе гэтага слова. І толькі раманс здольны хаваць у сабе гэткую красу, якую можна аздобіць музыкай… Краса — найлепшы спажытак для духовага адпачынку чалавека. Правільна сказаў Максім Багдановіч[8]: «Няма красы без спажытку, бо сама краса і ёсць той спажытак дзеля душы»[9].

Дарагі Масей! Яшчэ раз прашу выбачыць за маю шматслоўнасць. Мабыць, шмат чаго сказаў я непатрэбнага, мабыць, шмат у чым і памыліўся. Але людзей, якія ніколі ні ў чым не памыляліся б, напэўна, няма. Гэта — мая шчырая гутарка з табой.

У гэтым лісце я пасылаю табе на добрую памяць сваю фотакартку з вершаваным надпісам на ёй. І, адначасова, пасылаю для «Новай дарогі»[10] два вершы. Я збіраўся друкаваць іх у «Новым шляху», але і так там маіх вершаў хапае. Калі будзеш уважаць за патрэбнае іх надрукаваць, дык ласкава прашу друкаваць іх без зыначанняў, так, як у мяне. Прабач, што надакучаю, але ж — сам ведаеш — усе аўтары гэткія.

Віншую цябе, дарагі сябра, з Новым годам, жадаю шчасця, здароўя і новых удачаў!

Твой ліст прынёс мне шмат радасці. Ён з'явіўся новым сцверджаннем таго, што я ўсё ж не адзін, што я звязаны са сваімі аднакроўнымі братамі. Ён шмат мне дапамог у тым, каб хутчэй падняцца з пасцелі пасля апошняга занядужання.

Маё гарачае прывітанне Янку Богдану[11]. Хай ён прабачыць мне за тое, што гэтак доўга не адказваю на яго вершы. Дрэннае адчуванне не давала мне даўгі час узяцца за працу. Думаю, што пасля Новага года адчую новы прыліў сілаў, тады і напішу адказ.

Твой ліст з фатаграфіяй і з вершамі атрымалі. Шчыры дзякуй. Верш «Сталін на трыбуне» будзе надрукаваны ў другім нумары часапісу. У першы нумар ён спазніўся.

Можа, у цябе ёсць крыху лепшая, больш выразная фатаграфія? Дасланую табой з тэхнічнага боку не ўдасца ў нашым часапісе выкарыстаць.

Вось, здаецца, і ўсё. Чакаю адказу і новых вершаў для нашага часапісу.

Моцна цісну тваю руку і жадаю табе ўсяго найлепшага.

Жыве Беларусь!

Твой Алесь.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

14 траўня 1944 года, Рыга

Мой дарагі Масей!

Нарэшце, здаецца, я агоўтаўся, дайшоў да цвярозага розуму. І адразу ж узяўся пісаць табе ліст. Колькі часінаў таму я выпадкова нашчупаў у сваёй кішэні дзве паштовыя квітанцыі. «Massiej Siadniow, Białystok» — напісана на іх. На адной штамп — Riga 3.5.1944, на другой — 5.5.1944. Значыцца, я нядаўна паслаў табе два заказныя лісты. Але ж гэта, відавочна, нейкае недаразуменне… Здаецца, апошнімі днямі я табе нічога не пісаў. Можа, машыністка наша пасылала табе часопіс, і ад яе выпадкова трапілі квітанцыі да мяне? Сяння нядзеля, яе няма, а заўтра абавязкова спытаюся.

Прашу, ласкава прашу цябе, мой дарагі Масей, прабач, калі ласка, мне за такое даўгое маўчанне. Месяц часу прайшло з таго дня, калі я вярнуўся з Менску, а не напісаў табе ніводнага слова. За гэта цяпер лаю самога сябе, ніяк не магу даравацъ. А можа, і дарэмна гэта раблю? Калі падумаць, дык я й не вінаваты. Больш за ўсё вінаватыя ў маім даўгім маўчанні розныя прычыны, што апошнім часам так непамысна скláліся. Аб самых галоўных прычынах я не буду нічога пісаць, бо калі ўспамінаю пра іх, дык балюча робіцца на сэрцы. Лепш перайду да іншае тэмы.

Уладзімір Глыбінны напісаў пра тваю творчасць вялікі артыкул. Я чытаў яго. Ён, напэўна, бліжэйшымі днямі будзе пасланы табе і аддадзены ў друк або для нашага часапісу, або для часапісу «Узвышша»[12]. Дакладна не ведаю.

Мне казалі ў рэдакцыі, што ты ў маю адсутнасць прыслаў для нашага часапісу два вершы. Адзін з іх не прапусціла цэнзура (цэнзар выдумаў нейкую двухсэнсавасць, а пераканаць яго, што ён памыляецца, не было каму), а другі верш карэктар недзе згубіў;

я перападрос усе паперы і не знайшоў. Заміж згубленага верша я даў у 8-ы нумар часапісу верш «Адзінства хараства». Прабач, калі ласка, за тое, што так здарылася.

Толькі ўчора я змог здаць у друкарню свой зборнік лірыкі[13]. Цэлы месяц я адседзеў у Менску, пакуль атрымаў цэнзурны дазвол, заказ у друкарню і заказ на паперу. Заказ на паперу ў Райхскамісарыят атрымаў у Менску ў дваццатых чыслах сакавіка, а дазвол на паперу ад Райхскамісарыяту змог атрымаць толькі 11 траўня. А рыжскія друкарні не бяруць заказаў на друкі да таго часу, пакуль няма дазволу на паперу. Ужо, здаецца, усе цяжкасці пераможаныя, а ўсё ж не ведаю, калі друкарня аддасць мой зборнік у набор.

Цяпер — яшчэ адна бяда. Дзеля эканоміі паперы тут не згаджаюцца друкаваць кожны верш на асобнай балонцы. Кажуць, што будуць вярстаць усе вершы падрад. Выходзіць, што я дарэмна скарачаў у Менску свой зборнік на 29 вершаў для таго, каб ён меў, паводле патрабавання Сівіцы[14], не больш 96-ці балонак. Дык жа пры гэткіх умовах вёрсткі і без скарочання зборнік будзе мець нават менш 96-ці балонак!.. На аднаўленне скарочаных вершаў тут не згаджаюцца, кажуць, што зборнік мусіць быць такім, якім ён прыняты ў Менску… Усё ж я буду яшчэ хадацца, каб кожны верш друкаваўся на асобнай балонцы. Мажа, што-небудзь і ўдасца. Бяда — кішэні мае апусцелі. А без падмазкі, казаў той, далёка не паедзеш. Цяпер жа — вайна…

А іншыя справы — таксама няважныя. Яшчэ летась я пачаў пісаць невялічкую паэму «Айчына». Не скончыўшы яе, узяўся за новую паэму «Дзвіна» — і гэтай не скончыў. Перад Новым годам пачаў пісаць белым вершам у пяць стопаў ямбу драму з жыцця беларускай інтэлігенцыі пад назовам «Я хачу жыць». Пачатак пайшоў, здаецца, нядрэнна, але калі я знаходзіўся ў Менску, новая паэма не давала спакою, прасілася на паперу. Давялося пачаць і яе. І сталася так, што мною пачатыя чатыры рэчы, але калі я іх скончу — няведама. Бываюць часіны — прыходзіць настрой пісаць, я бяруся за які-небудзь з пачатых твораў, пішу далей; хочацца выказаць нешта важкае і вялікае. Я адчуваю, што ў мяне не стае сілаў, каб гэтае самае важкае і вялікае перадаць на паперы. Тады я пачынаю крычаць немым голасам на ўвесь свой пакой, і мне здаецца, што ў гэтым крыку я чую тое, што хачу сказаць; на сэрцы робіцца лягчэй. Я хапаюся за пяро і пачынаю пісаць. А праз некаторы час ізноў адбываецца тое самае. Аднойчы ўварваўся ў маю кватэру дворнік, пачаў на мяне лаяцца за тое, што не даю жыхарам усяго дому супакою…

Запраўды, няма збавення. Хай яе пярун спаліць, гэтую Рыгу! Палажэнне такое, як у таго мужыка, які ніяк не мог знайсці сабе месца, каб выстагнацца… Цяпер мне б — на Беларусь, у чыстае поле, або ў асабнячок у Менску, каб не трывожыць суседзяў. А тут дык і вершаў няма мажлівасці позна ўвечары дэклямаваць — суседзям спаць трэба. Бяда — часта я забываюся на гэта…

А з іншага боку — навошта ўсё гэта? Навошта з-за нейкай дурносці мець непрыемнасці? Суседзі пачалі ўважаць мяне за вар'ята. Прыязджала нядаўна гаспадыня і казала: «Я вам советую, Альфред Васильевич, бросить эти глупости — писать стихи, ибо вы скоро сойдете от них с ума». Хто яго ведае, мажа й праўда? Мажа, і мае рацыю адзін разумнейшы за мяне чалавек, які неяк сказаў: «Дарэмна, браце, псуеш ты паперу. Пішаш, пішаш, а толку мала. Топчашся і топчашся на адным месцы: асабістыя матывы, мала патрыятызму, мала вобразнасці, мала разнастайнасці тэмаў, вялікі ўплыў Максіма Багдановіча і Масея Сяднёва. Нічога, браце, з цябе не будзе…» А я чалавек нервовы, спачатку агрызнуўся, а цяпер, супакоішаўся, пачаў раздумваць: мажа й праўда?

Вось і адхіліўся я ад сур'ёзных развагаў. Ці не глупства пішу?

Увогуле, жыву я цяпер няважна. Такія-сякія нелады з некаторымі асобамі і шмат, шмат што іншае. Сур'ёзна парашыў кінуць-рынуць усё тут і выехаць неўзабаве ў Менск.

Здаецца, згадзіўся б і зборнік свой на волю лёсу пакінуць. Цяпер адна толькі перада мной перашкода — няведама, ці пусцяць адгэтуль.

Дарагі Масей! Я пасылаю табе на добры ўспамін два вершы (з новых). Праўда, у іх мала чаго новага — ранейшыя думкі, але інакш быць не магло: я не здольны станавіцца наўсуперак сваім пачуццям. Магчыма, я знаходжуся ў гэтых вершах пад моцным тваім уплывам, дык ты мне даруй гэта. Іх не варта нідзе друкаваць, хай яны будуць табе на памяць.

Бывай здаровы!

Моцна цісну тваю руку.

З сяброўскім прывітаннем — А. Радзюк.

P. S. Раней быў такі Алесь Салавей. Ён «пописывал стишки, которые можно встретить у каждого гимназиста средних классов. Но он всё-таки отличался от тех гимназистов; гимназисты обычно записывали стишки в тетрадь, а Соловушка их кукарекает, как сова. Говорят, теперь он потерял голос и перестал пугать мир своим неистовым мычанием. Но если это неправда, так советую ему замолчать. Незнакомый и К.».
(Гэта з ліста, дасланага мне нядаўна няведамай асобай.)

Я згаджаюся з думкай няведамага чалавека. Цяпер Алеся Салаўя няма. Ёсць проста Альфрэд Радзюк. А калі ён і піша што-небудзь, дык гэта па старой прывычцы. Запраўды, мне вельмі цяжка забыцца на тое, да чаго я прывыкаю. Раней наша рэдакцыя была ў адным будынку, пасля пераехала ў іншы. Дык я мала не два месяцы, ідучы на працу, падыходзіў, забыўшыся, да ранейшага будынку і толькі там апамятваўся і скіроўваў туды, куды трэба. Пасля ўжо адвык. Гэтак і з вершамі.
Я ўважаю, што ты не забудзешся і на Альфрэда Радзюка. Ён жадае па-ранейшаму падтрымліваць з табою лучнасць.

Чакаю хутчэйшага адказу — А. Радзюк.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

9 чэрвеня 1944 года, Рыга

Дружа мой!

Калі я часам, знаходзячыся ў стане нецвярозага розуму, і паслаў табе вершы «Мой сябра мне сказаў», «Сягаць не раю аж пад неба», «Жыў-быў», «Ізноў я нарадзінаў дзень спаткаў», дык ласкава прашу цябе: дзеля Бога, нідзе іх не друкуй і нікому не паказвай, спалі іх, каб не засталося і следу. Буду табе за гэта вельмі і вельмі ўдзячны. Праўда, вершы «Жыў-быў» ды «Ізноў я нарадзінаў дзень спаткаў» не гэткія ўжо і страшныя, але я ад іх цяпер адмаўляюся. Бяда — я аддаў іх друкаваць у наш часапіс. Цяпер агледзеўся — і схапіўся за галаву. Выкінуць немагчыма — позна, зроблены ўжо цэлафан. Калі ж усіх пералічаных вышэй вершаў я не паслаў табе, дык яшчэ і лепш. Убачыўшы два апошнія ў нашым часапісе, — не чытай.

Адно вельмі добра памятаю: я паслаў табе «І неба ранішнім абмылася дажджом», «Яе чакаў і я» і «Даволі спаць». Ад іх я не адмаўляюся. Але я не меў намеру друкаваць гэтыя вершы ў «Новай дарозе», я проста так сабе іх паслаў табе на памяць. Калі яны не падабаюцца вашаму рэдактару — хай не падабаюцца на здароўе. Я ўжо табе, здаецца, пісаў, што няма тае рэчы на зямлі, якая б усім аднолькава падабалася (вычытаная мною з кніжак «ісціна», з якою ў такіх выпадках даводзіцца згаджацца).

Дзіўная рэч — прачытае што-колечы сп. Езавітаў[15] і кажа, што дрэнна; прачытае спадар Глыбінны і кажа, што добра; прачытае крытык Дуброва[16] з Менску (брат Язэпа Пушчы) і кажа, што так сабе; прачытае Лявон Крывічанін[17] і крычыць: «Лабуда! Далоў!» Каму верыць?

Гэтак і з Масеем Сяднёвым. Крытык Дуброва кажа: «Шкада, што я не атрымліваю “Новай дарогі”. А ў рэдакцыі “Беларускай газэты”[18] рэдка калі яе знойдзеш. Давялося мне нядаўна прачытаць тры вершы Масея Сяднёва. Цудоўныя вершы! Калі б я змог яшчэ дзе-колечы прачытаць колькі ягоных вершаў, дык напісаў бы артыкул на цэлых дзевяць падвалаў». Гэтыя словы, мне здаецца, перададзеныя проста з вуснаў Дубровы, без зменаў (у мяне часамі вельмі добра працуе памяць і рэдка калі падводзіць). Яны былі сказаныя ў сакавіку 1944 года ў Менску.

Уладзімір Глыбінны кажа: «Калі чытаю вершы Сяднёва, дык запраўды адпачываю. Яны задавальняюць самыя тонкія струны пачуццяў».

Лявон Крывічанін, зрабіўшы паважны выгляд, кажа: «Я ўсё ж такі не памыляюся — у Беларусі на трох чалавек прыпадаюць два паэты. Ха-ха! Ха-ха!» Нездарма нехта Апалінар Чоп напісаў:

Яму паэзія — афіша, ён — каза,
Моль камароўская душу якой абгрызла.
Адзінае магу яму сказаць:
— Калі не поп, дык не ўбірайся ў рызу.

А паэта Уладзімір Дудзіцкі[19], прачытаўшы што-колечы Масея Сяднёва, круціць носам і нічога не кажа. «Ну як?» — пытаюся ў яго. «Гм… гм…» — і больш ні слова. «Як вершы, чуеш ці не?» — пытаюся зноў. «Га?.. Ну, вершы — як вершы, але… але…» І больш у яго нічога не выпытаеш. Колькі б ні намагаўся.

Юрка Віцьбіч[20] — не крытык і не паэта — бегае па Культурным згуртаванні[21] і, захлынаючыся ад прыліваў радасці, крычыць: «Идеальные стихи! Замечательные стихи! Моисей Седнёв имеет свой собственный голос. Ни на кого не похож. О нет, он не эпигон!» (Табе, напэўна, ведама — Юрка Віцьбіч гутарыць толькі па-расейску, а піша, безумоўна, па-беларуску.)

А нейкі Алесь Салавей, чытаючы вершы М. Сяднёва, заўсёды падобны на маладога псіха (бо псіхі пераважна, як кажуць, бываюць старымі). Чытае ён кожны верш толькі адзін раз, і то не па-людску, і толькі ад аднаразовага чытання завучвае ўвесь верш на памяць. І гэтак усе вершы носіць у сваёй галаве. Іншым разам уначы дэкламуе ўперамешку з вершамі Цютчава[22]. Ягоны сябра-карэктар, які нядаўна пасяліўся з жонкай у суседні ад яго пакой, стукае ў сцяну і крычыць: «Не перашкаджайце спаць!» Шчасце — гаспадар прыязджае дахаты раз у паўгода, гаспадыня — раз на тры месяцы.

Нешта я збіўся з толку і пачаў адхіляцца ад тэмы. Ага — далей. А Наталля Арсеннева[23] кажа: «Русіцызмы! Няўважлівыя адносіны да мовы! Мала вобразнасці! Звычайныя словы!»

Ізноў — каму ж верыць? Хіба толькі Ф. Цютчаву:

Молчи, скрывайся и таи
И чувства, и мечты свои —
Пускай в душевной глубине
Встают и заходят оне
Безмолвно, как звезды в ночи, —
Любуйся ими и молчи.

Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, чем ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь —
Взрывая, возмутишь ключи.
Питайся ими и молчи.

Лишь жить в себе самом умей —
Есть целый мир в душе твоей
Таинственно-волшебных дум —
Их оглушит наружный шум,
Дневные разгонят лучи —
Внимай их пенью — и молчи!

Калі я быў у Вільні, дык дэкламаваў гэты верш аднаму ведамаму, здаецца, беларусу. Я кончыў чытаць, а мой слухач усхапіўся з месца, пачаў бегаць каля стала, замахаў рукамі, ад узнервованасці не мог вымавіць спачатку ніводнага слова. Толькі нейкія невыразныя гукі зрываліся з ягоных вуснаў. «Што здарылася?» — думаў я. Да мамэнту майго дэкламавання мы былі найпрыязнымі людзьмі. Нават колькі кілішкаў выпілі разам. «Але ж мы не ўпіліся, — падумаў я, — і не відаць, каб гэты чалавек быў п’яным». Нарэшце я пачуў: «Ты цяпер чалавек не мой! Ведаць цябе не хачу больш! Толькі гэтыя Пушкіны[24], Лермантавы[25] й Цютчавы забралі з нашых шэрагаў шмат інтэлігенцыі беларускай. Толькі з-за гэтых Пушкіных і Цютчавых мы ніяк не можам Беларусі пабудаваць! Я здзіўляюся, як можа беларускі інтэлігент, які нават вершы піша, захапляцца ворагамі нашага сялянскага народа!» (Слова «сялянскага» вымаўлялася з націскам.)

«Прабачце, — запярэчыў я, — я захапляюся не расейскімі ідэямі, а высокай мастацкасцяй у паэзіі расейскіх класікаў, іхнай вялікай культурай. Я з іх бяру прыклад, вучуся ў іх!»

«Няпраўда! У расейскага “Ванькі” ніколі не было ніякай культуры й не будзе! Народ, лепшыя сыны якога кажуць: “Славянские ручьи сольются в русском море”[26], ніколі не можа быць культурным! Трэба захапляцца “не лукоморьями у дубов зелёных”[27], “не славянскими ручьями”, не азіятамі, а еўрапейскай літаратурай!»

«Прабачце, еўрапейскіх класікаў, як Шылера[28], Гётэ[29], Байрана, Мальера[30] й іншых, я таксама не цураюся, як і Пушкіна, Лермантава, Фета[31] й Маякоўскага[32]…»

«Маякоўскага?!» — і на твары чалавека з’явіўся жах. Ён зноў не мог вымаўляць словаў. Праз колькі хвілінаў забарабаніў зноў, і я, напружваючы слых, ледзь разбіраў пазбаўленыя выразнасці словы: «Не, цяпер ты зусім не мой! Не мой чалавек! Гэта жах, жах, жах! Ідзі, ідзі да тых, каго Пушкін змусіў адрачыся ад беларускага сялянскага народу, каго змусіў захапляцца “русским дворянством”. Ідзі да тых, хто чытае й дэкламуе:

В последнем вкусе туалетом
Заняв ваш любопытный взгляд,
Я мог бы пред ученым светом
Здесь описать его наряд;
Конечно б, это было смело
Описывать мое же дело:
Но панталоны, фрак, жилет,
Всех этих слов на русском нет[33].

Ха-ха! А дачка кампазітара Галкоўскага[34] нічога не ведае, апрача:

Когда б вы знали, как ужасно
Томиться жаждою любви,
Пылать — и разумом всечасно
Смирять волнение в крови;
Желать обнять у вас колени
И, зарыдав, у ваших ног
Излить мольбы, признанья, пенье,
Всё, всё, что выразить бы мог[35].

Хіба яе змогуць крануць такія высокапаэтычныя сялянскія вершы:

Край наш бедны, край наш родны,
Лес, балота ды пясок…
Чуць дзе крыху луг прыгодны,
Хвойнік, мох ды верасок.
А туманы, як пялёнка,
Засцілаюць лес і гай…[36]

Не, гэтыя радкі не крануць яе ніколі, бо яе сапсавалі розныя там Пушкіны! Адзін мой знаёмы звар'яцеў ад гэтых самых Пушкіных. Ягоны бацька — беларус, маці — беларуска, а сам сябе ён уважае за расейца. Хто вінаваты? Пушкіны! Калі кладзецца спаць, ён дэкламуе:

Ах, ножки, ножки! Где вы ныне?
Где мнете нежные цветы?[37]

А калі прачынаецца ўранні, дык ад яго нічога іншага не пачуеш, апрача:

На берегу пустынных волн
Стоял он, дум великих полн,
И вдаль глядел… И думал он:
Отсель грозить мы будем шведу.
Здесь будет город заложен
Назло надменному соседу.
Природой здесь нам суждено
В Европу прорубить окно[38]».

«Прабачце, — перабіў я, — вы адмаўляеце Пушкіна. Адкуль жа вы ведаеце ягоныя вершы на памяць?»

«Я іх вывучыў не дзеля таго, што імі захапляюся, а дзеля таго, каб імі даваць супраціў русацяпам!»

Я больш не вытрымаў… А што далей было — змоўчу. Гэта нецікава.

Ваш рэдактар ведае гэтага чалавека. Можа, калі-небудзь убачуся з табой і назаву ягонае прозвішча.

Шмат спісаў я паперы і шмат выліў чарніла, а за твой апошні ліст не падзякаваў. Сяння яго прывёз мой гаспадар — спадар Дзямідаў[39]. Шчыры дзякуй табе за ліст. Я заўсёды бываю вельмі задаволеным, калі атрымліваю ад цябе лісты. У тваёй асобе я маю адзінага чалавека, ад якога даводзіцца пачуць ласкавае слова.

Я не ведаю, чаму я такім нарадзіўся на белы свет: словы ласкі — бальзам для маёй душы, яны мяне ажыўляюць і натхняюць. Можа, гэта таму, што…

10 чэрвеня 1944 года

…Я вельмі кволы чалавек. Я не мужны, як іншыя, не станоўкі й не вытрывалы. Я, напэўна, ніколі не змог бы прайсці тых этапаў, якія прайшоў, скажам, ты. Я ведаю: трэба выхоўваць у сабе сілу волі. Але як яе выхаваеш, калі ўся мая істота няздатная да гэтага? А спрабаваў. Я кідаў курыць. Куру з 15-гадовага ўзросту, з тае пары, калі страціў бацькоў. У 1941 годзе, на трэцім месяцы вайны, я колькі часу знаходзіўся ў свайго далёкага сваяка на Койданаўшчыне. «Не патрэбная цяпер мне твая самасейка, — сказаў я сваяку, — буду кідаць курыць». «Пабачым», — пачуў у адказ.

У першы дзень, здаецца, ніякіх праяваў не было. На другі дзень я хадзіў як мыла з'еўшы. Сваяк ад'язджаў у млын, папрасіў мяне запрэгчы каня. А я ніколі не запрагаў, нават не ведаў, як ускладаць на каня хамут. Сказаць сваяку, што не ўмею, не выпадала — ён бы смяяўся з мяне. І я пайшоў запрагаць. Усклаў хамут, здаецца, правільна. Але вось гэтая дуга, каб на яе немач! Толькі вазьмуся за супоню, крыху пацягну — і дуга перакульваецца праз галаву каня. Ізноў прымацую гужамі дугу да аглобляў, спрабую засупоніць хамут — і зноў адбываецца тое самае. «Ты яшчэ не запрог?» — пачуў раптам голас. «Не», — адказаў я. «Ха-ха-ха! З якога ж боку ты запрагаеш? Як жа ты ўкладаеш дугу ў гужы? Ты мо п'яны?» — «Не п'яны, а дурны! Разумееш? Дурны! Паспрабуй сам два дні не пакурыць, дык і ты каня не запражэш! І ў цябе ўсё наадварот будзе выходзіць!» — «Ха-ха-ха! Я ж казаў, што не жартачкі — кінуць курыць».

А ў другую ноч я не змог заснуць ні на часіну. На трэцюю ноч, змучаны бяссонніцаю, здаецца, крыху задрамаў. Пасля ўсхапіўся з ложка, пабег на кухню, запаліў газніцу, сеў на лаву й пачаў абіраць бульбу. «Што ты робіш?» — пачуў спалоханы голас гаспадыні…

«Можа, я лунацік?» — падумалася мне. Але ж месяца ў гэтыя ночы не было. Мае думкі развеяў сваяк. Падышоў і падаў капшук з табакаю: «На, закуры…» І я закурыў. Адразу пасвятлела ў вачах, і іншы свет паўстаў перада мною. Палягчэла на сэрцы.

Другі раз я кідаў курыць у канцы 1942 года, будучы ўжо ў Рызе. Дактары катэгарычна забаранілі мне курыць і піць гарэлку. Я цвёрда пастанавіў: ні адной папяросы ў зубы, ніводнага глытка гарэлкі ў рот!

А тым часам, калі я знаходзіўся паблізу людзей, якія курылі, дык прагавіта ўдыхаў водар табачнага дыму, мае рукі трэсліся, як у старца, на вачах выступалі слёзы. Калі знаходзіўся ў рэстаране, а паблізу хто-небудзь выпіваў, нос мой ужо так свярбеў, ажно слюнкі цяклі.

Я не мог працаваць — галава адмаўлялася думаць, літары скакалі перад маімі вачамі, стук пісальнай машынкі змушаў мяне скрыгатаць зубамі, найменшы пабочны гук даводзіў мяне да шаленства. Я не размаўляў з людзьмі, а агрызаўся, як паранены звер.

А ў адну ноч (ведама ж, бяссонную) пад маім ложкам пачалі пішчаць пацукі. Я ўсхапіўся, запаліў святло, схапіў чаравік, перакуліў ложак — і велізарны пацук прабег каля маіх ног. Я шпурнуў чаравікам, не патрапіў, а пацук знік у шчыліне паміж сцяной і печчу. Да болю я дзёр кіпцюрамі печ, рад быў бы яе ў гэты мамэнт разбурыць, але — не ставала сілаў…

Я не жыў, а мучыўся. Давялося адрачыся ад сваіх пастановаў. Курыць я не кінуў, а гарэлку мой арганізм з радасцяй прымае і да сянняшняга дня.

Вось каб пажыў з год у тым месцы, дзе не п'юць і не кураць, скажам, у турме, дык там змог бы адвыкнуць, і нічога са мной не сталася б.

Прабач мне, дарагі Масей! Ізноў я распісаўся. Залез у нейкую дурніну. Дзякаваў табе за ліст, а цяпер вунь куды залез.

Я падобны на трохгадовае дзіця. Калі хто-небудзь выпадкова загаворыць да мяне павышаным тонам, адразу нейкі цяжар сціскае мае грудзі, камяк — у горле, я адчуваю

ў сабе пусціню. Тады я раблюся маўклівым, незгаворным, галаву апускаю долу. Часта пры сустрэчах з сябрамі я не паказваю выгляду, што хто-небудзь мяне пакрыўдзіў, бо крыўдзіцца, фактычна, няма на што, але сяджу як вады ў рот набраўшы. Мяне не разумеюць: «Чаго нос павесіў? Трэба быць вясёлым, жыццярадасным! А ты?»

А я яшчэ ніжэй апускаю голаў. Уладзімір Дудзіцкі, калі я быў у Менску, сказаў і такое: «Я турмы прайшоў, этапы прайшоў, а носа не вешаў і не павешу. Ты нічога не бачыў, нічога не перанёс, а ўдаешся ў роспач! Арыгінальнічаеш! Глядзеце на мяне — я паэта, а таму не такі, як усе іншыя! Дык ты арыгінальнічай перад тымі, хто цябе не ведае, я цябе даўно разгадаў!»

І запраўды, ад усіх заўсёды я чую амаль тое самае: «Арыгінальнічаеш!»

А мне ніколі гэта не прыходзіла і не прыходзіць у галаву. Ні аб якіх арыгінальствах я ніколі не думаў і не думаю. І два гады таму я быў гэткім самым чалавекам. І нікому тады сваіх вершаў не паказваў і ні ад кога не чуў: «Арыгінальнічаеш!» Выходзіць, ва ўсім вінаватыя вершы.

Адзін Лявон Случанін[40] даў мне беспамылковую ацэну: «Барышня! Цямця-лямця! Меланхолік!»

Я не пакрыўдзіўся. Хоць адзін чалавек сказаў больш-менш правільна.

Хіба не барышня? Вось у тваім лісце прачытаю ласкавае слова — і ўсмешка з'явіцца на маім твары, і тады я гаваркі, вясёлы, нават без гарэлкі. Магу гаварыць і жартаваць да таго часу, пакуль мне не скажуць: «Досыць! Абрыдзела!» І ад гэтых словаў прападае мая весялосць, і я набываю выгляд, апісаны вышэй. Толькі гарэлка робіць мяне інакшым. Тады я хоць і мала гавару, але вясёлы, тады калі і пакрыўдзіць мяне хто, дык не змаўчу. А пасля, калі працверажуся, бяру назад свае словы. Адзінае ў мяне нязменнае — гэта ўпартасць. Часамі стрэліць у галаву думка: не гаварыць нічога пра тое і тое. Тады хай мяне рэжуць, хай б'юць — не скажу ні слова.

Вось толькі цяпер, пішучы ліст, я ўспамінаю, якім я часта бываю. Я добра ведаю, што вельмі дрэнна быць такім чалавекам. Але накшталтныя думкі ў маю галаву не прыходзяць тады, калі я бываю такім.

Я ніколі нікому не апавядаў так шмат аб сваіх недахопах. Нават найбліжэйшы мне чалавек Уладзімір Глыбінны добра мяне не ведае. Ты — першы чалавек, перад якім я так адкрыты. Запраўды, форма звароту на «ты», твая прастата і прыхільнасць развязалі мой язык. Пішучы лісты ў афіцыйным тоне, я ніколі не змог бы быць такім шчырым. Я тады пісаў бы пра грамадскія справы, не панураўся б у сваё асабістае. Быў бы не «раднёй», аб якой ты пісаў, а чэрствай і халоднай істотай. А часам хочацца забыцца на штодзённае і цалкам аддацца самому сабе. Нічога, крыху падрасту, падвучуся і пасля напішу аповесць, высмеяўшы гэткага тыпа, як я, які і граша не варты.

Ты нікому нічога пра мяне не кажы. Пакуль што я веру толькі табе аднаму. Не варта чытаць маіх лістоў іншым — тады на свеце будзе менш людзей, якія з мяне смяюцца.

Я здзіўляюся, чаму вашаму рэдактару не падабаюцца мае вершы «І неба ранішнім абмылася дажджом», «Яе чакаў і я», «Даволі спаць»? Я ўважаў, што гэта — найлепшыя мае вершы. Мне здавалася, што ў іх упершыню бліснула мікраскапічная іскарка майго ўласнага «я», пазбаўленага эпігонства. Цяпер мае думкі развейваюцца.

Наагул, мне здаецца, што калі б я паслаў у «Новую дарогу» свае пазалеташнія, спаленыя ў печы, вершы «Над калыскай», «То не сокал раным-рана», дык яны спадабаліся б вашаму рэдактару.

Між іншым — я вялікі прыхільнік ягоных вершаў. Яшчэ ў 1942 годзе, едучы праз Вільню ў Рыгу, я заўважыў два зборнікі Хведара Ільяшэвіча[41]. Тады ў Вільні я прачытаў колькі ягоных вершаў, але набыць зборнікаў не давялося. Яшчэ тады я зацікавіўся

арыгінальнымі, своеасаблівымі вершамі Ільяшэвіча, не падобнымі на творы другіх паэтаў. У іх былі трапная вобразнасць, мастацкасць і культура.

11 чэрвеня 1944 года. А ад брашуры «Друкарня Мамонічаў»[42] я быў у захапленні. Надзвычайна сур'ёзны і разумны твор!

Нядаўна адзін рыжскі беларус даў мне пачытаць зборнічкі Хведара Ільяшэвіча і часопіс «Калоссе»[43]. Вершы я не толькі чытаў, але і перачытваў. Глыбака запалі ў памяць радкі:

Паплыву ў хвалях шуму з-пад палёў беластоцкіх
Да дняпроўскіх лугоў і да слуцкіх пшаніц.
Мо мне вецер раскажа, як у гэтых зарэччах
Рассыпаў нехта слёзы і ў змрок галасіў.
Мне так часта здаецца ў жаўцеючы вечар,
Што каменні на полі — гэта жнеі без сіл.
Распляліся іх косы і апалі прыгожа,
Вецер з рук абамлелых не развеяў ім сны.
І яшчэ замірае спеў працяжны на пожні
З тых гадоў, калі ў жыце упалі яны.

Цудоўна! Тут няма зрыфмаванага набору словаў, затуманеных штучна створанымі вобразамі. Тут — глыбака пачуццёвыя думкі, трывога за лёс народу, вялікая пашана нашчадкаў да прадзедаў. Гэта — жыццё, якое кранае сэрца жывога чалавека, якое змушае яго не быць бесклапотным і падумаць, дзе і для чаго ён жыве. І мне здаецца, што Хведар Ільяшэвіч пасля Танка[44] — другая паводле сілы велічыня сярод паэтаў Заходняй Беларусі. Па-мойму, Ільяшэвіч перарос і Арсенневу, і Машару[45], а пра Іверса[46], Васілька[47] і Хмару[48] не варта і ўспамінаць.

Параўноўваючы моўныя асаблівасці вершаў Ільяшэвіча з асаблівасцямі празаічных твораў у «Калоссі» і артыкулаў у «Новай дарозе» М. Дальнага, я пераканаўся, што Дальны — гэта Ільяшэвіч. Калісьці я чытаў артыкул у абарону маладых паэтаў, і мне ніяк не верылася, што яго напісаў Ільяшэвіч. А прачытаўшы артыкул «На новай хвалі» пра паэзію Арсенневай, я зусім расчараваўся ў М. Дальным. Чытаў я гэты артыкул, як і ўсе, зверху ўніз, але да толку дайсці не змог. У пачатку гаворыцца пра адно, у сярэдзіне — пра супрацьлеглае, а ў канцы — супрацьлеглае і сярэдзіне, і пачатку. «Перад ёй адчыняецца новая багатая крыніца творчасці — сацыяльнасць». Што гэта? Не разумею. У адным месцы Арсеннева плыве на новай хвалі, а ў другім — спрабуе плысці. І меркаванні аб колішняй пяснярцы чыстае красы нешта не вяжуцца.

Але навошта я пачаў выказваць свае беспадстаўныя погляды аб крытыцы? Ды яшчэ ў лісце! Прабач, дарагі Масей!

12 чэрвеня 1944 года

Я маю вялікае жаданне набыць зборнікі вершаў Хведара Ільяшэвіча. У Вільні не мог трапіць у кнігарню Станкевіча[49]: то яна была зачыненая, то ў мяне не было часу, то іншыя прычыны перашкодзілі. А даводзілася чуць, што ў кнігарні Станкевіча гэтыя зборнікі ёсць. Не ведаю, калі мне зноў давядзецца быць у Вільні. А тым часам, можа, з Беластока можна было б выпісаць гэтыя зборнікі?

Я ўжо памірыўся з усімі і зноў вяду нармальны кшталт жыцця.

Учора прагульваўся ў горадзе. Было не асабліва горача, але ад сонца ў мяне пачала кружыцца галава, зрабілася нядобра. Ледзь жывы дабраўся дахаты. Прагавіта ўдыхаў паветра, але чамусьці мне яго не ставала; я адчыніў вакно, высунуў галаву на двор — усё

адно не ставала. Гаспадыня дала панюхаць нейкіх кропель — тады палепшала. І што такое — сам не ведаю. Такіх выпадкаў ужо больш за год у мяне не было.

Пад вечар узяўся за рукапісы сваіх пачатых вялікіх рэчаў. Узлаваўся на іх — кінуў у печ і спаліў. Толькі пачатак паэмы «Айчына» пакінуў. А пасля зрабілася шкада спаленага. Цэлую ноч праз гэта мучыўся — не мог заснуць і на часіну.

Ці закончу калі-небудзь паэму «Айчына» — не ведаю. Цяпер лета — спецыяльна пісаць не прыходзіць натхненне. Калі іду на працу ці знаходжуся ў страўні, часам з'явіцца ў галаве колькі новых радкоў — запішу. Чытаю назаўтра — не падабаецца, знішчаю, і гэтак справа наперад не пасоўваецца. А тады нешта новае, не вершы, а штосьці невыразнае, несфармаванае лезе ў галаву, не дае супакою. Хацеў на два тыдні забыцца на ўсё, адпачыць — няма рады. Калі да мяне звяртаюцца, мала назваць маё імя ці прозвішча два ці чатыры разы — трэба падысці і крануць мяне, тады толькі я пачую.

Ты толькі не падумай, дарагі Масей, што ўважаю сябе за генія, за паэту. Часта ад узнерваванасці я бываю горшым за п'янага, а выпіўшы колькі кілішкаў гарэлкі, магу за тры гадзіны нагáсіць цэлую паэму. Каб мяне так натхняла жыццё сваёй цвярозасцяй, як гарэлка нецвярозасцяй, дык праз дзесяць гадоў, магчыма, і быў бы з мяне такі-сякі паэта.

Сяння аднаўляў у памяці спалены рукапіс пачатай драмы. Нічога не атрымалася — свае рэчы я так не запамінаю, як чужыя. Зборнік мой ужо набраны, звярстаны і пракарэктаваны. У канцы гэтага тыдня будзе друкавацца, у пачатку наступнага — трапіць у пераплётную. Можа, паспее выйсці ў свет.

Калі рабіў карэктуру, дык расчароўваўся ў сваім зборніку. Нішто мне не падабаецца, усё здаецца бязвартасным, мізэрным і нікчэмным. А раней так хваляваўся за лёс кніжкі, перажываў. Для чаго ўсё гэта было?

А як з тваімі зборнікамі? У 9-ы нумар часапісу я даў інфармацыю, што хутка выйдуць. Справа з выхадам нашага часапісу — няважная. Яшчэ 8-ы, красавіцкі, нумар ляжыць у друкарні. Віна не наша. Друкарні занятыя для вайсковых мэтаў. Ужо шмат нумароў падрыхтавана да друку, і яны чакаюць у друкарні.

Я аддаў у набор для чарговых нумароў твае вершы «На хутары» і «Жыццё». У 15-м нумары «Новага шляху» пачнём друкаваць артыкул Ул. Глыбіннага «Лірычнае адтварэнне перажытага». Калі маеш вялікую і выразную фатаграфію, прышлі, дамо цябе ў гэты нумар на вокладку. Я не жартую. Калі які-небудзь актор мае права трапіць да нас на вокладку, дык паэта мае на гэта яшчэ больш правоў.

Прабач мне, што адрываю цябе гэтым лістом ад працы. У мяне з'явілася ахвота пагутарыць. Бо з людзьмі сустракаюся рэдка, заўсёды — адзін, як Лявон Бушмар[50]. Той, праўда, быў ваўком, а я — ваўчаня.

Моцна цісну тваю руку! Бывай!

З паважаннем — твой Алесь.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

14 лістапада 1944 года, Рыга

Дружа мой!

Сяння мы атрымалі 5 экзэмпляраў 6-га нумару «Новае дарогі». Урэшце, я змог прачытаць газету на месцы, не хадзіць да «вялікіх чалавекаў» з паклонамі, не выпрашваць ад «оного высочества» ласкі даць мне пачытаць «Новую дарогу». І гэта, напэўна, дзякуючы табе. Шчыра дзякую і прашу прабачэння за ўчыненыя мною клопаты…

Шчыра дзякую табе за ліст, за фатаграфію. Пры надрукаванні ў «Новым шляху» артыкула пра цябе выкарыстаем і фатаграфію.

А ў сваіх вершах ты ўздымаешся вышэй і вышэй… Чытаючы верш «Зманлівасць», я страціў раўнавагу, ускочыў на стол, голасна зачытаў на ўвесь рэдакцыйны пакой. Шкада, што каля мяне не было каралеўны, а толькі… калега-карэктар. І, дзівак, падумаў, што я звар’яцеў. (Ён у нас працуе не так даўно, добра мяне яшчэ не ведае.) А можа, ён і не памыліўся… Часамі мне здаецца, што я запраўды чалавек ненармальны. Нармальныя людзі заўсёды застаюцца нармальнымі…

І, ведаеш, неяк не хочацца верыць, што гэтыя вершы пісаліся колькі год таму. Каб яны былі напісаныя на катарзе або ў турме мікалаеўскіх часоў (хоць і не жыў тады, але мне апавядалі), дык я тады б даў веры. А вось як можна напісаць такія вершы на савецкай катарзе — я ніяк не магу ўявіць. Мне здаецца, што яны пісаліся цяпер. І кожны новы верш — усё новыя й новыя поступы наперад, незалежна ад таго, якая стаіць пад вершам дата. Гэта сведчыць аб велізарным творчым росце — не па днях, а па гадзінах.

Я вельмі рад падтрымліваць лучнасць з чалавекам, які піша гэткія цудоўныя вершы. Гэта кажу я шчыра, ад чыстага сэрца, без ніякіх намераў трапіць у ласку. Я ніколі не крывіў душой і не збіраюся крывіць. Пасля тваіх вершаў я адчуваю сябе мізэрненькім вершаплёцікам, і ў мяне пачынаюць з’яўляцца думкі, ці не надакучаю я табе і ці добра, што я звяртаюся такім тонам, хоць ты нічога супроць не маеш у апошнім лісце.

Ты пытаешся — адкуль я паходжу? Што ж — будзем заводзіць больш шчыльнейшае знаёмства.

Я з’явіўся на свет 1-га траўня 1922 года ў вёсцы Крысава, у 7-мі кіламетрах ад Койданава, у 33-х кіламетрах ад Менску. На вёсцы давялося жыць толькі да аднагадовага ўзросту. Потым лёс кідаў мяне, спачатку з бацькамі, а пазней і аднаго па розных мястэчках і гарадох Беларусі. Бацька мой — спачатку земляроб, потым — інтэлігент. У 1929 годзе атрымаў вышэйшую сельскагаспадарскую асвету. У 1938 годзе памёр у менскай турме. Маці ў гэтым жа годзе была асуджаная і высланая на 10 гадоў у Нова-Сібірскую акругу. Не ведаю, што з ёй цяпер, але, напэўна, не жыве, бо мела вельмі дрэннае здароўе.

А я — іхны старэйшы сын. Сын «ворагаў народу»… Маю незакончаную сярэднюю асвету.

Ты памыляешся — я не моцна складзены. Рост мой — ніжэйшы сярэдняга. Сам я — тонкі, як цвік, крыху гарбаваты. Можна лёгка ўзяць мяне аднэй рукой, як матыля, і не толькі мой верш, але і мяне самога без цяжкасцяў выкінуць у кошык.

Здароўе… Здаецца, увогуле нядрэннае. Толькі вельмі слабое сэрца. Не магу нармальна ўзняцца на трэці паверх. Не магу мыцца ў лазні, не магу хутка хадзіць. Ледзь не так дыхне на мяне вецер — і даводзіцца пасля адлежвацца ў пасцелі. Але я на гэта мала бяру ўвагі. Нядаўна мне давялося чуць, што людзі з хворым сэрцам вельмі жывучыя. Як каты…

Гэта табе, відавочна, нецікава… Дык ласкава прашу прабачыць.

Колькі дзён таму вярнуўся з Менску наш галоўны рэдактар. Блізу два месяцы быў ён там. Мне аднаму тут было цяжкавата. Дзеля гэтага другі і трэці нумары выходзяць са спазненнем. Са спазненнем быў выпушчаны і першы нумар. Другі нумар сяння друкуецца. Заўтра вышлю. Там змешчаны твой верш «Дзяцінства». (Дарэчы, па-мойму, лепш было б «Маленства»; дзяцінства бывае ў старасці, калі чалавек дзяціняе. І чаму «ўзнаў», а не «пазнаў»? Прашу прабачыць за гэту заўвагу.) У трэцім нумары будзе надрукаваны «Домік у Менску». У чацвёрты нумар пастараюся даць верш «Маім бацькам», у пяты — «Зманлівасць».

Я прашу прабачыць мне за гэткую хаатычнасць майго ліста, за ягоную несур’ёзнасць. Нешта не клеюцца думкі. Дрэнны настрой. Віна ўсяму гэтаму — «Уражанні», «Дарога

на Парнас», якія кагадзе давялося прачытаць у «Новай дарозе». Здзіўляюся, як жа ў газеце, якую выпускаюць літаратары, і нядрэнныя літаратары, магла з'явіцца такая бесталковая, неразумная рэч. Горшай дурніны (прабач, калі ласка), мабыць, нідзе нельга знайсці. З такой некультурнасцяй (апрача дурніны) варта было б Чаславу Будзьку[51] не вылазіць з «зажабленага балота» на пасмешышча людское. Запраўды, ніяк, ну ніяк не магу ўявіць, як да старонак газеты магло быць дапушчанае жабінае кваканне… Жаба горш усякай скаціны. (Сам ён бесталковая скаціна!)… Прашу дараваць за лаянку. Але, мне здаецца, ты разумееш, што мне ад гэтага лягчэй…

Артыкул М. Дальнага ў абарону маладых паэтаў — кашаль для хворага чалавека. «Раніца»[52] вельмі добра зрабіла і вельмі правільна.

Ад чалавека, які мае дараванне, толькі і трэба вымагаць і вымагаць. Ніякія «аглоблі» і ніякія каменні не заглушаць такога чалавека, а яшчэ больш загартуюць яго, гэтым самым дапамогуць яму праз усе цяжкасці выбіцца, казаў той, у людзі. Калі ж той, хто не мае даравання і спалохаецца «аглоблі», дык не шкода. Усё адно з яго нічога не выйдзе. А розныя «абароны» на ягоны адрас даюць яму падставы думаць, што ён усё ж, казаў той, не лыкам шыты. І што горш усяго, такія абароны робяць маладога паэту вечным калекам. Толькі суровае вымаганне і бязлітасная крытыка могуць дапамагчы паэту, які не мае апоры пад нагамі, знайсці яе.

Не дай Божа стаць за лекара чалавеку, які знойдзе на дарозе паўвоза лекаў. «Такія дактары вымуць душу без пары»[53], — справядліва кажа народ. За апошнія словы я цалкам адказваю.

У першых чыслах сакавіка паеду ў Менск. Буду там мала не месяц. Пасля, вяртаючыся назад, затрымаюся крыху ў Вільні.

На гэтым я і кончу. Няма часу больш пісаць.

Рэдакцыя чакае ад цябе новых вершаў.

Жадаю ўсяго найлепшага!

З прывітаннем — Алесь Салавей.

УЛАДЗІМІРУ СЯДУРУ і МАСЕЮ СЯДНЁВУ

28 траўня 1946 года, Зальцбург

Дарагі Уладзімір Сядура!

Дарагі Масей Сяднёў!

Атрымаў ад Уладзіміра Сядуры ліст. Шчыра дзякую. Радуюся, што ён жыў і здароў. Як маецца ягоная маці? Уладзік! Апошнім часам я шукаў цябе праз сваіх знаёмых у Брэгенце. Адтуль атрымаў весткі, што ты выехаў у амерыканскую зону Нямеччыны.

Яшчэ з восені мінулага года я таксама думаю пра тое, каб выехаць туды, дзе ёсць больш нашых людзей, скажам, у Рэгенсбург. Але да сянняшняга дня не выехаў толькі таму, што ніяк не выпадае пакідаць без духовай апекі нашых людзей, якія тут ёсць.

Нас разлучае аўстрыйска-нямецкая мяжа. Уяві, што нават нельга прыехаць да вас на колькі дзён. Пропуск у Нямеччыну тут дастаць можна. Але як жа вярнуцца назад? Пра зваротны пропуск няма й гутаркі. Пайсці на іншы шлях, як гэта шмат хто робіць, я не адважваюся.

Усё ж на пераезд я не пакідаю надзеяў. Думаю, што неўзабаве гэта зраблю, калі можна будзе там у вас прапісацца.

Усе вашы новыя выданні я чытаў. Не бачыў толькі часапісу «Шыпшына»[54]. Траплялі тыя выданні рознымі шляхамі ад вашых украінцаў да нашых, а з рук апошніх яны выпадкова траплялі і да мяне.

Добрая рэч — тыя часапісы, калі няма нічога лепшага. А няўжо нельга было б выдаваць там у вас тое-сёе ў друкарні? Чаму гэта ўкраінцам удаецца? Яны выдаюць не толькі газеты і часапісы, але і зборнікі вершаў і прозы. Маюць нават свае ўласныя друкарні. Каб было тут гэтулькі людзей, колькі ў вас, каб былі сродкі і агульная дапамога, можна было б тут сёе-тое выдаваць і ў друкарні.

Мы ўжо выдалі два нумары часапісу «Пагоня»[55]. Выдаецца цяпер трэці нумар. Выдаем газету «З беларускага жыцця»[56] (на рататары). Першы нумар часапісу атрымаўся смешным. Гімназістыя даўней, напэўна, лепш выдавалі. Надрукаваў я гэты нумар у 25-ці экзэмплярах на звычайнай пісальнай машынцы. Другі нумар памерам на 32 балонкі быў надрукаваны ўжо так, як і Юркаў часапіс. Але і ён не атрымаўся гэткім, як хацелася. Літары там-сям выйшлі невыразна. Спачатку, добра не валодаючы гэтай справай, я дастаў зусім дрэнныя матрыцы. Чорт іх ведаў, што яны дрэнныя! Самому ж даводзілася ўсё рабіць, і матрыцы набіваць спачатку я добра не ўмеў. Цяпер ужо навучыўся. Трэці нумар выйдзе з выразнымі літарамі. Газета «З беларускага жыцця» выходзіць з тэхнічнага боку беззаганна.

Цяжка ўсё гэта даецца, але нічога не зробіш. Машынкі няма. Выпрасіш — літараў нашых не хапае. Даводзіцца тыя літары, якіх няма, падстаўляць ад рукі. Ды і пісаць няма каму. Іншая справа — у вас. У вас — цэлая армія пісьменнікаў. З увагі на тое, што часапіс выдаецца адмыслова для таго, каб было што чытаць звычайным простым людзям, мне шмат «дапамагаюць» паважаныя класікі.

Часапіс «Новы шлях» у мяне ёсць. Цяпер я яго ні за якія грошы нікому не дам нават на колькі гадзінаў. Уладзімір Дудзіцкі таксама пакінуў недзе свой камплект, як і ты. А я пранёс яго праз такія перашкоды, якіх, напэўна, ніхто не перажываў. З Вены далей на захад я рухаўся пяшком. Ішоў селавымі дарогамі, бо на галоўных шляхах ужо былі тыя, ад каго я ўцякаў. Але і па селавых дарогах не было ходу. «Тыя» наступалі на пяты — я бег без духоў і памяці.

А заседзеўся я ў Вене, дарэчы сказаць, да самага апошняга толькі праз даверлівасць да латышоў (рыжскіх знаёмых). Яны рознымі спосабамі пераканалі мяне ў тым, што ў Вену прыйдуць амерыканцы. Некалі ў Рызе, седзячы спакойна ля небяспекі пад бокам, яны верылі ў прыход ангельцаў.

У найцяжэйшы мамэнт я нідзе не кінуў часапіса. Як жа ты мог яго пакінуць яшчэ ў Празе? А цяпер ты перасылаеш просьбу: «Перапішы і прышлі». Табе, напэўна, ведама, што паштовыя перасылкі з Аўстрыі ў Нямеччыну цяпер абмежаваныя. Як жа я перашлю твае артыкулы? Як жа я зраблю гэта самае «перапішы»? Хто ж перадрукуе, апрача мяне самога? А дзе ўзяць машынку, калі мне газету выдаць цяжка. Я пішу ў палове ліста, а за спіною стаіць чалавек, хочучы забраць машынку. А каб і была машынка, дык я не ручаюся, што можна было б перапісаць усе 23 артыкулы раней, як за тры месяцы, друкуючы такім тэмпам, як я.

Цяпер я збіраю грошы на куплю машынкі. Калі ўдасца гэта зрабіць, дык я тады тое-сёе перапішу і перашлю праз каго-небудзь. А ўсё астатняе перапішам тады, калі спаткаемся.

Артыкулы «Залаты век», «Беларуская мова ў гісторыі Беларусі» і «Жыве Беларусь» надрукую ў сваім часапісе «Пагоня».

Усякія меркаваныя намі выезды ад нас не залежаць. А як кранемся з месца — я заўсёды буду імкнуцца туды, дзе больш нашых людзей.

Цалкам падрыхтаваныя да друку мае зборнікі лірыкі «Сіла гневу» і «Вянкі». Першы — на 8 друкаваных аркушаў, другі — на 6 (такі ж памер, як і ў «Маіх песнях»). Галоўныя матывы зборніка «Сіла гневу» — Бацькаўшчына і народ, мінулае, сучаснае і будучае, знішчальная сіла вайны, неўміручасць чалавека — гаспадара зямлі, неўміручасць кры-

віцкага роду і Крыўі-Беларусі. У зборніку «Вянкі» — 38 вершаў пра каханне і маладосць, пра жанчыну-маці, ейную глыбокую любоў да дзіцяці і ейнае вялікае сэрца, тры вянкі санетаў пра неўміручасць красы і харaства, спаленая ў Рызе і адноўленая тут паэма «Домік у Менску», паэма «Сын». У абодва зборнікі ўвайшлі паводле тэматыкі і тыя раннія вершы, якія я ўлучаў у зборнік «Мае песні», але зняў пазней з прычыны недахопу месца (самі ведаеце — памер «Маіх песняў» быў абмежаваны). Пазней, калі буду жывы і ўдасца выдаць усе зборнікі, я аб'яднаю іх у адну вялікую кнігу пад назовам «Мае песні» з трыма часткамі: «Мае песні», «Сіла гневу» і «Вянкі». Можа, цяпер трохі смешна гаварыць пра будучыя планы, але калі жывеш якімі-небудзь меркаваннямі — тады лягчэй на сэрцы.

Трэба шчыра прызнацца, што пасля заканчэння вайны я ўвесь час працую, як чорны вол. Цяпер пішу празаічную аповесць «Пад нагамі гарыць зямля». Каб не жыў далёка ад сваіх, не напісаў бы таго, што напісаў. Я не маю ахвоты выдаваць зборнікі на ратататары. Ратататарнае выданне зніжае вартасць кніжкі. Не губляю надзеі на тое, што пашчасціць выдаць мае зборнікі і ў друкарні.

У мяне ўжо ёсць сын. Ягонае імя — Міхась. Хутка споўніцца два месяцы. Вядомая рэч, за здароўе новага чалавека ў беларускай сям'і выпілі нядрэнна. Справілі такія хрэсьбіны, што палова гасцей засталася там, дзе і піла, а другая палова папаўзла ракам дахаты. Потым цэлы тыдзень пахмяляліся…

У нашай гаспадарцы ёсць і кот. Называем яго Моська.

Уладзімір Дудзіцкі адрокся ад сваіх ранейшых перакананняў яшчэ пры капітуляцыі. Знайшоў цікавую «мадмуазель» і цяпер зрабіўся такім, што і не пазнаць. Дарэчы, ён узначальвае тут усіх нас.

З вядомых беларусаў ёсць тут і Аляксей Грыцук[57]. Ён шмат дапамагае ў выдавецкай справе.

Днямі паедуць ад нас хлопцы ў Нямеччыну. Тое-сёе з навінаў яны вам прывязуць.

Праз Мюнхенскі універсітэт УНРРА[58] можна дастаць пропуск у Аўстрыю. Хай хто-небудзь прыедзе сюды да нас на пару дзён.

29 траўня 1946 г.

Масей! Чытай гэты ліст. Ён напісаны і да цябе.

Уладзік! Нядаўна я гутарыў з адным хлопцам — братам М. Ганько[59]. Ён згадзіўся перапісаць твае артыкулы ад рукі. Калі яго наша табарнае начальства вызваліць ад чорнай працы, праз два месяцы ён перапіша 23 артыкулы, і я пастараюся іх табе параслаць.

Моцна цісну вашыя рукі. Прывітанні ўсім сябрам і знаёмым.

Гарачае прывітанне Юрку Віцьбічу.

З паважаннем — Алесь Салавей.

У РЭДАКЦЫЮ ЧАСОПІСА «ШЫПШЫНА»

25 студзеня 1947 года

Глыбокапаважаны спадар рэдактар!

Я даведаўся аб забароне распаўсюджваць маю невялічкую паэмку «Звіняць званы святой Сафіі», прычынай чаго з'яўляецца прысвята паэмкі Юрку Віцьбічу. З увагі на гэта даю наступнае вытлумачэнне.

Аўтарам назову «Звіняць званы святой Сафіі» з'яўляецца Юрка Віцьбіч, што ведама кожнаму, хто цікавіцца беларускай прэсай. Гэты назоў запазычаны мною ў Юркі Віцьбіча. Прысвята з'яўляецца фактычна зазначаннем таго, у каго запазычаны назоў, і дадзена

на падставе пэўных правілаў у літаратуры. Каб я гэтага не зрабіў, гэта ўважалася б за кражу арыгінальнага назову, і Юрка Віцьбіч меў бы поўнае права ў пэўных абставінах абвінавачваць мяне праз суд за літаратурную кражу. Як літаратар, адпаведных законаў у літаратуры я абысці не мог.

Юрка Віцьбіч з'яўляецца чалавекам, які больш, чымся хто іншы, аддаў сілаў душы і крыві за беларускую справу. Юрка Віцьбіч належыць да тых, каму цудам пашчасціла застацца жывым, не апынуўшыся там, дзе апынуліся нашы найлепшыя пісьменнікі — носьбіты й краса беларускага мастацтва. Вельмі і вельмі памыляецца той, хто гэтым лацьваважыць. Палітыка мяне не абыходзіць (хоць Віцьбіч, думаецца мне, не горшы палітык за тых, хто прэтэндуе на палітыка), але ў мастацкай літаратуры, як мне ведама з апошняй прэсы, Юрка Віцьбіч да сянняшняга дня застаўся пры сваіх ранейшых пазіцыях. Адмаўляць сяння Юрку Віцьбіча як пісьменніка — гэта значыць рабіць пагром беларускай літаратуры на эміграцыі. Прысвяціць паэмку Юрку Віцьбічу як пісьменніку я меў поўнае права.

На творах Юркі Віцьбіча я выхоўваўся змалку. Яшчэ тады, калі я, казаў той, хадзіў пяшком пад стол, у нашай літаратуры было знішчана ўсё беларускае. Янка Купала і Якуб Колас, а з празаікаў Юрка Віцьбіч — вось у каго засталося мне спатыкаць хоць кроплю беларускасці ў той час, калі я стаў на ногі. За гэта я Юрку Віцьбічу шмат абавязаны. Мая рука ніколі не падымецца скрэсліць прозвішча таго, хто так шмат спрычыніўся да майго беларускага выхавання.

Ніякай цаной не пагаджаюся на тое, каб замазаць у паэмцы прысвяту Юрку Віцьбічу. Я не пайду насустрач метадам, ад якіх я ўцякаў і пры ўспаміне пра якія валасы становяцца дыбам і спакойна не спіцца. Як беларус, нашчадак слаўных крывічоў, і як беларускі пісьменнік, застаюся цвёрда ўпэўненым, што ні паэмкай «Звіняць званы святой Сафіі», ні прысвятай яе Юрку Віцьбічу я ні трошкі не пашкодзіў нашай агульнай справе. Калі хто думае пра гэта інакш — хай тады паэмка застаецца забароненай да распаўсюджання.

За зневажанне Юркі Віцьбіча як пісьменніка я нікому ніколі не дарую. Адсутнасць пэўнае павагі да нашых пісьменнікаў гаворыць аб адсутнасці адпаведнае культуры.

Зусім не здзіўлюся, калі за гэты ліст і на мяне хто-небудзь пачне вешаць сабакаў. Стаяў, стаю і буду стаяць на ідэйным беларускім шляху, а не на шляху прыватных амбіцыяў і інтарэсаў.

Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

14 красавіка 1947 года

Дружа мой!

Гневацца — не гневаюся. Але лістоў ад блізкіх людзей чакаю з нецярплівасцяй. Яны — адзінае, чым я цяпер жыву. Шкада, дружа, то ты вельмі скупы на словы. Раней ты, здаецца, не быў такім.

Даведаўся я, што дэлегацыя беларускіх пісьменнікаў на чале з М. Сяднёвым вітала з'езд МУРу; М. Сяднёў выдаў сваю новую паэму «На край святла». Я да глыбіні душы ўзрадаваўся, даведаўшыся аб гэтым. А ты мне, дружа, — ні слова пра свае навіны.

Бачыў і чытаў рэцэнзіі на выдадзены нашымі суседзямі «Лексіс» Л. Зізанія[60]; рэцэнзенты ўважаюць беларускія словы за ўплыў галіцкага дыялекту на ўкраінскую мову ранейшых часоў… Чытаў у «Часе»[61] і «Пагоню» М. Багдановіча ў перакладзе Яра Славуціча[62], і «Сівою вярбою» Н. Арсенневай, і пераклад М. Танка, і «Царыцу» «маладога

паэты» М. Кавыля[63]. Чытаў таксама артыкул пра мабілізаванне дапамогі нашым «няшчасным», якія няздатныя самастойна арганізаваць сваё жыццё. Бачыў у змесце аднаго з новых украінскіх выданняў і назоў «Цень Янкі Купалы»[64]. Цешуся, дружа, тваімі поспехамі і тым, што ўсё ж нядрэнна рэпрэзентуешся перад суседзямі.

У тутэйшым часапісе «Літаўры»[65] (выдаецца ў друкарні) ёсць у перакладзе мае «Званы». У іншых, драбнейшых выданнях надрукавана шмат іншых рэчаў. Мяне асабіста гэта не вельмі цешыць. Балюча, што няма магчымасці друкавацца ў сваёй прэсе, ды яе, уласна кажучы, і няма. Частку з напісанага ў апошнія два гады я паслаў у вашы мясціны, але аб лёсе пасланага нічога не ведаю.

Збіраешся выдаць свае вершы ў друкарні? Вельмі добра было б, каб удалося. Я не маю жадання выдаваць на ратататары свае зборнікі. Уважаю за лепшае перапісваць іх ад рукі.

Каб я знаходзіўся ў іншых абставінах, — мог бы набыць невялічкую друкарню ў сваю ўласнасць. На друкаванне кнігаў невялікага фармату выстарчае маленькага «барабанчыка» — ручной друкарскай машынкі велічынёй з ратататар. Такія «барабанчыкі» валяюцца ў кожнай нямецкай друкарні на сметніку. Ёсць фірмы, якія могуць (зразумела, за грошы) і шрыфтоў нарабіць. Ад «барабанчыка» і ад пары кілаграмаў шрыфтоў пачынала сваю дзейнасць і ўкраінская друкарня ў Зальцбургу.

Дружа, пасылаю табе на добрую памяць верш, прысвечаны М. Сяднёву. Таксама пасылаю і вершы «Майму каханню» і «Так і сталася».

Пераклады з Т. Шаўчэнкі[66] і з Л. Палтавы[67] — для друку. Май на ўвазе, што ў перакладзе з Палтавы захаваныя ўсе рытмічныя асаблівасці першатвора, чаго, мне думаецца, мусіць прытрымлівацца кожны перакладчык.

Што з «Шыпшынай»? Ці выдаецца? Калі яна спыніла свой выхад, дык перашлі пераклады А. Адамовічу[68]. Адначасна перашлі (хоць раз выканай маю просьбу) і верш «Пачні з Гамера, ці пачні з Сакрата», каб ён не марнаваўся ў рукапісе, і, калі можна, вершы «Дваццаць тры» і «Frohliche Weihnachten»[69], якія я паслаў раней Ю. Віцьбічу.

Не забудзься адначасна перасцерагчы А. Адамовіча: няхай друкуе паводле арыгінала і ні да чаго не прыкладае свае рукі. У іншым выпадку няхай не друкуе зусім.

Нашы выданні, дарэчы, спынілі свой выхад.

Што да асабістага жыцця — не варта і пісаць.

Альберт Кадняк, як выявілася, не здолеў страціць чалавечай годнасці і памёр, бедны, ад паху сала з суседніх пакояў. На змену яму зноў прыйшла здань Алеся Салаўя.

Паэму «Дваццаць пяць», якую ўжо канчаў, кінуў у печ. Збіраюся пісаць нанова. Цяпер, мабыць, будзе не паэма, а вялікі верш.

Выехаць нікуды не давядзецца, бо ніхто мяне не возьме. А ў Аўстрыі застацца — аддаць сябе на заўчасную пагібель. Буду чакаць таго, што прынясе лёс.

Паслаў тры вершы Яру Славуцічу.

Так і прайшлі ў мінулым годзе дзесятыя ўгодкі тваёй літаратурнай дзейнасці — незаўважна і ў супакоі. Шкада. Я нават не прывітаў цябе, бо не меў летась з табой лучнасці.

Пішы даты ў лістах, не забывайся. Яшчэ адна навіна — лысею. Галю цяпер галаву — рыхтык Махатма Гандзі[70] або Хірогіто[71]… Прабіваецца першы зуб мудрасці.

Перашлі да друку А. Адамовічу яшчэ верш «Снежань». «Спі» не пасылай. Гэты верш можа быць у зборніку, але асобна друкаваць яго не варта. А я тым часам падрыхтую і пашлю А. Адамовічу іншыя вершы, калі атрымаю ад яго адказ. Дарэчы, перашлі мне ягоны адрас. Бачыў велікодную газету «Час» на 24-х балонках. Бязмежна захоплены поспехамі нашых суседзяў! І беларусы маглі б выдаць такую газету, каб мелі больш розуму.

Тым часам бывай здароў.

Цісну руку — Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

27 красавіка 1947 года

Дружа Масей!

Пасылаю табе два паасобнікі папраўкаў да зборніка «Мае песні». Адзін паасобнік няхай застаецца ў цябе, а другі ласкава прашу перадаць А. Адамовічу.

Атрымаў 1-ы нумар часапісу «Сакавік»[72]. Чытаў рэцэнзію на свае «Званы».

Цверджанне пра дэманстрацыю супроць Ю. Віцьбіча й часапісу «Звіняць званы святой Сафіі» з'яўляецца беспадстаўным і несур'ёзным, а таму было б лішнім адпаведна рэагаваць на яго. Рэцэнзент (ім, думаецца мне, ёсць А. Адамовіч) памыляецца, заяўляючы, што паэмка мае 11 актаваў. У ёй 11 строфаў на ўзор актавы (чатырохстопны ямб). Класічная актава ў нашай, як ва ўкраінскай і расейскай мовах, найлепш перадаецца пяцістопным ямбам з цэзурай на другой стапе. Нават Багдановічаву актаву «Як моцны рэактыў» трэба ўважаць за верш на ўзор актавы, напісаны шасцістопным ямбам.

Бай — не толькі міфічная істота, ужываная ў дзіцячым фальклоры. Баем называюць і апавядальніка казкаў, і музыку. Даць падрабязнае вытлумачэнне ў слоўніку я не меў змогі, бо не было месца.

Чаму ў часапісе друкуюць вершы строфамі ўмітушкі? Гэта выглядае па-дзіцячы, і калі хто-небудзь робіць так, дык не варта браць прыкладу.

Заўвага пра «несавецкасць» твораў А. Бялевіча[73] будзе падставай для ліквідацыі паэты. Пэўна ж, часапіс трапіць у рукі Бялевічавых «апекуноў». Гэта вялікая і непапраўная памылка, зробленая часапісам.

Не забудзься аддаць А. Адамовічу папраўкі. Неўзабаве перашлю пару дзесяткаў вершаў.

Цісну руку — Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

4 жніўня 1947 года

Дружа мой!

Хто там у вас распаўсюджвае сатырычныя вершы пра вучоных і пісьменнікаў, падпісаныя маім імем? Што за рудыменты некультурных звычак? Гэта не толькі некультурныя звычкі, гэта літаратурнае хуліганства, якое трэба прыраўняць да крыміналу. Я не ведаю, якія там вершы. Калі нават хто-небудзь прыхаваў колішнія мае жартоўныя вершы і цяпер выкарыстоўвае іх у сваіх брудных справах, дык гэта таксама злачынства, якое мяжуе з басяцтвам.

Я далёка ад усяго гэтага. Звяртаюся да цябе, як да сябра, ласкава прашу цябе — набі морду ганебным злачынцам ад майго імя.

Гэтым разам я парашыў даць табе магчымасць адпачыць ад маіх лістоў і адпісваю са спазненнем. Шчыра прызнацца, мне і не было аб чым пісаць. Зменаў у маім жыцці амаль не адбылося, калі не браць на ўвагу таго, што паменшаў ростам і больш прыгнуўся да зямлі.

Суседзі мне радзяць выязджаць у Венесуэлу або ў Чылі (толькі ў гэтыя краіны ды яшчэ ў Бразілію ёсць магчымасць ад нас выехаць). Мне кажуць, што ў тых краінах я выратую ад пагібелі і сябе, і сваю сям'ю. Мяне запэўняюць, што там я зараблю шмат грошай, неўзабаве змагу стаць собснікам, а гэта — добрае будучае для маіх дзяцей.

Мяне пераконваюць, што, прыкладам, Чылі — краіна цёплых водаў і я нідзе лепшага месца не знайду. І Алёшка зусім паважна радзіць мне выязджаць у Чылі. Ад усіх гэтых парадаў мяне пачынае браць ліха. Стварыўся такі цяжкі духовы стан, што я пачынаю сумнявацца — ці не стаў я вар'ятам? І малаток на працы ў майстроўні, і гул самахода на вуліцы, і кожны пабочны гук — усё крычыць мне ў вушы: «Не едзь! Нікога не слухай!» «Не едзь! Не едзь!» — штосьці гукае і ў глыбіні душы. Спатыкаешся з кім-небудзь: «Дабрыдзень!» — «Дай Божа здароўя!» — «Ну як, запісаліся да Венесуэлы? Не? Дрэнна робіце, хутчэй выязджайце адгэтуль…» Людзі маюць рацыю — у Аўстрыі жыць нельга. Але ж ці можна выязджаць з агню ды ў полымя з сям'ёю, з маімі поглядамі на жыццё, ад якіх нізавошта не адракуся?..

Апошняга тыдня штоночы паўзлі на мяне ў сне агністыя хіжыя змеі, з'ўляўся Алёшка ў даўгой белай сарочцы з касою ў руках. Я ўсхопваўся без памяці з ложка, хацеў уцякаць з пакоя, стукаўся галавой аб дзверы і прачынаўся. Калі спатыкаўся з Алёшкам удзень, мне думалася, што ў ім сядзіць нешта нячыстае.

Я пішу табе аб усім гэтым, добра ведаючы, што такую шчырасць заўсёды абгаварваюць і заўсёды з яе смяюцца. Цяпер у модзе іншая «шчырасць» — тая, што ўважае сябе за найшчаслівейшую, хоць грызуць яе вошы і гняце гора. І заўсёды ў модзе маска сляпога з дурной усмешкай (нядрэнная характарыстыка аптымізму). Гэта — аксіёма, гэта — праўда.

Вось такія ў мяне навіны… Усё ж тры тыдні таму, у нядзелю, я выбіраўся на агледзіны лёдавых пячораў — красы Аўстрыі, найпрыгажэйшых пячораў у свеце. Каб пабачыць іх, трэба было ўзбірацца на вышыню 1650 метраў. Я ўзабраўся, хоць цяжка пасля адхварэў. Захапленню майму не было канца… Летась бачыў колькі іншых прыгожых мясцінаў.

Пішы, дружа. Калі табе будзе вельмі цяжка адпісваць мне — не бойся спазніцца з адказам. Я не буду гневацца. Цвёрда пераканаўся, што я ў свеце — зусім адзін, і ўжо зміры́ўся з гэтым.

Бывай здароў. Моцна цісну тваю руку.

Заўсёды твой — Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

24 верасня 1947 года

Дарагі дружа Масей!

Мой падрыхтаваны да друку зборнік вершаў «Сіла гневу» якраз і становіць 96 балонак тэксту (усё горшае і непажаданае я адсеяў). Але, на жаль, я маю толькі адзін перапісаны ад рукі паасобнік зборніка (чарнавікі я спаліў)… Ты, зразумела, паінфармаваны аб цяперашнім маім палажэнні; дастаць пісальнае мышынкі на пракат не магу, а таму ад сяння пачынаю старанна перапісваць рукою ўвесь тэкст, каб паслаць табе для друку. Буду перапісваць так, каб рукапіс станавіў сабою люстэрка будучай кнігі. Яшчэ раз скарачацца вельмі не хочацца, а таму зборнік мае выглядаць так: калі набіраць тэкст корпусам, кніга будзе мець фармат «Маіх песняў» (прыблізна 15 на 21 см). Але з гэтага палажэння ёсць выхад: калі набіраць тэкст петытам, памер будзе станавіць кнігу малога фармату (прыблізна 12 на 16,5 см). Калі ж яшчэ зменшыць фармат, тады кніжка павінна дайсці да аб'ёму ў 112 балонак. І я буду вельмі ўдзячны, калі гэтыя мае планы будуць падтрыманыя. Умовы мае будуць зусім магчымыя: ад 1000 паасабнікаў я запатрабую толькі 100 — у лік ганарару.

Усё гэта пачынае мяне кідаць ва ўстрывожаную выдавецкую «трасавіцу» (ліхарадку): ці знойдзецца добры карэктар? ці будзе каму дагледзець? Я вялікі вораг усялякае абыякавасці ў выданні кніжак.

Малюнак вокладкі я прышлю сам. Малюнкаў да трох раздзелаў рабіць не буду — можна будзе абмежавацца і звычайнымі друкарскімі літарамі. Нават калі вокладка запатрабуе шмат клопату, можна не рабіць і клішэ, а проста друкарскім шрыфтам паслугавацца.

Значыцца, знаходзячыся ў цяперашнім сваім пекле, я буду старацца, каб да канца кастрычніка ўсё перапісаць. Зраблю ўсё магчымае, каб у першых чыслах лістапада ты атрымаў рукапіс зборніка.

А можа і сам пры своечасовым інфармаванні змагу прыйсці, каб зрабіць карэктуру. Чакаю падрабязнага адказу. Усё гэта — пэўная справа ці не?

А цяпер дзякуй і яшчэ раз дзякуй за ўвагу. Жадаю ўсім «усечасным» (мабыць, ты іх разумееш пад словам «зарубежнікі») многіх летаў за намер дапамагчы ў выданні кніжкі. Робяць добрую справу — вялікая падзяка ім за гэта, шкодзяць — палітыка, а яна мне ні ў галаве, ні ў іншым месцы.

У зборніку ў адным вершы будуць «крывічы» і «Крывіччына», дык ты дурням скажаш: для Салаўя гэта тое самае, што для грэкаў, напрыклад, — Элада.

А так хацелася б выдаць зборнік да ад’езду ў няведамы свет!

Пасылаю адначасна фатаграфію на добрую памяць. Напішы — ці атрымаў.

Можа, давядзецца перадрукаваць там, у вас, зборнік на машынцы? Тады, можа, лепш пасылаць часткамі? Дык першую (1/4) частку я змог бы паслаць праз тыдзень. А яшчэ праз тыдзень — другую і г. д. Напішы. Калі перадрукоўвацца будзе ў вас, пажадана захаваць пры перадруку «люстэрка», перагледзець старанна тэкст перад друкарняй, захаваць націскі, што будуць азначаны ў рукапісе. Ці будзе каму зрабіць усё гэта? Ці згодзішся, скажам, ты?

Я буду ставіць вымогу: без папраўкаў і зыначанняў. Ці згодзяцца на гэта выдаўцы?

Пад чыім кіраўніцтвам і наглядам будзе выдавацца кніжка? Калі пад тваім — мне вельмі прыемна.

Бывай!

Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

16 кастрычніка 1947 года, Зальцбург

Дарагі дружа!

Кніжку «У акіяне ночы»[74], часапісы «Звіняць званы святой Сафіі» і «Шыпшыну» атрымаў. Дзякую. Шкада, што не прыслаў ты ўсіх часапісаў, якія я прасіў. А цікава было б пабачыць у 4-м нумары «Шыпшыны» мой славуты ліст.

Чаму перакруцілі апошні радок у «Тэрцынах» М. Багдановіча? І трэба было вам аж другі раз надрукаваць мой вершатвор «У дзень нарадзінаў» — гэты непараўнальны ўзор бяздарнасці і графаманства!

Са зборнікам ідзе туга. Ім я моцна расчараваны. Пастараюся хутчэй паслаць, бо калі застанецца ў мяне — спалю, неадкладна спалю.

Сяння пасылаю частку тэксту. Неўзабаве будзе выслана і рэшта (пачатак і канец). Калі фармат кнігі будзе гэткі, як і «У акіяне ночы», дык няхай набіраюць такім жа шрыфтам — усё змесціцца. У маім рукапісе толькі адна васьмістрофная балон-

ка і дзве — сямістрофныя. Калі канец верша «У гэты дзень» (35 бал.) пасунуць на адну страфу ніжэй, дык тады ва ўсім зборніку будзе ўсяго тры сямістрофныя балонкі. Змест зойме 2 бал. (95-ю і 96-ю). У змесце не трэба рабіць разбіўкаў паміж радкамі.

У тых трох вершах, якія займаюць тры балонкі па 7 строфаў, няхай друкары зробяць на адзін пункт меншыя разбіўкі паміж радкамі і на два пункты — паміж страфамі, — тады напэўна ўсё змесціцца. Меншыя на пункт-два разбіўкі не будуць кідацца ў вочы. Ёсць два шасцістрофныя вершы з motto — хай і іх набіраюць з меншымі разбіўкамі.

У выпадку, калі ўвесь тэкст не ўвойдзе ў 96 балонак, можна зняць вершы «Вільня» (18 бал.), «Мая сталіца» (19 бал.), гэта дасць дзве балонкі. І яшчэ на ўсякі выпадак зазначу: пры кончай патрэбе можна зняць і вершы «Нябёсы ранкавым абмыліся дажджом» (62 бал.), «Каб сказалі» (75 бал.), «Толькі выгляне» (76 бал.), што дасць яшчэ чатыры балонкі.

У дадатак да мінулага ліста паведамляю аб яшчэ адной вымозе: без маёй згоды друкаваць у перыядычных выданнях вершы з пасланага рукапісу нельга.

Да зборніка ўвайшлі і тыя раннія вершы (бальшыня іх, зразумела, падгладжаная пры апошняй рэдакцыі), якія свайго часу ўваходзілі ў рукапіс «Маіх песняў», але пазней былі знятыя з прычыны абмежаванага аб'ёму зборніка. Частка ранніх вершаў, што таксама мела ўваходзіць у «Мае песні», залічана да майго трэцяга зборніка «Вянкі». У яго ўвойдуць і тры вянкі санетаў (1945 г.), і паэмы «Домік у Менску» і «Сын» (1946 г.). Усе гэтыя рэчы павінны яшчэ адлежацца трохі.

У асобным канверце пасылаю вокладку. На адным лісце (з аднаго й другога боку) — два малюнкі. Мне думаецца, малюнак з пажарам даваць не трэба — не падыходзіць па змесце; лепш, мабыць, надаецца малюнак з маланкай над зямной куляй. Калі вокладка пойдзе — на другой балонцы кнігі (пад тэкстам «Правы засцярожаныя») павінна быць: «Вокладка Г. Л.». Малюнак пасля выкарыстання пажадана вярнуць мне. Што да зацемкі «Правы засцярожаныя», то зрабі так, як сам уважаеш: можна даваць, а можна і не даваць. Што да зазначэння на першай балонцы: «1937–1947» — таксама. Даты пад вершамі мусяць быць захаваныя. І пажадана, каб яны ставіліся злева, а не справа, як у тваім зборніку.

У табары ў Каме — мая хворая маці. Прышлі спраўку аб гэтым ад табаровага лекара, пацверджаную дырэктарам табару (адміністратарам I. R. O.[75]). Змагу атрымаць пропуск на 48 гадзінаў у вашы мясціны. Іншым шляхам трапіць да вас цяпер вельмі небяспечна, асабліва сляпому, як я. Мая персаналія — у Юркі Віцьбіча.

З выездам у Аўстралію нічога, мабыць, не выйдзе. Магчыма, пашчасціць выехаць у ЗША. Не ведаю, дзе будзе лепш.

Пару часінаў таму атрымаў твой ліст. Шкада, сяння ўранні скіраваў хлопцаў на пошту з вокладкай. Мабыць, ужо паслалі… Атрымаў і другі паасобнік «У акіяне ночы» — дзякую і за яго.

Пачатку рукапісу (ад 1-ай да 33-яй бал.) тым часам не пасылаю, бо, як на ліха, пацякла столь і заліло мне тэкст.

Мне гонар: адзін мой сябра ніяк не можа забыцца маёй жонкі. Шкада, што цяпер яны адзін аднаму непатрэбныя… Ды гэта, зрэшты, — глупства.

Што чуваць пра «Сакавік»?

Моцна цісну тваю руку — Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

26 кастрычніка 1947 года, Зальцбург

Дружа!

Тыдзень таму я паслаў табе першую порцыю свайго зборніка (33–68 бал.). Сяння пасылаю другую порцыю — канец (69–96 бал.). Праз дні тры-чатыры вышлю рэшту (1–32 бал. — пачатак).

Можа, я не дагледзеў дзе-небудзь якой літары, дык папраў. «Зь» перад мяккімі «с, з, ц, к, х, п» ставіць не трэба, а перад іншымі мяккімі — трэба.

Здзіўляюся, як я змог адолець усё ў доме вар'ятаў і жаху?.. А незадаволенасць кнігай — найвялікшая. Калі пісаў, думалася — добра, цяпер — дрэнь.

Змест можна падаваць так, як і ў мяне (так падаюць і некаторыя венскія выданні), бо інакш не змесціцца на дзвюх балонках.

Твой зборнік «У акіяне ночы» дагледжаны больш-менш добра (праўда, часта спатыкаюцца памылкі з віны карэктара, і шмат якія балонкі крыва надрукаваны, а гэта — гультайства друкара-машыністага).

Думаю, што зборнік не ўзварушыць увагі нашых крытыкаў (дарэчы, іх і няма), але суседзі ўсыпалі б мне ў косці. Бальшыня з іх стаіць на няправільных, антымастацкіх пазіцыях. Бяруць прыклад з тых, што ўжо гніюць, з таго, што становіць сабою рудымент дэгенерацыі. І ў нас заўважаецца нахіл да гэных пазіцыяў. Шкада. Нам жа — яшчэ квітнець, як квітнелі некалі тыя, што цяпер дэгенеруюць. Гэта не спознены працэс развіцця, а ўхіленне ад заўчаснай пагібелі, праставанне па запраўднай мастацкай дарозе, якая заўсёды і ва ўсе эпохі была адзінай.

Наватарства ж — нядрэнная справа, але яна не павінна пераходзіць у гратэск.

А наагул я не жыву ўжо. Я паступова паміраю. Ізноў з суровых Альпаў насоўваецца холад, на апал няма надзеяў, святло бывае зрэдку, з харчамі яшчэ больш пагоршала. Часовае маё духовае заспакаенне трывала нядоўга; нервовае ўзбуджанне ізноў дайшло да такога стану, што аднаго дня адняло мне ногі, і я не змог хадзіць. Пра Венесуэлу думаю цяпер, як пра збаўленне, і не магу дараваць сабе тое, што ўлетку да яе не паехаў. Тое, што маеце вы, у параўнанні з нашымі ўмовамі — рай. Няхай людзі не наракаюць.

На працу нікуды не пайшоў, бо ўжо так выбіўся з сілаў, што не магу, абсалютна не магу нічога рабіць. За гэта пагражае выключэнне з табару, а па-за табарам — сімулянтам шляхі зачыненыя. Дарэчы, наш табар развязваецца, і неўзабаве павандруюць мае косці дзесьці на ўскраіну места.

А ў Венесуэлу больш не бяруць, намеры выехаць у іншыя мясціны рассыпаюцца, як пацукі па маёй кватэры. Іх — мільёны, нічым іх са стайні не выведзеш. Нікога з сям'і яны не чапаюць, толькі да аднаго мяне ўнадзіліся і сотнямі гайсаюць па мне ўначы. Відаць, мае косці салодкія. Няхай грызуць, праклятыя! Няхай насмерць загрызаюць! Улетку я ваяваў з імі. А цяпер застаўся пераможаным.

Каб жа адны пацукі, а то і іншай заразы — мільярды, і ў нэндзе яна бярэ верх над чалавекам.

І ўсё ж я шкадую гэтай стайні, б мы тут — у асобным катуху. А цяпер не абмінуць пакою на 18 дарослых і 20,5 дзяцей (можа, трошкі я і перабольшваю, але няшмат). Нават Алёшку (я ж не раўня яму) пачынае браць ліха. Ён, мабыць, паедзе ў Канаду — самотных бяруць куды хоцькі.

Як з перадрукам майго рукапісу?

Не лянуйся інфармаваць мяне пра зборнік.

Моцна цісну руку — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

10 снежня 1948 года

Даражэнькі Аляксей!

Дзесяць дзён таму паслаў табе ліст. Пазаўчора атрымаў твой. Нашы лісты размінуліся ў дарозе. Між іншага, твой ліст ішоў больш за паўмесяца. Над Еўропай і часткай Атлантычнага акіяна цяпер вельмі вялікія і густыя туманы, што перашкаджае нармальнай паветранай лучнасці еўрапейскага кантыненту з амерыканскім.

Калі твой ліст, пасланы больш за два месяцы таму, быў адказам на мае лісты, — значыцца, ён загінуў у дарозе. Зразумела, на пошце яго не падабралі — гэта здараецца вельмі рэдка. Хутчэй за ўсё, нехта падхапіў яго ў самім Глязэнбаху — у табары. Грошы найлепш пасылаць заказным лістом — ніколі не гінуць, і найлепш пасылаць у цёмных купертах, што не прасвечваюцца. Што да пакункаў — каб і наважваўся пасляць, дык хіба сала ці які-небудзь шмалец. У нас па-ранейшаму тыя самыя калорыі, што былі яшчэ і пры табе. І найлепш пасылаць невялічкім пакуначкам, што ідзе сюды праз Air mail[76], як і лісты (такія пакуначкі, здаецца, могуць важыць да 5 кілаграмаў).

Прыйшоў і на мяне дазвол што да ўезду ў Аргентыну, але на прозвішча Альфрэда Радзюка. Ёсць дазвол і на Уладзіміра Гуцьку. Гэта паводле спіскаў, што рабіліся яшчэ ў канцы 1945 года. Паводле тых спіскаў і Губэрты[77] атрымалі дазвол. На дазвол паводле пазнейшых спіскаў, як і паводле спіска В. Нікіфарава[78], можна чакаць не раней як праз год. Што ні кажы, Бразілія — мая адзіная надзея. З набраных увесну ў Чылі выехала толькі 15 %, ад рэшты гэтая краіна адмовілася. Адтуль надыходзяць самыя жахлівыя лісты. У ЗША прымаюцца цяпер адны жыды, і выязджаюць толькі яны. Штодня праходзіць праз Leerer Kaserne[79] не менш як 200. Вось табе й новы эміграцыйны закон! Прыедзе сяння Сруль з Польшчы, а заўтра ўжо мае візу ў ЗША. І дакументаў у яго не патрабуюць. А наш брат больш трох гадоў чакае і аплікацыі мае даўно, ды ў яго патрабуюць дакумент маральнасці за нямецкіх часоў, не лічачы ўжо безлічы іншых драбніцаў. А дзе ж возьмеш той дакумент маральнасці? Нават тыя, што ў часе вайны жылі ў самім Зальцбургу, не могуць дастаць. І такіх бесцырымонна адкідаюць. Словам, добра бачна, на каго разлічаныя гэныя 200 тысячаў…

А ў Канаду не выехала яшчэ ніводная сям'я, галава якой жыве там. Толькі адзінкам пашчасціла, і то рознымі шляхамі. Я добра зрабіў, што не разлучыўся з сям'ёй.

Кажуць, што з новага года Аўстралія адчыніць дзверы для нашага брата. Даў бы Бог! Аўстралія ў тысячу разоў лепш, чымся Бразілія.

А ў набітых біткам табарах старыя жыхары цяпер — меншыня, бальшыня — чэхі й вугорцы.

Як бачыш, палажэнне маё незавіднае. Няпэўнасць у заўтрашнім дні большая, чымся ў цябе. Таму нічым не магу цябе пацешыць.

Прывітанні ад Ганулькі[80], Міхася[81] й Зіны[82].

Моцна цісну руку тваю — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

24 студзеня 1949 года

Дарагі Аляксей!

Ліст твой атрымаў дзесяць дзён таму, але адразу не адпісваў, бо чакаў пасланую табой пасылку, якая вось-вось павінна была надысці. І яна надышла пазаўчора. Усё, што ты пасылаў, цалкам атрымана. Сардэчна дзякую табе, дарагі дружа, за тваю ўвагу да мяне й мае сям'і — усе мы атрыманаму пакунку вельмі рады.

У выніку даўгога блукання твайго апошняга, «непаслухмянага» ліста наша лучнасць ізноў крыху перарвалася. Сапраўды, мінула ўжо мала не два месяцы, як я апошні раз пісаў да цябе. Але за гэты час ніякіх цікавых навінаў і зменаў у маім жыцці не адбылося. Дый наагул, якія змены могуць адбыцца ў табарным «заседжаным» жыцці (ужо тры гады з добрым гакам), так дасканала ведамым табе? Адчуваю, што ўжо невылечна захварэў на тую знямелую хваробу, якой яшчэ ад 1945 года хварэе бальшыня людзей, што міжвольна вымушаны шукаць сабе нейкага месца-прыпынку ў свеце. Няма ратунку ад гэтай хваробы. Трэба жыць, а ў табары вечна жыць немагчыма. А што чакае пасля «выздараўлення»? Пэўна ж, не лепшае, што сустрэла й цябе. І тыя духовыя неспакой і болесць, што не адступаюць ад нас у месцы, дзе ўрэшце мусім спыніцца, мабыць застануцца з намі да дзён скону нашага. «Каб жа вярнуцца…» — штодня ўспамінаюцца твае словы ў лісце да Янкі Грыневіча. Але ж, адкінуўшы самападман, даводзіцца казаць самому сабе: гэтае светлае летуценне збудзецца, мабыць, тады, калі нашы бароды адрастуць да самых пятаў і калі дзецям маім у выніку непахісных законаў жыцця бацькаўшчынай будзе тое месца, у якім яны вырастуць і стануць на собскія ногі. Якім адданым немцам ні быў барон фон Энгельгарт[83], але ўсё роўна да самай смерці бацькаўшчынай для яго заставалася беларускае Наддзвінне, дзе ён нарадзіўся, узрос і дзе прайшла ягоная маладосць. Аб гэтым ён не раз сцвярджаў у самыя апошнія дні свайго жыцця. Або ўзяць мастака П. Мірановіча[84], які жыве цяпер у Глязэнбаху. Ён кажа: «Радзіма маіх бацькоў — мая радзіма, я кахаю яе, але нічога не хацеў бы, толькі каб вярнуцца ў маю любую Рыгу…»

Вялікага выбару на шляху да «выздараўлення» я не маю: гэтымі днямі запісаўся на выезд у Аўстралію. Гэтая краіна бярэ з Аўстрыі 30 000 перасяленцаў. Выехаць вельмі лёгка, праўда, не ўсім, як, прыкладам, палякам і расейцам, бо ў Аўстраліі «гасцююць» польскія і савецкія місіі, што да «апекі» над іхнымі грамадзянамі; латышамі, літоўцамі, эстонцамі і ўкраінцамі (дадам ад сябе — і беларусамі) «апекавацца» там не дазволена. Выеду і я, калі прыме мяне аўстралійскі консул (кажу «калі прыме», бо пра беларускую нацыю тутэйшая аўстралійская эміграцыйная місія нічога не ведае, пад тэрмінамі Bielorussie і White-Russian разумее белрасейцаў, на тэрмін Whiteruthenia кажа, што гэта тое самае, на брашуркі «Bielorussie» і «Whiteruthenia» не хоча й глядзець. Хай жа Абрамчыку[85] добра ікнецца ад прапагандаваных ім Bielorussiene і Bielorussian — калі адмаўляе фікцыю БССР, хай адначасна змагаецца і з пушчаным бальшавікамі ў свет тэрмінамі «bielorussisch», «bielorussienne», «byelorussian» і г. д.

На прыгаданыя кагадзе словы хацелася дапаўняць, напамінаць і даводзіць: не ўспомненых Абрамчыкам «адсталых джэнтльменаў», а ўсіх чысценька і ўсюды збіваюць з панталыку тыя «russisch», «russienne», «russian». Пэўна ж, як даводзіў дзядька Антон, было б найлепш: «Bieloruthenisch», «bieloruthenienne», « bieloruthenian»…

Чым жа яшчэ пацешыць цябе з «дыпіўскага» свету? Можа, палітыкай? Эмігранты ж без палітыкі жыць не могуць — ты гэта добра ведаеш. Спяшаюся паведаміць, што і мяне, як Ю. Віцьбіча, пачынаюць прывабліваць гэтак званыя зарубежнікі. Цяпер я сімпатызую ім больш, чымся «крывічам». Не падабаецца мне «крывіцкая» тактыка — вельмі ж адштурхоўвальная яна. Нашы «славутыя палітыкі», што жылі і ўзгадоўваліся ў «дэмакратычнай» Польшчы, думаюць больш таталітарнымі катэгорыямі, чымся былыя савецкія «палітрукі». Яны, «палітыкі», самі не заўважаюць гэтага. Яны навет думаюць, што яны — найвялікшыя ў свеце і самыя ідэальныя дэмакраты. Няхай сабе думаюць, але беларуса таталітарызмам больш не прывабяць. Ён пойдзе не толькі з Астроўскім[86], але і з чортам лысым, калі той, «перабудаваўшыся», пачне больш «дэмакратычна» віляць хвастом…

Ці даходзіць да цябе «Бацькаўшчына»? Ці чытаеш яе? Дзядзьку Антона знялі з рэдактарства за «незразумеласць» газеты «для масы, для народа». Пасадзілі на ягонае месца д-ра Ст. Ст.[87]. Спачатку доктар у ролі бабы Тэклі выліваў памыі на балонкі «Бацькаўшчыны», а цяперака зусім ужо задзірае спадніцу і паказвае адпаведнае месца…

І яшчэ спяшаюся паведаміць аб сваіх «поспехах» у нашым грамадскім жыцці: 1-шы «сусветны» з'езд беларускай эміграцыі параўноўваю са стварэннем магістрата ў савецкім сектары Берліна.

Не падай духам, дружа, трымайся!

Прывітанне ад усіх нас, моцна цісну руку — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

1 сакавіка 1949 года

Дарагі Аляксей!

Твой ліст я атрымаў 16 лютага. У гэты час якраз пачаў вырашацца мой лёс што да Аўстраліі. І я не адпісваў табе адразу, чакаў канчальнага вырашэння «аўстралійскай справы». У першых чыслах лютага я праходзіў камісію што да выезду на плантацыі цукровых буракоў у Канаду. Быў адкінуты. І «writer»[88] напісана ў паперы са скрынінгу[89], і пары зубоў не стае, і рукі «жаноцкія», і мазалёў няма на далонях, і невычарпальным быў мой адказ на пытанне, як трэба даіць карову. Цяперака з Канады прыехалі нейкія дурні — усё гэта бяруць пад увагу, стаўляюць «тавар» у шарэнгі, загадваюць маршыраваць; хто ідзе ўразвалку, як Мішка (можа, прыпамінаеш яго?), на таго кажуць: «All right»[90], хто ж ідзе лёгка і роўна, таго адкідаюць са словамі, што спартсменаў яны не патрабуюць. А вось што да ЗША, дык нядаўна праходзіў камісію нейкі малады доктар філасофіі — на ананімную аплікацыю ад аднае грамадскай арганізацыі. Консул спытаўся ў доктара, што той можа рабіць па-за сваім фахам, і доктар адказаў: «Магу быць шафёрам». «Шафёраў мы не патрабуем», — зазначыў консул. «Магу быць электраманцёрам». Консул пакрывіўся на гэта. «Магу быць крэсавальнікам — чертежніком». Консул яшчэ больш скрывіўся. «Я аматар боксу, магу быць баксёрам!» «All right! — узрадавана ўскрыкнуў консул, — мы патрабуем такіх людзей!» І ўзбуджана прыбіў штэмпель да візы.

Аўстраліец жа на маё writer сказаў: «That' s capital»[91] і спытаўся толькі, ці згодзен я выконваць розную фізічную працу, якая будзе адпавядаць маім сілам. Наагул жа хацеў мяне адкінуць, бо ў ягоных інструкцыях што да набору ДП у Аўстралію пра нашу нацыянальнасць няма ўпаміну. Ён згаджаўся, што гэткая нацыя існуе на свеце, у рэшце рэштаў паверыў брашурцы «Whiteruthenia»[92] і розным картам. Але прасіў зразумець, што ён не можа абмінуць дадзеных яму інструкцыяў… Выручыла, мабыць, цверджанне, што «balt» і «white» — адно і тое, і схіліла яго на думку залічыць мяне да балтаў… Словам, я прыняты да выезду і падпісаў кантракт (2 гады). Выеду, хутчэй за ўсё, у пачатку траўня. Спадзяюся яшчэ атрымаць ад цябе ліст са старога месца і ліст з новым адрасам.

Што да інтэлігенцыі, дык Аўстралія вельмі рада прымаць яе.

На месца перасяленскай хваробы прыйшла перадвыезная трасца-трасавіца (таксама і ад яе няма ратунку). Доля закідае Бог ведае куды — у дасконнае адзіноцтва, у паховіны таго, чым жыў і жыву, і толькі таму, што няма іншага выйсця.

Ты не зразумеў мяне ў маім апошнім лісце. Я гаварыў толькі аб сімпатыях, а не аб прыналежнасці або намеры прыналежваць. Таксама напісаў падрабязна аб тым, што міжвольна змушае да гэтых сімпатыяў.

У лісце да Я. Грыневіча Вольга Дуброўская[93] перасылае табе найшчырэйшае прывітанне. Таксама просіць, каб паведамілі яе аб тваім новым адрасе. Калі пытаюцца пра адрас, але нічога не пішуць на яго — у падобных выпадках я асабіста адношуся з недаверам да гэтага, тым больш Польшча — не амерыканская зона Аўстрыі.

Ледзь не забыўся напісаць табе, што разам з лістом атрымаў і два даляры. Сардэчна дзякую табе за гэта.

Што піша Барыс? Як там у Таронта будуецца Беларусь? Нішто так не адштурхоўвае мяне на эміграцыі, як наша радзімая «беларуская справа». «Наш долг — активно отстаивать в творческой работе принцип партийности литературы», — піша, падлізваючыся, Максім Танк у «Литературной газете». Не інакш пішуць і на эміграцыі нашы «крытыкі» тыпу Тамашчыка[94]. З падобным можна спаткацца не толькі ў выказваннях аб літаратуры, але і ў выказваннях аб «справе» (тут, зразумела, у першую чаргу, бо «справа» без партыі жыць не можа, як і партыя без «справы» — кажучы словамі «-чыкаў і К»). Прабач мне, калі ласка, часам з'яўляецца жаданне пакпіць з таго, што падносіцца ў нашай прэсе.

Прывітанне ад Міхаські, Ганускі й Зіны.

Цісну руку — Алесь Салавей.

МАСЕЮ СЯДНЁВУ

6 сакавіка 1949 года

Дарагі Масей!

Паведамляю, што я ўжо ў дарозе на Аўстралію, г. зн. прыняты да выезду. Мае надзеі перабрацца ў Нямеччыну яшчэ летась не здзейсніліся, а таму чакаць на нешта іншае, больш «звабліваe», няма дзе. Шляхі нашы, здаецца, разыходзяцца, і ніколі ўжо, мабыць, не пабачымся. Ад гэтага найбольшы цяжар на сэрцы. Усё іншае ўжо не даходзіць да яго. Бацькаўшчына — не за ейным парогам. Праўда, і тутака свецяць тыя ж зоры, што і над тым месцам, дзе даводзілася «шпурляць каменьчыкі ў месяц», і тутака тое ж сіняе неба. Але няма пад імі прытулку і нават трох аршынаў пад імі няма. Гэнае самае «няма» — нячыстая сіла, гоніць Бог ведае куды, пад іншае неба (а тут ужо й паэзія безнадзейна невылечнаму, хвораму на яе), пад «пурпуровых ветразяў узвівы»[95], гоніць туды, дзе «ад нязнаных водаў нязнаныя ўзыходзяць зоры…». А па-за гэтым, у рэшце рэштаў, якая розніца для бяздомнага чалавека — тысяча ці колькінаццаць тысячаў кіламетраў?

«Праходны двор паміж Масквою і Варшаваю»[96] гэткім і застанецца. Будуць унукі майго брата казаць «хорошо» заміж «добра» і будуць таптаць сцежкі-дарожкі ў неабдымных Сібірах. Ну, а мае ўнукі будуць казаць «all right» і пот праліваць у джунглях аўстралійскіх… «Какая разница, не всё ль равно?»

Перад ад'ездам рознае лезе ў галаву — і ўсур'ёз, і неўсур'ёз. Аднаго шчыра жадаў бы: каб не спаткацца больш са свалатой, што «дыцыдуе», са смуродам, што «тоже дицидирует», — каб яны ўсе падохлі! Буду імкнуцца туды, дзе менш людзей, дзе больш адзіноцтва, каб ніхто не перашкаджаў хоць у собскай душы будаваць маю Бацькаўшчыну — таксама з небам сваім, з зорамі сваімі, і жыць для яе, і ў рэшце рэштаў — цярпець для яе, таксама хай і памерці для яе. І яна будзе жыць разам з душой, у душы збудаваная.

Заўчора атрымаў ад Ю. Віцьбіча пасмяротнае выданне твораў Хв. Ільяшэвіча, а таксама «праграму» нейкае «партыі». Перадай ад мяне Ю. Віцьбічу шчырую падзяку, у першую чаргу — за творы Хв. Ільяшэвіча. Ці выдаецца далей «Беларускае слова»[97]? Апошні нумар, што я атрымаў, — 3 (4).

Цяперака ў мяне няма ніводнага паасобніка «Сілы гневу». Днямі павінен атрымаць рэшту, што пасылаецца мне праз Лондан. Як толькі атрымаю — пашлю зборнік для Леаніда Палтавы. Калі не паспею атрымаць, — напішу ў выдавецтва, каб яно само выслала на твой адрас.

Выеду або праз два-тры тыдні, або ў пачатку траўня.

Прывітанне Ю. Віцьбічу і ягонай сям'і.

Бывай!

Моцна цісну руку тваю, назаўсёды табе адданы — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

20 сакавіка 1949 года

Дарагі Аляксей!

Сяння атрымаў твой ліст з двума далярамі, за што сардэчна дзякую. Таксама ўсцешыла мяне й фатаграфія — і за яе дзякуй. Выглядаеш нядрэнна, але сам фон — глыбокі снег і лес — вельмі нагадвае катаргу, страту непаўторнае Белавежы. Я ніколі не быў у Белавежскай пушчы, але мне здаецца, што чую яе гоман, імкнуся да яе душой, мабыць, так, як і ты: я — ад бясконцага шляху ў Аўстралію, ты — з аснежаных лясоў Канады…

Спяшаюся адпісаць, каб ліст застаў цябе яшчэ ў Pine Postage[98]. Выеду ў канцы гэтага або ў пачатку наступнага месяца, словам, праз тыдзень-два. З далёкага свету буду пісаць табе на адрас Я. Пітушкі. Спадзяюся, што лучнасць нашая не перарвецца.

Аўстралія найбольш цікавіць мяне з паэтычнага боку, і толькі гэтым цешу самога сябе, зусім не верачы ў тое, што буду там чалавекам. Наагул, я не нарадзіўся для выбіцця ў людзі. Затое ад звычайных словаў А. Адамовіча — «новы свет, новае неба й зоры» — усцешыўся, як малое дзіця. Між іншага, Адамовіч таксама збіраецца выязджаць у Аўстралію, едуць туды Качан[99], Снежка, Кунцэвіч[100] і шмат іншых добрых хлопцаў з Нямеччыны. Сімпатычныя і самі аўстралійскія прадстаўнікі: глядзяць на нас як на людзей, а не як на жывёлу. Мяне, разам з іншым, цешыць і тое, што я не залежны ні ад якіх пэрмітаў і ўсялякіх іншых шмітаў і ад людзей, пры пасярэдніцтве якіх мог бы іх атрымаць. У Аўстраліі пры пяройсці лекарскіх агледзінаў правяраецца сіла кожнага новапрыбылага, слабейшых на цяжкія працы не пасылаюць. І наагул, там тэмп працы, паводле лістоў адтуль, — як мокрае гарыць. Там не такая інтэнсіўная праца, як у ЗША. Розумаў[101] кажа: «Мой девиз — мало работать, хорошо кушать». І я далучаюся да ягоных словаў, але далёкі шлях ад Бацькаўшчыны, хоць Бацькаўшчыну можна будаваць і ў собскай душы, наводзіць на сумныя думкі.

Крыху падвучыў ангельскую мову. На сяняшні дзень ведаю 1460 словаў (73 балонкі ў запісной кніжачцы — па 20 словаў на кожнай — усё гэта ведаю, вывучаў іх 80 дзён, пачынаючы ад 31 снежня, у аўтобусе, на службе, усюды). І граматыку крыху падвучыў. Цяперака тут, у Leerer Kaserne, ламлю язык з людзьмі, што гавораць па-ангельску. Нічога не выходзіць, але надзеі не трачу. У Аўстраліі, у ангельскім моўным акружэнні, нідзе не дзенуся. Найцяжэй вымавіць тое «the». Глухое «th» у слове «thick»[102] так-сяк выходзіць, а звонкае, прыкладам, у слове «that»[103] — ніяк мне не даецца. Або — «ng»… Так, заднюю частку языка я ставіў у палажэнне пры «к» і «г», кончык жа ягоны трымаў знізу, прапускаў паветра не праз рот, а праз нос — усё роўна нічога лепшага. Як «g» у віленчаніна, не выходзіць…

Айцец Віктар служыць цяпер у «русской церкви» ў Глязэнбаху. Круціць носам, са мной не жадае гаварыць. Ён таксама хацеў выехаць у Аўстралію, але лекар адкінуў яго з прычыны «хваробы на хваробу». Лекар, аднак, абяцаў прыняць у далейшым, як толькі мінецца тая «хвароба».

Усе выязджаюць. Хутка застануцца толькі Гэльбрун і Парш з аднымі вугорцамі.

Моцна цісну руку тваю. Прывітанне ад усіх нас — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

24 лістапада 1949, Адэлаіда

Дарагі дружа Аляксей!

Бяруся за гэты ліст са страхам перад табою: пэўна ж, ці раз ты лаяў мяне за адыйсце на «вечны супакой». 9 снежня споўніцца шэсць месяцаў майго жыцця ў Аўстраліі, а я яшчэ ні слова табе не напісаў. У Аўстрыі быў я ў бядзе (няшчасны ДП!), атрымліваў ад цябе дапамогу з Канады. У Аўстраліі ж «разбагацеў» («new australian»[104]) і замоўк навекі — сябры, ведама ж, толькі ў горы… Дзеля Бога, не падумай гэтак, як пішу. Прычына майго даўгога маўчання зусім не ў гэтым. (Прычыны, казаў той, заўсёды знойдуцца, таму абмяжуюся парай словаў: толькі апошнім часам агоўтаўся і магу што-небудзь пісаць.)

Працую пры аўстралійскім войску ў месце Adelaide (ад самага пачатку — з 30 чэрвеня). Adelaide is the capital of sauth Australia[105]. Праца мая вельмі лёгкая. Што менавіта раблю — я й сам не ведаю (у гэтым дачыненні мне, як гультаю, вельмі пашанцавала, навет шкадую, што пры войску няма овертаймаў[106] — у Аўстраліі толькі саракагадзінны рабочы тыдзень). Зарабляў напачатку 6 фунтаў 2 шыл. за тыдзень (ад вылічэнняў за ўтрыманне мяне й сям'і бадай нічога не заставалася; каб жыў разам з сям'ёй, то праядаў бы ўтрая менш і былі б больш сытымі). Ад 1 жніўня зарабляў 6 фунтаў 18 шыл. Ад 20 лістапада буду ўжо зарабляць 7 фунтаў 4 шыл. і 10 пенсаў на тыдзень. Напачатку мая сям'я жыла за 680 міляў ад мяне і знаходзілася ў найжахлівейшых умовах. Цяперака жыве бліжэй — за 26 міляў (меў ці мала клопату, пакуль яе туды перацягнуў). Бачуся з сям'ёй пераважна два-тры разы на месяц (ездзіць часцей — і заашчаджанняў маіх не выстарчыць). Сям'я жыве на ўсім гатовым (у сямейных табарах у Аўстраліі інакш жыць не дазваляецца), а таму й заробак мой ляціць, як у прадонне.

Напачатку я нічога не меў у Новым Свеце. Цяперака стаўся собснікам зямлі ў Адэлаідзе за 67 фунтаў (18 метраў ушыркі і каля 50-ці ўдоўжкі, правільней — 60 футаў на 150). За собскасць выплаціў ужо 13 фунтаў. Рэшту запазычанасці мушу пакрыць да 3 снежня 1950 года. Адзінае, што я магу цяпер з вялікай цяжкасцяй заашчадзіць, — гэта пакрыццё запазычанасці за зямлю. А гэная зямля — няўхільная патрэба. Як скончыцца кантракт, хоць будзе дзе паставіць шатро, каб сям'я не апынулася пад адкрытым небам.

Адэлаіда — самая найлепшая мясціна ў Аўстраліі паводле клімату. Нашыя беларусы, што ўжо канчаюць кантракт, маняцца перабрацца сюды. Мяне раней палохала «дзевяцімесячная» гарачыня ў Паўдзённай Аўстраліі, але ўжо жыву тут пяць месяцаў і гарачыні яшчэ не бачыў. Ужо вясна, навет канец вясны (са снежня пачынаецца лета), а ўдзень працую ў марынарцы. Ноччу ж — мерзну пад чатырма салдацкімі коўдрамі ў бараку. Улетку, апавядаюць, хоць і пячэ сонца, але ад прахалоднага ветру ў полі халаднавата.

Пішы мне, дарагі дружа, і не гневайся за маё маўчанне. Якія ў цябе навіны і наагул што ў цябе чуваць? Здаецца, вы пачынаеце выдаваць друкаваную газету ў Канадзе і збіраецеся будаваць Беларускі Дом? Віншую! У гэтым дачыненні ў Канадзе шмат лягчэй, чымся ў Аўстраліі.

Паведамі мне, калі ласка, адрас Міколы Ганька. Перадай найсардэчнае прывітанне Б. Аляксандраву[107]. Напішу яму неўзабаве. Прывітанне ўсім сябрам.

Цалуюць цябе Міхаська й Ганускa, моцна цісну руку тваю.

Твой сябра — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

24 сакавіка 1952 года

Дарагі Аляксей!

Вельмі рады твайму лісту, дзякую за добрую памяць.

Гады прамінулі — маеш рацыю, але «надежды наши не сбылись»[108]. Дзякаваць Богу, што яшчэ хоць лістамі можам сябе пацешыць.

Шмат зменаў у маім жыцці адбылося апошнім часам. Цікавага — мала, няўцешнага — «поўныя рэзгіны», як пісала, здаецца, Арсеннева… Крыху пісаў (дзякаваць Богу, яшчэ да Станкевічавага «натхнення» ў «Бацькаўшчыне»). Напісаў драму «Я хачу жыць», новыя раздзелы з аповесці «Пад нагамі гарыць зямля», пачатай яшчэ ў Зальцбургу; закончыў зборнік вершаў «Несмяротнасць» (актавы, санеты і александрыйскі верш). Гэта ўжо другі ненадрукаваны зборнік, бо маёй кнігі «Вянкі» так і не здолеў выдаць А. Адамовіч у Нямеччыне; ну і канчаю, здаецца, досыць вялікую паэму «Надзея», просіцца на пяро новая драма (напаўфантастычная) «На Захадзе навальніца», за галоўных герояў якое — ажно два прэзідэнты аднае неіснаванае дзяржавы.

А ў «рэзгінах»? Канец кантракту й выйсце з табару пад адчыненае неба змусілі былі мяне восем месяцаў таму падацца з вельмі прыхільнай паводле клімату Паўдзённай Аўстраліі ў сырую і парную Вікторыю (толькі тут можна было купіць крыху дрэва й дошак), збудаваць частку дому на паперы, а ў рэчаіснасці — сабачую будку і пасяліцца ў ёй. Па будцы ходзіць вецер і гасіць святло газніцы, і дождж заходзіць у «хату» ў «госці»: яшчэ не забітыя зашчыткі пад «страхою». Да нутранога абіцця будкі і да вады, можа, дараблюся ў наступным годзе, да ложкаў, сталоў і крэслаў — у пазанаступным (пагоня за далярамі, фунтамі і дамамі).

Жыву не ў асаблівай пашане сярод тутэйшага грамадзянства. Ты ж сам добра ведаеш, што неактыўнае адведванне нарадаў і сходаў, ухіленне ад жыцця грамадзянскіх арганізацыяў (розных «цоб-цобэ» ці Ц. О. Б. — Ц. А. Б. Э.), незахапляльны погляд на ролю і важнасць «справы» — гэта ўжо ледзь не здрада Бацькаўшчыне. Часта даводзіцца ўспамінаць цябе, адзінага, бадай, знанага мной дагэтуль грамадскага дзеяча — чалавека, перад якім можна было выказваць супрацьлежныя яму погляды, не псуючы пры гэтым сяброўскіх узаемадачыненняў.

Ці «адшылі» крыху дуракаватага Хм.[109] ад вашай прэсы? Калі б там «заварочваў» наш Ганько — варта было б пасылаць пад ягонае адміністратарства што-небудзь у кожны нумар. Можа, і друкаваў бы паводле старога знаёмства? Вось жа, асцерагаючыся паўторна «закаласіцца» ў «Калоссі», тым часам абмяжоўваюся «актуальным» паўвершам-паўэпіграмай.

«Дадаткі» да ліста адначасна пасылаюцца.

Якія ведамкі мелі вы што да мяне?

Прывітанне Барысу О. і М. Ганько.

Прывітанне табе ад мяне і мае сям’і (усе, казаў той, жывы і здаровы).

Моцна цісну руку тваю — Алесь Салавей.

АЛЯКСЕЮ ГРЫЦУКУ

27 верасня 1952 года

Даражэнькі Аляксей!

І гэтым разам сталася так, што не адразу адпісваю. Ветліва прашу прабачыць за гэта.

Аўтарскі паасобнік «Беларускага эмігранта»[110], высланы праз паветраную пошту, атрымаў. Шчыра дзякую. Вершы надрукаваныя старанна, але з апушчэннем «зы» не пагаджаюся. Пры неўсталяванасці правапісу пісьменнік мае большае права на напісанне гэтага, чымся рэдактар на выпраўленне.

Тваё здзіўленне што да напісанага мною крыху завялікае. Вось узяўся за паэму «Надзея», каб паслаць яе табе (уступ да яе ў «Бацькаўшчыне» скамечаны). Шмат чаго выкінулася і нямала дапісалася. З трох друкаваных аркушаў выйшла чатыры — і я зноў паклаў паэму на адлежванне. Тое самае чакае і рэшту напісанага (трынаццаць вершаў з «Несмяротнасці» выкінуў, а на іхняе месца, каб кніжка засталася кніжкаю, трэба напісаць іншыя).

Адзін друкаваны аркуш — 16 балонак. Ёсць, зразумела, аркушы і большыя, і меншыя — што да памеру балонкаў (лік жа 16 бал. у адным друкаваным аркушы застаецца незыначаным). Я разлічваю толькі на такі памер балонкі, як у зборніку «Сіла гневу». На гэткай балонцы месціцца 7 строфаў (паэма «Надзея» ў цяперашнім выглядзе мае 430 строфаў — гэта й зойме 62 балонкі плюс дзве балонкі на тытул). Друкаванне вершаў у газеце патрабуе менш паперы, чымся ў кніжцы (у кніжцы — больш пустога месца, чымся запоўненага). Уступных словаў у сваіх кніжках я не люблю. Найлепш надрукаваць паэму ў газеце (спадзяюся цяпер паслаць яе праз месяцы два-тры) — за набор заплоціць рэдакцыя, як за матэрыял для газеты. Гэты ж, ужо дармовы, набор можна будзе выкарыстаць і для кніжкі, і табе, як ейнаму выдаўцу, танней абышлося б. (Думаю, што надрукаванне двух-трох урыўкаў з паэмы ў «Бацькаўшчыне» не пашкодзіць гэтым планам.) А пазней, пасля паэмы, пабачылі б, ці ёсць сэнс выдаць яшчэ што-небудзь.

Верш «Астры» належыць пяру Алеся[111]. М. Багдановіч пераклаў яго ў беларускую мову.

Найпаўнейшае выданне, якое можаш дастаць на эміграцыі: Максім Багдановіч. Выбраныя творы. Дзяржаўнае выдавецтва БССР, Мінск, 1946. Гэтую кніжку мае тут М. Нікан[112] (ягоны адрас ведае В. Жук-Грышкевіч[113]).

Шчырае прывітанне ад мяне і сям’і.

Алесь Салавей.

ЗАЎВАГІ

[1] *Сяднёў Масей* (1913–2001) — беларускі паэт, празаік і перакладчык. Студэнтам Менскага педагагічнага інстытута (1936) быў арыштаваны і высланы ў лагер на Калыме. Праз чатыры гады прывезены на перагляд справы ў Менск. Падчас Другой сусветнай вайны працаваў у рэдакцыі газеты «Новая дарога» (Беласток). З 1944 г. — на эміграцыі. Працаваў на радыё «Свабода», выкладаў у Індыянскім універсітэце (ЗША). У 1990-я гг. неаднаразова прыязджаў у Беларусь.

[2] *«Наша рэдакцыя…»* Маецца на ўвазе рэдакцыя беларускага часопіса «Новы шлях», які выходзіў у Рызе ў 1942–1944 гг.

[3] *Сядура Уладзімір* (літ. псеўданім *Глыбінны*; 1910–1997) — беларускі пісьменнік і журналіст, галоўны рэдактар «Новага шляху». З 1944 г. — на эміграцыі; жыў у ЗША, працаваў ва універсітэце Трой (Нью-Ёрк).

[4] *Шырокаў Пятро* (літ. псеўданім *Тодар Лебяда*; 1914–1970) — беларускі паэт і драматург. Падчас Другой сусветнай вайны жыў у Віцебску, рэдагаваў газету «Беларускае слова». У 1947 г. быў асуджаны савецкім ваенным трыбуналам на 25 гадоў няволі. Вызваліўся ў 1956 г.

[5] *Байран Джорж Гордан* (1788–1824) — англійскі паэт і драматург.

[6] *«Калі грымяць гарматы, дык музы маўчаць».* У арыгінале: *Inter arma silent Musae*. Выслоўе паходзіць ад выказвання Марка Юлія Цыцэрона: «*Inter anna silent leges» («Калі грыміць зброя, законы маўчаць»)*.

[7] Цытата з верша М. Багдановіча «Тэрцыны»: «*Ёсць чары у мінулым, старадаўным; / Прыемна нам сталеццяў пыл страхнуць, / Пажыць мінулым, — гэткім мудрым, слаўным*».

[8] *Багдановіч Максім* (1891–1917) — беларускі паэт, крытык і перакладчык. Моцна паўплываў на фармаванне паэтычнай натуры А. Салаўя.

[9] Цытата з апавядання М. Багдановіча «Апокрыф» (1913).

[10] «*Новая дарога*» — беларуская газета; выходзіла ў Беластоку пад рэдакцыяй Хв. Ільяшэвіча. За перыяд з 1942 да 1944 г. выйшла больш за сто нумароў.

[11] *«Маё гарачае прывітанне Янку Богдану».* У часопісе «Новы шлях» зрэдку друкаваліся вершы Янкі Богдана; асобу аўтара высветліць не ўдалося.

[12] *«Альбо для часопіса "Узвышша"»* Часопіс з такой назвай у 1944 г. меркавала выдаваць у Менску Беларускае культурнае згуртаванне. Паводле неўдакладненай інфармацыі, першы нумар паспеў выйсці з друку.

[13] Маецца на ўвазе зборнік «Мае песні», які выйшаў у менскім «Выдавецтве падручнікаў і літаратуры для моладзі» ў 1944 г.

[14] *Сівіца Ёзаф* — кіраўнік Школьнага інспектарата і «Выдавецтва падручнікаў і літаратуры для моладзі», якія дзейнічалі ў Менску падчас Другой сусветнай вайны.

[15] *Езавітаў Кастусь* (1893–1946) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, сакратар ваенных спраў у першым урадзе БНР (1918), генерал-маёр (1920). Узначальваў галоўную ваенную ўправу Беларускай Цэнтральнай Рады (1944). У 1945 г. арыштаваны савецкімі спецслужбамі ў Нямеччыне. Памёр пасля катаванняў у менскай турме.

[16] *«Крытык Дуброва» — Плашчынскі Ізыдар* (1908–1986), беларускі крытык і літаратуразнавец. Падчас вайны працаваў акторам у Менскім гарадскім тэатры. Эміграваў у 1944 г., жыў у ЗША пад імем Язэп Гуткоўскі. Брат паэта Язэпа Пушчы.

[17] *Крывічанін Лявон* (сапр. *Савёнак*; 1897–1974) — беларускі журналіст і пісьменнік. Падчас Другой сусветнай вайны жыў у Менску, друкаваўся ў «Беларускай газэце». Пасля вайны жыў у Нямеччыне і ЗША. Найбольш поўнае выданне твораў: «Беларусізацыя пад № …» (Нью-Ёрк, БІНіМ, 1998).

[18] «Беларуская газэта» выдавалася ў 1941–1944 гг. у Менску і распаўсюджвалася на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь.

[19] *Дудзіцкі Уладзімір* (сапр. *Гуцька*; 1911—?) — беларускі паэт і культурны дзеяч. Падчас Другой сусветнай вайны працаваў у Менскай гарадской управе, узначальваў аддзел прапаганды Беларускай краёвай абароны. З 1944 г. — на эміграцыі. Жыў у Венесуэле, Нямеччыне, ЗША. У 1950-я гг. быў галоўным рэдактарам беларускай службы радыё «Свабода».

[20] *Віцьбіч Юрка* (сапр. *Шчарбакоў*; 1905–1975) — беларускі пісьменнік і грамадска-культурны дзеяч. Падчас вайны жыў у Менску, быў ініцыятарам аднаўлення літаб'яднання «Узвышша». У 1944 г. эміграваў. У Нямеччыне ўдзельнічаў у стварэнні літаб'яднання «Шыпшына», рэдагаваў праваслаўны часопіс «Зьвіняць званы старой Сафіі».

[21] *Беларускае культурнае згуртаванне* — культурна-асветная арганізацыя, якая ад 1944 г. дзейнічала пры Беларускай Цэнтральнай Радзе.

[22] *Цютчаў Фёдар Іванавіч* (1803–1873) — расійскі паэт і дзяржаўны дзеяч.

[23] *Арсеннева Наталля* (1903–1997) — беларуская паэтка. Выпускніца Віленскай беларускай гімназіі. У 1940–1941 гг. знаходзілася ў высылцы ў Казахстане. Пазней жыла ў Менску, працавала ў «Беларускай газэце». У 1944 г. пакінула Беларусь, жыла ў ЗША. Найбольш поўнае выданне: «Выбраныя творы» (2002, серыя «Беларускі кнігазбор).

[24] *Пушкін Аляксандр Сяргеевіч* (1799–1837) — расійскі паэт, празаік і драматург.

[25] *Лермантаў Міхаіл Юр'евіч* (1814–1841) — расійскі паэт і драматург.

[26] *«Славянские ручьи сольются в русском море…»* — цытата з верша А. Пушкіна «Клеветникам России» (1831).

[27] *«Не лукоморьями у дубов зелёных…»* — маецца на ўвазе пачатковы радок паэмы А. Пушкіна «Руслан и Людмила»: «*У Лукоморья дуб зелёный*».

[28] *Шылер Ёган Крыстоф Фрыдрых* (1759–1805) — нямецкі паэт, драматург, тэарэтык мастацтва.

[29] *Гётэ Ёган Вольфганг* (1749–1832) — нямецкі пісьменнік, мысляр, дзяржаўны дзеяч.

[30] *Мальер* (сапр. *Жан Баціст Паклен*; 1622–1673) — французскі драматург, актор і тэатральны дзеяч.

[31] *Фет Афанасій Афанасьевіч* (сапр. *Шэншын*; 1820–1892) — расійскі паэт.

[32] *Маякоўскі Уладзімір Уладзіміравіч* (1893–1930) — расійскі паэт і драматург.

[33] «*В последнем вкусе туалетом / Заняв ваш любопытный взгляд…»* — цытата з рамана ў вершах А. Пушкіна «Яўгеній Анегін» (1832).

[34] *Галкоўскі Канстанцін* (1875–1963) — беларускі і літоўскі кампазітар і дырыжор. Народны артыст Літвы (1955). Пісаў музычныя творы на вершы Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Танка.

[35] «*Когда б вы знали, как ужасно / Томиться жаждою любви…»* — цытата з рамана ў вершах А. Пушкіна «Яўгеній Анегін» (1832).

[36] «*Край наш бедны, край наш родны, / Лес, балота ды пясок…»* — цытата з верша Я. Коласа «Наш родны край» (1906).

[37] *«Ах, ножки, ножки! Где вы ныне? / Где мнете нежные цветы?..»* — цытата з рамана ў вершах А. Пушкіна «Яўгеній Анегін» (1832).

[38] «*На берегу пустынных волн / Стоял он, дум великих полн…»* — цытата з паэмы А. Пушкіна «Медны коннік» (1833).

[39] *Дзямідаў Мікалай* (1888–1967) — беларускі грамадскі і вайсковы дзеяч. Адзін з арганізатараў Беларускага войска (1918), удзельнічаў у Палескім паходзе С. Булак-Балаховіча (1920). У міжваенны перыяд быў паслом Польскага Сойма ад Беластоцкай акругі. Падчас Другой сусветнай вайны настаў-

нічаў у Латгаліі. Эміграваў у 1944 г., жыў у ЗША. Працуючы ў рэдакцыі «Новага шляху» ў Рызе, А. Салавей жыў у кватэры М. Дзямідава.

[40] *Случанін Лявон* (сапр. *Шпакоўскі*; 1914–1995) — беларускі паэт. Выпускнік Менскага педінстытута. Быў рэпрэсаваны. Падчас вайны працаваў у рэдакцыі «Газэты Случчыны». У 1944 г. пакінуў радзіму, аднак быў арыштаваны савецкімі спецслужбамі, прывезены ў Беларусь і асуджаны. Пасля вызвалення жыў у Салігорску.

[41] *Ільяшэвіч Хведар* (1910–1948) — беларускі паэт, журналіст, грамадскі дзеяч. Выпускнік гістарычнага факультэта Віленскага універсітэта. Падчас Другой сусветнай вайны жыў у Беластоку, узначальваў тамтэйшы Беларускі камітэт, рэдагаваў газету «Новая дарога». З 1944 г. — на эміграцыі, жыў у Берліне, пасля — у лагеры Ватэнштэт. Загінуў у аўтамабільнай катастрофе. А. Салавей мог бачыць віленскія зборнікі Хв. Ільяшэвіча «Зорным шляхам» (1932) і «Захварбаваныя вершы» (1936).

[42] *«Друкарня Мамонічаў…»* Кніга Хв. Ільяшэвіча «Drukarnia domu Momoniczow w Wilne (1575–1622)» выйшла ў 1938 г.

[43] «*Калосьсе»* — беларускі літаратурна-навуковы часопіс. Выходзіў у Вільні ў 1935–1939 гг.

[44] *Танк Максім* (сапр. *Яўген Скурко*; 1912–1995) — беларускі пісьменнік, грамадскі і дзяржаўны дзеяч. Старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі (1967–1990), член ЦК Камуністычнай партыі Беларусі (1966–1990), старшыня Вярхоўнага Савета БССР (1963–1971). Народны паэт Беларусі (1968). Герой Сацыялістычнай Працы (1974). Лаўрэат Сталінскай (1948) і Ленінскай (1978) прэмій, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Я. Купалы (1966).

[45] *Машара Міхась* (1902–1976) — беларускі паэт, актывіст нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі.

[46] *Іверс Анатоль* (сапр. *Іван Міско*; 1912–1999) — беларускі паэт і ўдзельнік нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходняй Беларусі.

[47] *Васілёк Міхась* (сапр. *Касцевіч*; 1905–1960) — беларускі паэт. Падчас Другой сусветнай вайны жыў на акупаванай тэрыторыі, падпольна ўдзельнічаў у антыфашысцкім руху.

[48] *Хмара Сяргей* (сапр. *Сіняк*; 1905–1992) — беларускі паэт, выдавец, грамадскі дзеяч. Падчас Другой сусветнай вайны рэдагаваў газету «Слонімскі кур'ер». Пакінуў Беларусь у 1944 г. Жыў у Канадзе, выдаваў газету «Беларускі голас» і часопіс «Баявая ўскалось».

[49] *Станкевіч Станіслаў* (1886–1964) — беларускі выдавец і паэт. З 1926 г. трымаў у Вільні ўласную кнігарню.

[50] *Лявон Бушмар* — герой аднайменнай аповесці Кузьмы Чорнага; тут у значэнні: адзінаасобнік.

[51] *Будзька Часлаў* (1913–1985) — беларускі грамадскі дзеяч і педагог. Выпускнік гуманістычнага факультэта Віленскага універсітэта. Падчас Другой сусветнай вайны жыў у Нямеччыне, пасля — у Вялікай Брытаніі і ЗША.

[52] «*Раніца»* — беларуская газета, выходзіла ў 1939–1945 гг. у Берліне.

[53] «*Такія дактары вымуць душу без пары*» — сатырычны верш К. Крапівы, напісаны ў 1923 г.

[54] «*Шыпшына*» — беларускі літаратурны часопіс; выдаваўся ў лагеры Міхельсдорф (1946–1948) пад рэдакцыяй Ю. Віцьбіча.

[55] «*Пагоня*» — беларускі літаратурна-мастацкі часопіс; выдаваўся ў Зальцбургу (1945–1946) рэдкалегіяй у складзе А. Грыцука, У. Дудзіцкага, А. Салаўя.

[56] «*З беларускага жыцця*» — газета, якую выдавалі беларускія эмігранты ў Зальцбургу (1946–1947).

[57] *Грыцук Аляксей* (1910–1976) — беларускі грамадскі дзеяч, педагог і літаратуразнавец. Выпускнік гістарычнага факультэта Варшаўскага універсітэта. Падчас Другой сусветнай вайны арганізоўваў

беларускія школы на Беласточчыне. З 1948 г. жыў у Канадзе, узначальваў Згуртаванне беларусаў Канады. Абараніў доктарскую дысертацыю па творчасці М. Багдановіча.

[58] *УНРРА* (*UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) — Арганізацыя Аб'яднаных Нацый па дапамозе і аднаўленні. Створаная ў 1943 г. у ЗША прадстаўнікамі 44 краінаў. Дапамагала пацярпелым падчас Другой сусветнай вайны.

[59] *Ганько Мікола* (1924–1999) — беларускі грамадскі дзеяч і публіцыст. Пасля вайны жыў у Зальцбургу, з 1948 г. — у Канадзе, дзе заснаваў і многія гады ўзначальваў Згуртаванне беларусаў. Брат старшыні Саюза беларускай моладзі Міхася Ганько.

[60] *Зізаній Лаўрэнцій* (?—1634) — беларускі асветнік, царкоўны дзеяч, мовавед і педагог. У 1596 г. выдаў у Вільні падручнік «Азбука з Лексісам», куды ўваходзіў старабеларускі слоўнік (1061 слова).

[61] «*Час*» — украінскі часопіс, які выдаваўся ў Зальцбургу.

[62] *Славуціч Яр* (1918—?) — украінскі паэт і выдавец. Пасля Другой сусветнай вайны жыў у Канадзе, перакладаў і выдаваў беларускую паэзію.

[63] *Кавыль Міхась* (сапр. *Язэп Лешчанка*; н. 1915) — беларускі паэт і выдавец. Служыў у Чырвонай Арміі, у 1942 г. трапіў у нямецкі палон. Падчас вайны працаваў у аддзеле прапаганды Генеральнага камісарыяту. З 1944 г. — на эміграцыі, цяпер жыве ў ЗША. Рэдагаваў літаратурна-публіцыстычны часопіс «Беларуская думка» (Саўт-Рывер).

[64] «*Цень Янкі Купалы*» — паэма Масея Сяднёва, датуецца 1947 г.

[65] «*Літаўры*» — украінскі літаратурны часопіс, выдаваўся ў Зальцбургу.

[66] *Шаўчэнка Тарас Рыгоравіч* (1814–1861) — украінскі паэт і мастак.

[67] *Палтава Леанід* (1921–1990) — украінскі паэт і перакладчык. Пасля Другой сусветнай вайны жыў на эміграцыі — у Вялікай Брытаніі і ЗША. Перакладаў беларускіх паэтаў М. Сяднёва, А. Салаўя, А. Вярцінскага.

[68] *Адамовіч Антон* (1909–1998) — беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч. У 1930 г. быў арыштаваны НКУС і высланы ў Расію. Праз восем гадоў вярнуўся на радзіму, закончыў Беларускі дзяржаўны універсітэт. Падчас вайны працаваў у рэдакцыі «Беларускай газэты», у Беларускім навуковым таварыстве, рэферэнтам па справах друку пры Генеральным камісарыяце. У 1947 г. рэдагаваў часопіс «Сакавік», у выдавецтве якога пабачыў свет зборнік А. Салаўя «Сіла гневу».

[69] «*Frohliche Weihnachten*» (ням.) — «Вясёлых Калядаў», назва аднаго з вершаў А. Салаўя; датуецца 1944 г.

[70] *Махатма Гандзі* (сапр. *Махандас Карамчанд*; 1869–1948) — індыйскі грамадска-палітычны дзеяч і мысляр, адзін з лідэраў нацыянальна-вызвольнага руху. Прызваны ў народзе Махатмам, што азначае «вялікая душа».

[71] *Хірахіта* (1901–1989) — імператар Японіі ў 1926–1989 гг.

[72] «*Сакавік*» — часопіс, які выходзіў у лагеры Остэргофен (Нямеччына) пад рэдакцыяй Ант. Адамовіча.

[73] *Бялевіч Антон* (1914–1978) — беларускі паэт. Падчас Другой сусветнай вайны партызаніў. Жыў у Менску.

[74] «*У акіяне ночы*» — зборнік М. Сяднёва, выйшаў у 1947 г. у Мюнхене.

[75] *IRO (International Relief Organization)* — Міжнародная арганізацыя дапамогі бежанцам. Дзейнічала ў 1947–1950 гг. на тэрыторыі Нямеччыны і Аўстрыі.

[76] *Air mail* (англ.) — авіяпошта.

[77] *Губэрт Адольф* (1922–2006) — беларускі грамадскі дзеяч. У Зальцбургу ажаніўся з украінкай Раісай Плужнік. У 1948 г. сям'я Губэртаў выехала ў Аргенціну, у 1959-м перабралася ў ЗША.

[78] *Нікіфараў Віктар* — беларускі святар; жывучы ў лагеры для бежанцаў у Зальцбургу, перайшоў у юрысдыкцыю Расейскай Праваслаўнай Замежнай Царквы.

[79] *Leerer Kaserne* (ням.) — пустая казарма; маецца на ўвазе памяшканне, дзе працавала адборачная камісія.

[80] *Ганулька* — дачка А. Салаўя; нарадзілася ў 1947 г.

[81] *Міхась* — сын А. Салаўя; нарадзіўся ў 1946 г.

[82] *Кадняк Зінаіда* — жонка А. Салаўя.

[83] *Энгельгарт Яўген* (1899–1948) — нямецкі вайсковы дзеяч. Падчас Другой сусветнай вайны ўзначальваў Навагрудскае лясніцтва, службу аховы лесу Налібоцкай пушчы. Аўтар кнігі «Weissruthenian» (1943). Пераклаў на нямецкую мову творы Я. Купалы і М. Багдановіча.

[84] *Міранові́ч Пётра* (1902–1990) — беларускі мастак. Выпускнік Латвійскай акадэміі мастацтваў (1937). Падчас вайны займаўся развіццём беларускага школьніцтва ў Латгаліі. З 1944 г. — на эміграцыі, пазней жыў у ЗША.

[85] *Абрамчык Мікола* (1903–1970) — беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі (1947–1970). Жыў у Францыі.

[86] *Астроўскі Радаслаў* (1887–1976) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч. У 1924–1936 гг. — дырэктар Віленскай беларускай гімназіі. Падчас Другой сусветнай вайны кіраўнік адміністрацыі Бранскай, Магілёўскай і Смаленскай акругаў, з 1943 г. — прэзідэнт Беларускай Цэнтральнай Рады. Пасля 1944 г. жыў у Нямеччыне, Аргентыне, Вялікай Брытаніі, ЗША.

[87] *Станкевіч Станіслаў* (1907–1980) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч. Выпускнік Віленскага універсітэта імя Стафана Баторыя. Падчас Другой сусветнай вайны — намеснік прэзідэнта БЦР у Баранавіцкай акрузе. З 1944 г. на эміграцыі. Пачаргова рэдагаваў газеты «Бацькаўшчына» і «Беларус», жыў у ЗША, узначальваў управу Беларуска-Амерыканскага Задзіночання.

[88] *Writer* (англ.) — пісьменнік.

[89] *Скрынінг* (ад англ. *Screening test*) — папярэдняе выпрабаванне.

[90] *All right* (англ.) — усё добра.

[91] *That's capital* (англ.) — гэта выдатна.

[92] *«Паверыў брашурцы "Whiteruthenia"»* Магчыма, маецца на ўвазе выд.: Whiteruthenia (Bielarussia): Outlines of Whiteruthenia and the Whiteruthenian National Moveneent (1947, Нямеччына).

[93] *Дуброўская Вольга* (у замужжы *Грыцук*; н. 1924) — беларуская грамадская дзяячка. З 1958 г. жыве ў Канадзе. Удава старшыні Згуртавання беларусаў Канады Аляксея Грыцука (1910–1976).

[94] *Тамашчык Уладзімір* (1900–1970) — беларускі грамадскі і рэлігійны дзеяч. Выпускнік агранамічнага факультэта Пражскага політэхнічнага інстытута. Падчас Другой сусветнай вайны працаваў намеснікам галоўнага рэдактара газеты «Новая дарога» (Беласток). З 1944 г. на эміграцыі. У 1949 г. узведзены ў епіскапы Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Жыў у ЗША, узначальваў Беларускі інстытут навукі і мастацтва. Загінуў пры нявысветленых абставінах.

[95] *Пітушка Язэп* (1913–1984) — беларускі грамадскі дзеяч. З 1946 г. жыў у Канадзе, тамсама ўзначальваў Беларускае нацыянальнае аб'яднанне, прадстаўляў у гэтай краіне Беларускую Цэнтральную Раду.

[96] «*Пурпуровых ветразяў узвівы*» — паэма У. Дубоўкі; датуецца 1928 г.

[97] «*Праходны двор паміж Масквою і Варшаваю…*» Маецца на ўвазе Беларусь.

[98] «*Беларускае слова*» — беларускі часопіс; выдаваўся ў лагеры Міхельсдорф (1948–1950).

[99] *Pine Postage* (англ.) — магчыма, паселішча ў Канадзе.

[100] *Качан Аркадзь* (1921–1982) — беларускі грамадскі дзеяч. Падчас вайны працаваў сакратаром Глыбоцкага суда, служыў у Беларускай самаахове. З 1950 г. жыў у Аўстраліі.

[101] *Кунцэвіч Анатоль* (1912—?) — беларускі грамадскі і рэлігійны дзеяч. Выпускнік тэалагічнага факультэта Варшаўскага універсітэта, быў высвечаны на святара. З 1949 г. жыў у Аўстраліі.

[102] *Розумаў Кастусь* — прыяцель А. Салаўя па Зальцбургу.

[103] *Thick* (англ.) — густы, поўны.

[104] *That* (англ.) — гэта.

[105] *New australian* (англ.) — новы аўстраліец.

[106] *Adelaide is the capital of sauth Australia* (англ.) — Адэлаіда, сталіца Паўднёвай Аўстраліі.

[107] *Овертайм* (ад англ. *Overtime*) — звыш часу.

[108] *Аляксандраў Барыс* (сапр. *Грыбінскі*; 1921–1979) — украінскі паэт.

[109] «*Надежды наши не сбылись…»* А. Салавей цытуе радок з папулярнай у тыя часы расійскай песні (словы Канстанціна Нікольскага): «*Надежды наши не сбылись / И мы не встретились случайно, / Надежды наши не сбылись, / И не надежны обещанья…»*.

[110] Відаць, маецца на ўвазе Сяргей Хмара.

[111] «*Беларускі эмігрант*» — беларуская газета; выдавалася ў Канадзе (1948–1951).

[112] *Олесь Аляксандр* (сапр. *Кандыба*; 1878–1944) — украінскі паэт.

[113] *Нікан Мікола* (1908–1999) — беларускі грамадскі дзеяч і педагог. Перад пачаткам Другой сусветнай вайны быў арыштаваны НКУС і высланы ў Варкуту. Служыў у арміі генерала Андэрса (1942–1944). З 1952 г. жыў у Аўстраліі.

[114] *Жук-Грышкевіч Вінцэнт* (1903–1989) — беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, навуковец. Старшыня Рады БНР (1970–1982), кіраўнік Каардынацыйнага камітэта беларусаў Канады. У Атаўскім універсітэце абараніў доктарскую дысертацыю на тэму «Лірыка Янкі Купалы».

Прадмова, публікацыя і заўвагі Міхася СКОБЛЫ

НЕОКОНЧЕННАЯ ИСТОРИЯ ОДНОГО ПЛАГИАТА

Через два года исполнится 100 лет со дня рождения крупнейшего белорусского физика, академика АН Беларуси, доктора физико-математических наук, профессора Федора Ивановича Федорова. После его смерти прошло уже пятнадцать лет, однако, в отличие от многих других заслуженных людей нашей страны, его имя и в наше непростое время не оказалось забытым. Так, благодаря стараниям его многочисленных учеников, Белорусским государственным университетом в серии «Memoria et Gloria» был прекрасно издан посвященный ему специальный сборник[1].

В этом издании нашел отражение один из весьма необычных эпизодов не только творческой жизни самого Федорова, но и науки вообще[2]. Речь идет о чрезвычайно обширном плагиате ряда его трудов, совершенном в конце 1970 — начале 1980-х гг. американским профессором китайского происхождения Холлисом Ченом. Тем не менее практически все в нашей стране, кто напрямую не связан с теоретической физикой, остаются незнакомыми с этим шокирующим фактом, хотя по своим масштабам он превосходит все известные аналоги. Подобное явление выходит далеко за рамки узкоспециальных физических проблем и становится вопросом как научной, так и обычной человеческой этики. Поэтому оно, на наш взгляд, представляет интерес для широких кругов общественности, особенно с учетом того обстоятельства, что в данной статье будут приведены многие до настоящего времени не публиковавшиеся документы, отражающие позиции всех сторон конфликта.

В силу собственной глубокой порядочности Ф. Федоров несколько наивно полагал, что международное научное сообщество возмутится данной невероятной ситуацией и порок будет незамедлительно наказан. На деле же оказалось, что существует корпоративная солидарность, которая с чрезвычайно большим трудом допускает осуждение даже виновных представителей своего круга. Не менее обидно, что Федоров затратил исключительно много времени на эту титаническую работу, и остается только сожалеть о том, что еще могло бы быть осуществлено им в науке, будь это время использовано для творчества.

Помимо этого, есть еще одна — трагическая — сторона случившегося. Федор Иванович Федоров был человеком, органически не переносившим несправедливости. Конечно, не всегда с его точкой зрения в отношении той или иной ситуации можно было согласиться безоговорочно, но это уже иной вопрос. В данном случае главное, что в таких ситуациях он реагировал исключительно эмоционально и в течение длительного времени постоянно возвращался к затронувшему его событию. Поэтому у близко знавших его людей не вызывает сомнений, что вызванные плагиатом переживания значительно сократили жизнь выдающегося ученого.

Понимая, что подавляющему большинству читателей, не имеющих соответствующей подготовки, будет крайне сложно разобраться в сути идей и методов Федорова, мы

[1] Федор Иванович Федоров. К 95-летию со дня рождения. 2005, Минск: БГУ. 199 с.

[2] См.: Алексеева Т., Барковский Л. История очевидная и невероятная // Федор Иванович Федоров… С. 135–140.

постарались избегать чрезмерно детального их описания, равно как и использования специальной физической терминологии, хотя, разумеется, полностью обойтись без этого при рассмотрении столь специфических вопросов невозможно. Оригиналы или копии всех цитируемых или просто упоминаемых документов, включая письма, находятся в личном архиве Ф. И. Федорова. При воспроизведении последних ради краткости опущены обращения и подписи. Для того чтобы картина была максимально объективной, комментарии к документам будут носить исключительно справочный характер.

* * *

Федор Иванович Федоров родился 19 июня 1911 г. в деревне Турец Новогрудского уезда Гродненской губернии. Он был старшим сыном сельских учителей Ивана Михайловича Федорова и Варвары Федоровны Адамович. В том же году семья перебралась в Минск, где отец работал учителем истории и географии в различных школах, а с 1924 г. начал писать произведения для детей под хорошо известным каждому белорусу псевдонимом Янка Мавр.

Закончив в 1928 г. школу-девятилетку, Федоров поступил (хотя и не без проблем, вызванных его непролетарским происхождением) в Белорусский государственный университет на физико-математическое отделение педагогического факультета. Окончив его через три года, он по распределению направляется на работу в город Кричев Могилевской области, где преподает физику и математику в педагогическом техникуме и средней школе. Однако страстью всей жизни Ф. Федорова была наука, точнее, теоретическая физика. Поэтому в 1932 г. он стал аспирантом Физико-технического института Академии наук БССР, а еще через год его направили в аспирантуру Ленинградского университета, где он оказался учеником выдающегося физика-теоретика, впоследствии академика АН СССР Владимира Александровича Фока.

Про этот период очень точно написал один из учеников Федорова, академик НАН Беларуси Андрей Гончаренко: «Исключительная одаренность, работоспособность и редкая целеустремленность позволили ему за три года ликвидировать пробелы в специальных знаниях, овладеть новейшими идеями и методами теоретической физики и решить ряд сложных задач квантовой электродинамики. Под влиянием В. Фока сформировался творческий стиль Федора Ивановича, сочетающий широту рассматриваемых научных проблем, общность развиваемых им подходов к их решению и изящество математического описания»[3].

По окончании аспирантуры в сентябре 1936 г. Федоров успешно защитил диссертацию и возвратился в Минск, став первым в Беларуси выросшим здесь кандидатом физико-математических наук (то же самое, кстати, будет иметь место и в отношении докторской степени). В университете он получил должность доцента, через два года создал там кафедру теоретической физики и стал ее руководителем. Одновременно он работал научным сотрудником в Физико-техническом институте АН БССР.

В Минске и застала его война. Ушедший из города на восток пешком и только в сентябре добравшийся до Москвы, Ф. Федоров был направлен в город Киселевск Новосибирской области, где он в течение полутора лет работал завучем средней школы и преподавал физику и математику. В апреле 1943 г. он стал доцентом кафедры физики Московского авиационного технологического института, который в то время находился в Новосибирске. А спустя еще полгода был назначен деканом физико-математического факультета и заведующим кафедрой теоретической физики БГУ, восстановленного под Москвой на станции Сходня.

[3] Гончаренко А. М. Жизнь и деятельность Федора Ивановича Федорова // Федор Иванович Федоров… С. 5–11.

После возвращения университета в Минск в августе 1944 г. Ф. Федоров как декан много сил и энергии отдавал организации нормальной работы факультета. На этой должности он находился до 1950 г., параллельно руководя кафедрой и читая лекции едва ли не по всем физическим дисциплинам. Более того, в 1947–1949 гг. он работал еще и старшим научным сотрудником сектора физики и математики Физико-технического института АН БССР!

В 1954 г. Ф. Федоров защитил в Ленинграде докторскую диссертацию, а на следующий год стал заведующим лабораторией теоретической физики в только что созданном (в том числе благодаря и его огромным усилиям) Институте физики АН БССР, оставаясь при этом заведующим кафедрой в БГУ. В 1956 г. его избрали членом-корреспондентом Академии наук, а еще год спустя он был утвержден в ученом звании профессора. В 1963 г. он стал первым академиком-секретарем Отделения физико-математических наук и членом Президиума АН БССР.

В 1966 г. Ф. Федоров был избран действительным членом АН БССР, а в 1968-м ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки БССР». Через четыре года ему была присуждена Государственная премия БССР, а еще через такой же период он получил уже Государственную премию СССР. В 1980 г. Государственный комитет по делам изобретений и открытий при Совете Министров СССР зарегистрировал под № 233 научное открытие Ф. Федорова «Боковое смещение луча при отражении».

Итогом научно-исследовательской деятельности Ф. Федорова стали более 400 научных публикаций, в том числе пять крупных монографий. В наше время, когда ученый вынужден становиться все более узким специалистом, он был исследователем широчайшего профиля, работая — причем на самом высоком уровне — в таких, казалось бы, совершенно разных направлениях, как теория элементарных частиц и теория относительности, кристаллооптика и кристаллоакустика. Кроме того, у него есть работы по математике, истории и методологии физики и философии естествознания. Наконец, нельзя не упомянуть его постоянную борьбу против лженаучных идей, которые в Беларуси возникали в немалых количествах, а иной раз даже получали широкий резонанс.

Он был прекрасным научным руководителем, подготовившим свыше 10 докторов и более 40 кандидатов наук. Среди его учеников несколько академиков и членов-корреспондентов НАН Беларуси, ректоры высших учебных заведений и деканы факультетов, заведующие кафедрами и т. п. Большинство из них уже имеют своих учеников, поэтому без преувеличения можно утверждать, что Ф. Федоров является основателем белорусской школы теоретической физики. Блестящие по форме и глубокие по содержанию лекции, которые он читал студентам на протяжении 55 лет, были эталоном лекторского мастерства.

Федор Федоров много времени уделял научно-организационной деятельности. Он был главным редактором журнала «Весці АН БССР. Серыя фізіка-матэматычных навук» и членом редколлегии всесоюзного «Журнала прикладной спектроскопии», членом Советской гравитационной комиссии и председателем секции физико-математических и физико-технических наук Комитета по Государственным премиям БССР, первым президентом Белорусского физического общества. Он также неоднократно возглавлял всесоюзные и белорусские делегации на различных международных конференциях, а в 1957 г. был научным руководителем атомной выставки СССР в Хельсинки.

Очень широкой была также общественная деятельность Ф. Федорова. В разные периоды он был заместителем председателя общества «Знание» БССР, заместителем председателя Белорусского и членом правления Советского фонда мира, в который, кстати, передал свою Государственную премию БССР, председателем Минского городского комитета защиты мира. Он был награжден несколькими орденами и медалями, а 1978 г. ему было присвоено звание Героя Социалистического Труда.

Федор Иванович Федоров скончался 13 октября 1994 г. Его ученики обратились к властям с предложением назвать его именем Белорусский государственный университет и улицу Ленинградскую в Минске. Однако это было сочтено чрезмерным, и в итоге именем академика Федорова была названа одна из новых улиц в микрорайоне Сухарево.

* * *

Лишь только значительно позже стало ясно, что эта драматическая история началась в 1978 г., когда издательство АН БССР «Наука и техника» передало академику Федорову письмо из Соединенных Штатов. Его автор, профессор университета Огайо Холлис К. Чен, просил выслать ему за установленную плату экземпляр книги Б. В. Бокутя, А. Н. Сердюкова и Ф. И. Федорова «Теория оптической активности» [1]. Данная книга действительно была анонсирована издательством, однако вследствие того, что соавторы Федорова в силу ряда причин не смогли своевременно предоставить свои части, в свет она не вышла.

Вместо нее на базе собственных научных результатов Ф. Федоров написал монографию «Теория гиротропии», которая была напечатана упомянутым издательством в 1976 г. Будучи практически безотказным в удовлетворении подобных запросов (достаточно сказать, что он выкупал у издательств несколько сотен экземпляров каждой из своих книг специально для этих целей, не говоря уже о самостоятельной рассылке их огромному числу советских и зарубежных коллег), Федоров не изменил себе и на этот раз. 27 февраля он отослал Х. К. Чену эту книгу, разумеется, бесплатно, пояснив ситуацию в сопроводительном письме [2]. Стоит отметить, что значительно позже, когда скандал уже разгорелся, удалось обнаружить даже почтовый реестр рассылки, в котором значится и данная бандероль.

Справка. *Холлис К. Чен родился в Китае 17 ноября 1935 г., в Соединенные Штаты перебрался в 1960 г. Степень бакалавра он получил в 1957 г. в Национальном Тайваньском университете в Тайбэе, степень магистра — в 1961 г. в университете Огайо, Афины, штат Огайо, докторскую степень — в Сиракузском университете, штат Нью-Йорк, в 1965 г. Чен поступил на работу в университет Огайо в 1967 г. и стал профессором электро- и компьютерной техники в 1975. К его научным интересам относятся излучение и распространение электромагнитных волн в анизотропных средах, динамика плазмы, электродинамика движущихся сред, волоконная оптика. На момент выхода в свет книги являлся автором более 70 научных статей и членом восьми (!) американских научных сообществ: Института инженеров по электротехнике и радиоэлектронике, Оптического общества Америки, Математической ассоциации Америки, Общества промышленной и прикладной математики, Американского Общества инженерного образования, Американской Ассоциации развития науки, Нью-Йоркской академии наук, а также Международного союза радиотехнических наук.*

Здесь необходимо сделать очень важное отступление. Характерной особенностью всех без исключения исследований белорусского ученого являлось использование для решения любых физических задач прямых алгебраических методов, что давало возможность значительно упрощать чрезвычайно громоздкий математический аппарат, а сами решения приводить к исключительно элегантному виду, который к тому же обеспечивал высокую наглядность полученных результатов и удобство их интерпретации. Предложенный им подход получил название «ковариантный (или бескоординатный) метод Федорова». С его помощью удалось решить многочисленные задачи, что не могло быть осуществлено с использованием иных, более традиционных методов.

Разумеется, прямые методы тензорного исчисления, с таким успехом использовавшиеся Федоровым, не являются его изобретением. Однако остается непреложным фактом, что со времени их появления никто до него не применял их к решению задач по распространению электромагнитных и упругих волн. Ему пришлось приложить значительные усилия, чтобы привести данные методы в полное соответствие с характером рассматриваемых проблем и довести до совершенства это математическое оружие.

Несмотря на то что данный подход широко использовался всеми многочисленными представителями школы Федорова в Беларуси, он — вероятно, в силу своей непривычности — почти не получил распространения ни в Советском Союзе (за исключением группы московских исследователей в области кристаллооптики), ни тем более за рубежом[4]. Последнее объяснимо: до определенного времени работы советских ученых по понятным причинам были недостаточно хорошо известны на Западе.

Сказанное отнюдь не означает, что результаты Федорова совсем не были знакомы иностранным коллегам. Например, еще в 1959 г. он получил письмо от известного американского физика Р. Кларка Джонса из Polaroid Corporation, в котором тот писал: «Прошу принять мои поздравления по поводу великолепной статьи, опубликованной в журнале "Оптика и спектроскопия". Я совершенно уверен, что Вы правы, полагая, что это первый результат столь высокой общности». А в статье «Комедия ошибок» тот же Кларк Джонс написал: «Федоров показал, что тензор гирации, приведенный в классическом учебнике М. Борна по оптике, является невещественным, тогда как Борн ошибочно утверждал, что он вещественный»[5].

Другой крупный американский ученый, Кеннет О'Лон, из не менее известной компании Eastmen Codak, писал Федорову в 1981 г.: «Благодарю Вас за присылку мне Вашей новой книги "Теория гиротропии"… Я был особенно рад узнать о ее публикации, поскольку мне казалось, что в последние годы Вы обратились к исследованиям колебаний в анизотропной среде, и я опасался, что Вы перестали заниматься оптической активностью, в области которой Вы добились столь значительных успехов… Я очень хотел бы знать, имеется ли перевод книги на английский язык. Такой перевод, я уверен, был бы весьма ценен для научного мира»[6]. Более того, в своей обзорной статье по оптической активности О'Лон в разделе, посвященном оптической активности кристаллов, разделил весь период развития данного направления на три этапа: до Федорова — во время Федорова — после Федорова[7].

Тем не менее, говорить о свободе обращения научной информации между враждебными мирами в разгар холодной войны не приходилось. И если в Соединенных Штатах

---

[4] Строго говоря, были отдельные ученые, которые независимо приходили к тем же идеям, однако, во-первых, это происходило значительно позже, а во-вторых, их разработки не достигали такой глубины. Кроме того, начав работать в данной сфере, они почти неизбежно наталкивались на уже опубликованные работы Федорова и подпадали под их влияние. Так произошло, например, с физиком из ГДР Альфредом Вюнше. Кстати, полностью признавая правоту Федорова в рассматриваемой ситуации, он одновременно обвиняет Х. Чена еще и в том, что тот «позаимствовал» уже у него самого (естественно, также без ссылок) материалы для 9-й и 10-й глав той же скандальной книги (Wuenshe A. Fraud in physics by Hollis C. Chen, the criminal professor from Ohio University and plagiarist in coordinate-free approach. www.alfredwuensche.de/pages/scientific_fraud.html).

[5] Clark Jones R. A Comedy of Errors. In *Benchmark Papers in Optics.* 1975, Vol. 1. P. 240–241. Здесь важно отметить, что автор упомянутой книги Макс Борн был крупнейшим физиком-теоретиком, лауреатом Нобелевской премии.

[6] К сожалению, издание этой книги на английском языке не осуществлено до сих пор. Если же его удалось бы осуществить тогда, возможно, это остановило бы плагиатора.

[7] Kennet O'Loane J. Optical Activity in Small Molecules, Nonenantiomorphous Crystals, and Nematic Liquid Crystals // Chemical Review. 1980. Vol. 80. P. 41–61.

пусть с опозданием на пару лет, но все-таки осуществлялся перевод ряда ведущих советских научных журналов, в том числе тех, где печатались основополагающие статьи Федорова, то, как правильно отмечено в упомянутой статье Т. Алексеевой и Л. Барковского, в Советском Союзе даже поиск сведений о существовании той или иной публикации и уж тем более доступ к ней были весьма затруднительны. В итоге сведения о плагиате поступили к Федорову со значительным опозданием.

Скорее всего, в конце 1985 — начале 1986 г. (более точное время сейчас установить уже почти невозможно) стала поступать информация о некоей вышедшей за рубежом книге, в которой весьма подробно излагался разработанный Федоровым за тридцать лет до того метод. Как удалось выяснить его ученикам, в 1983 г. известное американское издательство научной литературы «McGraw-Hill» издало книгу Холлиса К. Чена «Теория электромагнитных волн. Бескоординатный подход»[8]. «Автор» без зазрения совести перенес в нее из двух федоровских книг («Оптика анизотропных сред», вышедшая в Минске в 1958 г., и упомянутая «Теория гиротропии») целые абзацы, не говоря уже о формулах, которых оттуда перекочевало более тысячи.

В итоге вся научная концепция и более половины объема книги Чена представили собой прямой плагиат. Со всей очевидностью это следует из сопоставления текстов, сделанного самим белорусским физиком (см. рисунок на стр. 395). Слева размещена ксерокопия страницы книги Чена, справа — страницы из книг Федорова. Таких листов — 124. Как видно, нет почти ни одной формулы слева, у которой не было бы аналога справа (всего их, напомним, свыше 1000). При этом встречаются и целые куски абсолютно идентичного текста.

Все это, впрочем, было бы более или менее нормально (и можно предположить, что сам Федоров не возражал бы против такого использования своих результатов) при выполнении единственного условия: если бы Чен, как это принято в научном сообществе, сослался на его труды. Однако в приведенной в книге обширной библиографии (свыше 200 наименований) не оказалось ни одной из многочисленных работ по данной тематике, выполненных белорусским физиком, как не упоминалось его имя и в тексте.

Зато обнаружилось другое странное обстоятельство: в книге вопреки общепринятым в научной литературе канонам не было дано ни одной конкретной ссылки на какую-либо публикацию из того же списка литературы. Подобная странность, впрочем, имеет весьма простое толкование: поясняя, откуда взяты любые другие результаты, необходимо было бы приводить первоисточники и федоровских формул, которых нигде, кроме как в работах самого Федорова, не было! Нельзя же было отсылать читателя туда, где их никогда не водилось: физики — народ дотошный, вполне могли бы и проверить, со всеми вытекающими для автора неприятностями.

Собственно говоря, плагиат с очевидностью вытекал уже из аннотации, черным по белому напечатанной прямо на суперобложке книги Чена: «В этой новой книге распространение, отражение и возбуждение электромагнитных волн в однородной линейной среде *впервые* (курсив наш. — *М. И.*) рассматриваются исключительно на основе бескоординатного подхода».

В тексте также имеются на первый взгляд незначительные, а на самом деле практически непререкаемые доказательства плагиата. Так, например, термин «вектор рефракции», применяемый Ченом, был введен Федоровым. Однако, не получив общепринятого статуса, он используется исключительно представителями белорусской школы теоретической физики. Но еще более убедительным является другой, достаточно курьезный факт. В одной из формул в «Теории гиротропии» была допущена опечатка, и Чен воспроизвел эту формулу безо всяких изменений!

---

[8] Hollis C. Chen. Theory of Electromagnetic Waves. A Coordinate-Free Approach. McGraw-Hill Book Company, 1983.

(39)

ıd thus the magnitude square

$$|\mathbf{E}_0 \times \mathbf{E}_0^*|^2 = |\mathbf{E}_0^{(1)}|^4 + |\mathbf{E}_0^{(2)}|^4 - 2(\mathbf{E}_0^{(1)} \cdot \mathbf{E}_0^{(2)})(\mathbf{E}_0^{(1)} \cdot \mathbf{E}_0^{(2)})^* \quad (3.83)$$

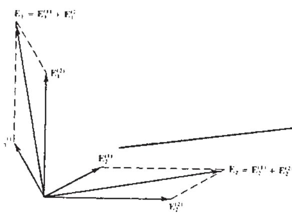

igure 3.13 Frequency domain diagram: sum of two circular polarizations of the same sense of ıtation

Here we have used the condition (3.78). Furthermore, according to Eq. (3.79)

$$|\mathbf{E}_0^{(1)} \times \mathbf{E}_0^{(2)*}|^2 = (\mathbf{E}_0^{(1)} \times \mathbf{E}_0^{(2)*}) \cdot (\mathbf{E}_0^{(1)*} \times \mathbf{E}_0^{(2)}) = 0$$
$$= |\mathbf{E}_0^{(1)}|^2 |\mathbf{E}_0^{(2)}|^2 - (\mathbf{E}_0^{(1)} \cdot \mathbf{E}_0^{(2)})(\mathbf{E}_0^{(1)} \cdot \mathbf{E}_0^{(2)})^*$$

Hence Eq. (3.83) becomes

$$|\mathbf{E}_0 \times \mathbf{E}_0^*|^2 = (|\mathbf{E}_0^{(1)}|^2 - |\mathbf{E}_0^{(2)}|^2)^2$$

or

$$|\mathbf{E}_0 \times \mathbf{E}_0^*| = |\mathbf{E}_0^{(1)}|^2 - |\mathbf{E}_0^{(2)}|^2 \quad (3.84)$$

when $|\mathbf{E}_0^{(1)}| \geq |\mathbf{E}_0^{(2)}|$. We thus justify the statement.

Next, let us show that a given wave $\mathbf{E}_0 = \mathbf{E}_1 + i\mathbf{E}_2$ of any polarization may always be uniquely decomposed into a sum of two circular polarizations $\mathbf{E}_0^{(1)}$ and $\mathbf{E}_0^{(2)}$ of opposite senses of rotation. In fact, according to Eq. (3.54)

$$\mathbf{E}_0^{(1)} = i(\hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_0^{(1)})$$
$$\mathbf{E}_0^{(2)} = -i(\hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_0^{(2)}) \quad (3.85)$$

Next, taking the cross product of the sum of these expressions with $i\hat{\mathbf{k}}$, we obtain

$$\mathbf{E}_0^{(1)} - \mathbf{E}_0^{(2)} = i(\hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_0) \quad (3.86)$$

which together with $\mathbf{E}_0^{(1)} + \mathbf{E}_0^{(2)} = \mathbf{E}_0$ gives

$$\mathbf{E}_0^{(1)} = \tfrac{1}{2}[\mathbf{E}_0 + i(\hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_0)]$$
$$\mathbf{E}_0^{(2)} = \tfrac{1}{2}[\mathbf{E}_0 - i(\hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_0)] \quad (3.87)$$

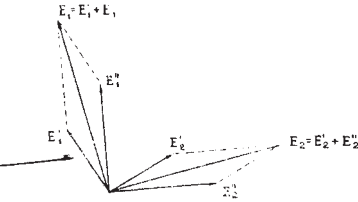

Рис. 10.

Взяв квадрат этого векторного равенства

$$[\mathbf{EE}^*]^2 = -|\mathbf{E}'|^4 - |\mathbf{E}''|^4 + 2|\mathbf{E}'\mathbf{E}''|^2$$

и используя соотношение, вытекающее из (5.11),

$$|[\mathbf{E}'\mathbf{E}''^*]|^2 = [\mathbf{E}'\mathbf{E}''^*][\mathbf{E}'^*\mathbf{E}''] = |\mathbf{E}'|^2|\mathbf{E}''|^2 \quad |\mathbf{E}'\mathbf{E}''|^2 = 0, \quad (5.1$$

получим

$$[\mathbf{EE}^*]^2 = -(|\mathbf{E}'|^2 - |\mathbf{E}''|^2)^2. \quad (5.1$$

Таким образом, при разложении всякой волны **E** на д круговые с противоположными направлениями обращен **E′**, **E″** должны иметь место соотношения:

$$|\mathbf{EE}^*| = |\mathbf{E}|^2 = |\mathbf{E}'|^2 + |\mathbf{E}''|^2, \quad (5.1$$

$$|[\mathbf{EE}^*]| = |\mathbf{E}'|^2 - |\mathbf{E}''|^2, \quad (|\mathbf{E}'| > |\mathbf{E}''|), \quad (5.1$$

Аналогично, используя д полных комплексных векторов **E′**, **E″** представления (4.61

$$\mathbf{E}' = i[\mathbf{nE}'], \quad \mathbf{E}'' = -i[\mathbf{nE}''] \quad (5.2$$

и умножая сумму этих выражений векторно на $i\mathbf{n}$, получ $\mathbf{E}' - \mathbf{E}'' = i[\mathbf{nE}]$, что вместе с $\mathbf{E}' + \mathbf{E}'' = \mathbf{E}$ дает

$$\mathbf{E}' = \frac{1}{2}(\mathbf{E} + i[\mathbf{nE}]), \quad \mathbf{E}'' = \frac{1}{2}(\mathbf{E} - i[\mathbf{nE}]). \quad (5.2$$

(40)

·e obtain the real parts

$$\mathbf{E}_1^{(1)} = \tfrac{1}{2}(\mathbf{E}_1 - \hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_2)$$
$$\mathbf{E}_1^{(2)} = \tfrac{1}{2}(\mathbf{E}_1 + \hat{\mathbf{k}} \times \mathbf{E}_2) \quad (3.89)$$

n summary, Eq. (3.87) or Eqs. (3.89) and (3.90) provide means of determining the wo circular polarizations of opposite senses of rotation in terms of the given olarization $\mathbf{E}_0 = \mathbf{E}_1 + i\mathbf{E}_2$. To show that this decomposition is unique, we ıssume that there were two possible different decompositions: $\mathbf{E}_0 = \mathbf{E}_0^{(1)} + \mathbf{E}_0^{(2)} = \mathbf{E}_0^{(1)\prime} + \mathbf{E}_0^{(2)\prime}$, where $\mathbf{E}_0^{(1)}$ and $\mathbf{E}_0^{(1)\prime}$ have one sense of rotation and $\mathbf{E}_0^{(2)}$ and $\mathbf{E}_0^{(2)\prime}$ have another, then

$$(\mathbf{E}_0^{(1)} - \mathbf{E}_0^{(1)\prime}) + (\mathbf{E}_0^{(2)} - \mathbf{E}_0^{(2)\prime}) = 0$$

But the two parentheses in the equation represent two circular polarizations of opposite senses of rotation, thus according to Eq. (3.81), we must have

$$|\mathbf{E}_0^{(1)} - \mathbf{E}_0^{(1)\prime}|^2 + |\mathbf{E}_0^{(2)} - \mathbf{E}_0^{(2)\prime}|^2 = 0$$

which is possible only if $\mathbf{E}_0^{(1)} = \mathbf{E}_0^{(1)\prime}$ and $\mathbf{E}_0^{(2)} = \mathbf{E}_0^{(2)\prime}$, that is, the decomposition is unique. When the wave to be decomposed is itself a circularly polarized wave, we may still use Eq. (3.87) except in this case one of the waves $\mathbf{E}_0^{(1)}$ and $\mathbf{E}_0^{(2)}$ must be zero and the other yields $\mathbf{E}_0$.

By similar procedure, we may study various other decompositions. For instance, the decomposition of a given wave into a linear and a circular (see Prob. 3.12), or into two elliptical, or into one elliptical and one circular polarization, etc.

The coordinate-free description of wave polarizations discussed in this section has the advantage of generality and, at the same time, provides a simple means in reaching various relations concerning the superposition of waves of different polarizations.

!!!

Из (5.19, 21) получаем сразу

$$\mathbf{E}_1' = \frac{1}{2}(\mathbf{E}_1 - [\mathbf{nE}_2]), \quad \mathbf{E}_1'' = \frac{1}{2}(\mathbf{E}_1 + [\mathbf{nE}_2]), \quad (5.2$$

Соотношения (5.22, 24) показывают, что разложени **волны любой заданной поляризации на две волны, цир кулярно поляризованные в противоположных направле ниях, всегда возможно и является совершенно однознач ным.** Однозначность этого разложения вытекает из способ его получения, однако ее можно легко доказать и непосре ственно. Если бы были возможны два различных разложе ния $\mathbf{E} = \mathbf{E}' + \mathbf{E}'' = \mathbf{E}_1' + \mathbf{E}_1''$, причем $\mathbf{E}'$, $\mathbf{E}_1'$ имеют одно направлен обращения, а $\mathbf{E}''$, $\mathbf{E}_1''$ — другое, то $(\mathbf{E}' - \mathbf{E}_1') + (\mathbf{E}'' - \mathbf{E}_1'') = 0$. Со гласно сказанному ранее, скобки в последнем уравнен представляют колебания, циркулярно поляризованные в пр тивоположных направлениях. В таком случае, согласно (5.1 должно быть $|\mathbf{E}' - \mathbf{E}_1'|^2 + |\mathbf{E}'' - \mathbf{E}_1''|^2 = 0$, откуда следует $\mathbf{E}' = \mathbf{E}_1'$, $\mathbf{E}'' = \mathbf{E}_1''$.

Соотношения (5.24) пригодны и для того частного сл чая, когда разлагаемая волна сама является циркулярно п ляризованной. Тогда $\mathbf{E} = \pm i[\mathbf{nE}]$ и один из векторов **E′**, **E″** согласно (5.24), обращается в нуль, а второй дает **E**. Раз меется, из (5.24) можно также получить (5.13, 17).

Аналогичным образом могут быть рассмотрены различн другие случаи разложений колебаний: на два эллиптически на эллиптическое и круговое, на эллиптическое и линейн

Из рассмотренных примеров ясно, что инвариантная тра товка вопроса о поляризации, обладая преимуществом о щности, позволяет в то же время весьма простым пут получать различные соотношения, характеризующие суп позицию волн с разной поляризацией.

Дальнейшее расследование показало, что книга явилась венцом плагиата. Начало же было положено еще в 1980 г., когда на Международном симпозиуме в Мюнхене Чен сделал доклад «Бескоординатный подход к отражению волн от анизотропной среды», который был опубликован в трудах симпозиума и в виде статьи под тем же названием в журнале «Radio Science»[9]. При этом в аннотации к докладу утверждалось,

[9] Chen H. C. A Coordinate-Free Approach to Wave Reflection from an Anisotropic Medium // Radio Science. 1981. Vol. 16. No. 6. P. 1213–1215.

будто с помощью этого подхода были получены новые результаты [3]. На деле же все 23 формулы в обеих публикациях совпадают с формулами из книги Федорова «Оптика анизотропных сред». Любопытно, что в аннотации к статье слово «новые» было уже предусмотрительно опущено, что вполне понятно: журналы гораздо более доступны, чем сборники трудов конференций!

Безнаказанность порождает смелость: обнаружилось, что в других журналах Чен опубликовал еще две статьи на близкие темы[10]. Знакомство с их содержанием показало, что они также практически полностью копируют ранние работы Ф. Федорова, опубликованные еще в начале 1950-х гг., причем почти все формулы в них, а их там, соответственно, около 40 и 70, украдены из трудов Федорова. Со всей очевидностью это следует из сделанных Федоровым сопоставлений, аналогичных упомянутым. Само собой разумеется, что в богатой библиографии данных статей никаких ссылок на публикации Ф. Федорова также не удалось обнаружить.

Еще раз заметим, что все эти результаты были получены с помощью ковариантного подхода, которым, напомним, в мире практически никто, кроме самого Федорова и представителей его школы, не пользовался. Отсюда с неизбежностью следует, что профессор университета Огайо Холлис Чен приписывает себе как авторство нового бескоординатного подхода в теории электромагнитных волн, так и результаты его применения к ряду специфических проблем. Мало того, книга «Теория гиротропии» посвящена памяти отца белорусского физика, Янки Мавра. А профессор университета Огайо в предисловии своей книги поблагодарил своих детей, Дезире и Холлиса-младшего, «за их понимание многих часов моего времени, потребовавшихся для этого проекта» (sic!), и особенно «жену Донну, которой посвящена книга». Достаточно нестандартный, скажем прямо, случай «перепосвящения»…

Понятно, что подобное крупномасштабное хищение не могло быть оставлено без внимания. Напомним, однако, что даже информация о плагиате попала к Федорову со значительным опозданием, а сами «вещественные доказательства» — еще позже. В связи с этим ответные действия были начаты лишь в 1986 г.

Первым актом такого рода стало постановление Президиума АН БССР, в котором он «самым решительным образом» осудил «неслыханную попытку присвоения американским профессором Х. К. Ченом созданной в результате многолетнего труда белорусским ученым Ф. И. Федоровым научной теории». Было принято решение обратиться в органы прессы с просьбой опубликовать статью ученых, разоблачающих в глазах советской и мировой научной общественности данный случай; послать в руководящие органы научных сообществ, членом которых являлся Чен, и в университет Огайо соответствующие материалы с просьбой высказать отношение к данному факту; обратиться в Президиум АН СССР, чтобы последний использовал международный авторитет союзной Академии для принятия мер в защиту приоритета советской науки, а также во Всесоюзное агентство по авторским правам (ВААП) с просьбой возбудить соответствующее дело[11].

Все эти решения были выполнены, однако реакция ряда упомянутых ведомств оказалась далекой от ожидавшейся. Например, никакого эффекта не дало обращение в ВААП, хотя именно этот шаг казался наиболее естественным, поскольку данное учреждение по своему статусу и должно было охранять права советских авторов в случае любых

[10] Chen H. C. A coordinate-free approach to wave propagation in anisotropic media // Journal of Applied Physics. 1982. Vol. 53. No. 7. P. 4606–4609; Chen H. C. A Coordinate-Free Approach to Wave Reflection from a Uniaxially Anisotropic Medium // IEEE Transactions on Microwave Theory and Techniques. 1983. Vol. 31. No. 4. P. 331–336.

[11] Постановление Президиума АН БССР «О плагиате научных трудов академика АН БССР Ф. И. Федорова американским профессором Х. К. Ченом», № 105, 24 июня 1986 г.

их взаимодействий с зарубежными издательствами. К сожалению, оказалось, что своей главной и едва ли не единственной задачей ВААП видел контроль над гонорарами советских писателей при издании их книг за рубежом (с целью изъятия в пользу государства львиной доли), а не борьбу за какую-то там приоритетность научных идей и результатов. В соответствии с этим представлением никаких реальных шагов по защите авторских прав Федорова данной структурой предпринято не было.

Аналогичным образом весьма индифферентно повело себя и руководство союзной Академии. Несмотря на многочисленные обращения к разным его представителям, включая президента А. Александрова и академика-секретаря Отделения физики и астрономии А. Прохорова, кстати, лично знакомых с Федоровым, в Беларуси так и не дождались оттуда вразумительного ответа, и, соответственно, никаких действий оттуда предпринято не было.

В таких условиях уже не показалось удивительным отсутствие ответов из-за рубежа. Поэтому фактически единственным результатом упомянутого постановления стали две газетные публикации белорусских академиков-физиков, в которых достаточно подробно излагалась уже известная нам ситуация[12]. И если первая из них прошла практически незамеченной, то вторая, в силу высокого ранга ее авторов (Н. Борисевич был в то время президентом АН БССР, а Б. Степанов — директором Института физики), а также популярности «Литературной газеты» привела-таки к отклику на Западе, точнее, сразу двух.

Оба они появились в одном номере одного из старейших в мире английских естественно-научных журналов «Nature». Одним из них стало заявление самого Чена [4]. Автором же комментариев стал, как ни странно, не специалист в физике, а известная, в том числе и в нашей стране, как переводчик белорусской литературы на английский язык и составитель антологии белорусской поэзии Вера Рич[13]. Она кратко, хотя и достаточно точно, пересказала суть статьи в ЛГ и сделала замечания, которые выглядят более характерными для человека с профессиональной подготовкой. Легко, впрочем, убедиться, что они почти дословно повторяют пояснения американца [5].

Следующей реакцией стало появление статьи в «The New York Times» доктора Теодора Шабада из Колумбийского университета в Нью-Йорке, где ситуация была прокомментирована сдержанно, но в целом объективно [6]. Судя по всему, это вынудило ректора университета Огайо Джеймса Брунинга создать наконец специальную комиссию по расследованию из трех профессоров во главе с физиком этого же университета Эдвардом Сэнфордом, о чем сообщила «Литературная газета»[14].

Между тем академики Б. Бойко и М. Ельяшевич публично подвергли язвительной критике упомянутые заявление Чена и статью Рич, буквально не оставив от них камня на камне [7]. Тем временем подоспело заключение комиссии Сэнфорда. Вопреки очевидности члены комиссии и утвердивший отчет ректор не решились признать совершение грубейшего плагиата одним из своих коллег [8]. На это очередной статьей «Дело об американском плагиате советских книг совершило новый виток» откликнулась Вера Рич [9]. Следует отметить, что на сей раз ее критические замечания, хотя в них по-прежнему явно ощущалось предпочтение американской позиции, были несколько более корректными и адресовались обеим сторонам.

Естественно, белорусского ученого не могло удовлетворить заключение комиссии, и 31 марта 1987 г. он лично направил Джеймсу Брунингу пакет материалов, включавший

---

[12] Бойко Б. Б., Ельяшевич М. А. Гангстер от науки // Советская Белоруссия. 12.07.86; Борисевич Н. А., Степанов Б. И. Плагиат по-американски // Литературная газета. 29.10.86.

[13] Ад Гусавяніна да «Белавежы» // Ніва (Беласток). 04.10.81.

[14] Андронов И. Скандал в Огайо // Литературная газета. 07.01.87.

в себя, помимо прочего, ксерокопии письма Чена с просьбой прислать книгу, саму «Теорию гиротропии» и упомянутое 124-страничное сопоставление. В сопроводительном письме он настаивал на проведении более тщательного изучения вопроса с использованием этих документов.

После этого профессор Сэнфорд заявил собственному корреспонденту ЛГ в США, что предыдущее решение об отсутствии плагиата не отменено, однако после получения дополнительной информации было начато новое расследование. По его словам, Чен признал отправку им просьбы прислать книгу, однако утверждал, что не получил ни ее, ни ответного письма Федорова. Умолчание же об этом факте он объяснил забывчивостью[15]. Поскольку в том же разговоре профессор Сэнфорд выразил склонность доверять своему коллеге, можно было ожидать, что и новое расследование ни к чему не приведет.

Забегая несколько вперед, сообщим, что с письмами, призывающими пересмотреть вердикт комиссии, к ректору Д. Брунингу обращались президент АН БССР Н. Борисевич и президент Всемирной федерации инженерных организаций академик АН СССР А. Ишлинский. Однако ответ Брунинга Федорову от 15 марта 1989 г. подвел черту под университетским расследованием. В нем ректор заявил, что повторное изучение дела той же комиссией даже со вновь открывшимися обстоятельствами не привело к изменению ее позиции. Тем самым университет Огайо полностью отверг обвинения Чена в плагиате и объявил вопрос закрытым. Более того, было обещано и далее «предпринимать все возможные шаги для защиты научной репутации д-ра Чена».

И все-таки история не затихала. Распространявшийся на Западе дайджест советской прессы «Спутник» перепечатал компоновку упомянутых статей белорусских академиков[16]. В письме в редакцию академического журнала «Кристаллография» свое возмущение плагиатом выразила группа ведущих сотрудников широко известного в мире Института кристаллографии АН СССР [10]. В «Nature» появилась еще одна статья Веры Рич, в которой она продемонстрировала полное незнание ситуации, попытавшись объяснить разворачивающиеся события личными мотивами бывшего президента АН БССР Н. Борисевича [11].

Параллельно с этим «направлением главного удара» Ф. Федоров предпринимал попытки добиться справедливости и на других фронтах. Речь идет об упоминавшихся научных журналах, опубликовавших меньшие по объему, но от этого не менее плагиаторские статьи Чена. Началась долгая и утомительная переписка с главными редакторами, которые к тому же неоднократно менялись, и все приходилось начинать сначала. Белорусский физик ставил перед собой цель восстановить справедливость посредством опубликования либо признаний Чена с соответствующими извинениями (что, как можно догадаться, было практически нереально), либо его собственных комментариев к данным беспрецедентным ситуациям.

Поскольку данным разбирательством Федоров занимался лично, его переписка с редакциями всех трех журналов весьма обширна. Ответы редакторов то обнадеживали его, то снова повергали в отчаяние. Чтение ее вызывает одновременно сочувствие человеку, отчаянно пытающемуся восстановить свои права, и возмущение бесконечным увиливанием ответственных лиц от удовлетворения его справедливых претензий. Возникало ощущение, что он постоянно натыкался на плотную ватную стену.

Результатом всех этих усилий, потребовавших колоссальных затрат времени и нервной энергии, стало опубликование в одном из журналов девяти строчек «Комментариев» Федорова к статье Чена [12], на что последовал такой же по объему ответ последнего

[15] Андронов И. Забывчивость м-ра Чена // Литературная газета. 22.04.87.

[16] Борисевич Н., Бойко Б., Ельяшевич М., Степанов Б. Ставка на плагиат // Спутник. 1987. № 8. С. 116–118.

[13]. В другом сначала была напечатана «Поправка» Чена [14], оказавшаяся совершенным издевательством, что вызвало возмущение Федорова, которое выразилось в резком письме главному редактору «Radio Science» Алану Уотерману [15]. И лишь спустя три (!) года там было опубликовано федоровское «Письмо к редактору» [16]. Что же касается третьего журнала, то в нем не удалось добиться даже этого.

Все это время продолжалась тяжелая борьба «на высшем уровне». В качестве одного из аргументов против признания претензий Федорова в письме Брунинга было приведено то, что все его обвинения содержались только в публикациях в советских изданиях. Действительно, несмотря на то что к тому времени возможности контактов с заграницей существенно расширились, большинство зарубежных источников отказывалось встревать в эту историю, не желая осуществлять детальное разбирательство, а также, возможно, опасаясь оказаться участниками конфликта с непредсказуемыми последствиями.

Правда, в издававшемся в ГДР научном журнале было опубликовано письмо к редактору под названием «Беспримерный плагиат в теории электромагнитных волн»[17], где ситуация была изложена достаточно детально и вполне объективно. Однако перелома она, увы, внести тоже не смогла.

Возникла надежда воспользоваться плодами резкого улучшения отношений между СССР и Соединенными Штатами. Летом 1991 г. в Москве побывала глава рабочей группы экспертов США по вопросам интеллектуальной собственности в рамках советско-американского соглашения Кармен Сура-Бреди. В Верховном Совете СССР с ней встретился и сообщил о плагиате белорусский ученый Владимир Больбасов, в то время председатель подкомитета по интеллектуальной собственности Комитета ВС СССР по науке и технологиям. Он даже предложил ей соответствующие материалы, однако К. Сура-Бреди попросила его написать ей письмо с изложением ситуации. Такое письмо было отправлено в июле, затем повторное в декабре, однако ответа так и не последовало.

Для того чтобы как-то донести свою точку зрения до мирового научного сообщества, Федоров предпринял попытку достучаться до одного из международных научных сообществ, членом которого являлся Чен, — Международного союза радиотехнических наук (URSI). Ему удалось познакомиться с профессором Высшей федеральной политехнической школы Лозанны, председателем Комиссии B URSI Фредом Гардиолем и убедить его в своей правоте.

В результате Гардиоль предпринял ряд решительных мер. В апреле 1993 г. он направил письма руководству URSI [17], а чуть позже опубликовал в журнале своей комиссии статью под названием «Печальная история». В ней он изложил положение дел, а в конце обратился к коллегам: «Я хотел бы знать, что вы думаете по этому поводу, и буду рад вашим советам или предложениям. Для меня очевидно, что мы должны сделать все, чтобы надлежащим образом признать важный вклад в науку, сделанный академиком Федоровым» [18].

Кроме того, соответствующее письмо написал американским коллегам академик АН СССР, бывший председатель Советской секции URSI В. Мигулин. К президенту и генеральному секретарю URSI обратился также профессор Петр Кухарчик, в то время председатель Белорусской секции. Он переслал им документы о плагиате и от имени секции настоятельно просил ознакомить с ними председателей других национальных секций, а также поставить вопрос о плагиате в повестку дня предстоявшего заседания Генеральной ассамблеи URSI.

И хотя последнего решения добиться не удалось, благодаря активности Ф. Гардиоля дело, казалось, начало сдвигаться с мертвой точки. Во всяком случае в середине 1993 г. несколько иностранных ученых, в том числе член Комиссии B от США, профессор

[17] Rez I. Unexampled Plagiarism in the Theory of Electromagnetic Waves // Crystal Research Technology. 1988. Vol. 23. No. 4. P. K77—K79.

факультета математических наук университета Делавера Ральф Клейнман и Ян Халт, профессор Центра истории техники и промышленности в Технологическом университете Чалмерса в Гетеборге, член Исполнительного совета Международного совета научных союзов (с 1998 г. — Международный совет по науке, ICSU), в своих посланиях как Гардиолю, так и самому Федорову высказали мнение о безусловном наличии плагиата в книге Чена [19–21].

Однако в ситуацию вмешалась судьба. В письме Федорову от 11 октября 1993 г. Гардиоль процитировал информацию, переданную ему президентом URSI профессором Эдвардом Джаллом: «В университете Огайо была сформирована комиссия, рассматривавшая этот случай несколько лет назад… однако дело было решено закрыть *после того, как миссис Чен, знавшая русский язык, покончила жизнь самоубийством* (курсив автора. — *М. И.*). Понятно, что университету Огайо было чрезвычайно нежелательно обсуждать этот вопрос» [22]. Как заметил в упомянутом письме к Ф. Гардиолю Ральф Клейнман, «в качестве заключительной ноты, после первого публичного появления обвинений академика Федорова, в жизни профессора Чена произошла огромная личная трагедия. Я не верю в божественное вмешательство, но кто-то может считать, что высшими силами были приняты свои меры».

Разумеется, это был совсем не тот вариант восстановления справедливости, на который надеялся Ф. Федоров, к тому же до его кончины оставался всего лишь год. Далее, как видно из писем [23–25], дело катилось, скорее, по инерции. А после смерти белорусского ученого, как и следовало ожидать, всякая активность на данном направлении почти прекратилась. Правда, его сын предпринял несколько попыток продолжить процесс, в том числе в Соединенных Штатах, однако и они не увенчались успехом. Теперь отдельным ученикам белорусского физика лишь время от времени удается напомнить об этой истории. Помимо упомянутой статьи Л. Барковского и Т. Алексеевой, можно назвать еще материал в сборнике, посвященном 65-летию кафедры теоретической физики БГУ[18].

В итоге Х. Чена никак нельзя считать потерпевшим поражение. Более того, в 1992 г. его скандальная книга была переиздана тем же издательством, на нее продолжают ссылаться как на оригинальный труд. В частности, в июне 2008 г. в рецензии на предложенную к печати статью профессор Л. Барковский был вынужден напомнить авторам, американским физикам, что используемое ими представление впервые было дано Федоровым задолго до появления книги Чена и что вместо ссылки на нее ссылку следует дать на какую-нибудь из его работ. В рецензии было отмечено, что «книга Чена в научных кругах приобрела скандальную славу. Ее автор почти полностью переписал основные результаты двух книг Федорова и выдал за свои»[19].

В данном случае авторы к этим замечаниям прислушались, однако сколько подобных работ осталось и остается без соответствующих корректировок… Сейчас, скорее всего, едва ли возможно пытаться снова возбуждать дело по факту плагиата, тем более что потерпевшего уже нет в живых. В этой ситуации наилучшим способом утверждения его приоритета было бы зарубежное издание монографии Федорова «Теория гиротропии» на английском языке. К сожалению, пока такой возможности не просматривается.

Михась ИЛЬИНСКИЙ

---

[18] Alexeeva T. A., Barkovsky L. M. and Bogush A. A. F. I. Fedorov’s Contribution to the Creation and Development of Theoretical Physics in Belarus // Barkovsky L. M., Feranchuk I. D. and Yakov M. Shnir (eds.). Etudes on Theoretical Physics. Collection of Works dedicated to 65th Anniversary of the Department of Theoretical Physics of Belarusian State University (World Scientific, New Jersey, London, Singapore, 2004).

[19] Nelatury S. R., Polo Jr. J. A. and Lakhtakia A. Surface waves on a biaxial bicrystalline interface (to be published). Статья и рецензия были любезно предоставлены профессором Л. Барковским.

ПРИЛОЖЕНИЯ[20]

[1] Письмо Х. К. Чена в издательство «Наука и техника» (06.01.1978)

Прошу прислать мне один экземпляр указанной ниже книги, а также счет. Если вы принимаете только предварительно оплаченные заказы, пожалуйста, сообщите мне ее стоимость. Благодарю вас.

«Теория оптической активности». Бокуть Б. В., Сердюков А. Н., Федоров Ф. И., 1974.

[2] Ответ Ф. И. Федорова (20.02.1978)

Издательство «Наука и техника» передало мне Ваше письмо с просьбой послать Вам книгу Бокутя, Сердюкова и мою «Теория оптической активности» (ТОА).

Сообщаю Вам, что эта книга, которую предполагалось опубликовать в 1974 г., не была написана и опубликована. Вместо нее опубликована моя книга «Теория гиротропии» (1976 г.), в которой изложены все те вопросы, которые предполагалось включить в ТОА.

Поскольку Вы интересуетесь нашими публикациями, я с большим удовольствием посылаю Вам экземпляр моей книги «Теория гиротропии».

[3] Аннотация публикации доклада Чена в сборнике материалов Мюнхенского симпозиума[21]

Целью настоящей статьи является представление бескоординатного метода для решения проблемы отражения волны от поверхности анизотропной среды. Будучи основанным на прямом применении векторов, диад и их инвариантов, настоящий метод устраняет необходимость в использовании системы координат. Он облегчает получение решений и обеспечивает более общие результаты. В статье содержатся следующие *новые* (курсив наш. — *М. И.*) результаты в бескоординатном виде: (1) уравнение дисперсии; (2) уравнение Букера четвертой степени; и (3) матрица коэффициентов пропускания и отражения.

[4] Заявление Чена[22]

Эта книга представляет собой учебник для студентов старших курсов и аспирантов первого года обучения, а не исследовательскую монографию. Содержание книги в преобладающей степени базируется на результатах моей предшествовавшей исследовательской работы по волнам в плазме и опубликованных трудах других авторов, как указано в предисловии. Я никогда не заявлял о создании нового метода. В действительности векторы и диады были введены в 1881 году профессором Дж. Гиббсом из Йельского университета. К сожалению, я не знаю русского языка, и большинство моих ссылок сделано на англоязычные материалы, потому что главной целью было создание хорошего учебника по электромагнитным волнам, а не всеобъемлющей исследовательской монографии.

[5] Из статьи Веры Рич «Выдвинуты обвинения в плагиате»[23]

…Исследование книги, как представляется, не подтверждает выдвинутых обвинений. В работе Чена, учебнике для старшекурсников и аспирантов, не заявляется ни о какой

[20] Все переводы с английского языка выполнены автором.

[21] Chen H. C. A Coordinate-Free Approach to Wave Reflection from Anisotropic Medium // Proceedings of the International Symposium of Electromagnetic Waves. URSI, Munich, 1980. P. 1420/1–3.

[22] Chen's statement // Nature. 20 November 1986. Vol. 324. P. 198.

[23] Rich V. Plagiarism charges levelled. Ibid.

новизне метода, хотя в предисловии действительно говорится о том, что она представляет «альтернативный подход», бескоординатный подход, и отмечается, что «структура книги несколько отличается от той, что обычно имеет место в книгах по электромагнетизму. Его рисунки, расположенные, в частности, в спорных главах 3–6, выглядят стандартными векторными представлениями таких явлений, как преломление и отражение. Однако Чен на самом деле мало упирает на новизну и, по его словам, не несет ответственности за текст на суперобложке. В сделанном на минувшей неделе заявлении для «Nature» он сказал, что никогда не говорил о создании нового метода и что он в значительной степени опирался на предшествующие работы других лиц. Он подчеркнул, что книга является не исследовательской монографией, а университетским учебником. Вследствие этого он сделал мало ссылок на материалы, опубликованные не на английском языке. Он особо отметил, что русским языком не владеет.

[6] Из статьи Теодора Шабада «Советские ученые говорят о плагиате американца; он защищается»[24]

…Исследование книги Федорова, изданной в 1958 году («Оптика анизотропных сред». — *М. И.*), экземпляр которой имеется в Библиотеке Конгресса в Вашингтоне, обнаруживает сходство между ее первыми четырьмя главами и главами 3–6 книги Чена, опубликованной в 1983 г.

Глава 1 книги Федорова и глава 3 книги Чена посвящены общим свойствам плоских волн; глава 2 Федорова и глава 4 Чена — плоским волнам в изотропной среде; глава 3 Федорова и глава 5 Чена — плоским волнам в кристаллах; и глава 4 Федорова и глава 6 Чена — плоским волнам в одноосных средах.

Профессор Чен в предисловии отмечает, что структура его книги отличается от структуры большинства книг по электромагнетизму.

Большинство книг структурированы по устройствам или используемому математическому аппарату. Книга же Чена, ввиду сделанного в ней упора на взаимодействие волн с различными материальными средами, скомпонована в соответствии с электрическими и магнитными свойствами ряда сред: изотропных сред, немагнитных кристаллов, магнитных кристаллов и т. п. Точно такая же компоновка присуща книге Федорова от 1958 г.

Комментируя советские обвинения, профессор Чен сказал, что подобная компоновка «отнюдь не является уникальной», и упомянул изданную в 1959 г. «Теорию оптики» П. Друде.

Выборочное изучение книги Федорова 1958 года и книги Чена 1983 года обнаруживает сходство в заголовках разделов, последовательности параграфов, рисунках и формулах. Например, раздел 5 у Федорова и раздел 3.4 у Чена носят название «Сложение волн с различной поляризацией» и начинаются с практически идентичного текста.

[7] Из статьи Б. Бойко и М. Ельяшевича «Еще раз о плагиате по-американски»[25]

…В. Рич почти дословно повторяет заявление Х. К. Чена и в итоге приходит к выводу: «рассмотрение книги (одной лишь книги Чена! — *Авт.*) не подтверждает эти голословные обвинения»…

Должны признаться, что ни мы, ни кто-нибудь из наших коллег никогда не встречали имя В. Рич среди авторов научных статей по теории электромагнитных волн. Поэтому трудно судить о ее компетентности в этих вопросах. Однако чтобы обнаружить плагиат,

---

[24] Shabad T. Soviet Scholars Say American Plagiarized; He Defends Himself // The New York Times. 29.12.86.

[25] Бойко Б., Ельяшевич М. Еще раз о плагиате по-американски // Литературная газета. 28.01.87.

не требуется никакой особой компетентности. Достаточно положить рядом книги Х. К. Чена и Ф. И. Федорова, чтобы убедиться: абзац за абзацем и формула за формулой пять глав книги Х. К. Чена с минимальными и совершенно несущественными изменениями повторяют текст книг Ф. Федорова…

Таким образом поступил Теодор Шабад из редакции «Нью-Йорк Таймс», сличивший книги и установивший наличие плагиата.

Нелепо утверждение Х. К. Чена, что он не отвечает за текст на суперобложке. Видимо, он считает читателей «Нэйчур» простаками, которые поверят, что характеристика научной книги, приводимая на суперобложке, пишется без ведома и санкции ее автора! Столь же смехотворна и ссылка Чена на то, что он написал не монографию, а университетский учебник. Между университетским руководством (да еще посвященным новому, необычному методу) и монографией никакой разницы, по существу, нет.

Что же касается заявления Чена о незнании русского языка, то всякому ясно: это не могло помешать использовать сделанный другим перевод русского текста. А о том, что книги Ф. И. Федорова давно привлекли его внимание, свидетельствует следующее письмо Х. К. Чена (оригинал находится у Ф. И. Федорова) (см. [1]. — *М. И.*). Копия ответа также сохранилась (см. [2] — *М. И.*)…

Из всего сказанного неопровержимо следует, что и заявление Х. К. Чена, и поспешное выступление «Нэйчур» представляют собой лишь недостойные попытки оправдания самого неоспоримого и позорного плагиата.

[8] Из отчета комиссии, созданной в университете Огайо для рассмотрения ситуации с плагиатом[26]

... 2. Комиссия

Д-р Эдвард Сэнфорд (председатель), профессор физики и декан факультета физики и астрономии, университет Огайо;

Д-р Клейборн Д. Тейлор, приглашаемый профессор в университете Огайо, профессор электротехники и физики, университет Миссисипи;

Д-р Джон М. Александер, приглашаемый профессор в университете Огайо, почетный профессор механики, университет Уэльса.

3. Задача комиссии

Комиссия была сформирована ректором для изучения вышеупомянутых обвинений и обнародования результатов. Она осуществила это посредством сравнения книги Чена с первой из вышеупомянутых книг Федорова («Оптика анизотропных сред». — *М. И.*), делая в необходимых местах перевод с русского языка. Фактически ни одна из книг Федорова никогда не переводилась на английский язык[27], и следы только нескольких экземпляров первой книги были обнаружены в США (всего в 1958 году их было напечатано около 2000 в провинциальной белорусской Академии наук).

Вторую книгу («Теория гиротропии». — *М. И.*), заглавие которой свидетельствует о ее меньшей важности для наших целей, не удалось обнаружить ни в Соединенных Штатах, ни в Великобритании.

[26] Ohio University Review Committee Rejects Russians' Charge of Plagiarism. Ohio University New Service. 09.02.87.

[27] Утверждение не соответствует действительности. В 1968 году американское издательство «Plenum Press» выпустило в свет перевод монографии Ф. Федорова «Теория упругих волн в кристаллах» (Fedorov F. I. Theory of Elastic Waves in Crystals. Plenum Press, New York). Основой ее, как и всех остальных книг Федорова, является ковариантный подход. Кстати, в своей книге Чен продемонстрировал поразительную прозорливость, заявив о возможности его применения не только в электродинамике, но и… в теории упругих волн в кристаллах.

Кроме того, комиссия сравнила множество книг по оптике электромагнитной теории, на многие из которых Ченом были сделаны ссылки, а также некоторые статьи, которые Чен смог вспомнить из тех, к которым он обращался в течение двух десятилетий, когда он разрабатывал курс, на котором базируется его книга.

Комиссия также дважды беседовала с д-ром Ченом.

4. Обсуждение

Обвинения в плагиате в случае учебника, особенно в его вводных частях (как в настоящем случае), где авторы используют хорошо известный материал, являются особенно труднодоказуемыми. Высокотехнологические, научные или математические предметы, подобные рассматриваемому, обладают своей собственной логикой развития. Вследствие этого опытные преподаватели или исследователи в данных областях располагают обучающий материал, необходимый для лекций, или тексты в своих сферах деятельности весьма похожим образом, неизбежно заимствуя друг у друга.

Следовательно, проверка на плагиат в случае учебного материала такого типа, который содержится в учебниках, в отличие от плагиата какой-либо совершенно новой теории или метода должна быть предметной, основанной на степени используемой схожести. В данном случае книги Федорова и Чена представляют собой превосходные авторские тексты, причем оба представляют свое соответствующее содержание педагогически правильным образом при использовании одного и того же нетрадиционного бескоординатного подхода к рассмотрению электромагнитных явлений.

Как следствие, многие уравнения неизбежно являются одинаковыми; этого требует предмет, и каждый автор, что понятно, использовал один и тот же математический подход. Этот подход (хотя и не является общепринятым в других учебниках для инженеров по электромагнитным волновым явлениям) не является новым для любого автора. Однако Чен применил более современную математическую обработку, чего и следовало ожидать от исследователя, активно работающего сегодня в данной сфере.

5. Заключение и выводы

На основании нашего детального изучения этих двух книг мы единогласно пришли к заключению, что обвинения д-ра Чена в том, что он широко копировал уравнения и рисунки из книги д-ра Федорова, не могут быть поддержаны. Различия в общей последовательности изложения являются значительно большими, нежели неизбежное сходство во вступительных разделах, содержащих материал, который десятилетиями использовался в литературе. В книге Федорова очень мало рисунков, тогда как в книге Чена их гораздо больше, и те, которые совпадают, применяются всеми преподавателями в курсах основных волновых явлений как на доске, так и в их записях для подготовки к лекциям.

Хотя мы испытываем чувство удовлетворения по поводу того, что масштабные обвинения в обширном плагиате четырех глав, состоящих из примерно 170 страниц и содержащих свыше 1000 формул, не могут быть поддержаны, мы не можем не отметить значительное сходство в последовательном использовании уравнений и сопутствующих рисунков на небольшом количестве страниц. Речь идет о двух разделах общим объемом порядка семи страниц, которые разделены полностью различным изложением применяемых теорий. После сравнения этих разделов и обсуждения данного сходства с Ченом мы согласились, что объяснение Чена является приемлемым.

Подводя итог, мы утверждаем, что обвинения в обширном плагиате, выдвинутые русскими против профессора Чена, не могут быть поддержаны. Тем не менее, возможно, существуют некоторые основания полагать, что Чен использовал небольшой объем вводного материала из другого источника. Мы твердо знаем, что книга Федорова является малоизвестной и не была переведена на английский язык. Поэтому мы принимаем объ-

яснения д-ра Чена, что сходство явилось результатом его широкого ознакомления с литературой по данному предмету в течение примерно двадцатилетнего периода, вследствие чего он мог по незнанию включить в свои лекции и, соответственно, в свою книгу определенные разделы книги Федорова, переведенные другими исследователями.

[9] Из статьи Веры Рич «Дело об американском плагиате советских книг принимает новый оборот»[28]

…Комиссия заседала до появления второй статьи в «Литературной газете», и в то время, как представляется, Чен не упоминал о своем письме к белорусским издателям от 1978 года. В соответствии с этим комиссия снова собралась в прошлую пятницу для обсуждения второй порции обвинений и снова приняла решение в пользу Чена.

До сих пор комиссия не имела возможности увидеть «Теорию гиротропии», которой не имеется на Западе. Удивительно, разве для проведения академического расследования не было бы лучше, чтобы белорусская Академия наук вступила в прямой контакт с университетом Огайо, отправив туда экземпляры книги Федорова с отмеченными спорными местами, вместо того, чтобы обращаться к советской прессе и затем, через Агентство печати «Новости» в Лондоне и корреспондента «Литературной газеты» в Нью-Йорке, утверждать, что западные журналисты заметили обвинения?

Кроме того, с советской стороны стал бы предпочтительным более академический и менее полемический подход — «Литературная газета» назвала вашего корреспондента «некоей Верой Рич», выразила сомнения в ее профессиональной компетентности, намекнула, что ответ «Nature» был слишком быстрым и увеличила количество предположительно украденных глав с четырех до пяти. Университету Огайо, с иной стороны, было бы более полезно вместо проведения внутреннего расследования передать вопрос на рассмотрение какой-нибудь внешней структуры, например одного из многочисленных научных сообществ, в которых состоит Чен, и из которых, как стало ясно из первой статьи в «Литературной газете», белорусская академия хотела бы его изгнать.

[10] Из статьи группы сотрудников Института кристаллографии АН СССР[29]

Уже свыше 30 лет в физике находит широкое применение и развитие ковариантный (бескоординатный) метод описания свойств электромагнитных волн любого диапазона, в частности световых. С особой силой проявляются преимущества этого современного эффективного подхода в наиболее сложных случаях, относящихся к теории распространения электромагнитных волн в кристаллах, обладающих всевозможными видами анизотропии: электрической, магнитной, анизотропией поглощения, гиротропией. Заслуга в создании и усовершенствовании этого метода целиком принадлежит известному советскому ученому, академику АН БССР Федору Ивановичу Федорову.

…Работы Ф. И. Федорова всемирно известны и давно стали классическими. В статьях многочисленных авторов, в которых применяются ковариантные методы, неизменно имеются ссылки на основополагающие работы Ф. И. Федорова. На наших глазах происходило становление этого научного направления, которое заново преобразовало всю оптику анизотропных сред.

---

28 Rich V. Row takes new turn over US plagiarism of Soviet books // Nature. 26 February 1987. Vol. 325. P. 748.

29 Гречушников Б. Н., Кизель В. А., Копцик В. А., Константинова А. Ф., Любимов В. Н. О ковариантных методах Ф. И. Федорова и их применении в кристаллофизике (по поводу плагиата Х. К. Чена) // Кристаллография. 1987. Т. 32. № 4. С. 1070–1071.

В этой ситуации появление книги Х. К. Чена «Теория электромагнитных волн. Бескоординатный подход», изданной в 1983 г., является случаем совершенно беспримерного плагиата.

…Мы считаем, что факт такого плагиата, когда заимствуется без ссылки на подлинного автора целое научное направление, которому другой ученый посвятил всю свою жизнь, является нравственным преступлением.

Мы возмущены действиями американского профессора Х. К. Чена, который этим поступком запятнал высокое звание ученого. Мы глубоко убеждены, что советская и мировая научная общественность, все ученые, в том числе американские, присоединятся к нам в осуждении этого беспримерного в истории науки плагиата.

[11] Статья Веры Рич «Белорусская интрига принимает новый оборот»[30]

Согласно статье, опубликованной в газете «Социалистическая индустрия», бывший президент белорусской Академии наук Николай Борисевич, смещенный с этой должности в марте уходящего года, не осуществлял «надлежащего контроля» над институтами академии. В частности, в статье говорится, что этот недостаток контроля привел к «ненормальному моральному и психологическому климату» в академическом Институте ядерной энергетики. Директор института В. Нестеров (так в тексте, правильно В. Нестеренко. — *М. И.*) был снят со своего поста в июле; комиссия по расследованию, однако, возложила большую часть вины на руководство академии и, в частности, на Борисевича.

Что на самом деле случилось в Институте ядерной энергетики, неясно. В книге о «научном потенциале» Белоруссии, опубликованном ранее в этом году, высоко оцениваются его работы по реакторам-размножителям на быстрых нейтронах с газовым охлаждением и применению гамма-излучения в промышленном секторе. Точно так же замена стареющего Борисевича 48-летним Владимиром Платоновым рассматривалась поначалу как не что иное, как реализация политики Горбачева на «обновление» всех сторон советской жизни. Борисевич был известным физиком, получившим в 1980 году Ленинскую премию за работы в области лазеров, и в первых сообщениях предполагалось, что он просто ушел в почетную отставку.

Имеется, однако, одно свидетельство, которое позволяет предположить, что за несколько месяцев до своей замены Борисевич знал о грядущих упреках в расхлябанности и пытался противодействовать им до того, как они приобретут официальный статус. Осенью 1986 года в еженедельнике «Литературная газета» он выдвинул обвинения в том, что профессор Холлис К. Чен из университета Огайо осуществил плагиат работ белорусского физика Федора Федорова. (Поскольку собственная научная репутация Борисевича была несомненна, то любая нависающая над ним критика могла относиться, скорее, к его роли как лидера академии — и его защита Федорова могла стать свидетельством его заботы об интересах своих академиков.) Полемика тянулась в течение нескольких месяцев, став еще сильнее после того, как комиссия по расследованию, созданная в университете Огайо, признала Чена невиновным в умышленном плагиате. Затем, сразу же после снятия Борисевича с поста президента белорусской Академии наук, кампания прекратилась. Это может быть простым совпадением. Стоит, однако, заметить, что Федоров, «жертва» предполагаемого плагиата, находится сейчас в дружеской переписке с университетом Огайо, в том числе с членами комиссии, оправдавшей Чена.

[30] Rich V. Byelorussian intrigue takes new turn // Nature. 10 December 1987. Vol. 330. P. 513.

[12] Комментарии Ф. Федорова к статье Х. Чена «Бескоординатный подход к отражению волны от одноосной анизотропной среды»[31]

Я хотел бы отметить, что содержание данной статьи весьма напоминает разделы 6, 17, 21 и 26 книги «Оптика анизотропных сред» с незначительно измененными обозначениями. Раздел III упомянутой статьи содержит формулы, которые представляют собой частные случаи общих уравнений, приведенных в разделах 19 и 23 книги.

Бескоординатный (ковариантный) подход к теории электромагнитных волн был впервые предложен в 1952 году и позднее развит в нескольких статьях и трех монографиях на русском языке, приведенных в библиографии.

[13] Ответ Х. Чена[32]

Я благодарен д-ру Федорову за то, что он привлек мое внимание к существованию ряда литературы на русском языке, ранее на Западе неизвестной.

В результате проведенного поиска становится ясно, что эти работы были опубликованы в некоторых незначительных журналах и небольших издательствах, не слишком широко известных даже в СССР. Ни одного источника приведенных (Ф. Федоровым. — *М. И.*) в библиографии ссылок не имеется в библиотеках США и Великобритании, хотя я обнаружил экземпляр книги («Оптика анизотропных сред». — *М. И.*) в Библиотеке Конгресса.

Наконец, я могу добавить, что беглое знакомство с ней показывает, что автор, как представляется, не рассматривал проблему, решенную в моей статье.

[14] Поправка Холлиса К. Чена к его статье «Бескоординатный подход к отражению волны от анизотропной среды»[33]

В статье Холлиса К. Чена «Бескоординатный подход к отражению волны от анизотропной среды» следует добавить нижеприведенные ссылки. Автор выражает благодарность Ф. И. Федорову за привлечение его внимания к существованию нескольких более ранних работ, опубликованных в русских изданиях, относящихся к отражению света от двуосных кристаллов. (Приведен список из пяти публикаций Ф. Федорова.)

[15] Письмо Ф. Федорова главному редактору журнала «Radio Science» Алану Уотерману (10.10.1988)

Ваше первое письмо от 3 января 1988 г. содержало фразы «этот вопрос является серьезным» и «я надеюсь, Вы не будете разочарованы». К сожалению, эта Ваша надежда не оправдалась. Я очень разочарован и удивлен Вашей позицией, выраженной в письме от 9 августа. Ваше предложение принять публичную благодарность плагиатора за то, что он с успехом украл мои результаты, никакой нормальный человек не может назвать иначе, чем издевательством и унижением. Оно направлено на легализацию плагиата. Вы фактически говорите плагиатору: «Ты, Чен, можешь красть сколько угодно, однако не забудь поблагодарить ограбленного автора, и редактор Уотерман покроет тебя».

---

31 Fedorov Fedor I. Comments on «A Coordinate-Free Approach to Wave Reflection from a Uniaxially Anisotropic Medium» // IEEE Transactions on Microwave Theory and Techniques. 1988. Vol. 36. No. 3. P. 622.

32 Chen Hollis C. Reply. Ibid.

33 Chen H. C. Correction to «A coordinate-free approach to wave reflection from anisotropic medium» // Radio Science. 1988. Vol. 23. No. 6. P. 1152.

Я выражаю категорический протест против организованной Вами и Вашим журналом благодарности плагиатора.

Ваша отговорка для отказа опубликовать мое «Письмо в редакцию» является лживой. Ни один научный журнал не может отказываться информировать своих читателей об опубликованном в нем плагиате. Я настаиваю на публикации моего «Письма в редакцию» в несколько смягченном виде. Выражение «переписанные формулы» я заменяю на «совпадающие формулы», а в последнем предложении вместо утверждения о плагиате ставится вопрос: «Возможно ли столь “случайное” совпадение?». Ни Чен, ни Вы не можете отрицать, что каждое слово в этом «Письме» является чистой правдой и что «Письмо» вполне корректно. Опубликовать его — Ваш прямой долг как редактора.

Судя по тону Вашего письма, мне кажется, Вы понимаете все неприличие своего предложения, однако находитесь под давлением Ваших коллег, которое не позволяет Вам занять честную и достойную позицию. Я выражаю Вам по этому поводу свои соболезнования.

Я также хочу закончить это свое письмо выражением надежды, что ученое сообщество получит правдивую информацию о плагиаторе и его покровителях. Я полагаю, что в отличие от Вашей моя надежда сбудется. В качестве примера прилагаю статью из журнала «Crystal Research and Technology».

Я надеюсь получить Ваш ответ не позднее чем через год, с вежливыми извинениями за задержку.

[16] Из «Письма в редакцию» Ф. Федорова[34]

…Возможно ли, чтобы абсолютно все формулы и выводы Х. Чена (в докладе 1980 г. и в статье в «Radio Science» 1981 г. — *М. И.*) совпали с моими «случайно»?

Семь лет спустя «Radio Science» опубликовал «Поправку», в которой Чен благодарит меня «за привлечение его внимания к существованию нескольких более ранних работ» на ту же тему. Однако данное заявление является совершенно неверным и может ввести в заблуждение читателей «Radio Science». На самом деле я никогда не привлекал его внимания к своим работам. Но в 1978 году Чен запросил из Минска мою книгу, о которой он упоминает в своей «Поправке». Таким образом, еще до публикации своих работ он знал о моей работе на данную тему из плана издательства «Наука и техника»; он не узнал об этом в 1988 году непосредственно от меня. Эти факты объясняют, почему я категорически отвергаю благодарность Чена.

[17] Письмо Ф. Гардиоля во Всемирную организацию защиты интеллектуальной собственности (14.04.1993)

Во время моего недавнего визита в Минск, Беларусь, я имел удовольствие познакомиться с академиком Федором И. Федоровым, который рассказал мне следующую историю.

В 50–60-х годах он разработал ковариантный метод, который иногда называется бескоординатным, для анализа распространения волн в анизотропных кристаллах. Это было темой его докторской диссертации, защищенной в 1954 году, и в течение последующих лет он опубликовал большое количество научных статей по применению своего метода в оптике, кристаллографии, акустике, теории электромагнетизма и теории относительности. Академик Федоров опубликовал также несколько книг, среди которых «Оптика анизотропных сред» (1958) и «Теория гиротропии» (1976).

[34] Fedorov F. I. Letter to the Editor. Ibid. 1991. Vol. 26. No. 6. P. 1435.

Обе они вышли на русском языке и не были переведены на английский. Еще одна его книга, «Теория упругих волн в кристаллах», была переведена и опубликована в США в 1968 г. издательством «Plenum Press».

Много лет спустя д-р Федоров обнаружил большие куски из двух своих упомянутых книг в учебнике «Теория электромагнитных волн», опубликованном в 1983 г. в США профессором Холлисом Ченом. Д-р Федоров подготовил толстый документ, который я прилагаю к настоящему письму. На левой стороне каждой страницы приведен английский текст профессора Чена, а на правой — русский текст из книг д-ра Федорова. Соответствие между двумя текстами — свыше 120 страниц — является весьма примечательным, последовательность уравнений практически та же самая, почти идентичные рисунки… Это едва ли могло быть следствием простого совпадения. Следует также отметить, что проф. Чен был знаком с трудами академика Федорова, поскольку в 1978 г. он заказывал по меньшей мере одну из его книг (копия письма прилагается). Думаю, не стоит добавлять, что в книге проф. Чена нет ни одной ссылки на работы академика Федорова.

Академик Федоров отчаянно пытался привлечь внимание научного мира к этому акту пиратства, и ему удалось опубликовать ряд писем в некоторых журналах как в России, так и в США. Однако он полагает, что этого далеко не достаточно и что должны быть предприняты дополнительные шаги. Он просил меня как председателя Комиссии B URSI выяснить, что может быть сделано в этом отношении.

Вследствие этого я был весьма признателен, если бы Вы внимательно изучили прилагаемые документы и дали мне знать, какие шаги могут быть предприняты, если это возможно, в данном весьма неприятном случае. Если Вам нужна дополнительная информация, я убежден, академик Федоров с удовольствием Вам ее предоставит.

Я надеюсь скоро получить ответ и благодарю Вас за любое содействие, которое Вы сможете оказать в отношении этого неприятного вопроса.

Копии: профессору Эдварду Джаллу, президенту URSI
профессору Дж. Ван Бладелу, генеральному секретарю URSI
профессору А. Д. Олверу, вице-председателю Комиссии B
профессору Ральфу Клейнману, делегату США в Комиссии B
академику Ф. И. Федорову

[18] Из статьи Ф. Гардиоля «Печальная история»[35]

…В течение последних десяти лет академик Федоров делал все возможное, чтобы привлечь внимание к этим актам плагиата. Он вступил в контакт с несколькими инстанциями и ассоциациями, но добился лишь незначительного успеха. При этом получил несколько грубых ответов, в которых утверждалось, что нет никаких оснований считать, будто произошло что-то неэтичное, а иногда даже *его самого* (курсив автора. — *М. И.*) называли возмутителем спокойствия и призывали прекратить третировать профессора Чена…

Понятно, что академик Федоров весьма расстроен всей этой ситуацией, и он подумал, что я могу что-нибудь сделать… Как представляется, для него совершенно непереносимо, что кто-то украл чью-то работу и при этом остается добропорядочным членом ряда именитых научных сообществ (приводится ссылка на общества, в которых состоял Чен (см. выше). — *М. И.*).

[35] Gardiol F. A Sad Story // URSI Commission B Newsletter. June 1993. No. FG6. P. 5.

Пытаясь найти, что же может быть сделано, я обратился во Всемирную организацию защиты интеллектуальной собственности в Женеве. Скорый ответ дал мне знать, что деятельность этого межправительственного агентства «не включает в себя вмешательство или даже предоставление консультационных услуг по поводу споров между частными сторонами». Они посоветовали, чтобы академик Федоров обратился в агентство по защите авторских прав в своей стране или к частному юристу.

В вопросах авторских прав юридическую ответственность несет издатель, а не автор. Перед публикацией любой книги издатели требуют от автора подтверждения, что предлагаемый для публикации материал принадлежит ему, что он действительно имеет право его публиковать и что не нарушаются ничьи авторские права.

Однако в данной ситуации нет законной возможности для соответствующего обращения, поскольку СССР не подписал Женевскую конвенцию по авторским правам.

Такова ситуация на данный момент. Складывается впечатление, что некое лицо может опубликовать чью-то работу, приобретя таким образом определенное признание и даже славу, а затем, возможно, ученую степень и хорошую должность. Похоже на то, что с этим можно жить, поскольку, в силу обстоятельств, мало что можно с этим поделать. По-видимому, самое большее, что можно сделать, — это привлечь к проблеме внимание коллег по научному сообществу.

Я хотел бы знать, что вы думаете по этому поводу, и был бы рад услышать ваши советы или предложения. Очевидно также, что мы должны сделать все возможное, чтобы надлежащим образом признать важный вклад в науку академика Федорова.

[19] Письмо Р. Клейнмана Ф. Гардиолю (02.07.1993)

Я приношу свои извинения за то, что так долго не отвечал на твои письма от 14 и 16 апреля. В таком серьезном случае я хотел убедиться, что не оставил неперевернутым ни одного камня в попытках узнать, почему академик Федоров не получил ответа из Национального комитета США в URSI. В течение последних десяти дней я контактировал со всеми председателями как самого комитета, так и Комиссии B, но ни один из них не смог припомнить, чтобы он получал, рассматривал или отвечал на какое-либо сообщение академика Федорова. Так что он, судя по всему, прав, когда говорит, что не получил ответа. Что случилось с его письмом, я не знаю.

Я лично не слышал об этом случае раньше, однако многие из моих коллег слышали вследствие известности, которую он получил в обычной и научной печати. Я согласен с тобой, что здесь имеют место обвинения в самых неприемлемых и достойных порицания действиях. Я также согласен, что досье, которое ты прислал, похоже, подтверждает заявления академика Федорова.

Я долго думал, как можно ответить на твой вопрос по поводу того, какие шаги могут быть предприняты. Понятно, что академик Федоров может пойти по пути юридических действий, например, в связи с нарушением авторских прав или воровства интеллектуальной собственности. Я не эксперт по юридическим вопросам, но подозреваю, что этот путь будет трудным и дорогостоящим. Поэтому я рассматриваю твой вопрос как озабоченность тем, какие действия может осуществить научное сообщество вообще и URSI в частности. Здесь мы вступаем на фундаментальную основу, в соответствии с которой разрешаются научные диспуты. Обвинения выдвигаются, как это сделал академик Федоров, и отвергаются, как сделал профессор Чен. Кто прав, а кто нет? Каждый слушатель или читатель взвешивает доказательства и приходит к собственному заключению. Мы проводим много времени, оценивая работу других как официально, в роли рецензентов книг, статей и предложений, так и неформально, в виде читателей и слу-

шателей научных докладов. Зачастую результаты официальных обсуждений оказывают серьезное влияние на получение кем-либо гранта, должности и т. п. Однако право и обязанность отдельного ученого взвешивать доказательства и приходить к своему мнению в нашей системе не делегируется. Более того, я убежден, что оно и не должно делегироваться. Мне кажется угрожающей ситуация, когда научная организация предвосхищает право своих членов на личную оценку по научным вопросам.

В данном случае я сам по себе могу оценить свидетельства, представленные академиком Федоровым, и могу с уверенностью заключить, что его обвинения справедливы. Если так, то я хотел бы чувствовать себя свободным в передаче своего мнения другим, поскольку я ожидаю того же от них. Таким путем достигается коллективное осуждение. Академик Федоров соответствующим образом высказал свои обвинения в научных журналах. Если он не удовлетворен результатом, он совершенно свободен идти дальше по тому же пути. Если мы как участники научных собраний или как члены технических программных комитетов считаем, что данный случай заслуживает больше внимания, тогда, я уверен, целесообразно предложить академику Федорову (равно как и профессору Чену) изложить свои позиции сообществу, например, на специальной сессии во время международной конференции. Но я уверен, что окончательное суждение должно принадлежать каждому отдельному члену научного сообщества.

Наконец, в ответ на твой вопрос о возможных мерах, как я уже сказал, ранее URSI никаких действий не совершал. Редакция журнала «Radio Science», который частично принадлежит URSI, в ноябре — декабре 1991 года опубликовала обмен письмами по поводу обвинений вокруг статьи, опубликованной Ченом. Я узнал, что университет Огайо инициировал расследование, но, насколько мне известно, никаких действий против профессора Чена предпринято не было. И в качестве заключительной ноты, после первого публичного появления обвинений академика Федорова в жизни профессора Чена произошло огромная личная трагедия. Я не верю в божественное вмешательство, но кто-то может считать, что высшими силами были приняты свои меры.

[20] Письмо Я. Халта Ф. Гардиолю (08.09.1993)

Я благодарю Вас за письмо от 14 июля 1993 года и приложенные документы, относящиеся к случаю вполне очевидного плагиата профессора Чена в 1983 г. Несмотря на то что стандартные учебники могут иногда обнаруживать очень большое сходство в представлении основного материала (как первые несколько страниц в данном случае), мое заключение состоит в том, что д-р Чен при написании своей книги должен был иметь перед собой текст академика Федорова. Очень близкое сходство этих двух текстов оставляет крайне тягостное впечатление.

Я представлю этот материал своим коллегам здесь, в университете Чалмерса, а также коллегам в Королевской академии наук Швеции до того, как я предприму какие-либо дальнейшие действия, возможно, в рамках Исполнительного комитета ICSU.

Копия: академику Федорову

[21] Письмо Я. Халта Ф. Федорову (08.09.1993)

Я получил от профессора Ф. Гардиоля из Лозанны письмо с приложенными документами касательно книги «Теория электромагнитных волн», опубликованной профессором Ченом. Из ее весьма близкого постраничного сходства с Вашей книгой, опубликованной 25 годами ранее, я могу сделать только одно заключение: профессор Чен, по существу, перевел Вашу книгу на английский язык.

Как я уже отмечал в своем письме профессору Гардиолю, я сообщу об этом деле своим коллегам в Королевской академии наук Швеции. Я обязательно дам Вам знать их мнение перед тем, как предпринимать какие-либо дальнейшие действия.

[22] Из письма Ф. Гардиоля Ф. Федорову (11.10.1993)

…Как Вам известно, я направил записку всем делегатам Комиссии B URSI, мне также удалось напечатать ее в журналах «Radio Scientist» и «Antennas and Propagation Magazine». Это вызвало немедленную реакцию профессора Эда Джалла, президента URSI, который прислал мне следующую информацию:

«В университете Огайо была сформирована комиссия, рассматривавшая этот случай несколько лет назад (по этому поводу было сообщение для прессы и опубликовано несколько писем), однако дело было решено закрыть *после того, как миссис Чен, знавшая русский язык, покончила жизнь самоубийством* (курсив автора. — *М. И.*). Понятно, что университету Огайо было чрезвычайно нежелательно обсуждать этот вопрос».

Я надеюсь, что профессор Клейнман сообщил Вам больше информации. Мне было сказано, что в США сам факт, что расследование было начато, может оказаться чрезвычайно опасным для положения профессора. Наши коллеги в США полагают, что меры «были приняты высшими силами». Во всяком случае Вас должны были информировать о трагическом исходе, и особенно неудачно то, что у Вас должно было сложиться впечатление, что не было сделано никаких шагов для исправления проступка.

Что касается URSI, то ситуация достаточно сложная, поскольку в URSI нет индивидуального членства. Его членами являются академии наук или другие научные сообщества представленных стран. Если бы профессор Чен был предложен в качестве представителя США в Совете или одной из комиссий, тогда такое предложение могло бы быть отвергнуто. Насколько я знаю, этого не произошло.

С иной стороны, профессор Чен был членом Национального комитета США в URSI. Следовательно, вся ответственность за определение, какие шаги следует сделать в связи с этим, ложится на наших американских коллег, если, разумеется, профессор Чен все еще находится в его составе.

Я также получил письмо от профессора Яна Халта и надеюсь услышать, какие меры приняты исполнительным органом ICSU.

Как Вы можете видеть, случившееся было воспринято весьма серьезно, и это в самом деле неудачно, что Вы не были информированы о произошедшем. Я не знаю, может ли (или должно) что-нибудь быть сделано сейчас. Я больше не являюсь председателем Комиссии B, так что любые дальнейшие шаги, если таковые последуют, будут сделаны моими преемниками (которым я направляю копию настоящего письма).

Копии: профессор А. Д. Олвер
профессор Чалмерс Батлер

[23] Из письма Р. Клейнмана Ф. Федорову (22.11.1993)

…Как я сообщил в своем письме профессору Гардиолю, я не знал об этом деле до того, как он сообщил мне о нем. Я сделал искреннюю попытку узнать, почему на письма с этими обвинениями не было дано ответа. Я контактировал со всеми должностными лицами американского отделения URSI, которые предположительно могли получить их, включая профессора Крейна, а также ряд других информированных коллег. В процессе данного расследования я узнал несколько любопытных вещей, которые могут быть для Вас интересны.

Прежде всего я обнаружил, что никто не может вспомнить письмо, посланное в Национальный комитет США в URSI. На мой взгляд, трудно поверить, чтобы кто-нибудь мог забыть такие серьезные обвинения, если бы они видели это письмо. Значительно более вероятным представляется, что письмо не было получено. Я не вижу причин считать, что было принято преднамеренное решение игнорировать обвинения. Из моих дискуссий с многими из участников я вынес убеждение, что этот вопрос никогда не вставал в повестку дня каких-либо заседаний Национального комитета США. Кроме того, имело место почти полное единодушие в ощущении того, что американское отделение URSI не уполномочено выносить заключения по подобным случаям, хотя индивидуальные члены, безусловно, имеют на это право. Эту идею я попытался донести в своем письме профессору Гардиолю. Вполне возможно, что некоторые лица предпочли бы проигнорировать письмо академика Мигулина, но ни один из тех, с кем я говорил, никак не дал понять, что так оно и было. Естественно, я не обнаружил и свидетельств коллективного решения не обращать на них внимания.

Другие результаты моего расследования привели меня к выводу, возможно ошибочному, что Вы убеждены, будто профессор Чен использовал Ваш труд для своей хорошей профессиональной карьеры, в то время как Вы остались практически неизвестным на Западе. Я нахожу это неверным по двум пунктам. В отношении Ваших трудов могу сказать, что они отнюдь не неизвестны. Осведомленные западные ученые высоко ценят их и признают за Вами авторство спорной работы. В то же время я должен сказать, что те же самые люди считают, что профессор Чен также внес довольно значительный вклад в тех частях своей книги, которые не подвергаются обвинениям. Что же касается удачной карьеры профессора Чена, то я слышал, что она далека от этого. После того как в конце восьмидесятых данный эпизод получил широкую известность и появилось заключение по итогам расследования, проведенного университетом Огайо, жена профессора Чена, которая как будто хорошо знала русский язык, совершила самоубийство. Я мало что знаю сверх этого, но мне говорили, что это трагическое событие сильно подействовало на профессора Чена.

Как Вы, без сомнения, знаете, ряд симпатизирующих Вам ученых недавно подняли этот вопрос снова. Профессор Гардиоль, например, опубликовал свой взгляд на этот случай в вестнике Комиссии В URSI. Как я отметил в моем письме к нему, мое ощущение состоит в том, что подобные индивидуальные действия представляют собой подходящий путь для того, чтобы придать вопросу известность.

У меня есть подозрение, что Вы не будете согласны с этим ответом, но это честное изложение моей позиции. Как частное лицо, я могу свободно выражать критические замечания и даже негодование по любому вопросу, в том числе по обвинениям в плагиате. Однако как официальное лицо американской секции URSI в таких случаях я не имею полномочий высказывать суждения от имени организации. Несмотря на то что в некоторых экстремальных ситуациях это могло бы быть полезно, возникают слишком большие возможности для злоупотреблений, если лицо или комитет, будучи защищенными организацией, будут иметь право выносить суждения по заявлениям о приличиях или плагиате и обвинять частных лиц.

[24] Из письма Я. Халта Ф. Федорову (04.02.1994)

Это очень запоздалое выражение благодарности за Ваше письмо от 8 октября 1993 г. относительно плагиата Х. К. Чена. Позвольте мне также выразить глубокую признательность за Вашу великодушную присылку мне экземпляра Вашей «Теории гиротропии». Я имел возможность показать ее нескольким коллегам, с которыми я обсуждал предосудительные действия Х. К. Чена.

Моей основной обязанностью как члена Исполнительного совета ISCU было отслеживание случаев неэтичного поведения в научной деятельности. Поэтому я и узнал о ситуации с Х. К. Ченом. Срок моих полномочий в Исполнительном комитете истек в ноябре 1993 г., и вопросами этики сейчас занимается новый генеральный секретарь ISCU, д-р Л. Дж. Коэн. Я передал ему все материалы относительно Х. К. Чена…

Я верю, что деятельность ISCU в той или иной форме позволит в конце концов добиться справедливости для Вас и Ваших трудов.

[25] Из письма Ф. Гардиоля Ф. Федорову (22.06.1994)

…Мое письмо делегатам Комиссии B вызвало определенное беспокойство среди американских коллег, и некоторые из них были им недовольны. У меня сложилось общее ощущение, что они были менее дружелюбными, чем обычно, хотя конкретно ни о чем не говорилось. Только один коллега из США написал мне и обвинил в выдвижении неподтвержденных обвинений против д-ра Чена. Как Вы, вероятно, знаете, в американской системе правосудия лицо считается невиновным, пока обратное не признает суд. Вполне вероятно, что д-р Чен никогда перед ним не предстанет, так что, согласно моему корреспонденту, никому никогда не будет позволено заявить, что он виновен… Разумеется, с юридической точки зрения мой корреспондент выглядит правым, но где-то в этих рассуждениях есть принципиальный изъян.

Калектыўнае

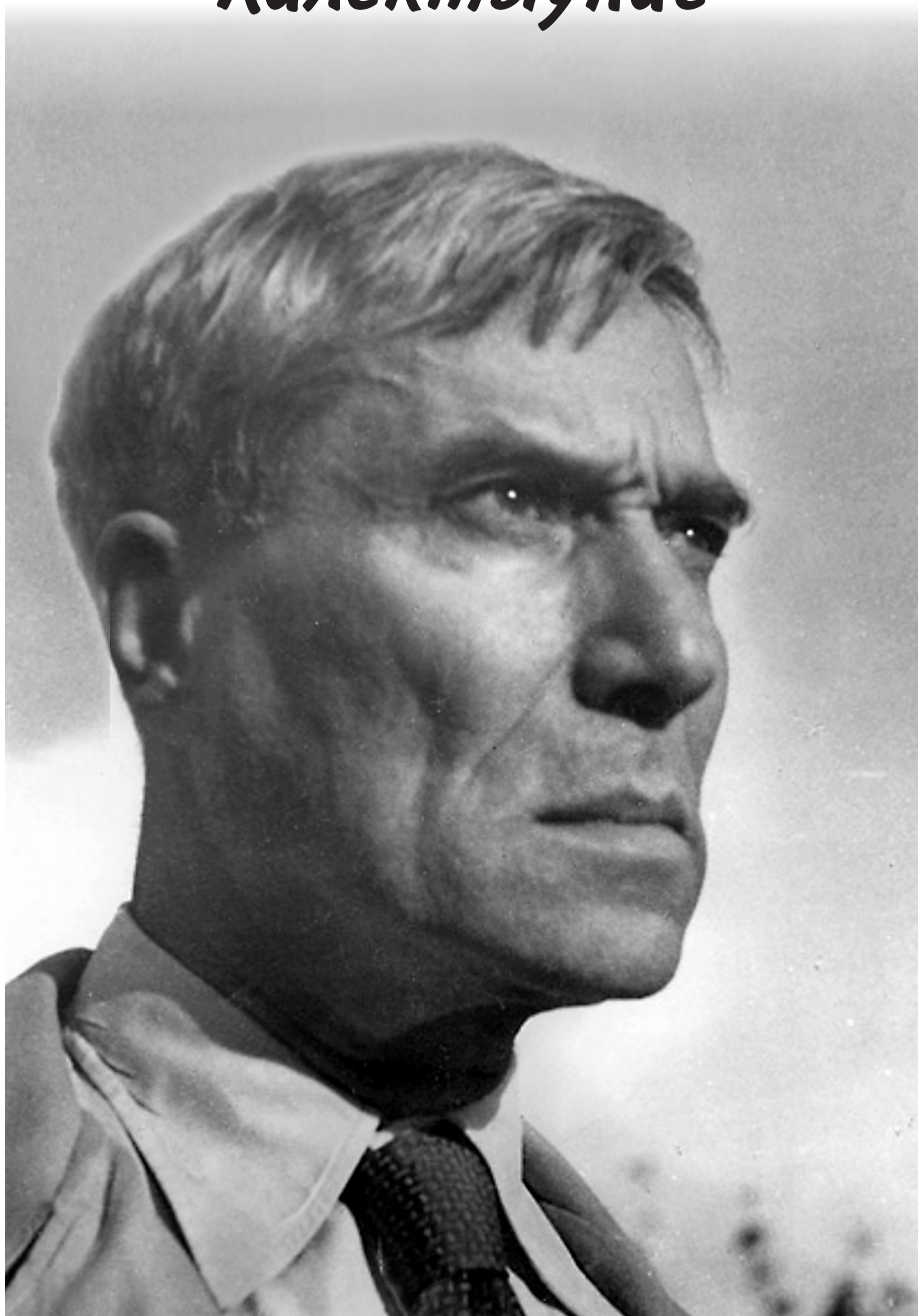

АСУДЖАЮЧЫ Б. ПАСТАРНАКА
Стэнаграма пашыранага паседжання прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў БССР ад 29 кастрычніка 1958 г.

Мы не забудем этот смех и эту скуку.
Мы поименно вспомним тех, кто поднял руку.

А. Галіч

Даследчык гісторыі рускай эміграцыі Іван Талстой выказваў меркаванне, што каб не ЦРУ, Барыс Пастарнак ніколі б не атрымаў Нобелеўскую прэмію, — быццам бы ЦРУ дапамагло выдаць «Доктара Жывага» на рускай мове за мяжой. Адбылося гэта ў жніўні 1958 г., а ўвосень пісьменніку прысудзілі прэмію.

Між тым ужо не меркаванне, а сапраўдны факт: у тую ж восень з асуджэннем паводзінаў Б. Пастарнака выступілі і беларускія пісьменнікі. Адзінагалоснасць таго асуджэння была выкліканая тым, што напярэдадні прэзідыум праўлення СП СССР прыняў пастанову аб выключэнні Пастарнака як здрадніка Радзімы з членаў саюза. Таму можна меркаваць, што беларускія пісьменнікі асудзілі аўтара «Доктара Жывага» толькі таму, што так загадала Масква. І на карысць гэтага ў тым ліку служыць прысутнасць на тым паседжанні сакратара ЦК КПБ Ц. С. Гарбунова.

Безумоўна, гэта была перш за ўсё палітычная акцыя. Невыпадковы і падбор выступоўцаў: старшыня праўлення СП БССР лаўрэат Дзяржаўных прэмій СССР П. У. Броўка, яго намеснікі І. П. Шамякін ды М. І. Калачынскі, народны пісьменнік БССР, віцэ-прэзідэнт АН БССР, да таго ж дэпутат Вярхоўнага Савета Беларускай ССР і, зноў жа, лаўрэат Дзяржаўных прэмій СССР К. К. Крапіва, таксама дэпутат Вярхоўнага Савета БССР і ў мінулым — старшыня праўлення СП і дырэктар Інстытута літаратуры, мовы і мастацтва АН БССР М. Ц. Лынькоў, дырэктар Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР В. В. Барысенка, былы дэпутат Вярхоўнага Савета СССР П. С. Пестрак, загадчык кафедры рускай і беларускай мовы і літаратуры Рэспубліканскай партыйнай школы пры ЦК КПБ Д. А. Палітыка…

Літаратары пры званнях, рэгаліях і пасадах і ўжо таму — заложнікі сістэмы. Таксама заложнікам гэтай сістэмы і больш за тое — яе ахвярай быў У. М. Дубоўка, незаконна арыштаваны ў 1930 г. і воляю савецкай улады і лёсу асуджаны на амаль трыццацігадовае літаратурнае маўчанне. Толькі ў 1957 г. Уладзімір Дубоўка быў рэабілітаваны, у 1958-м — прыняты ў СП. Дзесяцігоддзі высылкі і зняволення не маглі не накласці адбітак на псіхалогію гэтага чалавека. Адмовіцца ад удзелу ў масавым асуджэнні аўтара «Доктара Жывага» Дубоўку, вядома, не выпадала. Тым больш ва ўмовах, калі рабілі гэта акадэмікі і дэпутаты, над галовамі якіх не вісеў чорны прывід шматгадовай няволі і якія не ведалі на ўласнай скуры, што значыць быць рэпрэсаваным, што значыць быць «ворагам народа». Уладзімір Мікалаевіч, як падаецца, быў вельмі патрэбен гэтаму сходу — менавіта дзякуючы сваёй біяграфіі з чорным правалам даўжынёю ў дваццаць восем гадоў. Аднак звяртае ўвагу тое, што яго прамова на тым паседжанні — самая кароткая, да таго ж няма ў ёй тых абразлівых слоў, якімі не пагрэбавалі некаторыя з прысутных.

Разам з тым зазначым яшчэ, што, разумеючы, які страшны быў час, якія незайздросныя наступствы рыхтаваў ён тым, хто выступаў супраць большыні і адзінагалоснасці, мы не бярэмся нікога асуджаць. Мы проста ўзнаўляем адзін маленечкі эпізод беларускага літаратурнага жыцця таго перыяду. Перыяду, калі каваўся бязлітасны прынцып сацрэалізму. Перыяду, які адгукаецца помслівым рэхам і ў нашым, падчас не менш драматычным часе.

Сяргей ШАПРАН

ПРОТОКОЛ № 17
расширенного заседания президиума правления Союза писателей БССР

от 29 октября 1958 г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: Члены президиума П. Бровка, И. Шамякин, М. Калачинский, К. Крапива, М. Лыньков, П. Глебка, М. Танк, И. Гурский, секретарь парторганизации И. Громович, редактор газеты «Літаратура і мастацтва» Н. Ткачев, писатели, секретарь ЦК КПБ Т. С. Горбунов.

СЛУШАЛИ: Сообщение П. У. Бровка о действиях поэта Б. Пастернака, не совместимых со званием советского писателя.

ВЫСТУПИЛИ: И. Шамякин, М. Лыньков, К. Крапива, М. Калачинский, В. Борисенко, Ф. Пестрак, К. Киреенко, Д. Политыко, В. Дубовка, А. Зарицкий, Н. Федорович.

ПОСТАНОВИЛИ: Президиум Союза писателей БССР, собравшись на расширенное заседание вместе с членами правления Союза и писательским активом г. Минска, обсудил постановление президиума правления Союза писателей СССР о действиях бывшего члена Союза писателей СССР Б. Л. Пастернака, не совместимых со званием советского писателя.

Расширенный президиум правления Союза писателей БССР считает, что Б. Пастернак совершил измену в отношении советского народа, дела социализма и мира, опубликовав в реакционной печати капиталистических стран роман «Доктор Живаго», являющийся злостной, полной ненависти клеветой на Великую Октябрьскую социалистическую революцию, на весь советский народ, на Родину социализма. Международная реакция использовала это клеветническое произведение для антисоветской пропаганды, для дальнейшего разжигания холодной войны, добившись присуждения Б. Пастернаку Нобелевской премии.

Президиум Союза писателей БССР, высказывая мнение всех писателей Белоруссии, решительно осуждает позорный поступок Б. Пастернака и единодушно одобряет постановление президиума правления Союза писателей СССР о лишении его звания советского писателя и исключения из числа членов Союза писателей СССР. Советским писателем может быть только тот, кто честно и преданно служит советскому народу, делу социализма, миру и прогрессу человечества.

Председатель правления
Союза писателей БССР *Пятрусь Броўка*

Машынапісны тэкст з подпісам П. Броўкі. Захоўваецца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (ф. 78, воп. 1, адз. зах. 80, арк. 148–149).

Скарочаная
СТЭНАГРАМА
пашыранага паседжання прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў БССР

ад 29 кастрычніка 1958 г.

ПРЫСУТНІЧАЛІ: Члены прэзідыума П. Броўка, І. Шамякін, М. Калачынскі, К. Крапіва, М. Лынькоў, П. Глебка, М. Танк, І. Гурскі, сакратар партарганізацыі І. Грамовіч, рэдактар газ. «Літаратура і мастацтва» М. Ткачоў, пісьменнікі, сакратар ЦК КПБ Ц. С. Гарбуноў.

З паведамленнем аб паводзінах паэта Б. Пастарнака, не сумяшчальных са званнем савецкага пісьменніка, выступіў П. Броўка.

П. Броўка сказаў, што пісьменнікі вітаюць пастанову Прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР аб выключэнні Б. Пастарнака, як здрадніка Радзімы, з членаў Саюза пісьменнікаў СССР і пазбаўленні яго звання савецкага пісьменніка.

— Мы выказваем аднадушную думку, што пастанова прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР з'яўляецца абсалютна законнай, мы падтрымліваем яе. Гэта падзея абавязвае нас, работнікаў усёй савецкай літаратуры, быць пільнымі, і калі мы заўважаем ухіленне ад нашай дарогі, нягледзячы на аўтарытэт, на славу, трэба рашуча крытыкаваць і адмятаць тое, што непатрэбна нашаму здароваму арганізму. Правільна асуджае яго савецкі народ, правільна асуджае яго савецкая літаратура. Пастарнак — смецце, ён не заслугоўвае ні звання савецкага пісьменніка, ні звання грамадзяніна, а наша літаратура пойдзе прамой дарогай далей пад кіраўніцтвам нашай Камуністычнай партыі. *(Апладысменты.)*

ВЫСТУПІЛІ:

І. ШАМЯКІН: Я прысутнічаў на паседжанні прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР, якое аднадушна прыняла пастанову аб выключэнні здрадніка Пастарнака з членаў Саюза пісьменнікаў. Ён даўно паставіў сябе па-за радамі савецкіх пісьменнікаў, ён, як там гаварылі, быў унутраным эмігрантам, які сядзеў, запершыся ў сваёй дачы. Ён чатыры гады не плаціў членскіх узносаў, не прайшоў перарэгістрацыі і не пажадаў атрымаць новы членскі білет. Сакратарыят Саюза пісьменнікаў СССР зрабіў усё для таго, каб Пастарнак прысутнічаў на паседжанні прэзідыума, але ён не прышоў, прыслаўшы запіску, якая была напісана даволі нахабна, у якой ён нават пагражаў сакратарыяту Саюза пісьменнікаў. Бясспрэчна, гэта выклікала абурэнне. Яшчэ ў суботу ў Саюз пісьменнікаў СССР прыйшлі студэнты, якія напісалі на шчытах, на варотах: «Выгнаць з саюза здрадніка Пастарнака». Увесь савецкі народ, усе простыя людзі аднадушна асуджаюць здрадніка, які прадаўся амерыканцам, як Іуда. Усе мы аднадушна падтрымліваем гэта рашэнне аб выгнанні Пастарнака з радоў Саюза пісьменнікаў. Ён не можа насіць высокае ганаровае званне савецкага пісьменніка.

М. ЛЫНЬКОЎ: Дарагія таварышы! Учынак гэтага былога дэкадэнта, яўнага літаратурнага сноба ў мінулым, так мы яго можам велічаць, а на сённяшні дзень проста паскудніка (другіх назваў цяжка знайсці) выклікае ў кожнага савецкага чалавека і ўсяго

нашага народа гнеў, звычайны чалавечы гнеў і згрэблівую пагарду да таго, хто да гэтага часу карыстаўся некаторым нашым давер'ем, быў членам нашай савецкай сям'і, членам нашай літаратурнай арганізацыі. Я асабіста зразумеў бы пазіцыі Пастарнака, калі б гэта было ў 1917–18–19, пачатку 20-х гадоў, у той час, калі вядомая частка інтэлігенцыі, якая была звязана з вярхамі тагачаснага грамадства, не прыняла рэвалюцыі, заставалася па той бок барыкад. Некаторая частка інтэлігенцыі сумнявалася, але мы ведаем, што ў далейшым значная частка гэтых жа людзей пад уплывам перамог нашай рэвалюцыі, пад уплывам усёй палітыкі нашай партыі ўключылася ў актыўнае будаўніцтва нашай дзяржавы. Некаторым з іх мы нават не напамінаем аб такім этапе ў іх жыцці, калі яны праяўлялі вядомае сумненне. Былі асобныя таленавітыя пісьменнікі, якія аказаліся па той бок барыкад, сумняваліся ў нашай рэвалюцыі, але ўсё ж параўнальна хутка яны перамаглі свае памылкі і з таго боку барыкад перайшлі да нас. Я маю на ўвазе А. Талстога, графа па паходжанню, які з малаком маткі ўсасаў сутнасць самога гэтага грамадства, гэтага ладу. І вось гэты чалавек пад уплывам рэвалюцыі, пад уплывам гістарычных падзей, якія пératварылі свет, пераканаўся ў праваце народа, у праваце той справы, за якую змагаецца наш народ. Ён стаў адным з відных пісьменнікаў і да апошняй кроплі крыві аддаў сябе народу. А тут амаль што праз 40 год пасля рэвалюцыі, калі наша краіна ператварылася ў адну з буйнейшых дзяржаў свету і з'яўляецца перадавой краінай, гэты былы літаратурны сноб робіць такі ганебны ўчынак. Гэта гаворыць аб тым, што гэты чалавек нічому не навучыўся, як быў ён на тым баку барыкад, так і застаўся па сённяшні дзень. І зразумела, што гэты літаратурны сноб, гэты паборнік мастацтва дзеля мастацтва, гэты паэт, якога сапраўды многія з нас не разумелі (дарэчы, я яго таксама не разумеў), ператварыўся ў звычайнага здрадніка народа. Ён нанёс вялікую абразу народу, якога ён прыраўняў да стада. Нам усім зразумела ўся падаплёка прысваення яму Нобелеўскай прэміі, відаць, для чаго прысуджаецца гэтая прэмія, якой не па сваёй волі, а па ўказцы ЗША надзяляюць іудавымі срэбранікамі такіх, як Пастарнак. Я поўнасцю згодзен з пастановай прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР, аргкамітэта Саюза пісьменнікаў РСФСР. Адно магу дадаць, што гэта зроблена запознена. Даўно былі чуткі, даўно паступалі сігналы, два гады цягнецца гэта гісторыя, не трэба было цацкацца з ім. Я зразумею нашу лінію, нашу палітыку чулых адносін да людзей, але гэты чалавек, гэты здраднік не заслугоўваў таго, каб з ім так цацкаліся.

К. КРАПІВА: Я думаю, што ў нас тут няма патрэбы аналізаваць творчасць Пастарнака, каб выявіць яго твар, яго вартасць як пісьменніка. Мы ведаем творчасць Пастарнака многа год і ведаем яго адносіны да савецкай улады, да савецкай літаратуры. Мы ведаем, што ён заўсёды быў унутраным эмігрантам у сэнсе сваіх палітычных пераконанняў і быў снобам у сваёй літаратурнай творчасці. Савецкі народ, шырокі савецкі чытач ніколі не любілі творчасць Пастарнака, для іх ён быў чужы, таму што і народ для Пастарнака быў чужым. Гэта выявілася ў яго апошнім творы «Доктар Жывага». Праўда, каля яго было невялікае акружэнне, якое лебязіла перад ім, гэта тая грыбная цвіль, з якой вырастаюць мухаморы. Такі мухамор і вырас на гэтай гнілі, хоць і чырвоны, для некаторых вельмі прывабны. Цяпер, калі гэты мухамор сапраўды паспеў, стаў больш ядавітым, нашы ворагі знайшлі патрэбным выкарыстаць яго супроць нас.

Што можна яшчэ аб ім сказаць? Бясспрэчна, гэта справа не літаратурнага парадку, гэта справа палітычнага парадку, справа палітычнай барацьбы, і шкада, я паўтараю за Міхасём Лыньковым, што раней не выкінулі мухамора з радоў нашай арганізацыі, для гэтага ўсе падставы былі, калі стала вядома, што ён аддаў гэты раман за граніцу. Але добра, што зрабілі гэта зараз, што савецкай грамадскасці стала цалкам вядома, што гэта за фрухт, на што разлічваюць нашы ворагі за мяжой, прысуджаючы такую прэмію.

Я думаю, што выяўленне гэтага факта дапаможа ў далейшым звяртаць увагу на гэту цвіль, таму што раней мы часта праходзілі міма той гнілі, ліберальна адносіліся, а гэты факт паказвае, што гэта не такое ўжо бясшкоднае з'явішча.

Я цалкам далучаюся да пастановы, якая вынесена прэзідыумам праўлення Саюза пісьменнікаў СССР, як і ўсе нашы таварышы.

М. КАЛАЧЫНСКІ: Дарагія таварышы! Маральнае і палітычнае падзенне Пастарнака сведчыць аб тым, да якога ганебнага канца можа прыйсці пісьменнік, калі ён не лічыцца з калектывам, калі ён адарваны ад народа, ад яго жыцця, ад тых спраў, якія тварыць народ. Калі паглядзець, што рабіў Пастарнак, дык можна ясна ўбачыць, што ён быў абсалютна адарваны ад жыцця, нават у тыя грозныя часіны, калі наш народ ваяваў за незалежнасць краіны, адстойваў яе жыццём сваіх сыноў, Пастарнак не прыняў ніякага ўдзелу ні ў літаратурным, ні ў грамадскім жыцці. Ён адседжваўся, з'яўляліся толькі асобныя яго вершы ў часе вайны. Напрыклад, у «Красной звезде» з'явіўся яго верш «Смерць снайпера». Ён мог толькі напісаць пра смерць, ніякіх патрыятычных заклікаў нават у грозны час у яго не было. Пастарнак па-барску адносіўся да сваіх таварышоў пісьменнікаў, да калектыву. Старэйшыя нашы беларускія пісьменнікі помняць пленум Саюза пісьменнікаў, які адбыўся ў 1936 годзе ў Мінску. Я тады яшчэ не быў пісьменнікам, але быў на пленуме ў якасці госця. І вось выступіў Пастарнак, і першае, што ён сказаў: «Я сёння ўсю ноч не спаў, а таму выбачайце, калі што-небудзь смарожу». І вось наступіў момант, калі ён смарозіў, і смарозіў такое, што прыходзіцца асуджаць нашаму народу і нашай пісьменніцкай арганізацыі. Мы рашуча асуджаем дзеянні і ўчынкі Пастарнака, яго паклёпніцкія выпады ў адносінах нашай краіны і нас, пісьменнікаў. Разам з тым мы павінны зрабіць для сябе такі вывад, што нам трэба больш пільна прыглядацца да тых, хто праяўляе якое-небудзь ухіленне ў жыцці, у творчасці, у быце, бо ёсць у нас такія факты, з якімі трэба змагацца. Трэба яшчэ больш мацаваць сувязь з народам, з жыццём народа, таму што толькі ў народзе тая крыніца, якая дае сілы і творчае натхненне кожнаму сумленнаму літаратару.

В. БАРЫСЕНКА: Літаратары нашага інстытута, як і ўсе пісьменнікі, далучаюць свой голас пратэсту супроць ганебных, антысавецкіх, антыпатрыятычных, антыграмадскіх паводзін Пастарнака, супроць яго паклёпніцкага рамана «Доктар Жывага». Тое, што Пастарнак стаў ганебнай зброяй у руках сусветнай рэакцыі, невыпадкова, таму што Пастарнак усёй сваёй творчасцю далёка стаяў ад народа, яго творчасць была наскрозь дэкадэнцкай, антынароднай, антырэвалюцыйнай і невыпадкова Пастарнак прыйшоў да такога лагічнага канца, таму што ў часе ідэалагічнай барацьбы, калі свет раскалоўся на два супрацьлеглых лагеры, пісьменнік не можа не быць звязаным з народам. А Пастарнак заўсёды быў далёкі ад народа. Раслі нашы поспехі, расла наша краіна, а ў Пастарнака расла злоба да савецкай улады, ён убіраў у сябе антысавецкія настроі і выразіў іх у сваім рамане. Я быў дэлегатам Усеславянскага кангрэсу і бачыў, як выступалі прадстаўнікі буржуазнай навукі: і амерыканцы, і белаэмігранты. Гэта людзі, далёкія ад марксызма, але калі яны гаварылі пра Радзіму, пра Маскву, у іх шчырыя слёзы з'яўляліся на вачах. А Пастарнак, які жыў у нашай краіне, не любіў сваёй Радзімы. Я цалкам ухваляю пастанову прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў аб выгнанні Пастарнака з радоў нашай арганізацыі.

П. ПЕСТРАК: Фінал, да якога прыйшоў Пастарнак, трэба лічыць лагічным. Гэта шлях распаду лічнасці. Аб гэтым у свой час пісаў М. Горкі, як з мяшчанскага асяроддзя выходзяць такія адзінкі, якія <*прапушчана слова*> распад старога буржузнага грамадства. Пастарнак з'яўляецца выразным паказчыкам гэтага. Гэта чалавек з благаўстроенай буржуазнай сям'і. Па буржуазіі ўдарыла Кастрычніцкая рэвалюцыя, з'явіліся ўсякія

няўдобства, і такія благаўстроеныя папалі ў гэтыя няўдобства і сталі з нянавісцю глядзець на народ, які рабіў рэвалюцыю. Што перашкаджала Пастарнаку выказацца раней, так, як ён выказаўся ў рамане «Доктар Жывага»? Трусасць, жаданне захаваць сябе, і ён выношваў у сабе той яд, якім ён паразіў наш народ. Нобелеўская прэмія ёсць паказчык, наколькі гэта фальшыва, наколькі ўсё гэта шыта белымі ніткамі, гэта ёсць спосаб палітычнай барацьбы супроць Савецкага Саюза, супроць рэвалюцыі. Было многа інтэлігенцыі, якая злобствавала. Паспрабуйце парушыць благаўстройства буржуа — і ён ператворыцца ў звера. Пастарнак ёсць крыніца фашызму, ён ужо да гэтага дайшоў. З другога боку, усё гэта сведчыць аб тым, што вораг не спіць, што можа быць і ў нашай творчасці ёсць якіясьці вывіхі і на іх трэба паглядзець пільна.

Я цалкам далучаюся і падымаю руку за выключэнне Пастарнака з радоў савецкіх пісьменнікаў.

К. КІРЭЕНКА: Я таксама не магу не выказаць таго абурэння, якое я адчуў, калі даведаўся аб учынку Пастарнака. Гэты чалавек горш за ворага, які ідзе на цябе ў адкрытым баі. Гэта самы злосны здраднік, які доўгія гады думае аб тым, каб нанесці шкоду народу. Раман гэты Пастарнак пісаў не адзін дзень і не адзін год, ён доўга вынашваў нянавісць да нашага народа. Я цалкам далучаюся да таго вываду, які зрабіў Саюз пісьменнікаў, выключыўшы Пастарнака з членаў саюза. Ён не толькі не можа з’яўляцца членам нашага саюза, ён не можа называцца грамадзянінам нашай краіны. У сувязі з гэтым я хачу сказаць, што на нашым з’ездзе і на з’ездзе ў Маскве нашы дэлегаты скажуць аб тым, што можа не толькі адзін такі мухамор Пастарнак вырас, можа быць, ёсць яшчэ такія мухаморы, ёсць яшчэ тая цвіль, аб якой гаварыў К. Крапіва. Я памятаю, што выступаў Эрэнбург і абвясціў Слуцкіса народным паэтам. Я чытаў яго вершы і пераканаўся, што так можа пісаць толькі гад, а не савецкі чалавек. Таксама мне не спадабалася нядаўна перавыданая кніга Бабеля аб Конарміі. Пільнасць павінна быць у нас, каб ні адзін вораг не мог пралезці ў нашу літаратуру.

Д. ПАЛІТЫКА: Таварышы, мне ўспамінаецца адзін факт з апавядання. У 1922 годзе ў Савецкі Саюз прыбыў прэм’ер-міністр Францыі Э. Эрыё. У часе агляду багаццяў Эрмітажа ў яго з кішэні выцягнулі залаты брыкет. І вось рашылі звярнуцца да вядомых рэцыдывістаў, якія сядзелі ў турме, каб яны знайшлі гэты брыкет. За суткі яны знайшлі яго і паклалі ў кішэню міністру, калі ён глядзеў оперу. Калі мы параўноўваем гэтыя два факты — літаратурную дыверсію Пастарнака і гэты выпадак, дык паўстае пытанне, чым можна вымерыць падзенне гэтага чалавека. Нават у вара-рэцыдывіста знайшлося зерне рускай совесці, і яны ўспрымалі гэты выпадак, як ганьбу для маладой Савецкай рэспублікі. Усе прагрэсіўныя людзі свету будуць асуджаць літаратурную дыверсію Пастарнака.

Я далучаю свой голас да пастановы прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР аб выгнанні Пастарнака з членаў саюза.

В. ДУБОЎКА[1]: Мне ўспамінаецца адно маленькае кітайскае апавяданне аб тым, як адзін кітаец сказаў, што ён зробіць цуда, і вось усё сваё жыццё ён працаваў над каменнем і зрабіў з яго цуда — маленькую абез’яну. Вось прыблізна такое цуда зрабіў за ўсё сваё жыццё Пастарнак — выпусціў раман «Доктар Жывага», які з’яўляецца яго аўтапартрэтам. Мы павінны рашуча асудзіць дзеянні здрадніка. Я цалкам далучаюся да пастановы, якая вынесена ў Маскве, таму што ён толькі гэтага і варты.

А. ЗАРЫЦКІ: З усіх паводзін Пастарнака відаць, што ён быў ворагам усяго прагрэсіўнага. Я памятаю адну гаворку пра Пастарнака з адным паэтам. Ён так сказаў: «Гэта незамаскаваны контрык». І сапраўды ўсё далейшае пацвярджае гэта. Калі была Айчынная

[1] Менавіта так напісана ў стэнаграме.

вайна, ён адседжваўся, доўгія гады насіў у сябе злобу і нарэшце напісаў гэты пасквіль на нашу рэчаіснасць. Пасля Ташкенцкай канферэнцыі, дзе людзі розных нацыянальнасцяў прыхільна ставіліся да нас, проста дзіка аб гэтым слухаць. Гэтымі дзеяннямі Пастарнак паставіў сябе ў адзін рад з контррэвалюцыянерамі і выключэнне яго з нашага асяроддзя абсалютна неабходная рэч.

М. ФЕДАРОВІЧ: Я хачу прыгадаць адзін факт, што лінія паводзін Пастарнака была даўно ўжо відна. У 1933 годзе ў Маскве адбылася Усесаюзная нарада паэтаў. Час быў востры, гэта быў час арганізацыі калгасаў. На гэтай нарадзе выступіў Пастарнак і сказаў: вы патрабуеце, каб я пісаў пра калгасы, я не разумею калгаснага руху, я не разумею, што такое калгасы і не ўяўляю перспектыў, якія яны маюць у далейшым. Гэта выступленне Пастарнака атрымала на нарадзе адпаведную ацэнку, выступіў Суркоў, Фадзееў з рэзкай крытыкай яго творчасці. На пленуме ў Мінску ў 1936 годзе многа гаварылі аб творчасці Пастарнака. У дакладзе Суркова многа месца было адведзена яго творчасці. Выступленне Пастарнака пацвердзіла тое, аб чым ён гаварыў на нарадзе ў 1933 годзе. Пастарнак не зрабіў ніякага руху наперад, і пасля гэтага ні адна кніга яго не выйшла. Наша партыя, наша літаратурная грамадскасць многа працуе з людзьмі, калі лічыць, што яны зробяць штонебудзь каштоўнае для нашага народа, для нашай літаратуры. Пастарнак жа заслугоўвае таго, каб яго выключыць з радоў савецкіх пісьменнікаў. Я цалкам далучаю свой голас да таварышоў, якія гаварылі аб тым, каб выключыць Пастарнака з нашых радоў.

(Аднагалосна прымаецца рэзалюцыя. Рэзалюцыя дадаецца.)

Прэзідыум Саюза пісьменнікаў БССР, сабраўшыся на пашыранае паседжанне разам з членамі праўлення Саюза і пісьменніцкім актывам г. Мінска, абмеркаваў пастанову прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР аб дзеяннях б.<ылога>[2] члена Саюза пісьменнікаў СССР Б. Л. Пастарнака, не сумяшчальных са званнем савецкага пісьменніка.

Пашыраны прэзідыум праўлення Саюза пісьменнікаў БССР лічыць, што Б. Пастарнак учыніў здрадніцтва ў адносінах савецкага народа, справы сацыялізма і міру, апублікаваўшы ў рэакцыйным друку капіталістычных краін раман «Доктар Жывага», які з’яўляецца злосным, поўным нянавісці, паклёпам на Вялікую Кастрычніцкую сацыялістычную рэвалюцыю, на ўвесь савецкі народ, на Радзіму сацыялізма. Міжнародная рэакцыя выкарыстала гэты паклёпніцкі твор для антысавецкай прапаганды, для далейшага распальвання халоднай вайны, дабіўшыся прысуджэння Б. Пастарнаку Нобелеўскай прэміі.

Прэзідыум Саюза пісьменнікаў БССР, выказваючы думку ўсіх пісьменнікаў Беларусі, рашуча асуджае ганебны ўчынак Б. Пастарнака і аднадушна ўхваляе пастанову прэзідыума праўлення Саюза пісьменнікаў СССР аб пазбаўленні яго звання савецкага пісьменніка і выключэнні з ліку членаў Саюза пісьменнікаў СССР. Савецкім пісьменнікам можа быць толькі той, хто сумленна і аддана служыць савецкаму народу, справе сацыялізма, міру і прагрэсу чалавецтва.

Машынапісны тэкст. Захоўваецца ў БДАМЛМе (ф. 78, воп. 1, адз. зах. 81, арк. 292–302).

---

[2] *Б<ылога>* дапісана ў стэнаграме.

Васіль Быкаў

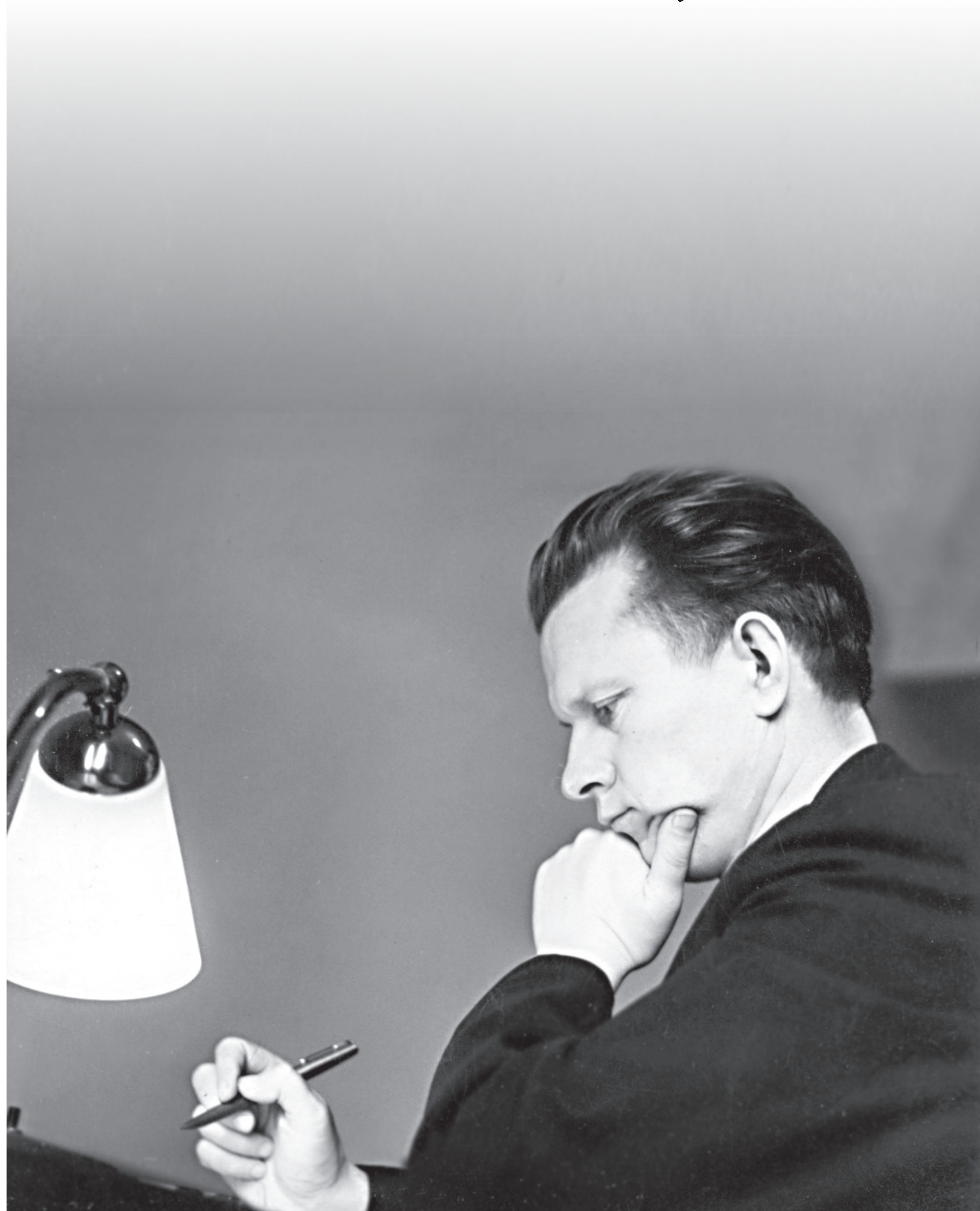

АЛЕКСАНДР ТВАРДОВСКИЙ: «ЭТИ МОЛОДЫЕ ПИСАТЕЛИ ВИДЕЛИ ПОТ И КРОВЬ ВОЙНЫ НА СВОЕЙ ГИМНАСТЕРКЕ»

Они и были-то знакомы немногим более шести лет: Василь Быков, живший в то время в Гродно, напечатал в «Новом мире» Александра Твардовского три свои повести. Однако это недолгое сотрудничество, как справедливо заметит Борис Клейн, историк и друг Василя Владимировича, позволит Быкову за несколько лет из провинциального литератора подняться «до писателя с мировым именем, какого, может, и не было еще ни у кого из белорусов»[1]. Впрочем, появление в журнале Твардовского имени Быкова — к началу 1966 г. автора уже известных всесоюзному читателю «Журавлиного крика», «Третьей ракеты» и «Альпийской баллады», более того, казалось, что автора успешного (в 1962-м он был даже выдвинут на соискание Ленинской премии — правда, безрезультатно), — едва не закончилось для него трагически. Тем не менее, выстояв, Василь Быков поднялся на иной уровень — и как писатель, и как человек. И кто знает, как бы сложилась его судьба, не будь в жизни Василя Владимировича и Твардовского, и этих шести драматичных лет…

Имя Быкова впервые прозвучит в «Новом мире» в 1962-м. Алексей Кондратович[2], анализируя творчество белорусского писателя и, в частности, его повесть «Третья ракета», рассуждал «о реалистичности его <В. Быкова> письма, об умении схватить главное в характере человеке, не поступаясь индивидуальными оттенками». В этом видно, заключал Кондратович, «свойство таланта серьезного, не пустячного»[3]. И тогда же Алексей Иванович сделает запись в дневнике: «Май 1962 года. В журнале идет статья о военной прозе, в статье — положительная оценка повести Василя Быкова “Третья ракета”. Прочитав статью, Твардовский говорит:

— Очевидно, этот писатель очень неплохо вписывается в прозу последних лет, уделяющую особое внимание рядовым солдатам войны. Я ничего плохого не хочу сказать о писателе Н. Он автор интересных и нужных романов, но замечали ли вы, что все его произведения написаны как бы с вышки КП армии или дивизии: генералов и полковников он обычно знает, а солдат уже гораздо хуже. А эти молодые писатели сами выше лейтенантов не поднимались и дальше командира полка не ходили. Эти досконально знают жизнь роты, взвода, батареи, они видели пот и кровь войны на своей гимнастерке…

И как вывод:

— Надо бы этим Быковым заинтересоваться как автором»[4].

Однако с Твардовским Быков познакомится только в 1965-м, когда вместе с В. Шкловским, К. Симоновым, А. Сурковым и другими советскими литераторами поедет на проходивший в Риме конгресс писателей. Именно здесь главный редактор «Нового мира» пообещает, что хотя еще не читал повести «Мертвым не больно», тем не менее печатать будет[5].

---

[1] Клейн Б. Недосказанное. Имена. Мн.: Лимариус, 2008. С. 20.

[2] Кондратович Алексей Иванович — литературный критик, работал в отделах критики (1952–1954) и прозы (1958–1966) «Нового мира» (далее — НМ), в 1961–1970 гг. заместитель главного редактора журнала.

[3] Кондратович А. Человек на войне // Новый мир. 1962. № 6. С. 220.

[4] Кондратович А. «Ровесник любому поколению»: документальная повесть. М.: Современник, 1984. С. 203.

[5] См.: Быков В. Долгая дорога домой: книга воспоминаний / пер. В. Тараса. М.: АСТ, Минск: Харвест, 2005. С. 212.

Валентин Оскоцкий[6] свидетельствовал, какое настроение было у Василя Владимировича, когда вопрос о публикации повести был окончательно решен: «Василь и Саша Адамович оказались в Москве вместе и пришли ко мне поздним вечером сразу после встречи с Твардовским. Один как стеклышко, другой слегка навеселе, но сияли оба: сигнальный номер с началом публикации уже в редакции. Саша был упоен повестью так, что пересказывал ее если не совсем, то почти по тексту. Василь слушал с настроем тоже приподнятым, не скрывая, что рад и первому своему выходу к читателям через опальный “Новый мир”, и единодушному признанию повести его творческой удачей»[7].

Повесть будет опубликована на следующий год. «“Новый мир” тогда уже бомбили все инстанции — Главлит, СП, ЦК, — вспоминал сам автор. — Выходил журнал нерегулярно. <…> Опоздали и №№ 1–2 с моей повестью и вышли как раз во время работы очередного, самого, пожалуй, реакционного съезда КПСС — это был ему подарочек! В тот момент, когда съезд набрался решимости реабилитировать сталинщину, обелить замаранные Хрущевым славные чекистские органы, Твардовский бьет по ним залпом из двух номеров повестью белорусского писателя»[8].

К слову сказать, Лазарь Лазарев[9], назвав в письме к Быкову «Мертвым не больно» «вещью очень серьезной, по-настоящему честной и сильной» («Я мало знаю вещей — по пальцам можно перечесть, — писал, в частности, Л. Лазарев, — в которых о войне говорились вещи, необходимые нам сегодня, и говорились столь страстно, без оглядки»), вместе с тем выскажет опасение: «Вот только, боюсь, что напечатать о нем что-нибудь будет не так просто. Бакланов предложил свои услуги “Лит. России”, но они уклоняются. Мы (“Вопросы литературы”, № 2) успели в одном из выступлений по прозе 1965 г. сказать о романе несколько добрых слов, хотя роман заслуживает большого разговора. Но что бы о нем ни писали, Вы можете испытывать законное чувство удовлетворения. Книга отличная!»[10] И получит ответ: «Что касается печатных откликов, то я, конечно, не очень на них рассчитываю, готов принять и хулу, теперь мне уже ничего не страшно, т. к. мое дело сделано, я высказался. А моим единомышленникам и заступникам — сердечное спасибо, я всегда помню, что каждое правдивое слово в литературе, навлекая гнев ортодоксов, открывает и друзей, чья поддержка в конце концов неизмеримо важнее озлобления ничтожеств»[11].

Впрочем, предвидеть всех последствий никто, конечно, не мог — по автору «Мертвым не больно» «стреляют» практически изо всех «крупно-» и «мелкокалиберных» периодических изданий СССР: журналы «Огонек», «Дружба народов», «Москва», «Байкал», «Урал», «Дон», «Полымя», газеты «Советская Белоруссия», неоднократно «Красная звезда» и «Правда». В. Быков будет вспоминать впоследствии: «Наверное, каждое партийное издание в столице и провинции считало своей обязанностью напечатать разносную статью о произведении, “оклеветавшем священный подвиг советского народа в Великой Отечественной войне”, “черными красками измазавшего героические образы защитников Родины”, “исказившем сущность нашей борьбы с немецким фашизмом”, “вбивающем клин в дружбу украинского и белорусского народов”. Как

[6] Оскоцкий Валентин Дмитриевич — литературный критик, публицист; был дружен с В. Быковым начиная с 1960-х гг.

[7] Оскоцкий В. Через годы — через жизнь: Из воспоминаний о Василе Быкове. 2003. Рукопись.

[8] Быков В. Долгая дорога домой. С. 216.

[9] Лазарев Лазарь Ильич — критик, литературовед, автор книги «Василь Быков: Очерк творчества» (М.: Худ. литература, 1979); был дружен с В. Быковым начиная с 1960-х гг.

[10] Из письма от 19 марта 1966 г. Подлинник. Архив В. Быкова.

[11] Из письма б. д. Копия. Архив В. Быкова.

это у нас принято, со статьями выступали не только профессиональные литераторы или журналисты, но и рядовые читатели, бывшие фронтовики и партизаны»[12].

То была организованная кампания. Теперь уже доподлинно известно, что появление в «Правде» статьи В. Севрука «Правда о великой войне», в которой быковская повесть была названа «неудачей автора», «об этом нужно сказать прямо и бескомпромиссно», было санкционировано Старой площадью, что и послужило, собственно говоря, командой «ату его» для всей партийной печати СССР. Заведующие сразу двух отделов ЦК КПСС — культуры и агитации и пропаганды — тайно докладывали 15 апреля 1966 г. своему руководству: «В повести с неверных идейных позиций, во многих случаях клеветнически, отображены события Великой Отечественной войны, взаимоотношения между советскими солдатами и офицерами. Она заполнена желчными описаниями беззаконий и преступлений, якобы чинившихся в рядах действующей Советской Армии. В повести самыми мрачными красками злобно нарисованы образы советских офицеров. Нет ни одного командира хоть сколько-нибудь достойного — все они тупые карьеристы и самодуры. <…>

Сюжетная основа повести — рассказ о том, как группа раненых советских офицеров и командиров зимой 1944 г. пыталась в районе Кировограда уйти от преследования врага. Трагическая судьба этой группы обрисована на фоне хаоса и сумятицы в наших частях и усугублена преступными действиями руководившего группой капитана особиста Сахно. Он наделен в повести чертами злодея, убийцы. Сахно творит суд и расправу над солдатами и офицерами, пристреливает наших раненых. Наши офицеры и солдаты без конца стреляют друг в друга. Рядовой стреляет в старшину, ранит его, а затем старшина убивает солдата и т. д.

Повесть призывает к отмщению подобным особистам. Перенося действие в наше время, в день празднования 20-летия Победы над гитлеровской Германией, автор изображает своеобразного двойника Сахно — бывшего председателя Военного трибунала Горбатюка. Горбатюк оправдывает чудовищные жестокости Сахно, который пристреливал раненых советских бойцов, ссылкой на якобы отданный во время войны соответствующий приказ Сталина.

Пафос злого и безоглядного “обличительства” явно ослепил автора повести. Ничем иным нельзя объяснить то обстоятельство, что в отношении действительного нашего врага — немецких фашистов — у В. Быкова не нашлось гневных оценок. <…>

Забвение т. Быковым классовых критериев, грубое искажение исторической правды привели к тому, что из-под его пера вышло произведение, наносящее серьезный вред делу воспитания советских людей, особенно молодежи»[13].

В это же время в школах Гродно сотрудники КГБ начали «читать лекции о бдительности, приводить примеры, что рядом с Синявским, Даниэлем и наш Быков, видите ли, писал произведения, которые направлены на подрыв советской власти и разлагают молодежь. <…> На партактиве первый секретарь обкома Мицкевич объявил всем, что Быкова уже обрабатывают итальянские фашисты и некая профашистская газетка взяла его на вооружение»[14]. Одновременно «Быкова и тех, кто с ним, по-прежнему изо дня в день клеймили позором и склоняли на все лады минские и московские газеты, неизвестные снова выбили ему окна. Из библиотек изъяли отдельные произведения, а из военных — все до единого»[15].

---

[12] Быков В. Мертвым — не больно, больно — живым // Нёман. 1992. № 1. С. 144.

[13] Мертвым — не больно, больно — живым // Вопросы литературы. 2004. № 6. С. 211–212.

[14] Из выступления А. Карпюка на V съезде писателей БССР; пер. с белорусского. Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства (далее — БГАМЛИ). Ф. 78. Оп. 1. Ед. хр. 45. Л. 179. Стенограмма.

[15] Карпюк А. Прощание с иллюзиями: Хроника одного поколения // Нёман. 1993. № 5. С. 93.

Вообще говоря, Твардовский полагал, что некоторые литераторы подвергались шельмованию прежде всего потому, что были авторами именно его журнала. Александр Трифонович записал в 1966 г.: «Дементьев[16]: если “Ив<ан> Ден<исович>” и “Т<еркин> на т<ом> св<ете>” ошибки “Нового мира”, то спорить не о чем, нужно уходить. — Он прав, долбали Семина и др<угих> (имеются в виду В. Семин, В. Быков и Б. Можаев. — *С. Ш.*) п<отому>, ч<то> не могли долбать “гл<авных> преступников” — меня и Солж<еницына>»[17]. У Твардовского были основания так думать. «Один день Ивана Денисовича» и «Матренин двор» А. Солженицына, а также «Теркин на том свете» самого Твардовского были подвергнуты в советской печати резкой критике. Вдобавок постоянно шли разговоры, что Твардовский может быть снят с должности главного редактора, что, между прочим, уже было — в 1954-м; во второй половине 1960-х этот вопрос снова более чем актуален, но секретарь ЦК КПСС П. Демичев во время заседания Политбюро ЦК в октябре 1966 г. хотя и назвал «Новый мир» «главным источником неверных идейно-политических взглядов», однако высказал опасение, что «если сейчас снять с работы Твардовского» (а как раз этого требует большинство членов Политбюро), тогда «он уйдет героем». В конце концов Политбюро приняло решение передать дело «Нового мира» на рассмотрение Союза писателей[18]. Уже в 1970 г., когда Александр Трифонович все-таки будет вынужден уйти из журнала, руководитель Главлита П. Романов в записке в ЦК КПСС охарактеризует Твардовского как «путеводную звезду либеральных сил в советской литературе»[19].

Что же до Василя Быкова, то к 1966 г. у него уже была всесоюзная известность, миллионные тиражи повестей и хорошая критика (та же повесть «Мертвым не больно» поначалу, после публикации в 1965-м в журнале «Маладосць», была воспринята едва не всеми критиками положительно). И поэтому в том числе справедливо заметит в 1969 г. о Быкове Кондратович: «А мне показалось, не тяготится ли он нами. До нас был благополучный (сравнительно) писатель. Начал печататься в “Н. м.”, — стали так его критиковать, что дома, в Гродно, хулиганы стекла выбивают. <…>

Мы прокаженные. Общение с нами счастья не приносит. А несчастий сколько угодно»[20].

В самом деле, все большие неприятности Василя Быкова начались после первой публикации в журнале Твардовского (и опять же — широкомасштабное шельмование закончится сразу после ухода из журнала Твардовского). Должно быть, Быков это сознавал, тем не менее, к его чести, не ушел из-под знаменитой голубой обложки «Нового мира». Хотя мог — для собственного спокойствия.

Впрочем, и списывать все на «Новый мир» также было бы неправильно. Во-первых, не следует забывать о процессе «ресталинизации», набиравшем обороты после снятия Н. Хрущева. Кроме того, справедливым представляется замечание писателя Григория Свирского: «Назым Хикмет как-то сказал: когда в столице стригут ногти, в провинции рубят пальцы.

Возникает вопрос: чем заслужил писатель Василь Быков такую жгучую ненависть местного, и не только местного, КГБ? Почему его много лет травили подло, неостановимо? <…>

---

[16] Дементьев Александр Григорьевич — критик, литературовед, заместитель главного редактора НМ (1953–1955; 1959–1966).

[17] Твардовский А. Рабочие тетради 60-х годов // Знамя. 2002. № 5. С. 157.

[18] См.: Твардовский А. Рабочие тетради 60-х годов. С. 172–173.

[19] История советской политической цензуры: Документы и комментарии. М.: РОССПЭН, 1997. С. 583.

[20] Кондратович А. Новомирский дневник (1967–1970). М.: Советский писатель, 1991. С. 351.

“Третья ракета” и “Альпийская баллада” были опубликованы в издательстве “Молодая гвардия”, и автор, что называется, пошел в гору.

И вдруг оказалось, что Василь Быков вовсе не тот “военно-патриотический” или, точнее, военно-стереотипный писатель, которым его представили читателю рецензенты комсомольской прессы. Это серьезный глубокий прозаик со своей темой, своим голосом, своей целенаправленной ненавистью.

В Москве о нем заговорили широко в 1966 году, когда в журнале “Новый мир” была опубликована его повесть “Мертвым не больно”»[21].

Действительно, не было бы за что поносить Быкова, никто бы и не заметил его повестей. В «Новом мире» печаталось много авторов, но разносной критике подвергались далеко не все…

Хотя, если посмотреть с другой стороны, мужество проявил не один лишь Быков: очевидно, что и редакции, и прежде всего Твардовскому стоило немалой смелости печатать гродненского писателя. Все эти годы Быков и «Новый мир» шли в одной связке. То же донесение заведующих двух отделов ЦК венчал, к примеру, такой многозначительный вердикт: «Учитывая серьезность ошибки, допущенной редакцией журнала “Новый мир”… Правлению Союза писателей рекомендовано укрепить редакцию квалифицированными работниками»[22]. На Западе же публикацию «Мертвым не больно» напрямую ставили в заслугу Твардовскому. И. Кошеливц писал в предисловии к повести, напечатанной в мюнхенском журнале «Сучаснисть»: «Все “советологи” в один голос закричали, что ТВАРДОВСКИЙ не случайно начал шестьдесят шестой год этим многозначительным произведением: он, мол, припас повесть БЫКОВА на предсъездовский период, чтобы этим высказать протест против реабилитации Сталина, которую все ожидали, боялись ее, и она, несмотря на выразительные протесты общественности, на XXIII съезде своеобразным образом все-таки состоялась»[23]. Добавим только, что КГБ не мог оставаться безучастным к подобным заявлениям: о них тут же следовали доклады в ЦК (в данном случае донесение было подписано ни много ни мало, а заместителем председателя КГБ при СМ СССР Н. Захаровым). И вот уже в январе 1967 г. в редакционной (!) статье в «Правде» говорится не столько о Василе Быкове, сколько о журнале: «Открыл свой минувший год журнал “Новый мир” публикацией повести В. Быкова “Мертвым не больно”. <…> Повесть критиковалась совсем не за то, что есть в ней горькие страницы, а за то, что в результате однобокого подхода к явлениям действительности многое в повести оказалось смещено. <…>

Как показывает практика, журнал “Новый мир” готов видеть свою активную роль преимущественно в том, чтобы привлекать внимание общества, главным образом, к явлениям отрицательным. Само по себе критическое отношение к тем или иным явлениям действительности вполне отвечает сути социалистического реализма, ибо художественный метод советской литературы, наряду с раскрытием нового, предполагает бичевание недостатков, расчистку пути от препятствий. Но, понятно, при этом нам вовсе не безразлично, с каким чувством закрывает читатель прочитанную книгу или очередной номер журнала. Вызывают ли в нем произведения, с которыми он познакомился, прилив сил, стремление быть лучше и чище, бороться против изображенных в них отрицательных явлений или же они способны создать ощущение безысходности, неверное впечат-

[21] Свирский Г. На лобном месте: Литература нравственного сопротивления 1946–1986 гг. М.: Крук, 1998. С. 378, 379.

[22] Мертвым — не больно, больно — живым. С. 212.

[23] «Мертвым не больно» под арестом // Дружба народов. 1993. № 9. С. 207.

ление об окружающей действительности, о месте и значении в ней каждого человека как участника общенародного дела. <…>

Чрезмерное акцентирование на отрицательных фактах, настороженность к изображению положительных явлений, упорство в отстаивании ошибочных позиций — именно это сейчас наиболее характерно для журнала “Новый мир”»[24].

Подобные печатные выступления не появлялись невзначай и непременно имели последствия — все это вкупе, как вода точит камень, вело журнал к тому краху, до которого оставалось всего ничего. Наверное, не будет преувеличением сказать, что Твардовскому и журналу в связи с публикацией быковских повестей пришлось открыть еще один литературный фронт. У Александра Трифоновича не было обыкновения бросать авторов «Нового мира», попавших в немилость к критике и власти, их Твардовский поддерживал как только мог. Неслучайно именно в ту пору, в самом начале шельмования автора «Мертвым не больно», в апреле 1966 г., из Москвы в Гродно придет поздравительная открытка из «Нового мира», в которой рукой А. Твардовского будут дописаны четыре слова, которые навсегда окажутся связаны с именем и судьбой Василя Быкова. Сам он признается по прошествии лет: «Все минется, правда останется! Какая великая мудрость заключена в этих четырех словах древнего народного утверждения.

Не скажу, что эти слова разрешили для меня все и ото всего освободили, но все же какой-то значительный груз спал с моих плеч. Это было утешение, и я с радостью принял протянутую мне руку поддержки, тем более такую руку! Как при вспышке молнии во тьме, явственно обнаружился ориентир, который я, ослепленный и растерзанный, готов был потерять в громыхании критических залпов. Он дал мне возможность выстоять в самый мой трудный час, пошатнувшись, вновь обрести себя и остаться собой»[25]. И позже, в 1982-м, еще раз вернется к той приписке, сделанной Твардовским: «Не знаю, может, во всем этом и впрямь не содержалось ничего необычного, возможно, все это обычный жест вежливости, но для меня в тот момент эта строчка огненными буквами засияла на небосклоне, сверкнула призывным лучом маяка, вещавшим заблудшему путнику о его спасении»[26].

К слову сказать, А. Кондратович оставил свидетельство, при каких именно обстоятельствах Александр Трифонович и дописал это народное изречение: «Шла подпись поздравительных открыток авторам к очередному празднику. Твардовский крайне резко относился к безымянным почтовым поздравлениям. “Что они мне прислали законвертованное секретарем поздравление! — возмущался он не раз. — И считают, что поздравили с праздником? Нет, не поздравили, а показали полное равнодушие и ко мне, и к празднику!” И сам перед каждым большим праздником садился, окружал себя работниками редакции и подписывал письма, открытки. <…>

Дойдя до Быкова, Твардовский встрепенулся:

— Нет, ему нельзя отсылать простую нашу открыточку: ему, бедняге, достается и во многом из-за нас. <…>

Твардовский снял очки, отложил в сторону перо. Задумался и вдруг, как это у него бывало во время вспышки озорного настроения, — значит, пришла счастливая уверенность, победная мысль, — размашисто написал что-то на открытке.

---

[24] Когда отстают от времени // Правда. 1967. 27 янв.

[25] Воспоминания об А. Твардовском. М.: Советский писатель, 1978. С. 477–478.

[26] Быков В. Колокола Хатыни. М.: Правда, 1987. С. 57.

— Что вы там написали? — спросили мы, видя, что Твардовскому нравится то, что он написал.

— А ничего, — хитро улыбнулся он. — Ничего, кроме правды. — И, согнав с лица улыбку, со значением сказал: — “Все минется, правда останется”, — вот что я ему написал. И, между прочим, так оно и будет»[27].

После разгрома «Мертвым не больно» Быкову не работается, однако вскоре за короткое время пишет небольшую повесть «Проклятая высота» (в переводе на русский известна как «Атака с ходу»). Впоследствии писатель вспоминал: «Прежде всего я отвез повесть в Минск, отдал Пимену Панченко. Пимен был озабочен: мои повести, похоже, стали угрожать его редакторскому креслу в “Маладосці”. Сказал: “Было бы неплохо, если бы поддержал "Новый мир"”. Но ведь для “Нового мира” нужно перевести, а переводчика у меня не было. Тогда Пимен говорит: “Сделайте подстрочник, а переводчика они сами найдут. В Москве переводчиков навалом”.

Так я и сделал — переписал текст более-менее по-русски. Не шлифуя, не заботясь о стилистике, думая только о смысле. С какой-то оказией отправил рукопись в Москву. Очень скоро позвонил Кондратович — надо приехать.

На этот раз состоялась встреча со всей редакцией. В широком кресле сидел грузный, официально одетый Александр Трифонович, пришли сдержанный Алексей Кондратович, очкарик Игорь Виноградов[28], словоохотливый Владимир Лакшин[29], моя редакторша Аня Берзер[30] и ее коллега Инна Борисова. Чуть позже пришел седовласый, улыбчивый Игорь Сац[31], а секретарь редакции Хитров был там с самого начала. Началось обсуждение, которое шло недолго, спокойно и обстоятельно. Помню, Кондратович говорил о некоторой жесткости конструкции повести, Лакшин — о характерах. Твардовский отметил определенный новый нюанс в трактовке неновой темы, сказал, что напечатать повесть — его долг. Вот только перевод… Кто сделает перевод? Лакшин сказал, что перевод мог бы сделать Дудинцев, он сидит без работы. После того, как недавно был раскритикован его роман. Твардовский посмотрел на Лакшина с укором: “Ага, значит, что же получается? Автор Быков, переводчик — Дудинцев, редактор — Твардовский. И вы хотите при таком трио напечатать повесть?” Все засмеялись, поняв неприемлемость предложения Лакшина. Тогда, немного подумав, Александр Трифонович говорит: “А пусть сам Василь поработает над русским текстом, вычитает как следует. Анна Самойловна поможет. А мы посмотрим”. На том и порешили»[32].

Позже, отвечая на вопрос, была ли в «Новом мире» «редакторская экзекуция», Быков скажет: «Понятно, что и там при редактировании старались убрать многие острые моменты, чтобы не раздражать цензуру, не вызывать дополнительно придирок, чтобы не цеплять начальственный взгляд в инстанциях. Но все-таки три повести в “Новом мире” Твардовского — “Мертвым не больно”, “Атака с ходу” и “Круглянский мост” — были

---

[27] Кондратович А. «Ровесник любому поколению». С. 204–205.

[28] Виноградов Игорь Иванович — русский критик, литературовед, в качестве члена редколлегии НМ (1965–1970) руководил сначала отделом прозы, с 1967 г. отделом критики.

[29] Лакшин Владимир Яковлевич — русский критик, литературовед, член редколлегии НМ (1962–1970).

[30] Берзер Анна Самойловна — старший редактор отдела прозы НМ.

[31] Сац Игорь Александович — русский искусствовед, литературный критик, переводчик, секретарь А. В. Луначарского (1923–1933), в 1953–1954 гг. заведующий отделом критики НМ, в 1965–1970 гг. член редколлегии журнала.

[32] Быков В. Долгая дорога домой. С. 230–231.

напечатаны с наименьшими издержками. “Круглянский мост” — совсем без купюр. “Атака с ходу” потеряла авторское название: на белорусском языке повесть известна как “Проклятая высота”, но “проклятая” — уже какой-то негатив, и в редакции решили дать ей нейтральное название, которое, по-моему, просто плохо»[33]. «Это мне не понравилось больше всего, но я уже знал, что в “Новом мире” особенно требовательно относятся к названию. Этого требует политика журнала. А там, где политика, нет места вкусу и даже логике», — напишет он в другой раз[34].

Судя по дневниковым записям А. Кондратовича, именно про «Атаку с ходу» говорит в мае 1968 г. Твардовский: «Ставьте Быкова. Есть такой закон — ругают через одно произведение. С Казакевичем, например, так было. Это неважно, что ругают или будут ругать. Дали бы напечатать. А потом пусть что хотят, то и говорят. Так мы теперь живем». «Атака с ходу» выходит в «Новом мире» (№ 5), как полагает Кондратович, «в виде откупного» со стороны Главлита[35]. Выходит — и сразу попадает под оглушительный удар критики. «Начальник Главполитуправления армии генерал Епишев назвал повесть клеветнической, советская пресса заклеймила и автора, и тех, кто ему способствовал»[36]. Про новое быковское произведение снова скажут: «Серьезная неудача». Причем ее автора прежде всего берутся критиковать люди военные, заявляющие: «Так не воевали!». По сути, повторялась история с «Мертвым не больно». Между тем Твардовский тогда же заметит одному из авторов «Нового мира»: «После того, что написано о войне и солдате… Эм. Казакевичем, Г. Баклановым, Василем Быковым и др., где все, как говорится, из первых рук, все добыто собственным опытом воина, нельзя писать о войне и солдате понаслышке и по книгам»[37].

«После безрадостной истории с публикацией “Атаки с ходу” намерения Быкова и дальше разрабатывать военно-фронтовую тему стали угасать». «Хотя я и видел в ней еще немало возможностей, и в голове выстраивались определенные планы, — вспоминал писатель, — прикинув, как это будет встречено начальством и критикой, решил воздержаться. Задумался о партизанской теме. Тем более, что в ней виделись мне не менее интересные возможности, связанные прежде всего с моральной проблематикой»[38]. В результате в 1968 г. он пишет «Круглянский мост», свою первую «партизанскую» повесть. Прочтя ее, Твардовский скажет, что это, может, лучшее из всего, что Быков напечатал в русских журналах. 27 января 1969 г. Кондратович запишет в дневнике:

«Вновь А. Т. начал говорить о повести Быкова, очень хваля ее.

— Он коснулся очень важной, человеческой проблемы, которая всегда волновала литературу: может ли цель оправдывать любые средства. Достоевского это мучило, может быть, больше всего, и мы знаем, какой ответ он нашел на этот вопрос. В рецензии на книгу Таратуты о Степняке-Кравчинском есть замечательное место. Один из народовольцев, желая поднять крестьян на восстание, собирался сочинить манифест от имени царя с призывом к такому восстанию. Казалось бы, благородная цель, цель, которой добивались, о которой мечтали народовольцы. Но как Степняк-Кравчинский

---

33 Быков В. Под знаком перемен // Литературная газета. 1989. 18 янв.

34 Быков В. Долгая дорога домой. С. 231–232.

35 См.: Кондратович А. Новомирский дневник (1967–1970). С. 240, 260.

36 Клейн Б. Недосказанное. Имена. С. 20.

37 Из письма Ю. Сиверскому от 26 ноября 1968 г. // Твардовский А. Собр. соч.: В 6 т. М.: Худ. литература, 1983. Т. 6. С. 274.

38 Быков В. Долгая дорога домой. С. 235.

обрушивается на этого остроумца! Он пишет, что нельзя идти к благородной цели и лгать при этом, обманывать, идти, как он прекрасно выражается, кривым путем.

Вот об этом и у Быкова. Этот вопрос не новый, но он его ставит точно. Казалось бы, надо взорвать мост? Надо. Надо бороться с немцами? Конечно. Но надо ли взрывать мост ценой жизни обманутого мальчика, парнишки, который только *средство*, а не человек?

Вообще у Быкова много написано так тонко, что за всем этим встает куда более широкая картина. У мальчика собираются отнять коня… и он говорит: “Нельзя, так же не поступают партизаны”, — и я отчетливо понимаю через это недоумение парнишки, что так, именно так они поступают. Я хорошо знаю, видел, разговаривал на отвоеванной территории, что партизан население боялось подчас не меньше, чем немцев… И Быков впервые после длинного перечня насквозь фальшивой партизанской литературы говорит об этом. И говорит умно, тактично, за строками, — и ничего не пряча при этом, без всяких кукишей»[39].

Позже и Григорий Бакланов сообщит автору «Круглянского моста»: «На зимних каникулах, кажется, зашел Александр Трифонович ко мне. <…> …Весь вечер говорил о твоей повести. Говорил самые высокие слова, говорил, что повесть о самом главном, что ты — умница, честный, талантливый человек, настоящий писатель»[40].

Новая повесть печатается под обложкой мартовского «Нового мира». Сам автор вспоминал: «После выхода из печати “Круглянского моста” первым с рецензией выскочил еженедельник “Огонек”, который многие годы редактировал личный враг Твардовского Анатолий Софронов. <…> Первой стоит подпись дважды Героя Советского Союза, партизанского генерала Федорова. В статье — стенания и гнев, гнев и стенания, клеймят автора повести и “Новый мир”, его главного редактора тоже. После “Огонька” пошло-поехало, от Москвы до самых до окраин»[41].

Правда, следует заметить, что все-таки не «Огонек» первым критикует «Круглянский мост», а «Литературная газета» и, в частности, И. Мотяшов[42], однако что касается «огоньковской» публикации и — опять же — того положения, в каком оказались Быков и «Новый мир», — нелишне будет привести еще одну запись А. Кондратовича:

«*7/X—69 г.*

Позавчера в “Огоньке” напечатаны два письма партизан о повести Быкова “Круглянский мост”. <…> А. Т. брезгливо отстранил журнал: “Нет, я это читать не буду!” Бережет себя, и это понятно. Но за обедом вдруг тяжело посмотрел на меня, так что хотелось глаза отвести, и сказал: “Да, значит, угомону на них нет”. А какой угомон? Им запретили продолжать тот тур нападок на “Н. м.”. Они замолкли. Но свое дело продолжают. А дело простое — внушать, внушать, внушать, что “Н. м.” публикует вредные, антипатриотические произведения. И внушат, если уже не внушили большинству читателей. А. Т. согласился с этим. Я сказал, что неплохо бы вызвать Быкова, пусть напишет ответ, развеется в конце концов, в Гродно уже ему выбивала стекла всякая сволочь, сейчас тоже ему там нелегко. А. Т. промолчал, а когда я повторил это предложение, он встал и сказал: “Нет, это делать не нужно”. — “Почему?” — “Бесполезно, А. И., ложь при-

---

[39] Кондратович А. Новомирский дневник (1967–1970). С. 364–365.

[40] Из письма от 4 марта 1969 г. Подлинник. Архив В. Быкова.

[41] Быков В. Долгая дорога домой. С. 244.

[42] Мотяшов И. Так что же произошло у Круглянского моста?: О новой повести Василя Быкова // Литературная газета. 1969. 2 июля.

няла такие размеры, что никакие доводы не подействуют. Вот вы говорите, что в статье сказано, что таких подонков, как Бритвин, в повести пруд пруди. А там всего 5 персонажей! Из них подонок один Бритвин. Но и это возражение не примут, никто не хочет принимать возражений”.

Сказал он это устало. И его легко понять. Я тоже так устал, что иногда хочется кончить все»[43].

«…Иногда хочется кончить все». По прошествии лет и Василь Быков признается, что готов был смолкнуть после критического разгрома каждой из «новомирских» своих повестей, что, собственно, и ставила своей задачей организованная публичная травля. Многолетняя борьба в состоянии вымотать кого угодно…

В это по-прежнему тяжелое для гродненского писателя время Александр Трифонович снова «устно и письменно» поддержит его. Он не только «стойко нес нелегкий редакторский крест», но и предлагал Быкову «материальную (денежную) помощь в виде заключения договоров на написание произведения любого жанра», пусть даже ему «не пришлось воспользоваться этим любезным предложением, хотя такая надобность появлялась нередко»[44]. Уже в дни прощания с Твардовским Быков напишет: «Проходя у него суровую по своей требовательности школу литературы, мы постигали высоту его идеалов, избавлялись от налета провинциального верхоглядства, учились не бояться несправедливой жестокости критических приговоров. И если такие приговоры случались, он не имел привычки оставлять один на один беззащитного автора или торопливо лишать его кредита доверия. Напротив: какая бы неудача ни постигла автора, если он поверил в кого, то уже не менял свой веры и поддерживал, как только мог. Отступничество было не в его характере»[45]. И неслучайно в тяжелые для автора «Круглянского моста» дни из Москвы в Гродно придет телеграмма, в которой будут все те же пророческие слова: «Все минется, правда останется»…

В июле 1969 г. Василь Быков заканчивает работу над повестью «Ликвидация» (в «Новом мире» получит название «Сотников»), печатать которую думает сначала в белорусском журнале «Полымя», однако там с публикацией не торопятся, и автор успевает не только перевести ее на русский, но и передать в «Новый мир». Заметим только, что существуют расхождения, каким именно образом повесть оказалась на столе у Твардовского. Сам автор вспоминал: «…Ирина (Ирина Михайловна Суворова, сотрудница газеты “Гродненская правда”, будущая жена В. Быкова. — *С. Ш.*) перепечатала перевод и, полагаясь на свою “легкую руку”, отвезла рукопись в “Новый мир”. Там ее прочитали удивительно быстро, позвонил сам Александр Трифонович — будем печатать. Когда? Еще не решили, но долго тянуть не будем»[46]. В свою очередь Эфраим Севела писал: «Его “Сотников” из Белоруссии буквально тайно переправлялся в “Новый мир”, — мой приятель Генрих Габай получил рукопись в Гродно, где мы вместе были на съемках. Там Василь Быков работал в газете. Он доверил рукопись Генриху, который потом перезванивал мне, а я — Быкову, что все передано, и вот “Сотников” появился в “Новом мире”»[47]. И еще одно свидетельство — старшего редактора отдела поэзии «Нового мира» Софьи Карагановой: «Быков прислал ее <повесть> на мой домашний

---

43 Кондратович А. Новомирский дневник (1967–1970). С. 440–441.

44 Быков В. Мертвым — не больно, больно — живым. С. 145.

45 Быкаў В. Пухам табе зямля! // Літаратура і мастацтва. 1971. 24 снеж. (пер. с бел.).

46 Быков В. Долгая дорога домой. С. 266.

47 Севела Э. Прощание с Василем Быковым // www.dni.ru 2003. 23 июня.

адрес. Видимо, опасался, что из Гродно в адрес “Нового мира” рукопись не дойдет»[48]. Упрекнуть кого-либо в забывчивости тут нельзя: в одном случае Василь Владимирович мог передать повесть в первой редакции, в других — позднейшие ее варианты. Так или иначе, но повесть окажется напечатанной. Впрочем, когда она выйдет, это будет не тот «Новый мир». Не тот, поскольку в нем не будет Твардовского. Быков окажется перед чудовищным по своей сложности выбором: печататься ли теперь в «Новом мире», отдавать ли «Сотникова»? Сам он вспоминал: «Позвонил Твардовский и голосом, какого я давно (а может, и никогда) не слышал, сказал, что уходит из журнала. Я растерялся и не знал, что ему на это сказать, а он сразу же спросил, буду ли я в таком случае печатать новую повесть в “Новом мире”? Совсем растерявшись, я что-то бормотал, а затем спросил: “А что вы посоветуете?” Александр Трифонович раздраженно, как мне показалось, ответил, что ничего советовать не будет — решайте сами. Это был мой последний разговор с Твардовским»[49]. В свою очередь, критик Игорь Золотусский приведет более жесткую версию этого разговора: «“Я спросил Твардовского, — сказал Василь, — как мне быть с моей повестью. Оставлять ее в "Новом мире" или не оставлять?” “А, ты не знаешь, что тебе делать?” — ответил Твардовский. И, почти срываясь на крик, отрубил: “Так пошел же ты на!..” И бросил трубку»[50].

Нет сомнений в том, что Александра Трифоновича задел за живое тот факт, что один из заметных авторов его журнала не проявил солидарности с опальным редактором. «Твардовский требовал верности, а от кого еще можно было ждать ее, как не от Быкова?» — задастся риторическим вопросом И. Золотусский. Как свидетельствовал Владимир Лакшин, в феврале 1970 г. Твардовский советовал одному из авторов «Нового мира» «печататься только в “Др<ужбе> народов”: “Там всего 68 подписчиков, — посмеялся он, — но теперь я сам только там буду печататься”»[51]. По сути, Быков был поставлен перед таким же моральным выбором, перед каким он до сих пор ставил своих литературных героев.

Игорь Золотусский писал: «Для Твардовского с падением “Нового мира” кончалось всё: влияние на общество, пребывание среди собранных им по принципу близости духа людей, наконец, просто жизнь, ибо без журнала он уже существовать не мог. И смерть пришла за ним очень скоро.

Прав был и Быков, сознающий, что он написал, может быть, лучшую свою вещь и желающий ее напечатать. “Сотникова” ни за что не опубликовали бы ни в Минске, ни в Москве. Уходить из-под знакомой миллиону читателей голубой обложки (под которой и без Твардовского позволят делать то, что не позволят другим) значило зарыть свое детище в землю и позабыть, где оно зарыто.

Для писателя такие похороны им написанного — та же смерть.

Не знаю, так или не так рассуждал тогда Быков, но “Сотникову” он остался более верен, чем Твардовскому»[52].

[48] Караганова С. В «Новом мире» Твардовского // Вопросы литературы. 1996. № 3. С. 342.

[49] Быков В. Долгая дорога домой. С. 272.

[50] Золотусский И. Знак беды: Три встречи с Василем Быковым // Литературная газета. 2004. 23–29 июня.

[51] Лакшин В. Последний акт: Дневник 1969–1970 годов // Дружба народов. 2003. № 6. С. 170.

[52] Золотусский И. Знак беды // Литературная газета. 2004. 23–29 июня. Кстати сказать, и сам В. Быков, отвечая позже на вопрос: «Многие писатели говорят, что лучшая книга у них еще впереди. А вот какая из Ваших книг наиболее дорога автору и почему?», скажет: «Может быть, “Сотников”, так как именно в этой повести мне с наибольшей полнотой и точностью удалось воплотить авторский замысел

Можно, конечно, предположить, что, живя в Гродно, Быков не знал всех перипетий в связи с изгнанием из журнала Твардовского. И именно поэтому его имени нет ни под одним из писем в защиту бывшего главного редактора. Потому он и новую свою повесть не забрал — как поступили, правда, совсем немногие авторы «Нового мира». Такое предположение было бы правомерным, если б не одно «но». По свидетельству Б. Клейна, узнав о вынужденном уходе Твардовского, Быков заметил: «Вынули из журнала душу. Подождут — и вставят другую»[53]. Точнее не скажешь…

С. Караганова вспоминала: «“Сотников” был напечатан в ”Новом мире” уже новой редколлегией. Споры были внутри редколлегии. (Возражал Большов — заместитель нового главного редактора В. А. Косолапова.) Цензура, насколько помню, существенно не вмешивалась: для новой редколлегии — “зеленый свет”. Твардовскому эту повесть Быкова напечатать бы не дали»[54].

Впрочем, не один Быков остался в «Новом мире» — печататься там продолжали Ф. Абрамов, Ч. Айтматов, М. Алигер, Г. Бакланов, Е. Евтушенко, Ф. Искандер, А. Кулешов, Б. Можаев, Ю. Трифонов, В. Тендряков… И это, несмотря на то что некоторые из названных писателей отправили генеральному секретарю ЦК КПСС Л. Брежневу письмо в защиту старого «Нового мира». Протестовали — и остались… Валентина и Ольга Твардовские, дочери поэта, напишут потом: «Талантливые писатели, собранные А. Т. в “Новом мире”, остро ставили в своих произведениях нравственные проблемы, решая их в должном смысле. В жизни им самим сделать нравственный выбор оказалось труднее, чем героям в их произведениях. Многие из них были озабочены судьбой не столько журнала и его редактора, сколько своего собственного творения, стремлением именно его как можно скорее и без помех довести до читателя. Понять это нетрудно: в переломный для журнала момент появилась возможность напечатать, наконец, труднопроходимое произведение, и никто не хотел ее упустить. Кто же кого осудит за это… Но получилось так, что редактор “Нового мира” и изгнанные из журнала его соратники остались наедине с их бедой.

А ведь отцу казалось, что он мог рассчитывать на поддержку литературных сил, которые собрал в «Новом мире». Он занимался журналом, отодвинув в сторону свои собственные планы и замыслы. Взявшись за нелегкое дело, оказался способен многое ради журнала претерпеть и не раз, по его выражению, “всходил на костер”, отстаивая то, что считал для литературы необходимым. <…>

В письмах к А. Т. писатели, поэты, критики выражали ему свою благодарность, объясняли, какое громадное значение имел его журнал, как много потеряли они с уходом из него А. Т. <…> Надо ли говорить, как отец относился к таким объяснениям, ведь для него они остались лишь словами, не подтвержденными поступком». К тому же прежние авторы «Нового мира», не последовав примеру его редактора, «тем самым… помогли провести ликвидацию журнала А. Т. тихо и спокойно, как мечтали власти, скрыв правду о причинах его ухода с поста редактора. Не имея сведений о действиях руководства СП и протесте А. Т., многие читатели так и не поняли истинных причин отставки А. Т.: ведь и при отсутствии имени А. Т. в новом составе редколлегии в “Новом мире” сохранились авторы, печатавшиеся при А. Т., те, кого он ввел в литературу. Больно отцу было читать письма, где читатели объясняли для себя его уход усталостью. <…>

и без значительных потерь донести до читателя важную для меня идею произведения» (Ради правды / Инт. с В. Быковым зап. Ю. Голуб // Гродненская правда. 1984. 19 июня).

[53] Клейн Б. Недосказанное. Имена. С. 55.

[54] Караганова С. В «Новом мире» Твардовского. С. 342.

А. Т. не ждал от писателей митингов и демонстраций в защиту своего журнала, но поспешность, с которой многие авторы бросились сотрудничать с новой редколлегией, его обескуражила. Некоторые, вероятно, чувствовали определенное нравственное беспокойство, пытаясь, как видно и по записям А. Т., объясниться с редактором и заручиться по отношению к своим действиям если не его благословением, то снисхождением. Этот душевный дискомфорт сказался в ряде писем к бывшему редактору. “Я все время думаю, что мы все, я лично, в чем-то очень виноваты перед Вами, и не могу успокоиться, — писал, например, критик В. Огнев 21 июля 1971 году уже больному А. Т. — Порой кажется, что произошло великое кощунство на наших глазах, и то, что мы его терпим, хотя и скрипим зубами, говорит именно о нашей болезни, которая пострашнее Вашей. Мы пишем Вам письма, говорим о любви к Вам, как будто пытаемся замолить свой грех, свою задолженность”»[55].

Должно быть, о том же думал и Василь Быков. Неслучайно последний разговор с Александром Трифоновичем он пересказывал И. Золотусскому с таким чувством, будто произошел он только вчера. «Рассказывая мне о разговоре с Твардовским, он вновь клял себя за мгновенье слабости», — добавит Золотусский. Но если клял теперь, значит, клял и все годы прежде. И потом тоже. Не потому ли в канун 90-летия Александра Трифоновича в небольшом эссе о нем добрую половину Быков отвел рассказу об истории публикации «Сотникова». Словно еще раз покаялся. Хотя можно было ведь не делать этого — кто знал о том давнишнем телефонном разговоре? «Другой человек, не Василь Быков, никогда бы не рассказал об этом даже близкому человеку. Но он был рыцарь. А рыцари не любуются собой…».[56] Теперь же, в 2000-м, Василь Владимирович писал: «Повесть была скоро напечатана, но без него… И вот теперь я сожалею — пожалуй, следовало поступить иначе… Но бывшего не воротишь. Даже боги не могут сделать бывшее небывшим, как говорили древние греки. Время, хорошее и плохое, не возвращается, оставляя для человека горестный удел сожаления»[57].

А еще в декабре 1971 г., сразу после прощания с Александром Трифоновичем, Быков напишет латышской писательнице Ингриде Соколовой: «Только что из Москвы с похорон человека, без которого осиротела литература. Похоронили в дальнем углу Н.<ово>Девичьего»[58]. И тогда же напечатает одно из самых щемящих своих прощальных слов: «Он долго и тяжело болел, неимоверно страдая, и все, кому дорога литература, не переставали следить за этим почти двухлетним единоборством великого человека со смертью, в котором, как это ни досадно и ни больно, в конце концов победила смерть. Никогда больше мы уже не увидим его плотную фигуру, не встретим его такого переменчиво-проникновенного взгляда, не услышим голоса, в котором было так много разного — от искренней радости, восхищения до озабоченности, возмущения и гнева. Так, он не был бессмертным и ушел от нас, и как скромное утешение нам остались его книги, его бессмертные поэмы, которые долго еще будут согревать человеческие души своим, запасенным в них, светом.<…>

Как всегда, слепая и страшная в своем случайном выборе смерть вырвала его из жизни, и тут никакие утешения не оправдают его отсутствие среди нас. Скорбя до глубины души, мы, однако, не можем ничего, кроме как на прощание сказать с сожалением и горечью:

---

[55] Твардовские В. и О. В дополнение к примечаниям // Твардовский А. Рабочие тетради // Знамя. 2005. № 10 С. 178–179.

[56] Золотусский И. Знак беды // Литературная газета. 2004. 23–29 июня.

[57] Литературные вести. 2000. 21 июня.

[58] Из открытки б. д. Подлинник. Архив И. Соколовой.

— Пухом тебе земля, дорогой Александр Трифонович»[59].

Воспоминания о Твардовском Быков в следующий раз назовет «Словом об учителе». Очевидно, что редактора «Нового мира» он будет помнить до последних своих дней — не раз ссылаясь на Александра Трифоновича в интервью на протяжении последующих более чем тридцати лет[60] и рассказав о нем в последней, мемуарной книге, Василь Владимирович вспомнит «А. Т. Т.» (так он напишет) и в прощальных, из Праги, письмах к самым близким друзьям. Его же фотография, увеличенная, навечно останется в кабинете писателя — напротив письменного стола, глаза в глаза на Василя Быкова многие годы смотрели с портретов Лев Николаевич Толстой и Александр Трифонович Твардовский. Два титана, две литературные величины, столь много значившие в судьбе автора «Мертвым не больно» и «Сотникова».

Сергей ШАПРАН

---

[59] Быкаў В. Пухам табе зямля! // Літаратура і мастацтва. 1971. 24 снеж. (пер. с бел.). Эта статья, переработанная В. Быковым и датированная уже 1979 г., будет включена в его Собр. соч. в 4 т. (М.: Молодая гвардия, 1986. Т. 4).

[60] Один из последних рассказов об А. Твардовском относится к февралю 2001 г. В. Быков говорил, отвечая на вопросы профессора университета Ватерлоо (Канада) З. Гимпелевич:

«— *Вы до сих пор высоко цените Твардовского?*

— Кроме того, что мне по душе его произведения и его живописные персонажи, я всегда очень уважал Твардовского за его личную смелость. Он всегда говорил: “Василь, не бойся стоять за правду и кричать о ней во весь голос! Однажды люди это оценят”. Кстати, это было его глубочайшее убеждение — что новые времена наступят неизбежно. Я до сих пор храню его письмо, написанное в год, когда я переживал большие неприятности, вызванные попытками Твардовского напечатать мою повесть “Мертвым не больно”. Тогда его оптимизм виделся мне безосновательным. Мне казалось, что мрачная советская эра будет продолжаться вечно, однако оказалось, что Твардовский был прав. Для меня он всегда был и остается образцом настоящего гуманиста!

— *А каким он был редактором?*

— Я не любитель так называемых высоких слов, но Твардовский заслуживает наивысшей похвалы и как редактор, и, повторюсь, как очень отважный человек. Много лет он возглавлял единственный в российской советской империи литературный журнал, который оказывал открытое сопротивление властям. Все травили его: беспощадная цензура, ЦК КПСС, партийная пресса и, безусловно, руководство Союза писателей.

— *Как Твардовский реагировал на давление, под какое попадал и он, и его журнал?*

— Он это все принимал близко к сердцу, и я думаю, что его преждевременная смерть была результатом “охоты на ведьм”, которую власти организовали против него. Вы же знаете, Твардовский ушел из жизни через год после того, как у него отобрали журнал.

— *Он был коммунистом и в коммунистической иерархии занимал довольно высокую позицию, разве не так?*

— Да, он был коммунистом, однако в то время это был заколдованный круг, который невозможно было разорвать. Ему никто не позволил бы стать редактором журнала, если бы он не был членом партии» (Гімпелевіч З. Літаратура застанецца: Фрагменты інтэрв'ю з Васілём Быкавым // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі. Мінск: Лімарыус, 2007. С. 350–351; пер. с бел.).

ПЕРЕПИСКА А. ТВАРДОВСКОГО И В. БЫКОВА

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ[61]

<Апрель 1966 г.>

Дорогой Василий Владимирович!

Сердечно поздравляем с праздником I-го Мая. Желаем здоровья, весенней бодрости, успехов в труде, светлых дум и настроений — Все минется, а правда останется —[62]

А. Твардовский

Машинописный текст б. д. с подписью А. Твардовского на бланке «Нового мира». Присловье: «Все минется, а правда останется» дописано рукой А. Твардовского. Государственный музей истории белорусской литературы (далее — ГМИБЛ). КП 10735/798. На штемпеле на конверте — 27.04.1966 г. ГМИБЛ. КП 10735/799.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

<Апрель — май 1966 г.>

Дорогой Александр Трифонович!

Поздравляю Вас с самым светлым и самым радостным днем нашей давней и всегда молодой Победы!

Мне очень хочется написать Вам множество самых искренних и самых нежных слов, которых Вы только заслуживаете. Но я боюсь, что все эти слова не могут выразить и ничтожной доли тех чувств, которые я испытываю к Вам как к Автору, Редактору и Человеку. Поэтому примите мое самое искреннее с п а с и б о. Вам и за Вас.

И дай бог Вам здоровья!

С огромным уважением

В. Быков

Машинописный текст б. д. с подписью В. Быкова. Все письма В. Быкова публикуются по подлинникам, хранящимся в личном архиве А. Твардовского.

---

[61] Это первое письмо А. Твардовского В. Быкову, с которым он познакомился в Италии, когда оба оказались в составе делегации советских писателей на IV конгрессе Европейского сообщества писателей, проходившем в Риме 4–10 октября 1965 г. Личные контакты возобновились той же осенью при подготовке к печати в «Новом мире» повести «Мертвым не больно». Переписка В. Быкова и А. Твардовского впервые опубликована (кроме двух поздравительных открыток 1968 и 1969 гг.): Вопросы литературы, 2008, № 2. Впрочем, кроме здесь представленных, могло существовать еще одно письмо А. Твардовского, которое пока не обнаружено. Во всяком случае белорусский поэт Д. Симанович после визита домой к В. Быкову 20 сентября 1976 г. записал в дневнике: «Долго не выпускаю из рук большое письмо Александра Трифоновича Твардовского. Оно о разном — о трудности жить в литературе, о принципиальности, о стихах М. Танка, которые он не может подписать в набор, несмотря на просьбу Быкова, раздумья о людях и книгах, иногда горькие и нелицеприятные. И все это — как исповедь, адресованная Быкову» (Симанович Д. Витебский вокзал, или Вечерние прогулки через годы: Дневники. Минск, 2006. С. 186). Между тем нельзя исключать, что Д. Симанович, записывая содержание этого письма по памяти, мог в чем-то ошибиться, и в действительности речь идет о письме А. Твардовского от 22.VIII.69 г. — такое предположение можно сделать исходя из содержания письма.

[62] О том, как много значила для В. Быкова эта приписка А. Твардовского, воспринятая им как ориентир, необходимый для противостояния разносной критике, см.: Быков В. …А правда останется // Воспоминания об А. Твардовском. М.: Советский писатель, 1982. С. 540–541.

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ

Пахра, 8.VI.66.

Дорогой Василий Владимирович!

Только на днях мне удалось прочесть Вашу речь на съезде белорусских писателей, хотя наслышан о ней я был уже давно, и не могу не выразить Вам своего искреннего восхищения тем достоинством, с каким Вы выступили в столь трудный для Вас (и для нас, «Н. М.») момент. И как великолепно, что не о себе, не только не о себе в общепринятом плане («только теперь я понял…» и т. п.), но и ни с какого боку. Дельно, значительно, по-взрослому. Да, именно так стоит сейчас вопрос: либо литература, либо некое подобие ей прикладного, иллюстративного назначения[63].

Если бог сподобит услышать три-четыре таких речи на предстоящем съезде, то, хотя я не считаю, что на съездах делается литература, — какой-то благотворный поворот обозначится непременно[64].

Крепко жму Вашу руку. С большим интересом жду любой Вашей страницы не только как редактор, но как читатель, хотя эти мои слова не означают апологетического отношения к Вашей последней вещи целиком. Но мои претензии к ней, собственно, ко второй ее половине — претензии чисто литературного порядка, которые, однако, не могли послужить к постановке вопроса о том — печатать или не печатать повесть в «Н. М.», т. е., конечно, печатать[65].

Крепко жму Вашу руку, желаю всего самого доброго. Что будет — хотя бы и не столь объемное, хотя бы и не «чисто художественное» — присылайте.

Ваш А. Твардовский

Рукописный текст. ГМИБЛ. КП 10735/794.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

Дорогой Александр Трифонович!

Огромное Вам спасибо за Ваше столь великолепное, во многом для меня неожиданное письмо. Я, конечно, никогда не думал, что в Ваши руки попадет мое выступление на съезде, но коль скоро это случилось, то я очень рад тому, что оно Вам понравилось. Само-то по себе выступление это, на мой взгляд, во многом даже наивное, я вовсе не готовил его с расчетом кого-то ошеломить или удивить — просто вырвался крик-вопль, потому что становится невмоготу, когда пренебрегают элементарными вещами, без ува-

[63] Речь идет о выступлении В. Быкова на V съезде Союза писателей Белорусской ССР (12–14 мая 1966 г.), где повесть «Мертвым не больно» подверглась резкой критике. «Мы не враги народа, — говорил, в частности, Быков — не подрыватели основ советской власти, преданность которой в свое время засвидетельствовали собственной кровью. К тому же мы не требуем невозможного, мы просим только больше терпимости. Поставьте себя на наше место и вы поймете, что выбор у нас небольшой. Вопрос стоит так: или литература, или не литература. Середины — нет» (пер. с бел.; БГАМЛИ. Ф. 78. Оп. 1. Ед. хр. 45. Л. 92–93. Стенограмма). Уже спустя годы В. Быков напишет: «Вскоре после съезда я получил первое письмо от Александра Твардовского. Впоследствии я получил от него немало писем и открыток, но самое первое письмо оказалось для меня самым важным во всех отношениях. В нем Александр Трифонович обосновал собственный взгляд на современную литературу и полностью поддержал мое выступление на съезде. Ему понравилось, что я не оправдывался, не каялся, а, напротив, наступал и обвинял. Похвальное слово мэтра русской литературы перевешивало все злобные нападки на меня “литературоведов в штатском”» (Быков В. Долгая дорога домой. С. 225).

[64] А. Твардовский имеет в виду предстоящий съезд Союза писателей СССР (май 1967 г.).

[65] Речь о повести «Мертвым не больно» (Новый мир. 1966. № 1, 2).

жения к которым пропадает всякий смысл говорить об искусстве. Кстати, говорил так не один я, на съезде таких выступлений было 5–6, мое в известном смысле разве что оказалось несколько смелее. Конечно, руководство ждало от Быкова другого и осталось, мягко говоря, недовольным[66], но я думаю, что, пожалуй, хватит играть в поддавки там, где сердце исходит кровью. Правда, все это не обходится без последствий, однако есть вещи, поступаться которыми вообще не дано человеку, разумеется, если он намерен таковым и оставаться. Писателю же тем более.

Что касается моей злополучной повести, то надо ли говорить, что я безмерно благодарен Вам и «Новому миру» за ее напечатание. Я думаю, что в данном случае, однако, со стороны журнала было проявлено определенное снисхождение, т. к. это переводное косноязычное произведение[67] вряд ли заслуживало такого к себе внимания <со стороны — *зачеркн.*> самого главного в стране журнала, каким является «Новый мир». Признаться, после нескольких выпадов в его адрес по поводу моей повести я испытывал огромную неловкость при мысли, что подвел Вас. Раза два я брался за перо, чтобы написать в редакцию что-нибудь вроде извинения. Я и сегодня еще не вполне отделался от этого чувства, чувства какой-то своей вины за те неприятности, которые навлек на Вашу голову. И если меня что утешает в этом деле, так это глубокая моя уверенность в правоте моей исходной позиции, равно как и в человечности главнейших идейных посылок повести[68]. Разумеется, я готов при этом признать массу художественных просчетов (сам вижу многие из них, хотя далеко не все способен исправить), но ведь критикуют меня не за них — за нечто совершенно другое, на что я смел посягнуть[69]. Впрочем, в недавно

---

[66] Уже после первых фраз В. Быкова президиум съезда демонстративно покинул первый секретарь ЦК КПБ, кандидат в члены Политбюро ЦК КПСС П. М. Машеров. «Все поняли: “хозяин” злится, “хозяину” что-то не по нраву» (Кудравец А. На крыжы часу // Наш Быкаў: Кніга ўспамінаў. Мінск: ГА БТ «Кніга», 2004. С. 204; пер. с бел.).

[67] После того как в редакции «Нового мира» перевод «Мертвым не больно» с белорусского М. Горбачевым признали неудачным, сделать перевод было предложено самому автору. По замечаниям редакции, «потребовалась также перекомпоновка некоторых частей, особенно современных планов. Какие-то сцены надо было укрупнять, какие-то, напротив, сжимать. Порой голова кружилась от этой работы» (Быков В. Долгая дорога домой. С. 215–216).

[68] Вспоминая о дружных нападках критики на повесть «Мертвым не больно», В. Быков напишет в 1982 г.: «И без того незавидное положение усугублялось еще и тем обстоятельством, что добрая половина критических залпов приходилась по журналу, с известным риском опубликовавшему незадачливое произведение и выдавшему известный аванс доверия тому, кто теперь так подвел всех. Это последнее угнетало больше всего. При всей готовности терпеливо влачить свой крест неудач, недоставало мужества видеть его на плечах тех, кто в чем-то переплатил тебе и теперь расплачивался хотя и не новым в литературе, но всегда чувствительным образом. Наверно, следовало бы написать, может быть, объяснить что-то и извиниться, — в конце концов, общие интересы литературы всегда важнее личных терзаний автора. Но извиниться означало признать неправоту, свое фиаско и, может быть, бросить тень на искренность своих намерений, которые тем не менее упрямо не хотели поступаться малейшей толикой своей искренности» (Быков В. Колокола Хатыни. М.: Правда, 1987. С. 55–56).

[69] Впоследствии В. Быков будет вспоминать: «Знатоки литературы, языка и стиля предъявляли автору массу специфических претензий, фронтовики — “изобличали” в военных неточностях, партийные идеологи нарекали на нарушение принципов марксистско-ленинской эстетики. Но никто ни в одной статье не обнаружил предмета своей истинной заботы, ради которой и начался весь этот сыр-бор: дерзкого посягательства автора на чистоту чекистского мундира, в который был облачен один из главных персонажей повести — штабной капитан Сахно. Все делали вид, будто Сахно — обычный строевой командир (иные напирали на то, что он украинец, хотя в действительности он мог быть белорусом, или русским, или принадлежать к любой другой славянской национальности), капитан, которого в зловредных целях оклеветал автор. Этот избитый прием подмены давал авторам статей основание зачислять автора повести в разряд антипатриотов и клеветников на славное

вышедшем № 5 «Дружбы народов» напечатана рецензия Бочарова, которая совершенно иначе, чем прежде, расценивает повесть[70], и тут, конечно, хочется снять шапку перед известного рода мужеством рецензента и редактора[71].

Дорогой Александр Трифонович! За эти каких-нибудь три месяца я получил массу писем от читателей и, что самое для меня важное, от многих давно и прочно уважаемых мною писателей, которые дружески поддерживают меня, хотя я вовсе и не собираюсь падать духом[72]. Теперь среди всех этих дорогих для меня писем, разумеется, самое дорогое Ваше. Спасибо Вам.

И дай Вам бог здоровья и долгих лет жизни.

С благодарностью и глубоким уважением

Ваш В. Быков
15 июня 1966 г.

Машинописный текст с подписью В. Быкова.

офицерство Советской Армии» (Быков В. Мертвым — не больно, больно — живым // Нёман. 1992. № 1 С. 144).

70 Действительно, после публикации повести в «Новом мире» статья А. Бочарова была едва не единственным положительным критическим откликом на «Мертвым не больно» в 1960-х гг. (второй прецедент — статья А. Бучиса «Над картой критики», опубликованная в 1967 г. опять же в «Дружбе народов», № 3). Например, что касается образа особиста Сахно, вызвавшего прежде всего возмущение в ЦК КПСС и, как следствие, партийной печати, А. Бочаров писал: «Сахно жесток и слеп в своей исполнительности. Есть приказ не оставлять раненых врагу, но одни стараются не оставлять, вынося их во что бы то ни стало, а Сахно — пристреливая их. Он добивает раненого шофера, неспособного передвигаться самостоятельно, заставляет покончить с собой раненого лейтенанта Юрку Стрелкова: не отдавайся живым в плен! А сам в трудную минуту поднял руки. <…> А ничего удивительного в этом нет, здесь наличествует жесткая логика, логика эгоиста и приспособленца.

Услужливо — о чудо и подлость! — подхватывает Сахно какие-то ящики с приборами и тащит их, даже не ожидая команды от немцев. <…>

Равнодушие и жестокость — родные сестры. Вот почему, не утихая, идет в повести разговор о жестокости.

Танкист говорит Василевичу: “Не знаю, как кто, а я люблю строгих. С ними в бою уверенней”. И его-то посылает “строгий” Сахно первым на злополучное минное поле, где он и подрывается.

А Горбатюк, развивая “философию строгости”, говорит: “Война — не мать родная. Там твердая рука нужна. На смерть никому не хочется идти. А что же — сознательность? Сознательность — в газетах, а тут принудить надо. Чтоб боялись”. Из этого раздвоения между “газетами” и “жизнью”, из неверия в сознательность идут и любовь к строгости, и трусость: живем не для газет и не по газетам, а для себя.

Так последовательно утверждает писатель: учитесь добру, ибо жестокость всегда идет от трусости, а доброта приводит к мужеству». Кроме того, один из выводов, сделанный рецензентом: «Основной смысл повести… в утверждении высоких нравственных истин, а не в рассказе об одном боевом эпизоде» (Бочаров А. Спор продолжается и сегодня… // Дружба народов. 1966. № 5. С. 284–285).

71 Редактором «Дружбы народов» с 1965 г. был русский писатель Баруздин Сергей Алексеевич (1926–1991).

72 В. Быков вспоминал впоследствии: «Писатели из других мест — знакомые и незнакомые — также прислали… письма поддержки и утешения. В их числе известные имена В. Некрасова, К. Кулиева, Д. Гранина, К. Симонова, В. Каверина, М. Пархомова, М. Бажана, С. Смирнова, В. Тендрякова. Пришло суровое и мужественное письмо от А. Солженицына и даже от кое-кого из высокопоставленных военных, например, командующего Закавказским военным округом генерала армии А. Стученко. Их поддержка и понимание запомнились надолго. Они укрепили уверенность автора в избранном им творческом методе, основу которого составляла правда, как бы к ней ни относились сильные мира сего» (Быков В. Мертвым — не больно, больно — живым // Нёман. 1992. № 1. С. 145). Надо заметить, большинство из этих писателей были авторами «Нового мира».

<Декабрь 1967 г.>

Дорогой Александр Трифонович!

Дай бог Вам здоровья в 1968-м!

С преданностью
и почтением В. Быков

Рукописная открытка б. д.

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ

В. Быков. — Пропащая рота[73]

1. Безусловность знания «нижнего слоя войны» — конкретики, доступной только тому, кто сам там был, в той шкуре и т. д., несравнима не только с прозой Симонова, но даже, к примеру, и Бакланова, который тоже «сам там был».

2. И это не просто знание, доступной ценой личного опыта всякому, но знание, художническое, память на все художническая.

Прекрасны моменты подтягивания отстающих на трудном, погибельном марше «ротной колонны» (эпизод «это не вода, это — водка»); чтение карты ротным под мокрой плащ-палаткой), воодушевление перед боем, сулящим удачу.

«Детали» боя: «Очередь обвальным грохотом разорвала ночную тишь, красноватые отблески от ствола лихорадочно затрепетали на бруствере, в траншею сыпануло горстью горячих вонючих гильз».

3. Прекрасные портреты ротного Ананьева, взводного Ванина, даже Пилипенко, хотя в нем кое-что уже в традиции комического «хохла». Только задуман «благоразумный» и «идейно-выдержанный» Гриневич. Обаятелен сам «ординарец», от лица которого ведется рассказ.

4. Но на нем именно сламывается чудесный реализм повести и переходит в «романтизм» того же толка, что и во второй части «Мертвых»[74] (доведение до явного неправдоподобия черт преданности ординарца ротному и привязанности его к роте: не ординарец, а автор забывает, что у того жестокая рана, которая не только не могла утихнуть за ночь в холодной траншее, но должно быть довела бы его до беспамятного состояния). Если бы Васюков не «принимал решения» остаться в роте, а просто был бы понужден обстоятельствами к тому — его прощание с ротой было бы еще сильнее.

5. Эпизод с обменом пленного немца на Чумака сложен, богат множеством оттенков содержания, но еще не самые необходимые слова там найдены (в размышлениях Васюкова).

6. Нельзя свести вдруг все к тому, что Цветков, по-видимому, сексот.

И дальше — проторенная, но в сущности никуда не ведущая дальше <дорога> еще одного свидетельства о жестоком ужасе войны «для своих».

7. Отчаяние и безысходность судьбы «пропащей роты». — Здесь автор пренебрег возможностями, которые таятся в причудливости поворотов военной судьбы, когда вдруг

[73] В «Новом мире» (1968, № 5) повесть напечатана под названием «Атака с ходу», которое было дано редакцией НМ. В оригинале повесть опубликована под авторским названием — «Праклятая вышыня» (Маладосць, 1968, № 5).

[74] «Мертвым не больно».

то, что больше всего томило ответственностью и страхом, оборачивается самым благополучным образом (как и наоборот). При этом автор не обязан был бы из любого «причудливого» оборота делать благополучный конец повести, — он мог оставить на месте весь трагизм и т. д.

Необходимо это додумать[75].

(А. Твардовский)

2.II.68.

Машинописный текст. Рукой А. Твардовского сделаны следующие пометы: напротив названия «Пропащая рота» (которое зачеркнуто) — «название». Вставка перед пунктом 4-м: «солдаты все знают» — «нижний горизонт войны». После всего текста: «“и мерзость войны, и ужас войны, и радость войны” Л. Толстой»; «язык: “угадывалось”, “бедолага”, “ядрена вошь” (?)»; «До предела»; «первые 10 страниц — очень слабо по-русски; школьнич. правильное построение предложений». Замечания Твардовского, по-видимому, были получены В. Быковым в редакции НМ, а не по почте. ГМИБЛ. КП 10735/799.

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ

М.<осква>, 22.XII.68.

Дорогой Василий Владимиров<ич>

Поздравляю Вас и Ваших близких с наступающим Новым годом, желаю всего самого доброго, в первую очередь — здоровья, денег и бодрости духа, — остальное, как говорится в Писании, приложится. —

Ваш А. Твардовский

Рукописная открытка. ГМИБЛ. КП 10735/796.

---

[75] Существует несколько редакций авторского перевода повести и, как следствие, несколько вариантов финала. Так, когда повесть еще называлась «Пропащая рота» (на последней странице машинописи помета автора: «В. Быков ноябрь 1967 г.», рядом слева карандашом автограф А. Твардовского «АТ», который таким образом, очевидно, завизировал перевод (БГАМЛИ. Ф. 165. Оп. 1. Ед. хр. 18. Л. 61), ее окончание, как видно из данного письма, не удовлетворило Твардовского. Приведем лишь некоторые фрагменты из этой ранней редакции, которые впрямую указывают, по словам А. Твардовского, на отчаяние и безысходность судьбы «пропащей роты» и от которых в «новомирской» публикации практически ничего не останется:

«Автоматчики быстро повскакивали и за насыпью подались в сторону речки. Несколько человек из второго взвода побежали вверху по дороге. Перед моими глазами замелькали их раскисшие сапоги, ботинки, мокрые, грязные обмотки, помятые полы шинелей с бахромой внизу, и я боялся поднять голову, чтобы, упаси бог, не увидеть кого знакомого. Я не хотел теперь видеть никого. Я почти с уверенностью знал, на что они шли и очень определенно чувствовал, чем все это кончится. Но вполне возможно, что это же самое знали и они, тогда кем же тут выглядел я, безоружный, одиноко стоящий на краю дороги. Это было для меня непривычно и почти позорно, но я был только рядовой автоматчик — очень маленький на войне человек, чтобы повлиять на этот нелепейший ход событий. Я только мог сознавать их несправедливость, и это сознание ввергало меня в отчаяние. <…>

…Впереди зловеще и раскатисто грохнуло. На мгновение показалось — это взрыв, но тут же в воздухе над дорогой, над полем знакомо и беспорядочно завизжала тугая пронзительность пуль, высота захлебнулась в грохоте и густой трескотне автоматов. Из этого громыхающего и визжащего огневого ада неожиданно прорвался человеческий крик — неясный, слишком глухой, и настолько беспомощный, что в нем лишь с трудом можно было узнать наше боевое “ура”. Да, это было совершенно не то “ура”, которое означает боевой клич побеждающих и вызывает пьянящий прилив уверенности в скорой победе. Это был скорее вопль обреченных, исчерпавших все свои возможности и все надежды. Впрочем, он тут же и пропал в громыхании боя. <…>

А. ТВАРДОВСКИЙ, А. МАРЬЯМОВ[76],
В. ЛАКШИН, М. ХИТРОВ[77], А. БЕРЗЕР, И. САЦ,
Е. ДОРОШ[78], К. ОЗЕРОВА[79] — В. БЫКОВУ

<Декабрь 1968 г.>

1969 С Новым годом!

<*Неразб.*>[80], А. Твардовский, А. Марьямов, В. Лакшин, М. Хитров, А. Берзер, И. Сац, Еф. Дорош, К. Озерова

Типографский текст на поздравительной открытке НМ. Подписи — от руки. На штемпеле на конверте — 28.12.1968 г. Архив В. Быкова. Публикуется впервые.

Да, там истребляли роту — несчастную мою роту автоматчиков. Только один взгляд, брошенный на склон, дал мне понять весь смысл событий, сомневаться в котором было невозможно. Рота погибала. <…>

Через минуту, однако, горячечное сознание мое вроде невзначай, с опозданием, отметило, что огонь с высоты ослаб. Не то чтобы стрельба стихла, но теперь ее очереди уже не сливались в сплошной напористый грохот, теперь с перерывами била пара пулеметов и несколько автоматов. Правда, кто стрелял, было не понять, и я подумал, что это добивают наших».

Далее рассказывается о гибели собаки Пульки от рук немцев и самое окончание:

«Пулемет умолк, и я понял, что это были последние выстрелы с высоты. Ползти уже никуда не имело смысла да и не было силы сдвинуться с места. И я в полном отчаянии опустился щекой на землю.

Сделалось тихо-тихо…» (БГАМЛИ. Ф. 165. Оп. 1. Ед. хр. 18. Л. 55, 58, 59, 61).

В финале «новомирской» редакции речь идет уже о замполите Гриневиче, который умирает от ранения, и Васюков, чтобы что-то для него сделать, бросается за водой. Далее следует рассказ от лица Васюкова:

«Я склонился пониже, но тотчас в испуге резко вскинул голову и замер.

На том берегу напротив из туманной дождевой мглы у дороги выскользнул тусклый силуэт в каске, чуть поодаль появилось еще двое — я метнул взглядом в сторону и увидел почти всю цепь, настороженно и скоро шагавшую по истоптанному склону вниз…» (с. 71).

Надо также заметить, что две последние главы (16-я и 17-я) в окончательной авторской редакции на белорусском несущественно отличаются от «новомирской» публикации — тут тоже почти нет прямых указаний на осужденность роты. Зато в «Маладосці», в отличие от «Нового мира», в повести не открытый финал, а совершенно очевидный — погибли и рота, и сам Васюков.

В этой связи В. Быков напишет 3 марта 1968 г. И. Соколовой: «“Н. М.” по повести сделал ряд замечаний, пришлось наново переписать концовку (последнюю главу), убрать все острое, я прямо-таки пал, было, духом…» (подлинник, архив И. Соколовой.). В письме же к Л. Лазареву 31 апреля 1968 г. сообщит: «Хотел, как обещал, выслать начальный вариант повести, но так и не смог сделать это — от того варианта уже ничего не осталось, кроме исчерканных черновиков. Переделал я, хотя и не совсем так, как того добивались, но все же» (копия, архив В. Быкова). И позже, 29 сентября 1968 г., уже после публикации, напишет А. Адамовичу: «…стоит ли жалеть о “Н. М.”, который вольно или невольно, но умеет уродовать и ломать произведения, в нем печатающиеся, не хуже, если не лучше многих других журналов. Как это они сделали с моей повестью, в смысле которой не могут разобраться теперь даже отличные писатели-фронтовики, как, напр., В. Астафьев. Но что ж, кто застрахован от неудачи?» (подлинник, архив А. Адамовича).

[76] Марьямов Александр Моисеевич — русский прозаик и критик, заведующий отделом критики и публицистики, член редколлегии НМ (1959–1970).

[77] Хитров Михаил Николаевич — член редколлегии НМ и ответственный секретарь редакции (1967–1970).

[78] Дорош Ефим Яковлевич — русский писатель, член редколлегии и заведующий отделом прозы НМ (1967–1970).

[79] Озерова Калерия Николаевна — старший редактор отдела критики и публицистики НМ.

[80] Установить автора первой подписи не представляется возможным.

А. ТВАРДОВСКИЙ, В. ЛАКШИН, А. КОНДРАТОВИЧ, И. САЦ, М. ХИТРОВ, Е. ДОРОШ, С. КАРАГАНОВА — В. БЫКОВУ

1969

С праздником 1 Мая!

А. Твардовский, В. Лакшин, А. Кондратович, И. Сац, М. Хитров, Еф. Дорош, С. Караганова

Типографский текст на поздравительной открытке НМ. Подписи — от руки. ГМИБЛ. КП 10735/797. Публикуется впервые.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

<Апрель — май 1969 г. (?)>

Дорогой Александр Трифонович!

Сердечно поздравляю Вас с радостным днем нашей большой Победы.

Пусть Вам спокойно живется, охотно пишется, пусть сносным будет Ваше здоровье.

С благодарностью и любовью

Ваш В. Быков

Рукописная открытка б. д. Датируется не раньше апреля — мая 1969 г. — года издания открытки.

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВ

8 июля 1969 г.

Дорогой Василий Владимирович!

Мне пишет зав. юношеской библиотекой в Гродно Л. Шагун (она), что ей «удалось раздобыть» мой фотопортрет Вашей работы и, конечно, просит написать несколько теплых слов юным читателям (ох, эти «теплые слова» по заказу!) для увековечения их вместе с портретом. Я с этим делом справлюсь — пошлю просто книгу с дарственной надписью, но меня интересует, что это за портрет «работы прозаика Василия Быкова». Не прислали бы Вы мне хоть один отпечаток, пусть не «30×40» — любого размера? Я вспоминаю, что однажды Вы были в редакции с фотоаппаратом, — вот оно откуда. Буду Вам очень признателен.

Если знаете, сообщите имя-отчество Л. Шагун, — я ей написал бы письмецо.

С уважением и симпатией к Вам —

А. Твардовский

P. S. Не огорчайтесь лаем из-под подворотни «Л. Г». — это не достойно внимания. Автор рецензии даже не притворяется порядочным человеком: имейте в виду, говорит он, я — подонок[81].

---

[81] Речь о статье И. Мотяшова, который писал в частности: «Ведь что получается: хороший человек у Быкова весь во власти слепого случая, и в силу этого он, по сути, обречен, он — жертва обстоятельств, жертва своих чувств. <…>

Но почему же так? Почему на войне, если верить повести, бессмысленно и жертвенно гибнут хорошие, честные, смелые люди, а побеждают Бритвины? <…> Не потому ли, что действительность тех дней, война, существует в повести В. Быкова сама по себе, а нравственная идея, которую утверждает писатель поступками и судьбами своих героев и согласно которой *любая* действенность, *любой* практицизм есть *абсолютное зло*, тогда как добро неизменно сопряжено с пассивностью и созерцательностью, — сама по себе? <…>

Г. Бакланов собирается отвечать Мотяшову, вернее, не ему отвечать, а кое-что разъяснить читателю на страницах «Л. Г.» Что из этого выйдет, не знаю[82].

А. Т.

Машинописный текст на бланке НМ. Подпись и P. S. — рукой А. Твардовского. ГМИБЛ. КП 10735/792. Конверт — ГМИБЛ. КП 10735/798.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

Дорогой Александр Трифонович!

Рад был получить Ваше письмо с теплыми словами в нем. Спасибо Вам за утешение, которое для меня очень дорого. Впрочем, другого от Мотяшовых я и не ждал, сейчас все это стало само собой разумеющимся.

Ваш портрет-снимок у меня как-то выпросила заведующая детской библиотекой Людмила Григорьевна Шагун, которая и надумала обратиться к Вам. Это тот самый снимок, что я когда-то сделал в Вашем кабинете. Помнится, тотчас же я послал его в числе прочих в Вашу редакцию, но, видимо, Вам не передали. Несколько снимков посылаю при этом; надеюсь, на сей раз Вы все их получите.

Очень желаю Вам всего самого наилучшего и больше всего — здоровья.

Да хранит Вас бог и добрые люди!

С уважением В. Быков
15 июля 1969 г.

Машинописный текст с подписью В. Быкова.

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ

Кунцевская больница, 10.VIII.69.

Дорогой и глубоко уважаемый и ценимый мною писатель!

Простите меня, но как фотограф Вы меня огорчили (конечно, неумышленно). Присланные Вам фотографии — по моему и моих близких общему мнению — неудачны.

Нельзя судить Бритвина или Степку в свете абстрактной нравственной истины. Суд может быть только один — с точки зрения того вклада, который внес каждый в дело победы над фашизмом, с точки зрения *реальной борьбы за добро с реальным злом* гитлеровского нашествия… Но писатель, уже не однажды заявивший себя смелым и трезвым исследователем жизни, на этот раз такого суда избежал. К живому материалу действительности он приложил мертвую этическую схему, связав их для верности обручем кольцевой композиции. Но единства не получилось и не могло получиться, а произошла деформация жизненного материала в угоду ложной, фальшивой идее» (Мотяшов И. Так что же произошло у Круглянского моста?: О новой повести Василя Быкова // Литературная газета. 1969. 2 июля).

[82] Г. Бакланов сообщал 6 сентября 1969 г. в письме В. Быкову: «Прочел я тогда статью Мотяшова, и так меня что-то зло взяло! Ведь пишет черным по белому: все средства хороши, лишь бы достичь цели. И чего, мол, там детей жалеть, лучше я себя пожалею, я ведь Родине нужен, а ребенка пусть стреляют… Вот так всенародно раздевается и пляшет голый.

Я, конечно, понимал, что “Литературка” не напечатает статью, но все же попытался, пошел свои услуги предложить, поговорил с замами, ибо редактор в творческом отпуске. Для приличия несколько дней что-то они обдумывали, потом сказали, что не будут разворачивать дискуссию <…>» (подлинник, архив В. Быкова). В этой связи А. Твардовский говорил: «Сначала ему <Г. Бакланову. — *Сост.*> морочили голову, а потом доверительно, этак по-дружески сказали: “Мы получили уже много писем, в которых читатели осуждают статью Мотяшова. Если мы напечатаем вашу статью, снова пойдут письма, нам придется давать третью статью. (А почему?) Лучше уж мы не будем продолжать спор”. Смотрите, как все цинично. Обругать несправедливо — обругали, а теперь уже не хотят ничего делать. Удивительно» (Кондратович А. Новомирский дневник (1967–1970). М.: Советский писатель, 1991. С. 421).

Право, Василий Владимирович, я никогда не считал себя красавцем, но в таком обличье еще не видел себя ни на одном снимке, — уж очень похабная харя получилась! Бог с ней, не гневайтесь на меня и уважьте старика — похерьте негатив, — готов Вам позировать в другой раз, если захотите повторить опыт, сколько угодно[83].

По газетам Вы видите, что «Новому миру» достается глотать лягушку чуть не каждый день последнюю десятидневку: наши наставники перешли на непрерывку. Особенно отличаются «Сов. Россия» и новая газета «Социалистическая индустрия» — они уже по два номерочка уделили «антисоциалистическим тенденциям» «Н. М.» и моим лично («Соц. инд.»)[84]. Но, как напоминает один из моих и Ваших читателей, «Собака лает, а караван идет». Будем надеяться, что караван наш, облаянный и затуканный со всех официальных сторон, не оставит цели своей, к которой стремится, несмотря ни на что. Впрочем, может всякое случиться, — поглядим, что еще придумают наставники и воспитатели наши.

Как с «Круглянским мостом» в смысле издания отдельной книгой? Что Вы предпринимали в этом направлении и каковы результаты? Я хочу это знать, т. к. зная, что у Вас, кроме недоброжелателей, есть и настоящие доброжелатели и ценители Вашего таланта, я смогу еще, м. б., что-нибудь придумать для продвижения в жизнь этой превосходной и благородной повести[85].

---

[83] 2 августа 1969 г. А. Твардовский запишет в дневнике: «По случаю просьбы Гродненской молодежной библиотеки надписать мой “фотопортрет работы писателя В. Быкова” обратился к тому: что за портрет, нельзя ли отпечатать для меня два-три экземпляра? И получил милый ответ доброго и мужественного писателя (я писал ему и о подлой рецензии Мотяшова в “Л<итературной> г<азете>”), искренний привет и лестные пожелания и — увы — несколько карточек снимка, сделанного им как-то в “Н. М.”, куда он зашел с аппаратом. Боже мой, ничего нельзя придумать отвратительнее той мордатой физиономии с дурацкой и самодовольной улыбкой, открывающей черные провалы на месте золотых зубов. Странное дело, мог бы уж я, кажется, отнестись к этому безразлично, — нет, все обдумываю, как бы ему отписать, что портрет неудачен и что в библиотеку я пошлю на выбор хоть два и три… но чтобы он уничтожил этот кусок пленки. Редко какой случай в жизни могу вспомнить, чтобы я так был огорчен своим неблагообразием, — случаи были все же. А те случаи, где я получался красавчиком, вроде военного 1943 г. на суперобложке военгизовского издания, как-то вовсе не томили меня явной неполнотой реализма. Нет, все же мы — в той или иной форме — хотим быть для современников и потомков такими, какими больше себе нравимся, хотя наверняка не являемся таковыми» (Твардовский А. Рабочие тетради 60-х годов // Знамя. 2004. № 9. С. 150).

[84] 26 июля 1969 г. в «Огоньке» было опубликовано письмо писателей М. Алексеева, С. Викулова, С. Воронина, В. Закруткина, Ан. Иванова, А. Прокофьева, П. Проскурина и др. «Против чего выступает “Новый мир”». Авторы нападали на статью А. Г. Дементьева «О традициях и народности» (Новый мир. 1969. № 4), критиковавшую журнал «Молодая гвардия» за проповедь национальной исключительности и мифологизацию российской истории, но главный удар направили на журнал А. Твардовского в целом. Одиннадцать литераторов в «Огоньке» утверждали, что «Новый мир» выступает против патриотизма, пролетарского интернационализма, подвержен влиянию буржуазной идеологии. По их словам, в журнале «планомерно и целеустремленно культивируется тенденция скептического отношения к социально-моральным ценностям советского общества, его идеалам и завоеваниям». В поддержку «Огонька» со статьей «В защиту патриотизма» выступила «Советская Россия» (27 июля 1969 г.). «Социалистическая индустрия» напечатала «Открытое письмо главному редактору журнала “Новый мир” тов. Твардовскому А. Т.». Подписавший его токарь Подольского машиностроительного завода, не упомянув, что является и членом ЦК КПСС, упрекал А. Твардовского в отрыве от рабочего класса и очернении действительности. Редакционной статьей «Справедливое беспокойство» «Литературная Россия» 1 августа также поддержала выступление «Огонька». Массированная атака на НМ, к которой вскоре присоединились «Литературная газета» и «Правда», становилась все ожесточеннее (см. подробнее: Твардовская В. А. А. Дементьев против «Молодой гвардии» // Вопросы литературы. 2005. № 1).

[85] Книжное издание «Круглянского моста» на русском языке появится только через 11 лет (Быков В. Пойти и не вернуться. М.: Советский писатель, 1980), на белорусском — через 13 (Быкаў В. Зб. тв.: У 4 т. Мінск: Маст. літаратура, 1982. Т. 3).

Черкните мне об этом по ред. или дом. адресу, — здесь я пробуду уже недельку — не больше. Я расшибся, как говорится, на ровном месте (у себя на даче) и хоть знаков видимых нет, но ушиблена не мягкая, а как раз твердая часть бренного тела — затылок, — врачи не спешат и я не настаиваю, тем более что условия здесь — образ полного, завершенного коммунизма и люди — врачи и весь персонал — именно люди, а не начальство.

Будьте здоровы и благополучны. Ни при каких сложностях не теряйте мужества (с тем же <успехом — *зачеркн.*> правом Вы можете и мне это посоветовать).

Ваш А. Твардовский

Рукописный текст. ГМИБЛ. КП 10735/791.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

Дорогой и глубокоуважаемый Александр Трифонович!

Немножко огорчительно, что мой портрет не понравился Вам, но что поделать, значит не мастер. С негативом я, конечно, поступлю, как Вы того просите.

Все эти недели мы здесь в некотором беспокойстве относительно «Н. М.» ввиду бешеной атаки на него. На днях я звонил Хитрову, который меня несколько успокоил, а то уже казалось, будет то самое худшее, что только и может быть в таком положении[86]. Разумеется, это было бы ужасно для русской (и не только русской) культуры да и для всей идеи социализма в целом. Надеюсь (вернее, очень хочется надеяться), что это все-таки понимают те, кто решает в подобных случаях.

А «Круглянский мост» что ж… Принятый в прошлом году с некоторым даже энтузиазмом «Молодой гвардией», безоговорочно одобренный редактурой, подготовленный в набор, он вдруг застрял на более чем полгода. И вот недавно получаю письмо от Яхонтовой с предложением «поработать над повестью в духе замечаний “Литературной газеты”»[87]. Разумеется, я отказался. Пусть она лучше вовсе не удостоится книги, как не удостоились ее две мои предыдущие повести. В Белоруссии же, начиная с «Мертвым не больно» (1965 г.), меня вообще не издают. Но это я сообщаю просто в порядке информации, нигде не надо говорить об этом, потому что бесполезно да и стоит ли?[88] Сколько теперь не издается!

---

[86] Возможно, что это М. Хитров, ответственный секретарь НМ, сообщил В. Быкову, что журналу разрешили наконец ответить на «письмо одиннадцати». Ответ редакции появился в № 7 НМ, который, как обычно вышел с опозданием из-за цезурных притеснений.

[87] Речь об упомянутой статье И. Мотяшова «Так что же произошло у Круглянского моста?» (Литературная газета. 1969. 2 июля). В этой связи будет кстати вспомнить запись А. Кондратовича: «Конечно, Быкову было нелегко, как и некоторым другим писателям: ведь критика у нас сопряжена еще и с другими, вполне ощутимыми неприятностями — лишением изданий прежде всего, а значит, и средств к существованию. Как правило, к авторам “Н. м.” с особым подозрением относились в издательствах. Отдельные издания, например “Роман-газета”, практически были для них закрыты. Точно так же им было незачем переступать порог таких, скажем, издательств, как “Молодая гвардия”, “Советская Россия” и множества журналов (“Москва”, “Знамя”, “Огонек” и др.), где печатать их ни за что бы не стали. А если бы и напечатали, то только в случае разрыва с “Н. м.”» (Кондратович А. Новомирский дневник (1967–1970). С. 352).

[88] Повесть «Мертвым не больно» фигурировала в «Плане редакционной подготовки на 1966 год (под выпуск в 1967 году)» издательства «Беларусь» (БГАМЛИ. Ф. 78. Оп. 1. Ед. хр. 140. Л. 24), однако не вышла. В 1969 г. в Минске было запланировано отдельное издание «Праклятай вышыні», но В. Быков получит отрицательный ответ и 26 июля 1968 г. обратится к первому секретарю правления СП БССР М. Танку с письмом: «На протяжении трех последних лет это второй отказ подряд. Таким обра-

Дорогой Александр Трифонович, в заключение хочу попросить Вас лишь об одном: как-нибудь поберечься в смысле здоровья. Это теперь главное для Вас и для очень-очень многих в столице и далеких провинциях. Не знаю, насколько Вы чувствуете это…

Очень надеюсь.

С уважением и любовью обнимаю Вас

Ваш В. Быков
17 августа 1969 г.

Машинописный текст с подписью В. Быкова.

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ

М.<осква>, 22.VIII.69.

Дорогой Василий Владимирович!

Получил Ваше невеселое письмецо. Могу лишь сказать, что, хотя ничего удивительного для меня оно не содержит, все же я не предполагал, что и на месте, где, казалось бы, Вам обеспечено иное отношение, — что и там Вас не жалуют.

Впрочем, и тут нечему удивляться. Я, кажется, не успел Вам похвастаться, что пятый том моего нынешнего собр. соч. рассыпан — тому уже около двух лет — из-за отказа моего вычеркнуть там упоминание в двух-трех местах имени Солженицына (этот том — мои статьи и заметки о лит<ерату>ре). И никого не беспокоит хотя бы то обстоятельство, что пятый, последний том оплачен подписчиками (их 150 тыс.) наперед, — что он просто-напросто причитается им, как вещь, за которую уже уплачено в кассу и как на руках — квитанция, выданная при подписке.

По той же причине снята из готового первого тома собр. соч. Маршака моя вступит. статья к этому изданию, опубликованная с соотв.<етствующей> сноской в «Н. М.» и объясненная в проспекте изд<ательст>ва[89].

Не говорю уже о моем «Теркине-загробном», который проскочил в 3-м томе, но об отдельном переиздании и думать нечего[90]. Мог бы и еще кое-что добавить, но думаю, что и этого достаточно (если Вы об этом не знали), чтобы Вам не чувствовать себя в одиночестве.

Утешение, конечно, слабое, но все же иногда нам, знаю по себе, легче не считать свою судьбу исключением.

Практически же вот что хочу Вам сказать.

зом, фактически я поставлен перед невозможностью издаваться в Белоруссии на белорусском языке». И тогда же попросит оказать «возможное содействие в этом конфликте с издательством “Беларусь”» (пер. с бел. БГАМЛИ. Ф. 78. Оп. 1. Ед. хр. 170. Л. 76). В итоге секретарь правления СП БССР И. Мележ договорится в Комитете по печати и в ЦК КПБ о выходе книги В. Быкова в серии «Бібліятэка беларускай прозы», однако «новомирские» повести включены не будут.

[89] Решив, что не вправе задерживать выход несвоих сочинений, А. Твардовский сделал требуемые цензурой купюры в статье, которая планировалась как вступительная к Собранию сочинений С. Маршака, но из-за задержки стала послесловием к его поэзии (см.: Маршак С. Собр. соч.: В 8 т. Т. 5. М.: Худ. литература, 1970). Первоначально статья А. Твардовского «О поэзии С. Маршака» была опубликована без изъятия имени Солженицына (Новый мир. 1968. № 2). В 5-м томе собственного Собрания сочинений А. Твардовского не соглашался снять упоминание Соженицына вплоть до своей смертельной болезни (5-й том вышел в 1971 г.).

[90] При советской власти поэма «Теркин на том свете» была издана лишь один раз (М.: Советский писатель, 1963). О борьбе вокруг поэмы см.: История одной фальшивки / Публикация и комментарии В. и О. Твардовских // Вопросы литературы. 2007. № 1.

1. Покамест «Н. М.» держится на плаву, мы готовы заключить с Вами договор на любую Вашу затею по первому предложению (все же это про черный день некая толика деньжонок).

2. Не знаю Вашего отношения к М. Танку[91], но мне он представляется не столь благополучным пустобрехом, как его предшественник на посту головы письменников[92]. Я мог бы написать ему письмецо насчет отношения к Вам минских издателей, не ссылаясь, разумеется, на Ваши слова. Не стану делать этого без Вашего согласия, — ответьте.

Обращаю к Вам Ваши добрые пожелания мне и обнимаю Вас, дорогой Василий Владимирович!

Ваш А. Твардовский

P. S. Я знаю, что — как правило — мое ходатайство по нынешним временам способно вызвать обратный желаемому результат, если оно обращено к правоверному чиновнику, но я не думаю так о М. Танке. Правда, я не знаю, насколько он влиятелен в своих «кругах». — А. Т.

Рукописный текст. ГМИБЛ. КП 10735/793.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

Дорогой Александр Трифонович!

Прежде всего спасибо Вам огромное за Ваше столь дружеское письмо. Признаться, хотя я кое-что и слышал, но о так далеко зашедшем по отношению к Вам хамстве даже не подозревал. В этой связи вспоминается один случай, имевший место некоторое время тому назад в одном из книжных магазинов Гродно, когда подписчикам на Ваше собрание сочинений вместо третьего тома возвращали деньги. Некоторые скандалили при этом, а один в моем присутствии вообще отказался от всей своей подписки в данном магазине. Нарекали на магазин. И вот теперь становится понятной некоторая подоплека этого дела.

Чего уж тогда ожидать нам, подмастерьям в литературе, когда подобным манером обращаются с классиками. И, пожалуйста, не надо ходатайствовать ни перед М. Т.<анком>, ни перед кем бы то ни было — можно со всей определенностью сказать, что будет совершенно безрезультатно. Тем более, что М. Т. человек занятой на десятке высоких должностей и сейчас вдобавок ко всему радостно переживает только что состоявшееся избрание в Верховный Совет СССР, — было бы просто непочтительно просить его о чем-то, может, в ущерб его счастливо сложившейся служебной репутации. Бог с ним! С высокого соизволения, чтобы не дать мне пропасть с голоду, наше издательство в этом году выпускает небольшую книжку моих старых, во многом слабых, но зато вполне

[91] Максим Танк (Скурко Евгений Иванович) — народный поэт БССР (1968), председатель правления СП БССР (1967–1990), член ЦК КПБ (1966–1990), депутат Верховного Совета СССР (1969–1989), председатель Верховного Совета БССР (1963–1971), постоянный автор НМ. Выражая благодарность за памятную медаль, полученную за вклад в развитие белорусской литературы, А. Твардовский писал М. Танку 17 апреля 1968 г.: «…Мне всегда были дороги успехи Вашей литературы, выход ее за пределы республики, — будь то Кулешов, Танк <или — *зачеркн.*>, В. Быков или кто другой — дороги и радостны, как если бы речь шла о моих собственных делах» (копия, архив А. Твардовского).

[92] В 1948–1967 гг. председателем правления СП БССР был Петрусь (Петр Устинович) Бровка, народный поэт БССР (1962).

ортодоксальных повестей[93] — это и будет на мой хлеб насущный. К тому же добиваю небольшую повестушку также на партизанскую тему[94], будет готова — представлю ее в «Н. М.», оценка которого есть для меня высший вердикт, не подлежащий никаким злопыхательским пересмотрам.

На этом с огромной благодарностью и самыми наилучшими пожеланиями обнимаю Вас, дорогой Александр Трифонович.

Дай бог Вам здоровья.

Ваш В. Быков

Мой низкий поклон всем хорошим и близким Вам людям.

31 августа 69 г.

Машинописный текст. Подпись и дата — рукой В. Быкова.

Дорогой Александр Трифонович!

Заседали в Ереване, пили Ваше здоровье, оч.<ень> сожалели, что Вас не было здесь[95]. В заключение читали оправдание И. Мотяшова — действительно, сплошная жалость[96]. Оч.<ень> многие оч.<ень> любят Вас и горячо разделяют то дело, которому служит «Н. М.».

Дай бог Вам здоровья!

В. Быков
25/IX—69 г.

Рукописная открытка.

А. ТВАРДОВСКИЙ, А. КОНДРАТОВИЧ,
М. ХИТРОВ — В. БЫКОВУ

<8 октября 1969 г.>

Дорогой Василий Владимирович надеемся что вы не смущены новой попыткой обрушить на вас волну несправедливых упреков тчк будьте тверды тчк все минется правда останется обнимаем вас = Твардовский Кондратович Хитров[97].

Телеграмма. Архив В. Быкова.

---

[93] В книгу (Быкаў В. Аповесці. Мінск: Беларусь, 1969) были включены «Журавлиный крик», «Третья ракета», «Фронтовая страница» (в белорусском оригинале — «Здрада»), «Альпийская баллада».

[94] Авторское название повести — «Ликвидация»; после вынужденного ухода А. Твардовского из НМ была напечатана как «Сотников» (см. подробнее вступит. статью).

[95] В Ереване В. Быков был в составе делегации белорусских писателей (вместе Я. Брылем, И. Мележем, И. Шамякиным, Н. Ткачевым) на праздновании 100-летия классика армянской литературы Ованеса Туманяна.

[96] Речь о второй статье И. Мотяшова «Логика жизни и эмоции: Еще о повести В. Быкова “Круглянский мост”, и не только о ней» (Литературная газета. 1969. 24 сент.), в которой автор анализировал пришедшую в редакцию ЛГ почту. По причине того, что подавляющее большинство читателей защищало В. Быкова, рецензент пытался оправдать свою первую статью: «…бытует… такое наивно-прагматическое отношение к критике, при котором любая попытка вскрыть органическое противоречие в идейно-художественной ткани произведения встречается только как “разнос”. Меж тем любовь и уважение к таланту не исключают, а необходимо предполагают самый пристальный и требовательный анализ как его сильных, так и его слабых сторон. Лично мне как критику и читателю дорого реалистическое дарование Быкова-прозаика».

[97] Телеграмма вызвана очередным выпадом «Огонька» против В. Быкова и НМ. 5 октября в журнале А. Софронова появились два письма о повести «Круглянский мост» за подписями партизан, обвинявших писателя в клевете на партизанское движение и незнании его реалий. В редакции «Нового

А. ТВАРДОВСКИЙ — В. БЫКОВУ[98]

<Декабрь 1969 г.>

Дорогой Василий Владимирович!

Позвольте поздравить Вас с предстоящим вступлением в 70-е годы столетия, — вот как быстро идет на убыль.

Желаю Вам, дорогой писатель и человек, всего самого доброго, благополучия душевного и телесного, хоть знаю по себе, что все это не так легко.

«Ино еще побредем», — как сказала протопопица Аввакумова, — ничего другого нам не положено[99].

Всем Вашим близким привет и добрые пожелания.

Ваш А. Твардовский

Рукописная открытка. ГМИБЛ. КП 10735/795. На штемпеле на конверте — 25.12.1969 г. ГМИБЛ. КП 10735/795.

В. БЫКОВ — А. ТВАРДОВСКОМУ

Дорогой Александр Трифонович!

Позвольте от души обнять, поцеловать и поздравить Вас с Вашим 60-летием.

Еще я хотел бы сказать Вам, как Вы дороги мне лично и как Вас любят у нас в Белоруссии. Не все, конечно. В противном случае вместо вот этих гранок я бы прислал Вам № 6 нашего журнала «Маладосць», из которого эта моя статья о Вас была вынута уже после подписания журнала в печать[100].

Но — бог с ними!

Самое главное, чтобы Вы знали, как Вы нужны человечеству, справедливости и культуре, берегли себя и были по возможности счастливы.

С нежностью

Ваш В. Быков

19.6.70.

Рукописный текст.

мира» сразу же определили, что письма фальсифицированные, написанные опытными журналистами. Вскоре новомирцы получили копию письма в «Огонек» от партизан из разных формирований и районов действия в защиту повести В. Быкова как честной и правдивой. Разумеется, это письмо не было опубликовано (его копия хранится в архиве В. Быкова).

[98] Это последнее письмо А. Твардовского. В феврале 1970 г. он ушел из НМ в знак протеста против вывода из редколлегии его соратников и введения людей, чуждых ему по идейно-нравственным позициям. В. Быков в этой ситуации сделал свой выбор (см. вступит. статью). В свете занятой Быковым позиции, слова, обращенные им в письмах к «Автору, Редактору, Человеку», как и уверения в горячей приверженности «делу, которому служит “Н. М.”», во многом утратили для А. Твардовского смысл и ценность. Да и что ему, потерявшему журнал, было отвечать на заявления, что он нужен «человечеству, справедливости и культуре», на пожелания быть «по возможности счастливым» и «беречь себя»? В. Быкову он больше не писал.

[99] Цитата из «Жития протопопа Аввакума» (М.: Academia, 1934) — книги, одной из первых появившейся в библиотеке молодого А. Твардовского и оставшейся любимой до конца дней. В дневниках он неоднократно приводит слова из диалога протопопа со спутницей жизни в ходе их мытарств: «Долго ли мука сия будет?» — «До самой смерти». — «Добро… ино еще побредем». В. Быков вспоминал впоследствии, как А. Твардовский его «утешил тем, что в реалистической литературе важнее всего — правда, ее и следует держаться, как веры, которой до конца держался протопоп Аввакум и его протопопица» (Литературные вести. 2000. 21 июня).

[100] Статья пока не найдена.

<Декабрь 1970 г.>

Дорогой Александр Трифонович!

Очень невесело встречать Новый год, сознавая, что Вас нет там, где Вы столько были и где должны бы быть.

Но — как-нибудь!

Держитесь всеми силами, дорогой Человечище, борите болезнь и возвращайтесь скорее.

Мы любим, надеемся и ждем Вас.

Ваш Василь Быков

Рукописная открытка б. д. Датируется по содержанию.

М. И. ТВАРДОВСКАЯ[101] — В. БЫКОВУ

<Май 1974 г. (?)>

Дорогой Василий Владимирович!

Сердечно поздравляю Вас со днем Победы. Много пережили Вы на войне, но и много вынесли из нее. Вы и А. Т., как никто, показали тот внутренний мир человека, который остается с ним в бою, в окопе, в разведке, в плену и является его сутью. В Вашей естественной обыденности скрыта огромная сила, прибавившая новую черту реализму изображения войны. Дай Вам бог и на будущее!

Всего Вам доброго.

М. И. Твардовская.

Рукописная открытка б. д. Датируется годом издания открытки.

В. БЫКОВ — М. И. ТВАРДОВСКОЙ

Дорогая Мария Илларионовна!

Спасибо Вам за память и за книгу[102], все получил в сохранности и читаю. Конечно, я постараюсь вернуться к данной теме и еще написать кое-что о незабвенном Александре Трифоновиче[103].

Очень желаю Вам доброго здоровья и бодрого настроения.

С уважением и любовью

В. Быков
19 авг. 78 г.

Рукописный текст.

---

[101] Мария Илларионовна Твардовская — жена Александра Трифоновича. Письма М. И. Твардовской — из архива В. Быкова, письма В. Быкова — из архива семьи Твардовских. Публикуются впервые.

[102] Речь идет о сборнике «Воспоминания об А. Твардовском» (М.: Советский писатель, 1978; сост. М. И. Твардовская) с дарственной надписью: «Василию Владимировичу Быкову — чье доброе слово звучит в этой книге. М. И. Твардовская. Август, 1978» (архив В. Быкова).

[103] Слово об А. Твардовском будет также включено в книги самого В. Быкова: Праўдай адзінай. Мінск: Маст. літаратура, 1984; Собр. соч.: В 4 т. М.: Молодая гвардия, 1986. Т. 4; Колокола Хатыни. М.: Правда, 1987; Зб. тв.: У 6 т. Мінск: Маст. літаратура, 1994. Т. 6. Расскажет Василь Владимирович о Твардовском и в своей последней, мемуарной книге «Долгая дорога домой».

Дорогая Мария Илларионовна,

спасибо Вам огромное за Книгу[104], вот уже третий день не могу оторваться от нее, хотя многие воспоминания мне известны по первому изданию и по периодике. Воспоминания разные, но в каждом есть частица образа незабвенного Александра Трифоновича, любовь к которому с течением времени не только не ослабевает, но усиливается. Но все это понятно, если иметь в виду, какой это был человек. Теперь такие, увы! не водятся. Вывелись.

Дорогая Мария Илларионовна, посылаю Вам книгу моих повестей, самую полную. К сожалению, здесь Вы не найдете ничего из новомирских публикаций, кроме «Сотникова», потому что ничего и не издавалось до сих пор (ни «Мертвым…», ни «Атака»), кроме разве «Круглянского моста», который вышел одним изданием в «Совписе». Но у меня не осталось этой книги. Тоже могу сообщить Вам относительно моего выступления на съезде в мае 1966 года: ни в Москве, ни в Минске оно не печаталось, давалось только изложение его, тенденциозное и ругательное[105]. Потом его напечатали на Западе[106] и у нас велось следствие, как оно попало туда[107]. Хотя и прошло много лет, но

---

[104] Речь идет о 2-м издании составленного Марией Илларионовной сборника «Воспоминания об А. Твардовском» (М.: Советский писатель, 1982) с дарственной надписью: «Василию Владимировичу Быкову — с доброй памятью и любовью к написанному им о войне. М. И. Твардовская. 1982» (архив В. Быкова). Заметим также, что в библиотеке Быкова хранятся еще две книги с дарственными надписями Марии Илларионовны: «Василию Владимировичу Быкову — с приветом и памятью. Февраль 1975. Твардовская И. М.» (автограф на книге: Твардовский А. Проза. Статьи. Письма. М.: Известия, 1974); «Василию Владимировичу Быкову — с глубочайшим уважением и любовью к его произведениям. М. И. Твардовская. Пахра 1985» (автограф на книге: Твардовский А. Письма о литературе: 1930–1970. М.: Советский писатель, 1985).

[105] Возможно, речь идет об опубликованном в «ЛіМе» отчете с V съезда СП БССР: «…В. Быков говорит, что в искусстве социалистического реализма неоправданы безыдейность, бесклассовость, абстрактный гуманизм, но утверждать высокие принципы социалистического реализма надо средствами высокого, настоящего искусства. <…>

Выступление В. Быкова было проникнуто искренней заботой о развитии нашей литературы, но, к сожалению, не всегда сдержанным и здравым. Предвзято подошел он, в частности, к оценке общего состояния современной советской литературы, принижая ее очевидные завоевания» (Разам з партыяй, разам з народам // Літаратура і мастацтва. 1966. 20 мая; пер. с бел.). Кроме того, «Литературная газета» писала об этом выступлении Быкова: «…он пытался канонизировать ветхую идею об известных “ножницах” между законами красоты и законами жизни. Белинский, тень которого тревожил в своей речи писатель, давно и хорошо объяснил подобного рода заблуждения» (Богданова З. Достойно служить народу // Литературная газета. 1966. 21 мая). Речь В. Быкова впервые будет опубликована в журнале «Крыніца» (1990, № 4).

[106] О публикации выступления В. Быкова в западной прессе ничего неизвестно. Существуют лишь свидетельства, что оно не только прозвучало в эфире радио «Свобода» (см.: Быков В. Долгая дорога домой. С. 224), но и ходило в так называемых списках в Минске и за пределами Беларуси (например, со слов С. Яновича известно, что тексты съездовских речей В. Быкова и А. Карпюка возила в Белосток Лариса Гениюш (см.: Яновіч С. Знаёмства ў тую эпоху // Наш Быкаў. С. 130).

[107] В. Оскоцкий напишет впоследствии: «Вряд ли я был единственным, кто вернулся из Минска с быковской речью в кармане, но из разошедшихся тогда текстов тот, который привез я, опознавался по одной-двум неточностям, какие я в спешке не углядел при переводе с белорусского. И, как потом узнал от Василя, еще по какой-то фразе, которую он не произнес с трибуны, но оставил не вычеркнутой в моем экземпляре текста. В это “разночтение” въедливо вцепился дотошливый кагебист, вызывавший Василя на “профилактическую” беседу не то в Минске, не то в Гродно: припомните, как и кому вы передали невыправленный текст. О том, как он ушел от ответа, Василь не распространялся. Кажется, посетовал на бесконтрольность, естественную в хаосе нервозно взвинченной обстановки» (Оскоцкий В. Через годы — через жизнь).

и сейчас вряд ли позволят цитировать его. Так что, по всей видимости, придется обойтись без примечания, дай бог, если бы удалось напечатать письма А. Т., где он говорит об этом[108].

Еще раз — спасибо Вам огромное за книгу и за память.

Очень желаю Вам доброго здоровья, бодрости и успеха в Вашем благородном деле.

Сердечно

Ваш Василь Быков
17 авг. 82 г.

Рукописный текст.

М. И. ТВАРДОВСКАЯ — В. БЫКОВУ

<Декабрь 1982 г.>

Дорогой
Василий Владимирович!

Примите мое сердечное поздравление с Новым годом и пожелание Вам — воину и ветерану — добрых спокойных творческих дней.

Будьте здоровы!
С Новым годом!

Твардовская М. И.

Рукописная открытка б. д. На штемпеле на конверте — 28.12.1982 г.

Публикация и комментарии к письмам
В. и О. ТВАРДОВСКИХ, С. ШАПРАНА.

---

[108] В это время Мария Илларионовна готовила к изданию Собрание сочинений А. Твардовского и, в частности, том его эпистолярного наследия, в котором будет представлено в том числе приведенное выше письмо от 8.VI.66 г. (Твардовский А. Собр. соч.: В 6 т. М.: Худ. литература, 1983. Т. 6. С. 239–240). В комментариях к нему речь о съездовском выступлении Быкова не идет; между тем там есть следующее существенное заключение: «Твардовский высоко ценил художнический дар В. Быкова и то направление, которое он получал в его книгах» (Твардовская М. Примечания // Твардовский А. Собр. соч.: В 6 т. Т. 6. С. 560).

ВАСИЛЬ БЫКОВ — ГРАЖДАНИН МИРА

Творческая биография Василя Быкова в очень большой степени связана со Второй мировой войной. Оттуда его герои, судьбы людей. Его первые рассказы — «Смерть человека» и «Обозник» — появились в печати спустя десять лет после окончания войны. А в 1962 г. на русском языке вышла повесть «Третья ракета», которая вызвала широкие отклики своим очень точным отображением войны, свежим взглядом на драматичные ситуации и поведение людей в боевой обстановке.

На фронт Василь пошел добровольцем. Артиллеристом участвовал в боях на Украине, в Румынии, Венгрии, Австрии. Был и тяжело ранен. Позже в одном из писем он напишет, что наши фронтовые дороги часто пересекались, что мы оба — из 4-й гвардейской армии.

На фронте мы и познакомились. Но как? Август 1944-го. Карпаты. Над страшным ущельем переброшена узкая планка. Солдаты перебегают. А я — я не могу и шагу ступить. Кружится голова. Тут же на склоне — артиллеристы возле пушки. Молоденький миловидный лейтенант вдруг говорит мне: «Мы тебя переведем!» Он и еще один артиллерист берут меня под руки: «Только смотри, куда ногу ставишь».

Могу признаться, что это было одно из моих самых страшных переживаний на фронте: мгновения превратились в вечность и все время казалось — лечу вниз! Когда немного отошла, обоих ребят поцеловала и они представились: Василь и Николай. «Может, когда-нибудь опять встретимся», — прощаясь, сказал первый.

Прошло много лет, и в 1962 г. я прочла «Третью ракету». Боже ты мой, ведь автором оказался тот самый лейтенантик возле пушки! Мой спаситель!

С фронтовых времен мне были хорошо знакомы такие известные белорусские писатели, как Крапива, Бровка, Глебка, Танк, Панченко. Находясь в Москве в кратковременной командировке, вместе с некоторыми из них навестили Янку Купалу. Переписываясь потом, поинтересовалась, как мне найти Быкова. И вот получаю адрес — Гродно! Номер телефона… Да, он сразу вспомнил девушку, которая по-русски говорила с акцентом. И ждет ее в гости. Однако только в 1964 г. по пути в Трускавец мой муж завернул машину на Гродно. В этом крупном городе Василя особенно искать не пришлось. Он работал в местной газете, и его здесь очень многие знали. И вот мы подкатили к дому № 18 по улице Свердлова. Встретить такой теплый прием мы не ожидали. Сразу почувствовалось, что хозяин дома очень уж соскучился по собеседникам. И сердечная его жена Надежда — настоящая народная учительница — была готова потчевать нас до поздней ночи. И оба сына — Сергей и Василий — с моей дочкой Ириной сразу же стали неразлучными…

В том же 1964 г. «Роман-газета» миллионным тиражом выпустила его повести «огненных лет»: «Фронтовая страница», «Западня» и «Альпийская баллада». Последнюю я в Гродно читала всю ночь напролет и так наплакалась, что уснуть не удалось. Пошла на кухню, где уже возилась Надежда, задумавшая удивить нас каким-то белорусским национальным блюдом. «Я точно так же пережила эту историю любви русского парня

и итальянки», — призналась мне. Сидя на кухне, снова обе расплакались. А гостя у нас в Риге, Василь 6 декабря 1967 г. подарил моей дочке это издание с надписью: «Иринке Соколовой от сердитого дяди Васи».

В одной из своих записных книжек нашла слова Василя: «Меня прежде всего интересует не война сама по себе, даже не ее будни и боевая технология, хотя для искусства и это интересно и важно, а духовный мир, душевные возможности». Думается, что именно перерождение человека на войне, исследование его духовного мира Василь Быков реализует в своей прозе просто блестяще!

Во всем дальнейшем творчестве Быкова его герои пройдут путь от жизни к смерти и наоборот. Другого пути у них нет. Они будут действовать на фоне, без масштабных событий, без гигантских боев. Быкова интересует диапазон человеческой души, который даже в одном эпизоде может преобразить человека от рядовой до крупной фигуры…

В декабре 1967-го Василь с Надеждой приехали ко мне в гости в Ригу. Конечно, много говорили о войне. Да что же такое героизм? Мгновенная вспышка? Разве такое возможно без нравственной основы? И только в бою, на вершине драматизма? И кто же он — настоящий человек? Не было ни минуты, чтобы мы не вспоминали фронт и вообще не беседовали о войне.

Потом мы встречались еще несколько раз: когда Василь приезжал в Дом творчества в Дубулты, чтобы «в тиши поработать», да на слете ветеранов 4-й гвардейской армии в Москве. Он был в очень подавленном настроении: большинство фронтовых товарищей уже переселились в мир иной, а оставшиеся в живых своим существованием похвалиться не могли.

Переписывались с 1966 по 1981 г. Вот некоторые выдержки из почти полусотни писем.

Первое письмо Василь написал 27 июня 1966 г.: «Мне было очень приятно получить Ваше письмо с хорошими словами в мой адрес и вдвойне приятно оттого, что слова эти принадлежат специалисту-литератору да и фронтовику к тому же. Последнее обстоятельство особенно для меня дорого, я знаю, настоящие фронтовики всегда будут на моей стороне, хотя это и связано с определенного рода риском. Но есть вещи, стоящие по ту сторону выгоды и расчета, жаль, что не все понимают это даже и в литературе».

29 ноября, возвратившись «после продолжительного вояжа», Василь пишет: «К сожалению, заведено так, что вниманием единомышленников мы не избалованы, потому каждая весточка такого рода дорога и желанна».

25 апреля 1967 г.: «Дорогая Ингрида! Вы совершенно правы: нынешняя гадкая весна просто истязает психологически; проснешься утром — ни к чему не лежит душа…

Вы спрашиваете о военной литературе. Мне думается, что на фоне уже написанного остались интересными еще 2 аспекта этой темы, а именно: исторический и морально-этический. Первый для меня важен тем, что позволяет осмыслить массу неразработанного в войне, ее самые глухие углы и самые трагические месяцы, которые, как это знают фронтовики, во все послевоенное время тщательно замалчиваются в военной литературе. Как и второй. Война поставила множество морально-этических проблем, которые никак невозможно подменить газетным героизмом, патриотизмом и пр. Смерть — скверная штука, и она выкидывала на войне самые неожиданные коленца… Мне думается, что у нас еще не появилось по-настоящему глубокого психологического произведения о войне…

“Атака” понемножку движется, хотя работа идет с трудом. Да и рвения прежнего нет…»

10 августа того же года: «…надо писать как можно больше, ведь время идет, уходят люди, да и из памяти многое теряется… Важно исполнить свой долг перед человечеством и историей».

14 ноября: «Ну вот мы и отпраздновали самый большой праздник и опять вошли в трудовые будни. Правда, судя по всему, праздничный тон еще долго будет присутствовать в искусстве и нашей жизни, привыкнув к нему за последние годы, просто невозможно себе представить, как бы мы были без него. Очевидно, надобно и нам, литераторам, изыскивать какие-то близкие, сопричастные юбилеям формы, иначе просто нечего делать. Поэтам, кажется, в этом смысле гораздо легче, прозаикам труднее.

Но — самое главное — здоровье. Очень печально, когда оно вынуждает желать лучшего. Но что делать? Не мы придумали войну, но вот расплачиваемся за нее мы. И при этом еще должны делать вид, преисполненный гордости и доблести…

Ингрида, Вы пишете о военной прозе и своих рассказах. Конечно, военная проза ныне сошла на нет, интерес к ней упал, как никогда прежде, но писать, по-моему, все же надо. Надо свидетельствовать упорно и нелицеприятно, особенно тому, кому есть о чем свидетельствовать».

Летом 1967 г. Быковы гостили у нас в Риге. В поздравлении с новым 1968-м Василь напишет: «Часто вспоминаю Ригу, и наши беседы, и Вашу милую квартирку. Жаль, не удалось повидать Ваше поместье, но буду надеяться».

3 марта 1968 г. печальное письмо в связи с его повестью «Атака с ходу»: «“Н. М.” по повести сделал ряд замечаний, пришлось наново переписать концовку (последнюю главу), убрать все острое, я прямо-таки пал, было, духом… Но — как-нибудь. Жить трудно, но надо».

29 апреля: «У нас все более-менее, но, конечно, далеко не блестяще, да и не может быть блестяще. Прорабатывают, упоминают… И все за старые грехи, разумеется, новых вроде бы еще и не нажил, а тот факт, что за старые уже получил в свое время, ныне не имеет значения».

Обещает летом приехать, однако не приехал — принимал родственников. Уже 25 октября писал нам с мужем: «А на душе действительно собралось чертовски много и очень нерадостного, от черных мыслей недолго и запить даже в одиночку. Кажется, так скверно еще не приходилось, особенно мне; по крайней мере, такое удручающее стечение большого и малого, общественного и личного я переживаю впервые. Повесть дружно лупят в Москве и Минске, в издательствах везде все вылетело, а тут еще и некоторые друзья обнаруживают удивительное непостоянство мыслей и отношений. Есть отчего придти в уныние… Похоже на то, что надо всерьез кончать с этой литературой да переквалифицироваться в управдомы или еще в какую-нибудь специальность. Менее вредную».

5 июля 1969 г.: «Ну а я — я чуть-чуть работаю и хандрю — готовлюсь устоять перед критикой и ее оглобельными ударами… На этот раз заступников у меня нет, не поможет ни один печатный орган… Ну что ж — заслужил. Давно пора бросить эту проклятую войну и переходить на лирическую прозу о людях хороших, стариках-пенсионерах, о любви, удачной и счастливой, разумеется».

31 октября 1971 г.: «Трудно, конечно, предвидеть, как ее примут (новую литературную работу. — *И. С.*), но не это важно — важно, что сказано то, что должно быть сказано. Правда имеет свою непреходящую силу, которая умеет постоять за себя. Я работаю не так и много, пишу коротенькие вещи…»

Со временем письма Василя становятся все более откровенными, обращается он ко мне только по имени и подписывается — *Василь*.

16 августа 1973 г.: «Проходящее лето для меня лично было самое бездарное и бесплодное из всех лет: совершенно не писалось, все время раздергалось по мелочам, на какие-то скучные общения… Самое лучшее, что удалось прочесть, — это книга Швейцера да двухтомник литературного наследства, посвященного И. Бунину, которого я очень уважаю как писателя и человека. В лит. периодике пустота и цинизм многих дельцов от литературы, которые превратили последнюю в обычную кормушку. Иные — в весьма доходную. Я бесконечно ломаю голову над вопросом — чем бы заняться более сносным, более терпимым для души — и не нахожу ответа. Видимо, чересчур избалованы мы той же литературой, развращены этим ремеслом, что уже не в состоянии зарабатывать свой хлеб каким-либо другим, более честным и обычным образом… Почему-то мне кажется особенно печальной участь прозаика, поэту же вроде бы лучше. По крайней мере, у нас есть немало благополучных поэтов. Впрочем, не только поэтов… Не знаю совершенно, что будет дальше».

14 июля 1974 г.: «Спасибо тебе за память и хорошие слова, спасибо за автореферат, который я прочитал с удовольствием. Я плохо знаю творчество В. Лациса, но считаю его оч. крупным мастером, поэтому думаю, что твое обращение к нему правомерно». (Разговор идет об автореферате докторской диссертации о творчестве Вилиса Лациса.)

18 февраля 1975 г.: «То, что было и как было, выразить нам не дано, увы! Мы можем лишь выражать что-то по поводу того, что было. Рожденный и выпестованный не нами миф о войне уже стал роднее и приятнее самой правды о ней…

Я думаю, есть, однако, одна возможность, пример тому — дневник первых месяцев войны К. Симонова. Узкое, частное, но конкретное и честное свидетельство о ней. Без всякой беллетризации, без всяких претензий. Только там еще может быть какая-то правда. Хотя бы ее осколочки. Жаль, эту возможность я уже упустил, разбазарив по беллетристике лучшие частицы своего опыта».

12 октября: «…завтра я уезжаю в Крым, вернусь в середине ноября. Надо полечиться, не хочет униматься астма, осенью особенно. За этот суматошный год у меня было не много радости, по-прежнему одолеваю кино, с театром я, слава богу, разделался и больше в него (к нему) идти не намерен. Скоро разделаюсь и с кино. Все-таки написал еще повесть… Опять война, фронт, пехота, стр. батальон и проч. Хотел написать правду, не знаю, что получилось». (Это о повести «Его батальон».)

13 ноября: «Вчера получил, а сегодня прочитал с радостью и наслаждением твою трилогию. Сразу же спешу поздравить с удачей, несомненной и безусловной. Очень живо, эмоционально, умно и значительно. Это и исповедь духа, и описание (свидетельство) одной жизни, и завет потомкам. Очень верно и точно передан характер героини с самого детства и затем через всю жизнь к нравственно-духовному вознесению сквозь все ужасы века и личную драму. Очень хорошо!»

А через год, в ноябре 1976-го, с «братским приветом», между прочим напишет: «…был в отъезде недели 3 и только на праздники вернулся в Гродно, где нашел невеселое твое письмо. Что делать, что я могу тебе посоветовать? Я не большой специалист по части устройства чужих жизней, в своей не могу разобраться и страдаю от разных несообразностей, тем более что очень часто устранить их не в наших возможностях… Надя не работает, хозяйничает дома, часто бывает тесновато под одной крышей. Но что делать?.. В этом году ничего не писал… Плохо — начинает сдавать здоровье…»

И еще в феврале с большой горечью писал о Викторе Астафьеве, некогда раскритиковавшем одну его повесть: «…возможно, будучи солдатом, он хлебнул больше, но это не значит, что пережитое всеми остальными ничего не стоит».

В 1977 г. Василь живет уже на другой квартире. 1 ноября сквозь печальные думы пробивается луч света: «…была поездка в Париж на праздник “Юманите”, она дала какую-то встряску. Все остальное уже было и в общем приелось. Внутрилитературная атмосфера в Минске, наверно, как всюду, грызутся у корыта люто, стыдно смотреть». И, как всегда, шлет сердечный привет моим — Михаилу и Иришке. А меня — «дорогую Ингридку» — обнимает просто как *Василь*.

28 ноября: «С большим интересом прочитал твои рассказы, в которых обнаружил массу знакомых по тем временам образов, деталей, моментов. У тебя хорошая память, сохранившая, кроме того, верность эмоциональному состоянию, которое улетучивается из психики скорее всего. В этом смысле хороши рассказы “Под Новый год” (эта маленькая повесть, полная драматизма и правды тех лет), “Умер, кто забыт”, “Вспомни о стрекозе”. В них живая реальность, нигде не появляется сомнение в достоверности, все правдиво, значительно, напряженно…

Жаль, я не могу прочитать, что ты написала в статье вообще и обо мне в частности. Но за хорошие слова — спасибо тебе.

Не ладится со здоровьем, а тут — поездки и разные мелкие неприятности. Что делать? Как-то надо переживать…»

В 1978-м он живет уже в Минске, на улице Танковой: «…всю зиму мне не до литературы… Конечно, поздновато перекраивать свою жизнь в нашем возрасте, но уж так получилось у меня…

И — будь здорова, дорогая Ингрида, авось в это лето встретимся в Риге или Минске. Сердечный поклон Михаилу».

Потом приходит поздравление с Победой. В поздравлении же с новым 1981 годом сообщит, что болеет и тут же: «Но — что делать…» Затем — тишина. Что случилось? Так и не узнала…

Уже спустя годы от Василя пришло еще одно письмо — без даты, без подписи, с московским штемпелем. На маленьком белом листке печатными буквами: «Не пиши мне». Лишь позже из печати узнала, что он покинул Родину: сначала Финляндия, потом Германия, Чехия. А вечный покой — конечно же — в родной Беларуси. И что примечательно — 22 июня 1941 г. началась Вторая мировая война, а 22 июня 2003 г. острое оружие истины сложил добровольный фронтовой командир Василь Быков, который написал такую правду об этой войне, как никто другой.

…Василь, Василь, пусть родная земля будет тебе пухом. Твой друг из Латвии гордится тобой.

Ингрида Николаевна СОКОЛОВА,
доктор филологических наук,
член Союза писателей Латвии,
заслуженный деятель культуры Латвии

Абрысы дзён мінулых

ПЁТР МАШЭРАЎ
Старонкі ўбачанай біяграфіі

«Ай, госпадзі! Беглі, як з глузду з'ехалі. Бяжым, а ён насустрач. Насустрач у касцюмчыку. Бяжыць… Ай, божа мой! Як я плакала — поўны тыдзень… Сцягі павесілі, па ўсёй вёсцы сцягі, як ён загінуў. Пётр Міронавіч загінуў…»

«Як растлумачыць словамі? Як родны, як родны чалавек. Такі неабходны ўсім…»

«Такіх людзей не было і не будзе, як Пётр Міронавіч…»

«Сціпласць… Машэраў — асветны кіраўнік…»

«Я, увогуле, яго блага ведаю. Але з кім я толькі не размаўляў, усе добра адгукаюцца пра яго…»

Гэта словы людзей з дакументальнай стужкі пра Пятра Машэрава[1]. Карціна Юрыя Лысятава знятая праз 15 гадоў па смерці Машэрава ў загадкавай аўтакатастрофе. Ніводны кіраўнік савецкай Беларусі не параўнаецца па папулярнасці з былым расонскім настаўнікам. Многія месцічы, якія дасюль жывуць на вуліцах, названых у гонар камуністычных уладароў, не прыгадаюць імёнаў на шыльдах. Але Машэрава памятаюць і ведаюць. Машэраў — легенда[2], Машэраў — партызан, Машэраў — ахвяра змовы[3], Машэраў — беларускі палітык.

«Канешне, камусьці перашкаджаў… Перашкаджаў камусьці… Баяліся, каб ён вышэй не пайшоў…»

«У нас нікога тут няма, а Машэраў наш родны…»

«Таму я хачу, каб мае ўнукі ведалі, што на нашай беларускай зямлі быў такі чалавек, які жадаў усім нам шчасця і здароўя…»[4].

Ягоная афіцыйная біяграфія, складзеная для Савецкай Энцыклапедыі гучыць суха: «Машэраў Пётр Міронавіч (нарадзіўся ў 1918, памёр у 1980), савецкі партыйны дзяржаўны дзеяч, Герой Савецкага Саюза (1944), Герой Сацыялістычнай Працы (1978). Член КПСС з 1943 г. У 1941–1944 камандзір партызанскага атрада, камісар партызанскай брыгады, сакратар падпольнага абкама ЛКСМ Беларусі. У 1947–1954 1-ы сакратар ЦК ЛКСМ Беларусі, з 1955 1-ы сакратар Брэсцкага абкама КП Беларусі. З 1959 сакратар, 2-і сакратар, з 1965 1-ы сакратар ЦК КП Беларусі. Член ЦК КПСС з 1964 (кандыдат з 1961), кандыдат у члены Палітбюро ЦК КПСС з 1966. Дэпутат ВС СССР у 1950–1962, член Прэзідыума ВС СССР з 1966»[5].

---

[1] «Пётр Міроныч», «Беларусьфільм», 1995, каляровы дакументальны фільм у 3 частках. Аўтар сцэнара і рэжысёр Юры Лысятаў. Беларускі дзяржаўны архіў кінафотафонадакументаў (БДАКФФД), № 3289. Простая мова падаецца ў перакладзе з захаваннем індывідуальных адметнасцяў.

[2] У дысідэнцкай антыутопіі «Здрада-80» расейца Яўгенія Харытонава Беларусь увогуле называецца «рэспублікай імя Пятра Машэрава» (Харитонов Е. Слёзы на цветах // Глагол: литературно-художественный журнал. № 10 (1). М.: Глагол, 1993).

[3] Смерць Машэрава на піку кар'еры ў 1980 г. застаецца загадкавай. Многія ўпэўненыя, і небеспадстаўна, што гэта было палітычнае забойства. Сярод апошніх узгадак — мемуары Кебіча (Премьер-министр Беларуси в 1990–1994 гг. Вячеслав Кебич: Авария, в которой погиб Машеров, не была случайной… // Комсомольская правда в Беларуси. 14.02.2008).

[4] «Признание» («Пётр Машеров»), «Беларусьфільм», 1997, каляровы мастацка-публіцыстычны фільм у 5 частках. Аўтар сцэнара і рэжысёр Юры Лысятаў. БДАКФФД, № 3290.

[5] Советский энциклопедический словарь. М.: Сов. Энциклопедия. С. 784, дополнение С. 1598.

Прамовы Машэрава, захаваныя ў пажоўклых часопісах і газетах, таксама падпарадкаваны жорсткаму канону — і мала тлумачаць народную папулярнасць.

Затое старыя фатаграфіі і чорна-белая хроніка гавораць болей. Постаць, позірк, дотык, жэст, злоўленыя вокам бясстраснай камеры, раскрываюць тайну народнай прыязнасці. І яны ж сведчаць пра самабытнасць беларускага камуніста і ягоную трагічную ўлучанасць у іерархію, якая набліжалася да непазбежнае катастрофы.

У КІРУНКУ ДА ПРЫШЛАГА

Адна з першых фатаграфій Машэрава — прыватная.

Прыватных фатаграфій мала ў Дзяржаўным кінаархіве[6]. Сярод іх — Машэраў на рыбнай лоўлі[7], Машэраў — з дачкамі Ленаю і Наташай[8], Машэраў — на адпачынку ў Крыме[9].

Дзеці абдымаюць свайго бацьку, які паліць і ўважліва нешта разглядае; адпачывальнікі з белымі капелюшамі на крымскіх алеях; Машэраў рыхтуе снасці.

На фатаграфіі[10] — Машэраў з сястрой Вольгай і яе сынам Паўлікам дзесьці ў Менскае вобласці. Здымак датуецца канцом 1940 — пачаткам 1950-х гг. Машэраў у той час — першы сакратар Маладзечанскага абкама КПБ.

Пётр Міронавіч паказвае на нешта па-за межамі кадра. Магчыма, гэта птушка, воблака ці нейкая іншая дзівоса, якая павінна зацікавіць маленькага пляменніка. Сястра Вольга ўсміхаецца. Рука Машэрава прыўзнятая; гэта кірунак да прышлага.

Жэст уладарны, кіроўны і павучальны.

І ён адзін такі — з усіх фатаграфій і кіназдымкаў. І тое — фатаграфія гэта прыватная.

Абставіны здымка застаюцца для нас невядомымі. Але вядомыя дзіцячыя ўспаміны сястры Пятра Міронавіча пра свайго брата: «Сям’я наша была вялікая. Было пяцёра дзяцей. І бабуля жыла з намі заўсёды. Мне падавалася, што нашы бацькі працуюць дзень і ноч, таму што калі мы клаліся спаць, яны яшчэ працавалі, калі мы ўставалі, яны ўжо працавалі. І ўсё працавалі, як мурашы… Мне запомнілася вельмі добра, як мы з Пецем мылі падлогу. Маці сыходзіць на працу ў поле. А мы з ім намываем падлогу дабяла. Ён прыносіць ваду, шаруе венікам, а я змываю вадой некалькі раз, каб падлога ззяла да беласці. І калі ўся скончаная праца, я бягу на луг за аерам, а Пеця ідзе за крынічнай вадой. І гэты аер мы ўдваіх раскладаем на падлогу ялінкай. Водар ідзе неверагодна прыемны. І калі маці прыходзіць з працы, яна задаволеная. І ззяе ад шчасця. А Пеця стаіць, як цяпер памятаю, высокі, у караткаватых штоніках — заўсёды ён вырастаў з сваёй вопраткі, — і ўсміхаецца»[11].

---

[6] Беларускі дзяржаўны архіў кінафотафонадакументаў (БДАКФФД — у рускім скароце БГАКФФД). Знаходзіцца ў Койданаве.

[7] БДАКФФД: 0–130835, Віцебская вобласць, 1939–1941 гг.

[8] БДАКФФД: 0–130870, Брэст, 1958.

[9] БДАКФФД: 0–130872 (з жонкай Палінай Андрэеўнай і сакратаром Брэсцкага ГК КПБ Я. І. Сіротавым); 0–130871 (з сакратаром Брэсцкага ГК КПБ Я. І. Сіротавым). Абедзве фатаграфіі 1951 г.

[10] Першы сакратар Маладзечанскага АК КПБ П. М. Машэраў з сястрой Вольгай Міронаўнай і яе сынам Паўлікам. Менская вобл., да 1950 г. Фота. БДАКФФД, 0–130869.

[11] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

УСМЕШКА МАШЭРАВА

Машэраўскую ўсмешку ўзгадваюць часта.

«Пётр Міронавіч Машэраў. У яго вось усмешка незвычайная, вось вечна незвычайнае, ён вечна ўсміхаецца», — гаворыць зямлячка Пятра Міронавіча[12].

«Ён і раней бываў на заводзе. Глядзеў, яму падабаліся машыны. Ён заўсёды пасяброўску абдымаў, падтрымліваў: так і далей дзейнічай. А тут атрымалася, што гэты ж сама Высоцкі — галоўны канструктар і яго калектыў кудысьці не туды пайшоў. І вось ён прыехаў сам асабіста разбірацца. Мы сабралі ўсе машыны. Я заўсёды адчуваў усмешку гэтую, заўсёды падтрымку», — успамінае Міхаіл Высоцкі, які ў 1961–1996 гг. працаваў галоўным канструктарам Менскага аўтамабільнага завода[13].

У той час завод прыдумаў новую машыну — употайкі ад ЦК КПСС. Машэраў, якому зладзілі абструкцыю за «парушэнне спецыялізацыі» стратэгічнага прадпрыемства, прыехаў на завод без усмешкі — але канструктара падтрымаў.

Машэраў усміхаецца дзіцяці[14], з радасцю вітае пісьменнікаў, якім паціскае рукі[15], усміхаецца, калі гаворыць па тэлефоне[16] і калі слухае — падставіўшы пад усмешку далоні (апошняе — партрэт кандыдата ў члены Палітбюро![17]).

«Машэраўская усмешка, як расказваюць, магла любую сарамлівую жанчыну выцягнуць для размовы з-за спінаў, якія абступілі яго», ‒ сцвярджаецца ў фільме «Пётр Міроныч»[18].

Жанчыны ўсміхаюцца Машэраву, чалавек у акулярах, пабачыўшы Машэрава, святлее тварам[19].

І нават на паседжанні бюро ЦК КПБ, якое вядзе Машэраў, ёсць месца добразычліваму смеху[20]. Машэраў нешта гаворыць, жэстыкулюе. Піянерка ў лёгкім здзіўленні. Побач стаіць малады чалавек з медалём — на яго глядзіць жанчына і ўсміхаецца. Пануе нязмушаная атмасфера.

Гэтая заля добра вядомая па тэлевізійным кадрам навінаў — і звычайна настрой у кадры зусім іншы, суворы.

На фатаграфіі-партрэце канца 1930-х гг.[21] Машэраў — студэнт Віцебскага педагагічнага інстытута — усміхаецца на ўсе 32 зубы. Зубы ў яго цвёрдыя, белыя. Усмешка шчырая.

Гэтай прыязнасцю і ўсмешкай ён дзяліўся з людзьмі. Часам — зусім фігуральна.

---

12 «Наказ», «Беларусьфільм», 1987, дакументальны фільм у 6 частках. Аўтар сцэнара і рэжысёр Юры Лысятаў. БДАКФФД, № 2815.

13 «Беларусь была его судьбой», «Беларусьфільм», 1998, дакументальны фільм у 5 частках. Аўтары сцэнара Уладзімір Вялічка і Ніна Фральцова, рэжысёр Анатоль Кашэўнікаў. БДАКФФД, № 3291.

14 «Пётр Міроныч», «Беларусьфільм», 1995, каляровы дакументальны фільм у 3 частках. Аўтар сцэнара і рэжысёр Юры Лысятаў. БДАКФФД, № 3289.

15 «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

16 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

17 П. М. Машэраў, першы сакратар ЦК КПБ, член Прэзідыума Вярхоўнай Рады СССР, кандыдат у члены Палітбюро ЦК КПСС (партрэт), г. Менск, канец 1970-х гг.. Фота БДАКФФД, 0–129696.

18 «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

19 «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

20 Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў падчас пасяджэння бюро ЦК КПБ, да 1976 г. Фота. БДАКФФД, 0–130853.

21 П. М. Машэраў, студэнт Віцебскага педагагічнага інстытута (партрэт), г. Віцебск, к. 1930-х гг. Фота. БДАКФФД, 0–130831.

Вось што кажа пенсіянерка Таісія Пляшкова з Расонскага сяла Роўнае поле: «Зубоў няма… Бяжым усе насустрач… Ну, у мяне тады зубоў, вядома, таксама не было… А бабкі такія пажылыя. А ён гаворыць: “Ну, што вы, мае дарагія, без зубак усе?” Тут хтосьці плача… А ён — ага, — а тут… ну, што, гавораць, трыццаць кіламетраў пешкі ісці, а чарга на тры гады…

“Ну, нічога. Як-небудзь. Не то перажылі, а гэта перажывем”… Паехаў, калі ласка, праз… Колькі гэта часу?.. Даслаў брыгаду з Віцебска. Выцягнулі зубы, падрыхтавалі, прыехалі — паставілі… У мяне і да сёння зубы гэтыя… Быў бы ён, так гэтага не было бы ў нас»[22].

У ЗАСЕНІ СЦЯГА

Некананічная Машэраўская ўсмешка трапіла нават на самыя афіцыйныя фатаграфіі.

На калектыўным фота, зробленым 8 сакавіка 1947 г. па завяршэнні XV Ленінскага камуністычнага саюза моладзі Беларусі, Машэраў у цэнтры здымку — усміхаецца. Правае брыво крыху прыўзнятае, што надае ўсмешцы лёгкае адценне іроніі. Усміхаецца і ягоны калега побач[23].

На архіўна-камсамольскіх фатаграфіях 1944–1946 гг.[24] у Пятра Машэрава хоць вусны і не ўсміхаюцца, вочы здзіўлена-шчырыя. Ён не пазіруе, не апранае сур’ёзнай маскі[25], але з цікавасцю глядзіць у прышлае, на чалавека, які побач — за кадрам. Першы сакратар Маладзечанскага абкама ЛКСМБ не знітаваны суцэльна з кананічна-каменнай партыйнай формай-партрэтам. Да таго ж на здымку 1945 г. Машэраў у нацыянальнай кашулі з арнаментам[26].

Фатаграфія 1945–1946 гг.[27] паказвае Машэрава ля пераходнага Сцяга ЦК УЛКСМ. Гэта мусіў быць вельмі сур’ёзны здымак. Канон сацыялістычнага рэалізму патрабуе[28], каб у кадры быў палітычны фэтыш (сцяг на фатаграфіі маецца). Фэтыш павінен перагукацца з нечым на адзенні героя (ордэн таксама ёсць, а вопратка ў Машэрава цёмная, з гальштукам). Але, найгалоўнейшае, твар мусіць быць натхнёна-манументальным, без іроніі і прыязнае чалавечнасці (звышчалавечасць і звышкласавасць запрашаюцца і вітаюцца). З гэтым на фота — бяда.

У Машэрава ізноў — прыўзнятае правае брыво, стрыманая ўсмешка і не тое каб стомленасць, а, хутчэй, лёгкі скепсіс да шчаслівай статуі ля Чырвонага Сцяга.

Нельга казаць, што Машэраў не шануе «пераходны Сцяг ЦК УЛКСМ». Але за ягонай спінай — жывыя сябры-камсамольцы. І яны цікавейшыя за мёртвую, хоць і ганаровую пунсовую тканіну.

Але ў познія 1940-я варта было быць вельмі абачлівым, пра што сведчыць і хроніка.

---

[22] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[23] БДАКФФД: 0–129670, г. Менск, 8 сакавіка 1947 г.

[24] БДАКФФД: 0–130825, 0–130827. Абодва здымкі зробленыя ў Менскай вобласці.

[25] Чалавек, які пазуе на афіцыйнае фатаграфіі, нагадвае чалавека перад люстэркам (паводле Бахціна) — з такой самай «драўлянасцю» і штучнасцю твару (Бахтин М. М. Человек у зеркала // Бахтин М. М. Собр. соч. Т. 5. М.: Русские словари, 1996. С. 71).

[26] БДАКФФД: 0–130827.

[27] Першы сакратар Маладзечанскага абкама ЛКСМБ П. М. Машэраў у пераходнага Сцяга ЦК УЛКСМ, г. Менск, 1945–1946 гг. Фота. БДАКФФД, 0–129654.

[28] Варта параўнаць гэты здымак з плакатамі, скульптурамі і фота канца 1940-х гг.

Машэрава яшчэ цяжка заўважыць у кадрах кіначасопіса «Савецкая Беларусь» за 1945 і 1947 гг.[29], калі праходзілі камсамольскія з'езды ды юбілеі, затое ў 1949 г. ён адразу з'яўляецца на вельмі небяспечнае цырымоніі.

«Слава вялікаму Сталіну!»

«Вялікаму Сталіну слава!» — на ўсе лады паўтарае экран[30].

Ілюмінацыя ў горадзе. Цемра. Залітая светам трыбуна палаца. Аграмадны белы бюст за спінамі выступоўцаў. Кветкі. Савецкая Беларусь адзначае 70-годдзе «правадыра ўсіх народаў».

«З велізарным уздымам абіраецца пачотны прэзідыум урачыстага пасяджэння ў саставе Палітбюро ЦК ВКП(б) і пачотным старшынёй вялікім Сталіным».

Пасля першага сакратара ЦК КП(б)Б т. Гусарава — на трыбуне стаханавец Дружэўскі і старшыня калгаса імя Молатава т. Бушэнка. Радасцю сустракаюць «пачотнага старшыню» вайскоўцы, мастакі, камсамольцы, хоць старшыня і прадстаўлены толькі бюстам і партрэтнымі копіямі: «Ад імені салдат, сержантаў і генералаў Беларускай Ваеннай Акругі правадыра і палкаводца вітае тав. Казлоў.

Сардэчнае прывітанне Іосіфу Вісарыёнавічу Сталіну ад работнікаў навукі, літаратуры і мастацтва перадаюць пісьменнікі Міхась Лынькоў і народная артыстка Саюза беларускай ССР Александроўская.

Гарачую здравіцу Совецкай моладзі абвяшчае сакратар ЦК комсамола Беларусі тав. Машэраў».

І адразу, без перапынку, самыя бадзёрыя віншавальнікі: «Юныя ленінцы — наша светлая будучыня. Іх любоў і падзяку дарагому бацьку і настаўніку перадае піонерка Наташа Скалабан. "Родны бацька, прыміце ад нас, беларускіх піонераў шчырае, гарачае прывітанне ў дзень вашага слаўнага 70-годдзя. Мы, совецкія дзеці, найшчаслівейшыя дзеці на зямлі. Мы расцём, акружаныя вашымі нястомнымі клопатамі, сагрэтыя вашай бацькоўскай вялікай ласкай. Добра і радасна жывецца нам таму, што ёсць на свеце вялікі Сталін. Вялікаму Сталіну слава! Слава! Слава!"»

Калгаснікі ў клубе за святочным сталом.

«Весяліліся людзі шчаслівай калгаснай сям'і!» — тлумачыць настроі хроніка.

Пляцоўка ў горадзе. Нягледзячы ні на што, малалюднасць. Танчаць, абняўшыся, дзве бязмужнія жанчыны.

Салют. Феерверк. Выхаплены пражэктарамі ганаровы вусаты твар над цёмнай зямлёю.

Як і што гаварыў «сакратар ЦК комсамола Беларусі тав. Машэраў», уплішчаны паміж мастакамі і «піонерамі», мы не дачулі. Рэжысёр хронікі — самы на той час манументальны беларускі творца Уладзімір Корш-Саблін[31] пакінуў словы толькі таварышу Гусараву (статус абавязвае) і галасістае піянерцы.

Але не прыходзіцца сумнявацца, што голас у Машэрава быў пастаўлены добра.

---

[29] Кіначасопіс «Совецкая Беларусь», № 5–6, 1945, нямы, «Беларусьфільм». Сюжэт «Гераічнаму Ленінскаму комсамолу Беларусі XXV год», рэжысёр В. Будзіловіч. БДАКФФД, № 167. Кіначасопіс «Совецкая Беларусь», № 7–8, 1947, «Беларусьфільм». Сюжэт «XV з'езд комсамола Беларусі», рэжысёр І. Вейнеровіч. БДАКФФД, № 13. Назвы падаюцца без зменаў, у тагачаснай арфаграфіі.

[30] Кіначасопіс «Совецкая Беларусь», № 37–38, снежань 1949 г., «Беларусьфільм». «Слава вялікаму Сталіну», рэжысёр В. Корш-Саблін. БДАКФФД, № 67. (Імя Корш-Сабліна — Уладзімір. У выходных звестках стужкі яно пададзена русіфікавана.)

[31] Аўтар стужак «У агні народжаная» (1929), «Першы ўзвод» (1933), экранізацыі «Хто смяецца апошнім» (1955), дылогіі «Першыя выпрабаванні» (1960–1961; паводле Я. Коласа «На ростанях»), гісторыка-рэвалюцыйных карцінаў «Масква — Генуя» (1964), «Крушэнне імперыі» (1970).

«Цяпер некаторыя гавораць, што Пётр Міронавіч адмыслова займаўся пастаноўкай голасу, наймаў сабе артыстаў, — абвяргае чуткі сястра Машэрава Вольга Міронаўна. — А я павінна сказаць, што Пётр Міронавіч заўсёды імкнуўся да гармоніі. Ён быў з дзяцінства акуратны, ахайны, падцягнуты. І пастаноўкай голасу ён займаўся ў 37-м годзе, калі прыехаў на вакацыі дахаты, і вось ён выйшаў у двор, каля кветніка і пачаў, як артыст прымаць позу і спяваць. І спяваў ён, спяваў. Але, галоўнае, было нам смешна, дзецям, як ён цягнуў спачатку: "а-а". І браў то вышэй, то ніжэй ноты. Ну, мы смяяліся — смяяліся. І тут ён заспяваў нармалёва. А потым раптам ужо голас у яго сеў. Ён гаворыць: "Маці, дай мне яйка прачысціць голас". Маці дала яму яйка. Ён выпіў яйка — голас зусім ахрып. Маці тады падыходзіць і гаворыць: "Дзеці, давайце я вам спяю". І як заспявала сваім высокім чыстым, прыгожым голасам…»[32].

Сям'ю Машэрава не абмінулі рэпрэсіі. Бацька, Мірон Васілевіч, напоўніцу спазнаў сталінскую ласку: быў арыштаваны ў 1937-м годзе і дадому ўжо не вярнуўся.

«Бацька Пятра Міронавіча працаваў у тыя часы калгаснікам, але з'яўляўся старшынём рэвізійнай камісіі, — гаворыць дырэктар саўгаса імя Пятра Машэрава Мікалай Цуран. — І вось калі праходзіла рэвізія ў калгасе, старажылы распавядалі, — у гэты час выявілася нястача ў кіраўніцтве калгасу, у кладаўшчыка, яшчэ ў каго. Ну, яму прапаноўвалі, явонаму бацьку, каб ён … усю гэтую справу схаваў. Ён не пагадзіўся. Ну, а ў тыя часы… калі я трошкі пасердаваў з кімсьці і напісаў кудысьці вышэй там ліст, што… чалавек… супраць савецкай улады, прыяджала машына… чорны крумкач зваўся, — у начны час забіралі, везлі. <…> Вось так здарылася і з бацькам Пятра Міронавіча Машэрава»[33].

Сын ведаў, што адбылося з айцом, і мог ацаніць, наколькі дыктатура да чалавека «прыязная». Так што пад Чырвоным Сцягам статуі з Машэрава не выходзіла, хоць ён з адпаведным натхненнем выконваў камуністычныя рытуалы.

Афіцыйныя мерапрыемствы савецкай улады не абавязкова патрабавалі суцэльнай сур'ёзнасці і несупыннае пільнасці. На святах моладзі падчас «адлігі» дапускаліся дзіўныя паслабленні.

У хроніцы за 1957 г. можна ўбачыць, як на фестывалі моладзі Брэстчыны, што праходзіў пад дэвізам «Працы — слава!», «удзельнікаў і гасцей фестываля віталі сакратар абкома камсамола Пуціна і сакратар абласнога камітэта партыі тав. Машэраў»[34]. Фестываль быў звычайны для бурлівых 1960-х гг. — з бутафорскімі будзёнаўцамі, памежнікамі, развясёлымі дэманстрантамі на аўтамашынах, дзяўчатамі ў нацыянальных касцюмах, фанфарыстамі і гратэскнымі шкоднікамі (парай, якая скача замежны танец[35]).

У навукова-папулярным фільме «Кукуруза ў БССР»[36] кампанія ў Машэрава больш прыстойная. На семінары «партыйных, камсамольскіх, савецкіх і сельскагаспадарчых працаўнікоў Брэсцкай вобласці… вывучаюць машыны па комплекснай механізацыі вырошчвання кукурузы». Хоць сакратар абкама Машэраў і выступаў, хроніка ягоных словаў ізноў не захавала. Для вечнасці пакінулі «народныя» прыпеўкі:

[32] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[33] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[34] Кіначасопіс «Совецкая Беларусь», «Беларусьфільм», № 18–19, чэрвень — ліпень 1957 г., у 2 частках. Сюжэт «Свята юнацтва», рэжысёр М. Гарбуноў. БДАКФФД, № 482. Ці з'яўляецца тав. Пуціна сваячкай расейскага прэм'ера Уладзіміра Пуціна, не вядома.

[35] Дыктар пазначыў: «Хто нам перашкаджае!»

[36] «Кукуруза в БССР», «Беларусьфільм», 1958, навукова-папулярны фільм у 2 частках. Аўтары сцэнара С. Цішкоў і П. Шамшур, рэжысёр П. Шамшур. На мантажных лістах памета: «Фільм для абмежаванага паказу». БДАКФФД, № 841.

На зямлі ўсяго Саюза,
Зазірні ў любы наш край,
Вырастае кукуруза,
Як густы высокі гай…
Пра значэнне кукурузы
Усе мы знаем, як закон:
Кукуруза — масла, сала,
Кукуруза — малако…

Стужка паведамляла, што Брэсцкая вобласць, кіраваная ў той час Машэравым, выйшла на першае месца «ў сацыялістычным спаборніцтве калгасаў Беларусі. <…> На плошчы 33,5 тысячы гектараў атрыманы ўраджай зялёнай масы з катахамі па 358 цэнтнераў з гектара і закладзена па 10 тон кукурузнага сіласу на карову».

«Якая цудоўная кукуруза вырасла ў Беларусі!» — здзіўляюцца веднікі сельскагаспадарчай выставы. Сапраўды, цуд!

Выйду ў поле, падзіўлюся,
Радасць льецца цераз край:
Урадзіла кукуруза —
Толькі з поля прыбірай.

На фатаграфіі, зробленай у студзені 1958 г., першы сакратар ЦК КПСС Хрушчоў, які адмыслова наведаў Менск, аддае дзяржаўную ўзнагароду першаму сакратару Брэсцкага АК КПБ П. М. Машэраву[37]. Вялікі Машэраў і маленькі Хрушчоў. Паціскаюць адзін аднаму рукі, але паміж імі — адчувальная дыстанцыя.

Фізічная дыстанцыя.

Здымкі Машэрава з высокімі слугамі Чырвонага Сцяга заўжды атрымліваліся з дыстанцыяй. Машэраў — і Сталін[38], Машэраў — і Хрушоў[39], Машэраў — і Брэжнеў[40].

НАСТАЎНІК І ВУЧАНЬ

Якім нормам і каштоўным ведам маглі навучыць яго гэтыя людзі? І што ён сам мог даць няўрымсліваму Хрушчову і спарахнеламу Брэжневу (якім з розных прычынаў адукацыя была ўжо непатрэбная)?

Машэраў навучаў іншых — і вучыўся сам.

На фатаграфіі 1945 г. Машэраў, у той час першы сакратар Маладзечанскага абкама ЛКСМБ, — на ўстаноўчым кангрэсе Сусветнай Федэрацыі моладзі ў Лондане[41].

Машэраў — у цэнтры здымка, уважліва слухае. Людзі побач занатоўваюць; адзін прыставіў далонь да вуха, каб лепей чуць. На Машэравым спінжаку — ордэн. Але Лонданскі кангрэс — не цырымонія раздачы пашанаў.

---

[37] БДАКФФД, 0–133234.

[38] Кіначасопіс «Совецкая Беларусь», № 37–38, снежань 1949 г. І хай сабе Сталін толькі на партрэтах падчас юбілейнага святкавання — стрыманая дыстанцыя застаецца.

[39] БДАКФФД, 0–133234.

[40] Фота — БДАКФФД: 0–155243, 0–155247, 0–155249, 0–155251, 0–155252, 0–155253, 0–155256, 0–155257, 0–155258, 1–16338, 0–080511, 0–083145, 0–092611. Хроніка — БДАКФФД: № 1784, № 3289 (хоць тут не абышлося без традыцыйных брэжнеўскіх пацалункаў), № 3409.

[41] Першы сакратар Маладзечанскага абкама ЛКСМБ, Герой Савецкага Саюза Машэраў П. М. на ўстаноўчым кангрэсе Сусветнай Федэрацыі Дружбы моладзі ў г. Лондане, 1945. Фота. БДАКФФД, 0–129691. Беларуская Энцыклапедыя падае, што дакладней арганізацыя называецца Сусветная Федэрацыя Дэмакратычнай моладзі.

«Сусветная Федэрацыя Дэмакратычнай моладзі — міжнародная дэмакратычная арганізацыя, якая аб'ядноўвае моладзь розных палітычных поглядаў (але пераважна левасацыялістычнай і камуністычнай арыентацыі), рэлігійнай, расавай, нацыянальнай прыналежнасці і сацыяльнага становішча», — гаворыць даведнік[42].

«З часу заснавання Сусветная Федэрацыя <…> вядзе барацьбу за мір і правы моладзі, незалежнасць народаў, супраць праяў імперыялізму, глабалізму, неакаланіялізму, фашызму і расізму», — абвяшчаюцца мэты супольнасці[43].

Арганізацыя была заснаваная 10 лістапада 1945 г. на Сусветнай канферэнцыі моладзі ў Лондане. У другой палове 1980-х гг. яна аб'ядноўвала больш за 270 моладзевых арганізацый амаль з 100 краінаў свету. У 1990-я гг., колькасць сяброў федэрацыі і яе ўплыў рэзка скараціліся (хоць у 2001 г. федэрацыя яшчэ здолела арганізаваць Сусветны фестываль моладзі і студэнтаў у Алжыры).

Але ў 1945 г. левы рух быў на пад'ёме. Нішто не абяцала ягонага покрышу. І прыхільнікі камунізму знаходзіліся ў капіталістычных краінах.

На кангрэсе Машэраў вучыцца. Вучыцца за мяжой — падчас кароткай паездкі.

А ў Беларусі ён сам настаўнічаў і меў сваіх вучняў[44]. І, калі меркаваць па ўспамінах вучняў, выкладаў Машэраў няблага.

Узгадвае Зінаіда Марозава, цяпер пенсіянерка: «Вучыў нас лепш не трэба — у яго ціха, муха праляціць. І вось ён раскажа — запомніш на ўсё жыццё. Вось. Дагэтуль памятаю, як навучыў нас закону Архімеда. У мяне ўнучкі дзве — абедзве скончылі дзесяць класаў. Адна з іх — інстытут. І вось я спытала іх: “Чы памятаеце вы закон Архімеда?” — “Памятаем”. — “І я памятаю”. Яны засмяяліся: “Ты што, баба, колькі гадоў прайшло! А ў якім ты класе была?” — “У сёмым”.

Ну вось, яны смяяліся. А я сказала, што раскажу вам, толькі не па-руску, а па-беларуску: “На апушчаную ў вадкасць цела дзейнічае сіла, роўная вадкасці, выцесненай і апушчанай у яе цела”. Во!»[45].

Але расонскі настаўнік вучыў не толькі ведам, але і жыццю. У 1941 г. выпускнікі разам з сваім класным кіраўніком сышлі ў падполле, а потым у лес.

Леў Валковіч, вучань Пятра Машэрава, кажа: «У атрадзе былі, з аднаго боку, вучні, а з другога — настаўнікі. Вучні не маглі, так сказаць… настаўнікі засталіся настаўнікамі — толькі ў новых умовах. Гэта была вайна. Але яны засталіся настаўнікамі нашымі, якім мы верылі, якія нас вучылі, як паступаць у гэтых цяжкіх умовах. Дарэчы, мы ўсё звалі не “таварыш камандзір”, а “Пётр Міронавіч”…»[46]

«Ён усё рабіў, каб перавыхаваць, перарабіць», — дадае пра бацьку Наталля Машэрава[47].

Валянцін Сазонкін, былы кіраўнік асабістай аховы першага сакратара ЦК, успамінае паваенны прыклад з жыцця Машэрава: «Машэраў не цярпеў хлусні і падману. Адзін выпадак. Паехаў ён у раён — яго цікавіў… эксперымент, што праводзіўся ў жывёлагадоўлі. Ён ведаў па зводцы, што тут праводзіцца. І вось у гэтай гаспадарцы сакратара райкама спытаў: “Ці праводзіцца гэты эксперымент?” Сакратар райкама сказаў, што так — праводзіцца. “Добра! Тады паедзем глядзець”. — “Ведаеце,

[42] Беларуская Энцыклапедыя: У 18 т. Т. 15. Мінск: БелЭн, 2002. С.288.

[43] Тамсама.

[44] Настаўнік Расонскай СШ П. М. Машэраў з выпускнікамі. Віцебская вобласць, 17.06.1941. Фота. БДАКФФД, 0–089047. Фатаграфія вельмі благой якасці.

[45] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[46] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[47] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

мы не паедзем. Зараз, пасля дажджоў, там лагчына залітая вадой". Ён яшчэ раз пытае: "Праводзіцца?" — "Праводзіцца". — "Не праедзем машынай — пойдзем пешкі".

Хутка здымае чаравікі, падкасаў свае штаны вышэй каленаў і — такі трэніраваны, ладны, высокі — папёр па гэтым лузе, як конь. Сакратар райкама быў значна ніжэйшы за яго і да таго з жывоцікам такім, — ледзь паспяваў за ім. Калі Машэраў ідзе, праваьваецца ледзь-ледзь да каленяў, так сакратар райкама ледзьве не садзіцца ў бруд. І бачыць, што далей адступаць няма куды. Гаворыць: "Пётр Міронавіч, далей няма сэнсу пэцкацца. Гэты эксперымент мы толькі збіраемся праводзіць у гэтай гаспадарцы". Машэраў звярнуўся да яго і гаворыць: "А я адразу ўцяміў ваш падман. Як вы сябе выпацкалі!.." — маючы на ўвазе і ў простым, і ў пераносным сэнсе»[48].

«Ён марыў, калі прыйдзе час, калі чалавек вырасце маральна, — успамінае дачка Наталля Машэрава. — І ён да гэтага часу рыхтаваўся. І рыхтаваў людзей»[49].

АРЫСТАКРАТЫЧНАЯ ПОСТАЦЬ

На фатаграфіі 1955–1959 гг. першы сакратар Брэсцкага абкама КПБ Машэраў, які наведвае вёску, выглядае арыстакратам[50]. Элегантны капялюш, шалік, цёмнае паліто, годная постаць.

На іншым калгасным полі, Гомельскага раёна, Машэраў — у цёмных джэймс-бондаўскіх акулярах, рукі ў кішэнях, але ягоная гутарка з людзьмі, побач з спыненым камбайнам, — уважлівая і жывая[51].

Захаваўся здымак сярэдзіны 1950-х гг. — Машэраў крочыць па Краснай плошчы[52]. Рукі ізноў у кішэнях доўгага паліто, але гэта не замінае Машэраву выглядаць вельмі элегантна. Побач — тры зграбныя жанчыны.

Пётр Машэраў у сталіцы савецкай дзяржавы здаецца замежнікам-камуністам, які прыехаў гадаваць і выхоўваць, уважліва слухаць — і для кожнага быць сваім.

Але прыродны арыстакратызм не прыводзіў да пыхі, а ўвага да людзей — да панібрацтва.

Узгадвае Аляксандр Аксёнаў, з 1978 да 1983 г. старшыня Савета Міністраў БССР: «Машэраў быў найінтэлігентнейшым чалавекам. І гэта праўда — гэта яго адрознівала вельмі моцна ад іншых кіраўнікоў. Мне імпанавала яго дзіўная сціпласць, прастата і, я бы сказаў, даступнасць у кантактах з людзьмі. Ён, як магніт, прыцягваў да сабе людзей, натхняў іх да згуртавання, да паразумення. Машэраў ніколі не помсціў людзям. Для вялікага кіраўніка гэта ж не простая праблема. Калі мы гаворым пра кіраўніка і працаўніка невялікага маштабу і бачым, што ён помслівы, — гэта трагедыя для людзей. Таму што людзі не могуць адкрыцца, выказаць сябе, бо іх прыгнятае кіраўнік»[53].

Машэраў не прыгнятаў. А такт і павага да людзей былі ў яго патомныя. Бацька Мірон Васільевіч — «жаўнер Першай сусветнай вайны. Пісьменны — чатыры класы цар-

---

[48] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[49] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[50] Першы сакратар Брэсцкага АК КПБ П. М. Машэраў падчас наведвання калгаса «Світанак» («Заря») Брэсцкага р-на. Брэсцкая вобл., 1955–1959 гг. Фота. БДАКФФД, 0–130877.

[51] Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў падчас наведвання калгаса імя Урыцкага Гомельскага р-на, ліпень — жнівень 1974 г. Фота. БДАКФФД, 0–129666.

[52] Першы сакратар Брэсцкага АК КПБ на Краснай плошчы ў г. Маскве, сярэдзіна 1950-х гг. БДАКФФД, 0–130843.

[53] «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

коўна-прыходскай школы. Інтэлігент. Расказваюць, не было выпадку, каб падвысіў голас, вылаяўся непрыстойна. Не любіў прайдзісветаў і гультаёў»[54].

«У вёсцы Ширкі Сенненскага раёна Віцебскай вобласці, дзе нарадзіўся Пётр Міронавіч, іх сям'я жыла вельмі даўно. Былі не беднымі — у бацькі былі дужая гаспадарка, добрая хата. Жылі яны амаль як на хутары. Паміж іншым, у іх яшчэ да рэвалюцыі ў хаце мелася свая невялікая бібліятэка і — гэта і цяпер дзіўна — стаяла піяніна. Атрымліваецца, што яны належалі, як цяпер гавораць, да сельскай інтэлігенцыі…» — распавядае Наталля Машэрава[55].

Паводле сямейнай легенды, «у 1812-м, паранены французскі салдат пазнаёміўся з беларускай маладзіцай, яны пажаніліся, і ён увесь час зваў яе "мон шэр", па-беларуску гэта гучала "ман шэр"…»[56]. У даведцы 1935 г., якая захоўваецца ў сям'і Машэравых, іхняе прозвішча пішацца як «Машэра».

Андрэй Доўнар-Запольскі, абапіраючыся на звесткі перапісаў, знайшоў, што прапрадзед Пятра Машэрава па прозвішчы Машэра, сапраўды, быў французскім жаўнерам, які асеў пад Віцебскам, прыняў праваслаўе і ажаніўся з мясцовай сялянкай. У яго быў сын Ярома, найхутчэй, названы так у гонар бацькі — Жэрома.

Ярома меў дзяцей: Івана, Кузьму, Назара, Фёдара і Васіля. Васіль і стаўся бацькам Мірона Машэры і дзедам Пятра Машэрава[57].

У Лондане, на вуліцах Хельсінкі[58], у Нямеччыне[59] Машэраў выглядае сваім. «Побач з заходнімі лідэрамі Пётр Міронавіч глядзеўся арганічна і нязменна элегантна»[60].

Машэраў — і Іосіф Броз Ціта[61], Машэраў — і Ніксан[62], Машэраў — і Кастра[63].

«Высокая фігура ў доўгім плашчы, здавалася, сышла проста з кінаэкрана»[64].

Паліна Галанава, у 1930-я гг. малады зубны лекар, адылі жонка Пятра Машэрава, прыгадвае, як ён звабіў яе: «Ну, гэта, як у кіно: прыходзяць, і, пакуль сеанс не пачнецца, — ведаеце, там, раённы цэнтр, — усё сядзелі наўкола. І мне лекар адзін гаворыць: вось там стаяць… вось там той працуе. <…> А вось там два браты стаяць — Машэравы[65], ты можаш на іх і не глядзець, таму што яны ні да каго не заляцаюцца тут. Вось… Яны так хораша апранутыя былі — абодва ў шэрых гарнітурах, высокія, у капелюшах. Вось… Ну, я ўжо не глядзела ў той бок. А назаўтра ён прыйшоў да мяне на прыём. Ну, раз яны такія строгія, дык і я таксама — вельмі строгая. А потым ён мяне праводзіў, а потым запрасіў у кіно. Потым запрасіў пакатацца на лодцы. Ну, я, вядома, зрабіла ўчасанне. Ведаеце, сама. У нас тады ў цырульню не хадзілі.

---

[54] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[55] Довнар-Запольский А. У Машерова были французские корни? // Комсомольская правда в Беларуси. 21.02.2008.

[56] Тамсама.

[57] Тамсама.

[58] Фота — БДАКФФД, 0–129682, 1969 г.; 0–129679, сакавік 1973 г.

[59] Фота — БДАКФФД, 0–095313, 0–095314, 0–095315 — усе Карл-Маркс-Штат, 1967.10.03. БДАКФФД: 0–095317, Берлін, 1967 г. 10.02.

[60] Довнар-Запольский А. У Машерова были французские корни?

[61] Фота — БДАКФФД, 0–076882, 0–076883, 0–092571, 0–092578, 0–092579, 0–092580, 0–076884, 0–076888. Хроніка — БДАКФФД, № 1300.

[62] Фота — БДАКФФД, 0–161547, 0–161549. Хроніка — БДАКФФД, № 3290 («Признание»).

63 Хроніка — БДАКФФД, № 3290 («Признание»).

[64] Довнар-Запольский А. У Машерова были французские корни?

[65] Пётр Машэраў і ягоны старэйшы брат Павел.

І я стаю, чакаю яго. Не саджуся, таму што пакамячу сукенку. Гэта ж зараз вось не камячыцца. Хе-хе… Вось… Ну і думаю: пэўна, не прыйдзе. Потым я села, пасядзела. Ой! Паднялася — гляджу: ідзе. Ну вось ён папрасіў прабачэння. Ну вось мы і паехалі на лодцы… Вось такое першае наша знаёмства.

Мне нават не верылася, што вось чалавек такой, ведаеце, прыгожы такі, ладны, разумны. Я ужо ведала аб ім, што ён такой, гэта самае, аўтарытэтам вялікім карыстаецца, што ён як фізік вельмі добры, што яго вучні вельмі любяць. Ну гэта жа раённы цэнтр, як вёска, ведаеце. Вось… Вядома, ён мне вельмі спадабаўся»[66].

Але інтэлігентны Машэраў выклікаў прыязнасць не толькі ў сваёй жонкі і вучняў.

«Да гэтага часу — 66 год — даволі складаныя былі стасункі паміж Палітбюро і Кастра, — успамінае Валянцін Сазонкін. — Кубінцы ўхіляліся ад перамоў. І было вырашана, значыць, паслаць туды Машэрава, як партызана. Ускладаліся вялікія надзеі: два партызаны знойдуць агульную мову. Па прыездзе на Кубу Машэраў адразу сказаў Раулю Кастра, што наша галоўная мэта — гэта перамовы. Машэраў гэтай сустрэчы чакаў усе дзесяць дзён знаходжання на Кубе. Машэраў вельмі хваляваўся: прыехаць і дакласці, што яго не прынялі, для Машэрава, чалавека з найвышэйшай адказнасцю, — гэта ж ніяк не выпадае.

Ну, у апошні дзень знаходжання на Кубе раптам аб’яўляюць, сёння адбудзецца сустрэча — перамовы Машэрава з Кастра. Сустрэча гэтая працягвалася не меней за пяць гадзін. Прынесла… была вельмі плённай. І адразу яны завяршалі як сапраўдныя сябры. І дамовіліся аб наступных сустрэчах, дзе… дзе гэта будзе магчыма. І ў свой першы прыезд у Савецкі Саюз Фідэль Кастра папрасіў прадугледзець наведванне Менска. Як ён гаварыў: “Жадаю сустрэцца з маім сябрам Пятром Машэравым”…»[67].

ДОТЫК

На фатаграфіі 1972 г.[68] Машэраў разам з паплечнікамі па партызанскай барацьбе.

Атмасфера здымка жывая: людзі толькі што гаманілі — іх папрасілі пазіраваць перад фотакарэспандэнтамі[69]. Некаторыя не разгубіліся і прынялі традыцыйную паставу для памятных здымкаў, некаторыя ўсміхаюцца, некаторыя спрабуюць разгледзець нешта паза межамі кадра.

Наперадзе — ветэран у светлым гарнітуры, які, відаць, засмуціўся ад святочнага тлуму. Машэраў падбадзёрвае свайго сябра, трымаючы яго за плечы. Першы сакратар нават не ў цэнтры кампазіцыі, галоўнае — ягоная ўвага іншаму чалавеку. Дотык падтрымкі — вельмі характэрны машэраўскі жэст.

Вось Машэраў дапамагае кубінцу на фестывалі ў Гаване[70], абдымае вядомую падпольшчыцу Марыю Осіпаву падчас святкавання 9 мая[71].

---

[66] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[67] «Признание». У Беларусі Машэраў паказваў Кастра Хатынь і Курган Славы. Калі спускаліся па схіле кургана, Кастра прапанаваў: «Мы пойдзем напрасткі. У гарах С’ера-Маэстра мы і не па такіх схілах хадзілі».

[68] Першы сакратар ЦК КПБ Машэраў П. М. сярод паплечнікаў па партызанскай барацьбе. Віцебская вобл., 1972. Фота. БДАКФФД, 0–106356.

[69] Журналістаў не відаць. Але, калі меркаваць па тым, як і куды глядзяць людзі, фатаграфавала адразу некалькі камераў.

[70] Знаходжанне першага сакратара ЦК КПБ П. М. Машэрава ў складзе савецкай дэлегацыі на Кубе падчас правядзення Сусветнага фестывалю моладзі і студэнтаў у г. Гаване. Куба, 1978 г. Фота. БДАКФФД, 0–130848.

[71] Першы сакратар ЦК КПБ Машэраў П. М., сакратар ЦК КПБ Аксёнаў А. Н., Герой Савецкага Саюза Осіпава М., заслужаны лекар БССР Шуба А. І. і іншыя ў дзень святкавання 30-годдзя Пе-

Машэраў — у афіцыйна-ганаровай варце ветэранаў і камуністаў падчас урачыстага адкрыцця мемарыялу ў Брэсцкай крэпасці[72].

Жанр прадугледжвае жорсткі манументальны канон, але і тут Машэраў імкнецца быць уважлівым і чалавечным. Ён падтрымлівае аднаго ветэрана, адклікаецца на зварот другога. Для Машэрава куды цікавейшыя людзі, а не статуі.

На фатаграфіі, зробленай у 1968 г. на Менскім станкабудаўнічым заводзе[73], бачна, што Машэраву лацьвей з людзьмі, а не з рэчамі. Машэраў размаўляе з рабочымі, яму лепей дакрануцца да чалавека, але замінае станок — на станку рукі Машэрава; і яму нязручна адчуваць метал, а не суразмоўцу. (Іншы харызматык ХХ ст., з супрацьлеглае барыкады, Адольф Гітлер, ненавідзеў дакранацца да людзей[74].)

Кінарэжысёр Элем Клімаў распавядае, як глядзеў з Машэравым фільм «Узыходжанне» Ларысы Шапіцькі[75], пастаўлены паводле аповесці Васіля Быкава «Сотнікаў».

«З Менска ў Дзяржкіно, да Ярмаша, старшыні Дзяржкіно, патэлефанаваў Машэраў з просьбай паспрыяць запуску фільма “Забіце Гітлера”[76]. Ярмаш і яшчэ ніхто не бачыў “Узыходжання”. І Ярмаш адразу сцяміў і гаворыць: “Пётр Міронавіч, вы, можа, паглядзіце фільм Ларысы Шапіцькі, зняты на вашым беларускім матэрыяле?” Ён гаворыць: “Калі ласка”.

Пачаўся прагляд, ён бачыць, што я палю і пачаў частаваць мяне нейкімі цудоўнымі амерыканскімі цыгарэтамі. Праходзіць дваццаць хвілінаў фільма, трыццаць. Ён ужо перастае мяне частаваць цыгарэтамі. Потым адключыўся, мяне забыў. І бліжэй да канца фільма раптам я адчуваю — ён узяў мяне за правую руку, сціснуў, і я адчуваю, што ён плача.

Скончыўся прагляд, і ён імгненна стаў гаварыць. Ашаламляе, як ён гаварыў. Настолькі горача, настолькі разумна, глыбока, дакладна ўспрыняў фільм.

А ў гэты час я бачу, як ля ўваходных дзвярэй у залю дзеячы вашага Дзяржкіно кудысьці бегаюць і вяртаюцца. Потым высветлілася: тэлефануюць у Маскву і дакладаюць, як ідзе абмеркаванне.

Менавіта ў той дзень і вырашыўся лёс гэтай карціны»[77].

ДОТЫК І ВАЙНА

Машэрава закрануў людскі — і адвечны лёс, паказаны ва «Узыходжанні».

Не магла не закрануць быкаўская экзістэнцыйная праўда, сугучная ваеннаму лёсу самога Машэрава, калі смерць праходзіла блізка — і штораз выпрабоўвала чалавека на годнасць.

рамогі. Менск, 1975 г. Фота. ББДАКФФД, 0–108380. Марыя Осіпава арганізоўвала знішчэнне гаўляйтэра Беларусі Вільгельма Кубэ.

[72] Фота. БДАКФФД, 0–95270. Брэст, 1969 г.

[73] Фота. БДАКФФД, 0–129681.

[74] Эрых Фром паставіў Гітлеру дыягназ некрафіліі (гл.: Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994).

[75] Ларыса Шапіцька — рэжысёр і актрыса. Здымалася ў стужках «Паэма пра мора», «Таўрыя». Паставіла фільмы «Крылы» (1964), «Радзіма электрычнасці» (1967), «Ты і я» (1971). Падчас здымкаў карціны «Развітанне» (1982) загінула ў аўтакатастрофе (1979). Карціна «Узыходжанне» (1976, «Залаты мядзведзь» Берлінскага кінафэсту) — вяршыня творчасці Ларысы Шапіцькі. Жонка Элема Клімава.

[76] Першапачатковая назва фільма «Ідзі і глядзі» (1985, рэжысёр Элем Клімаў, сцэнар Алеся Адамовіча паводле «Хатынскай аповесці»).

[77] «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291. Карціны «Пётр Міроныч», «Пакліканне» і «Беларусь была ягоным лёсам» складаюць трылогію пра Машэрава.

«У 41-м годзе пасля роспуску знішчальнага батальёна Пётр Міронавіч вырашыў пайсці за лінію фронту, — расказвае Леў Валковіч. — Але ў гэты час быў узяты Невель. Там у акружэнні ён трапіў у палон. Іх пратрымалі некалькі дзён у лагеры, а потым пасадзілі ў эшалоны і адправілі праз Літву далей. І вось дзесьці на тэрыторыі Літвы ён здолеў выскачыць з эшалона»[78].

Аднойчы на вясковую хату, дзе спыніўся партызан Машэраў, наляцелі акупанты. «Гаспадары схавалі пад ложак, прыціснулі мяшкамі. Ляжыць пад ложкам — шчылінка ёсць. Немец — боты — проста ў метры ад яго. Назірае. У шчылінку бачыць, як маладая гаспадыня паводзіць сябе. Хавала хваляванне артыстычна. Сышлі немцы. Ён падумаў: тут далей знаходзіцца нельга. І з яго аповеду проста адчувалася: што ён не думаў у той момант пра сябе. Толькі пра сям'ю, якая хавала яго. Ледзь дачакаўся наступнага дня, узброіўшыся дручком і абапіраючыся на яго, сышоў у аддаленае месца»[79], — расказвае Валянцін Сазонкін, які быў побач з Машэравым 13 гадоў.

«Гэта чалавек — рыцар без страху і папроку. Здавалася па-хлапечы палезе туды, куды людзі хаджалыя не лезуць. Я яму: "Пётр Міронавіч, ну нельга…" А ён: "Ну, ты як стары дзед стаў — нельга ды нельга…"»[80].

Беніслаўскі мост на рацэ Дрысе, па якім ішлі на ўсход ваенныя эшалоны, добра ахоўваўся гарнізонам. Машэраў камандаваў штурмавой групай.

«Бой, вядома, быў страшны, — гаворыць Паліна Галанава, якая за Машэравым сышла ў лес і была партызанскім лекарам. — Вядома, страшны, таму што пачаў ужо ірвацца мост, паранілі Пятра Міронавіча. Ну, я, калі перавязала Пятра Міронавіча, ну, ён не сышоў. Ён не сышоў. І я не сышла. Мы разам, вось… Бой калі быў… Ну, і наогул, ён заўсёды імкнуўся быць наперадзе. Вы разумееце што?.. Ну, разведка павінна быць разведка. Там была вызначаная група. Але ён заўсёды ішоў з разведкай. Ён вельмі высокі, у скураным паліто, вельмі прыкметны. Ну, ён усё роўна не слухаў. Усё роўна ішоў наперадзе. Ён быў як мішэнь. Усё гаварылі яму, што не трэба ісці наперадзе яму такому… Вось… Але ў нас была такая дамоўленасць: тое, што я павінна быць у тым баі, дзе і Пётр Міронавіч. Я павінна была бачыць, што здарыцца… Ну вось, увогуле, прыняць смерць на месцы… Мне вельмі цяжка гаварыць… Хоць я яго смерць так і не ўбачыла»[81].

Вайна пашкадавала Машэрава, але забрала жыццё ў ягонай маці. Нацысты схапілі яе як закладніцу — і закатавалі.

«У панядзелак яе выклікалі на допыт — першую. І прывялі ў гэтую ж камеру, — расказала стваральнікам стужкі "Прызнанне" Тацяна Сіманенка, якая бачыла апошнія дні Дар'і Машэравай. І я падумала: або гэта памылка была, або, наадварот, яны жадалі паказаць, што вось якімі вернецеся ад нас. Вось так, значыць, яна была ўся збітая, уся ў сіняках. Суцэльная сіняя маса.

Гэта было страшна. І гаворыць: "Што ж яны мяне пытаюць пра Пятра? Ён жа з'ехаў ва Ушачы. Там жа партызанскі край. Можа, яго ўжо ў жывых няма? А яны мяне пытаюць аб ім". Потым гаворыць: "Немцы б'юць балюча, і доўга, і моцна". У якім сэнсе. "Але калі яны выб'юць… б'юць датуль, пакуль не выб'юць адно слова. Ну, а калі яны выб'юць адно слова, будуць біць датуль, пакуль не выб'юць другое. Выб'юць, выб'юць другое, будуць біць датуль, пакуль не выб'юць трэцяе, гэта значыць: трэба маўчаць"»[82].

---

78 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

79 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

80 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

81 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

82 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

Досвіткам 16 верасня 1942 г. палонных звязалі дротам, вывелі з катоўні — і знішчылі на беразе возера.

«Калі Пятру Міронавічу было 60 гадоў і мы сустрэліся ўлетку з ім, — кажа сястра Машэрава Вольга Міронаўна, — ён вярнуўся з адпачынку. У яго настрой тады быў вельмі прыгнечаны. Ён нейкі быў засмучаны. Не ўсміхаўся, як звычайна, сядзеў такі журботны. Ён успомніў пра сваё дзяцінства.

І тады я гавару: "Пеця, ну вось скажы, як атрымалася, што маці загінула?" Ён замоўк, доўга маўчаў, а потым так павярнуў галаву, паглядзеў і гаворыць: "У гэтым мая віна". Ну, я ведала ўжо да гэтага — мне распавядала Паліна Андрэеўна, — што маці ён не ўзяў адразу… Калі ўжо атрад быў вялікі, ён не ўзяў, таму што іншых бацькоў не мог узяць.

<…> А брацц толькі маці, ён лічыў, што гэта ніяк нельга. Ну, з яго прынцыпамі гэта было немагчыма. Таму што іншыя былі бацькі, іншых партызанаў былі ў такой жа небяспецы, як і наша маці»[83].

Калі архітэктары Юрый Градаў і Леанід Левін працавалі над мемарыялам у Расонах загінулым партызанам, то ў праекце прадугледзелі асобны помнік Дар'і Машэравой. «Не трэба, — запярэчыў Пётр Міронавіч. — Яе прозвішча павінна быць у агульным пераліку загінулых»[84].

Немагчымасць выратаваць самага блізкага чалавека, пакутлівы боль, клопат пра іншых людзей…

Але ўсё болей гісторыі пра Машэрава набываюць характар легендаў, якія гуляюць па Беларусі.

«Я чуў такую гутарку: ішлі з задання, і партызан, значыць, сашморгаў нагу — да таго немагчыма ісці. Ён з каня злез, пасадзіў партызана. Ён ішоў, а партызан ехаў на кані. Было ж гэта?..»[85].

«І яшчэ пра Машэрава… Ён не патрапіў у сталовую, а прыйшоў пасля. І яму прыгатавалі лепшую страву. Дык ён, гавораць, там іх ледзь не кончыў: "Я павінен толькі тое есці, што радавы салдат есць"»[86].

Гісторыя з салдацкай ежай пацвярджаецца іншай крыніцай: «Клёцкі малочныя, клёцкі. <…> Кухарка, вельмі знала добра, што Пётр Міронавіч клёцкі малочныя не ясі, <дык> яму зварыла суп аўсяны. І ён шапку адзеў і пайшоў. Я кухарцы кажу, што, Фрося, Пётр Міронавіч не еў гэты самы суп. Чаму, кажа, можа, не салёны? Я кажу: ён нават не паеў, толькі памяшаў лыжкай — не тое, што партызанам і ўсё, праз 10 хвілін выклікае кухарку ў штаб і ўсё. — Яе адразу здымаюць з работы. <…> А кухарка гэтая была знаўца, болей не было такіх знаўцаў. Яна яшчэ да вайны канчала кулінарныя нештачкі. Яна была знаўца. І вось яе зняць з працы. Чаму не дала тое, што ўсім партызанам. Яна гаворыць, я ведаю, Пётр Міронавіч, што вы гэтае не ядзіце. Якая вашая справа, што я ем, што я не ем?! Тады адстаялі, толькі вымовай абышлася гэта жанчына, вымову далі ёй.

<…> Не, клёцкі ён нават не паеў, ні тыя клёцкі, ні гэты суп! Гэта ж дакладна было так. Калі вось і Еўфрасіння жыла, яна бы пацвердзіла, гэта ж дакладна было так»[87].

---

[83] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[84] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[85] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[86] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[87] «Наказ», «Беларусьфільм»,1987, дакументальны фільм у 6 частках. Аўтар сцэнара і рэжысёр Юры Лысятаў. БДАКФФД, № 2815.

ДОТЫК І МОВА

1970-я гады. Машэраў з пісьменнікамі Іванам Шамякіным і Іванам Мележам[88].

Яны размаўляюць як блізкія сябры ці прынамсі як людзі, якія цудоўна разумеюць адзін аднаго.

Машэраў дакранаецца да Мележа, штосьці прыгадваючы.

Мележ засяроджана слухае, схіліўшы галаву. Шамякін у насцярожлівай задумлівасці сашчапіў рукі на грудзі. Магчыма, Машэраў гаворыць пра твор Мележа «Людзі на балоце», які чытаў і любіў, магчыма, адказвае на пытанні, якія пісьменнікам муляюць.

«Паважаныя таварышы! — гэта выступ Машэрава на пісьменніцкім з'ездзе. — Вось ужо другі дзень беларускія пісьменнікі вядуць вялікую і змястоўную размову аб зробленым за апошнія гады і аб тым, па якім напрамкам павінна развівацца наша літаратура, каб лепш служыць высакароднай справе будаўніцтва камунізма, выхаванню новага чалавека. Галоўная думка пісьменніцкага з'езда накіравана на тое, каб большым плёнам адказаць на рашэнні XXIV з'езда камуністычнай партыі Савецкага Саюза, каб літаратура ва ўсіх сваіх жанрах ішла ў нагу з нашым часам, з цудоўнымі справамі савецкага народа»[89].

Вядома, прыватная гутарка адрозніваецца ад публічнага выступу, дзе каноны надзвычай жорсткія і рэй вядзе рытуал адчужаных формаў. Машэраў, размаўляючы з Мележам і Шамякіным, узгадвае сваё, асабістае, пераконваючы — абапіраецца на ўласную эмацыйную памяць.

Машэраў супакойвае і падтрымлівае пісьменнікаў, тлумачыць, звяртаецца да мінулага і марыць пра прышлае.

Абавязковыя фразы з дзяржаўнай хронікі пра камуністычную партыю не павінны хаваць галоўнага. Калі першы чалавек рэспублікі *сам* выступае на пісьменніцкім з'ездзе — і *выступае на годнай беларускай мове* (сітуацыя неверагодная для дня сённяшняга), гэта гаворыць пра ягоную павагу да слова.

Зрэшты, мову Машэраў ведаў няблага і, калі меркаваць па ўспамінах вучняў, менавіта на ёй выкладаў фізіку[90].

«Беларуская Энцыклапедыя, яе першыя тамы выйшлі пры жыцці П. М. Машэрава. І ён надзвычай дапамог выдавецтву "Беларуская Энцыклапедыя" і вельмі ўважліва сачыў за тым, як гэтая праца вядзецца і якія вынікі, — падказвае Юры Смірноў, з 1971 да 1977 г. памочнік першага сакратара ЦК КПБ. — Або, напрыклад, Беларусь была першай рэспублікай у складзе Саюза ССР, якая распачала такую фундаментальную працу, як "Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі".

Гэта была ініцыятыва нашай Акадэміі навук, і яна была падтрыманая П. М. Машэравым. Была нават адмысловая пастанова, прынятая бюро ЦК па гэтым пытанні»[91].

Дарэчы, кампазітарка Пахмутава ўзгадвае, што Машэраў сам фактычна стаўся суаўтарам новага помніка — мемарыяла ў Хатыні: «…Увасабленне: вось чатыры дрэўцы, прыгожыя чатыры дрэўцы. Тры дрэўцы, а чацвёрты — вечны агонь. Кожны чацвёрты загіблы. І… вы ведаеце, ён гаварыў пра гэта з такой любоўю, што я падумала з зайздрасцю: "Божа ты мой! Вось… Вось культура! Вось такія кіраўнікі!" Ён, як разумеецe, як

[88] Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў з народнымі пісьменнікамі БССР І. Шамякіным і І. Мележам, г. Менск, 1970-я гг. Фота. БДАКФФД, 0–119599.

[89] «Савецкая Беларусь», «Беларусьфільм», хранікальны кіначасопіс, № 5, май 1971 г. Сюжэт «Шосты з'езд пісьменнікаў Беларусі», рэжысёр Р. Ясінскі. БДАКФФД, № 1665.

[90] «Признание». Закон Архімеда былая вучаніца Машэрава памятала менавіта на беларускай мове.

[91] «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

вялікі рэжысёр. Толькі ён іх <мастакоў> так настроіў, што яны дашлі дахаты, не сышлі, наогул… вось, думалі… І знайшлі! Вось знайшлі такі вынахад, што, уяўляеце… І вось ён стаў нявольным суаўтарам…

Беларусь ён любіў болей за жыццё… Ён усё жыццё аддаў ёй» [92].

Мемарыял у Хатыні стаўся ўзорным помнікам савецкіх часоў.

Успаміны Смірнова дадаюць новыя фарбы ў партрэт Машэрава: «Вядома, Пётр Міронавіч — палітычны лідэр як кіраўнік рэспублікі. А зрэшты, гэта можна сказаць і пра шматлікіх беларускіх пісьменнікаў, быў сфармаваны на вялікай павазе да рускай культуры. З ім было цікава гутарыць. Ён шмат чытаў і шмат ведаў. Ён прачытаў Ключэўскага. Ён прачытаў Салаўёва.

Ён вельмі любіў Мележа, любіў Кандрата Крапіву. Любіў Быкава як пісьменніка, які адкрыў новы пласт у нашай літаратуры і падняў яе, так сказаць, на сусветны ўзровень. Чытаў ён з захапленнем, хоць і лічыў, што нейкія аднабаковасці ў яго ёсць.

Роўна, як ён лічыў, што нейкія аднабаковасці ёсць у трактоўцы шэрагу падзей у п’есах Андрэя Макаёнка.. Там былі спрэчныя такія рэчы, вельмі вострыя. І тым не менш Пётр Міронавіч даваў сваё “дабро”, хоць ідэолагі пярэчылі таму, каб гэтыя спектаклі Макаёнка ставіліся на беларускай сцэне»[93].

Пра стаўленне Машэрава да пісьменнікаў і пра спрэчкі расказаў беларускі паэт Генадзь Бураўкін: «У яго заўсёды была патрэба, духоўная патрэба з людзьмі быць. І тым болей, калі гэта людзі таленавітыя. Я вось ведаю, у яго былі выдатныя, чалавечыя, блізкія адносіны з Пятром Усцінавічам Броўкам, з Анатолем Анікейчыкам, з Андрэем Макаёнкам. Вось, напрыклад, калі Андрэй Ягоравіч прыносіў яму сваю новую п’есу, прачытаць… А Андрэй Ягоравіч заўсёды пісаў вострыя сатырычныя рэчы. І калі, так сказаць, ну не мог сваёй пасадай падтрымаць гэтую п’есу. Наколькі я знаю, яны спрачаліся і нават лаяліся часам, седзячы адзін на адзін, то ўсё-такі ў яго заўсёды хапала такту папрасіць Андрэя, што: “Ну, Андрэй, дарагі, ну пачакай трошачкі, не прыйшоў час для гэтай п’есы”. Але тое, што гэтая п’еса дальнавідная, добрая, ён заўсёды не забываў гэта сказаць»[94].

Машэраў на фатаграфіі, магчыма, і гаворыць падобную фразу — толькі Мележу. Альбо спрабуе растлумачыць сітуацыю, якая складаецца.

У той час працягвалася імклівая русіфікацыя[95], вёскі мізарнелі, а гарады сталі рускамоўнымі. Старыя дамы на Нямізе былі замененыя сучаснымі спарудамі, сакавітая беларуская культура губляла апору і голас, нягледзячы на прыязнасць першай асобы рэспублікі.

Але ад Машэрава ў краіне залежала не ўсё.

Успамінае Генадзь Бураўкін: «І вось аднойчы, калі мы гаварылі па нацыянальных пытаннях, я кажу: “Пётр Міроныч… ідзе русіфікацыя, не будзем жа хаваць таго, што ёсць на самай справе”. Ён сказаў: “Канешне, я гэта бачу. Канешне, знаю, але калі я, ты ж зразумей, калі я гэтыя пытанні падыму ў Маскве адкрыта або на вялікіх нейкіх форумах тут, то да мяне будуць прад’яўленыя з Масквы, з цэнтра, адпаведныя меры, адпаведныя рашэнні могуць нават быць. А ты, калі ласка, рабі гэта ўсё. Ты рабі і не сумнявайся, што я заўсёды цябе падтрымаю”»[96].

---

[92] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[93] «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

[94] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[95] Хоць не да такой ступені, як сёння.

[96] «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

СПРАВЫ І СЛОВЫ

З НЕБА НА ЗЯМЛЮ

У 1974 г. паводка спусташала Палессе. Былі затопленыя многія вёскі. Машэраў прыляцеў на верталёце да месца стыхійнай навалы[97].

Кадры з кіраўніком, які сышоў з нябёсаў, заўжды былі прапагандова-выйгрышнымі. У 1934 г. Лені Рыфеншталь паказала прылёт Гітлера ў Нюрнберг, як наведванне богам Зямлі (карціна «Трыумф волі»). Небажыхаром у белым кіцелі прадстаўлены і Сталін ў пафасна-іграваым фільме Міхаіла Чыяўрэлі «Падзенне Берліна» (1949 г.). Сучасная хроніка з прэм'ерамі, прэзідэнтамі, сакратарамі не адстае ад гэтай традыцыі (хоць і сарамліва маскуе яе тэлевізійнай «аб'ектыўнасцю»). Каралева спускаецца з трапа; «Вялікі Кіраўнік Кім Чэн Ір» ідзе па полі пасля пасадкі гелікоптэра; у аэрапорце адбылася сустрэча прэзідэнта Расеі.

Ва ўсіх выпадках героі кадра ёсць працягам нябеснай моцы, якая паслала іх (калі не сама гэтая моц!), — позірк наперад, энергічны рух; героі прыйшлі — і дзейнічаюць на зямлі (падпарадкоўваюць, абдымаюць, ахопліваюць ці, прынамсі, прадстаўляюць найвышэйшае).

Кадр з Машэравым правілы парушае. Машэраў нават не ў цэнтры, цэнтр кампазіцыі — старшыня калгаса Ралько, які распавядае пра катастрофу. Машэраў нахіліўся і ўважліва слухае. Рукі ў кішэнях доўгага паліто — ізноў! (Найхутчэй, гэта звыклы жэст Машэрава, калі ён кагосьці слухае ці пра нешта задумаўся. На мемарыяльнай дошцы, адлітай у ягоны гонар, зафіксаваная менавіта такая пастава.)

Здымак схоплівае гутарку, словы, увагу і дзейснае спачуванне. Людзі — не аб'екты волі, а асобы — да іх прыляцеў Машэраў.

«А навошта ён так напружана працаваў? А таму ж ён столькі працаваў, таму ж дзесяць хвілін для яго гэта была цэлая вечнасць! Ён на верталёце… пабудаваў у Драздах узлётную пляцоўку для верталёта, каб 40 хвілін не марнаваць на дарогу, таму што ў яго часу не было», ‒ кажа пра няўрымслівасць бацькі Наталля Машэрава[98].

Настаўніца-пенсіянерка Марозава з Двор-Чарапіно, што пад Расонамі, апавядае пра сваю сустрэчу з Машэравым (найхутчэй, гэта не год паводкі, 1974-ы, але стаўленне Машэрава да людзей такое самае ўважлівае): «Плюхнулся шрубалёт чырвонага колеру. Крылы вось так і павіслі. Але чамусьці спазніліся міліцыя і начальства, райкам. Мы шэрагам вось так пашыхтаваліся. Ён выйшаў з стадыёна і прывітаўся з кожным — хай дзіця, бабулька… А са сваімі знаёмымі — цалаваўся»[99].

Папросту з ўсімі. Іншыя сведчанні-ўспаміны.

— Вельмі просты, вельмі душэўны, вельмі, вельмі…

— Так…

— Вельмі душэўны, вельмі просты чалавек…

— Ён не тое што вышэй сябе робіць, ён проста без цырымоніі з людзьмі размаўляў, то прыедзе, з кожным павітаецца, там дзіця, не дзіця. З усімі павітаецца, так неяк і распытае кожнага[100].

---

[97] Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў, старшыня калгаса «Асняжыцкі» Пінскага р-на В. А. Ралько і асобы, якія суправаджаюць, у адным з раёнаў паводкі Брэсцкай вобласці, 1974 г. БДАКФФД, 0–119716.

[98] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[99] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[100] «Наказ». БДАКФФД, № 2815.

Успамінае дырэктар рэкламна-інфармацыйнага агенцтва Венядыкт Вярбега: «Гэта была ў яго ўнутраная высокая культура, высокі інтэлект. Ну, вы разумееце, калі стаіць група калгаснікаў, ён выходзіць з машыны, — стаяць там далей дзесьці кіраўнікі, — дык ён не ідзе туды да кіраўнікоў. Ён ідзе да калгаснікаў. З імі гутарыць, а тыя, кіраўнікі, чакаюць, і потым самі ідуць да калгаснікаў. І потым завязваецца гутарка. Вось гэта характэрная рыса ў яго была. Нават цікава было: ён неяк ехаў, ішла бабка, так ён пасадзіў да сабе ў машыну і павёз. Ну, знайдзіце такога кіраўніка, нават старшыню калгаса, які пасадзіў бы бабку і павёз»[101].

«Народнік», — папракаў незадаволены Брэжнеў Машэрава[102].

Але гэта было даспадобы людзям:

— Там пацалуе, цалаваў нават старую. Ой…

— Бегаюць, у машыну садзіць старую, а гэта там баіцца, каб там што не зрабілі, а ён гаворыць «Не трэба, я без вас абыдуся, вам няма чаго тут рабіць», — на міліцыю гаворыць.

— Уся вёска: і старыя і малыя збягаліся. Устрачалі яго, — пацвярджае старая.

— Хто як мог, мы бяжалі к яму, сустрачалі яго, — дадае ейная сяброўка.

— І ён заўжды гаварыў, што таварыш я вам, я вам вінен, я вам абавязаны, патаму што мы такі, такі кавалачак хлеба мы дзялілі папалам[103].

— Вось ён казаў, што ўсё жыццё я абавязаны раўнапольцам, усё жыццё… — сцвярджаюць жыхары Роўнага Поля, Расоншчына[104].

Незадоўга да смерці Машэраў ізноў прыляцеў у вёску на гелікоптэры.

«Ну, гэта ўвосень было, — кажа жыхарка Роўнага Поля Тацяна. — Гэта, можа, за месяц да згубы яго. Раённае начальства нас не пускала, не дазваляла. Так хлопцы першымі сустрэлі шрубалёт. А тады — уся вёска! І ён жа падыходзіць, з кожным за руку вітаецца. І ведае ўсіх. Такі вось цыбаты Коля быў. Ён гаворыць яму: “А ты ўсё расцеш?”»[105].

«Я быў у войску пяць гадоў Вялікай Айчыннай і ў Кітаі быў год — шэсць гадоў. Я такіх людзей не сустракаў, як ён. Каб прыехаў, адразу тут абдымае, цалуе — і ўсё…» (Мікалай Пляшкоў з Роўнага Поля)[106].

«А я, напрыклад, лічу, што і ў характары Пятра Міронавіча было многа нашага нацыянальнага характару. І гэтая мяккасць, і ўвага да людзей, і сціпласць нейкая…» (Генадзь Бураўкін, стужка «Прызнанне»)[107].

НАВУКА ЗЯМЛІ

Лета 1977 г. Машэраў на Гомельшчыне, гутарыць з кіраўнікамі гаспадарак[108].

У цёмных акулярах, дапытліва слухае; вецер; позіркі людзей скіраваныя на Машэрава, але атмасфера нязмушана-дзелавая. На ўскрайку кадра чалавек развярнуўся да суседа, які просіць нешта ўдакладніць. Павароты целаў, жэсты суразмоўцаў Машэрава —

[101] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[102] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[103] «Наказ». БДАКФФД, № 2815.

[104] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[105] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[106] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[107] «Признание». БДАКФФД, № 3290.

[108] Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў гутарыць з кіраўнікамі гаспадарак Гомельскай вобласці, ліпень — жнівень 1977 г. Фота. БДАКФФД, 0–129667.

гэта не падтакванне вышэйшаму чыну, а сур’ёзная сумесная праца без аўтарытарнага падлізвання, але з павагай да кожнага.

І Машэраў ведае, пра што дапытваць, пра што спрачацца — і чаго дасягаць.

На другім плане — вялікае поле, дзесьці гуркоча трактар.

«Машэраў прыязджаў на тыдзень. І тыдзень займаўся раёнам. Ён касіў. Ён гаварыў: “Ну як ты тут адаптаваўся?” — успамінае старшыня калгаса Гарошка. — У апошні раз мы сустракаліся тут, у калгасе імя Горкага, на нашых неабсяжных балотах, дзе ён браў у рукі касу, — я наперадзе з касой, а ён ззаду. Але ўзрост, рост высокі — ён мяне наганяў. Як гаворыцца, на пяткі наступаў. Так я, каб схітраваць, устаў і пачаў гэтую касу вастрыць. “Што, аграном, пабаяўся, што я пяткі абрэжу табе?”»[109].

Былы настаўнік фізікі ведаў, як касіць траву. Але ведамі гэтымі не злоўжываў і выкарыстоўваў свае сялянскія навыкі ў асобных выхавальніцкіх мэтах[110].

Акцэнт быў на іншае. Добрае гаспадаранне патрабуе навукі — і ў рэспубліцы мусілі быць выхаваныя адукаваныя і адказныя кадры.

У архівах захавалася адно нуднавата-статыстычнае сведчанне. Але цікава, што ўспамінамі дзеліцца Рыгор Вячорка — бацька палітыка Вінцука Вячоркі. Ён займаў пасады ў Кампартыі, а з 1989 да 1994 г. быў першым намеснікам Дзяржэканомплана Рэспублікі Беларусь: «Беларусь разглядалася ўсімі як край балотаў, лясоў і практычна, калі разглядаць яе як рэспубліку зерневай гаспадаркі, ніхто і не думаў пра гэта. І вось калі Пётр Міронавіч паставіў задачу атрымліваць ураджайнасць у Беларусі па 25–30, да канца 1970-х да 32 цэнтнераў з гектара, тады многія палічылі, што Машэраў — фантазёр, што Машэраў высоўвае нічым не абгрунтаваныя задачы, якія не пад сілу вырашыць тут, у нашых беларускіх умовах. Але ўся справа ў тым, што Машэраў менавіта на аснове перадавога досведу і дадзеных навукі бачыў, што нам пад сілу развязанне такой задачы. Сапраўды, тут мы першым чынам павінны заняцца падвышэннем урадлівасці глебаў, падвышэннем ураджайнасці, потым кормавытворчасць, развіццё жывёлагадоўлі, як малочнай, так і мясной.

Машэраў бачыў, што трэба было адпаведна падрыхтаваць кадры, адразу псіхалагічна падвысіць прафесіяналізм усіх адмыслоўцаў, і калі кадры паступова адчулі, што так, сапраўды ім па плячы гэтыя вось складаныя, на першы погляд невыканальныя задачы, тады яны па-іншаму неяк сталі працаваць, па-іншаму сталі пачувацца, паводзіць сябе ў справе»[111].

«Да нас у Беларусь запрошаныя былі Пятром Міронавічам Машэравым навукоўцы з розных рэгіёнаў Савецкага Саюза, — працягвае Рыгор Вячорка. — І сапраўды, вельмі адгукнуліся на гэтую просьбу. У нас яны з’явіліся з Навасібірска, Ленінграда, Масквы, з іншых гарадоў. І потым ужо паўсталі цэлыя навуковыя школы з прыцягненнем нашых мясцовых кадраў, нашай мясцовай моладзі, якія самі сталі буйнымі навукоўцамі. І ўжо карані тут іх раслі, у Беларусі»[112].

«У першую чаргу ішла гутарка, каб інтэлектуальна развівалася наша грамадства і наша рэспубліка ў цэлым…. Тут жа пачалі будаваць завод “Транзістар”. Пасля завода

---

[109] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

[110] Здаралася, што асабісты прыклад уключаўся ў прапагандовы канон. Хранікальны сюжэт: «Суботнік» кіначасопіса «Савецкая Беларусь», № 4, красавік 1973 г. БДАКФФД, № 1858. «Менскі аўтазавод. Разам з рабочымі 20-га будаўнічага ўпраўлення, якія ўзводзяць корпус механазборачнага цэха, у суботніку прынялі ўдзел работнікі ЦК Кампартыі Беларусі. Дзённае заданне — укласці сямсот кубаметраў бетону… было выканана датэрмінова». На заводзе Машэраў працаваў з партыйнымі паплечнікамі.

[111] «Беларусь была его судьбой». Гутарка перакладзена з рускай мовы.

[112] «Беларусь была его судьбой».

“Транзістар” пачалі будаваць завод “Міон” па вытворчасці інтэгральных схемаў. Гэта тут, у горадзе Менску. Пасля завод “Ізатрон” у Лідзе, “Цветатрон” у Брэсце, “Камертон” у Пінску. Нарэшце мы падышлі да таго, што пачалі выпускаць інтэгральныя схемы. <…> Я маю на ўвазе завод “Інтэграл”…» — расказвае пра падтрымку Машэрава першы дырэктар завода Пётр Гайдэнка[113].

У выніку імклівай навуковай мадэрнізацыі «ў 1978–1980 гг. і прыкладна да 1985 г. каларыйнасць сілкавання жыхароў Беларусі перавышала каларыйнасць сілкавання жыхароў ЗША»[114], а рэспубліка стала адной з самых сытых у Савецкім Саюзе.

Акадэмік Леанід Абалкін назваў здзейсненае «беларускім цудам. Пачаўся рывок на аснове падраздзелаў, якія скլаліся ў гады вайны. Партызанскія атрады, сфармаваныя сістэмай адносінаў, павагай, сістэмай сувязі і асабістых кантактаў, прыходзілі з лясоў, балотаў, ставілі намёты і пачыналі ствараць»[115].

Але самым галоўным у машэраўскім цудзе была павага і ўвага да чалавека, апора на чалавека і давер да яго. Ва ўмовах «развітага сацыялізму», які набліжаўся да фінальнага крызісу і занураўся ў легалізаваную двайную мараль, гэта было немагчымым выклікам.

Уладзімір Бядуля, старшыня калгаса «Савецкая Беларусь», прызнаецца: «Ну, з Пятром Міронавічам лёгка было спрачацца па любым пытанні, таму што ён уважліва ўмеў выслухваць лю-бо-га. І вы ведаеце, неяк улічваў меркаванне, калі можна так сказаць, калектыўнага розуму. Гэта адчувалася… да апошніх дзён жыцця»[116].

ПОЗІРК У НЕБА

Успамінае сялянка Журбіла[117] з калгаса «Асняжыцкі»: «Заўсёды ён захапляўся нашымі пасевамі. Ён заўсёды ўстане, палічыць зерні. Каласы вельмі вялікія — па 96 зерняў нават было…»[118].

Захавалася фота — Машэраў у полі[119].

Для савецкай — таталітарнай — прапаганды кіраўнік сярод жыта — гэта архаічны і кананічны сюжэт. Гэта стары міф у новай абгортцы: бог спусціўся з нябёсаў і апладніў зямлю.

Сталін у жыце, Хрушчоў на палях, Мао Цзэ Дун над пасевамі.

Удзячная зямля дала ўраджай. Правадыр разглядае гэты ўраджай, расцірае зярняты, смакуе, абдымае каласы — уладарыць.

Машэраўскае фота зноў парушае канон.

Рукі Машэрава складзеныя на грудзях, замкнёныя — ён не жадае панаваць над зямлёй, ахопліваць, гвалтаваць, дакараць і прымушаць. Ён глядзіць, але зусім не так, як глядзіць захопнік на падуладную тэрыторыю. Позірк не зверху ўніз (ветлівы погляд гаспадара на слугаў), а ўверх, па-над полем, далёка-далёка, у неба — па-за ўсялякія межы.

Пачасту такі самы погляд у Машэрава, калі ён стаіць на трыбуне, — крыху ўверх, панад аўдыторыяй, удалечыню, туды.

---

113 «Беларусь была его судьбой».

114 «Беларусь была его судьбой». Сведчыць Мікалай Пракапенка, у 1975–1985 гг. дырэктар НДІ эканомікі і арганізацыі сельскай гаспадаркі БССР.

115 «Беларусь была его судьбой».

116 «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

117 Былая звеннявая паляводчага звяна, Герой Сацыялістычнай Працы.

118 «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

119 Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў на поле саўгаса «Асняжыцкі» Пінскага р-на Брэсцкай вобл., к.1960 — п.1970-х гг. Фота. БДАКФФД, 0–130824.

Вось Машэраў выступае на ўрачыстасці: Беларуская вайсковая акруга атрымала ордэн Чырвонага Сцяга[120]. Машэраў пад бюстам Леніна, глядзіць уверх і утрапёна гаворыць. На пярэднім плане — кветкі.

А вось юбілейнае паседжанне ЦК КПБ і Вярхоўнага Савета БССР, прысвечанае 50-годдзю БССР і КПБ[121]. Машэраў у натхненні, ягоны позірк скіраваны ўверх.

Машэраў на міжнароднай сустрэчы жанчын у Менску[122], Машэраў вітае чэхаславацкіх гасцей[123], Машэраў сустракаецца з выбаршчыкамі[124].

Позірк узнёслы, светлы, Машэраў углядаецца ў далечыню[125].

Каго і што ён там убачыў?

«Прыношу вам, дарагія таварышы, сардэчную падзяку за высокі давер, за тыя добрыя душэўныя словы, якія былі выказаныя на мой адрас. Усё гэта я цалкам адношу да слаўнай ленінскай партыі, якой усе мы абавязаныя сваімі поспехамі і здзяйсненнямі, высокім гонарам быць актыўнымі першапраходцамі новай *камуністычнай цывілізацыі…*»[126].

НЯЎТУЛЬНАСЦЬ БЯЗЛЮДНАЙ ПРАСТОРЫ

На перакрыцці ракі Віліі — першы сакратар Пётр Машэраў, старшыня Савета Міністраў Ціхан Кісялёў і асобы, якія іх суправаджаюць[127].

Рукі Машэрава складзеныя ў абаронча-замкнёным жэсце, на вачах цёмныя акуляры.

Машэраў стаіць перад пустой прасторай, над якой неабходна панаваць, якую трэба скараць — і ў якой няма людзей, а ёсць аб’екты, падпарадкаваныя ўладарнай волі. Машэраву няўтульна, бо гэта не людзі, да якіх можна дакрануцца, якіх варта падтрымаць і якім можна дапамагчы.

Зусім інакш паводзілі б сябе класічныя таталітарныя правадыры. Кім Ір Сэн вызначае кірунак, Гітлер глядзіць у бінокль, Сталін любуецца новымі тэрыторыямі.

---

120 Фота. БДАКФФД, 0–110085. Менск, 1968 г.

121 Фота. БДАКФФД, 0–113006. Менск, 28 снежня 1968 г.

122 «Белорусская ССР — член ООН», «Беларусьфільм», дакументальная стужка ў 1 частцы, 1975. Рэжысёр Э. Гайдук, сцэнарыст Э. Скобелеў. БДАКФФД, № 2122.

123 Спецвыпуск «Вечна ў дружбе», «Беларусьфільм», хроніка ў 1 частцы, 1965. Рэжысёр С. Сплашноў. БДАКФФД, № 1479.

124 «Савецкая Беларусь», «Беларусьфільм», хранікальны кіначасопіс, № 6, чэрвень 1971 г. Сюжэт «Сустрэча выбаршчыкаў Ленінскай акругі сталіцы з кандыдатам у дэпутаты ў Вярхоўны Савет Беларусі, кандыдатам у члены Палітбюро ЦК КПСС, першым сакратаром ЦК КПБ Пятром Міронавічам Машэравым», рэжысёр А. Канеўскі. БДАКФФД, № 1666.

125 Фота — БДАКФФД, 0–161236, 0–90908, 0–111531, 0–130860.

126 «Савецкая Беларусь», «Беларусьфільм», хранікальны кіначасопіс, № 6, чэрвень 1971 г. Філосаф Валер Лебедзеў з лёгкай іроніяй апісаў прамоўніцкі стыль Машэрава: «Як Машэраў заўсёды выступаў! Прыемна паглядзець! Ён, гаворачы пра хуткае прышэсце ўсеагульнага шчасця, аж прыпадніімаўся на мысачкі ці ледзь не падскокваў, як быццам бачыў гэта камуністычнае светлае заўтра і распавядаў народу пра яго набліжэнне “па словах непасрэднага відавочцы”. Такіх, як ён, ідэалістаў тав. Сталін даўно перастраляў. Машэраў ацалеў толькі таму, што быў герой, партызан, дый партыйную кар’еру сур’ёзна пачаў толькі па смерці Сталіна» (Лебедев В. Мы — были! № 437, 07 авг. 2005 г. http://www.lebed.com/2005/art4273.htm).

127 Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў, старшыня СМ БССР Ц. Я. Кісялёў і асобы, якія іх суправаджаюць, на перакрыцці р. Вілія. Менская вобл., 8 верасня 1973 г. Фота калекцыянера П. Наватарава. БДАКФФД, I-10946.

Жэст Машэрава ахоўна-адстаронены, па абавязку ён вымушаны «прымаць справаздачу», але ўладарна-ўказальны жэст, які скарае мёртвую матэрыю, зусім не ягоны.

Замкнёна-стрыманы жэст у Машэрава і ў берлінскім Трэптаў-парку падчас ускладання кветак савецкаму жаўнеру-герою[128]. Партыйная дэлегацыя спускаецца па прыступках. Машэраў апусціў рукі, сашчапіў іх, глядзіць уніз. Ён ці стомлены, ці яму няўтульна. Гэта чужая зямля і чужыя — хоць і пашаноўныя — статуі.

Машэраў цалкам знітаваны з канонам партыйна-савецкай фатаграфіі на ўскладанні вянкоў ды кветак, на ўрачыстых мітынгах[129], у кампаніі з салютоўнымі піянерамі ля Кургана Славы[130].

Нават у родных Расонах ён вымушаны граць ролю афіцыйнае статуі[131], хоць гэта куды жывей за папярэднія здымкі.

Машэраў абавязаны не выходзіць за межы камуністычнай ідэалогіі. Таму дакарае нацыяналістаў з Акадэміі навук[132] ды ганьбіць філосафа Сцёпіна з Політэхнічнага інстытута за «сталыя антысавецкія погляды». Праўда, Машэраў сам верыў у камунізм свята, а чалавека не імкнуўся знішчаць.

Але ў 1980-я гг. савецкі камунізм паміраў.

«Я памятаю, прыходзіў з працы — цямнейшы за хмару. Прыходзіў, адразу ішоў наверх, у свой кабінет, потым спускаўся ўніз у гасцёўню. Там былі такія шкляныя дзверы зачыненыя. Мы з Кацяй[133] зазіралі — калі можна ўвайсці», — узгадвае ўнучка Машэрава Лена[134].

«Вы ведаеце, калі нешта гінула… вось… гарэў завод, вы ведаеце, на ім твару не было, — успамінае жонка Машэрава Паліна Андрэеўна. — Засмучаўся. І вельмі засмучаўся, калі… вось ён… калі яго людзі падводзілі. Вельмі засмучаўся, таму што ён давяраў вельмі людзям. Разумееце, давяраў цалкам. І думаў, што яны робяць так, як трэба. А потым ён памыляўся. І засмучаўся» [135].

«І ён зноў давяраў, таму што з дзесяці адзін падводзіў, — удакладняе дачка Наталля. — Ён не толькі ведаў і бачыў…»[136].

У 1960-я гг. беларускія партызаны на чале з Машэравым прыйшлі да ўлады[137]. Але становішча партызанскай групоўкі насамрэч было хісткім. Майкл Урбан вылучае

---

128 Фота. БДАКФФД, 0–095316. Берлін, 1967.10.04.

129 Фота — БДАКФФД, 0–10969, 0–10911, 0–130856, 0–122895, 0–154387, 0–129655, 0–10968, 0–10967. На трыбуне XXVIII з’езда КПБ: І-6823.

130 Фота — БДАКФФД, 0–140194.

131 Фота — БДАКФФД, 0–97698.

132 «У 1973 г. была забаронена падрыхтаваная Акадэміяй навук канферэнцыя па этнагенезе беларусаў, а яе арганізатары атрымалі вымовы. Наступнае вясны першы сакратар ЦК КПБ П. Машэраў на партыйным пленуме ў Менску абвінаваціў групу навукоўцаў, у тым ліку М. Прашковіча, С. Міско, А. Каўруса, М. Чарняўскага, В. Рабкевіча і П. Дзядзюлю, у нацыяналістычным характары іх канцэпцый. Сяброў “гуртка Прашковіча” павыганялі з працы» (Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мінск: ВЦ «Бацькаўшчына», 1996. С.125).

133 Унучка П. М. Машэрава.

134 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

135 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

136 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

137 Партызанская групоўка прыйшла да ўлады таксама ў Паўночнай Карэі. І хоць Карэя абрала вельмі адмысловы шлях развіцця, падабенства паміж Карэяй і Беларуссю куды большае, чым нам хацелася б.

ў савецкай беларускай наменклатуры 1960–1980-х гг. некалькі фракцый: партызанскую групоўку, менскую гарадскую прамысловую групу (найвядомейшыя — Слюнькоў, Таразевіч) і фракцыю «брэжнеўскіх кліентаў» (Кісялёў, Дземянцей)[138].

Менавіта дзве апошнія групы адразу і занялі найвышэйшыя пасады па смерці Машэрава.

Але і сярод партызанаў Машэраў усё болей пачуваўся самотным.

«Ён гаварыў, — кажа Наталля Машэрава, — чаму не разумеюць партызаны, чаму шматлікія людзі не разумеюць, што я шукаю маладых. Не таму, што я не паважаю тых, з кім прайшоў, з кім працаваў. Яны не будуць гатовыя да будучыні. А будучыня запатрабуе зусім іншага ўзроўню мыслення. І маральнага, і інтэлектуальнага, і прафесійнага. Трэба быць нашмат больш гнуткім. Ну, часы ідуць цяжкія, цяжкія. Ён жа ведаў, што дзеецца ў партыі. Ён жа ведаў, на чым трымаецца гэтая сістэма. А ён быў філосаф, навуковец. Вы што думаеце, ён не прагназаваў? Ён неяк адзін раз сказаў: “Што ж вы тут займаецеся, мне вось, крытыкуеце там дробязь у краме — чагосьці няма… Вы не ведаеце і сотай долі, мільённай, што я ведаю. Вы шчаслівыя людзі. Жывяце, не ведаючы…” Так гаварыў…»[139].

ПРЫВАТНЫ ЧАЛАВЕК У ДРАЗДАХ

Наш век наогул вельмі тлумны,
Мы з гэтым звыкліся даўно:
Футбол, і бокс, і джаз бяздумны,
І п’янкі з сэксам заадно.

Але такога крыку-гвалту,
Што цэлы дзень хістаў той дом,
Дзе не сабраў касцей гаўляйтар, —
Не чулі ў Мінску шмат гадоў.

Спачатку ціха паміж люду
Размовы-чуткі папаўзлі,
Што пад сады-гароды будуць
Даваць па лапіку зямлі.

Пасля, як заклік да атакі,
Як звон магутны вечавы,
Пранёсся кліч: «На сход, пісакі!
На сход, пісакі, хто жывы!»…[140]

Карнавальна-гратэскавая паэма Францішка Ведзьмака-Лысагорскага, падпольна (!) выдадзеная ў 1975 г., прысвечаная актуальнай тэме дачных мітрэнгаў. Героі «Сказу пра Лысую гару» — забытыя і вядомыя пісьменнікі — плятуць інтрыгі, каб вымантачыць суседскае гаўно, збіраюць каравякі і прапануюць гадаваць хрэн замест кніжак.

---

138 Урбан М. Альгебра савецкай улады. Цыркуляцыя эліт у Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы (1966–1986) // ARCHE. 2008. № 3 (66).

139 «Признание». БДАКФФД, № 3290.

140 Вядзьмак-Лысагорскі Францішак. Сказ пра Лысую гару. http://presidium.bas-net.by/skaz_pra_lysuyu_garu.htm

Дачная ліхаманка ахапіла Беларусь. Людзі ўцякалі з гарадоў — на гароды, у нядзелю і святы корпаліся ў зямлі, вырошчвалі на сваіх сотках бульбачку, памідоры і агуркі.

Дачнікам быў і Машэраў.

На фатаграфіі 1963 г. ён яшчэ нязграбна-афіцыйны, у адпрасаваным светлым гарнітуры, стаіць і ўсміхаецца ля дачы старшыні Савета Міністраў БССР Ціхана Кісялёва[141].

Затое на здымку 1970-х гг. Машэраў — ужо сапраўдны дачнік[142]. Удалечыні — сціплыя хаткі. Машэраў на сваім драздоўскім лецішчы — у зручнай, амаль спартовай вопратцы, на галаве мяккі барэт. У такім адзенні добра збіраць ягады і грыбы, палоць гарод і лавіць рыбу.

З пэўнасцю можна сказаць, што драздоўскаму дачніку не было патрэбы падгадоўваць агуркі і памідоры, капаць бульбу ды збіраць угнаенні. І ўжо тым болей не варта было турбавацца за ўпотайкі пашыраную тэрыторыю ці залішнюю вышыню дома (галаўны боль дачнікаў, закатаваных дробнымі прыдзіркамі).

Але Машэраў з задавальненнем падпісаўся б пад кожным радком Ніла Сымонавіча Гілевіча (а менавіта ён хаваўся пад маскай Ведзьмака-Лысагорскага):

Літаратуру і мастацтва,
Што ўзносяць сэрцы да вышынь,
Тысячаногі спрут мяшчанства
У петлях хоча задушыць.

А я ў камуны сімвал веру,
Якому век не змізарнець,
І тому спруту-ненажэру
Я аб’явіў вайну на смерць…[143]

Лецішча і ўсё звязанае з ім — гэта прыватнае, не вартае публічнага паказу і публічнага жыцця[144].

Захаваліся дзве фатаграфіі Машэрава вельмі благой якасці. На іх кіраўнік рэспублікі катаецца на лыжах. Ён у спартовым касцюме, побач няма нікога[145]. Няма апантаных заўзятараў, світы чыноўнікаў і няма спартоўцаў, запрошаных у якасці спарынг-партнёраў.

Фатаграфіі паразмываныя і падрапаныя — гэта занадта асабістае. Для ўзору і пакланення лыжны шпацыр не прызначаны.

---

141 Другі сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў, Я. С. Мазурава, Герой Савецкага Саюза І. І. Кашынскі і намеснік старшыні СМ БССР І. Ф. Клімаў на лецішчы старшыні СМ БССР Ц. Я. Кісялёва ў вёсцы Дразды. Менская вобласць, 1963 г. Фота. БДАКФФД, 0–130973.

142 Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў на лецішчы ў вёсцы Дразды Менскага р-на, 1970-я гг. Фота. БДАКФФД, 0–130846.

143 Вядзьмак-Лысагорскі Францішак. Сказ пра Лысую гару. http://presidium.bas-net.by/skaz_pra_lysuyu_garu.htm З дадатка да паэмы «Другое і апошняе папярэджанне падробшчыкам». У канчатковай аўтарскай рэдакцыі, выдадзенай у 2003 г. ужо пад імем Ніла Гілевіча, гэтых радкоў няма. http://io.ua/s3829.

144 А эканоміка з агуркамі, бульбай і памідорамі — частка публічнай дзейнасці.

145 Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў на лыжным шпацыры, Менск, к.1970-х гг. Фота. БДАКФФД, 0–130823.

НЯСКРАДЗЕНАЕ СВЯТА

1974 год. Машэраў разам з народам святкуе вызваленне Беларусі[146].

Усмешка на вуснах, вочы радасныя, у руках кветкі, Машэраў адкрыты для сардэчных абдымкаў — цягнецца да людзей, і людзі да яго цягнуцца. Гэта ягоная перамога і ягонае свята, якое не скрасці і не падрабіць. Якое ён аплаціў уласнай крывёю.

Ёсць шмат здымкаў Машэрава 9 мая — 1975 г.[147], 1972 г.[148], 1974 г.[149].

Але гэты здымак «Мінскай праўды» — з святочным Машэравым, які запрашае да радасці і ідзе да людзей, — стаўся асновай для рэкламнага плаката БРСМ[150] канца 1990-х гг. Там запрашэнне, радасць і перамога Машэрава знітаваныя з арганізацыяй, якая непахісна аддадзеная прэзідэнту і гарантуе зніжкі на дыскатэкі.

Неўзабаве ўзгадкі пра былога кіраўніка зніклі, а праспект Машэрава быў пераназваны ў праспект Пераможцаў.

Засталіся ўспаміны Юрыя Смірнова: «Ён чалавек быў такі, палітычны дзеяч, які, можа, лепей за іншых ўсведамляў, як важна і неабходна павышаць колькасць дабра ў нашым грамадстве. <…> Ён быў чалавек духу, чалавек, які спрабаваў прыўнесці ў любую, нават самую зямную справу, звязаную, напрыклад, з кіраўніцтвам эканомікай, нейкі маральны, чалавечы, духоўны пачатак»[151].

Але парадаксальным чынам настальгія па сытым 1970-м, вырваным у камуністычнай сістэмы «фантазёрам» і «ідэалістам» Машэравым, паслужыла апорай беларускаму рэтрасталінізму.

У ПРАДЧУВАННІ КАТАСТРОФЫ

Май 1978 г. быў дажджлівы. Вада мачыла валасы, лілася за каўнер[152]. Парасоны не вельмі дапамагалі.

Але людзей на свяце ставала. Дзве дзяўчыны падаравалі Машэраву кветкі. Віншавальніцы хітравата ўсміхаюцца — Машэраў неяк стомлена-здзіўлены і не вельмі зграбны.

«Пётр Міронавіч любіў кветкі. Расказваюць, у дзень шасцідзесяцігоддзя[153] яму падарылі шмат кветак — ведалі, што багатых падарункаў не прыме. І тады ён сказаў, любуючыся кветкамі: “Я ведаю цяпер, як мяне будуць хаваць…” Сказаў, нібы прадчуваючы сваю згубу»[154].

---

[146] Першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў вітае і віншуе гасцей і жыхароў г. Менска з 30-годдзем вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў, 1974 г. Рэдакцыя газеты «Мінская праўда», фота В. Марцыёнка. БДАКФФД, 0–106778.

[147] Напрыклад, БДАКФФД, 0–100045, 0–154400.

[148] Напрыклад, БДАКФФД, 0–117898.

[149] Напрыклад, БДАКФФД, 0–154389, 0–154390, 0–154391, 0–154392.

[150] На пачатку Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі (БРСМ) называўся Беларускім патрыятычным саюзам моладзі (БПСМ), што ягонае сутнасці не мяняе.

[151] «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

[152] Першы сакратар ЦК КПБ Машэраў падчас святкавання Дня Перамогі, г. Менск, 1978 г. Фота калекцыянера Бандарыка Н. Н. БДАКФФД, 0–155341 Б.

[153] А гэта менавіта 1978 год.

[154] «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

«4 кастрычніка 1980 г. Пётр Міронавіч Машэраў, прыехаўшы на працу, адразу ж запрасіў да сабе мяне, — гаворыць Уладзімір Вялічка, у 1980 г. памочнік першага сакратара ЦК КПБ. — Гадзіны паказвалі 9.30 раніцы. Ён, як заўсёды, вельмі шчыра і цёпла сустрэў мяне. Падняўся з-за стала, выйшаў насустрач, абняў. Мы селі ля акенца, пачалася гутарка з нагоды яго надыходнага выступу ў аб'яднанні "Гарызонт". Гэтае прадпрыемства тады ліхаманіла. Яно выпускала вельмі дрэнныя тэлевізары. І Пётр Міронавічназіраў за гэтым буйным прадпрыемствам, не мог абыякава да гэтага ставіцца. Ён вельмі цяпло праводзіў мяне, быў у добрым гуморы і сказаў: "Гэта нешта не па мне, што ўжо цэлы тыдзень не быў сярод людзей. Таму я жадаю паехаць паглядзець, як прыбіраюць бульбу, як расце жыта"»[155].

«У той дзень я падняўся ў прыёмную Пятра Міронавіча Машэрава, і ён, гляджу, выйшаў з свайго кабінета, — сведчыць Віктар Лівенцаў, з 1978 да 1986 г. кіраўнік справамі ЦК КПБ. — Гаворыць: "Выклічце мне машыну". Сакратар Святлана гаворыць, што, можа быць, не трэба сёння ехаць, вы шмат працавалі, праводзілі Паліну Андрэеўну.

— Не, я паеду.

Далучыўся Крукоў Віктар Якаўлевіч, потым і я. Пачалі ўгаворваць, каб ён не з'язджаў, а паехаў адпачыць ад працы.

— Не, не, не. Я толькі на нейкую гадзінку і вярнуся зноў сюды.

Яго проста, як цягнула на гэтую паездку. І хто б ні пярэчыў яму, і хто б ні раіў зрабіць па-іншаму, ён быў настроены абавязкова з'ехаць у Смалявічы.

Вы ведаеце, гэта лёс…»[156].

У кастрычніку 1980-га ішоў ды ішоў дождж.

Анямелі ля труны родныя[157], у ганаровай варце застылі касманаўты[158], пашыхтаваўся пахавальны картэж[159].

І натоўпы на вуліцах.

«Вы ведаеце, ішоў дождж — мітынг на могілках, але столькі людзей і столькі слёзаў я ніколі не бачыў,» — здзіўляўся Уладзімір Бядуля[160].

Віктар Дашук зняў карціну «Развітанне» пра пахаванне Машэрава. Калі фільм убачылі ў Англіі, то сказалі: «У нас так хавалі Чэрчыля».

А ў кастрычніку 1980-га беларусы хавалі Машэрава.

Кадры з Машэравым усё радзей з'яўляюцца на экранах, хоць і фільмы ёсць, і хроніка маецца. Для адных Машэраў занадта беларускі, для другіх — занадта камуністычны, савецкі. І тое, і другое даўно прысабечанае і падзеленае.

Што немагчыма прысабечыць — дык гэта непадробную чалавечнасць.

Але і яна, калі пануе культ тэлеўбачанага, пакрысе забываецца.

---

155 «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

156 «Беларусь была его судьбой». БДАКФФД, № 3291.

157 Фота. БДАКФФД, 0–116272.

158 Фота. БДАКФФД, 0–116273 Церашкова, Клімук, Кавалёнак ля труны Машэрава.

159 Фота. БДАФФД, С1–132, С1–134, С1–135, С1–136, С1–137, С1–141.

160 «Пётр Міроныч». БДАКФФД, № 3289.

ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОЎЯ

«Пётр Міронавіч жыў зусім недалёка ад месца сваёй працы. Насупраць лечкамісіі.

Ісці яму да ЦК КПБ было нейкіх 10 хвілінаў. Але ён выходзіў за гадзіну да пачатку свайго працоўнага дня і павольна ішоў па вул. Чырвонаармейскай. І простыя жыхары Менска віталіся з ім, а іншы раз спыняліся для гутаркі па нейкіх пытаннях. Ён уважліва выслухоўваў і альбо занатоўваў сабе, альбо казаў суразмоўцу, да каго яму звярнуцца па дапамогу.

Мой бацька, калі працаваў на заводзе імя Кірава, штодня ад Цэнтральнага пляца ўздоўж вул. Чырвонаармейскай ішоў на завод і некалькі разоў сустракаў Пятра Міронавіча на вуліцы, калі той ішоў на працу або дахаты.

Аднойчы, калі было чарговае святкаванне Дня Перамогі, Пётр Міронавіч праходзіў праз шэрагі ветэранаў (тады іх было куды болей) і раптам з сардэчнымі абдымкамі падышоў да старога ў вайсковым пінжаку і старасвецкіх штанах-галіфэ. Атрымалася, што гэты стары разам з Пятром Машэравым ваяваў у партызанскім атрадзе, і Пётр Міронавіч адразу пазнаў свайго баявога таварыша сярод ветэранаў і сам падышоў да яго, каб павітаць і абняць яго, пацікавіцца жыццём-быццём, здароўем і іншым. Бедны стары нават праслязіўся, усхваляваны ўвагай і памяццю пра свае заслугі перад Бацькаўшчынай.

Гэта мне распавядалі мае бацькі, на вачах якіх адбыўся гэты выпадак»[161].

Андрэй РАСІНСКІ

[161] Лучанок Алена. Пост у сецевай супольнасці http://community.livejournal.com/minsk1067/106706.html ад 09.03.2008.

КАК Я НЕ СТАЛ АВТОРОМ ФИЛЬМА ОБ ИВАНЕ МЕЛЕЖЕ
История одной фотографии

В конце 1960 — начале 1970-х гг. я не то чтобы слишком активно, но сотрудничал с объединением документальных фильмов «Летапіс» на «Беларусьфильме». Не скажу, что уж очень был увлечен документальным кино, которое, кстати, тогда переживало своеобразный расцвет. Документальное кино в ту пору было в известной степени попыткой правдивого, во всяком случае нестандартного отражения жизни, попыткой, идущей от хрущевской «оттепели» и двадцатого съезда партии, еще питавшей надежды части интеллигенции на возможность социализма с человеческим лицом. О популярности этого жанра у зрителя говорила и передача «Документальный экран» на всесоюзном телевидении, которую вел знаменитый поэт Роберт Рождественский.

На объединении «Летапіс» толклось немало литераторов, движимых не только любовью к документальному кино, но и вполне материальными соображениями. Здесь хорошо платили. Сценарий одночастного фильма (10 минут) стоил не менее пятисот рублей, что при средней зарплате по стране в сто двадцать рублей было весьма неплохим заработком. Были умельцы, постоянно строгавшие там сценарии, и проникнуть в эту среду было не просто. Но нельзя сказать, чтобы дверь была наглухо закрыта для несвоих. Заявки на интересные сценарии достаточно доброжелательно рассматривались и принимались.

В 1970 г. режиссер Муза Заслонова, дочь легендарного подпольщика, сняла по моему сценарию фильм «Селькор». В основе сюжета был проходивший в Минске в 1925 г. судебный процесс над гонителями молоденького деревенского активиста Григория Лапицкого. Дело получило всесоюзную огласку, на процесс приехала из Москвы сама Лариса Рейснер (послужила Всеволоду Вишневскому прообразом Комиссара в «Оптимистической трагедии», была женой Федора Раскольникова, того самого матроса-большевика, что пошел в 1930-х гг. против Сталина и заплатил за это жизнью). Она писала об этом суде. В отделе рукописей Ленинской библиотеки (ныне Государственная библиотека Российской Федерации) мне удалось отыскать рабочие записи знаменитой журналистки, которые она вела во время судебных заседаний, и несколько писем к ней Гриши Лапицкого. По существовавшей тогда традиции документальные фильмы демонстрировались в специально предназначенном для того кинотеатре «Новости дня» (теперь там филиал Купаловского театра), куда мы с женой и несколькими друзьями и направились на просмотр «Селькора». Не могу утверждать, что зал был переполнен и что как автор я испытал «чувство глубокого удовлетворения». Но так или иначе дебют в кино состоялся… Были даже одобрительные отклики в прессе.

Потом я еще подавал разные заявки, что-то принималось, что-то отвергалось… Привлекла меня к сотрудничеству и редакция заказных фильмов. Была и такая на «Беларусьфильме». Организации могли заказать и оплатить нужный им документальный, учебный или научно-популярный фильм. Сразу после армии я около года работал в редакции экономики на телевидении. Не знаю, что там из подготовленных мною передач подошло кинoредакторам, но мне предложили написать сценарий двухчастного фильма, заказанного очень почтенной организацией «Белсельхозтехника». Это был весьма

серьезный заработок для человека, женатого на студентке мединститута и имевшего двухлетнего сына. Ну и поехал я с представителем этой самой «Белсельхозтехники» (получив благословение от ее тогдашнего шефа Л. И. Хитруна) по колхозам изучать проблемы механизации животноводческих ферм. Пахучие, надо сказать, оказались проблемы. Выручали устраиваемые местным начальством обеды с соответствующим возлиянием. Но дело двигалось. Я вполне освоил, что и куда поступает от коров и свиней по лоткам и другим сложным новаторским системам. Сценарий был довольно быстро написан, деньги я получил немалые. А вот что там было с фильмом, когда и как сняли его — не знаю.

Потом в моих киноделах образовался простой. Какие-то заявки не шли, какие-то долго рассматривались. И вдруг осенило… Был 1972 год. Ивану Павловичу Мележу дали Ленинскую премию за «Полесскую хронику» (романы «Люди на болоте» и «Дыхание грозы»). Было совершенно ясно, что заявку на фильм о знаменитом белорусском писателе, лауреате Ленинской премии не то что не отвергнут, но примут как почетную и актуальную необходимость.

Я перечитал романы, припомнил трехсерийный телефильм «Люди на болоте» режиссера Александра Гутковича, сходил на спектакль в Купаловский театр, продумал некоторые сценарные ходы и быстро сочинил заявку, которая, как и ожидалось, была принята. И вот уже в качестве автора, с которым заключен договор, звоню герою будущего фильма. К тому времени я не только подвизался в кино, но и выступал как критик и литературовед в «Немане», «Полымі», «Маладосці», «Літаратуры і мастацтве» и потому полагал, что имя мое знакомо Ивану Павловичу. И все-таки звонил не без некоторой робости: мало ли что? Знаменитый писатель, член Всемирного Совета Мира, депутат Верховного Совета БССР, заместитель председателя правления Союза писателей Беларуси, председатель Белорусского отделения общества «СССР — Франция»…

Мележ согласился встретиться со мной чуть ли не на второй или третий день. Перед походом в известный дом на улице Янки Купалы, что напротив Свислочи и парка Горького, я подготовил какие-то вопросы. К сожалению, записи, сделанные во время встреч с писателем, как и сам сценарий, не уцелели. Но в памяти остались благожелательность и деликатность Ивана Павловича. Ему было немного за пятьдесят, но выглядел он постарше. Мне показалось, что был утомлен работой, от которой вынужден оторваться из-за моего прихода.

Помнится, что меня главным образом интересовали непосредственные причины замысла «Людей на болоте». Было понятно, почему прошедший войну, раненый на ней молодой писатель начал с военной прозы, почему его, увлеченного Львом Толстым, потянуло на эпику в романе «Минское направление» (не раз переписывавшемся, но так и не ставшим заметным творческим достижением), почему он обратился к образам молодой городской интеллигенции во второй половине 1950-х гг. (пьеса «Пока мы молоды»). Обращение же к белорусской деревне, полесской глубинке рубежа 1920–1930-х гг. выглядело для меня не совсем закономерным, не очень понятным разворотом в прошлое.

Иван Павлович не спеша, подбирая слова, говорил о том, что, хотя и видел коллективизацию подростком, многое из того переломного, драматичного времени осталось в памяти, в душе. Но только в начале 1960-х гг., на волне либеральных веяний, связанных с хрущевской «оттепелью», почувствовал он необходимость обратиться к той поре. Меня интересовало, жив ли кто-нибудь из односельчан писателя, послуживших прообразами для романа. Ведь это будет несомненная удача для будущего фильма, если удастся встретиться с людьми, в биографиях которых отразились черты Василя Дятла, Ганны, Апейки, свести их, что называется, в кадре вместе с автором романа. Кажется, что именно насчет последнего, сельского активиста Апейки, Мележ ответил утверди-

тельно. Было как будто обещано и знакомство с этим человеком во время, как предполагалось по сценарию, поездки вместе с писателем на его родину, в деревню Глинище, что недалеко от Речицы.

Я рассказывал о возможных ходах и поворотах в сценарии, которые, к сожалению, ограничены тем обстоятельством, что фильм запланирован одночастный (10 минут). Здесь Иван Павлович заметно напрягся и спросил: а почему, собственно, под фильм о нем выделена одна часть, бывают ли фильмы побольше по времени и, вообще, какая традиция здесь существует. В том смысле, под кого (какую тему) и сколько дают. Я сказал, что тут дело обстоит по-разному, бывают фильмы в двух частях и больше, но, как правило, дают одну. Мележ заметил, что, по его мнению, мало что можно сказать в одной части. Я поспешил согласиться с Иваном Павловичем, но оговорился, что тут далеко не все зависит от сценариста. Не буду утверждать наверняка, что Мележ звонил на студию и добивался двухчастного фильма о себе. Но каким-то образом этот вопрос решился, и договор со мной перезаключили на две части. Я, естественно, не возражал.

Когда я рассказал об этой истории критику Варлену Бечику, с которым был близок в то время, Варлен усмехнулся и сказал что-то вроде того, что вот если бы Мележу позвонили, скажем, из ЦК Компартии Белоруссии и сказали, что тех, кто пройдет во главе какого-то официального шествия, будут снимать в кино, то Иван Павлович был бы в первых рядах. Может быть, у Варлена было какое-то свое знание о честолюбии Мележа…

Кажется, во время работы над сценарием (а может, несколько ранее) в «Новом мире» появилась статья Алеся Адамовича о творчестве Мележа. Что-то я знал об их дружеских отношениях и потому подумал, что вот хорошо было бы, если бы в фильме Адамович поделился своими соображениями о Мележе-художнике. И я ввел наиболее понравившиеся мне куски из статьи в сценарий, предполагая, что их в той или иной интерпретации произнесет сам Адамович. Не помню, говорил ли я об этом Алесю Михайловичу, с которым был знаком к этому времени. Скорее всего, у меня не возникало сомнений, что Адамович согласится на участие в фильме.

Не помню точно, два или три раза я еще приходил на квартиру к Мележу, чтобы что-то уточнить, расспросить о чем-то, посоветоваться. Когда в очередной раз позвонил и попросил о встрече, Иван Павлович сказал, что уезжает на дачу и пригласил приехать туда же. Отправился я куда-то через Ждановичи к берегу Минского моря вместе со своим давним приятелем Юрой Солодовым (он умер два года назад) на его «Запорожце». В дачном поселке мы немного побродили в поисках мележевской дачи, пока за какой-то изгородью я не увидел знакомое лицо Петра Устиновича Бровки. Петр Устинович, которого я хорошо знал со времени работы в издательстве Белорусской Советской Энциклопедии, очень охотно и энергично указал дорогу к даче Мележа, оказавшейся рядом. Кажется, поблизости, буквально через забор, была и дача Шамякина. Когда уже во время разговора на даче я спросил Мележа о соседе, он как-то неопределенно хмыкнул и махнул рукой. Позже кто-то из литераторов сказал мне, что знаменитые прозаики и дачные соседи не общаются. Что тому виной — не знаю. Может быть, слава одного стала затмевать славу другого?

Иван Павлович вышел к нам по-домашнему — в шлепанцах, накинутом на плечи пиджаке. Пригласил в дом, но погода была замечательная — сухо, тепло, кажется, стоял август, и мы устроились на лавке у дома. Здесь нас и снял захвативший с собой фотоаппарат Юра Солодов. На фото видно, что в руках у меня книжка. Это я захватил в подарок Мележу свою недавно вышедшую книжку о Чехове. В ту встречу на даче я читал Ивану Павловичу почти готовый сценарий. Не помню его замечаний или пожеланий… Запомнилось: он был добр, приветлив, угощал яблоками.

Пришла пора сдавать сценарий. Как водится, после сдачи текста было назначено обсуждение: участвовали члены сценарной коллегии, редакторы, режиссеры. Я добросовестно записывал замечания. Назначался срок предоставления доработанного сценария. Сценарий дважды обсуждался, а я все никак не мог понять, чего же хотят мои критики. Было много общих слов, но почти ничего конкретного. На втором обсуждении у кого-то из выступавших прозвучало: «А при чем тут Адамович? И вообще, это фильм об Адамовиче или о Мележе?» Эта реплика многое разъяснила. Конечно, критик и литературовед, преподававший в Московском университете и изгнанный оттуда за отказ подписать «коллективку», осуждающую Синявского и Даниеля, писатель, не пользовавшийся симпатией партийного руководства Беларуси, Алесь Адамович не должен был присутствовать в фильме о лауреате Ленинской премии.

Согласно существовавшей процедуре, если автор и в третий раз предоставлял неудовлетворительный сценарий, с ним расторгался договор. И поскольку Адамович остался в моем сценарии, договор, естественно, был расторгнут. Но полученный аванс (25 процентов предусмотренного договором гонорара) не возвращался, и это было определенным утешением для авторов отвергнутых сценариев.

Не помню, чтобы я что-то рассказывал об этом Ивану Павловичу. Не говорил ни специально, ни во время каких-то случайных встреч, ни спустя несколько лет в Коктебеле, где, кстати, вечерами он прогуливался по набережной вместе с Адамовичем, а я раз или два сопровождал их во время этих прогулок. Да, странно выглядит, но вот действительно не помнится, чтобы я обсуждал с Мележем причины, по которым был отвергнут сценарий. Впрочем, окончательно за память не ручаюсь…

А потом до меня дошло, что фильм о Мележе все-таки был снят. Правда, после его смерти. Сценарий поручили кому-то из белорусских писателей. Кажется, Рыгору Бородулину. Я даже видел этот фильм по телевидению. Адамовича там не было.

Но вот что врезалось в память навсегда. Последняя встреча с Мележем. Лето 1975 или 1976 г. Я выскочил из кинотеатра «Победа» под сильнейшим впечатлением от фильма Тарковского «Зеркало». Хотелось с кем-то поделиться, неистово хотелось говорить. На углу Комсомольской и проспекта, у книжного магазина, встречаю Ивана Павловича и начинаю излагать ему свои впечатления. Иван Павлович слушает, но только спустя какое-то время я замечаю, какое у него нездоровое и отрешенное лицо. Он слушает, кивает головой, но мыслями где-то далеко. Я не знал, что он был смертельно болен и, может быть, догадывался о своей болезни. Мележ умер на пятьдесят шестом году…

Когда я изредка беру в руки снимки той давней нашей встречи на даче под Минском, где ему 51, а мне 31 год, думаю о том, что не сумел расспросить Ивана Павловича о чем-то важном, существенном не только для него, но и для меня.

Семен БУКЧИН

Радаводнае дрэва

РОД ЯКОВА КРУГЕРА

Яков Кругер родился 14 мая 1869 г. в Минске в многодетной семье бедного ремесленника Мордуха Хаимовича Кругера и его жены Роды. Кроме него, в семье было еще пять сыновей.

Любовь к рисованию появилась у мальчика с малых лет, но у родителей не было возможности учить сына. Жили очень бедно. Мальчика отдали работать в богатый дом «мальчиком на побегушках». Каждую свободную минуту Яков рисовал. Ему повезло с хозяевами: оценив художественные способности мальчика, они определили его учиться в ремесленное училище,

В четырнадцать лет он сделал очень удачный портрет писателя Тургенева. Работу увидел директор Минской гимназии и, обратив внимание на талантливого мальчика, добился отправки его на средства благотворительного фонда в Киевскую художественную школу Н. И. Мурашко.

В школе Яков Кругер проявил себя способным учеником, неоднократно получал награды и премии за прекрасные работы. Одновременно он посещал общеобразовательные курсы.

В 1886 г. Кругер с отличием окончил художественную школу и поехал в Петербург, поступать в Академию художеств. Однако чиновники, руководившие Академией художеств, не разрешили принять еврея Кругера в академию, сославшись на отсутствие у него права на жительство в Петербурге. Он был вынужден вернуться в Минск.

Спустя некоторое время Яков Кругер уехал в Варшаву, где работал под руководством профессора Л. Горовица. В 1888 г. молодой художник перебрался в Париж, чтобы учиться живописи в академии Жюльена. Занимался он по классу Бенжамена Констана.

Яков много работал, писал картины и путешествовал по европейским странам, изучая произведения великих мастеров искусства прошлого. Побывал в Лондоне, Берлине, Брюсселе. Неоднократно демонстрировал свои полотна на Парижских выставках.

В Россию Яков Кругер вернулся в 1895 г. уже сложившимся художником. Но ему казалось недостаточным полученное образование. Молодой живописец снова пытается поступить в Петербургскую Академию художеств.

По рассказам самого Якова, в Академию он был принят при активном содействии Ильи Репина: «Я познакомился со знаменитым русским художником Репиным, и только благодаря его стараниям был принят в Академию художеств», — писал художник в одной из газет в связи с открытием его персональной выставки.

Учился он по классу Владимира Маковского. В 1900 г. учеба в академии была закончена. Дипломная работа — картина «На суд профессора» — была выполнена в жанре бытовой живописи тех лет и получила высокую оценку. Репродукция картины была напечатана в журнале «Нива» за 1901 г.

На полотне старый, убеленный сединами профессор внимательно слушает игру мальчика-скрипача. Рядом сидят родители мальчика и с трепетом ждут решающего слова профессора. В картине тонко показаны переживания родителей и поглощенность в музыку самого маленького музыканта. Позднее эту картину приобрел Художественный музей города Пензы.

Получив звание художника, Кругер сразу вернулся в родной Минск, где прожил до конца своих дней. Много лет спустя в одном из интервью он сказал: «Я художник Минска».

Яков Маркович хорошо помнил, как тяжело было ему получить художественное образование, и поставил перед собой цель — открыть в Минске рисовальную школу.

Начиная с 1904 г. он вел деятельную переписку с Петербургской Академией художеств об открытии в Минске курсов рисования. Разрешение было получено только в 1906 г. Был утвержден академией и устав школы, составленный Кругером. Первыми учениками стали учителя рисования и талантливая молодежь, часть которой пришла из деревни. Часть учеников, не менее 6 человек, обучались бесплатно.

Школа разместилась в трех комнатах двухэтажного каменного дома. Была хорошо обставлена и освещена. «В лице художника Кругера школа имеет опытного и преданного делу руководителя», — такое заключение дала комиссия городской думы в 1911 г.

Педагогической деятельности Кругер отдал много сил. Он преподавал в различных учебных заведениях до последних дней жизни, стараясь передать ученикам все то разнообразие техники живописи, которым владел сам. Многие из учеников Якова Мордуховича стали известными художниками. Среди них следует назвать Г. Фиментовского, В. Руцая, И. Ахремчика, И. Мильчина, скульптора З. Азгура… Учился живописи у Якова Кругера и большой поклонник искусства академик Я. Френкель.

Еще в 1890-х гг. определился круг творческих интересов живописца. Помимо бытовой жанровой живописи он с увлечением работал над портретами. В эти годы им был создан ряд портретов представителей интеллигенции Минска, автопортреты, портреты детей. К лучшим работам можно отнести портрет минского скрипача Жуховицкого (1887), близкого друга и почитателя художника. С большой симпатией создал он облик этого общительного и добродушного человека. В том же эмоциональном ключе спокойного повествования выполнены «Автопортрет», «Мужской портрет», «Девочка в красном»…

В Минске Яков Мордухович объединил художников в товарищество, целью которого было помогать начинающим художникам и оказывать особо нуждающимся материальную помощь. После революции 1905 г. наступили годы реакции, которые наложили отпечаток на его творчество.

Вспоминая о том времени, Яков Мордухович писал: «Как художник я работал в те мрачные годы неплодотворно: угнетала обстановка полицейского произвола».

Попытки работать над темами глубокого, политического содержания терпели неудачу. Так, например, написанная им картина «Погром» (1906), отразившая жуткую действительность того времени, была уничтожена жандармами. В эти годы Яков Кругер создает бытовые жанровые полотна из жизни простого народа. Эту жизнь он повседневно наблюдал и хорошо знал. Об этих картинах сохранились лишь отклики прессы.

Во время Первой мировой войны семья Кругеров была вынуждена уехать из Минска. Они переезжают в Казань, где остаются на многие годы. Там глава семьи занимался в основном преподавательской работой.

В 1921 г. живописец возвращается в Минск и активно включается в художественную жизнь новой Беларуси. Он пишет портреты и делает зарисовки по заданиям музеев и газет. По направлению редакции газеты «Октябрь» едет в сельхозкоммуну «Новая жизнь», где создает целый цикл работ из жизни трудящихся. В 1927 г. Яков Мордухович пишет картину «Школа беспризорных», беря за основу подлинный материал из жизни беспризорных Семково-Городка. Доброжелательность наблюдательного художника и его талант придают этой картине ценность исторического документа.

В 1930-х гг. художник увлекся техникой пастели. В этой технике выполнены картины «Портрет жены», «Портрет дочери», «Портрет внучки» и многие другие. К сожалению, из них сохранился только «Портрет внучки», который впервые воспроизводится

в этом альманахе. Кругер написал целый ряд портретов писателей, ученых, политических и общественных деятелей: Якуба Коласа, Янки Купалы, Максима Горького, Соломона Михоэлса и других.

Хочу особо отметить портреты Якуба Коласа и Янки Купалы. Они написаны с натуры. Янка Купала изображен около окна, встречающим зарю. Когда картина уже была написана, Якову Марковичу рассказали, что кто-то из поклонников поэта, часто бывая у него, обычно оставлял на окне свежую розу. Это произвело на художника большое впечатление. Он решил дописать розу. Эти два портрета интересны не только их художественной ценностью, но и интересной судьбой.

Оба портрета были представлены на персональной художественной выставке, открытой в Минске в 1939 г., в честь 70-летия художника. На ней были собраны 63 картины из музеев и частных коллекций. В этом же 1939 г. за «плодотворную работу в области живописи, за активную педагогическую деятельность и воспитание кадров художников, за активное участие в общественной жизни страны» Якову Кругеру было присвоено звание заслуженного деятеля искусств БССР.

В 1940 г. художник умер, жена переехала к детям. Жила сначала у дочери в Москве и вместе с ней во время Великой Отечественной войны была в эвакуации в городе Уфе. После окончания войны переехала к сыну в Ленинград, там и умерла.

Когда началась война, Минск был захвачен гитлеровцами, и вывезти картины с персональной выставки Якова Кругера не успели — и они попала в руки гитлеровцев. Судьба их неизвестна. Но два портрета все же вернулись на родину.

Рассказывают, что один солдат-белорус случайно нашел в одном из подвалов небольшого немецкого городка сверток полотен, а когда развернул его, узнал знакомые лица любимых поэтов Янки Купалы и Якуба Коласа. Он положил портреты в свой вещевой мешок. После окончания войны солдат вернулся в Минск и отдал картины в музей. Портреты были сильно попорчены, но реставраторы восстановили их. Сейчас эти портреты выставлены в Литературном музее Янки Купалы. В других музеях Минска экспонируется всего около 15 сохранившихся работ художника.

У Якова Мордуховича и его жены Фрумы-Златы Лейзеровны было двое детей — Марк и Софья.

Марк Яковлевич родился в 1905 г. Жил в Ленинграде. В 1934 г. закончил Ленинградский институт точной механики и оптики. Работал начальником ОКБ и заместителем главного конструктора завода «Прогресс», а после создания ЛОМО работал там начальником СКБ 17–17. Был одним из ведущих конструкторов оптических прицелов. Написал несколько книг-учебников по этой теме. Преподавал. Награжден орденами Красной Звезды, «Знак Почета», Трудового Красного Знамени и другими. В свободное время Марк Яковлевич писал картины. Из жизни ушел в 1978 г., оставив двоих детей — Якова и Людмилу.

Яков Маркович (1933–1978), внук художника, пошел по стопам отца. В 1957 г. окончил с отличием тот же Институт точной механики и оптики. Работал в ЛОМО и Пулковской обсерватории. Был соавтором некоторых книг отца. Тоже рисовал и, к сожалению, тоже рано ушел из жизни. Сын его, Александр, с матерью уехал в Америку, где и живет теперь.

Людмила Марковна (р. в 1939 г.) окончила физико-математический факультет Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена. Живет в Санкт-Петербурге. Преподавала математику в Ленинградском физико-математическом колледже. Почетный работник среднего специального образования России. В настоящее время — на заслуженном отдыхе.

Дочь художника — Софья Яковлевна (1902–1950) жила в Москве. Работала машинисткой. Во время Великой Отечественной войны с матерью и дочкой Мариной (это

я) эвакуировалась в Уфу, а ее муж — Шварц Лев Иосифович, журналист, театральный критик, — добровольцем ушел в Московское ополчение, потом в Красную Армию, где прослужил до конца войны.

В 1950 г. Софья Яковлевна, тоже молодой, умерла. Уже после ее смерти я заочно окончила физико-математический факультет пединститута и сорок лет преподавала физику и астрономию, написала несколько статей по методике преподавания физики. В 1978 г. была признана лучшим рационализатором в системе профтехобразования, а кабинет физики занял 3-е место по Москве. Вот только гены деда-художника и отца-журналиста не давали мне спокойно жить.

Много лет вела в пионерлагерях кружки по изготовлению поделок и сувениров. С 1969 г. я начала писать и печататься. Вела раздел статей «Для семейного чтения» в журнале «Крестьянка», цикл передач на радио «Их имена известны». Это были материалы о П. П. Шмидте, Рихарде Зорге, Г. М. Кржижановском и других. Выйдя на пенсию, продолжаю ту же «человеческую» тему. Теперь я составляю истории родов, возвращаю людям прошлое, без которого невозможно понять себя, свое настоящее и составить планы на будущее. Выступаю на телевидении. Академик неправительственной организации Академии благородных дел во Славу Отечества, награждена орденом «За веру и верность» и несколькими медалями. Разработала программу «Мой род» для детей, чтобы они сами изучали свой род. Программа была уже реализована в Нижнем Новгороде, Кемерово, в Московском морском кадетском корпусе.

О дедушке я никогда не забывала. В 1969 г., перед его столетием, поехала в Минск, встречалась с людьми, знавшими деда. Услышала много хороших слов в его адрес.

Захотелось написать о нем, но боялась быть нескромной. Мои сомнения развеял друг и ученик деда скульптор Заир Азгур. Он сказал, что был бы счастлив, если бы так поступили его дети. Написала в журнал «Искусство»

Моя дочь Ирина (р. в 1957 г.), филолог по образованию, работает заведующей библиотекой в одном из отделений Российской Академии наук. Зять Владимир, который закончил тот же институт и тот же факультет, что и я, — заслуженный деятель культуры Российской Федерации, работает начальником отдела физики в Политехническом музее. Внук Дмитрий (р. в 1977 г.) закончил Московский авиационный институт. Он программист, делает на компьютере красивые рисунки, так что, без сомнений, до него дошли гены его прапрадеда.

Мой брат Александр (р. в 1944 г.) окончил Московский институт стали и сплавов. Руководит отделом в одном закрытом НИИ. Занимается системами космической связи. Его сын Дмитрий (р. в 1973 г.) окончил Московский государственный университет приборостроения и информатики. Кандидат технических наук. Ведущий специалист проектно-технического отдела «МЕТАРОССА». Несколько лет назад он вылепил из пластилина целый город, о котором даже писали в «Комсомольской правде».

Если верить в то, что ушедшие наблюдают за нами, Якову Марковичу должно быть приятно — потомки не посрамили его доброго имени и не забыли о нем и его таланте.

Марина ЧЕРНЯК

ЗМЕСТ

КАЛЕКТЫЎНАЕ

ВАСІЛЬ БЫКАЎ

АБРЫСЫ ДЗЁН МІНУЛЫХ

РАДАВОДНАЕ ДРЭВА

АСОБА І ЧАС
Беларускі біяграфічны альманах

Заснаваны ў 2009 годзе

Выпуск 1

Адказны за выпуск *М. У. Шыбко*

Мастацкае афармленне *Г. І. Мацур*

Вёрстка і дызайн *В. Я. Нога*

Карэктар *М. М. Шавыркина*

Падпісана ў друк з арыгінала-макета заказчыка 09.03.2009. Фармат 70х100 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Гарнітура тып Таймс. Ум. друк. арк. 41,93. Ул.-выд. арк. 40,11. Наклад 300 асоб. Заказ 1488.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». ЛИ № 02330/0056933 ад 30.04.2004.
Вул. Стралковая, 14, 220030, г. Мінск.

Надрукавана ў друкарні ТДА «НоваПрынт». ЛП № 02330/0056647 ад 28.03.2004.
Вул. Купрэвіча, 2, 220047, г. Мінск.